

**SOCIETATEA DE STUDII
CLASICE DIN R.P.R.**

STUDII
CLASICE
II

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
POPULARE
ROMINE

STUDII
CLASICE
II

UNIVERSITATEA DE ARHEOLOGIE

SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN”

Nr. inv.: 540

Cota: C 162. 1960

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN”

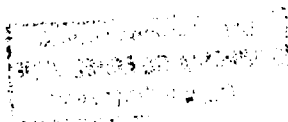
DONATIE
V. ZIRRA

STUDII
CLASICE
II

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN”

**ACEST VOLUM APARE SUB ÎNGRIJIREA REDACȚIONALĂ
A URMĂTORULUI COMITET DE ORGANIZARE:**

**Acad. EM. CONDURACHI, Acad. C. DAICOVICIU,
Prof. GH. GUȚU, Prof. D. M. PIPPIDI,
Conf. univ. IORGU STOIAN**

ALEXANDRO GRAVR
DVODECIM LVSTRA PERAGENTI
COLLEGAE DISCIPVLI AMICI
OPTIMA FVTVRORVM
PRECANTVR AVSPICIA

Almaz

<https://biblioteca-digitala.ro>

S T U D I I C L A S I C E

II

1960

S U M A R

	<u>Pag.</u>
Bibliografia lucrărilor academicianului Alexandru Graur	11
<i>COMUNICĂRI ȘI STUDII</i>	
A. JURET, Variations des consonnes et des voyelles en indo-européen ; leurs conséquences	31
VL. GEORGIEV, Raporturile dintre limbile dacă, tracă și frigiană	39
J. CHADWICK, Context and etymology in Mycenaean interpretations	59
E. BENVENISTE, Génitif et adjectif en latin	65
P. CHANTRAINE, Interférences de vocabulaire entre le grec et les langues européennes	69
A. ERNOUT, Sur une inscription métrique	73
B. B. КАРАКУВЛАКОВ, К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля	77
J. SAFAREWICZ, Notes de phonologie latine	85
C. F. KUMANIECKI, Quaestiunculae Tullianae	95
I. BANU, Apreciere critică a momentului socratic în istoria filozofiei grecești	99
N. I. ȘTEFĂNESCU, Gnomele monostihuri ale lui Menandru	127
M. BROŽEK, Einiges über die Schauspieldirektoren und die Komödiendichter im alten Rom	145
J. IRMSCHER, Σὺ λέγεις (Mk. 15,2—Mt. 27,11—Lk. 23,3)	151
N. I. BARBU, Condiționalele la indicativ în greacă, latină, română	159
F. VANŢ, Cîteva probleme de lingvistică și gnoseologie la filozofii epicurieni	171
A. PIATKOWSKI, Considerații asupra cronologiei invaziei celte în Balcani	189
D. M. PIPPIDI și EM. POPESCU, Relațiile dintre Histria și Apollonia Pontică în epoca elenistică	203
K. KUMANIECKI, Cicero în Cilicia	225
L. HERRMANN, Le <i>De clementia</i> de Sénèque et quelques faits historiques	243
G. GUȚU, Ideile lui Seneca despre stil	247
E. CIZEK, Despre redactarea scrisorilor lui Seneca	257
C. SÂNDULESCU, Cercetări lexicologice asupra lui Celsus	279
I. STOIAN, Unele aspecte, pînă acum necunoscute, ale sclavajului la Tomis	291

NOTE ȘI DISCUȚII

	<u>Pag.</u>
A. M. FRENKIAN, Ideogramele și determinativele în linearul B.....	303
P. CREȚIA, Marea homerică	309
I. FISCHER, Note de lingvistică latină	317
FL. DEMETRESCU, Valoarea peiorativă a sufixului <i>-aticus</i>	321
M. ILIESCU, O construcție populară latinească: propoziția completivă cu conjunctivul fără conjuncție	381
R. VULPE, Muntenia și Moldova de jos în timpul lui Traian, în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt	337
I. I. RUSSU, Însemnări epigrafice istriene	359
M. MARINESCU-HIMU, Un elenist brașovean la începutul veacului al XVIII-lea	365
T. COSTA, Ausonius și Eminescu	373

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

M. NASTA, Pindari carmina	377
N. I. ȘTEFĂNEȘCU, O nouă ediție a lui Menandru.....	387
M. MARINESCU-HIMU, Ioanis Sycutris	399

STUDIILE CLASICE ÎN R.P.R.

N. I. BARBU, În jurul traducerilor din clasicii greci și latini.....	403
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1958—1959).....	413

RECENZII

J. CHADWICK, The Decipherment of Linear B, Cambridge, 1959 (<i>A. M. Frenkian</i>)	431
EMMETT L. BENNETT Jr., J. CHADWICK, M. VENTRIS, The Knossos Tablets. Second edition, 1959 (<i>A. M. Frenkian</i>)	431
EMMETT L. BENNETT Jr., The Olive Tablets of Pylos, Salamanca, 1958 (<i>A. M. Frenkian</i>)	432
T. J. DUNBABIN, The Greeks and their Eastern Neighbours, Londra, 1957 (<i>P. Alexandrescu</i>)	434
ARISTOTEL, Organon I și II. Traducere românească de M. Florian, București, 1957—1958 (<i>A. M. Frenkian</i>)	437
PLUTARCHUS, Vitae parallelae, ed. K. Ziegler, Leipzig, 1959 (<i>N. I. Barbu</i>) Corpus fabularum Aesopicarum, ed. A. Hausrath, Leipzig, 1957— 1959 (<i>J. Vilan</i>).....	438 439
HORATIUS, Opera, ed. Fr. Klingner, Leipzig, 1959 (<i>M. Nichita</i>).....	441
M. FABIVS QUINTILIANUS, Institutionis Oratoriae libri XII, ed. L. Radermacher, Leipzig, 1959 (<i>M. Hetco</i>)	442
M. MARINESCU-HIMU și F. VANȚ, Manual de limba elină, București, 1958 (<i>Fl. Demetrescu</i>).....	443

CRONICĂ

Societatea de Studii Clasice din R.P.R.	445
--	-----

ТРУДЫ ПО АНТИЧНОЙ КУЛЬТУРЕ

II

1960

СОДЕРЖАНИЕ

	Стр.
Библиография работ академика А. Граура.....	11
СООБЩЕНИЯ И СТАТЬИ	
A. JURET, Variations des consonnes de des voyelles en indo-européen; leurs conséquences	31
B. ГЕОРГИЕВ, Отношения между дакийским, фракийским и фригийским языками	39
J. CHADWICK, Context and etymology in Mycenaean interpretations....	59
E. BENVENISTE, Génitif et adjectif en latin.....	65
P. CHANTRAINE, Interférences et vocabulaire entre le grec et les langues européennes	69
A. ERNOUT, Sur une inscription métrique	73
B. В. КАРАКУЛАКОВ, К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля	77
J. SAFAREWICZ, Notes de phonologie latine	85
C. F. KUMANIECKI, Quaestiunculae Tullianae	95
И. БАНУ, Критическая оценка сократического периода в истории греческой философии	99
Н. И. ШТЕФЭНЕСКУ, Менандрский гномы в моностихах К. Ф, Куманецкии, Цицепон в Киликии	— 127
M. BROŽEK, Einiges über die Schauspielerektoren und die Komödiendichter im alten Rom	145
J. IRMSCHER Σὺ λέγεις (Mk. 15,2 — Mt. 27,11 — Lk. 23,3)	151
Н. И. БАРБУ, Условные предложения в изъявительном наклонении в греческом, латинском и румынском языках.....	159
Ф. ВАНЦ, Некоторые лингвистические и гносеологические вопросы эпиграфизма	171
A. ПЯТКОВСКИЙ, Хронологические заметки о кельтских нашествиях на Балканы	189
Д. М. ПИППИДИ и Э. ПОПЕСКУ, Истрия и Апполония в эллинскую эпоху (в свете неопубликованного документа).....	203
K. F. KUMANIECKI, Цицерон в Киликии	225
L. HERRMANN, Le <i>De clementia</i> de Sénèque et quelques faits historiques	243

	<u>Стр.</u>
Г. ГУЦУ, Идеи Сенеки о стиле	247
Е. ЧИЗЕК, О редактировании писем Сенеки	257
К. СЭНДУЛЕСКУ, Лексикологическое исследование трактата. Цельса	279
ИОРГУ СТОЯН, Некоторые не известные до сих пор формы рабства (в свете неопубликованной надписи)	291

ЗАМЕТКИ И ДИСКУССИИ

А. М. ФРЕНКИАН, Идеограммы и детерминативы в линейаре В.....	303
П. КРЕЦЯ, Море у Гомера	309
И. ФИШЕР, Заметки по латинской лингвистике	317
Ф. ДЕМЕТРЕСКУ, Пренебрежительное значение латинского суффикса <i>-alicus</i>	321
М. ИЛИЕСКУ, Народная латинская конструкция: дополнительное прида- точное предложение с сослагательным наклонением без союза.....	331
Р. ВУЛПЕ, Мунтения и нижняя Молдова во время Траяна (в свете новой версии папируса Гунт)	337
И. И. РУССУ, Истрийские эпитафические заметки	359
М. МАРИНЕСКУ-ХИМУ, Брашовский эллинист начала XVIII века.....	365
Т. КОСТА, Авсоний и Эминеску	373

КЛАССИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В МИРЕ

М. НАСТА, Pindari carmina	377
Н. И. ШТЕФЭНЕСКУ, Новое издание Менандра	387
М. МАРИНЕСКУ-ХИМУ, Ioanis Sycutris	399

КЛАССИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РНР

Н. И. БАРБУ, В связи с переводами греческих и латинских классиков....	403
И. ФИШЕР, Классическая румынская библиография (1958—1959).....	413

РЕЦЕНЗИИ

J. CHADWICK, The Decipherment of Linear B, Cambridge, 1959 (<i>А. М. Френкиан</i>)	431
EMMETT L. BENNETT Jr., J. CHADWICK, M. VENTRIS, The Knossos Tablets. Second edition, 1959 (<i>А. М. Френкиан</i>)	431
EMMETT L. BENNETT Jr., The Olive Tablets of Pylos, Salamanca, 1958 (<i>А. М. Френкиан</i>)	432
T. J. DUNBABIN, The Greeks and their Eastern Neighbours, London, 1957 (<i>П. Александреску</i>)	434
ARISTOTEL, Organon I și II. Перевод с румынского M. Florian, București, 1957—1958 (<i>А. М. Френкиан</i>)	437
PLUTARCHUS, Vitae parallelae, ed. K. Ziegler, Leipzig, 1952 (<i>Н. И. Барбу</i>)	438
Corpus fabularum Aesopicarum, ed. A. Hausrath, Leipzig, 1957-1959 (<i>Ж. Вилан</i>)	439
HORATIUS, Opera, ed. Fr. Klingner, Leipzig, 1959 (<i>М. Никита</i>)	441
M. FABIUS QUINTILIANUS, Institutionis Oratoriae libri XII, ed. L. Radermacher, Leipzig, 1959 (<i>М. Хетко</i>)	442
M. MARINESCU-HIMU și F. VANȚ, Manual de limba clinică, București, 1958 (<i>Фл. Деметреску</i>)	443

ХРОНИКА

Общество классиков в РНР	445
--------------------------------	-----

ÉTUDES CLASSIQUES

II

1960

SOMMAIRE

	<u>Page</u>
Bibliographie des ouvrages de l'Académicien A. Graur	11
<i>COMMUNICATIONS ET ÉTUDES</i>	
A. JURET, Variations des consonnes et des voyelles en indo-européen ; leurs conséquences	31
VL. GEORGIEV, Les rapports entre les langues dace, thrace et phrygienne	39
J. CHADWICK, Context and etymology in Mycenaean interpretations....	59
E. BENVENISTE, Génitif et adjectif en latin	65
P. CHANTRAINE, Interférences de vocabulaire entre le grec et les langues européennes	69
A. ERNOUT, Sur une inscription métrique	73
B. B. КАРАКУЛАКОВ, К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля	77
J. SAFAREWICZ, Notes de phonologie latine	85
C. F. KUMANIECKI, Quaestiunculae Tullianae.....	95
I. BANU, Appréciation critique du moment socratique dans l'histoire de la philosophie grecque	99
N. I. ȘTEFĂNESCU, Les monostiques gnomiques de Ménandre	127
M. BROŽEK, Einiges über die Schauspieldirektoren und die Komödien- dichter im alten Rom	145
J. IRMSCHER, Σὺ λέγεις (Mk. 15,2—Mt. 27,11—Lk. 23,3)	151
N. I. BARBU, Les propositions conditionnelles à l'indicatif dans les langues grecque, latine et roumaine	159
F. VANT, Sur quelques problèmes de linguistique et de gnoséologie chez les philosophes épicuriens	171
A. PIATKOWSKY, Quelques considérations sur la chronologie de l'invasion celtique dans les Balkans	189
D. M. PIPPIDI et EM. POPESCU, Istros et Apollonie du Pont à l'époque hellénistique	203
K. F. KUMANIECKI, Cicéron en Cilicie	225
L. HERRMANN, Le <i>De clementia</i> de Sénèque et quelques faits historiques	243
G. GUȚU, Les idées de Sénèque sur le style	247
E. CIZEK, Sur la rédaction des lettres de Sénèque	257
C. SÂNDULESCU, Recherches lexicologiques sur Celse.....	279
IORGU STOIAN, Quelques aspects inédits de l'esclavage à Tomis	291

NOTES ET DISCUSSIONS

	Page
A. M. FRENKIAN, Les idéogrammes et déterminatifs dans le linéaire B	303
P. CREŢNA, La mer chez Homère	309
I. FISCHER, Notes de linguistique latine	317
FL. DEMETRESCU, La valeur péjorative du suffixe latin <i>-aticus</i>	321
M. ILIESCU, Une construction populaire latine: la proposition complétive avec le verbe au subjonctif sans conjonction	331
R. VULPE, La Valachie et la Basse Moldavie au temps de Trajan, à la lumière d'une nouvelle leçon du papyrus Hunt	337
I. I. RUSSU, Notes d'épigraphie histrienne	359
M. MARINESCU-HIMU, Un helléniste de Braşov au début du XVIII ^e siècle	365
T. COSTA, Ausone et Eminesco	373

LES ÉTUDES CLASSIQUES DANS LE MONDE

M. NASTA, Pindari carmina	377
N. I. ŞTEFĂNESCU, Une nouvelle édition de Ménandre	387
M. MARINESCU-HIMU, Ioanis Sycutris	399

LES ÉTUDES CLASSIQUES DANS LA R.P.R.

N. I. BARBU, A propos des traductions des classiques grecs et latins	403
I. FISCHER, La bibliographie classique roumaine (1958—1959)	413

COMPTES RENDUS

J. CHADWICK, The Decipherment of Linear B, Cambridge, 1959 (<i>A. M. Frenkian</i>)	431
EMMETT L. BENNETT Jr., J. CHADWICK, M. VENTRIS, The Knossos Tablets. Second edition, 1959 (<i>A. M. Frenkian</i>)	431
EMMETT L. BENNETT Jr., The Olive Tablets of Pylos, Salamanca, 1958 (<i>A. M. Frenkian</i>)	432
T. J. DUNBABIN, The Greeks and their Eastern Neighbours, London, 1957 (<i>P. Alexandrescu</i>)	434
ARISTOTEL, Organon I și II. Trad. roumaine par M. Florian, Bucureşti, 1957—1958 (<i>A. M. Frenkian</i>)	437
PLUTARĀHUS, Vitae parallelae, ed. K. Ziegler, Leipzig, 1952 (<i>N. I. Barbu</i>)	438
Corpus fabularum Aesopicarum, ed. A. Hausrath, Leipzig, 1957—1959 (<i>J. Vilan</i>)	439
HORATIUS, Opera, ed. Fr. Klingner, Leipzig, 1959 (<i>M. Nichita</i>)	441
M. FABIVS QVINTILIANVS, Institutionis Oratoriae libri XII, ed. L. Radermacher, Leipzig, 1959 (<i>M. Helco</i>)	442
M. MARINESCU-HIMU și F. VANŢ, Manual de limba elină, Bucureşti 1958 (<i>Fl. Demetrescu</i>)	443

CHRONIQUE

La Société d'études classiques de la République Populaire Roumaine	445
--	-----

**BIBLIOGRAFIA LUCRĂRILOR ACADEMICIANULUI
ALEXANDRU GRAUR ***

A. LINGVISTICĂ ȘI FILOLOGIE

1. Lingvistică generală

1930

Recenzie :

1. A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXIII, p. 172—174.

1933

2. *Une loi du « plus grand effort »*, BL, II, p. 111—112.

Recenzie :

3. Dr. Const. Pavel, *Contribuțiuni la istoria lingvisticei generale*, Antichitatea clasică, 1931, Beiuș, 141 p. [în] *V. rom.*, XCII, p. 113—114.

1934

4. *Désinences pour mots étrangers*, BL, II, p. 238—241.
5. *Mots « reconstruits » et mots attestés*, BL, II, p. 11—20.

Recenzie :

6. *Achiziția limbajului* [H. Delacroix; *L'enfant et le langage*, Paris, 1934], *Adev.*, 25 XI.

1935

7. *Răspândirea limbilor*, *Adev.*, 15 II.
8. *Cum se pierde o limbă*, *Adev.*, 20 II.
9. *Schallanalyse*, *Adev.*, 15 III.

* Această bibliografie este selectivă. Acad. Al. Graur a mai publicat numeroase articole cu caracter mai ales lingvistic, adresate publicului larg, în periodicele: *Adevărul*, *Dimineața*, *Tempo*, *Adevărul literar*, *Cuvintul liber*, *România liberă*, *Presa noastră*, *Reporter*, *Gazeta literară*, *Contemporanul*, *Limba română*, *Iașul literar*. A semnat uneori cu pseudonimele Gh. Reviga, V. Condea, Zenon.

1936

10. *Sur quelques types de calques*, BL, IV, p. 193–194.

1937

11. *Cronica lingvistică. Metode politice în știința limbii*, V. rom., nr. 7, p. 89–98.

1938

12. *Limbi artificiale și internaționale*, RF, nr. 6, p. 579–602.
13. *Metoda istorică și comparativă*, V. rom., nr. 3, p. 92–94.

1939

14. *Réfections étymologiques dues à l'évolution sémantique*, BL, VII, p. 171–172.
15. *Notes sur le bilinguisme*, BL, VII, p. 179–180.
16. *Lingvistica cehoslovacă*, V. rom., nr. 6, p. 65–67.
17. *Școala polonă*, V. rom., nr. 9–10, p. 114–116.
18. *Certuri de limbă*, V. rom., nr. 6, p. 72–75.

Recenzie :

19. *Acta linguistica*, [in] V. rom., nr. 12, p. 66–68.

1940

20. *Quelques points de méthode touchant l'étude des langues disparues*, BL, VIII₂, p. 190–204 și *Mélanges linguistiques II*, 1941, p. 3–17.
21. *Puțină filozofie*, V. rom., nr. 2, p. 85–87.
22. *Limbă și societate*, V. rom., nr. 4, p. 109–111.
23. *Limbi artificiale*, V. rom., nr. 5, p. 95–98.
24. *Sur les prépositions accentuées*, BL, VIII₂, p. 234–236 și *Mélanges linguistiques II*, 1941, p. 37–39.
25. [În colaborare cu C. Racoviță] *Lingvistica rusă*, V. rom., nr. 1, p. 128–131.
26. *Mesterséges és természetes nyelv*, Korunk, XV, 2, 1940, p. 143–148.
27. *A mesterséges nyelvek birálatához*, Korunk, XV, 3, 1940, p. 251–255.

1944

28. *Schimbări intenționate*, V. rom., nr. 11, p. 91–92.

1945

29. *Metoda semantică*, V. rom., nr. 3–4, p. 153–154.

1947

30. *Langues mêlées*, BL, XV, p. 8–20.

1948

31. *De ce și cum se schimbă limba*, Studii, III, p. 1–14.

1949

32. *Deraieri lexicale*, B. șt., I, nr. 2 (ian., febr.), p. 141—147.

1950

33. *Curs de teoria limbii*, 1950, UCIP, București, 167 p.
34. *Etimologie multiplă*, SCL, I, p. 22—34.

1951

35. « A fi » și « a avea », B. șt. nr. 1—2, p. 39—44.
36. *Legile interne de dezvoltare ale limbii*, CV, III, 2, p. 1—5.
37. *Despre fondul principal lexical*, CV, III, 12, p. 8—12.

1953

38. *Contribuții la studiul raportului dintre forma și conținutul cuvintelor*, SCL, IV, p. 89—97.

1954

39. *Legile interne de dezvoltare a limbii*, LR, III, 4, p. 71—78.

1955

40. *Studii de lingvistică generală*, [București], 187 p.
Recenzii: H. Wald, *Cercetări filozofice*, 1956, V, 5, p. 55—59.
I. Hașeganu, LR, V (1956), 1, p. 96—98.
V. Skalicka, *Slovo a slovesnost*, 1957, XVIII, 3, p. 175—178.
41. *Взаимните влияния между два езика*, Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан, Sofia, p. 225—228.
42. *Curs de introducere în lingvistică*, ed. I, vol. I, 206 p., vol. II, 220 p., București; ed. II, 1 vol., 459 p. [pe copertă 1956].

1956

43. *Culegere de conferințe ținute în China* [Ce este lingvistica marxistă; Particular și general; Întimplare și necesitate; Cu privire la relația dintre istoria limbii și istoria societății; Nou și vechi în vocabular (forma și conținutul cuvintului); Cu privire la limba națională unică], Pekin, 62 p. în l. chineză; ultima conferință a apărut și în *Djongo yuwen*, 1955, nr. 11 (41), p. 30—32.

1957

44. *Caracterul obiectiv al faptelor de limbă*, V. Rom., nr. 4, p. 131—137.
45. *Дълготраини и краткотраини Закони*, Известия на Института за български език, 11 p.
46. *Ce este lingvistica marxistă*, Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, Sofia, p. 567-572.
47. *Limbă și societate*, V. Rom., nr. 8, p. 196—200.
48. *Situația actuală în lingvistica românească*, Revista coreeană de lingvistică, nr. 3 [în l. coreeană].

1958

49. *Școala neolingvistică*, SCL, IX, p. 457–470 și RL, III, 2, p. 121–134 [traducere în l. rusă].
50. *Unele caracteristici ale lingvisticii sovietice*, V. Rom., nr. 11, p. 112–119.
51. *Limbă, dialect și stat*, V. Rom., nr. 3, p. 98–103.
52. *Caracterul sistematic al limbii*, V. Rom., nr. 6, p. 96–102.
53. *Sur le développement inégal des compartiments de la langue*, Исследования в чест на акад. Д. Дечев, Studia in honorem acad. D. Dečev, Sofia, p. 201–208.
54. *Структурализм и Марксисткая лингвистика*, Вопросы языкознания, VII, 1, p. 62–64.
55. *Legile limbii*, Omagiu lui Iorgu Iordan, cu prilejul împlinirii a 70 de ani, București, p. 357–369.
56. *Schiță de istorie a lingvisticii*, curs pentru anul al IV-lea, UCIP, București, 87 p. (în colectiv).
57. *Introducere în lingvistică*, București, UCIP, 333 p.
Recenzie: Mihai Bordeianu, Studii și cercetări științifice. Filologie, IX (1958), fasc. 1–2, p. 212–214, Iași.

1959

58. *Lingvistica generală în cei 15 ani care au trecut de la eliberarea țării noastre*, SCL, X nr. 3, p. 309–315.
59. *Sur le symbolisme phonétique*, Recueil Lisbonne, p. 73–78.

1960

60. *Studii de lingvistica generală. Varianta nouă*, București 516 p.
61. *Lenin și problemele lingvisticii*, SCL, XI, 1. 169–178.

2. *Latină, greacă, indo-europeană*

1925

62. *Apollo*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 85, p. XLIII.

1927

63. *Notes de latin vulgaire* [**exfulgurare, facunt, fulligo, merulus, mucci, multum, nespula, petigo, sepellire, stumbulus, stuppere, stupula, litillicare, uerrus*], Rom., LIII, p. 198–203 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 12–18.
64. *Le suffixe thrace -ISK-*, Rom., LIII, p. 539–552 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 71–84.

1928

65. *Notes de latin vulgaire* [**afannare, broncus, cottufia, croccus, lacusta, lordus, maccus, musus, nouella, pessicum, pinnaculum, scroba, stagnum, strigo, stuppio, trullia, uentulare*], Rom., LIV, p. 503–509 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 18–24.

1929

66. *I et V en latin*, Collection linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, XXIX, 95 p.
Recenzii: A. Meillet, BSL, 94 (1931), fasc. 3, p. 98—101.
 J. Marouzeau, REL, 1930, p. 114—117.
67. *Les consonnes géminées en latin*, Paris, XXII + 237 p.
Recenzii: A. Meillet, BSL, 94 (1931), fasc. 3, p. 96—98.
 J. Marouzeau, REL, 1930, p. 114—117.
 M. R[oques], Rom., LVI (1930), p. 473.
68. *Murcidus*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 89, p. XIII.

1930

69. *Notes de latin vulgaire* [absungia etc., barbatus, canapis, ceresius, cloclea, cossa?, fringuillus, *glitibus, herugo, faseolus, pessica, *racanus, uiuerra, zema], Rom., LVI, p. 105—109 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 24—28.
70. *Ts en latin*, Rom., LVI, p. 265—267 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 9—11.
71. *Învierrea lui Homer?*, *Adev. lit.*, 501, 13 VII.
72. *Pronunțarea limbii latine*, *Adev.*, 20 VIII.
73. *Asia sau Europa? Originea limbilor indo-europene*, *Adev.*, 29 VIII.
- Recenzii*:
74. V. Bănățeanu, *Sur les désinences de l'indicatif parfait en latin*, 1927, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 161 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 22.
75. Georges Seure, *Inscriptions grecques du pays des Astiens*, REA, XXXI, fasc. 4, p. 297—313, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 161—162 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 23.
76. Georges Seure, *Neos heros, kouros heros*, REG, XXII, p. 241—254, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 161—162 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 23.
77. V. Bănățeanu, *L'emploi de la préposition am dans la langue des Mabinogion*, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 326—327 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 23.
78. A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, 1928, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 327—328 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 24—25.
79. Hans Krahe, *Lexicon Allillyrischer Personennamen*, 1929, Heidelberg, [în] *V. rom.*, LXXXIII, p. 176—178 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 33—35.
80. Mathieu G. Nicolau, *L'origine du «Cursus» rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*, 1930, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXIV, p. 179—180 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 35—36.
81. Constantin I. Balmuș, *Étude sur le style de Saint Augustin*, 1930, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXIV, p. 180—182 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 36—38.
82. Petre Drăgoiescu, *Limba latină pe inscripțiile din Dacia*, 1930, Rîmnicul Vilcii, [în] *V. rom.*, LXXXIV, p. 183—184 [și în] *Articole și recenzii*, 1931, p. 39—40.
83. [I. M. Marinescu], *Figuri din antichitatea clasică*, 1930, București, [în] *Adev.*, 9 V.

1931

84. *Os*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 92, p. X.

1932

85. *Ab, ad, apud et cum en latin de Gaule*, BSL, 99, p. 225—298.
Recenzii: M.R[oque], *Rom.*, LIX, p. 469.
 Al. Procopovici, DR, VII (1931—1933), p. 334—335.
Recenzii:
86. J. Safarewicz, *Le rhotacisme latin*, 1932, Wilno, [In] GS, V (1931—1932), fasc. 2, p. 376—377.
87. *Note pe marginea cărților (Numele lunii Aprilie)*, V. rom., LXXXIX, p. 275.
88. *Un dicționar model* [A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 1932, Paris]. în *Adev.*, 19 I.

1933

- Recenzie*:
89. *Straja la Rin. Celții și romanii. Memoriile lui G. Julius Caesar și Aulus Hirtius* [trad. de prof. T. D. Ștefănescu, 1932, București] [In] V. rom., XCII, p. 112—113.

1934

90. *Notes sur quelques gloses latines [connum, crianosson, epyppia, mullitiones, offula, sappus, suliunt]*, RPh, VIII, p. 54—55 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 7—8.
Recenzii:
91. *Comediile lui Plaut* [vol. IV al traducerii lui Eliodor Constantinescu], *Adev.*, 21 IV.
92. *Istros*. Revistă română de arheologie și istorie veche, [In] *Adev.*, 12 VIII.
93. *Despre sfântul Augustin* [C. I. Balmuș, *La lettre de saint Augustin à Licentius*, articol din volumul *În memoria lui Vasile Pârvoan*, 1934, București], *Adev.*, 13 XI.

1935

94. *Limba hilită*, RF, nr. 1, p. 188—192.
Ediții școlare: text, introduceri și note.
95. P. Ovidius Naso, *Metamorfozele și Tristele*. Bucăți alese pentru cl. VI-a secundară [București], 68 p.
96. P. Vergilius Maro, *Georgica*, Bucăți alese pentru cl. VI-a secundară [București], 81 p.
97. Q. Horatius Flaccus, *Satire și epistole* alese pentru clasa VII-a literară [București], 106 p.
Recenzii:
98. *Cultura egeeană* [P. Waltz, *Le monde égéen avant les Grecs*, 1934, Paris] *Adev.*, 10 II.
99. *Arienii* [G. Poisson, *Les Aryens*, 1934, Paris], *Adev.*, 7 III.
100. *Rutilius Namatianus. Ultimul poet al Romei* [C. I. Balmuș, *Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma*, Il Mondo classico, mai—august 1935] *Adev.*, 4 VIII.
101. *Cultul lui Esculap* [N. Igna, *Cultul lui Esculap și al Hygiei*, cu specială privire la Dacia Superioară, 1935, Cluj] *Adev.*, 29 XII.

1936

102. *Sur une question de méthode*, BL, IV, p. 187—189.
103. *Fântâna Blanduziei*, RF, nr. 5, p. 405—408.

104. *Romanizarea Daciei prin coloniști străini*, RF, nr. 6, 669—672.
Ediții școlare : texte, introduceri și note.
105. Q. Horatius Flaccus, *Ars poetica*. Text adnotat pentru clasa VIII-a literară [București], 51 p.
106. Q. Horatius Flaccus, *Ode și epode* alese pentru clasa VIII-a sec. [București], 134 p.
Recenzii :
107. *Anacreon în spaniolește* [D. Castellanos, *Luz de otros soles*, 1936], *Adev.*, 16 IV.
108. *Poezii alese din Horațiu* [de Const. S. Niculescu, 1936], *Adev.*, 6 XI.
109. *Eshyl și trilogia* [G. Méautis, *Eschyle et la Trilogie*, 1936, Paris], *Adev.*, 31 XII
110. *Anuarul Institutului de Studii Clasice* [din Cluj], *Adev.*, 9 IX.

1937

111. *Les noms latins en -us, -oris*. RPh, XI, 265—279.
Recenzie : H. Mihăescu, BIFR, IV (1937), p. 249—250.
112. *Indo-europenii (Patria și rasa lor)*, V. rom., nr. 6, p. 31—42.
Recenzie :
113. *Apollonius din Tyana* [Mario Meunier, *Apollonius de Tyane*, 1936, Paris], *Adev.* 22 I.

1938

114. *Sur le thrace -iskos*, BL, VI, p. 244.
Recenzie :
115. Matei Nicolau, *Originile propozițiunii infinitive în limbile clasice*, [f.d.], Paris-București, [în] V. rom., nr. 12, p. 177—178.

1939

116. *La quatrième conjugaison latine*, BSL, 119, p. 127—150.

1940

117. *Quelques nouveaux exemples de ks > ps*, BL, VIII₂, p. 236—237 și *Mélanges linguistiques* II, 1941, p. 39—40.
Recenzii :
118. D. M. Pippidi, *Recherches sur le culte impérial*, [f.d.], [în] V. rom. nr. 6, p. 137.
119. Aristotel, *Poetica*, traducere-introducere-comentariu de D. M. Pippidi, 1940, București [în] V. rom. nr. 6, p. 137—138.

1945

120. Q. Horatius Flaccus, *Bucăți alese pentru clasa a VIII-a literară* [București], 182 p. (în colaborare cu C. I. Balmuș și I. Stoian).

1946

121. *Manual de limba latină pentru clasa a VI-a secundară*, București, 175 p. (în colaborare cu C. I. Balmuș și I. Stoian).

1947

122. *Manual de limba latină pentru clasa a VIII-a secundară* [București], 100 p. (în colaborare cu C. I. Balmuș și I. Stoian).

1950

123. *Prezentul verbului lat. fero*. SCL, I, p. 265—267.
 124. *Interpretarea unui pasaj din Horațiu (Ode III 6, 37—44)*, SCIV, I, nr. 2, p. 185—186.
Recenzie :
 125. Th. Simenschy, *La construction du verbe dans les langues indo-européennes*, 1949, Iași, [în] SCL, I, p. 307—308.

1951

126. *Vitruvius și originea graiului*, CV, III, nr. 9—10, p. 34—35.

1955

127. *O varietate de stil indirect în latinește*, Analele Universității « C. I. Parhon », nr. 2—3, p. 341—347.

fără dată

128. *Manual de limba latină pentru cl. a III-a secundară*, București, 189 p.
 129. *Manual de limba latină pentru clasa a IV-a secundară*, ediția a II-a, București, 205 p. (în colaborare cu C. I. Balmuș și I. Stoian).
 130. *Manual de limba latină pentru clasa a VII-a secundară*, ediția a II a, București, 255 p. + 3 hărți (în colaborare cu C. I. Balmuș și I. Stoian).

3. Romînd

1925

131. Roumain *tepar*, Rom., LI, p. 555—556 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 61—63.

1926

132. *Verbes roumains d'origine tsigane*, Rom., LII, p. 157—159 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 85—87.
 133. *Les noms roumains en -U(L)*, Rom., LII, p. 495—504 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 88—97.

1927

134. *Notes étymologiques* [brad, crîncen, dichicî, golan, mîglă, obraznic, șapcaliă, tălăniță, strecătoare], Rom., LIII, p. 383—387 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 115—118 și 67—68.

Recenzii :

135. A. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, 1924; *Recherches sur la phonétique du roumain au XVII-e siècle*, 1926; *Lettres roumaines de Bistritza*, 1926, [in] *Rom.*, LIII, p. 394–398.
136. Mario Roques, *Palia d'Orăstie, I. Préface et livre de la Genèse*, 1925, Paris, [in] *RCHL*, XIX, p. 369–371.

1928

137. *Les substantifs neutres en roumain*, *Rom.*, LIV, p. 249–260 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 31–42.

1929

138. *Nom d'agent et adjectif en roumain*, Paris, 142 p.
 Recenzii : O. Densusianu, *GS*, IV (1930), fasc. 2, p. 406–408.
 J. Marouzeau, *REL*, 1930, p. 114–117.
 A. Meillet, *BSL*, 94 (1931), p. 162–163.
 A. Vaillant, *RCHL*, 1931, p. 90–91.
 S. Pușcariu, *DR*, VII (1931–1933), p. 463–471.
139. *Les mots récents en roumain*, *BSL*, 88, p. 122–131 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 101–110.
140. *Roum. dameză*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, *BSL*, 89, p. XVIII.
141. *Questions latino-roumaines. Sur le traitement de l'U bref latin. A propos de l'article postposé*, *Rom.*, LV p. 469–475, 475–480 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 43–49, 50–55.
142. *Roumain moșoroi, cățel, savrac*, *Rom.*, LV, p. 113–116, 251–252 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 64–66, 61, 119.

1930

143. *Sufixe, -ior, -cior, -șor, -ișor și -ușor*, *V. rom.*, LXXXII, p. 247–253 și *Articole și recenzii*, 1931, p. 3–9.
144. *Strigătele în românește*, *V. rom.*, LXXXIV, p. 129–134 și *Articole și recenzii*, 1931, p. 10–15.
145. *Romneasca de după război*, *V. rom.*, LXXXIV, 158–159 și *Articole și recenzii*, 1931, p. 16–18.
 Recenzii :
146. *Descendenții demonstrativului latin ILLE în limba română*, [in] *V. rom.*, LXXXII, p. 152–154 [și in] *Articole și recenzii*, 1931, p. 19–21.
147. *Texte românești vechi*, publicate de J. Byck (Introducere în studiul limbii romine), 1930, București, [in] *V. rom.*, LXXXII, p. 154 [și in] *Articole și recenzii*, 1931, p. 21.
148. *Cîteva capitole din terminologia calcului*, [in] *V. rom.*, LXXXIII, p. 169–172 [și in] *Articole și recenzii*, 1931, p. 26–29.

1931

149. *Despre vocalivul romnesc*, *GS*, V, fasc. 1, p. 171–181 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 98–100.

1932

Recenzie :

150. [Al. Rosetti], *Limba romină în secolul al XVI-lea* [1932, București], [în] *Adev.*, 1 XI.

1933

151. *De l'influence du pluriel sur le singulier des noms en roumain*, BL, I, p. 14—57 (în colaborare cu J. Byck).

Recenzii :

152. Th. Capidan, *Aromnii, Dialectul aromn. Studiu lingvistic*, 1932, București, [în] BSL 103, p. 110—111; o prezentare a aceleiași cărți, [în] *Adev.*, 12 III.
153. *Revista Macedoromână*, *Adev.*, 23 IV.
154. *Hărțile graiului [Atlasul lingvistic romn]*, *Adev.*, 3 V.
155. *Dicționare*, *Adev.*, 31 V.
156. *Dicționarul Academiei*, *Adev.*, 6 VI.
157. *Să învățăm punctuația* [E. Le Gal, *Apprenons à ponctuer*, 1933, Paris, *Adev.*, 11 VI.
158. *Punctuația* [Gh. I. Chelaru și C. Popescu, *Semne de punctuațiune și semne ortografice în scrierea românească. Studiu comparativ și aprofundat pentru școlari, studenți și intelectuali*, 1933, București], *Adev.*, 28 IX.

1934

159. *Les mots tsiganes en roumain*, BL, II, p. 108—200.

Recenzie : I. Iordan, BIFR. II (1935), p. 271—279.

160. *Un suffixe singulatif en roumain*, BL, II, p. 246—249.
161. *Notes sur l'article postposé en roumain*, Rom., LX, p. 233—237 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 56—60.
162. *Contribuție la « influența orientală »*, GS, VI, p. 330—333 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 111—114.
163. *Note etimologice* [rom. fraier, iepar, neam « de loc », stei, cu capul gol], GS, VI, p. 333—336 și *Mélanges linguistiques*, 1936, p. 119—120, 63, 120—121, 66—67, 121.
164. *Limba lui Creangă*, Cuv. lib., 15, 16 II.
165. *Pentru ortografia romnă*, Cuv. lib., 51, 27 X.

Recenzii :

166. *Un studiu despre aromini* [B. Recatas, *L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo-roumains de Pinde et le rôle de la femme dans le langage*, 1934, Paris], *Adev.*, 17 III.
167. *Milcovia* [Focșani], *Adev.*, 29 III.
168. *Anuarul arhivei de folklor*, *Adev.*, 27 IV.
169. *Atlasul lingvistic al Romniei* [*L'atlas linguistique de la Roumanie, Revue de linguistique romane*, 1934], *Adev.*, 24 V.
170. *Un studiu despre « argot »* [Șt. Pașca, *Din « argot »-ul românesc*, DR, VII (1931—1933), p. 163—167], *Adev.*, 1 VI.
171. *Accentul afectiv* [I. Iordan, *Demon*, DR, VII (1931—1933), p. 140—148], *Adev.*, 14 VI.

172. *Rotacismul* [*Contribuții la rotacism*, DR, VII (1931–1933), p. 181–194], *Adev.*, 17 VI.
173. *Cum se răspîndesc cuvintele noi* [*Din atlasul lingvistic al României. Considerații asupra metodei și trei studii*, DR, VII], *Adev.*, 26 VII.
174. *Repetiția în românește* [J. Byck, *La répétition en roumain*, BL, II (1934)], *Adev.*, 8 VIII.
175. *Lucrări de fonetică experimentală* [BL, II (1934)], *Adev.*, 31 VIII.
176. *Ortografie și pronunțare* [J. Byck, *Orthographe et prononciation des mots récents en roumain*, BL, II (1934)], *Adev.*, 1 IX.
177. *Texte populare* [BL, II (1934)], *Adev.*, 2 IX.
178. *Dicționarul Academiei*, *Adev.*, 14 X.
179. *Proporția sunetelor în românește* [Șiadbei, *Din estetica limbii române. Proporția fonemelor*, Anuarul liceului Național din Iași (1932–1933)], *Adev.*, 14 XI.
180. *Despre graiul familiar* [I. Iordan, *Note lingvistice*, BIFR, I, p. 110–160], *Adev.*, 8 XII.
181. *Grai și suflet* [VI], *Adev.*, 12 XII.
182. *Arșicele* [Th. Capidan, *Revue internationale d'études balkaniques I*], *Adev.*, 16 XII.
183. *Un jugoslav despre aromâni* [Dușan Popovici, *O Țințarima*, trad. de C. Constante, 1934], *Adev.*, 19 XII.
184. *Îndreptare ortografică* [D. Theodorescu, *Îndreptar ortografic*, 1934, Craiova], *Adev.*, 28 XII.

1935

185. *Notes sur les diphtongues en roumain*, BL, III, p. 15–53.
186. *Sur le traitement des groupes lat. et et es en roumain*, BL, III, p. 65–84 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 267–288 (în colaborare cu A. Rosetti).
187. *Une nouvelle marque de pluriel dans la flexion verbale roumaine*, BL, III, p. 178–182.
188. *-RE et -RĂ facultatifs*, BL, III, p. 182–185.
189. *Notes sur les « mots tsiganes en roumain »*, BL, III, p. 185–186.
190. *Tsig. suvara*, BL, III, p. 186–187.
191. *Roum. gurativ*, BL, III, p. 187.

Recenzii :

192. *Dicționarul limbii române*, t. I, partea II, fasc. III, t. II, fasc. XII, 1934, București, [în] BSL, 105, p. 108–109.
193. N. Drăganu, *Români în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, 1933, București, [în] BSL, 105, p. 101–106.
194. Alf Lombard, *La prononciation du roumain*, 1935, Uppsala, [în] BL, III, p. 191–193; cf. *Adev.*, 22 XI, sub titlul *Pronunțarea limbii române*.
195. *Buletinul d-lui Iordan* [BIFR], *Adev.*, 27 I.
196. *Naționalismul și cuvintele împrumutate* [G. D. Scraba, în *Gazeta cărților*], *Adev.*, 13 I.
197. *Numele istroromânilor* [BIFR, II (1935)], *Adev.*, 14 II.
198. [P. Caraman, *Balada Meșterului Manole* [BIFR, II (1935)], *Adev.*, 19 II.
199. *Știință... neoficială* [M. I. Bărbulescu-Dacu, *290 mots d'origine sanscrita-daco-gète dans l'actuelle langue roumaine* 1935], *Adev.*, 21 II.
200. *O antologie a Bărăganului* [*Antologia Bărăganului*, 1933, Călărași], *Adev.*, 11 VI.
201. [E. Petrovici], *Graiul Carașovenilor* [1935, București], *Adev.*, 29 VI.
202. *O carte de colinde* [V. I. Popovici, *Cîntece (colinde) de Crăciun și anul nou din județele Dîmbovița și Ialomița*, 1935], *Adev.*, 20 IX.
203. *Grigore Alexandrescu. Cu ocazia unei noi ediții* [în *Biblioteca școlară*, 1935], *Adev.*, 24 XII.

1936

204. *Sur le traitement de lat. l double en roumain*, BL, IV, p. 36—52 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 259—266; (în colaborare cu Al. Rosetti).
205. *Notes d'étymologie roumaine*, BL, IV, p. 64—119.
206. *À propos du traitement des groupes lat. et et es en roumain*, BL, IV, p. 82—186 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 288—293; (în colaborare cu Al. Rosetti).
207. *Influence du vocatif sur le nominatif*, BL, IV, p. 194—196.
208. *Note sur « les mots tsiganes en roumain »*, BL, IV, p. 196—200.
209. *La coupe syllabique en fonction morphologique*, comunicare la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 110, p. XIII.
210. *Roum. block*, BSL, 110, p. 76.
211. *Necesitatea limbii franceze*, RF, nr. 8, p. 367—373.
- Recenzii :
212. Th. Capidan, *Meglenoromnii III: Dicționar meglenoromn [f.d.]*, București, [în] BSL, 111, p. 97, cf. *Adev.*, 29 I.
213. *Buletinul Institutului de filologie română « Alexandru Philippide »*, vol. II, 1935, Iași, [în] BSL, 111, p. 95—97, cf. *Adev.*, 3 III.
214. *Argotul [asupra citorva studii rominești despre argot]*, *Adev.*, 9 I.
215. *Codrul Cosminului [IX (1935)]*, *Adev.*, 11 III.
216. *Conferințele Institutului de lingvistică [din Paris], 1934, [publicate în 1935]*, *Adev.*, 21 III.
217. *O gramatică italo-română în secolul XVIII [la studiul lui Șt. Pașca, din Studii italiene II (1936)]*, *Adev.*, 6 V.
218. *O nouă ediție a lui Caragiale [M. Paulian și T. D. Măruță, Momente, schițe, nuvele, 2 vol., 1936]*, *Adev.*, 31 V.
219. *Bucovinisme [E. Krämer, Bukowinismen im Gebrauch der rumänischen Sprache, hauptsächlich im Gerichtsgebrauch, 1936]*, *Adev.*, 20 IX.
220. *Conferințe de lingvistică la Paris [volumul cu conferințele din 1933, apărut în 1936]*, *Adev.*, 21 XI, cf. 21 III.

1937

221. *Sur le genre neutre en roumain*, BL, V, p. 5—11.
222. *Notes d'étymologie roumaine*, BL, V, p. 56—79.
223. *Corrections roumaines au REW*, BL, V, p. 80—124.
224. *Autour de l'article postposé*, BL, V, p. 204—218.
225. *A propos du traitement des groupes lat. et et es en roumain*, BL, V, p. 218—221 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 293—296 (în colaborare cu Al. Rosetti).
226. *Notes sur quelques mots d'argot*, BL, V, p. 222—225.
227. *Notes roumaines [Sons nouveaux en roumain, Orthographe et mots d'emprunt en roumain, Roumain huligan]* BSL, 112, p. 165—168.
228. *Neologismele*, RF, nr. 8, p. 346—364.
- Recenzie : [S.], *V. rom.* 1937, t. LXXXIX, p. 150—152.
229. *Acordul după încl:s*, *V. rom.* nr. 11, p. 76—85.

Recenzii :

230. B. P. Hasdeu, *Cuvențe den bătrni*, texte alese cu o introducere și note de J. Byck, 1937, București, [în] BSL, 114, p. 107—108.
231. *Buletinul Institutului de filologie română « Alexandru Philippide »*, vol. III (1936), Iași, [în] BSL, 114, p. 108—109.

232. Ștefan Pașca, *Nume de persoane și nume de animale în țara Oltului*, 1936, București, [în] BSL, 114, p. 110—111, cf. *Adev.*, 8 IV 1936 și 20 I 1937.
233. Iorgu Iordan, *Gramatica limbii române*, 1937, București, [în] *V. rom.*, nr. 11, p. 125—126, cf. *Dim.*, 20 X.
234. *Un manual de paleografie slavo-română* [H. Stahl și D. P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-română*, 1936, București], *Adev.*, 5 I.

1938

235. *Les verbes «réfléchis» en roumain*, BL, VI, p. 42—89.
236. *Esquisse d'une phonologie du roumain*, BL, VI, p. 5—29 și *Mélanges Rosetti*, 1947, p. 40—65) (în colaborare cu A. Rosetti).
237. *Notes d'étymologie roumaine* [artelnic, bătoji, blat, bostângi, buchini, a căsăi, chiorș, condră, coș, cuie, curdeaua, -eli, fotografia, hîndel, hopsi, -li, -ăi, -ăni, -ni, ijderi, încina, înclina, încondura, îndrica, Maglavii, mănăstire, marș, mică, mușamat, -ora, -ori, -ura, -uri, panghi, pierde, pîrjoli, popilni, a se pui, pustiu, rasoli, rus, șase, teremele, tracatrucă, trupusi, luș, umezi, uscat, vișin], BL, VI, p. 139—172.
238. *Encore sur le neutre roumain*, BL, VI, p. 260—262.
239. *Glosar din comuna Reviga (Ialomița)*, BIFR, V, p. 156—179.
240. *Syncope des voyelles accentuées en roumain*, BSL, 115, fasc. 1, p. 49—50.
241. *Ceva despre pronume*, *V. rom.*, nr. 11, p. 66—69.
242. *Locul adjectivului în românește*, *V. rom.*, nr. 12, p. 75—81.
243. *Argou*, *V. rom.*, nr. 7, p. 88—93.
244. *Iarăși neologismele*, *V. rom.*, nr. 6, p. 94—101.
245. *O oră de vocabular în liceu*, *V. rom.*, nr. 8, p. 94—96.

Recenzii :

246. *Atlasul lingvistic romîn, Partea I, vol. I: Părțile corpului omenesc și boalele lui, Cluj*, 16 p. [în] BSL, 117, fasc. 3, p. 110—111.
247. Iorgu Iordan, *Gramatica limbii române*, 1937, București, VIII + 255 p., [în] BSL, 117, fasc. 3, p. 111—112, [și în] nr. 3, p. 667—670.
248. M. Křepínský, *Influence slave sur le verbe roumain* (première partie), *Slavia*, XVI, I, p. 1—49, [în] BL, VI, p. 267—268.
249. Al. Rosetti, *Istoria limbii române II: Limbile balcanice*, 1938, București, [în] *V. rom.*, nr. 12, p. 161—162.
250. *Atlasul lingvistic al României*, 1938, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 79—83.
251. *Micul atlas lingvistic romîn*, 1938, [în] *V. rom.*, nr. 12, p. 178—179.
252. *O gramatică a limbii române*, [în] RF, nr. 3, p. 667—670.
253. Iorgu Iordan, *An introduction to Romance Linguistics* (Its Schools and Scholars. Revised, translated and in parts recast by John Orr), Londra, [1937], XI + 403 p., [în] *V. rom.*, nr. 2, p. 144—145.

1939

254. *Contributions à l'étude des noms de personne en roumain*, BL, VII, p. 105—114.
255. *Notes d'étymologie roumaine* [Alistar, -angiu, cîișă, calendare, căsători, Cheibăreasa, chelbe, chirui, cirip, corabangie, corăbiasca, coloi, coloreală, crăpel, cuteza, dirmon, filfi, frișcă, halimai, inglișă, jighira, julani, juvete, mamoș, mironosil, mușamat, muscel, sișă, șlengher, șobolan, surtuc, tetragonicește, țitloare, tură], BL, VII, p. 121—139.

256. *Alternance vocalique et désinence*, BL, VII, p. 163–164.
 257. *Alternance vocalique provoquée par la dérivation*, BL, VII, p. 165–166.
 258. *Roum. ia et ea phonologiquement identiques ?* BL, VII, p. 166–170.
 259. *Vre-o en fonction négative*, BL, VII, p. 173–176.
 260. *Le pronom personnel en fonction verbale*, BL, VII, p. 176–179.
 261. *Sur le rhotacisme*, BL, VII, p. 181–182.
 262. *Sur quelques formes de pluriel*, BL, VII, p. 182–184.
 263. *Gerunziul*, V. rom., nr. 1, p. 93–95.
 264. *Numele de familie*, V. rom., nr. 2, p. 80–82.
 265. *Aspecte ale limbii actuale*. V. rom., nr. 11, p. 89–96.
 266. *Foc mare*, V. rom., nr. 4, p. 78–79.

Recenzii :

267. Iorgu Iordan, *De quelques traits caractéristiques du roumain actuel, Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally*, Geneva, 1939, p. 271–282, [în] V. rom., nr. 12, p. 118–119.
 268. L. Găldi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939, [în] BL, VII, p. 188–192.
 269. Iorgu Iordan, *Pluralul substantivelor în limba română actuală*, BIFR, V, p. 1–51, [în] V. rom., nr. 1, p. 189.
 270. Ștefan Pașca, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea*, 1939, București, 121 p., [în] BSL, 120, p. 103.
 271. Const. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, București, [în] V. rom., nr. 1, p. 189.
 272. *Micul atlas lingvistic român*, vol. 1, [în] BSL, 120, p. 102–103.
 273. *Buletinul Institutului de filologie română « Alex. Philippide »*, 1938, Iași, vol. V, IV + 396 p., [în] BSL, 120, fasc. 3, p. 101–102.
 274. *Buletinul Institutului de filologie română « Alex. Philippide »*, 1939, Iași, vol. I, [în] V. rom., nr. 8, p. 156–158.

1940

275. *Place de l'adjectif en roumain*, BL, VIII, p. 237–240 și *Mélanges linguistiques II*, 1940–1943.
 276. *Notes d'étymologie roumaine [ciortile, cot, călci, cozonac, covertă, a fotografia, îmbucătăți, jolichi, jurat, a lua, mic, mișto, noră, soacră, nepoată, pampon, rătăci, ștat, țărână, tiutiu, foc, vedea]*, BL, VIII, p. 211–223.
 277. *Notes de morphologie et de syntaxe roumaines [Incorporation des dérivés dans le système verbal p. 205–206; L'accusatif de direction, p. 206–207; Désinences redoublées p. 207–208; La 2e pers. du plur. au passé simple p. 208–209; Adaptation roumaine des noms français à terminaison vocalique p. 209–210]*, BL, VIII, p. 205–210 și *Mélanges linguistiques II*, 1941, p. 18–23.
 278. *Expresii militare și civile*, V. rom., nr. 3, p. 110–113.
 279. *Foneme și sufixe*, V. rom., nr. 6, p. 88–90.
 280. *Valoarea perfectului simplu*, V. rom., nr. 8–9, p. 156–161.

Recenzii :

281. D. Caracostea, *Die Ausdruckswerte der rumänischen Sprache*, 1939, [în] V. rom., nr. 4, p. 149–151.

282. I. Iordan, *Sufixe românești de origine recentă (neologisme)*, BIFR, VI, p. 1—59, [în] *V. rom.*, nr. 6, p. 134—135.
283. M. Valkhoff, *Roemenen buiten hun grenzen*, Rev. Soc. ref. oland. de geogr., 1940, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 147.
284. *Bulletin linguistique VII (1939)*, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 145—147.

1944

285. *Schimbări intenționate*, *V. rom.*, nr. 11, p. 93—94.

1945

286. *Contributions à l'étude du genre personnel en roumain*, BL, XIII, p. 97—104.
287. *Notes sur l'emploi enclitique des adjectifs possessifs en roumain*, BL, XIII, p. 156—161.
288. *Notes sur les verbes réfléchis en roumain*, BL, XIII, p. 161—162.

1946

289. *Notes d'étymologie roumaine* [așa, banc, chiul, col, dezmierda, fraier, frturi, mediator, rablagi, spital, șpuruli, șuchițe, șvichi, tomberon, vernic, zări], BL, XIV, p. 106—113.

1947

290. *Puncte de vedere asupra elementelor slave din limba română*, Studii și comentarii de istorie și lingvistică, publicație festivă a Institutului de studii romîno-sovietice, închinată celei de-a 30-a aniversări a Marelui Revoluții Socialiste din Octombrie, 1947, București, p. 29—34 (și extras 7 p.).

1951

291. *Proiect ortografic*, CV, III, 7—8, p. 82—84.
292. *Asupra proiectului de ortografie al Acad. Em. Petrovici*, CV, III, 9—10, p. 40.

1953

293. *Unele probleme ale vocabularelor profesionale*, LR, II, 6, p. 23—28.

1954

294. [În colectiv] *Gramatica limbii romîne*, vol. I, Vocabularul, Fonetica și Morfologia [București], 446 p.; vol. II, Sintaxa [București], 348 p.
295. *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii romîne* [București], 221 p.
Recenzii : I. Coteanu, *Gaz. lit.*, 23 VI, 1955, p. 2.
 I. Škultéty, *Časopis pro moderní filologii, Philologica*, VII, 1955, 1, p. 76—78.
296. *Legile interne de dezvoltare a limbii*, LR, III, 4, p. 71—78.
297. *Genul neutru în romînește*, LR, III, 1, p. 30—44.
298. *Cu privire la unele probleme de traducere*, LR, III, p. 5.

1955

299. *Observații asupra întrebuirii timpurilor în romînește*, I.L., I, p. 134—141.

300. [În comisia de revizie finală la] *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. I [București], XXVI + 626 p.
301. *Новые задачи румынского языкознания*, Вопросы языкознания, Москва, nr. 6, p. 142–145.
- Recenzii :
302. *Însemnări* [Despre «Limba română»], C., 4 III, p. 5.

1956

303. *Pentru o sintaxă a propozițiilor principale*, SG, I, p. 121–139.
304. *Note etimologice* [branș, calțavetă, -eală, lastic, mortăciune, moși pe groși, oxo, porc de cline, potlogar, schimonosi, șezătoare, șugubăț, largă, toană, vătui, zbtrci], SCL, VII, p. 271–279.
- [În comisia de revizie finală la] *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. II [București], VI + 813 p.
305. [În colectiv] *Dicționar Orloepic* [București], 132 p.

1957

306. *Fondul principal al limbii române*, București, 121 p.
- Recenzii : Artur Maurer, *Romanistisches Jahrbuch*, IX (1958), p. 230–232.
I. Fischer, SCL, IX (1958), 1, p. 127–133.
307. *Cum se studiază limba literară*, LL, III, p. 115–132.
308. *Note asupra structurii morfologice a cuvintelor*, SG, II, p. 3–18.
309. *Discuții în jurul genului neutru*, V. Rom., nr. 5, p. 147–150.
310. *Caracterul obiectiv al faptelor de limbă*, V. Rom., nr. 4, p. 131–137.
311. *Lidhjet ndërmjet gjulës rumune dhe gjulës shqipe*, Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, nr. 2, p. 215–217.
312. *Prefața la I. Coteanu, Cum dispăre o limbă (istororomâna)*, București, 43 p.
- [În comisia de revizie finală la] *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. III, VI + 804 p., vol. IV, VI + 783 p., București.

1958

313. *Vocala radicală față de vocala sufixului verbal în românește*, SCL, IX, p. 309–314.
314. *Cu privire la $\mathfrak{d} > \mathfrak{a}$ în românește*, SCL, IX, p. 263–264.
315. *Observații asupra unor greșeli de traducere*, LR, VII, 5, p. 11–18.
316. *Cuvinte rău formate*, LR, VII, 2, p. 1–4.
317. *M. Gaster and Rumanian Linguistics*, Gaster centenary publication, Londra.

Recenzie :

318. *Despre revista «Limba română»*, [în] Rcm. lib. XVI, 4269, 2 VII, p. 2.

1959

319. *Cu privire la sufixele -abil și -ibil*, LR, VIII, nr. 5, p. 59–60.
320. *Grupuri simbolice în fonetismul românesc*, SCL, X nr. 2, p. 205.

4. *Alle limbi*

1930

Recenzii :

321. A. Vaillant, *La langue de Dominko Zlataric, poète ragusain de la fin du XVI-e siècle*, I: Phonétique, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXII, p. 328.
322. H. Bauche, *Le langage populaire, Grammaire, syntaxe et dictionnaire du français tel qu'on le parle dans le peuple de Paris avec tous les termes d'argot usuel*, 1928, [în] *V. rom.*, LXXXIII, p. 174—176.

1931

323. *Expressions françaises nées à l'étranger*, comunicare făcută la Societatea de lingvistică din Paris, BSL, 96, fasc. 2, p. XIV.

1932

Recenzii :

324. Kr. Sandfeld, *Linguistique balcanique, Problèmes et résultats*, [în] *Revista istorică română* p. 83—86.
325. Iorgu Iordan, *Introducere în studiul limbilor romanice*, 1932, Iași, [în] BSL, 103, fasc. 3, p. 78—80 și *Adev.*, 28 IV 1933.

1935

Recenzie :

326. B. Conev, *Istorija na bălgarskij ezik*, vol. II, publicat de St. Mladenov, 1934, Sofia, 560 p., [în] BL, III, p. 193—194.

1936

327. *Coup d'œil sur la linguistique balkanique*, BL, IV, p. 31—45.
328. *O operă care ne cinstește*, *Adev.*, 12 I.

Recenzii :

329. Th. Capidan, *Romanitatea balcanică*, discurs rostit la 26 mai 1936 în ședință solemnă; Academia Română, Discursuri de recepție LXVII, 1936, București, 68 p., [în] BSL, 114, fasc. 3, p. 107 [și în] *Adev.*, 27 XI.
330. Dr. Sarafidi Hector, *Dicționar grec român*, 1935, Constanța, 447 p., [în] BSL, 111, fasc. 3, p. 64.
331. *Limba rusă în secolul al XVI-lea* [B. Unbegaun, *La langue russe du XVI-e siècle*, vol. I: *La flexion nominale*, 1935, Paris], *Adev.*, 18 IV.

1939

332. *Revoluția franceză și limba*, *V. rom.*, nr. 7, p. 118—120.

1940

Recenzie :

333. [Prezentarea revistei *Lingua nostra*, publicată de Giacomo Devoto], *V. rom.*, nr. 7, p. 132—133.

1956

334. *Problema scrierii și a limbii chineze. Scnt.*, 30 IX.

5. *Culegeri de articole*

1931

335. *Articole și recenzii. Extrase din « Viața Românească » anul XXII (1930)*, București, 40 p.; conține: *Sufixele -ior, -cior, -șor, -ișor, și -ușor, Strigătele în românește, Româneasca de după război și Recenzii* (vezi în această bibliografie: A 1 și B 2, la anul 1930).

1936

336. *Mélanges linguistiques*, Paris—București, 127 p.; conține: *Notes sur quelques gloses latines* (1934); *Ts en latin* (1930); *Notes de latin vulgaire* (1927, 1928, 1930); *Les substantifs neutres en roumain* (1928); *Sur le traitement roumain de l'« bref latin »* (1929); *A propos de l'article postposé* (1929); *Notes sur l'article postposé en roumain* (1934); *Notes étymologiques* (1925, 1927, 1929, 1934); *Le suffixe thrace -ISK-* 1927; *Verbes roumains d'origine tsigane* (1926); *Les noms roumains en -U(L)* (1926); *Despre vocativul romnesc* (1931); *Les mots récents en roumain* (1929); *Contribuție la « Influența orientală »* (1934); *Notes étymologiques* (1927, 1929, 1934).

1941

337. *Mélanges linguistiques II*, Copenhague, 43 p.; conține: *Quelques points de méthode touchant l'étude des langues disparues* (1940); *Notes de morphologie et de syntaxe roumaines, Incorporation des dérivés dans le système verbal, L'accusatif de direction, Désinences redoublées, La 2e pers. du plur. au passé simple, Adaptation roumaine des noms français à terminaison vocalique* (1941); *Notes d'étymologie roumaine* (1940); *Mélanges [Sûr les prépositions accentuées, Quelques nouveaux exemples de ks > ps, Place de l'adjectif en roumain]* (1940).

B. DIVERSE

1930

Recenzie :

1. Prof. T. Iordănescu, *O istorie a țiganilor*, [în] *Convorbiri literare*, LXIII, p. 278—292, [și în] *V. rom.*, LXXXII, p. 157—158.

1931

2. C. I. Popp Serboiano, *Les Tsiganes (Histoire. Ethnographie. Linguistique. Grammaire. Dictionnaire)*, 1930, Paris, [în] *V. rom.*, LXXXV, p. 316—319.

3. Prof. N. Sulică, *Clasicismul grecoroman și literatura noastră (în special Eminescu)*, [în] *V. rom.*, LXXXV, p. 208—210.

1936

4. *H. Tiktin, V. rom.*, nr. 4—5, p. 150—152, cf. *H. Tiktin, Adev.*, 25 III.
5. *Moartea unui mare lingvist* [A. Meillet], *Adev.*, 24. IX.
6. *Moartea unui mare lingvist, W. Meyer-Lübcke, Adev.*, 24 X.
Recenzii :
7. *Ambasadele lui Priscus* [G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*], *Adev.*, 1 II.
8. *Revista Cursurilor și Conferințelor*, nr. 1, *Adev.*, 22 III.
9. *Conspiratori greci în Principate* [Al. Elian, *Conspiratori greci în Principate și un fanariot mavroghenesc : Turnavitu*, *Revista istorică XXI (1935)*], *Adev.*, 27 III.
10. *Glas tînăr* [Revista liceului din Rîmnicu-Sărat, 1936], *Adev.*, 16 IV.
11. *Odoare romînești la Stambul* [E. Vîrtosu, *Odoare romînești la Stambul*, 1936], *Adev.*, 23 IV.
12. *Creștinismul în Dacia* [C. Daicovicu, *Creștinismul în Dacia*, Anuarul Institutului de Studii Clasice din Cluj, vol. II (1936)], *Adev.*, 29 IV.
13. [E. Vîrtosu], *Tudor Vladimirescu (Pagini de revoltă)*, *Adev.*, 7 VI.

1937

Recenzie :

14. *O carte despre țigani* [Martin Block, *Mœurs et coutumes des Tziganes*, 1936, Paris (trad. de J. Marty)], *V. rom.*, nr. 8—9, p. 75.

1938

15. *Matei Nicolau, V. rom.*, nr. 4, p. 87—88.
Mathieu Nicolau, BL, VI, p. 266.

1939

Recenzie :

16. George Potra, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, 1939, [în] *V. rom.*, nr. 5, p. 125—127.

1947

17. *C. Racoviță, BL*, XV, p. 116—117 și *CV*, II (1950), nr. 1, p. 13—14.

1951

18. Stepan Tudor, *O zi a părintelui Stoica*. Traducere din limba rusă, București, 218 p.

1956

19. *Pentru un nivel mai înalt al publicațiilor Academiei, C.*, 6 I, p. 1.

1958

20. *Omagiu binemeritat* [A 70-a aniversare a nașterii acad. Iorgu Iordan], *C.* 10 X, p. 1.

1959

21. *Constantin Balmuș*, *Studii clasice I*, p. 257—258.

LISTA DE ABREVIERI

- Adev. — Adevărul, București.
 Adev. lit. — Adevărul literar și artistic, București.
 BIFR — Buletinul Institutului de filologie română « Alexandru Philippide », Iași.
 BL — Bulletin linguistique, Faculté des lettres de Bucarest, Institut de linguistique roumaine, Paris—București.
 BSL — Bulletin de la Société de linguistique de Paris, Paris.
 B. șt. — Buletin științific. Academia R.P.R., Secțiunea de știință a limbii, literatură și artă, București.
 C — Contemporanul, București.
 CV — Cum vorbim, revistă pentru studiul și explicarea limbii, București.
 Cuv. lib. — Cuvîntul liber, București.
 Dim. — Dimineața, București.
 DR — Dacoromania, Buletinul Muzeului limbii romîne, Universitatea romînă din Cluj, Sibiu.
 Gaz. lit. — Gazeta literară, organ săptămînal al Uniunii Scriitorilor din R.P.R., București.
 GS — Grai și suflet, București.
 I. lit. — Iașul literar, revistă a Uniunii Scriitorilor din R.P.R., Iași.
 LL — Limbă și literatură, București.
 LR — Limba romînă, București.
 RCHL — Revue critique d'histoire et de littérature, Paris.
 REA — Revue des études anciennes, Paris.
 REG — Revue des études grecques, Paris.
 REL — Revue des études latines, Paris.
 RF — Revista Fundațiilor, București.
 RL — Revue de linguistique, Bucarest.
 Rom. — Romania, Paris.
 Rom. lib. — Romînia liberă, București.
 RPh. — Revue de Philologie, Paris.
 Scînt. — Scînteia, organ al Comitetului Central al P.M.R., București.
 SCIV — Studii și cercetări de istorie veche, București.
 SCL — Studii și cercetări lingvistice, București.
 SG — Studii de gramatică, București, Ed. Acad. R.P.R., vol. I, 1956, vol. II, 1957.
 V. rom. — Viața romînească, Iași, București.
 V. Rom. — Viața romînească. Revistă lunară de literatură a Uniunii Scriitorilor din R.P.R., București.

**VARIATIONS DES CONSONNES ET DES VOYELLES
EN INDO-EUROPÉEN; LEURS CONSÉQUENCES**

PAR

A. JURET

(Nice)

On enseigne généralement que la sonorisation et l'aspiration d'une consonne occlusive la différencie totalement, pour le sens, de la même occlusive non aspirée, non sonorisée; qu'ainsi une racine commençant par *k* ou par *t* ou par *p* ne peut avoir des formes commençant par *kh*, *g*, *gh*, — ou par *th*, *d*, *dh*, — ou par *ph*, *b*, *bh*. J'ai longtemps cru que cet enseignement était conforme à la réalité. Mais j'ai rencontré bien des faits qui le contredisent. Tout d'abord il est facile de constater que dans le vocabulaire latin, comme en grec ou en sanskrit, les mots dont la racine commence par les sonores *g*, *d*, *b* ou par une aspirée sont bien moins nombreux que les mots commençant par *k*, *t*, *p*. Ceci nous suggère qu'ils exprimaient des nuances spéciales occasionnelles, comme par exemple le φ de πέπρωφα à côté de πέμπω, skr. *pharpharāyate* il se meut continuellement, à côté de *parpati* il se meut.

J'ai réuni, dans un article de l'*Archiv Orientalni*, vol. XVII, 1940, des faits qui attestent que la sonorisation et l'aspiration ne changeaient pas le sens de la racine en indo-européen. A ces faits on peut en ajouter bien d'autres, dont on trouvera ici les plus significatifs. Or, les faits que j'avais notés ont été confirmés par le livre magistral de Ventris et Chadwick *Documents in Mycenaean Greek*. Dans cet ouvrage on voit que ces documents en dialecte grec ancien n'ont que le signe *k* pour les gutturales, un seul signe *p* pour les labiales; ils distinguent *t* et *d*, mais non l'aspirée correspondante. De plus ils n'ont qu'un signe pour *r* et *l*, un seul signe pour *v* et *b*; ce qui confirme, aussi exactement, ce que les faits des vocabulaires m'avaient montré. Comme on sait, le tokharien, dialecte asiatique de l'indo-européen, n'emploie pas d'autres signes que *k*, *p*, *t* pour les occlusives.

Brugmann, dans sa *Kurze vergleichende Grammatik*, p. 180, et Meillet dans son *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes* signalent, mais sans s'y arrêter, des variations des occlusives dans les racines;

le *Dictionnaire étymologique de la langue latine* d'Ernout-Meillet admet en plusieurs cas ces variations.

On estimait peu nombreuses ces variations et l'on continuait à rejeter toute étymologie qui rapprochait une racine commençant par exemple par *k* ou *p* d'une racine commençant par *g* ou *h* ou par *b* ou *f*. Montrons les faits dans leur ampleur et leurs conséquences.

Gutturales, *k*, etc : mycénien : *ka-ko* bronze = χαλκός (le myc. n'écrit pas les consonnes finales de syllabes); *ka-ke-u* = χαλκεύς; *ka-ki-jo* = χάλκειος. *ka-ra-we*, nomin. pl. : vieilles femmes = γρηῦς; *ke-ro-si-ja* groupe d'anciens = γερούσια.

ki-to tunique = χιτών.

ku-na-ja féminin = Hom. γύναια.

ku-ru-so or = χρυσός; *ku-ru-so-wo-ko* travaillant l'or = χρυσουργός.

tu-ka-te-re filles = θυγάτηρ.

ai-ka-sa-ma pointes = αἰχμή.

ai-ki-pa-ta chevrier = αἰγί-βοτος.

ai-ke-re il rassemble = ἀγείρει.

a-ke-ro messenger = ἀγγελος.

a-ko-ra rassemblement = ἀγορά.

po-ro-ko-wo broc = πρό-χοος

a-ko-ro champ = ἀγρός

a-ku-ro argent = ἄργυρος

a-na-kee, infinitif, amener = ἀν-άγειν.

Latin, etc : *gluttus* glouton, *helluārī* être glouton.

calvus : *glaber* chauve

canis chien : *gannire* japper.

capere prendre : *habēre* avoir.

calculus caillou = κάλληξ.

egēnus : ἀχὴν indigent, κενός vide.

genū genou : πρό-χνο à genoux.

magnus : μακρός : skr. *mahā* grand.

grātus : χάρις agrément.

lat. *calva* crâne : v. slave *glava* tête.

lat. *clūpis* : γλουτός fesse.

lat. *unguis* ongle : ὄνουξ-ος, gén. d'ὄνουξ ongle.

corum cuir : χόριον.

lacus : λαχὴ

gubernāre : κυβερνάω tenir le gouvernail, skr. *kubaras* timon.

gelāus rire : καλλάζω rire aux éclats.

gracilis : skr. *kr̥ças* grêle (adjectif).

cor cœur : skr. *hr̥d*, hitt. *kir* et *gir* cœur.

cancer : γαγγραινά.

glūs, *glūten* : κόλλα, γλοιός colle.

skr. *nak-* nuit : ἐν-νοχος nocturne.

carcer : γοργύρα prison souterraine.

hirpex herse : ἀγρίφη.

κυρτός, *γῦρός* courbe : skr. *hvaratī* il se courbe en rond.

gluma pellicule de grain, *clumae* pellicule du grain d'orge.

glübere écorcer : κελῦφος écorce.
angustia oppression : *anhēlus* oppressé.
gelū gelée : κρύος froid glacial.
quattuor 4 : *quadraginta* 40.
 ἐπτά 7, ὀκτώ 8 : ἔβδομος, ὄγδοος 7-e, 8-e.
glōria gloire : κλέος, skr. *çravas*.
 γνόφος sombre : κνέφας obscurité.
loquī parler : λέγω dire.
cuspis pointe : *hispidus* hérissé de pointes.

Dentales : *t* — *th*, *d*, *dh* :

mycénien :

ta-ra-nu escabeau : θρηῆνος
te-ke, aoriste : il mit : ἔθηκε.
teo-accusatif sing. dieu : θεόν, *deum*.
to-no = *tor-no*, chaise : θρόνος
to-ra-ke, plur. cuirasses : θώρακες
ma-ra-tu-wo, fenouil : μάραθον.
 Latin, etc., *nitēre* : *re-nidēre* briller.
dolor : ὄτλος douleur.
madēre être ivre : μεθύω, skr. *madhas* enivrant.
 τρέχω : δραμοῦμαι, θρώσκω, διδράσκω courir.
 ἀθρέω : τηρέω observer, regarder.
satis : ἄδην assez.
tuērī : θεωρέω (<**thew*-) regarder.
medius : skr. *madhyas* qui est au milieu.
 τέκμαρ signe : ion. δέκνυμι montrer.
 κτύπος : γδοῦπος bruit.
 δένδρον : skr. *tarus* arbre : *dāru* bois.
 δέδοικα : τετίημαι je crains.
 ἀταλός : θαλερός florissant.
 lat. *modus* : *metīrī* mesurer.
mendāx menteur : *mentīrī* mentir.
tenebrae : δυοφός ténèbres.
uterus : skr. *udaram* ventre maternel.
latēre : λανθάνω
stāre : skr. *tisthāmi* être stable.
nōdus nœud : skr. *antati* il lie, noue.
cūdere : *per-cutere* frapper.
pediculus pédoncule : *petiolus*.
 τρίβω : θλίβω comprimer.

Labiales : *p* = *b*, etc.

mycénien : *a-pi*, prépos. : ἀμφί autour.
a-pi-ro-re-we = *αμφι-φορῆw-es : Hom. ἀμφορεύς amphore.
a-pi-ko-ro, plur. fém. servantes : *αμφι-κολοι, lat. *ancilla* servante.
a-po-le-ro-te, adv. à partir des deux côtés : ἀμφοτέρωθεν.

ka-na-pe-u foulon : κναφεύς
a-ru-ke-ka-u-me-no brûlé : ἀποκεκαυμένος (conformité complète).
pa-ka-na pl. neutre, épées : φάσγανα
pa-si, présent 3e pers. il dit : φησι
pa-si-re-u chef : βασιλεύς
pe-i pronom. dat. pl. à eux : σφίν
pe-re il porte : φέρει
pi-a-ra ou *pi-e-ra* vase à boire : φιάλη ou φιέλη.
po-ru-re-ja de pourpre : πορφύρεα.
pu-ko-so buis : *buxus*.
pu-ta, pl. neutre arbrisseaux : φυτά.
pu-ta-ri-ja, jardin, vigne.
 Latin, etc. : *bibere* : πίνω, skr. *pihati*.
hirpex herse : αγρίφη
forāre percer : πείρω <*per-y-
stīpāre, στείβω rendre compact.
 στίφος masse compacte.
pendiculus cordeau : skr. *bhandati* il lie.
paedor puanteur : foetet ça pue.
rapere : ἔλαβε il a pris, skr. *labhate* il prend
abies, gén. *abietis*, ἄβιν (Hésych.)
sapin : πίτυς pin.
 lat. *barba* : vhall. *bart* <*bhar- barbe.
 τρέπω, tourner : - στρέφω
 ὄμβρος pluie, lat. *imber* : skr. *ambhas*.
albus blanc : ἄλφος
pullulāre avoir beaucoup de jeunes pousses : βρώω
 skr. *pallawas* jeune pousse : *ut-pra-bālas* qui a de jeunes pousses.
fel fiel : βίλις.
plangere : *fligere* battre.
 πέλλα pierre : φελλία terrain pierreux ; παίπαλα terrain rocailleux.
fluere couler : skr. *pravate*, βλώω.
 βομβυλίσ : πομφόλυξ bulle d'eau.
 φίλος : skr. *priyas* ami.
populus : *pūblicus*.
umbilīcus, nombril : ὀμφαλός nombril.
oboedire : πειθομαι obéir.
precēs prières : skr. *bhras-patis* seigneur de la prière.
ferre- portāre porter.
baculum bâton : *paxillus*, *pālus*.
 παχύς : skr. *bahus* épais.
 ὀρφνός obscur : ἔρεβος obscurité.
 αἰ-πόλος chevrier : skr. *jā-balas*, chevrier ; lat. *su-bulcus* gardien de porcs.
libīdō : skr. *lolupā* désir.
 κεφαλή tête : κεβλή tête, lat. *capul*.
obliquus : πλάγιος oblique.
palpebra, *palsebra* : βλέφαρον paupière.
fremere : βρέμω faire un bruit sourd.

Equivalence de r, l. :

- mycénien : *a-ra-ka-te-ja* fileuses : ἡλακάτη quenouille : ἀράχνη araignée.
a-re-ra-te : ἀλειφάται il enduit : *a-ro-ra* : ἀλοιφή onguent.
a-ta-na : Ἄθῆνη
ka-ra-wi : lat. *clāvis* clef.
ra-wa-ke-ta = **l̥āo-g̥ēāt̥s* chef du peuple.
ra-wi-ja-ja captives : ληϊα butin.
re-ro-to mince, fin : λεπτόν
re-u-ko : λευκός blanc.
re-wo-te-re-jo, adjectif de λούτριον bain.
re-wo-pi = **leomphi*, instrumental pluriel «avec des lions» : λέων lion.
ri-no lin : λίνον
se-ri-no : σέλινον céleris.
si-a-ro gras : σιάλος
e-ra-wa olivier : ἐλαῖα ; *e-ra-wo* huile : ἔλαιον
e-ra-ra éléphant : ἐλέφας
e-re-u-te-ro libre : ἐλεύθερος
e-ri-ka saule : ἐλίκη, lat. *salix*.
e-ru-ta-ra rouge : ἐρυθρός
ro-ri-wo gris : πολιός gris.
re-te-re-wa orme : πετέλη
ro-ro roulain : πῶλος roulain.
me-ri miel : μέλι
me-re-u-ro farine : μάλειρον farine.
ro-ru-ro-de ayant plusieurs pieds : πολυποδ-.
do-e-ro esclave : δοῦλος esclave.
 Latin, etc. : *alica*, épeautre : *arinca* petit épeautre.
ligāre lier : *cor-rigīa* lien, courroie.
variūs : βαλιός varié.
λωτῶν : ἀρείων meilleur.
oportet il faut : ὀφέλλω
μέλος membre : μέρος membre, partie, lat. *membrum* <**me-mrom*.
folium feuille : *frōns* feuillage
rēs réalité : ἀληθής réel, vrai, skr. *ṛtas* réel.
τέλος fin : τέρμα, lat. *terminus*.
στεργίς étrille : στεργίς, lat. *tergere* étriller.
līs <*stlīs* procès : all. *Streit* dispute.
κρύπτω : καλύπτω cacher.
ἄκυλος gland : angl. *acorn* gland.
rumex ronce : *lumectum* épine.
celeber : *crēber*.
curtus coupé : *culler* couteau.
gramīae chassie : *glamae* chassie.
preēs prières : *sup-plex* priant.
ἀλέξω protéger : ἀρήγω soutenir.
arguere : ἐλέγχω donner des preuves.

Equivalence de *w* et de *b* :

En latin souvent après *l* ou *r* :

verv̄ex brebis : *berb̄ex*, *verb̄ex*.

ferv̄ere : parf. *ferbuī*.

vulva : *vulba*. *helvus* : *galbus* jaune.

vervactum guéret : *berbactum*.

ervum pois : ἐρέβινθος

vīs force : (F)ῖς et βιά

vatillum ou *batillum* brasero.

vīvere, *vīta* : βίος vie.

velle vouloir : βούλομαι

vescī : βόσκομαι

varius varié : βαλιός varié.

rabula braillard : *ravula* ; *ravus* enroué.

venīō venir : βαίνω aller. <**ban-y-*.

vorāre : βιβρώσκω se nourrir de.

cavere : *ex-cubāre* faire le guet.

bovīle : *bubīle*.

plor : φόβος peur.

VARIATIONS DANS LES VOYELLES

Tout le monde sait qu'en indo-européen, les voyelles n'avaient d'influence sur le sens d'une racine que dans les onomatopées, où elles servaient à imiter les sons, par exemple : *ululāre* hurler, *tintinnāre* tinter. Dans les autres racines elles peuvent varier sans modifier le sens de la racine, par exemple *faciō*, *fēcī*. Mais on admet généralement que seules *e* et *o*, longues ou brèves, alternent avec zéro. Pour expliquer les autres alternances, on fait des hypothèses pour le moins inutiles. Car les faits montrent qu'aucune alternance n'est exclue et qu'aucune n'influe sur le sens de la racine.

Ainsi en sanskrit dans les verbes désidératifs, *i* et *ī* remplacent régulièrement l'*a* (issu de indo-europ. *a*, *e*, *o*) et zéro : *īpsate* à côté de *apnoti*, *pītsati* à côté de *patati*, *inakṣati*, à côté de *nakṣati*. En d'autres désidératifs *u* remplace *a* : *murmurṣati* à côté de *marate* mourir ; *bubhurṣati* à côté de *bharati* porter. Au pluriel de certains parfaits sankrits *e*, issu de *oi* ou *ai* ou *ei*, remplace *ā* : *papāca* cuire à côté du pluriel *pecīma* ; de même au moyen *pece*.

Autres exemples : skr. *akṣi* œil : *īkṣate* il regarde, *çṣṣti* il enseigne : participe *çīṣṣas* ; *çīṣyas* élève ; *bhakṣati* il mange : *su-bhikṣas* qui a bien à manger ; *tamras* : *timiras* obscur : *dahati* il brûle : *dhukṣate* il allume ; skr. *nak* : *niçā* nuit, lat. *nox*, gr. νόξ, hitt. *neku* il fait sombre, lat. *niger* sombre, noir ; lat. *discipulus* : διδάσκαλος ; canis : κυνός gén. de κύων chien : lat. *heri*, skr. *hyasī* hier ; lat. *ego* : hitt. *ug* moi ; lat. *sumus* nous sommes : skr. *smas* ; lat. *manēre* : μένω ; *molere* moudre : μόλη pierre meulière, μάλευρον farine ; lat. *umerus* : ὄμος < **oms*-épaule ; lat. *magnus* ; μέγας ; lat. *vegēre* : *vigēre* ; *homō* : *hūmānus* ; lat. *humilis* ; χαμηλός lat. *humī* à terre : χαμαί à terre ; lat. *lābī* glisser ; *lūbricus* glissant ; lat. *ignīs*, skr., hitt. *agnis* feu : lituan. *ugnis* ; lat. *cinis* : κόνις cendre ; ἔστι il est : impératif ἔσθι sois ; lat. *populus* :

pūblichus; *decem* 10 : *un-decim* 11; χόρτος : χῖλος fourrage vert, lat. *holus*; μύλη meule : skr. *miyalli* meule; lat. *tangere* : θιγεῖν toucher : lat. *frīgere* : φρύγω frire; lat. *pix* : πύκη poix; lat. *suere* coudre, skr. *sūtram* couture : *sīvyati* il coud; lat. *facere* : pf. *fēcī*; lat. *im-pēgī* j'ai heurté : *im-pāctum* impact; ὄκρις; ἄκρις pointe; ὄνομα : dor. ὄνομα (cf. ἄν-ώνυμος), lat. *nōmen*; ion. δέκνυμι : att. δεικνύμι montrer; χῆλιοι 1000 < **khisl-* : skr. *ṣa-hasram* 1000; lat. *palēre* être ouvert; πετάννυμι, πίτημι; lat. *mars* bataille, μάρναμαι combattre : μῶλος combat; lat. *cōs*, g. *cōtis* pierre à aiguiser : *calus* aiguisé, fin; skr. *sādhyati* il réalise : *sidhyati* il est réalisé; πέλας près de : πιλνάω s'approcher; skr. *haris* : *hiris* verdâtre; ἀκτῆ rive : ὀχθῆ rive; lat. *vigilāre* : got. *wakan*, all. *wachen* veiller; lat. *armus* épaule, bras : skr. *irmas* bras; λίπτω désirer : skr. *lolupā* désir; lat. *ās* unité : *dec-ussis* 10 as; lat. *rūpēs* : λέπας rocher; αἴσα : οἶτος sort; lat. *rādix* : ρίζα (< **rid-y*); lat. *dūx* : ταγός qui dirige; lat. *fūr* : φῶρ voleur; lat. *compilāre* piller : πειρατής pirate; χόρος danse : σκιρτάω (*s-* mobile) danser; τίκτω enfanter : τέκνον enfant, θυγάτηρ all. *Tochter* fille; lat. *horrēre* : *hirsūlus* hérissé; *semel* : *sim-plex*, *summa* total; *calamitās* dommage subs. : *in-columis* sans dommage; κάρᾱ tête : dorien κόρση tête, skr. *çiras*; all. *Hirn* cervelle : lat. *cerebrum*; πῦρ feu : hitt. *pahhur* feu; lat. *fatiscor* : *fessus sum* être fatigué.

Cette liste, assez longue, est loin d'être complète. Elle suffit à montrer que les variations des voyelles *a*, *i*, *u* sont aussi normales que celles de *e*, *o* et ne sont pas dues à un hasard négligeable. Elle ne contient que des mots dont la parenté étymologique de forme et de sens est évidente. Il en est de même des mots qui attestent les variations de consonnes. Il serait insensé de nier la parenté de lat. *unguis* avec ὄνοξ, de lat. *magnus* avec μέγας et avec skr. *mahā*; de lat. *modus* avec *melīrī*, de mycén. *meri* avec *mel* et μέλι miel; de lat. *varius* avec βαλιός varié; de τέλος avec τέρμα fin, terme; de *tergere* étriller, στεργίς avec στεργίς étrille; de lat. *stlīs* > *līs*, gén. *līlis* avec all. *Streit* dispute.

La régularité de ces variations, étant établie par les faits, rend possibles des étymologies où elles paraissent s'accumuler. Par exemple le *Dictionnaire étymologique* d'Ernout-Meillet déclare inconnue l'étymologie de *mulier*. Or ce mot signifie «femme mariée»; c'est le féminin de *maritus*. Leur parenté, suggérée par le sens, est aussi attestée par la forme; la racine de ces mots est *mr-*, *ml-* «unir par alliance»; la différence des voyelles *a*, *u* n'influe pas sur le sens de la racine. Le degré zéro vocalique paraît dans all. *Braut* fiancée, fr. *bru* < **mr-u-*, comme dans lat. *membrum* < **me-mrom* membre lié à d'autres. De même θυγάτηρ fille a pour racine les mêmes consonnes que τίκτω enfanter et τέκνον enfant. La forme et le sens l'unissent donc à ces mots. Il est possible que *filius* soit parent de *parentēs*, le père et la mère : racine commune *pr = fl*.

La conséquence générale de cet ensemble de faits, c'est qu'il répète la leçon de méthode d'observation : quand on observe des faits, il faut se méfier de toute théorie, car une théorie pourrait se mettre entre nous et la réalité. Or c'est la réalité qui doit guider notre intelligence. Le progrès dans les sciences de faits ne consiste pas à ajouter des vues nouvelles aux vues anciennes jugées définitives, mais à corriger nos vues d'après la réalité.

RAPORTURILE DINTRE LIMBILE DACĂ, TRACĂ ȘI FRIGIANĂ

DE

VLADIMIR GEORGIEV

(Sofia)

I. PRINCIPIILE DETERMINĂRII LOCULUI LIMBII DACE, AL LIMBII TRACE ȘI AL CELEI FRIGIENE ÎN CADRUL LIMBILOR INDO-EUROPENE

Locul unei limbi indo-europene între celelalte limbi indo-europene, cu alte cuvinte înrudirea mai apropiată sau mai îndepărtată dintre ea și alte limbi indo-europene, se determină pe baza particularităților gramaticii ei comparativ-istorice, inclusiv pe baza sistemului fonetic și a vocabularului studiat din punct de vedere etimologic. În cazul unor limbi din care s-a păstrat un material foarte redus, cum sînt traca și dacica, a căror morfologie și sintaxă sînt necunoscute, centrul de greutate cade pe fonetica comparativ-istorică, adică pe sistemul fonetic.

Atunci cînd trebuie să determinăm locul, adică să precizăm caracteristicile unei limbi, care a fost conservată doar într-un număr redus de glose și nume proprii, e necesar să se pornească de la analiza lingvistică a etimologiilor sigure, sau care au cele mai multe șanse de a fi acceptate, a gloselor și a numelor proprii. Aici trebuie să se țină seama de următoarele principii :

1. Un cuvînt poate primi o etimologie sigură doar atunci cînd e cunoscut *sensul lui*. Întrucît la numele proprii, în mod obișnuit, sensul nu e dat, cercetarea etimologică operează aici doar cu probabilități. Prin urmare cea mai mare importanță pentru stabilirea caracteristicilor unei limbi cum este traca o au glosele, și anume acelea dintre ele care sînt perfect clare din punct de vedere etimologic.

Astfel, de pildă, originea glosei frigiene βέχος « pîine » poate fi considerată ca sigură întrucît : *a)* acest cuvînt și sensul lui sînt atestate la Herodot (II 2), Hipponax (fr. 80 Bergk, fr.75 Diehl) și Hesychius ; *b)* același cuvînt se întilnește și în inscripțiile frigiene, în care pe baza analizei combinatorii e interpretat de asemenea cu sensul « pîine » ; *c)* fiind un cuvînt de gen neutru cu tema *es*, avînd gradul *e* al vocalei radicale, acest cuvînt are corespondente

perfecte în v. isl. *baka*, anglosaxon. *bacan*, v. germ. sup. *bahhan* « a coace », din i.e. **bhogō*, v. germ. sup. *bacchan*, germ. *backen* « a coace » din i. e. **bhognō*, gr. φῶγω « a coace » din i.e. **bhōgō*.

2. Etimologia poate fi considerată sigură numai dacă cuvîntul e explicat în întregime, adică dacă se poate găsi un corespondent perfect al cuvîntului în totalitatea lui sau cel puțin să i se explice modul de formare. « Etimologiile radicale » (Wurzel-etymologien) n-au nici o valoare științifică serioasă.

Așa sînt, de pildă, majoritatea etimologiilor pe care le dă istoricul I. Russu în cartea sa *Limba traco-dacilor* (București, 1959) : numele de trib *Daci* e derivat din rădăcina i.e. **dhē-* (p. 63), numele de trib θρᾶκες din rădăcina i.e. **dhrē-* sau **dher-* (p. 17), glosa διέσεμα din rădăcina **dek'* (p. 66), numele zeității Ιαμβαδουλη din rădăcina **embh-* (p. 67—70), numele zeității Σαβᾶζιος din rădăcina **k'en-* (p. 75), numele de persoană Βιστης din rădăcina **weis-* (p. 59—60), numele de persoană Σεύθης din rădăcina **seu-* (p. 77), numele de persoană *Soia* din rădăcina **k'ei-* (p. 77) etc., etc. Astfel de « etimologii radicale » naive n-au nici o valoare științifică.

3. Un mare număr de glose dacice constă din nume de plante. Acest tip de substantive comune se interpretează de obicei mai greu decît substantivele comune obișnuite. Etimologia unui nume de plantă poate fi considerată sigură sau probabilă numai dacă se poate găsi un echivalent exact din punct de vedere semantic în alte limbi.

4. Pentru ca etimologia unui nume propriu să poată fi considerată ca sigură, sensul său trebuie stabilit pe cale combinatorie, independent de considerentele etimologice.

5. Dintre numele proprii, cea mai mare importanță pentru caracterizarea unei limbi o au numele de rîuri. Numele rîurilor, în special ale celor mai mari, sînt cel mai ușor de etimologizat, întrucît sensul lor e pînă la un punct determinat : în aceste nume se ascund de obicei substantivele comune *apă*, *riu*, *pîriu*, *ballă*, *mlaștină* etc. În afară de aceasta, numele de rîuri, în special ale celor mai mari, sînt mai stabile și se păstrează un timp mai îndelungat.

Pe locul al doilea în această gradăție descendentă vin numele de locuri. Interpretarea lor e mai dificilă decît aceea a numelor de rîuri.

Foarte important pentru interpretarea numelor de rîuri și de locuri este principiul traducerii sau al traducerii aparente. Populația care locuiește un timp îndelungat într-o regiune oarecare dă nume obiectelor geografice pe baza trăsăturilor lor cele mai caracteristice. Dacă populația mai veche (inițială) dispăre, populația nouă denumește aceleași obiecte geografice pe baza aceluiași trăsături caracteristice, astfel încît noile denumiri apar ca niște traduceri ale numelor precedente (traducere aparentă), iar în unele cazuri chiar avem de a face cu o traducere reală a numelor mai vechi.

Abia pe al treilea loc stă interpretarea numelor de persoane, numelor de zeități, de triburi etc. În primul rînd, de obicei, sensul e în acest caz necunoscut, ceea ce nu ne dă posibilitatea să determinăm etimologiile sigure. Dar ceea ce creează cea mai mare nesiguranță a presupunșrilor bazate pe astfel de interpretări este faptul că numele de persoane dispar repede și se înlocuiesc

cu altele noi și în afară de aceasta adesea sînt împrumutate din alte limbi. Astfel, de exemplu, cele mai caracteristice nume bulgărești *Ivan*, *Petăr*, *Gheorghii* sau romînești *Ion*, *Petre*, *Gheorghe* sînt împrumuturi, primul din ebraică prin intermediul limbii grecești, iar celelalte două din greacă. Același lucru se întîmplă și la celelalte popoare. Dacă limba bulgară sau romînă ar fi cunoscute aproximativ, așa cum e cunoscută traca, adică în primul rînd pe baza unui număr restrîns de nume de persoane, am cădea ușor în eroare în ceea ce privește apartenența lor lingvistică¹.

Pentru ilustrarea principiilor expuse mai sus în interpretarea materialului lingvistic trac, dacic și frigian vom da mai jos cîteva exemple.

1. La circa 70—80 km nord-vest de Sofia se află un mare izvor calcaros deosebit de frumos, așezat în mijlocul unei flore bogate; suprafața lui are o culoare de nuanță verzui roșiatică (aurie), din care cauză se numește *Zlatna Panega*. Izvorul are de asemenea numele de *Glava Panega*, în care *glava* înseamnă « cap » și « izvor ». Satul de lîngă acest izvor se numește de asemenea *Zlatna Panega*, după numele izvorului. Din acest izvor se formează un rîu, afluent stîng al Iskărului, care poartă de asemenea numele de *Zlatna Panega*, sau *reka (Zlatna) Panega*, « rîul Panega (aurie) ».

Acest izvor a fost centrul cunoscutului templu din antichitate închinat lui Asclepius, precum și Higiei, Artemidei și lui Silvan.

În două inscripții latinești izvorul e denumit *Saltecaput*, *Saldaecaput*². Ca și *glava* din actualul nume bulgar al izvorului *Glava Panega*, lat. *caput* înseamnă « cap » și « izvor ». Această denumire a izvorului e prin urmare în parte latinizată (semi-traducere) fenomen des întîlnit în cazul numelor de locuri. În cazul acesta *Sald/(a)e-*, care se întîlnește în două inscripții grecești de la *Zlatna Panega*, ca și $\Sigma\alpha\lambda\delta\eta$, trebuie să corespundă perfect denumirii bulgărești *Zlatna Panega*, adică trac. *sald/!*- înseamnă « aur » sau « auriu » și provine din i.e. **g'holto-* « aur, auriu », care corespunde exact cuvîntului rusesc золото, bulg. злато din i.e. **g'hólto-* sau rus. золотой, bulg. злат « auriu » din i.e. **g'holtó-*.

În inscripțiile grecești de la *Zlatna Panega* se întîlnesc însă alte două nume ale aceluiași izvor $\Sigma\alpha\lambda\delta\omicron-\kappa\epsilon\lambda\eta$ și $\Sigma\alpha\lambda\delta/\tau\omicron\upsilon\iota\sigma\eta$ (sau $\Sigma\alpha\lambda\delta/\tau\omicron-\beta\upsilon\sigma(\sigma)\eta$ etc.). Acestea sînt denumirile trace ale aceluiași izvor. În acest caz, $-\kappa\epsilon\lambda\eta$ și $-\omicron\upsilon\iota\sigma\eta$ (= $-\beta\upsilon\sigma\eta$) sînt corespondentele trace ale lat. *caput* (în *Sald/(a)e-caput*) și bulg. глава (în *Glava Panega*), care înseamnă « izvor », și ale bulg. река « rîu » sau вода « apă » (în река [златна] Панера). Astfel, trac. $\kappa\epsilon\lambda\eta$ « izvor » provine din i.e. **g^welnā*, fiind un corespondent perfect al germ. *Quelle* « izvor », iar $\omicron\upsilon\iota\sigma\eta$ = **F* $\omicron\iota\sigma\eta$ corespunde exact v. ind. *viṣa-m* « apă ». Prin urmare, $\Sigma\alpha\lambda\delta\omicron-$

¹ Principala lipsă a cărții amintite mai sus a lui I. Russu constă tocmai în faptul că el își bazează concluziile sale în ceea ce privește limba « traco-daco-frigiană » pe « etimologiile radicale », în primul rînd ale numelor de persoane și în al doilea rînd ale numelor de locuri, ceea ce se și spune foarte clar în carte (vezi p. 51—54). Glosele și în special inscripțiile frigiene sînt ignorate aproape cu desăvîrșire. În genere, prin concepțiile sale lingvistice autorul se plasează pe pozițiile lingvisticii indo-europene de la sfîrșitul sec. al XIX-lea. Se creează impresia că autorului nu-i sînt cunoscute succesele importante obținute în această direcție, în special în ultimii treizeci de ani.

² Aceste nume de locuri, ca și cele ce urmează, sînt create pe baza numelor etnice formate cu sufixul $-\eta\nu\omicron\varsigma$. Vezi D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, p. 412 și urm.

κελη înseamnă literal « Izvorul auriu » = *Sald/(a)e-caput*, iar Σαλδ/τ(ο)-ουιση- « apa aurie (sau riul auriu) ».

Pe lângă epitetul (etniconul) Σκλδηρός se întilnește și forma Σολδηρός, iar pe lângă epitetul (etniconul) Σαλδοβυσ(σ)ηρός, Σαλδοουσιγρός, se întilnește și forma Σαλδοβοουσιγρός, adică cu *o* alături de *a*. Această deosebire este de asemenea explicabilă. În esență numele Σκλδη trebuie să aibă *a*, care provine din i.e. *ō*, adică Σκλδη- din i.e. **g'hólto-* « aur », iar etniconul (și adjectivul, cf. rus. зóлото « aur », dar зóлoтóй « de aur, auriu ») trebuie să sune Σολδηρός, din i.e. **g'hlt-ā-nó-s*, cu *ol* (= *ul*) din i.e. *l*¹, cf. rus. зóлoтo bg. злáтo, din i.e. **g'hólto-m*, dar got. *gulþ*, germ. *Gold* « aur » din i.e. **g'hltō-m*. Evident, substantivul σαλδ/τ- « aur » a influențat adjectivul derivat σολδ(ηρός), din care cauză și aici s-a generalizat vocalismul *a*.

O astfel de interpretare a unui nume de riu sau de loc e sigură, întrucît sensul lui e determinat pe baza unor considerente combinatorii (numele actual și culoarea caracteristică a apei) și întrucît acesta are corespondente etimologice exacte în alte limbi indo-europene.

Acest nume nu poate fi interpretat, cum consideră I. Russu (*ibid.*, p. 75 și urm.), ca provenind din rădăcina **sal-* « sare » sau din rădăcina **k'el-* « cald », întrucît apa acestui izvor nu e nici sărată, nici caldă. Altfel stau lucrurile cu tribul trac Σκλδήνσιοι (Ptol. 3,8,3), care era așezat la nordul Dunării, aproximativ între riul Apus și cursul superior al râului Rabo (astăzi Jiul). Numele de trib Σκλδήνσιοι reprezintă un etnicon de la numele de loc *Saldale*, care, după cum just arată N. Jokl (*Reallexicon*, XIII, 1929, p. 284), poate fi derivat din i.e. **sald-* « sare », deoarece într-adevăr în acea regiune există zăcăminte de sare.

2. Localitatea denumită azi rom. *Cernavoda* = bulg. Черна вода, așezată pe Dunăre, la apus de Constanța se numea în antichitate Ἀξιόπα (Proc. *aed.* 4, 11 [H. 149, 9]) sau Ἀξιούπολις (Ptol. 3, 8, 2; Hierocl. 637, 9 etc.). Această localitate e denumită după numele râului *Cernavoda*, care se numea în antichitate Ἀξιός (Ael. *hist. anim.* 14,15). Prin urmare, numele dac trebuia să aibă același sens, după legile formării numelor compuse din două rădăcini, Ἀξι- trebuie să însemne « negru », iar -οπα, ουπολις « apă ».

În acest caz, etimologia acestui nume de loc este clară. Cea de a doua parte a cuvîntului -οπα (= **upā*), ουπολις (= **upulā*), diminutiv de la **upā* (în parte, grecizat, după gr. πόλις « oraș »), cf. numele de locuri βεργα : βεργούλη, Σέρμη : Σερμούλη, corespunde exact lit. *ūpē*, let. *upe* « apă ».

Prima parte a dac. αξ(ε)ι- « negru » corespunde denumirii iraniene a Mării Negre Ἀξεινος (mai tîrziu, prin eufemism Εὔξεινος πόντος, în care se descoperă adjectivul iranian (avest.) *axšaēna-* «întunecat, negru », din i.e. **n-ksei-no-*. Aceasta se confirmă și prin faptul că cel mai mare afluent al râului din regiunea dardano-macedoneană Ἀξεινος se numește astăzi în bulg. maced. Црна река « riul negru », precum și prin faptul că același riu era denumit în antichitate de asemenea Βαρδουαριος, Οὐαρδάριος, Βαρδάριος (schol. la Ptol. 3,13,14), care e interpretat ca i.e. *(s)word(o)-wori « apă neagră », cf. got. *swarts*, germ. *schwartz* « negru », din i.e. **swordo-* și v. ind. *warī*, f. « apă »

¹ Despre tratamentul i.e. *l* în tracă vezi mai jos.

din i.e. **worī*¹. Una din aceste două denumiri poate fi daco-moesiană (dardanică), iar alta tracă, macedoneană sau ilirică, însă sensul lor e unul și același.

3. Zeitatea traco-frigiană Σχβάζιος (Orph. h. 48, Aristoph., *Vesp.* 9 etc.), Σχβάδιος (Artem. 2, 13 etc.) e identificată cu Dionysos-Bacchus. Unul dintre epitetele cele mai importante ale lui Dionysos-Bacchus e gr. Ἐλεύθερος ('Ελευθέριος, Ἐλευθήρ, Ἐλευθερεύς = ἔλευθερος « liber », lat. *Liber* = *liber*. Pe baza acestui fapt H. Grégoire — G. Bonfante (Annuaire de l'Université libre de Bruxelles, VII, 1944, p. 41 și urm.) au stabilit că numele Σχβάδιος > Σχβάζιος (cu trecerea *di* > *zi*, caracteristică pentru tracă și dacă) corespunde exact adjectivului vechi bulg. *svobodъ* « liber », din i.e. **swobhodhi(j)o-s* (v. J. Pokorny, *Idg. et. Wb.*, p. 883).

4. Numele dacic de plantă δέσεμα la Dioscorides (4,103 [W. 2,258]) apare la Psêudoap. (72 [HS. 129]) ca *diesapter*. Acest cuvînt reprezintă, prin urmare, un cuvînt compus din două rădăcini, în care primul element trebuie să fie διεσ-, întrucît apare la ambele denumiri ale aceleiași plante (διεσ- = *dies-*), iar -εμα și -apter sînt cu siguranță sinonime, ca sens, în limba dacă.

Denumirea grecească a acestei plante este φλόμος = φλόγμος « *Salvia splendens* » (cu trecerea tîrzie $\gamma\mu > \mu$) sau λυχνίτις derivat de la λύχνος « lampă ; făclie », germ. *Himmelbrand*, *Königskerze*, *Marienkerze* sau *Fackelbrand*, bulg. *свещилка*, derivat de la *свещ* sau *богородична свещ*, rom. *luminare*. Pe baza acestor denumiri N. Jokl (Reallexikon, XIII, 1929, p. 287) interpretează în mod convingător cuvîntul dacic δέσε-εμα ca « *Himmel-brand* », din i.e. **di(i)ēs* = lat. *diēs* (nom. și gen.) « lumină, zi, Zeus », și **eus-mn̥*, derivat (nomen actionis) din i.e. **eus-ō* « a arde », cf. lat. *ūrō* = gr. εὔω « ard » din i.e. **eusō*, transformările *eu* > *e*, *sm* > *m* și *n̥* > *a* fiind atestate și în alte cuvinte dace. În acest caz sinonimul lui -εμα, și anume -apter reprezintă nomen agentis de la verb, care corespunde gr. ἄπτω « aprind », cf. și ἀφή « aprindere », ἄπτρα, ἄπτριον « fitilul lămpii ».

★

Materialul lingvistic trac prezintă încă numeroase astfel de exemple, în care se poate aplica metoda combinatorie pentru stabilirea etimologiei numelor și cuvintelor corespunzătoare.

Stabilirea caracteristicilor limbilor dacă, tracă și frigiană trebuie să se facă tocmai pe baza acestor etimologii sigure. În afară de aceasta, pe baza studierii structurale a sistemelor fonetice ale limbilor indo-europene se știe că aici există o anumită interdependență regulată. Dacă, de exemplu, se stabilește că în sistemul fonetic al unei limbi indo-europene *b* a trecut în *p*, se poate conchide că și *d*, *g* primari s-au transformat în *t*, *k*; dacă i.e. *ō* a trecut în *a*, apoi și i.e. *ōi* a devenit *ai* etc. Această interdependență în schimbările pe care le suferă în evoluția unei anumite limbi indo-europene anumite serii de foneme ne dă posibilitatea să stabilim trăsăturile generale ale sistemului său fonetic, chiar pe baza unui număr redus de etimologii sigure ale unor cuvinte caracteristice din punct de vedere al limbii respective.

¹ Cf. H. Krahe, *Die Sprache der Illyrer*, I, Wiesbaden, 1955, p. 94; V. Georgiev, « Linguistique Balkanique », I, 1959, p. 12.

Prin urmare, sarcina noastră este ca pe baza celor mai sigure etimologii ale cuvintelor dace, trace și frigiene să determinăm particularitățile cele mai caracteristice ale sistemului lor fonetic. Dar înainte de toate să vedem ce indicații ne dă repartitia geografică a unor nume de locuri și de persoane.

II. DACO-MOESIANA ȘI TRACA, PE BAZA REPARTIȚIEI GEOGRAFICE A NUMELOR DE LOCURI ȘI DE PERSOANE

Repartitia **numelor de locuri** ne arată clar două regiuni lingvistice (etnice) diferite (vezi harta alăturată)¹:

A) regiunea tracă cu nume caracteristice care conțin cuvintele *para* « tîrg » (*Βενδιπαρα, Κειριπαρα, Tranupara* etc.) și *bria* « oraș » (*Μεσημβρία, Πολτυμβρία, Σηλυμβρία* etc.);

B) regiunea dacă (daco-moesiană) cu nume caracteristice care conțin cuvîntul *dava* (*deva*) « oraș » (*Acidava, Burridava, Sacidava* etc.).

Nume de localități cu elementul de compoziție *dava* (*deva*) sînt în număr de 47 (sau 45). Acest număr e considerabil, fapt care ne dă indicații clare asupra concluziilor de ordin etnic. Dintre cele 47 de nume cu *dava*, 28, adică mai mult de jumătate se află între granițele actualei Romîni, respectiv în vechea Dacie. În Bulgaria de nord și în Dobrogea, adică aproximativ în Moesia inferior sînt atestate 9 (sau 10) localități cu elementul de compoziție *dava* (*deva*), iar alte 7 (sau 8) sînt așezate în vechea regiune Dacia mediterranea (împrejurimile Nișului, Sofiei și Kiustendilului).

Așadar, numele de localități cu elementul de compoziție *dava* (*deva*) « oraș » se întîlnesc în Dacia, Moesia Superior și Inferior și în Dobrogea. Acestea lipsesc cu desăvîrșire în Tracia propriu-zisă. Singurul nume de acest tip în Tracia, *Pulpudeva—Plovdiv* a fost adus (în mod artificial) de la apus; după cum se știe, orașul a fost întemeiat (sau reconstruit) de către Filip II (359—336 î.e.n.), care i-a dat și numele său — grecește *Φιλίππο-πολις* iar în « tracă » (de fapt, în daco-moesiană sau macedoneană) *Pulpu-deva*.

Pe de altă parte, cele 13 nume de localități cu elementul de compoziție *bria* și 37 (sau 41) nume de localități cu elementul de compoziție *para* se întîlnesc numai în Tracia; acestea lipsesc în Dacia și în Dobrogea.

Această problemă e analizată pe larg în cartea noastră *Въпроси на българската етимология* (*Probleme de etimologie bulgară*, Sofia, 1958, p. 89—119). Acolo se arată de asemenea că și alte nume de locuri (cu elementul de compoziție *diza* « cetate », *zura* « apă », *kella* « izvor » etc.) din aceste regiuni au o astfel de repartitie.

¹ Unele dintre numele de locuri amintite nu pot fi localizate cu toată precizia; aici ele sînt localizate doar cu aproximație, ceea ce e suficient pentru scopul propus prin această hartă. Socotesc o plăcută datorie de a exprima aici mulțumirile mele distinsului arheolog și istoric romîn prof. Radu Vulpe, care mi-a dat indicații prețioase pentru localizarea unor nume de locuri în Dacia.

REPARTIȚIA TOPONIMELOR DACO - MOESICE ȘI TRACE

0 50 100 km

DACO-MOESICE

- DAVA
 - UPA
 - STUR
 - SARA
- ## TRACE
- ▲ PARA
 - ▲ BRIA
 - ▲ BURD-/
 - DIZA
 - ZURA
 - CELLA
 - └ BERGA
 - └ PAN[]-

- Localizări sigure
- Localizări aproximative
- în regiunea dată
- în funcție de două obiecte
- în funcție de un obiect

Acest fapt deosebit de important ne arată că traca și daco-moesiana erau două limbi deosebite, deși înrudite foarte de aproape.

★

Astfel de concluzii se pot trage și pe baza repartiției geografice a *numelor de persoane*.

Numele de persoane trace

Δορζενθης

Numele de persoană Δορζενθης este atestat în 4 inscripții : din Pizos (districtul Cirpan), Plovdiv și Stara Zagora (în două inscripții), iar forma Δορζινθης în alte 3 inscripții : din Mericileri (distr. Cirpan), Bizie (azi Vizze în Tracia turcească, la apus de orașul Midia) și din Seres. Acest nume e limitat geografic, întilnindu-se numai în Tracia propriu-zisă (la sud de Haemus și la apus de râul Struma); el nu se întilnește în Dacia, și nici în partea de apus a Asiei Mici. Prin urmare, acest nume trebuie interpretat ca tracic. El reprezintă un derivat de la numele Δορζας (inscripția de la Nicopolis ad Istrum), Δορσας (inscr. de la Mindea, distr. Elena). Acest nume poate de asemenea să se considere ca tracic, întrucît se întilnește în inscripțiile din regiunea Tirnovo, care se învecinează cu regiunea Stara Zagora. În afară de aceasta, în alte 3 inscripții latinești se întilnește *Dorses* (unul e numit *eques singularis*; altul e din Carthagina și se referă la soldații daci din diverse lagăre) și *Durze*, probabil dintr-o formă mai veche **Dursē(nth)s*.

Ca nume trace, Δορζας, Δορσας *Dorses*, *Durze* derivă din i.e. **dh̥rs-* (cu *r* > trac. *ur*, *or* și *rs* > *rz*), care-și găsește correspondent în numele de persoană grecești Θρασέας, Θράσων, Θράσους, Θρασύλος, Θράσυλλος, Θρασύνης etc. (sau mai degrabă din i.e. **dh̥rg'h-*, cf. v. bg. дръзъкъ «îndrăzneț», provenit din **dhrg'h-u-ko-s*). Δορζενθης, Δορζινθης (*ent* > *inth*), și probabil și *Dorses*, *Durze* reprezintă hipocoristice de la Δορζας cu sufixul -ενθ-, -ινθ- din i.e. *-ent-, caracteristic pentru formarea numelor de persoană alintătoare și în slavă (bulgară)¹.

Așa cum în greacă, la astfel de nume de persoane, pe lângă gradul de vocalism **dh̥rs-* (> Θρασ-), apare și gradul **dhers-* (> gr. Θερσ-), tot așa și în numele trac al zeității Δερζις (distr. Omurtag = gr. Θέρσις, Θέρσης), Δερζε-λα(ς) (Varna, cf. gr. Θερσίλος) = Δαρσαλα (Omurtag), numele de persoane Δερζειλας (Tasos), Darzus (cf. gr. θερσας), *Derzu-zenus* (Tirnovo; = gr. *Θερσιγένης, cf. Θερσι-μένης, Θερσι-μαχος), *Derzenus* provin din i.e. **dhers-* (cu *rs* > *rz*).

Σεύθης

Σεύθης (Σευθας, Σευθις, Σευθείς, Σευθος

Seutha, *Seuthas*, *Seuthes*, *Seuthens*, *Seuthus*, *Seutus*) este unul din cele mai des întilnite nume de persoane trace; el apare de peste 150 de ori, mai ales în Tracia, apoi în vestul Asiei Mici, Bitinia, Troia, Ionia etc.), în insulele din

¹ Cf. bulg. dial. *Петр-ѐ*, gen.-acuz. *Петр-ѐте* (de la *Петър*) etc. Vezi V. Georgiev, *Тракийският език*, Sofia, 1957, p. 68 și urm.

nordul Mării Egee (Thasos, Lemnos și altele), în parte în Macedonia și Grecia. Din Dacia există un singur caz (Cluj, diplomă militară). Există de asemenea câte un caz din Olbia și Tanais. Din această repartitie reiese că numele trebuie să fie definit ca fiind într-adevăr trac.

Întrucît se întîlnește adesea ca nume de regi, etimologia lui R. Roesler (« Zeitschrift für Österreich. Gymnas. », 1873, p. 114) e pe deplin justificată: Σεῦθης provine din i.e. **g'heu-tē(r)* sau *-tā(s)* și corespunde exact formei avest. *zaotar-* = v. ind. *hotā* « preot ». Repartitia geografică corespunde complet aspectului fonetic, care e caracteristic pentru cuvintele (realmente) trace: *g'h* > *z*, redat prin σ, întrucît numele e atestat încă în sec. V î.e.n.; e păstrat *eu*; *t* > *th*.

Nume proprii frigiene

Κότος

Numele de persoană Κότος apare aproximativ de 80 de ori în diverse inscripții și texte, mai ales provenite din Tracia, apoi din insulele din nordul Mării Egee (Samothrace, Imbros, Tenos), din nord-vestul Asiei Mici și din Grecia (de nord). Acest nume nu se întîlnește în Dacia, dar apare în inscripțiile din Pantikapaion, Phanagoreia, Tanais ca nume al regilor din Bosfor, evident care s-au strămutat din Tracia. Numele e identic cu denumirea zeității feminine edoniene Κότος (Κοττώ, *Coto*, Κοτυτ(τ)ώ, *Cottyto*), despre care se spune clar la Strabo (X, 3, 16) că ține de cultul trac (edonian) și frigian.

După răspîndirea sa geografică cuvîntul poate fi trac sau frigian. Cel mai bine poate fi explicat ca provenind din i.e. **kot-u-* « răzbunător », cf. gr. (hom.) *κοτήεις* « mîniat, răzbunător », *κοτέω* « mă mîinii, mă supăr », *κότος* « mînie, supărare ». Faptul că se păstrează *ō* ne arată că numele e de origine frigiană.

Τορκος

Numele de persoană Τορκος sau Τορκους și derivatele sale Τορκίων, Τορκουλας, Τορκου-παιβης se întîlnesc în circa 20 de inscripții, provenite exclusiv din regiunea Salonicului (Salonic, Amphipolis, Demir Hisar, regiunea Axios-Vardar, Seres și insula Tasos). Numele poate fi bine explicat ca provenind din i.e. **(s)torg-u-* (-*o*-), cf. germ. *stark* « puternic », din i.e. **storg-*. Pe baza faptului că se păstrează i.e. *ō* și că informațiile antice determină ca patrie primitivă a frigienilor regiunea de la răsărit de Axios-Vardar¹, numele poate fi determinat ca frigian.

Αυλουπορις

Numele de persoană Αυλουπορις (*Aulupor*, Αλλουπορις) apare în circa 20 de inscripții provenite mai ales din Tracia. Nu se întîlnește în Dacia. Numele poate fi considerat ca frigian, dacă -πορις, -*por* « fiu » ar urma să fie derivat din i.e. **pwor(i)-*. Dacă însă -πορις -*por* reprezintă modificări secunde de la **pwer(i)-* (*we* > (*w*)*o*), ca în latină) sau de la i.e. **pur(i)-*, numele ar putea fi trac.

¹ Vezi mai jos.

Nume de persoane dace

Decebalus

Numele de persoană *Decebalus* (Δεκέβαλος, Decibalus, Δικεβαλος) se întâlnește în câteva texte ca nume al regelui dac, și, în afară de aceasta, în câteva inscripții din Moesia Inferior (Silistra, Lăjen lângă Nicopol pe Dunăre, Tencea-Mekiș în reg. Tîrnovo), Pannonia, Galia și Britania. În schimb nu se întâlnește în Tracia. Numele e dac: prima parte se leagă etimologic de lat. *decus* «podoabă», *decet* «se cuvine, se cade», iar cea de a doua¹ de v. bulg. *bolii* «mai mare», v. ind. *bala-m* «putere, forță», din i.e. **bolo-m*. Trecerea *ō > a* e caracteristică pentru daco-moesiană. Totuși, în loc de *k* ar fi trebuit să avem aici o spirantă. Se poate presupune că numele este împrumutat dintr-o altă limbă.

III. SISTEMUL FONETIC AL LIMBII DACE

Înainte de toate, trebuie să se pună problema dacă anumite cuvinte pot fi delimitate ca dace, iar altele ca (propriu-zis) trace. Atunci când autorii antici vorbesc despre triburile de la nord de Marea Egee și de Grecia, întrebuintează adesea expresia generală «trace». Prin urmare, atributul «trac» nu indică totdeauna ceva cu adevărat trac. Însă dacă o glosă e denumită ca «dacică», aceasta poate fi considerată că sigur dacică, și nu ca aparținând unei regiuni pe care anticii o denumeau cu un cuvânt general «tracă». Pe de altă parte, dacă o glosă este indicată clar ca *bessică* (tribul tracic al bessilor era răspîdit în regiunea munților Rodope, în Tracia apuseană) sau ca *maidică* (tribul tracic al maidilor era răspîdit în regiunea Strumei mijlocii și a Mestei superioare, adică în Tracia apuseană), în acest caz astfel de cuvinte trebuie să fie considerate ca *realmente trace*. În sfîrșit, și unele nume de riuri, de locuri și de persoane care sînt caracteristice numai pentru regiunile de la nord de Dunăre (Dacia și Moesia) sau numai de la sud de Dunăre sau chiar de la sud de Haemus (Tracia propriu-zisă) pot să ne dea indicații despre limba dacică și limba tracă propriu-zisă.

Deși materialul lingvistic dacic (daco-moesian) și tracic e destul de redus, totuși în anumite cazuri unele glose și nume proprii pot fi localizate, adică pot fi delimitate ca dacice, iar altele ca realmente trace.

În primul rînd sînt dacice numirile de plante indicate clar ca atare la Dioscorides și Pseudo-Apuleius. Dacice (sau daco-moesiene) sînt de asemenea unele nume proprii, care se întîlnesc numai la nord de Dunăre și, în parte, în Moesia.

Iată câteva din glosele și numele de locuri dace din cele mai clare etimologic:

¹ Același element de compoziție apare încă în următoarele nume de persoane *Αρεβαλος* (într-o inscripție din Tomis-Constanța), *Βαζο-βαλις* (fem.; din Kopilovți, reg. Kiustendil), *Dinibales* (din Pompei), *Dribalus?* (din Less), *Δρει-βαλος* (din Varna), *Δρει-βαλις* (din Olbia; = *Τριβαλλος?*), *Σαρ-βαλος?* (din Tanagra).

A) Glose dacice

1. βουδάθλα «limba bouului» (βούγλωσσον, lingua bubula) e amintită clar la Dioscorides (4, 127 RV. [W. 2, 273—274]) ca fiind un cuvânt dacic, căruia îi corespund gr. βούγλωσσον «limba bouului» și lat. *lingua bubula* «limba bouului». La Pseudoap. (41 [HS. 89]), cuvântul apare sub forma *budama*, după toate probabilitățile greșit în loc de **budalla* sau **budadla*: greșeala a fost posibilă la transcrierea literelor grecești ΛΛ sau ΔΛ ca (gr. sau) lat. M. Pe baza denumirii grecești βου-γλωσσον «limba bouului» V. Pisani stabilește just¹ că dac. βου-δάθλα sau *βου-δαδλα (resp. *βου-δαλλα) provine din compusul i.e. **g^wou-dŋg'h(w)-(e)lā* sau **dŋg'hū-la, -ila*). Primul element βου- se află aici probabil în locul dac. *γου- din i.e. **g^wou-s* «bou, vacă», sub influența gr. βου-γλωσσον, iar cel de al doilea element δαθλα sau *δαδλα (> *δαλλα) provine din i.e. **dŋg'h(w)ā* «limbă», cf. lat. arhaic *dingua*, got. *tuggo*, germ. *Zunge* «limbă», din i.e. **dŋg'hwā*, la care s-a adăugat sufixul (diminutival) *-(e)lā* sau *-(i)lā*.

Din etimologia acestui cuvânt dacic trebuie să se conchidă că i.e. *d* s-a păstrat, i.e. *ŋ* a trecut în *a(n)* înaintea unei spirante, i.e. *g'h* a trecut ca și în albaneză în *đ*, care e redat prin *θ*, pronunțat în epoca lui Dioscorides ca o spirantă interdentală *ʃ* (*e, u* sau *i* scurt în silabă posttonică s-a sincopat).

2. Denumirea dacică de plantă δάκινα (Diosc. 4, 16, RV [W. 2, 183]) «eine Anemonenart, Anemone nemorosa» e denumită grecește, printre altele, λύκου καρδία «inima lupului». Prin urmare, cuvântul trebuie derivat din i.e. **dhāu-k-ino-* «de lup», adjectiv de la i.e. *dhāu-ko-s* «lup», care la rîndul său provine din i.e. **dhāwo-s* «lup», cf. frig. δάος «lup». Aceste cuvinte trebuie să fi existat în dacică, după cum se poate conchide pe baza numelui de trib Δακοί, Δᾶκοι, Δάκες care provine din i.e. **dh ū-ko-* «lup» (denumirea tribului după animalul totemic), întrucît se arată clar (Strab., Steph. Byz. ș.a.) că numele mai vechi era Δᾶοι, Δάοι (sg. Δᾶος, *Dāvos, Daus*, ca nume de persoană), adică de la i.e. **dhāwo-s* «lup», cf. și numele de loc Δαούσ-δανα, oraș în Moesia Inferior, lângă Dunăre, literal «orașul lupilor» (sau «orașul Dav(u)ilor»). Cuvântul dacic δάκινα «λύκου καρδία» ca și numele de trib Δακοί arată că i.e. *au* a trecut în *a*, ca și în albaneză.

3. Numele dacic de plantă διέσ-εμα «Himmelbrand, Königskerze, Fackelkraut» provine, cum s-a arătat mai sus, din **dijēs-eus-mn*. Pe baza acestui cuvânt se poate conchide că i.e. *d* și *s* intervocalic s-au păstrat în dacică, i.e. *eu* a trecut în *e*, ca și în albaneză, i.e. *sm* s-a asimilat în *m*, iar i.e. *ŋ* a trecut în *a*.

4. Numele dacic de plantă δύν «urzică» (Brennessel) provine din i.e. **dun-t*, participiu neutru, literal «care arde» (cf. germ. *Brennessel*, de la *brennen* «a arde», lat. *urŭca* «urzică», din i.e. **eus->* lat. *ūrō* «ard»), cf. v. ind. *dunoti* «arde», «chinuiește», din i.e. **duneu-ti*. Această etimologie a cuvîntului dac e cunoscută de mult. Ea arată că i.e. *d* s-a păstrat în dacică.

¹ V. Pisani, «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung», 75, 1957, p. 76 și urm.

B) Nume de locuri dacice

1. După cum s-a arătat mai sus, numele de loc dacic 'Αξι-οπα, azi *Cerna-voda* = bulg. Черна вода, provine din i.e. *ḡ-ks(e)i-* «întunecat, negru», și din **upā* «apă»: de aici reiese că i.e. *ḡ* a trecut în dacică (înaintea lui *ks*) în *a* sau *a(n)*.

2. După cum s-a arătat mai sus, cuvântul *dava* «oraș» e daco-moesian. El provine din i.e. **dhēwā*: de aici reiese că i.e. *ǵ* manifestă o tendință puternică de trecere în *a* (= *ā* sau *ā*, resp. *°a*). Același fenomen se observă și în slava dacică (bulgara răsăriteană), datorit după toate probabilitățile substratului dacic, v. V. Georgiev, Въпроси на българската етимология, Sofia, 1958, p. 114 și urm.

3. Καρπία τῆς ἑρως (Ptol. 3, 8, 1, 5, 8) din i.e. **korpātā* «stîncoasă», derivat din i.e. **korpā*, cf. alb. *karpë* «stîncă» din i.e. **korpā*. Numele arată că i.e. *ǵ* a trecut în dacică în *a*, ca și în albaneză.

4. Etimologia numelui dacic de riu Κρίσος (Constant. Porphy., *de adm. imp.* 40), *Grisia* (Iord., *Get.* 113), *Gresia* (GR 204, 17) a fost explicată just de mult pe baza actualelor numiri rom. *Crișul Negru* și magh. *Fekete-körös* (magh. *fekete* «negru»). Prin urmare, dac. Κρίσος provine din i.e. **kṛso-s* (sau **k^(w)ṛaso-s*) și corespunde perfect bulg. чер, din i. e. **kṛso-s*. De aici trebuie să se conchidă că i.e. *ṛ* a trecut în dacică în *ri*, ca și în albaneză, iar *s* intervocalic s-a păstrat; în afară de aceasta, se observă tendința trecerii *kr* > *gr*.

5. Denumirea râului dacic Μάρις (Hdt. 4, 49), Μάριος (Strab. 7, 3, 13), *Marus* (Plin. NH 4, 80), *Marisia* (Iord., *Get.* 113), Μορήσης (Constant. Porphy., *de adm. imp.* 40; = slav. Моръшь din dac. *Marisia*, cu trecerea slav. *o* < dac. *a*), azi rom. *Mureșul*, afluent stîng al Tisei, a fost explicat just de mult din i.e. **morisjo-* «mlaștină, baltă» cf. celt.-germ. *mariscus*, germ. *Marsch* «mlaștină», din i.e. **morisko-*. De aici reiese că i.e. *-ǵ* a trecut în dacică în *a*, iar *s* intervocalic s-a păstrat (sau *s* > *š*)¹.

Pe baza acestor cuvinte și nume proprii dacice din cele mai sigure și mai caracteristice poate fi stabilit următorul sistem fonetic al limbii dacice:

Indo-europeană	Dacică
<i>ǵ</i>	<i>a</i>
<i>e</i>	<i>a</i> (= <i>ā</i> , <i>°a</i>)
<i>eu</i>	<i>e</i>
<i>au</i>	<i>a</i>
<i>ṛ</i>	<i>a(n)</i>
<i>ḡ</i>	<i>ri</i>
<i>M</i> (ediac)	<i>M</i>
<i>T</i> (enues)	<i>T</i>
<i>g'h</i>	<i>ǵ</i> (= <i>ǵ</i> , <i>d</i>)
<i>s-</i> , <i>-s-</i>	<i>s-</i> ; <i>-s-</i>
<i>sr-</i>	<i>(str-)</i>

¹ I. Russu (*ibid.*, p. 71 și 94), care nu cunoaște bine literatura lingvistică indo-europeană și se conduce în acest domeniu după lucrări învechite, citează *Marisia* ca exemplu de păstrare a i.e. *a*. În realitate, acest cuvînt apare la A. Walde - J. Pokorny, *Vergl. Wb. d. idg. Sprachen*, II, 1927, p. 234, unde rădăcina e dată ca **mari* pe baza lat. *mare* «mare, fr. mer». Dacă Russu ar fi folosit J. Pokorny, *Idg. et. Wb.*, 1948 - 1949, p. 748 (singur scrie

IV. SISTEMUL FONETIC AL LIMBII TRACE AUTENTICE

Disponem de câteva glose localizate care pot fi determinate ca realmente trace. În afară de aceasta, numele de locuri (și de persoane), care sînt caracteristice numai pentru Tracia în sensul strict al cuvîntului, adică se întîlnesc numai la sud de Dunăre sau chiar la sud de Haemus, pot de asemenea să fie considerate ca autentice. Iată câteva din cuvintele trace caracteristice, explicate în chipul cel mai sigur :

A) Glose trace

1. Cuvîntul βόλινοθος « bizon » e atestat la Aristot., *de mirab. ausc.* 1 p. 830 ca un cuvînt evident maidic (tribul tragic al maidilor era așezat undeva în regiunea Strumei mijlocii și a Mestei superioare, adică în Tracia apuseană). Acest cuvînt maidic e înțudit cu germ. *Bulle* « taur », din. i.e. **bhl̥n-ēn*, gr. φαλλός « penis » din i.e. **bhl̥no-s* etc. Prin urmare, trac. (maidic) βόλινοθος provine din i.e. **bhl̥n-ent-*. Acesta e format cu ajutorul aceleiași sufix, ca și v. bulg. *tel-* « vițel », din i.e. **tel-ent-*, bulg. бучѣ « tăușă », din i.e. **bh̥uk-ent-* etc. Pe baza acestui cuvînt trebuie să tragem concluzia că în traca autentică i.e. *l* a trecut în *ol* (= *ul*), i.e. *t* în *th* și i.e. *en(t)* în *in(th)*, ca și în albaneză și armeană.

2. Aceleași particularități le prezintă și glosa βρυχόνο κιθάραν. Θράκες (Hes.). Deși acest cuvînt nu e localizat prea precis, totuși pe baza particularităților sale fonetice poate fi determinat ca autentic trac. Trac. βρυχός « chitară » corespunde perfect pol. *brzełk* « zvon, răsunet », ucr. бряк « zvon, sunet », din i.e. **bhr̥mko-s*, rus. брякать « a zornăi, a face să sune »; din aceeași rădăcină e și gr. (eol.) φόρμιγξ « chitară, guslă », din i.e. **bhr̥mi-*, cu eol. *op* din i.e. *r*. Așadar, în acest cuvînt trac apare trecerea lui *m(k)* în *un(kh)* și a lui *k* în *kh* (mutație consonantică). Această etimologie evidentă a fost dată încă de A. Fick, *Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas*, Göttingen, 1873, p. 417, care însă în timpul acela nu putuse să-i aprecieze valoarea pentru determinarea foneticii comparativ-istorice a limbii trace.

3. Deosebit de elocvente sînt următoarele denumiri ale uneia și aceleiași plante, care arată deosebirea esențială dintre dacică și traca propriu-zisă. Dioscorides (4, 182 RV [W. 2, 329]) amintește o plantă dacică κινούβοιλα « weisse Zaunrübe ». Pe baza corespondentului său grecesc μήλα-αθρον derivat de la μήλον « măr » și a denumirii sale lituaniene *šun-obuolas*, literal « Hundsapfel », din i.e. **k'un-ābōlo-*, acest cuvînt dacic a fost corect interpretat de W. Tomaszek și N. Jokl¹ din i.e. **kun-ābōlā* sau *-ābulā*, « mărul cîinelui » (cu trecerea *u* > *ū* > *i* și *ū* > *ü*, scris *oi* = *ū*). La Pseudoap. (67 [HS. 124]) apare corespondentul bessic, adică autentic trac al cuvîntului κινούβοιλα : acesta sună *dinupula* și provine de asemenea din i.e. **k'un-ābulā*, cu trecerea *k'* > *ḡ*, care în latina tirzie e notat cu *d*, întrucît *d* intervocalic devenise deja = *ḡ*,

că acest dicționar etimologic nu i-a fost accesibil ; cf. și P. Lebel, *Principes et méthodes d'hydronymie française*, Paris, 1956, p. 294), ar fi văzut că astăzi acest cuvînt i.e. e determinat ca **mori*, pe baza corespondențelor celtice, care au același sens, în timp ce *a* în lat. *mare* e explicat ca împrumut din ilirică sau etruscă. Aceeași greșeală o comite Russu și în cazul *Panyos* (p. 94), vezi mai jos.

¹ Vezi N. Jokl, *Reallexikon*, XIII, 1929, p. 293.

precum și cu trecerea $b > p$. Pe baza opoziției dintre cuvîntul dacic $\kappa\iota\nu\acute{o}\beta\omicron\iota\lambda\alpha$ și correspondentul său etimologic exact din tracă *dinupula* rezultă clar că în tracă a avut loc mutația consoanelor ($M > T$), dar că aceasta n-a avut loc în dacică.

B) Nume de locuri trace

O serie de nume de râuri de la sud de Dunăre, din partea răsăriteană a Peninsulei Balcanice, a căror etimologie e foarte probabilă prezintă în mod clar mutația consonantică (Lautverschiebung)¹:

1. Ἰατρούς (Hdt. IV 49), *Ieterus* (Plin. III, 149), *Iatrus* (Iord., *Get.* 18), azi *Iantra*, cursul superior *Εμπερ*, afluent sudic al Dunării, din i.e. **ētru-s* «iute», cf. v. germ. sup. *atar* «repede, înfocat», din i.e. **ētro-*, lit. *ātrus* «înfocat», din i.e. **ātru-s*.

2. Ἄρτακον (Hdt. IV 49), afluent sudic al Dunării, probabil nu departe de râul *Iantra*, cf. v. ind. *ardati* «curge», gr. ἄρδω «irig, ud».

3. Ἀρτάκιος (Hdt. IV 49), Ἀρτάκης, Ἀρτακος (Theophan., *contin.* 387, 19, ed. Bonn), afluent al râului Ἐβρος (?) în Tracia, cf. v. ind. *ardati* «curge», gr. ἄρδω «irig, ud».

4. Ἀτλας (Hdt. IV 43), afluent sudic al Dunării în nord-vestul Bulgariei de astăzi, între Marea Neagră și Ἄθρος — *Iantra*, probabil râul denumit astăzi *Rusenski Lom*, dintr-o formă mai veche **Ἀτυλα* (sub influența cunoscutului Ἀτλας), din i.e. **Adu-l(j)ā* = germ. *Attel*, afluent al Dunării în Bavaria (din **Adulja*) și numele de râu leton *Adula*, cf. de asemenea avest. *adu-* «curgere, pîriu, canal» și altele (v. J. Pokorny, *Idg. et. Wb.* p. 4). În ceea ce privește căderea vocalei scurte în silaba a doua (neaccentuată) cf. trac. Σκαβαλαῖοι > Σκαβλαῖοι, Παταρος > *Patrus*, Σπαράδοκος > Σπάρδοκος și altele, cf. D. Девн, *Характеристика на тракийския език*, Sofia, 1952, p. 42.

5. Ἀχελῷος, Ἀχελῶν, Ἀχελον (Leo Gramm., *Georg. Amartol.*, *Georg. Mon.*; anul 917), pîriu lingă *Anhialo* (azi *Pomorie* lingă Marea Neagră) în Tracia, din i.e. **ak^w-el-ō(n)*, cf. pel. Ἀχελῷος, denumire a 5 râuri în Grecia, Ἀχέλγης, Ἀκέλγης, râu în Lidia (Frigia), *Aquilo*, râu în Apulia, *Akelē*, râu în Lituania, frig. *ακαλα* «apă», din i.e. **ak^w-el-*, cf. lat. *aqua* «apă».

6. Τιμαχῦς (Plin. III 149), azi *Timoc*, afluent sudic al Dunării, din i.e. **t^m-ak^wa* «apă întunecată (neagră),» cf. v. bg. *t^mta* «întuneric», *t^mtnz* «întunecat», din i.e. **t^m-* și i.e. **ak^wā* «apă». Această etimologie e stabilită pe baza faptului că afluentul cel mai mare al Timocului e numit astăzi în sîrbo-croată *Crna reka* «rîul negru». În ceea ce privește denumirea, cf. numele de râuri bulgare *Темна река* «rîul întunecat», *Темно(то) дере* «valea întunecată».

7. Утис (Plin. III 149), azi *Vit*, afluent sudic al Dunării, din trac. **utu* < i.e. **ūdō(r)* = gr. ὕδωρ «apă».

La nord de Dunăre nu există nume de râuri cu mutație consonantică. Prin urmare, în dacică i.e. mediae și tenues s-au păstrat în timp ce în tracă acestea au suferit mutația (Lautverschiebung).

¹ Vezi VI. Georgiev, *Тракийският език*, p. 66 și urm.

Același fenomen se observă și în cazul numelor de locuri și al numelor proprii:

8. *Anthium* (Plin.), **Ἀνθεία* (St. Byz.), azi bulg. *Atia*¹, peninsula stîncoasă la apus de Sozopol, la Marea Neagră, din i.e. **akti-jā*, cf. gr. ἀκτῆ, «țarm stîncos, peninsula, cap».

9. Κέλλη, Κέλλα, numele cîtorva sate în Tracia, Σαλδο-κελη «Izvorul auriu», din i.e. **g^welnā* = germ. *Quelle* «izvor» (vezi mai sus).

10. Πέρινθος (Hdt. și alții), Πείρινθος (Mimn.), oraș în Tracia în Propontida, din i.e. **peruṅ-to-* = v. ind. *pārva-ta* «munte», din i.e. **peruṅ-to-*, cf. hitit. *peruna-* «stîncă».

11. Σεύθης nume de persoană obișnuit în tracă, din i.e. **g^hheu-tē(r)*, vezi mai sus.

Însă în monumentele scrise grecești și latinești tenuis aspirata tracă e redată adesea prin tenuis, astfel că în greaca tîrzie tenuis aspiratae au trecut în spirante (φ, θ, χ > f, f, x), iar în latină nu există foneme corespunzătoare, și nici litere adecvate. Din această cauză se întîlnesc variante în scriere ca *Timachus* (rîul), *Timachi* (trib) alături de *Timacum*, Τίμακον (localitate), *Timacenses* (trib), **Ἀθρυς* (Hdt. δ = t^c) alături de *Ieterus* (Plin.) și *Iatrus* (Iord.). Din această cauză apar adesea cazuri ca :

12. *Panisos* sau *Panis(s)a(s)* (Plin. NH 4,45), rîu care se varsă în Marea Neagră la sud de orașul Burgas, precum și

13. *Pan(n)ysis*, *Pannisis* (Plin. NH 4, 45), Πάνυσ(σ)ος (Ptol. 3, 10, 3), azi Kamcia, care se varsă în Marea Neagră la nord de orașul Burgas, *Panniso* (TP 8, 3), localitate așezată pe acest rîu, din i.e. **ponisjo-* «mlaștină, baltă», cf. got. *fani*, n. «mlaștină», din i.e. **poni-*, nume de rîuri medioirland. *On* («baltă»), din i.e. **pon-* și altele (J. Pokorny, *Idg. et. Wb.* p. 807). Din acest exemplu se vede că i.e. *ō* a trecut în tracă în *a* iar i.e. *s* intervocalic s-a păstrat.

Alte exemple :

14. Σαβάζιος = v. bg. *svobodъ* «liber», din i.e. **swobhodhio-s*, vezi mai sus. Din acest exemplu se observă că i.e. *s-* (din *sw-*) s-a păstrat în tracă, iar i.e. *ō* a trecut în *a*.

15. Στρύμων (Hesiod, ș.a.), azi rîul *Struma*, din i.e. **srūmā(n)*, cf. germ. *Strom* «curgere, rîu».

Pe baza acestor date sistemul fonetic al limbii trace propriu-zise e următorul :

Indo-europeană	Tracă
ō	a
eu	eu
m, n	um, un
l	ol (=ul)
r	ur, or
M(ediac)	T
T(enues)	TA (spiratae)
s-, -s-	s-, -s-
sw-	s-, -s-
sr-	str-

¹ Bulg. *Atia* arată că i.e. *-n-* în *Anthium* **Ἀνθεία* e secundar, sub influența cuvintelor grecești ἄνθος «floare», ἄνθειος «inflorit».

V. SISTEMUL FONETIC AL FRIGIENEI

Înainte de a trece în Asia Mică, frigienii au locuit undeva la răsărit de macedoneni, la răsărit de riul Axios-Vardar. Cel mai bine se spune despre acest lucru într-un pasaj la Herodot (VII, 73): οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσι ἐκαλέοντο Βρίγες χρόνον ὅσον Εὐρωπαϊοὶ ἐόντες σύννομοι ἦσαν Μακεδόσι, μεταβάντες δὲ ἐς τὴν Ἀσίαν ἄμα τῇ χώρῃ καὶ τό οὖνομα μετέβαλον ἐς Φρύγας.

Există o informație păstrată la Strabo că deplasarea frigienilor în Asia Mică a avut loc după căderea Troiei, adică în jurul sec. XII/XI î.e.n. Strabo (XIV, 618) scrie: Ξάνθος δὲ ὁ Λυδὸς μετὰ τὰ Τροϊκὰ φησιν ἐλθεῖν τοὺς Φρύγας ἐκ τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀριστερῶν τοῦ Πόντου, ἀγαγεῖν δ' αὐτοὺς Σκαμάνδριον ἐκ Βερεκύντων καὶ Ἀσκανίας.

Istoricul lidian Xanthos, ale cărui cărți nu s-au păstrat, se pare că a fost bine informat despre originea frigienilor.

Din aceste informații și altele asemănătoare privitoare la frigieni rezultă că aceștia au locuit în mileniul II î.e.n. într-o regiune aflată la răsărit de riul Axios-Vardar și că încă foarte devreme au început să se miște spre răsărit, răspîndindu-se în regiunea triburilor trace (în Tracia), iar mai târziu au trecut în Asia Mică, în partea de nord-vest, centrală și nord-est.

În antichitate frigienii și tracii erau bine delimitați. Numai la Strabo (66 î.e.n. — 24 e.n.) se spune că frigienii sînt θρακῶν ἀποικοί, cf. X 471; ταῦτα (e vorba despre sărbătoarea în cinstea zeiței Κότυς) ἔοικε τοῖς Φρυγίοις· καὶ οὐκ ἀπεικός γε, ὥσπερ αὐτοὶ οἱ Φρύγες Θρακῶν ἀποικοὶ εἰσιν, οὕτω καὶ τὰ ἱερὰ ἐκεῖθεν μετενηνέχθαι, καὶ τὸν Διόνυσον δὲ καὶ τὸν Ἥδωνὸν Λυκοῦργον ἀνάγοντες εἰς τὴν ὁμοιοτροπίαν τῶν ἱερῶν αἰνίττονται. Cf. de asemenea și în pasajul (VII 295): αὐτοὶ δ' οἱ Φρύγες Βρίγες εἰσὶν Θρακίον τι ἔθνος. Această informație trebuie înțeleasă astfel. În Peninsula Balcanică frigienii au fost la început vecini sud-vestici ai tracilor, iar mai târziu primii s-au așezat printre aceștia. Limbile lor erau înrudite îndeaproape, și Strabo putea într-adevăr să considere că frigienii sînt de origine tracă.

În afară de aceasta, brigii, care au rămas între triburile trace în Peninsula Balcanică în timpul lui Strabo (sec. I î.e.n. și sec. I e.n.) au fost într-adevăr tracizați.

Din informațiile de mai sus rezultă că frigiana și traca erau înrudite îndeaproape, dar de aici nu se poate trage concluzia că ele erau două dialecte ale uneia și aceleiași limbi. Astfel, de pildă, bulgara și sîrbocroata sînt foarte apropiate una de alta dar reprezintă totuși două limbi diferite, care provin dintr-o limbă comună, existentă cu 20 de secole înainte. Slava și baltica sînt din punct de vedere lingvistic destul de apropiate, dar ele reprezintă două grupe de limbi diferite, delimitate chiar cu 3—4 milenii înainte.

În comparație cu traca și daca, frigiana e mai bine atestată, deoarece glosele frigiene sînt numeroase, iar pe de altă parte dispunem și de circa o sută de inscripții frigiene. Interpretarea acestor inscripții, al căror număr a crescut mult în ultimele două decenii, în urma noilor descoperiri, a înaintat

acum destul de mult. Aici se lucrează mai ales cu ajutorul metodei combinatorii (fără a ține seama de etimologie), mai ales pe baza inscripțiilor bilingve sau semibilingve, care dau rezultate sigure. Cele mai mari merite în privința interpretării acestor inscripții le au în ultimul timp O. Haas, A. Heubeck și R. Gusmani.

Dintre glosele frigiene care au o etimologie sigură, cele mai importante pentru stabilirea sistemului fonetic al limbii frigiene sînt următoarele¹.

1. βέκος «piine» din i.e. **bhegos* (vezi mai sus). Din acest cuvînt, care se întilnește și în inscripții, rezultă că i.e. *g* a trecut în *k* (Lautverschiebung; M > T), iar i.e. *ǵ* s-a păstrat.

2. βάμβαλον... αιδουον. Φρύγες (Hesych.), ca și βαλλίον «φαλλός» (Herod.), despre care nu se spune clar, dar totuși e considerat ca frigidian, provin din i.e. **bhl̥n-* și corespund gr. φαλλός «penis», din i.e. **bhl̥no-s*: i.e. *l* > frig. *al*, ca și în armeană.

3. ζέτνα «poartă» (Phot.), din i.e. **g'hed-nā*, cf. anglosax. *geat* «poartă», din i.e. **ghod-*. Din acest cuvînt rezultă că i.e. *d* a trecut în frigidiană în *t*.

4. ζενμά «izvor» (Hesych.) = gr. χεῦμα «revărsare, rîu», din i.e. **g'heu-m̥*: i.e. *eu* s-a păstrat, i.e. *ŋ* > frig. *an*, ca și în armeană.

Cuvînte din inscripții :

5. ιος «care», din i.e. **jo-s*: i.e. *ǵ* s-a păstrat.

6. κος «care», din i.e. **kʷo-s*: i.e. *ǵ* s-a păstrat. În frigidiană *tenues* au trecut în *tenues aspiratae* (T > TA), dar în inscripțiile frigiene sînt redade de obicei prin *tenues*, întrucît alfabetul grecesc, care se folosea pentru scrierea frigiane în epoca mai veche (inscripțiile vechi frigiene datează din sec. VII/VI î.e.n.) încă nu avea litere pentru *p^c*, *t^c*, *k^c* (= *ph*, *th*, *kh*), iar în greaca tîrzie (inscripțiile frigiene tîrzii datează din sec. I–IV e.n.) φ, θ, χ trecuseră deja în spirante (*f*, *β*, *x*).

7. ονομα «nume» = gr. ὄνομα «nume»: i.e. *ǵ* s-a păstrat, i.e. *ŋ* > frig. *an*.

8. Fεβρι (v. frig.), dativ «sorori», din i.e. **swesr-(e)i* i.e.: *sw-* > frig. (*hw-*)*F*, i.e. *-sr-* > frig. *br*, ca în latină.

9. ονεγνω «τῷ ἰδίῳ (υἱῷ), *selbstgezeugt*», din i.e. **swe-gno-s*: i.e. *sw-* > frig. (*hw* >)*cu* (= *w*), v.O. Haas, «Sprache», VI, 1958, p. 15.

10. ουκερο- «sacru» (cuvîntul se întilnește în inscripții și în toponimie), din i.e. **swekro-s*: i.e. *sw-* > frig. (*hw* >)*cu* (= *w*).

11. ουιτετο, ουιτετω «videto»: i.e. *d* > frig. *t*.

12. τιος «dei», gen. = gr. Διός (gen. de la Ζεύς): i.e. *d* > frig. *t*.

13. τιτιον din i.e. **diwīēio-m*; cf. și numele de loc Τιειον (inscr.), Τῶς, Τῶν oraș în Bitinia, despre care se spune clar că e denumit așa «ἐκ τοῦ τιμᾶν τὸν Δία» (Steph. Byz.). I.e. *d* > frig. *t*.

¹ Despre glose și cuvintele din inscripții vezi în ultimul timp O. Haas, *Studia linguistica in hon. S. Mladenov*, Sofia, 1957, p. 451–467; idem, «Sprache», V, 1957, p. 9 și urm., VI, 1960, p. 9 și urm.; «Revue hittite et asianique», 53, 1951, p. 1 și urm.; «Wiener Zeitschrift der Kunde des Morgenlandes», 45, p. 121 și urm.; R. Gusmani, «Rendic. Istituto Lombardo lett.», 92, 1958, p. 853 și urm.; 93, 1959, p. 17 și urm.; A. Heubeck, IF, LXIV, 1958, p. 13 și urm.

Pe baza acestor date poate fi stabilit următorul sistem fonetic al limbii frigiene :

Indo-europeană	Frigiană
ō	o
ē	e, i
eu	eu
ŋ	an
l	al
M(ediae)	T(enues)
T	TA
s-	(h->) 0
sw-	(hw->)w
-sr-	br

VI. CONCLUZII

A) *Daca, traca și frigiana*

Să comparăm particularitățile cele mai caracteristice ale sistemului fonetic al celor trei limbi cercetate mai sus :

Indo-europeană	Dacică	Tracă	Frigiană
ō	a	a	o
eu	e	eu	eu
au	a	au	
ŕ, l	ri	ur(or), ul(ol)	al
ŋ, m	a(n)	un	an
M(edia)	M	T	T
Tenuis	T	TA	TA
s-, -s-	s-, -s-	s-, -s-	(h>) 0
sw-	s-	s-	(hw>)w
sr-	(str-)	str-	-br-

Din aceste date rezultă că dacica, traca și frigiana au anumite trăsături comune. Aceasta se datorește faptului că avem de a face cu trei limbi indo-europene înrudite îndeaproape. Însă din deosebirile în sistemul fonetic rezultă clar că nu e vorba de o singură limbă « daco-traco-frigiană », ci de trei unități lingvistice diferite.

Mai concret problema se pune astfel : se pot oare considera dacica, traca și frigiana ca dialecte ale unei limbi comune « daco-traco-frigiană » sau ele reprezintă trei limbi diferite înrudite îndeaproape?

Dacă ar fi considerate ca dialecte ale unei limbi comune, deosebirile fonetice dintre ele ar trebui să se reducă la o formă comună unică, care să poată fi considerată ca aparținând unei presupuse limbi indo-europene diferențiată din indo-europeana comună, așa cum de pildă limbile slave pot fi raportate la protoslavă, limbile romanice la limba latină, limbile germanice la protogermanică etc.

Deosebirile din sistemul fonetic al dacicei, tracei și frigienei **nu pot** însă să fie reduse la o limbă presupusă comună « daco-traco-frigiană ».

Particularitățile sistemului fonetic frigian (i.e. \check{o} = frig. o , i.e. $r, l, n >$ frig. ar, al, an , i.e. $sr- >$ frig. $br-$) nu pot fi deduse din sistemul fonetic trac (i.e. $\check{o} >$ trac a , i.e. r, l, n trac. ur, ul, un sau or, ol, on , i.e. $sr- >$ trac. $str-$). Invers, particularitățile sistemului fonetic trac (i.e. $r, l, n >$ trac. ur, ul, un sau or, ol, on , i.e. $s- =$ trac. $s-$, i.e. $sr- >$ trac. $str-$) nu provin din sistemul fonetic frigian (i.e. $r, l, n >$ frig. ar, al, an , i.e. $s- >$ frig. o , i.e. $sr- >$ frig. $br-$).

Particularitățile sistemului fonetic dacic (i.e. $r >$ dac. ri , i.e. M și T păstrate) nu pot fi deduse din tracă sau frigiană, ori invers. Același lucru se poate spune și despre tracă și frigiană.

Deosebirile din sistemul fonetic al acestor trei unități lingvistice pot fi reduse numai la norma indo-europeană comună, dar nu la o anumită limbă comună (la un grup lingvistic), care să se fi separat mai târziu din indo-europeana comună.

Acest fapt ne arată fără puțință de îndoială că dacica, traca și frigiana sînt trei limbi indo-europene diferite, evident însă înrudite îndeaproape. Raporturile lor de înrudire una față de alta sînt aproximativ aceleași ca și între greacă și armeană, de pildă.

B) Daco-moesiana și albaneza

De mult timp se duce discuția cu privire la originea limbii albaneze, dacă aceasta e o continuare a limbii ilire sau trace. În legătură cu această problemă există o literatură destul de bogată¹. Acum cînd e clar că daco-moesiana și traca sînt două limbi diferite, această problemă apare într-o lumină cu totul nouă. Toate datele sigure arată clar că limba albaneză e continuarea daco-moesienei sau cel puțin a unui dialect al ei sud-vestic. Argumentele sînt următoarele :

1. Sistemul fonetic albanez reprezintă evoluția ulterioară a daco-moesienei :

Indo-europeană	Daco-moesiană	Albaneză
e	ie, ia^2	je, ja
\check{o}	a	a
\bar{e}	$a (= \bar{a})$	$(\bar{a} >) o$
eu	e	e
au	a	a
n	$a(n)$	$\check{e}n$
r	ri	ri
M	M	M
T	T	T
$g', g'h$	$z, d (= \check{d}, d)$	z, dh, d
$s-$	$s-$	$s, sh (gj, h)$

¹ Vezi V. Georgiev, *Тракийският език*, p. 70 și urm.

² Cf. N. Jokl, *Reallexikon*, XIII, 1929, p. 285.

2. În limba română există circa 70 de cuvinte care-și găsesc un corespondent perfect în albaneză. Aspectul fonetic al acestor cuvinte românești e de așa natură că acestea nu pot fi considerate ca fiind împrumutate din albaneză. Ele se explică ca fiind moștenite în română din substratul daco-moesian, iar în albaneză ca fiind direct urmașe ale cuvintelor corespunzătoare daco-moesiene.

3. Deși materialul lingvistic daco-moesian e destul de redus, totuși se găsesc o serie de corespondențe evidente cu albaneza :

Dac. *amalusta* « Matricaria », cf. alb. *amel(j)e* « gustos ; dulce ».

Dac. *Καρπάτης* (δρος) : alb. *karpë* « stincă ».

Dac. *mal-* « țärm » (*Dacia maluensis* = *Dacia ripensis*) = alb. *mal* « munte, țärm », rom. *mal* « țärm » (substrat dacic).

Dac. *μαντία* « Rubus » = alb. *man*, scyt. *mand* « Maulbeerbaum, Maulbeere ».

Dac. *σκιάρη* « Kardendistel », cf. alb. *shqer* « zgîriu ».

4. O serie de date lingvistice indică drept patrie primitivă a albanezilor partea centrală a Peninsulei Balcanice, în vecinătatea protoromînilor, aproximativ în Dardania, Dacia mediterraneană, Dacia ripensis, partea răsăriteană a Moesiei superioare și partea apuseană a Moesiei inferioare. În legătură cu această problemă vezi acum în urmă H. Barić, *Godišnjak*, I, Sarajevo, 1957, p. 10 și urm. ; I. Şiadbei, în *Mélanges linguistiques . . .*, Bucarest, 1957, p. 63 și urm. ; I. Popović, « Zeitschrift für slavische Philologie », 26, 1958, p. 301 și urm. ; idem, « Beiträge zur Namenforschung », 10, 1959, p. 243 și urm. Acest fapt e confirmat și de răspîndirea numelor de locuri daco-moesiene cu elementul de compoziție *dava* « oraș ».

Pe baza acestor date și considerente se poate conchide că limba albaneză e continuatoarea directă a daco-moesienei. În albaneză există și un component iliric, dar cu toate acestea baza sa este daco-moesiană.

C) Frigiana și armeană

După cum s-a arătat mai sus, frigienii s-au deplasat (treptat) din regiunea așezată la răsărit de Axios-Vardar în nord-vestul Asiei Mici încă din mileniul al II-lea în e.n. Chiar în antichitate se spunea că armenii sînt de origine frigiană (*Φρυγῶν ἄποικοι*, Hdt. VII 73). Acest fapt se confirmă și prin analiza materialului lingvistic : sistemul fonetic al limbii frigiene stabilit mai sus coincide cu sistemul fonetic protoarmean :

Indo-europeană	Frigiană	Armeană
ō	o	o
ē	e, i	i
ō	o, u	u
eu	eu	(eu >) oy ¹
l, r	al, ar	al, ar
n (m)	an	an
M	T	T
T	TA	TA
g'h	Z	
s-	(h >) 0	h, 0
sw-	(h)w-	v-, g-

¹ Cf. germ. *eu > oi*.

După cum se știe, albaneza prezintă o serie de particularități care o apropie foarte mult de limba greacă. De fapt, frigienii provin dintr-o regiune care era vecină cu patria primitivă a grecilor. Greaca și frigiiana au fost probabil inițial două limbi înrudite foarte de aproape sau chiar două dialecte ale aceleiași limbi. Acest fapt rezultă și din sistemul fonematic : i. e. *ō, eu*, s-au păstrat în frigiiană și greacă, tratamentul i.e. *l, r, m, n* e aproape identic, i.e. *s- > gr. frig. h, 0* etc.

Mai tirziu însă frigienii au venit peste un substrat tracic în Tracia de sud și nord-vestul Asiei Mici. Acest substrat explică mutația consoanelor în frigiiană și armeană. De fapt, cele mai noi cercetări asupra limbii armenie au arătat că există dialecte armenie mai arhaice decât armeană clasică în care i.e. mediae aspiratae și mediae obișnuite se păstrează nemodificate¹. Acest fapt explică unele particularități ale limbii frigieni. Astfel, de pildă, diversele forme ale numelui de trib al frigienilor, *Φρύγες (bh-g)*, *Βρύγες, Βρυγοι, Βρυγαί (Bρίγες, Bρίγοι; b-g)*, *Βρύκες, Βρύκαι, βρυκαι, βρυκεῖς (b-k)* se explică prin diferențele dialectale.

Așadar, frigiiana constituie baza limbii armenie. Însă în armeană există de asemenea un component moesian (și probabil și un component tracic). Încă în al doilea mileniu î.e.n (daco-) moesienii au pătruns în Tracia și s-au așezat peste traci ; o parte din aceștia au trecut într-o regiune din nord-vestul Asiei Mici, denumită după numele lor Moesia, în vecinătatea frigienilor.

Începând cu sec. al XII-lea î.e.n., în documentele scrise din Asia Mică se vorbește despre un popor care în diverse timpuri a ocupat unele regiuni în nordul Asiei Mici, între Propontida și Melitene și care se află într-o strânsă legătură cu frigienii. Aceștia sînt așa-numiții *muški*: asir. *mušku*, gr. *Μόσχοι, Μέσχοι*, lat. *Moschi*, ebraic. *mešeh* etc.². Numele se explică cel mai bine ca *Μυσ(οί) + -k^c*, terminația armeană pentru plural.

Pe de altă parte, gruzinii denumesc pe armenii *somex-i*. După cum a arătat just G. Карапчян (Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Erevan, 1956, p. 147), numele *so-mex-i* cuprinde prefixul caucazian *sa-(gruz. so-)* pentru a denumi « țara, regiunea » și *-mex-* din forma mai veche **-mesx-* = *Μέσχοι, Μόσχοι*. Prin urmare, în denumirea gruzină a armenilor *so-mex-i* se păstrează vechiul nume tribal *Μυσ(οί)*.

Alte componente ale limbii armenie sînt reprezentate în numele lor *hay-k^c*, care îi leagă de regiunea *Hajasa* (= aproximativ Armenia Mică în nord-estul Asiei Mici) și de *Παίονες* în regiunea riului Axios-Vardar și nord-vestul Asiei Mici, ca și de *Ἀρμένιοι*, care-i leagă de nord-vestul Greciei și nord-vestul Asiei Mici³.

¹ Cf. A. Garibian, *Вопросы языкознания*, 1958, 6, p. 95 și urm.; 1959, 5, p. 81 și urm.; H. Vogt, « Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap », XVIII, 1958, p. 143 și urm.

² Vezi A. Goetze, *Kleinasiens*, 2. Aufl., München, 1957, p. 179; H. Schmökel, *Geschichte des alten Vorderasien*, Leiden, 1957, p. 139, 199 și 267.

³ Vezi Vl. Georgiev, *Тракийският език*, p. 77 și urm.

CONTEXT AND ETYMOLOGY IN MYCENAEAN INTERPRETATIONS

BY

JOHN CHADWICK

(Cambridge)

The progress of Mycenaean studies, since Michael Ventris first announced the decipherment of the Linear B script in July 1952, has been so rapid and so enthusiastically developed by his colleagues and supporters, that there is some danger of the basic principles and limitations being overlooked. There are some on one hand who complain that the decipherment is incomplete because it does not permit us to distinguish $\chi\alpha\lambda\acute{\iota}\omicron\varsigma$ from $\kappa\alpha\kappa\acute{\iota}\omicron\varsigma$ ¹, while on the other hand others protest that too many words have been identified as Greek on insufficient evidence². I neglect here those critics whose attitude is totally negative; the following remarks are based on the assumption that Linear B is successfully deciphered as Greek.

This means that, with the exception of a few rare signs, any Mycenaean word can be given an approximate phonetic shape. Given the spelling $\oplus \text{ ?}$

we can say that it is a dissyllabic word, in which each syllable has a velar stop at the beginning, the vowel of the first syllable has an *a*-quality, that of the second an *o*-quality, facts which we express by our transcription *ka-ko*. This pattern fits equally well the common Greek words $\chi\alpha\lambda\acute{\iota}\omicron\varsigma$ and $\kappa\alpha\kappa\acute{\iota}\omicron\varsigma$, not to mention inflexional variants such as $\chi\alpha\lambda\acute{\iota}\omega$, $\kappa\alpha\kappa\acute{\omega}\nu$, etc. It is clear that phonetic patterns alone are quite insufficient to determine in this case which Greek word is spelt by *ka-ko*. On the other hand, the fact that the language of the Mycenaean inscriptions is Greek imposes a limitation; but since we do not know Mycenaean Greek except through the medium of the Linear B script, it cannot be an absolute limitation. We cannot say that

¹ N.G.L. Hammond, *A History of Greece*, Oxford 1959, p. 34.

² „The ‘etymological’ method of using the spelling rules to ransack the Greek lexica, though it occasionally yields results of self-evident correctness, is most dangerous.” L.R. Palmer, *Gnomon* 29 (1957), p. 564.

χαλκός and κακός are the only possible interpretations of the word *ka-ko*; other words, not in use in classical Greek, might have had the same approximate phonetic pattern. But there is at least a certain degree of probability that *ka-ko* will correspond to one or other of these common words. On the other hand a row of syllables such as *a-re-ku-tu-ru-wo e-te-wo-ke-re-we-i-jo*¹ bears such a strong phonetic resemblance to the Greek words Ἐλεκτροῦν Ἐτεοκλήριος that it is hard to reject the conclusion that we have here the name of a man Alektruon, son of Eteokles, and this conclusion is reinforced by the observation that the name Ἐτεοκλήριος is known historically to be derived from *Ἐτεροκλέφης. In other words, the longer and more specific the pattern to be identified, the less chance there is of a random resemblance to known Greek words. Mere length is not the only factor; certain syllables are more specific than others, and a word such as *se-ri-no* offers so few phonetic alternatives that identification with Greek σέλινον would be attractive even if there were no other evidence upon which to base it².

In the case of a short and unspecific word like *ka-ko* we must invoke another principle to allow us to choose between the alternatives. It may of course compel us to reject both. This is the so-called combinatory method, though it would be better named 'contextual' since it depends upon an analysis of the contexts in which the word appears. Certain deductions may be made from the context in the widest sense; it was clues of this kind which enabled the decipherment to begin from words whose sense could be determined while their phonetic shape was still unknown. But the progress of the decipherment makes much plainer the contexts in which each word is found, and the deductions thus become interdependent. The identification of one word is assisted by the identification of others, and the coherence of the system thus revealed constitutes a check upon the correctness of the deductions.

Ka-ko is found in two contexts: tablets dealing with wheels, and tablets characterised by ideogram No. 140 (the Pylos *Jn* series). The context of the wheel-tablets is illuminating:

PY Sa794 *ka-ko de-de-me-no no-pe-re-a₂* WHEEL ZE 1.

Clearly comparable with this is:

PY Sa287 *a-ku-ro de-de-me-no* WHEEL ZE 1.

In other words *ka-ko* appears to be interchangeable with *a-ku-ro* in the same formula. The word *de-de-me-no* common to both examples is long and specific; there is only one Greek word of a suitable phonetic shape, the perfect medio-passive participle of δέω, and taking into account the entry ZE 1 = 'one pair', we can confidently equate this with δεδεμένω 'bound'. Which of our two probable candidates for *ka-ko*, 'bronze' or 'bad', will fit this context better? Since the phonetic range permits interpretation as a dative singular in -ω, 'bound with bronze' is clearly an acceptable meaning, though we could not exclude 'bad (and) bound'³. Here we must bring in the substitutable *a-ku-ro*; can this

¹ PY An654.8.

² Contra: A. J. Beattie, *Minotca*, pp. 6-34.

³ It might be excluded if we had already identified *no-pe-re-a₂* as the Mycenaean form of Attic ἀνωφελῆ, since the wheels would be unlikely to be described as both 'bad' and 'useless'.

also be interpreted as (a) a material suitable for binding chariot-wheels, or (b) an adjective which might describe such wheels? There is an obvious Greek word in class (a), none in class (b). We can therefore confidently interpret *a-ku-ro* as ἀργύρεω, 'with silver', and this in turn confirms our preference for χαλκῶ 'with bronze' as the correct interpretation in Sa794. We may then notice other words in similar contexts and this will lead us to *ka-ki-jo* and *ka-ko-de-ta* KN So894.2, again applied to wheels, which we can readily interpret as χάλκια = χάλκεια 'brazen' and χαλκόδετα 'bronze-bound'.

We can now turn our attention to the Pylos *Jn* tablets, where we have several times the formula *to-so-de ka-ko* *140¹, and without going into all the details it can easily be shown that *ka-ko* is the name of ideogram No. 140. This in turn is a substance measured by weight, amounts of several talents being recorded. It is therefore not extremely rare or precious. The same ideogram is used as an annotation to other pictograms, especially vessels of various kinds². It is therefore almost certainly a metal. The only common, non-precious metal in use in Mycenaean Greece was bronze. Hence we arrive at the conclusion that *140 = 'bronze' = *ka-ko*. Once again the pattern must be interpreted χαλκός not κακός. We can find confirmation in the presence on these *Jn* tablets of the word *ka-ke-we*. There is of course no incontrovertible link between the two words, but when we find *ka-ke-we* in association with *ka-ko* it is at least probable that the connexion is not fortuitous. Following this line of thought we reach the highly satisfactory interpretation χαλκῆρες 'bronze-smiths'.

It is therefore through a combination of such deductions that the final interpretation is reached. The key-method is the contextual, since that alone can give an unequivocal answer, provided the contexts are sufficiently numerous and revealing. But in the case of a name its scope is extremely limited; once it has been demonstrated that a particular word is a man's name, the contextual method is exhausted. Appeals to the principle of the 'speaking' name, one which is appropriate to the man's profession, carry little weight; it is possible that a man responsible for θύεα was called Θύεστης³, or that a smith rejoiced in the name of Χαλκεύς⁴, but these identifications carry no more weight than they would if their professions were reversed. It must be a very long time since any high proportion of the Englishmen called *Smith* were engaged in metal-work.

The etymological and the contextual methods should therefore advance hand in hand, wherever possible. But in this imperfect world such cooperation cannot always be guaranteed. Take for example the word *a-pu-do-si*. Contextual analysis comes to a premature halt with the observation that it can stand alone and in isolation⁵, or it can introduce an amount or quantity, either of one or a number of objects⁶. We might perhaps guess that it was a term of accountancy, appropriate to taxation records; it is more doubtful if we

¹ Jn320.11, 389.9, 415.7, 431.7, 20, etc.

² PY Tn996.3, 4: KN K 740. 1, 2.

³ PY Un267.2; L.R. Palmer, *Achaean and Indo-Europeans*, Oxford, 1955, p. 4.

⁴ *Ka-ke-u* PY Jn750.8; *Documents*, p. 419.

⁵ PY Wr01, a sealing with ideogram No. 152 (OXHIDE) on the reverse.

⁶ E.g. KN Fh349: *ru-ki-to a-pu-do-si OIL* 53; PY Ma123.

could legitimately conclude from its use on the Pylos *Ma* tablets that it was opposed to *o*, and that since *o* is an abbreviation of *o-pe-ro* meaning 'deficit', *a-pu-do-si* therefore meant 'payment' or 'contribution'. It is possible to construct such an argument from hindsight; without any inkling of the Greek word involved I doubt whether a satisfactory contextual deduction of the meaning could have been achieved. But as soon as we apply the test of Greek parallels, ἀπόδοσις springs to the mind, and any doubts about the validity of the equation are set at rest by the observation that ἀπό is normal in Arcadian and Cypriot for Ionic and Doric ἀπό. Again the etymological method has proved its worth, though it is to be noted that only contextual analysis can determine which of the possible meanings of the Greek word is actually appropriate.

Let us now examine a rather more difficult problem. In PY Ta641.2 we have *qe-to* 3. Since all the other vessels on this tablet have their names written syllabically, *qe-to* must be the name of the vessel shown in the pictogram. It recurs, again in a list of vessels at MY Ue611.4, another list of vessels and the like, but this time without pictograms: *qe-to* 2. The preceding entry is *qe-ti-ja* 10. This leads us to the probability that *qe-to* represents a Greek word in -ος (plural -οι and dual -ω both spelt -ο), with a diminutive in -ιον. The contextual evidence tells us only that it is the name of a vessel having approximately the outline shown by the pictogram; it is important to note that there is no indication of scale, so we do not know whether to look for a small vase or a large storage-jar. We can proceed only by way of etymology. We need to find an appropriate Greek word, beginning with (σ)τε/η-, (σ)θε/η-, δε/η-, such that the dental here represents an original labio-velar, and if the vowel is η this is original ē and not derived from ā. In view of such words as σβέννυμι (< *z^gwes-) the search might be widened to σβ-, but even so no suitable Greek word emerges from our scouring of the vocabulary.

I believe it was E. L. Bennett who, in ignorance of the severity of the phonological difficulties, first put forward the idea that *qe-to* might represent πῖθος¹. *k^widh- could of course only produce πῖθ-, if the word were generalised in the Greek dialects from Aeolic, and this there is no reason to suppose; but we could sidestep this objection by positing an original *g^widh- which (on the analogy of θφίς) might produce *φιθ-, whence regularly πῖθ- by Grassmann's law².

Reference to the etymological dictionaries³, however, gives us no reason to suppose an original initial labio-velar. Latin *fidelia* could, it is true, be derived from *g^whidh- as well as *bhidh-, but Icelandic *bíða* admits of no choice; the initial element must be labial. Either therefore πῖθος is not from *g^whidh- or it does not belong to the same family as *bíða*. But the only reason for positing an initial labio-velar is our desire to connect the word with *qe-to*, which has the added complication of *e* where the Greek word has *ι*. It is true that a very small number of Mycenaean words show a confusion

¹ Letter to M. Ventris 1/12/53.

² Contra: A.J. Beattie, *J.H.S.* 76 (1956) p. 12: "Certainly we must reject on phonological grounds any connection with πῖθος".

³ Boisacq, s.v.

of *e* and *i*, and that one of these is the name of a vessel (*di-pa* = δέπας). But the analysis of the examples shows that this is infrequent and may well be restricted to loan-words of unknown origin¹. It is therefore possible to connect *qe-to* with πῖθος on the theory that it is a loan-word in Greek from a source having an original **g^hh-*, and the etymological connexion with *bida* is abandoned. This may be too high a price to pay for an identification, especially since the diminutive *πῖθιον is not found in later Greek², and the shape of the vessel is not encouraging.

Then let us consider another case, that where the contextual method gives an unambiguous answer, but the most subtle etymological rearrangements will not permit equation with a later Greek word. We find the word *a-ja-me-no* applied to chariots and furniture and associated with *e-re-pa-te* = ἐλέφαντι in a way which makes it certain that it means something like 'decorated'³; the meaning 'inlaid' is probable and accepted by most writers. The termination *-me-no* clearly represents a medio-passive participle in *-μενος*, but all attempts at identifying the root of the verb have failed. There is no Greek verb of suitable meaning. It is tempting in these cases to invoke the help of comparative etymology, and to look for a suitable root in another Indo-European language, which might have yielded **ai(a)μενος* in an early Greek dialect, though the word became obsolete before the period of our alphabetic texts. This method was well expressed by Professor L. R. Palmer:

"Our technique will be simply to play Indo-European themes across this defective instrument to see whether it responds intelligibly in an Arcado-Cyprian idiom."⁴

The perils of this method have long been known and appreciated; I may quote Professor J. Friedrich, writing on Hrozný's work on Hittite:

"Die Verfolgung solcher Gleichklänge ohne sachliche Begründung schliesst nun die grosse Gefahr in sich, auch einmal einem falschen Gleichklang sein Ohr zu leihen."⁵

It is important to differentiate between the etymological method applied to Hittite, an unknown Indo-European language, and its restricted application to the interpretation of Mycenaean words by the historical Greek vocabulary. No one, except the few fundamental critics, doubts that Mycenaean is a dialect of the known Greek language; how closely related it is to historical Greek may be legitimately disputed; but the resemblances in phonology, morphology, syntax and vocabulary are such that Mycenaean can only be separated from the historical dialects at the expense of re-defining the Greek language⁶.

We shall therefore approach with the greatest caution the attempts which have been made to interpret *a-ja-me-no* by comparative means. The comparison with Hieroglyphic Hittite and Luvian *aiami-s* 'made' first proposed by

¹ D.A. Hester, *Minos* VI (1958), pp. 24–36.

² Except as a name for the plant colt's-foot; whether this presupposes its use as the name of a vessel is a moot point.

³ "Geschmückt": A. Furumark, *Eranos* 52 (1954) p. 57; cf. P. Chantraine, *Minos* IV (1956), p. 56.

⁴ *Achaean and Indo-Europeans*, p. 4.

⁵ *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, Berlin 1954, p. 63.

⁶ Cf. E. Risch, *Etudes mycéniennes*, Paris 1956, p. 167.

Georgiev and Meriggi¹, is suitable in form, but too vague in semantic connexion to support the theory of a common origin. We must be content to regard *a-ja-me-no* as etymologically obscure, and if we had been in any doubt about its meaning we should have learnt nothing from this comparison.

The similar attempt to interpret etymologically the word *o-pi-i-ja-pi*, an article of chariot equipment frequently mentioned on the Knonos *Sd* tablets, is equally unsafe; a statement I record the more confidently as the author of the suggestion that the second member of the compound might be identified in Vedic *īśā*, Hittite *hiššaš*, both meaning 'the pole of a chariot'². Here the contextual method leads us no further than the fact that this is an article of harness or the like, usually made of horn, but occasionally of bronze. Etymology contributes the information that it is a compound of **opi* and an element which is either an *a*-stem or a consonant stem modified by a *-φι* suffix (like *a-di-ri-ja-pi* = **ἀνδρίαμφι*). In all such cases only the contextual method can give reliable results; the rest is speculative, if not without interest.

To sum up, we may feel confident that the interpretation of Mycenaean words rests upon two solid foundations, the contextual deduction of their meaning and their phonetic resemblance to historical Greek, due allowance being made for the sound-changes characteristic of the latter. Neither of these alone is sufficient to provide an unshakeable foundation, and any interpretation which is built merely upon one of these is open to attack; the combination of the two yields unassailable strength. It is obvious that each method produces results of widely varying degrees of reliability: the contextual method may produce nothing or a mere classification; the etymological method may yield a bewildering variety of choices in the Greek vocabulary or none. But it is these two elements which have to be weighed every time a new interpretation is proposed. The use of comparative material from outside Greek is always suspect, though in particular cases it may supply a tempting etymology; this should not be used to determine meaning, since, apart from the danger of accidental assonance, semantic change may have distorted the comparison. We shall therefore continue, for example, to equate *qa-si-re-u* with βασιλεύς, until such time as it can be shown contextually that the meaning of *qa-si-re-u* is so far removed from that of βασιλεύς that such a semantic change between the 13th and the 7th centuries is out of the question³. The etymological method, in this restricted sense, and tested at every point by contextual deductions, is still a mainstay of Mycenaean studies.

¹ *Etat actuel*, Sofia 1954, p. 72; *Minos* III (1955), p. 81.

² *Documents*, p. 365.

³ cf. L.R. Palmer, *Gnomon* 29 (1957), p. 565.

GÉNITIF ET ADJECTIF EN LATIN

PAR

E. BENVENISTE

(Paris)

Dans un article justement considéré comme un des plus brillants qu'il ait écrit¹, J. Wackernagel a réuni un grand nombre d'exemples de l'adjectif employé en fonction de génitif possessif. Il a pensé établir qu'en indo-européen c'est l'adjectif qui assumait le rôle dévolu plus tard au génitif, et que les locutions du type hom. Γοργεῖη κεφαλῆ, lat. *erilis filius* représentaient le commun héritage d'une syntaxe ancienne. Depuis, E. Löfstedt² a repris le problème en latin avec plus d'attention au détail des emplois, et en tenant compte des facteurs stylistiques qui ont pu faire prédominer, selon les auteurs et les époques, l'un ou l'autre tour. Il a montré, d'une manière à notre avis convaincante, qu'on ne peut tenir pour fondée dans toute sa généralité la thèse de Wackernagel. Dès Plaute, c'est le génitif seul qui indique normalement le rapport de possession; l'adjectif a une valeur de dénomination plus générale et moins précise. Löfstedt a opposé en particulier *aedes Vestae*, *atrium Vestae*, *fanum Saturni* qui sont les expressions constantes de la propriété, à *virgo Vestalis*, *mons Saturnius* où la notion est plutôt celle de la consécration à la divinité.

Löfstedt n'a pas prétendu épuiser le problème. D'ailleurs, non plus que son devancier, il n'a prêté attention au problème très général que la distinction du génitif et de l'adjectif implique en latin, comme dans toutes les langues où joue cette opposition. C'est probablement pourquoi il s'est trouvé embarrassé devant quelques exemples de Plaute où *sacerdos Veneria* et *Sacerdos Veneris*; *urna Veneria* et *urna Veneris* se présentent sans différence visible. Il parle de conditions moins claires, où ont peut-être agi les nécessités du mètre³. Il sera utile d'éclaircir ce point.

¹ *Genetiv und Adjektiv* (Mélanges F. de Saussure, 1908, p. 125 sq. = *Kleine Schriften*, II, p. 1346 sq.).

² *Syntactica*, I, p. 83 sq.

³ Löfstedt, *op. cit.*, p. 88, n. 2.

La question est de savoir si le choix était libre entre les deux locutions. S'il l'était réellement, il deviendrait difficile de reconnaître l'effet d'une règle dans ce qui ne serait plus qu'un usage à constater. Même à traiter le problème empiriquement, si l'on doit concéder que la distinction entre le génitif et l'adjectif s'efface parfois, la valeur probante d'oppositions comme celles que l'on vient de citer s'affaiblira. Il y a donc intérêt à vérifier les exemples où les deux types sembleraient en équivalence, selon Löfstedt.

Ils se trouvent tous dans le *Rudens* de Plaute. Un passage nous permet de confronter les deux expressions en consécution presque immédiate. (471) *Apponam hercle urnam iam ego hanc in media via. / Sed autem quid si hanc hinc abstulerit quispiam / sacram urnam Veneris? Mihi exhibeat negotium* «Ma foi, je vais poser l'urne (pour m'en débarrasser) ici, au milieu de la route. Oui, mais qu'arrivera-t-il, si quelqu'un dérobe cette urne sacrée (qui appartient) à Vénus? J'aurai des ennuis». *Metuo hercle ne illa mulier mi insidias locet / ut comprehendat cum sacra urna Veneria* «J'ai peur, ma foi, que cette femme ne me tende un piège, pour qu'on me surprenne avec une urne consacrée à Vénus». La traduction ne peut rendre la différence, mais il y en a une, et visible. Dans le premier cas *urna Veneris* nous renseigne sur un état de fait: l'urne que le personnage tient et qui lui a été confiée pour qu'il la remplisse d'eau, appartient à Vénus. C'est bien pourquoi il craint d'être surpris en possession d'une *urna Veneria*. Ici c'est l'adjectif qui intervient, car l'objet reçoit alors sa désignation rituelle et pour ainsi dire son statut juridique. Il continue en effet: *Nempe optimo <me> iure in vinclis enicet / magistratus, si quis me hanc habere viderit* «Car le magistrat aurait tout droit de me faire mourir dans les fers si quelqu'un voyait que je détiens cette urne». Ainsi *urna Veneris* indique la possession pure et simple, mais *urna Veneria* qualifie l'objet comme matériel de culte et lui donne sa désignation consacrée: *comprehendi cum sacra urna Veneria* ce pourraient être les termes mêmes de l'inculpation sous laquelle l'homme tomberait s'il était surpris.

Nous avons en second lieu à voir si *sacerdos Veneria* et *sacerdos Veneris* peuvent permuter librement. On n'est pas surpris de *sacerdos Veneria* (*ibid.* 329, 350, 644). C'est la dénomination normale des prêtres, des desservants de temples, comme *servus Venerius*, *virgo Vestalis*, *flamen dialis*, etc. L'anomalie est dans *sacerdos Veneris* au v. 430 (433), au cours du dialogue entre Sceparnion, maître du puits, et une jeune femme que la prêtresse envoie chez lui quérir de l'eau: *Quid nunc vis? — Haec sacerdos Veneris hinc me petere aquam iussit a vobis*. Dans ce dialogue trivial, ce n'était pas la fonction de la prêtresse qui comptait, mais sa personne. La jeune femme que la prêtresse vient de recueillir, la désigne ainsi personnellement pour expliquer sa visite et demander un service de voisin. On ne voit pas ici d'emploi insolite du génitif, mais simplement le tour qui devait être d'usage dans la conversation quotidienne.

Les irrégularités apparentes se réduisent ainsi à des circonstances d'emploi. Loin d'atténuer la distinction entre le génitif et l'adjectif, elles la font mieux ressortir. Dans le répertoire des noms de prêtres, l'appartenance en quelque sorte officielle s'énonce par l'adjectif dérivé du nom divin. Mais, hors du registre solennel ou des formules de révérence, la dépendance peut aussi bien s'énoncer au génitif; ce devait être l'expression normale de la langue familière.

Il n'est certainement pas fortuit que les syntagmes à adjectif, dont le spécimen le plus fréquent est *filius erilis*, comportent comme membre déterminant et en fonction de «possesseur» un dérivé de nom divin ou un terme dénotant un rang supérieur. C'est là le domaine où le génitif d'appartenance est remplacé par l'adjectif de relation ; le syntagme indique alors une appellation traditionnelle et respectueuse. Nous en donnerons ici un exemple pris chez un prosateur et hors du formulaire consacré. Il n'a pas encore été signalé. Dans le récit des premiers âges de Rome, Tite-Live raconte comment le roi Amulius essaya de faire disparaître les jumeaux que sa nièce, la vestale Rhea Silvia, avait mis au monde à la suite d'un acte de violence : *nec di nec homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regia vindicant. : sacerdos vincula in custodiam datur, pueros in profluentem aquam mitti iubet* (I 4,3) «Ni les dieux ni les hommes ne mettent la mère et les enfants à l'abri de la cruauté du roi : il donne l'ordre d'enchaîner la prêtresse, de la mettre en prison, et de jeter ses enfants dans le courant du fleuve» (trad. Baillet). Ici l'historien dit *crudelitas regia* au sens de *crudelitas regis* et dans la construction même qui résulterait du génitif *regis*, puisque le verbe *iubet* a pour sujet *rex* impliqué dans l'adjectif *regia*. Peut-être est-ce une de ces expressions un peu poétiques qu'on relève chez Tite-Live. Peut-être aussi s'inspire-t-il d'une ancienne chronique. En tout cas il suit des modèles où *regius*, adjectif générique, pouvait être pris en fonction du génitif spécifique. Dans tous les exemples valables, l'emploi de pareilles locutions se fait toujours de bas en haut, si l'on peut dire, et dénote à lui seul une situation de révérence. Nous avons donc en latin les mêmes conditions d'usage que dans le formulaire du grec homérique et de l'indo-iranien. C'est bien un héritage de la langue «noble», dans la diction poétique ou religieuse, comme pour énoncer la filiation patronymique.

INTERFÉRENCES DE VOCABULAIRE ENTRE LE GREC ET LES LANGUES EUROPÉENNES

PAR

P. CHANTRAINE

(Paris)

On sait que le grec a fourni aux vocabulaires de beaucoup de langues d'Europe les cadres de son vocabulaire savant. Antoine Meillet qui fut le maître de Alexandre Graur et le mien, a mis cette influence en lumière dans des articles décisifs comme l'article sur latin *quālitās*¹ ou, dans un autre domaine, celui sur les interférences de vocabulaire².

Aujourd'hui, il s'agit moins de termes philosophiques, religieux ou littéraires que de termes techniques. Ils ne concernent pas seulement les sciences fondamentales mais les techniques les plus ordinaires et les plus courantes ; et l'on parle parfois grec lorsqu'il s'agit d'équiper une automobile.

Qu'il s'agisse de termes nobles, philosophiques et religieux ou de termes techniques, ils ont été exposés à être réempruntés par le grec d'aujourd'hui, mais cet emprunt n'a pas pu toujours se faire aisément, le grec d'aujourd'hui ayant de son côté utilisé les termes dans son vocabulaire propre : or le vocabulaire doit constituer un système cohérent.

★

Je voudrais montrer deux difficultés qui se sont présentées au grec. Il s'agit de deux domaines de la pensée tout à fait différents, et le grec moderne a résolu le problème qui se posait par des voies également différentes.

★

Les langues d'Europe occidentale possèdent, pris au latin, un ensemble de termes originaires finalement du grec et qui se rattachent à la notion de *mystère*. Le français emploie dès le XIIIe ou le XIVe siècle un mot *mystique*

¹ R. E. Lat. 3 (1925) 214—220 = *Ling. hist.* 1, 2e édition 335—341.

² *Ling. hist.* 2, 36—43.

qui désigne ce qui se rapporte aux mystères de la foi, et qui appartient au vocabulaire religieux. Le terme posé par ce latin d'église est issu d'un terme grec *μυστικός*, qui entre dans un ensemble cohérent et qui signifie « mystérieux, qui concerne les mystères de la religion antique ».

Cette notion de mystique dans le vocabulaire français implique la connaissance d'un mystère sacré, et finalement la communication directe avec Dieu. C'est avec cette signification, à peine différente mais nouvelle, que sont constitués beaucoup plus tard de nouveaux dérivés : *mysticité*, employé par Diderot et qui n'a pas vécu, et surtout *mysticisme*, qui apparaît au XIXe siècle sous la plume de Victor Cousin qui écrit dans le dictionnaire de Dochez : « le mysticisme est cette prétention de connaître Dieu sans intermédiaire en quelque sorte face à face ». *Mystique* et *mysticisme* en français ne conservent pas grand chose du sens de « secret » qui figurait dans le mot grec et se rapportent à une effusion de l'âme qui entend communiquer avec Dieu ; on dit « la mystique de Sainte Thérèse d'Avila ».

Cependant les termes grecs ont suivi de leur côté leur voie propre, leur signification étant celle du « secret ». Cicéron, *Att.*, 4, 2, 7 (par un emploi peut-être plaisant du mot), Strabon, 10, 3, 29 emploient tout simplement le mot au sens de « secret ». L'Eglise continue à dire *μυστικός δεῖπνος* pour désigner la Cène, mais *μυστικός* signifie seulement « secret » : on dira δὲν τὰ ἔχω μυστικά « je n'en fais pas un mystère », on lira dans la presse *μυστικά διαπραγματεύσεις* « des négociations secrètes » ; ou on parlera de *μυστικὴ ἀστυνομία* « police secrète ».

Le grec s'est donc trouvé gêné pour exprimer la notion de « mysticisme » devenue différente de celle, banale, de « secret ». Il s'en est toutefois tiré en créant *μυστικο-πάθεια* « mysticisme » et finalement *μυστικισμός* « mysticisme » etc. Tous ces termes appartiennent évidemment à la langue puriste.

Dans un domaine tout différent s'est produite une difficulté toute semblable mais qui s'est résolue autrement. C'est-à-dire que le terme grec qui se trouve à l'origine du terme utilisé par diverses langues européennes n'a pas pu fournir d'aucune façon un dérivé apparenté au grec moderne. Il s'agit du français *pneumatique*. Ce mot vient du grec ancien *πνευματικός* qui désigne ce qui se rapporte au souffle, à l'air etc... *Πνευματικός* tient une grande place dans les œuvres d'Aristote etc... Passant par le latin, l'adjectif est emprunté en français dès le XVIe siècle, employé en physique à propos de la machine pneumatique. La fortune du mot a commencé lorsque, à la naissance de l'automobile, le pneumatique, c'est-à-dire le bandage de caoutchouc contenant de l'air, a été imaginé par l'ingénieur anglais Dunlop. On a créé un substantif masculin d'usage à la fois technique et commercial. Puis le terme courant est abrégé *pneu*. Le terme a pénétré dans diverses langues d'Europe. L'anglais a dit *pneumatic tyre* « bandage pneumatique », formule peut-être imaginée par Dunlop qui semble avoir été un des inventeurs du pneu¹. Mais

¹ Un substantif *pneumatic* figure dans quelques citations de la fin du 19e siècle de l'O.E.D. mais le mot n'a pas réussi. L'expression complète *pneumatic tyre* semble d'après l'O.E.D. apparaître vers 1890 et se lit dans un brevet de Dunlop. Mais c'est finalement *tyre* = bandage qui est devenu le terme usuel.

depuis que l'automobile s'est répandue, on n'emploie plus que le mot *tyre* « bandage » sans l'adjectif *pneumatic*. On a créé, en revanche, avec les progrès de la technique, divers composés *balloon tyre* « pneu ballon », *non-skid tyre* « pneu antidérapant » etc . . .

L'allemand dit *Reifen* « bandage », mais le terme *Pneumatik*, me dit-on, serait parfois employé en Bavière.

Pour les langues slaves, le russe, par exemple, dit *china* qui signifie proprement bandage¹.

Ce sont les langues néo-latines qui ont surtout utilisé le terme d'origine grecque. Italien *pneumatico*, espagnol *neumatico*, portugais *pneumatico* et *pneu*. Quant au roumain, sauf erreur de ma part, il a adopté le terme le plus courant en français, à savoir singulier *pneu*, pluriel *pneuri*. Il s'agit purement et simplement d'un « franțuzism » comme il n'en manque pas.

Parmi les langues qui n'ont pas admis le terme bâti sur un radical grec, figure, par un apparent paradoxe, le grec parlé aujourd'hui. Il lui était impossible de reconnaître et de légitimer un terme qui était pourtant issu de lui. Cette impossibilité lui était imposée par l'importance religieuse et finalement philosophique que le mot avait pris. Le vocabulaire judéo-chrétien a adopté le mot *πνεῦμα* pour désigner tout être immatériel, esprit bon ou mauvais, ange ou démon. Chez les évangélistes, mais pas avant, *πνευματικός* s'oppose à *σαρκικός* comme français *spirituel* au français *charnel*. Finalement *πνεῦμα* signifiant « esprit » avec des applications très diverses qu'il n'y a pas lieu d'examiner ici, *πνευματικός* a pris de façon large et même en dehors de tout contexte religieux la valeur de « spirituel, intellectuel, etc . . . », p. ex. *αἱ πνευματικαὶ μαζ δυνάμεις* « nos facultés intellectuelles ». Le terme est apparemment puriste, mais il est employé de façon variée, aussi bien dans le langage de la presse que dans celui de la conversation². Il se trouve au sens ancien de « souffle » dans le vocabulaire de la physique. Mais il s'est refusé à fournir un nom du « pneumatique », du « pneu ».

La difficulté a été résolue en adoptant le terme : grec puriste *ἐλαστικόν*, grec parlé *λαστιχό*. Ces formes désignent le caoutchouc, l'élastique, et correspondent au latin savant *elasticus*, lequel est lui-même issu du grec tardif *ἐλαστός* « repoussé » (P. Leiden X, 6, 14) doublet de *ἐλατός*. La forme *ἐλαστικός* est attestée avec un tout autre sens dans *εἰσελαστικός* (*ἄγων*) B. G. U. 1074, 4, P. Lond. 1178, 87, IG. Rom. 3,370 « jeux célébrés par une entrée triomphale ».

C'est le latin de la physique médiévale qui a utilisé *elasticus* revenu aujourd'hui en grec et dans le grec contemporain pour désigner entre autres le pneumatique. Le mot a été emprunté dans le turc *Lastik*, le persan *Lăstik*.

En français l'adjectif *élastique* apparaît en 1690, *élasticité* en 1732, mais ces termes ne sont pas entrés dans le vocabulaire de l'automobile. Tout ce

¹ Le mot est emprunté à l'allemand *Schiene*, cf. Vassmer R.E.W., *Lieferung* 23, S. 399. La chambre à air se dit *kamera*. Le russe a aussi *pneumatičeskaya china*.

² Notons avec un sens religieux précis le substantif *πνευματικός* pour désigner le confesseur. En français le mot *pneumatique* s'emploie dans certaines expressions du vocabulaire théologique et religieux. Mais il s'agit d'emplois purement techniques qui ne pouvaient faire obstacle à l'usage du terme *pneumatique* pour l'automobile et la bicyclette, d'ailleurs rapidement devenu *pneu*.

groupe dont les éléments sont grecs a été constitué dans le latin scientifique, puis a pénétré dans le vocabulaire technique de l'Europe. Il a fini par fournir, par un retour imprévu, le nom du pneumatique au grec d'aujourd'hui, à défaut de πνευματικός ou πνευματικόν.

★

Il apparaît qu'il existe deux vocabulaires grecs, celui que manient les Grecs, puriste ou vulgaire, et celui qu'ont adapté à leurs besoins les philosophes, les savants et les techniciens de l'Europe. Il s'agit de deux systèmes, le plus souvent parallèles, mais qui interfèrent parfois ou divergent.

Il se pose ainsi au grec d'aujourd'hui des problèmes qu'il résout par des procédés divers. Dans les deux exemples que nous avons décrits, nous avons vu que le grec ne peut pas employer comme le font les Français ni *mystique*, ni *pneumatique* qui constituent pourtant sans conteste des termes authentiquement grecs.

SUR UNE INSCRIPTION MÉTRIQUE

PAR

A. ERNOUT

(Paris)

La publication par M. Attilio Degrassi d'un choix d'inscriptions latines remontant à l'époque de la République¹, a permis de reconsidérer certains textes dont la lecture et l'interprétation ne sont pas entièrement assurées, et sur lesquels la discussion reste ouverte. C'est pourquoi je me suis cru autorisé à présenter quelques remarques sur une inscription découverte à Corinthe en 1926, et qui a provoqué de nombreux commentaires², jusqu'à celui que lui a consacré M. Sterling Dow dans les *Harvard Stud. in Class. Philol.*, LX, 1951, p. 81—100. C'est une étude minutieuse, accompagnée d'excellentes photographies, qui semble avoir épuisé le sujet. Mais y a-t-il sujet épuisable, surtout quand il s'agit d'un texte mutilé?

L'inscription (no. 342 de M. Degrassi), rédigée en vers (distiques élégiaques), célèbre l'exploit du proconsul Marc Antoine, l'aïeul du dictateur, qui, pour se rendre dans sa province de Cilicie en 101, fit passer sa flotte par l'isthme de Corinthe sur la route *diolkos* construite pour cet usage — exploit sans précédent, dit faussement l'inscription; *Qui carmen composuit veritatem egressus est. Neque enim tum primum naves longae per diolkon transvectae sunt* (cfr. Thuc. VIII 7 s.; Polyb., IV 19.7.V, 101.4) corrige M. Degrassi. Elle est gravée en très beaux caractères, mais mutilée à la fin des vers 1, 8, 9, 10, au milieu du v. 10, sans compter des lacunes insignifiantes aux v. 7, 8, 9 et le martèlement du nom du dédicataire; aussi M. Dow a-t-il soigneusement mesuré l'étendue de ces mutilations, et déterminé le nombre des lettres auquel elles correspondent, de manière à fixer les limites des conjectures possibles:

*Quod. neque. conatust. quisquansl. neque [0.19 m.] au[it?]
Noscite. rem. ul fama. facta. feramus. uirei*

¹ *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, a cura di Attilio Degrassi, La Nuova Italia ed., Firenze, 1957.

² Cf. Sterl. Dow qui ne signale pas moins de six éditions du texte parues avant la sienne.

- Auspicio [Antoni Marc]i. pro. consule. classis*
Isthmum traductast. missaque. per. pelagus
 5 *Ipsē. iter. eire. profectus. Sidam. classem. Hirrus. Atheneis*
Pro. praetore. anni. e. tempore. constituit
Lucibus. haec. pauc[ei]s. paruo. perfecta. tumultu
Magna. [qu]om. ratione. atque. salut[e. 0.118(-?)m.]
Q[u]ei[.] probus[.] est[.] lauda[t.] quei. contra. est in [...]
 10 *Inuid[ea]nt. dum. q[u...d]ecet. id [.] u [...]*

APPARAT CRITIQUE: 1. *neque [concupere ausus]* A.B. West et F.E. Adcock; *neque [adhuc meditatus]* R.E. Hack in L.R. Taylor a. B. West, *AJA* 32 (1928) 9—22, Diehl, *Alt. Inschr.* 3ème éd., no. 306; *neque [mente percepit]* S. Reinach, *R.A.* 35 (1932) 165; *n. [post audebit]* Lommatzsch, Warmington, *n. [post agilitat]* E. Fraenkel; *lacunam seruat* Degrassi.

[1.7 *pauc[ei]s* Dow, quadrante spatio in saxo; *pauc[i]s* edd. priores.

[1. 8 *magn[a. qu]om* Fraenkel in Lommatzsch; Warmington, Dow quadrante spatio, Degrassi; *magna [.ac. qu]om* cett. // *salut[e bona]* Fraenkel, Warmington, Dow, Degrassi: *salut[e simul]* Taylor-West, Diehl.

[1.9 *inu[idet.illum]* Taylor-West, Diehl uel *i. illi* unde *i.illei* Warmington: *in[u]idus. damnat* A.H. Travis *in[u]idet. actum* N. Getty, Dow, Degrassi dubitanter.

[1.10 *q. ...ecet. id u[ideant]*: *q[uos cond]ecet* Taylor-West, Diehl, *q[uod cond]ecet* Fraenkel, Warmington, *q[ui. cond]ecet* Getty, Dow, Degrassi.

Un pareil texte est propre à favoriser les restitutions conjecturales. Celles que j'ai données dans l'apparat n'en épuisent pas la liste; M. Dow s'est ingénié à en suggérer d'autres; ainsi l.1: *conicere ausus*; *posse putauit*; *mens agitauit* (plutôt *mente agitauit*); *homo sperauit*. Comme aucune d'elles ne s'impose, partant des lettres AV qui subsistent et semblent supposer la présence d'un parfait en -AVI, je suggère à mon tour: *Quod neque conatus quisquamst neque [consumm]auit[t]* avec un double spondée final: «*Ce que personne n'a jamais entrepris ni mené à bonne fin*».

Il suffit de parcourir les articles *conor* et *consummo* du Thesaurus pour voir combien est fréquente l'opposition entre «entreprendre» et «mener à bien», e.g. Cicéron, *Orat.* 210: *id nos fortasse non perfecimus, conati quidem saepissime sumus*; *Catil.* 2.19 *ut desperent id quod conantur se consequi posse*; Sénèque, *N.Q.* 6, 5, 3: *nulla res consummata est dum incipit* etc.

Je n'ai rien à suggérer pour la fin du v. 8; les deux restitutions *salute simul*, *salute bona* sont banales et d'un style assez plat, mais l'inscription est écrite tout entière dans ce ton.

Les vers 9 et 10 sont plus difficiles, surtout le dernier. M. Dow, sur la suggestion de M. Norris Getty, professeur à l'Université de Harvard, a proposé de lire:

Quei probus est laudat, quei contra est inuidet actum,
Inuideant dum qui condecet id uideant

et M. Degrassi l'a suivi. Dans cette hypothèse *qui* devient un «old ablative, i.e., a relative adverbe», ce qui amène M. Dow à traduire: «Whoever is upright

praises, whoever is the opposite feels envy on account of the accomplishment. Let them envy, so long as they see how the feat is creditable». Toutefois il ajoute «An obvious difficulty with this solution is the mood of [cond]ecet.» (p.95), et il suggère d'autres suppléments possibles: *q[uos. add]ecet* ou *q[uos. ded]ecet*, et deux traductions «Let them envy, provided whom it (the achievement) befits, this they see» ou «Let them envy, provided whom (viz. themselves) it (their envy) dishonors, this they see». Je pense en effet que la construction *id qui* (c. à. d. l'ablatif adverbial de *quid*, au sens de *quomodo*) est difficilement défendable. Puisque nous sommes dans le domaine de la conjecture, ne peut-on pas ajouter une autre possibilité:

Inuideant dum qu[od ded]ecet id u[ideant].

«Qu'ils soient envieux pourvu qu'ils voient ce qu'il y a de malséant (dans leur envie).» L'inscription se terminerait par une réflexion morale, qui conviendrait assez bien au ton adopté par le rédacteur, et l'on pourrait la traduire ainsi:

Ce que jamais personne n'a entrepris ni mené à bien,¹

Apprenez-le, de façon que nous répandions par la renommée les exploits
du héros.

Sous les auspices du proconsul Marc Antoine, la flotte

Traversa l'Isthme et fut envoyée à travers la mer;

Lui-même² se mit en route pour Sida³; le propriétaire Hirus

Equipa la flotte à Athènes selon la saison de l'année⁴.

Tout cela fut achevé en peu de jours, sans grande difficulté⁵

Avec beaucoup de méthode, et une pleine réussite⁶.

Le bon citoyen loue cet acte, le mauvais en est envieux.

Qu'ils en soient envieux, pourvu qu'ils voient combien cela est malséant.

Ce titulus est rédigé dans un style conventionnel, où se maintiennent des graphies et des tournures archaïsantes: *quisquans*, *famaa*, *virei* (génitif singulier), *eire*, *pauceis*, *quom*=*cum* préposition (cf. *aetate quom parua* dans l'épithaphe d'un Scipion, *CIL* I² 11, Ernout, *Textes arch.* no. 17), *quei* (à côté de la restitution *qui*, fort douteuse du v. 10); l'élosion prosodique de *s* final dans *feramus*; la construction plautinienne (*Rud.* 847): *eire profectus*, cf. Kühner-Stegmann, *Ausf. Gramm. d. lat. Spr.* II, 1, 680 qui compare l'homérique βῆ δ'ἔναϊ; où apparaissent aussi des expressions de la langue poétique: *lucibus*=*diebus*; *pelagus*=*mare* et les figures de la rhétorique habituelles, allitérations: *famaa - factu - feramus*, v. 2 *ipse - iter - eire* v. 5; *pauceis -*

¹ ou «ni même imaginé», si l'on adopte *mente agitavit*.

² *Ipse*: Marc Antoine par opposition à Hirus.

³ Port de Pamphylie voisin de la Cilicie.

⁴ C'est-à-dire la mauvaise saison qui l'avait retenu à Athènes *propter nauigandi difficultatem*.

⁵ ou «sans grand désordre».

⁶ *salute bona*: expression consacrée, pour dire que tout s'est passé sans perte, tout étant sain et sauf; cf. Thesaurus sous *bonus*, 2093, 65 et 2094, 38 sqq.; *bona salus* = ἀγαθὴ σωτηρία *CGL* III 290, 55.

9-10. Passage assez maladroit au singulier: *qui bonus est laudat*, au pluriel indéfini: *Inuideant*, et jeu de mots sur *inuideant* - *uideant*. Cf. dans l'inscription d'un Scipion le jeu de mots sur le double sens de *honus* - *honore*; *mandatus* - *mandatus*, Degraffi 312.

paruo - perfecta v. 7; jeux de mots antithétiques: *inuideant - uideant*; ordre des mots *magna bona* (?), etc. Par là le style de l'inscription rappelle de près la rédaction des épitaphes métriques des Scipions, surtout les no. 311 et 312 du recueil de M. Degrassi (cf. Ernout, *Textes archaïques* no. 15 et 17), qu'il n'est pas besoin de citer. Celles-ci sont encore composées en vers saturniens, mais l'épitaphe de M. Cornelius Scipio Hispanus qui fut *praetor peregrinus* en 139 (Degrassi, no. 316; Ernout, no. 18) est, comme le titulus du proconsul Marc Antoine, en distiques élégiaques. On voit se créer et se développer peu à peu un style d'*elogia* fait de formules et de clichés. Intéressante pour l'historien, cette inscription ne l'est pas moins pour le philologue et le critique de textes.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ЧАСТЕЙ РЕЧИ У АРИСТОТЕЛЯ

ВЛ. В КАРАКУЛАКОВ

(Москва)

I

Из терминов, которые в дальнейшем стали служить для обозначения частей речи, наиболее древним является *ὄνομα* (имя). Он встречается уже у Парменида¹ и пифагорейцев², он знаком Демокриту³ и Протагору⁴. Объясняется это тем, что первой языковой проблемой, вставшей перед греческой философской мыслью, была проблема связи между «именем» и его предметным значением. Термин *ὄνομα* служил для наименования слов, имеющих предметное значение, в первую очередь существительных (в именительном падеже единственного числа). Несколько позже появляется термин *ῥῆμα* (реченис, глагол). Впервые он встречается у Демокрита⁵ и, по всей вероятности, был знаком и Протагору⁶. Однако трудно сказать, что именно разуме­лось ими под этим термином. Термины *σύνδεσμος* (союз) и *ἄρθρον* (член) появляются у современников Аристотеля: у Исократ⁷ и в *Риторике* Анаксимена⁸.

У Платона термин *ὄνομα* употребляется в его традиционном значении; следует лишь отметить, что в качестве *ὄνομα* выступает не только существительное в именительном падеже, но также инфинитив глагола⁹ и причастные формы¹⁰. Что касается термина *ῥῆμα*, то первоначально он служит у Платона для наименования элементов предложения, отличных от *ὄνομα*; так в каче-

¹ Parm., fr. 8₃₈₋₄₁ D.

² Iamblich *De vita Pythagorica liber* (ex rec. A. Nauck), Petropoli, 1884, стр. 60.

³ Diog. Laert., IX, 48.

⁴ Aristot., *Rhet.*, III, 5.

⁵ Diog. Laert., IX, 48.

⁶ *Ibidem*, IX, 53—54.

⁷ Isocr., *τέχνη* fr. 6.

⁸ *Rhet. ad Alex.*, с. 25.

⁹ *Cratyl.*, 414 B, 424 A.

¹⁰ *Ibidem*, 421 с; *Soph.*, 237 с.

стве ῥῆμα может выступать сочетание слов, на которые этимолог разлагает « имя » (Δίφιλος из Διὶ φίλος),¹ а также любое слово, не имеющее предметного значения, в частности, местоимения.²

Терминологическое значение ὄνομα и ῥῆμα приобретают у позднего Платона, в *Софисте*, где они выступают в качестве наименования составных элементов суждения, субъекта и предиката.³ ῥῆμα определяется как обозначение действия τὸ μὲν ἐπὶ ταῖς πράξεσιν ὃν δῆλωμα που λέγομεν, ὄνομα — как обозначение того, кто совершает это действие (τὸ δὲ γ' ἐπ' αὐτοῖς τοῖς ἐχείνας πράττουσι σημεῖον τῆς φωνῆς ἐπιτεθὲν ὄνομα). Это, видимо, и послужило Диогену Лаэртию основанием для утверждения, что Платон первый исследовал возможности грамматики « πρώτος ἐθεώρησε τῆς γραμματικῆς τὴν δύναμιν ». ⁴

II

Первая попытка дать систематическую классификацию « частей речи », исходя при этом из языковых критериев, принадлежит Аристотелю, который в 20-й главе *Поэтики* перечисляет « части словесного изложения » (μέρη τῆς λέξεως). Однако принцип, лежащий в основе этой классификации слов, остается до конца невыясненным, и вопрос этот продолжает привлекать внимание специалистов; этим объясняется, что за последнее двадцатилетие можно отметить, по крайней мере, четыре серьезных исследования, посвященные специально этой проблеме.⁵ Вопросу о « частях речи » посвящены и первые главы трактата Аристотеля *Об истолковании*; однако не следует упускать из вида, что в данном случае речь идет о членах « предложения » (λόγος), рассматриваемого как словесное оформление суждения.

В исторических очерках, открывающих во многих античных трактатах раздел о частях речи, Аристотелю приписывается установление то трех, то двух частей речи. Так, Дионисий Галикарнасский утверждает, что Теодект⁶ и Аристотель насчитывали три « первичные части » словесного изложения: имена, глаголы и союзы; до четырех частей речи продвинулись лишь стоики, « отделив от союзов члены »⁷. Подобное утверждение содержится и у Квинтилиана.⁸ А Симплиций (со ссылкой на Порфирия) утверждает, что о члене, как о « части словесного изложения », говорится у Теофраста и у οἱ περὶ αὐτόν⁹. В других же источниках, более поздних, в лондонских схолиях к § 11 грам-

¹ *Cratyl.*, 399 A—C, 421 B.

² *Soph.*, 237 D, Tim. 49 E.

³ *Soph.*, 261 D—262 D.

⁴ *Diog. Laert.*, III, 25.

⁵ И. М. Тронский, *Учение о частях речи у Аристотеля*. Ученые записки Ленинградского университета, № 63, серия филологических наук, вып. 7, 1941 г., стр. 20—36; G. Scarpat, *Il discorso e le sue parti in Aristotele*, Milano, 1950; A. Pagliaro, *Il capitolo linguistico della „Poetica“ di Aristotele*, in *Ricerche linguistiche*, III, Roma, 1954, стр. 1—55; C. Galavotti, *Il syndesmos in Aristotele*, in *La parola del passato*, fasc. XXXVII, Napoli, 1954, стр. 241—255.

⁶ Имеется в виду, несомненно Θεοδέκτετα, изданная Аристотелем *Реторика* Теодекта.

⁷ *De comp. verb.*, 2; ср. *De Demosth. praest.*, 48.

⁸ *Inst. orat.*, I, 4, 18.

⁹ *Simplic.*, *In Aristot. Categ.*, p. 10, 24 Kalbfleisch (Comm. in Arist. Graeca, VII, Berlin, 1907).

матики Дионисия Фракийского¹, у Присциана² и ряда других римских грамматиков содержится указание, что Аристотелю были известны только две « части речи »: имя и глагол. Как отмечает Тронский, совпадение лондонских схолиев к Дионисию с изложением Присциана свидетельствует о том, что их источником был Апполоний Дискол.³ Вряд ли можно усмотреть принципиальное противоречие между упомянутыми двумя группами источников, так как у Присциана ясно сказано, что помимо имени и глагола, « диалектики » признавали наличие и других частей речи, которые они называли « получающими смысл только вместе с другим словом » (*consignificantia*).⁴

Однако все эти сведения находятся в противоречии с двадцатой главой *Поэтики*, где перечисляются восемь « частей словесного изложения ». Основной причиной, приведшей к возникновению этого противоречия, является, по всей вероятности, то обстоятельство, что *Поэтика* была неизвестна Дионисию Галикарнасскому и другим грамматикам этого периода. История сохранения произведений Аристотеля, которые до I века до н.э. пролежали в подземном хранилище, дает достаточные основания для такого предположения; это подтверждается и тем, что *Поэтика* Аристотеля ни разу не упоминается Дионисием. К тому же, не следует забывать и того, что позднейшие грамматик в вопросе о классификации частей речи подходили к своим предшественникам исходя из своих собственных критериев классификации и отмечая то, что не укладывалось в эти рамки; различия между принципами и задачами классификации слов у Аристотеля, стоиков и александрийских грамматиков остаются как бы незамеченными, и возникает искажающая действительное положение вещей картина некоего постепенного развития учения о частях речи, исходящего на всех своих этапах из одних и тех же критериев.

III

В настоящее время подлинность двадцатой главы *Поэтики*, за крайне редкими исключениями, признается всеми исследователями Аристотеля; однако в свое время издателю *Поэтики* Риттеру, а за ним и некоторым другим (Герке, Бутчеру, Сэндису), глава эта представлялась не связанной с контекстом, в связи с чем они были расположены рассматривать ее как интерполяцию и приписывать ее авторство какому-нибудь более позднему грамматiku.

Аргументы в пользу подлинности этой главы оказываются куда более убедительными, чем соображения в пользу позднейшей интерполяции. Действительно, она составляет как бы единое целое с последующими двумя главами, подлинность которых, вообще, не может быть подвергнута сомнению, поскольку они явно перекликаются с *Риторикой* Аристотеля; аргументом против ее подлинности не может служить и то, что она является слишком « тех-

¹ *Gramm. Graeci*, I, 3, p.p. 515—521, Hilgard.

² *Gramm. Latini*, II, p. 54 Keil.

³ И. М. Тронский, ук. соч., стр. 21.

⁴ *Gramm. Latini*, II, p. 54 Keil.

нической»: не следует забывать, что потребность комментирования произведений художественной литературы была одним из источников возникновения античной языковой теории; к тому же, в начале девятнадцатой главы *Поэтики* Аристотель ясно говорит, что ему остается еще сказать о «словесном выражении» (περὶ λέξεως). Уместность рассмотрения в *Поэтике* «частей словесного изложения» подтверждается также замечанием Аристотеля в четвертой главе трактата *Об истолковании* о том, что все виды предложений, за исключением предложения, выражающего логическое суждение, являются предметом исследования ретирики и поэтики.¹ Однако главным аргументом в пользу подлинности двадцатой главы, как это отмечают Байуотэр² и Штейнталь³, является то, что классификация «частей словесного изложения» в *Поэтике* основана на таких критериях, которые были уже недействительными для последующих поколений. Поэтому более поздняя интерполяция ни в коем случае не могла бы облечься в форму двадцатой главы *Поэтики*. К тому же, и терминология главы является вполне аристотелевской.

В отличие от текста *Ретирики*, хорошо сохранившегося, текст *Поэтики*, в частности двадцатой главы, представляет для исследователя большие трудности текстологического и интерпретационного характера. В упомянутой главе это касается, главным образом, раздела о «союзе» (σύνδεσμος) и «члене» (ἄρθρον), а также начального абзаца, где дается перечень «частей словесного изложения». Раздел о «союзе» и «члене» представляется весьма испорченным, и любым соображением интерпретаторов, по всей вероятности, суждено здесь остаться, в лучшем случае, блестящими догадками. Что касается начального абзаца главы, то здесь недоразумение опять-таки порождено наличием в перечне «частей словесного изложения», «члена», названного на шестом месте, между «глаголом» и «падежом», тогда как нормальнее, казалось бы, ему было следовать за «союзом»; предшествуя «имени».

Ряд исследователей и издателей *Поэтики*, в том числе Гартунг, Зюземиль, Ростаньи, Скарпат, Гальвалотти, считают упоминание «члена» более поздней интерполяцией; другие же (Шпенгель, Гудеман, Арди) расположены рассматривать место, занимаемое «членом» в перечне «частей словесного изложения», как результат описки, допущенной переписчиком, который, пропустив «член» в перечне, вписал его не на своем месте; в связи с этим упомянутые издатели производят соответствующую перестановку слов в тексте; эта перестановка оправдывается и тем, что далее в тексте главы «член» рассматривается вслед за «союзом»; наконец, Штейнталь высказывает догадку, что у Аристотеля значилось «союз или член» (σύνδεσμος ἢ ἄρθρον)⁴. Однако в этом случае не только возможность описки становится весьма маловероятной, но оказывается вообще невозможным объяснить тот способ, при помощи которого переписчик решил исправить допущенную описку.

¹ *De intrpr.*, 4, 17 a 5.

² Aristotle, *On the art of poetry. A revised text with critical introduction, translation and commentary* by J. Bywater, Oxford, 1909, стр. 261.

³ Н. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, ed. 2, vol. 1, Berlin, 1890, стр. 265.

⁴ Н. Steinthal, *ук. соч.*, стр. 265; этого же мнения придерживается и Н. Arens, *Sprachwissenschaft*, Freiburg/München, 1955, стр. 12.

IV

В начале двадцатой главы *Поэтики* Аристотель перечисляет элемент (т.к. звук — στοιχεῖον), слог (συλλαβή), союз (σύνδεσμος), имя (ὄνομα), глагол (ῥῆμα), член (ἄρθρον), падеж (πτῶσις), предложение (λόγος) в качестве «частей словесного изложения». Однако многие из этих терминов имеют у него значение весьма отличное от того, которое им присуще в современной грамматической терминологии (и даже от их значения в античном языкознании послеперипатетического периода). Это послужило для многих издателей и исследователей *Поэтики* основанием ограничиться замечанием, что Аристотель в перечне «частей словесного изложения» упоминает три (Ростаньи, Скарпат)¹ или четыре (Шёман, Маккеон)² «части речи», и воздержаться от рассмотрения вопроса о том, что представляет собой этот перечень, каков его характер. А некоторые издатели, например Гудеман³, прямо отрицают системный характер перечня, объявляя его перечислением разнородных элементов, которые не могут быть восприняты в качестве членов единой систематической классификации.

Еще Фален⁴ обратил внимание на то обстоятельство, что перечень «частей словесного изложения» представляет собой перечисление возрастающих по объему фонетических единиц; однако ни он, ни многие другие после него, не использовали этот момент в качестве отправной точки для решения вопроса о характере «частей словесного изложения».

Впервые, насколько, нам известно, М. Поленц, правда лишь мельком, говорит о перечне «частей словесного изложения», как о некоей классификации, отмечая, что в определении «части» учитываются формальные моменты (φωνῆ συνθετή и т.д.), место слова в предложении и, в первую очередь, семантическая фωνῆ σηματική — ἄσημος); грамматическая же точка зрения полностью отсутствует.⁵ Обстоятельному рассмотрению вопрос о характере классификации «частей словесного изложения» в 20-й главе *Поэтики* подвергается в работах Тронского⁶ и Пальяро⁷, причем этому последнему, как видно, не была известна работа его предшественника.

В основу классификации «частей словесного изложения» Аристотель кладет звуковой момент; как отмечает Тронский⁸, в определениях «частей» в качестве родового понятия выступает «звук» (φωνή), а сами «части словесного

¹ *La Poetica di Aristotele con introduzione, commento e appendice di Augusto Rostagni*, Torino, 1927, стр. 78, примечание к началу 20-й главы; G. Scarpat, ук. соч., стр. 43; ср. H. Steinthal, ук. соч., стр. 261 слд.

² G. F. Schoemann, *Die Lehre von den Redetheilen nach den Alten*, Berlin, 1862, стр. 7—8; R. McKeon, *Aristotle's conception of language and the arts of language (Classical Philology)*, t. 41, 1946, стр. 193—206, стр. 199.

³ Aristoteles, *Περὶ ποιητικῆς*, ed. A. Gudeman, Berlin-Leipzig, 1934, стр. 337, примечание к началу 20-й главы.

⁴ I. Vahlen, *Beiträge zu Aristoteles Poetik (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften, Philol.-hist. Klasse, m. 56, Wien, 1867)*, стр. 220.

⁵ M. Pohlenz, *Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa (Nachrichten von der Gesellschaft der Wissensch. zu Göttingen, philol.-hist. Kl. Fachgruppe I, Altertumswissenschaft, 1939, Bd. III, No 6, стр. 151—198)*, стр. 163.

⁶ И. М. Тронский, ук. соч.

⁷ A. Pagliaro, ук. соч.

⁸ И. М. Тронский, ук. соч., стр. 24.

изложения» (μέρη τῆς λέξεως) выступают как звуковые единства, выделенные в потоке речи. В классификации эти единства располагаются в порядке возрастания их объема¹ и характеризуются с точки зрения своей семантической.

О первых двух единицах, « звуке » и « слоге », отмечается, что они лишены самостоятельного значения, но служат составными элементами для единиц большего объема, обладающих, в свою очередь, самостоятельным значением: элемент характеризуется как неделимый звук, из которого может возникнуть доступное разумению звуковое образование ἐξ ἧς πέφυκε συνθετὴ γίγνεσθαι φωνή), а слог — как не имеющий самостоятельного значения звук («незначащий звук» — φωνὴ ἄσημος), состоящий из безгласного и гласного.²

Следующие затем « союз » и « член » также определяют как « незначащие звуки », которые, однако, не препятствуют и не содействуют составлению из нескольких звуков одного значащего звука οὔτε κωλύει οὔτε ποιεῖ μίαν σημαντικὴν ἐκ πλειόνων φωνῶν); т.е. не могут служить составными «незначащими звуками» для образования «значащих звуков»; для различения их от единиц предшествующего разряда возникает необходимость указать на выполняемые ими функции в связной речи (« может составить один, имеющий самостоятельное значение, из нескольких звуков, имеющих самостоятельное значение », « показывает начало, или конец, или разделение предложения »), которые находятся в определенном соотношении с местом, занимаемым « союзом » и « членом » в предложении (в начале, в середине, в конце).³

Таким образом, будучи « незначащими » сами по себе « союз » и « член » приобретают определенную семантическую как составные элементы « предложения »⁴

Следующие « части » классификации — имя и глагол —, хотя и состоят из элементов, лишенных самостоятельного значения, сами таковым обладают, являясь « значащими звуками » (φωνὴ σημαντικὴ); отличаются они, однако, друг от друга не своим основным значением, которое так и остается нераскрытым⁵, а лишь временным соотношением и предикативной функцией, присутствующими второму из них.⁶

Что касается « падежа » имени или глагола, то у Аристотеля это тоже « часть », имеющая самостоятельное значение, находящаяся, однако, в определенном соотношении со значением соответствующих имени и глагола⁷; в понятие падежа включены все « отклоняющиеся » формы имени и глагола: изменения имени по падежам и числам (кроме именительного падежа единственного числа), времена (кроме настоящего времени изъявительного накло-

¹ В перечне « частей словесного изложения » « член », по всей вероятности, должен был следовать за « союзом » и лишь по вине переписчика стоит не на своем месте.

² Более подробное рассмотрение вопросов фонетики у Аристотеля для нашего исследования не представляется необходимым.

³ Следовательно, в разряд « члена » и « союза » могут быть включены слова, которые мы теперь относим к служебным и незначительным частям речи.

⁴ Ср. А. Pagliaro, ук. соч., стр. 7.

⁵ Это обстоятельство не представляется странным, если учесть, что для классификации Аристотеля, как это будет показано в дальнейшем, принципиальное значение имел сам факт семантической, а не ее характер.

⁶ De interpr., 3, 16 в 9—10; ср. И. М. Тронский, ук. соч., стр. 27.

⁷ Ср. А. Pagliaro, ук. соч., стр. 37.

нения) и наклонения глагола, а также вопросительная форма; в отличие от имени и глагола, падеж не может выступать в качестве субъекта или предиката суждения.¹

Наконец, в отличие от предыдущих «частей», имеющих самостоятельное значение, «предложение» (λόγος) определяется как «составной значащий звук» (φωνῆς συνθετῆ σημαντικῆ), отдельные части которого также являются «значащими»; оно представляет собой объединение единиц, имеющих самостоятельное значение и образующих определенное смысловое единство. Определение предложения в *Поэтике* отличается от его определения в трактате *Об истолковании*², где предложение рассматривается как словесное оформление суждения; в *Поэтике* же предложение понимается намного шире: предложением является и определение человека, как обозначение одного предмета, и *Илиада*, как соединение многих; таким образом, определение предложения в трактате *Об истолковании* представляется частным случаем определения, дающегося в *Поэтике*. Если в *Об истолковании* предложением являлось то целое, в которое слагались «значащие звуки», то в *Поэтике* λόγος, наряду с именем, глаголом и падежом, оказывается являясь «частью словесного изложения», чего-то более обширного, хотя и сам он, как мы видели из приведенного примера, по своему объему может быть весьма обширным.

Таким образом, с классификацией, основанной на фонетическом признаке, переплетается классификация, основывающаяся на семантическом критерии; с этой точки зрения мы имеем дело с перечнем, открываемым различными разрядами «незначащих» единиц и завершенным единицей, обладающей самостоятельным значением и образованной из более мелких единиц, также имеющих самостоятельное значение.

Классификация «частей словесного изложения», даваемая Аристотелем, представляется нам в виде фонетико-семантического ряда, определения отдельных элементов которого осложняются синтаксическими и логическими моментами из-за недостаточности семантического критерия³, ряда, в который, по замечанию Тронского⁴, еще не укладывается понятие «слова», потому что согласно принципам, лежащим в основе этой классификации, различные приведенные виды слов оказываются отнесенными к различным семантическим группам (не имеющим самостоятельного значения и имеющим таковое).

Итак, μέρη τῆς λέξεως у Аристотеля это нечто иное, чем μέρη или στοιχεῖα τοῦ λόγου (части речи) позднейшей грамматической теории. У Аристотеля, в частности, λέξις выступает как некая величина, лишенная конечности⁵, объединяющая «части», которым эта конечность присуща, тогда как в позднейшей грамматической теории эта конечность присуща и «частям речи» и объединяющему их целому — λόγος'у.

¹ *De interpr.*, 2, 16 a 32—16 b 5; 3, 16 b 11—17; ср. И. М. Тронский, ук. соч., стр. 28.

² *De interpr.*, 4.

³ Нам представляется неоправданной попытка Пальяро (ук. соч., стр. 7) поставить в один ряд фонетико-семантические и логико-синтаксические моменты, тем более, что сам Аристотель в «Поэтике» старается не выпячивать логический критерий, а к синтаксическому прибегает, по сути дела, лишь при определении союза и члена.

⁴ И. М. Тронский, ук. соч., стр. 25.

⁵ Такому подходу к делению λέξις на составные «части» могла, в какой-то мере, способствовать и манера греческого письма, где между словами не существовало промежутков; ср. А. Pagliaro, стр. 7.

Тронский метко подмечает, что примененный Аристотелем классификационный принцип, состоящий в делении λέξις на фонетические единицы возрастающего объема, имеет за собой длительную традицию, восходящую, по всей вероятности, к Демокриту, опираясь на ритмометрическую теорию, в которой, как это было показано Франком¹, прочно установилось введенное Демокритом трехступенное членение: слог — стопа-различные метры, тон-интервал-различные аккорды, членение для которого ритмики нередко указывают языковую параллель: элемент-слог-имя с глаголом². Однако стройная система атомистов — звук, слог, имя, словосочетание, предложение — в дальнейшем оказалась разрушенной в результате включения в нее новых «частей словесного изложения», выделенных на основе семантических и логических критериев.³ Процесс этот был, по всей вероятности, длительным, и ко времени Аристотеля фонетический и семантический критерий играли в классификации равноважную роль.

Классификация «частей словесного изложения» у Аристотеля исходит, как мы это видели, из внеграмматического подхода к выделению языковых единиц. Поэтому нам представляются необоснованными утверждение Пальяро, что одним из критериев выделения μέρη τῆς λέξεως был критерий лексико-морфологический, т.е., собственно грамматический, и его стремление видеть в Аристотеле «подлинного основателя грамматики».⁴

Этим, однако, ни в коей мере не снижается выдающаяся роль Аристотеля в развитии античной языковой теории; в частности, система «частей словесного изложения» Аристотеля явилась, несомненно, весьма важной предпосылкой для создания последующими поколениями ученых системы «частей речи».

¹ E. Frank, *Plato und die sogenannten Pythagoreer*, Halle, 1923, стр. 167 слл.

² Напр. *Theonis Smyrnaei Expositio rerum mathematicarum ad legendum Platonem utilium* (rec. E. Hiller), Lipsiae, 1878, стр. 49; ср. *Cratyl.*, 424 E—425 A, где излагается атомистическая теория языка, о чем см. статью И. М. Тронского «Из истории античного языкознания», помещенную в сборнике «Советское языкознание», т. 2, Ленинград, 1936 г., стр. 21—38.

³ И. М. Тронский, *Учение о частях речи у Аристотеля*, стр. 25, 28, 34.

⁴ A. Pagliaro, ук. соч., стр. 7 и 28.

NOTES DE PHONOLOGIE LATINE

PAR

JAN SAFAREWICZ

(Cracovie)

1. LA VALEUR PHONOLOGIQUE DU LATIN ū

Il est très vraisemblable que, dans le latin littéraire de l'époque classique, il y avait un son ū. On s'appuie en l'affirmant sur une énonciation de Quintilien (*Inst.* I 4,7—8) qui vaut bien d'être citée : *at grammatici saltem omnes in hanc descendunt rerum tenuitatem, desintne aliqua nobis necessariae litterae, non cum Graeca scribimus (tum enim ab isdem duas mutuamur), sed proprie in Latinis : ut in his seruus et uulgus Aeolicum digammon desideratur, et medius est quidam u et i litterae sonus (non enim sic optimum dicimus ut opimum) et <in> here neque e plane neque i auditur . . .* Le texte ainsi restitué est celui que donne M. Niedermann dans l'édition : *M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae libri primi capita de grammatica* (I 4—8), Neuchâtel, 1947. La restitution est sans doute bien fondée. Car notre tradition manuscrite de Quintilien se réduit à deux sources : une tradition pleine, représentée principalement par le manuscrit A (Ambrosianus E 153 sup.) datant du IXe. s., et une tradition mutilée (avec une lacune au commencement) notée β, dont le représentant le plus important est le manuscrit Bn (Bernensis 351), du IXe s. également (à la même tradition β appartiennent aussi : le manuscrit N, c.-à-d. Parisinus Lat. 18527 Nostradamensis du Xe s., et le manuscrit J, c.-à-d. Cantabrigiensis Ioannensis, du XIIe s.). Le texte de Niedermann est en accord avec la tradition β ; en effet, on lit en A : *ut medius est quidam u et i litterae sonus (non enim sic optimum dicimus ut optimum) et . . .* ; il y a à cette place une correction de la *manus secunda* : on a changé les mots *ut optimum* en *aut optimum*. Des deux traditions, le texte β offre une leçon suffisamment claire : *non enim sic optimum dicimus ut opimum* exprime que le son *i* dans le mot *optimus* était prononcé autrement que le *i* dans *opimus*. L'opposition est évidente : dans *optimus* il y a précisément ce *medius quidam u et i litterae sonus* dont parle Quintilien, tandis que dans *opimus* on a un *i* clair (car c'est une voyelle longue). Dans la

tradition A les corrections sont nécessaires : déjà *ut medius* fait difficulté (le texte β fournit ici la leçon *et medius*) ; et le passage qui nous intéresse en ce moment, n'est pas clair, lui non plus : il est évident que *optimum* était prononcé de manière différente de *optimum* ; mais où est-il ce « *medius sonus* » dont nous parle Quintilien ? C'est pourquoi les éditeurs acceptent, dans la plupart des cas, la correction de la *manus secunda* et publient *aut optimum*. On peut admettre que le texte A reflète une correction très ancienne : les grammairiens, qui connaissaient bien l'hésitation phonétique entre *optimus* et *optumus*, pouvaient introduire ces formes dans le passage où Quintilien traite du son intermédiaire entre *i* et *u*. Le texte plus vraisemblable (*lectio difficilior*) nous offre sans aucun doute la tradition β qui n'exige aucun changement.

On peut tirer du texte de Quintilien les conclusions suivantes : 1° Il y avait un son intermédiaire entre *u* et *i*, notamment une voyelle brève, comme il suit de l'exemple *optimus* ; 2° Cette voyelle était distincte du latin *i* ordinaire ; 3° Dans l'alphabet latin il n'y avait pas de lettre pour noter ce son. Il est bien probable que ce son n'était autre que \ddot{u} . Il faut maintenant préciser la valeur phonologique de ce son dans le système latin.

L'exemple cité par Quintilien représente un cas particulier : il s'agit d'une voyelle brève dans la syllabe intérieure ouverte placée devant une consonne labiale. Or, dans les syllabes intérieures ouvertes, à une époque assez reculée, il y avait un changement qu'on attribue à l'action de l'« intensité initiale », qui a conduit à l'élimination de toutes les distinctions qualitatives de voyelles brèves. La voyelle réduite qui s'y développa, phonologiquement uniforme, a été identifiée avec certains phonèmes qui apparaissaient dans les syllabes initiales. On a conservé, en effet, à l'initiale l'ancienne distinction de cinq voyelles brèves : *a, e, i, o, u*. Or, la voyelle réduite intérieure a été en principe identifiée avec *i* de la syllabe initiale ; mais devant *r* cette voyelle a été conçue comme un *e* ; devant *l* non palatal comme un *u* ; après la voyelle *e* comme *o* ; enfin, devant une voyelle, elle a été identifiée avec *e* (*cōnfīciō, Falērii, Sicūlus, alueōlus, caprēolus*). Il n'est donc point surprenant si, devant une consonne labiale, apparaît à l'époque archaïque un flottement du type *optimus* : *optumus*. La voyelle réduite a pu être identifiée ou bien avec *i*, en raison du principe général, ou bien, sous l'influence de la consonne labiale qui suivait, avec *u*. Au point de vue de la phonétique, la prononciation \ddot{u} n'était pas exclue, mais phonologiquement ce son devait être interprété ou bien comme une variante du phonème *i*, ou bien de *u*, car dans les syllabes initiales il n'y avait pas de phonème \ddot{u} . On ne peut donc pas parler d'un phonème \ddot{u} à l'époque où l'emploi de ce son était limité aux conditions indiquées plus haut : ce n'était qu'un cas particulier de la réalisation du phonème *i* ou de *u*. L'emploi des variantes *i* et *u* était réglé par des considérations stylistiques ; à l'époque archaïque la valeur des deux variantes était à peu près la même ; à l'époque classique la variante *i* prend le dessus.

La situation a changé lorsque la loi de la réduction des voyelles brèves dans les syllabes intérieures a cessé d'agir. L'unique condition phonétique à laquelle était lié le flottement entre *i* et *u*, devint alors le fait que la consonne suivante était labiale. C'est en ce temps-là que le flottement *i* : *u* a pu pénétrer dans la syllabe initiale, ce qui se produisit en effet dans le mot *libet* : *lubet*. L'hésitation entre *i* et *u* y était motivée. La forme primitive de ce verbe comportait,

sans aucun doute, un *u*, car la racine en devait être **leubh-*. C'est dans les groupes très fréquents comme *quī lubet*, *quid lubet*, traités comme un mot unique, que l'hésitation entre *u* et *i* pouvait y être introduite. En partant de ces groupes de mots, après l'extinction de l'« intensité initiale », la forme *libet* a pu se fixer à côté de *lubet*. Mais, même dans ce cas, un phonème nouveau n'apparut pas dans le système de la langue : l'effet du changement consistait seulement en ce que l'étendue du flottement *i* : *u* devint plus grande.

Un changement dans le système ne pouvait apparaître qu'au moment où la société romaine était entrée en contact familier avec une langue qui comportait le phonème *ū* : cette langue était le grec littéraire.

Il faut ici rappeler un fait bien connu que, dans les langues culturelles qui restent en contact avec des langues étrangères, peuvent apparaître certains éléments d'un système étranger à côté de phonèmes indigènes. C'est ce qui se produit dans les mots empruntés qui n'ont pas subi une assimilation complète. Ainsi, par exemple, en polonais contemporain, il n'y a pas de phonèmes *l'*, *d'*, ou *r'* : mais ces phonèmes peuvent être employés dans les mots comme *tik* (français *tic*), *Tivoli* ; *digesta* (latin), *dis* (terme de musique) ; *riwiera* (la Côte d'Azur), *ring* (anglais), *riposta* (italien) etc.¹. Dès lors il n'est que naturel qu'une variante phonétique qui existe dans une langue soit identifiée avec un phonème étranger, notamment dans les mots d'origine étrangère.

On peut donc s'expliquer sans peine que, dans le latin littéraire, dans les mots sentis comme étrangers, il ait pu apparaître un son *ū* qui a été identifié avec le son subissant l'hésitation entre *i* et *u*². C'est sans doute de cette manière qu'il faut expliquer la présence des doublets *lumpa* et *limpa* (ou *lympa* en orthographe ultérieure), *clupeus* et *clipeus* (à l'étymologie obscure), peut-être aussi *lunter* et *linter*. La remarque de Quintilien, citée au commencement de notre article, dérive sans doute, elle aussi, de la comparaison de l'état phonétique latin avec celui du grec. Quintilien parle, il est vrai, des mots latins (*optimus*), mais la distinction de ce *medius quidam sonus* est probablement une conséquence de l'observation des faits grecs.

D'après les modèles littéraires, qui ont introduit l'orthographe *y* dans les mots empruntés au grec, la prononciation et l'orthographe grecques ont envahi la langue et les textes vulgaires. C'est ce qui ne peut pas nous étonner. Un phénomène pareil s'est produit au début du Ier siècle avant n.è. dans le domaine des consonnes : il est bien connu que, à cette époque, sans doute sous l'influence grecque, la mode s'est répandue de prononcer les consonnes constrictives avec une aspiration. Cette mode a été vite tournée en ridicule comme on le sait par les vers de Catulle (c. 84) ; néanmoins elle nous donne un témoignage de l'influence qu'exerçait le système phonologique grec sur celui du latin.

Pour ce qui concerne le son *ū*, quelque chose de pareil pouvait se produire en ce temps-là. Le latin ne possédait pas ce phonème, mais l'hésitation *i* : *u*, qui existait en latin depuis longtemps, pouvait faciliter l'introduction de ce phonème dans la langue littéraire ; celle-ci, de son côté, a servi de modèle pour les formes vulgaires, qui l'ont suivie avec quelque exagération.

¹ Cf. Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*², 1958, p. 60.

² Cf. pour toute cette question l'ouvrage de A. Graur, *I et V en latin*, Paris, 1929.

C'est ainsi que, à l'époque impériale, l'hésitation *i : u : y* est visible souvent, surtout dans les inscriptions. Elle apparaît principalement dans les mots étrangers, mais elle embrasse également certains mots du fonds latin, comme le substantif *stupendia*, fréquent dans les inscriptions de l'époque impériale, représentant le *stipendia* classique¹. Un facteur phonétique avait sans doute provoqué cette hésitation, car le fait n'apparaît, à quelques exceptions près, qu'avant une consonne labiale. C'est par conséquent cette consonne qui causait un certain arrondissement des lèvres accompagnant l'articulation vocalique précédente. Mais ce trait phonétique secondaire ne pourrait pas se faire sentir si la mode de prononcer à la grecque n'avait pas introduit le phonème *ü* dans la langue littéraire.

Dans un cas encore le son *ü*, propre à la langue littéraire, a exercé une influence sur le latin parlé. La voyelle *ī* a subi une labialisation lorsqu'elle suivait un *u* et ce son a été identifié avec le *y* grec. C'est ainsi que l'on trouve, à partir du IIe siècle de n.è., des exemples où un *i* a été remplacé par un *y*, cf. Vel. Long. VII 75 (cf. aussi, dans l'*Appendix Probi*, les gloses : 120. *uir non uyr*, 121. *uirgo non uyrgo*, 122. *uirgo non uyrgra*²).

Le phonème *ü* ainsi développé ne se fixa point dans le système phonologique du latin parlé. Il n'existe pas en roman commun. Le flottement *i : u* a duré jusqu'à la fin de l'antiquité et on en entrevoit les reflets dans les langues romanes ; mais le phonème *ü*, différent d'un *i* et d'un *u*, n'apparaît nulle part. L'alternance *i : u* est visible, par exemple, dans les mots suivants :

aestimo (REW 246) : it. *stimare*, log. *istimare* etc., à côté de *aestumo* : obwald. *stuma*, tirol. *stome*, a. esp., a. port. *osmar* ;

aurifex (REW 795) : it. *orefice* etc., à côté de *aurufex* : abruzz. *rofece* ;

decima (REW 2503) : it. *decima*, fr. *dime* etc., à côté de *decuma* : log. *deguma*, cat. *deuma* ;

monimentum (REW 5672) : log. *munimentu*, agen. *munimento*, à côté de *monumentum* : roum. *mormint* (Graur, *l.c.*, p. 65) ; etc.

Nous arrivons ainsi à la conclusion suivante : le système phonologique du latin parlé (on pourrait dire : du latin vulgaire) ne comportait jamais de phonème *ü*. Dans la langue littéraire, ce phonème a été constitué sous l'influence du grec et il a laissé certaines traces même dans la langue commune. Mais il n'est pas entré dans le système de la langue parlée et lorsque l'importance de la langue littéraire a diminué et l'influence grecque s'est affaiblie, les traces du phonème *ü* ont disparu ; il n'est pas hérité par les langues romanes.

2. LES DIVERSES VALEURS PHONOLOGIQUES DU *e* LATIN

Le latin a hérité la distinction des voyelles brèves et longues. C'est pourquoi il y avait dans le système latin, dès le commencement, deux phonèmes du type *e* : un *ĕ* bref et un *ē* long. Le trait pertinent en était au point de vue phonologique la quantité. Mais, sans doute dès l'époque pré-littéraire, se sont

¹ Stolz-Leumann, *Lateinische Grammatik* ⁵, p. 85 ; A. Graur, *l.c.*, p. 72.

² Stolz-Leumann, p. 62 ; W. A. Baehrens, *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*, 1922, p. 52.

développés certains traits phonétiques de ces voyelles, secondaires et non phonologiques, mais constants ; ils concernaient le degré d'aperture : la voyelle brève était ouverte, on le sait, tandis que le *e* long était fermé.

Les changements qui se sont produits dans les syllabes intérieures comme l'effet de l'« intensité initiale » n'ont pas provoqué, à ce qu'il paraît, la modification de cet état de choses. Un *e* bref s'est développé à cette époque devant un *r*, p. ex. dans *imperō* à côté de *parō*. Cette voyelle semble pourtant être ouverte, de même que l'*e* bref ancien : la graphie isolée *inpeirator* de l'inscription de l'an 189 av. n. è. (CIL I² 614) n'est pas un témoignage suffisant d'une différence d'aperture entre le *e* ancien ouvert et le son nouveau plus resserré. De même le changement du groupe *erc* en *irc* (*stircus* CIL I² 401, *Mircurius* CIL II 564 etc.), limité à un certain parler rustique, ne permet pas d'en tirer la conclusion d'une dislocation du système phonologique latin.

Ce système n'a changé qu'au moment où la diphtongue *ei* a subi la monophthongaison. Il se développa d'abord, on le sait, un *e* long très fermé, différent de l'ancien \bar{e} long. Les traces de ce phonème nouveau ont été conservées dans l'orthographe *e* au lieu de l'ancien *ei*, p. ex. dans le nom. pl. de la deuxième déclinaison *plourime*, '*plūrimī*', CIL I² 9 ; en second lieu, dans les mots tels que *deus*, *oleum*, où ce nouveau *e* fermé a subi l'abrégement et est resté sous cette forme jusqu'à l'époque classique. Le système devint alors bien compliqué ; il comportait deux sortes d'*e* long : une voyelle très fermée, qui a remplacé la diphtongue, et une autre moins fermée — mais fermée tout de même — qui représentait l'ancien \bar{e} long.

Une nouvelle complication est intervenue à la même époque par le fait que les voyelles longues, dans certaines conditions, ont subi un abrégement : c'est ce qui se produisit en position devant une autre voyelle (*vocalis ante vocalem corripitur*) et dans les mots à structure iambique. Dans ces conditions, un *e* bref fermé pouvait alors apparaître. C'est ainsi qu'à côté d'un ancien *e* bref ouvert pouvait se développer un *e* bref fermé.

Malgré tous ces changements phonétiques, le système revint vite à l'état primitif. L'existence de deux variétés d'*e* long, qui étaient fermées l'une et l'autre, a conduit à l'identification de la variété plus fermée avec la voyelle \bar{i} qui existait dans le système. Déjà vers le milieu du IIe siècle av. n. è., le son qui se développa de l'ancienne diphtongue *ei*, a été rendu uniforme avec l'ancienne voyelle \bar{i} , de sorte que la distinction graphique des deux phonèmes n'était plus possible. Il fallait apprendre, dans quels mots ou dans quelles formes l'orthographe *ei* ou *i* était régulière. Il n'y avait plus aucune différence phonologique entre les deux sons. On sait que ces questions d'orthographe intéressaient les Romains qui essayaient d'introduire certaines règles. Les traces de la discussion sur cette question ont été conservées dans les fragments de Lucilius (v. 358—370 M.). C'est ainsi que, à partir du milieu du IIe s. av. n. è., le système de voyelles longues redevint conforme à l'état primitif : il ne comportait qu'un seul *e* long, dont l'articulation était fermée.

Le développement de voyelles brèves pose certaines questions. Il faut distinguer l' \check{e} fermé qui a paru par l'abrégement iambique du \bar{e} continuant l'ancienne diphtongue, et d'autre part, le \check{e} abrégé devant une voyelle.

Dans les mots à structure iambique l'abrégement n'était que facultatif. À côté de formes abrégées il y en avait qui, conservaient leur longueur. Dans

le cas où les voyelles longues se sont conservées, la voyelle s'est identifiée avec le *ī*. C'est pourquoi la variété abrégée de ce son était représentée par un *ī* bref, d'où les formes *mihī, tibī, sibī* qui étaient employées à côté de *mihī, tibī sibī*, conservées jusqu'à l'époque classique. Un phonème *ĕ* ne s'est donc pas constitué : le son ainsi articulé a été senti comme une variété brève du phonème *ī*. L'identification phonologique du *ĕ* avec *ī* était d'autant plus facile que l'articulation de l'*ī* était toujours ouverte, très proche de la voyelle *ĕ*.

Le témoignage de Quintilien (*Inst.* I 4,8) qui dit que dans le mot *here* 'hier' *neque e plane neque i auditur*, peut soulever certains doutes. Le mot *here* ou *heri* est un adverbe qu'il faut reconstruire sous la forme **herei*. Il s'ensuit, en apparence, que le son développé de l'ancienne diphtongue *ei* conservait, encore au cours du Ier s. de n. è., une articulation intermédiaire entre *i* et *e*. Mais cette conclusion est peu probable. Il s'agit sans doute d'une hésitation *-ī* : *-ĭ*, concernant la quantité (comme c'est le cas des mots tels que *tibī* etc. ; *herī* : Ter., *Eun.* 169) ; la variété *here* que l'on trouve déjà chez Properce (II 22,1), représente sans doute une autre formation morphologique, à savoir un locatif en *-ī*, d'où régulièrement *herē* (cf. *antē*). La remarque de Quintilien vise probablement l'hésitation qui en est la conséquence : il y avait trois variétés que l'on employait concurremment : *herī, herĭ* et *herĕ*. Il n'est pas permis, en tout cas, d'en déduire la conclusion de l'existence, dans le système phonologique, d'un phonème *ĕ* différent de l'*ĕ* ordinaire.

Le cas était tout autre dans les mots qui ont subi l'abrègement devant une autre voyelle. L'abrègement y était constant et la voyelle qui s'y forma n'avait pas de liens avec *ī* développé de l'ancienne diphtongue. On a par conséquent les formes du type *dĕus, olĕum* sans traces de l'hésitation *e* : *i*. La voyelle *ĕ* abrégée de cette manière pouvait être distincte de l'*ĕ* ordinaire, mais il n'y a aujourd'hui aucune indication qui puisse corroborer cette supposition. Le rétrécissement de la voyelle *e* devant une autre voyelle, indiquée par l'*Appendix Probi* (55. *uinea non uinia* etc. ; cf. des inscriptions pompéiennes : *ualial* CIL IV 1173 ; *abial* ib. 538 'habeat' etc.) ne se produisait pas encore à cette époque ; les formes *uinias, uinieis* des inscriptions d'Amiternum (CIL I² 1853) sont dialectales.

On arrive ainsi à la conclusion que, après les changements qui sont intervenus au cours du IIIe siècle av. n. è., le système phonologique latin est redevenu, déjà au IIe siècle av. n. è., le même qu'au point de départ : il ne comportait que deux phonèmes *ē* : *ĕ* dont la distinction phonologique consistait en la différence de quantité ; ces phonèmes présentaient aussi une différence non phonologique du degré de l'apperture : *ē* long était plus fermé que le *ĕ* bref dont l'articulation était ouverte.

Les changements du système commencèrent de nouveau pendant le Ier siècle de notre ère. Déjà au IIe s. avant n. è. les diphtongues *ai, oi, -āi* avaient changé, en latin, de manière essentielle. Jusqu'à ce temps-là, c'étaient des diphtongues comparables à celles qui existaient en indo-européen commun : c'étaient les groupes de deux phonèmes consistants en une voyelle (brève ou longue) et une sonante tautosyllabique à fonction consonantique (en latin, ces sonantes étaient *ĵ, ŷ*). Or, au IIe s. avant n. è., ces diphtongues se transformèrent en éléments monophonématiques *ae, oe* ; le changement phonologique est démontré par le fait que, en dehors des diphtongues *ae, oe*, l'*ĕ* n'existe nulle

part en latin. Les anciennes diphtongues *ai*, *oi*, *-āi* sont ainsi devenues des voyelles diphtonguées, c'est-à-dire, des voyelles simples à l'articulation inégale¹; c'étaient dès lors les diphtongues dans le sens qu'on leur donne à présent en phonétique².

Cette modification importante n'a pourtant pas provoqué de changements dans le système phonologique, car les phonèmes nouveaux ont pris la place qui était réservée à des diphtongues anciennes. L'unique détail qui avait une importance phonologique, c'était la réduction du nombre des diphtongues : au lieu de trois (*ai*, *oi*, *-āi*) il n'y en avait plus que deux (*ae*, *oe*). Mais, au cours du Ier siècle de n.è., le développement ultérieur de ces voyelles diphtonguées a déjà conduit au changement du système, car les voyelles en question ont subi une simplification.

Les voyelles diphtonguées, c'est-à-dire à l'articulation inégale, étaient dans le système latin un élément hétérogène. Toutes les autres voyelles comportaient une articulation uniforme. Rien d'étonnant que ces éléments exceptionnels *ae*, *oe* aient été assimilés à d'autres : ils sont devenus aussi les voyelles longues uniformes, mais, on le sait, de manière inégale.

Il n'y avait pas de difficulté phonologique quant à la voyelle *oe* : elle a été identifiée avec le *ē* long, dont l'articulation était fermée. Mais le développement de la voyelle *ae* était plus compliqué.

Comportant un élément à l'apperture la plus grande dans la partie initiale de son articulation, cette voyelle a changé en *e* long ouvert et n'a pas subi l'identification avec l'ancien *ē* qui était fermé. C'était possible, au point de vue du système, puisque cette voyelle a retenu la place de l'ancienne diphtongue. La différence phonologique entre le *ē* et le *ae* a été par conséquent conservée, quoique la raison phonétique de cette distinction fût déjà tout à fait autre : la différence consistait en degré d'apperture. Au lieu de l'alternance ancienne *ē* : *ae*, il se forma une alternance nouvelle *ē* : *ĕ*.

Dans l'écriture, cette distinction n'est pas visible ; dans les deux cas on écrivait E, car cette lettre rendait l'ancien *ē* aussi bien que l'ancien *ĕ*. D'autant plus pouvait-elle servir pour exprimer le nouveau phonème *ē*. C'est pourquoi, dès le Ier siècle de n.è., il y a dans l'orthographe hésitation entre E et AE que l'école exigeait dans certains cas. Mais dans la prononciation il ne pouvait pas y avoir de confusion. D'autre part, le système a subi une modification essentielle. Dans la série de voyelles brèves il n'y avait qu'un seul phonème *ĕ* ; dans la série des longues, au contraire, un *ē* ouvert apparut à côté du *ē* fermé.

Cet état de choses ne dura pas longtemps. Déjà au Ier siècle de n.è. l'abrévement de voyelles longues finales a commencé, suivi du rétrécissement général de leur articulation. Dès le IIe s. les oppositions de quantité n'existaient plus dans les syllabes finales (sauf dans la prononciation scolaire soutenue par la tradition). Dans cette position du mot il n'y avait qu'un seul *e*, notamment un *ĕ* fermé.

Au cours du IIe s. de n.è., ce changement du système s'est répandu à toutes les syllabes inaccentuées. Ainsi, les syllabes toniques mises à part, il

¹ Cf. mon article : *La valeur phonologique des diphtongues latines*, dans *Eos* XLIV, 1950, fasc. 1, p. 123—130.

² Cf. J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*², Paris, 1943, p. 78.

n'y avait dans le système qu'un seul *e*, à savoir fermé indifférent quant à la quantité. Mais dans les syllabes accentuées, l'ancienne distinction demeurait encore. On y avait trois phonèmes du type *e* : un ancien \bar{e} long fermé, un nouveau \bar{e} ouvert (qui correspondait à l'ancienne diphtongue *ae*), enfin, un \check{e} bref ouvert.

Les oppositions de quantité ont disparu définitivement au cours du IIIe siècle même dans les syllabes toniques. Mais, sous l'accent, le rétrécissement des voyelles n'est pas intervenu. C'est pourquoi, dans cette position du mot, l'opposition des voyelles ouvertes et fermées a été conservée. Il y avait donc dans les syllabes toniques deux voyelles : \bar{e} à côté de \check{e} . Cet état de choses est le point de départ du développement roman.

3. LES VOYELLES NASALES

A l'époque classique les voyelles nasales apparaissent en latin dans deux positions : à l'intérieur des mots devant les spirantes *s*, *f*, (*cōnsuēuit*, *cōnfēcit*) et à la fin des mots où elles étaient représentées par les lettres *-am*, *-em*, *-im*, *-um*. La valeur phonétique de ces sons est visible : c'étaient des voyelles longues accompagnées d'une résonance nasale ; elles comportaient une articulation buccale secondaire qui était dentale au corps du mot (comme il suit de l'orthographe), tandis qu'au contraire, à la fin du mot, l'articulation buccale était labiale. Il est par conséquent possible qu'elles se terminaient par l'élément consonantique labial implosif, qui n'empêchait pourtant pas d'apercevoir l'ensemble de l'articulation comme un élément vocalique. Il s'agit d'en fixer la valeur phonologique.

Les voyelles nasales à l'intérieur du mot ne formaient pas, à l'époque classique, de phonèmes distincts. C'est ce qui suit du fait qu'elles n'apparaissent que dans des conditions phonétiques strictement définies : devant *s* ou *f* il n'était pas possible, à ce qu'il paraît, à cette époque, d'employer une voyelle orale pure suivie d'une consonne nasale ; d'autre part, devant d'autres consonnes la voyelle nasale n'apparaissait jamais (cf. *ante*, *amputō*, *ancus* etc.).

Mais l'existence de voyelles nasales comme phonèmes indépendants est garantie par le fait qu'elles apparaissent à la fin du mot. En cette position elles s'opposaient d'une part à des voyelles longues orales (*rosam*, acc. sg., à côté de *rosā*, abl. sg.), et d'autre part à des groupes composés d'une voyelle orale et d'une consonne nasale *n* (*nōmen*, *flāmen*, *flūmen* etc.). Il faut donc reconnaître l'existence de voyelles nasales *a*, *e*, *i*, *u*, à l'époque classique, comme phonèmes indépendants ; et comme elles avaient leur place dans le système, les voyelles nasales de l'intérieur du mot pouvaient leur être assimilées, car leur articulation ne différait pas beaucoup de celles de la fin du mot.

Elles n'étaient pourtant pas absolument identiques aux voyelles nasales finales. Elles n'avaient pas cette articulation secondaire buccale labiale qui caractérisait la fin du mot. A part cela, la voyelle \bar{o} , qui apparaissait souvent dans l'intérieur (*cōnsuēuit* etc.), n'avait pas son correspondant à la fin du mot, du moment où le \bar{o} final avait changé en *-u*. Ce détail n'empêchait pourtant pas l'identification phonologique principale des deux types de phonèmes, car le \bar{a} intérieur correspondait à \bar{a} final (*āmflectus*, *āmfractus*, *ānser* etc.), de même que \bar{e} intérieur à un \bar{e} final (*ēmēnsus* etc.), \bar{i} intérieur à \bar{i} final (*īnfelix* etc.),

u intérieur à *-u* final (*tūnsus* etc.). La différence phonologique essentielle consistait en ce que, dans la position intérieure, ces sons n'exerçaient pas la fonction diacritique. Or, le développement des voyelles nasales s'est poursuivi distinctement dans la position intérieure et à la fin du mot.

À l'intérieur, les voyelles nasales ont perdu très tôt leur résonance nasale, en s'assimilant à des voyelles longues orales. D'après le témoignage de Velius Longus (VII 79,1), déjà Cicéron prononçait souvent *forēsia*, *horēsia*, et du texte de Varron (*ling.* V 118) il suit que sa prononciation du mot *mēnsa* était *mēsa*. Une indication importante est fournie par la préposition *trāns* qui, en fonction de préverbe, devant les mots commençant par une sonore, s'est transformée en *trā-* (*trādūcō* etc.), c'est-à-dire, a perdu complètement sa résonance nasale. La dénasalisation commencée ainsi devait sans doute être bientôt achevée.

Le sort des voyelles nasales finales était différent. Dans cette position, c'étaient des phonèmes indépendants. Mais leur développement était influencé par divers facteurs dont le principal était sans doute l'influence de l'école. C'était en effet un facteur qui pouvait, dans une certaine mesure, arrêter l'évolution spontanée. Le modèle de la langue littéraire favorisait certainement la conservation de l'état de choses classique. On le voit dans les inscriptions. Si les exemples de l'amuissement de la résonance nasale sont nombreux dans les inscriptions provenant d'Italie et d'Afrique, ils sont assez rares sur le territoire de la Gaule et de l'Espagne. Diehl¹ n'en cite que quelques-uns des trois premiers siècles de n.è. On a attribué cette différence à l'enseignement scolaire qui était bien développé dans les provinces de l'Ouest.

Un autre détail doit être relevé. Priscien nous a laissé un témoignage qu'en son temps il y avait une voyelle brève devant le *-m* final (II 23,13 K); il traite par conséquent les graphies *-am*, *-em*, *-im*, *-um* comme les groupes réels de deux sons: d'une voyelle orale brève et d'une consonne *-m*. Ce témoignage reste en contradiction avec ce qui a été dit de la valeur phonétique des graphies: *am*, *-em* etc. à l'époque classique: ce devaient être des voyelles nasales. J'ai essayé d'interpréter le témoignage de Priscien comme un reflet de la doctrine scolaire²; on enseignait qu'il faut prononcer toutes les lettres qu'on écrivait, s'il y avait donc *-am*, *-em* etc. en écriture, il fallait prononcer ces groupes de lettres comme les groupes de deux sons: *a + m*, *e + m* etc. La prononciation dont parle Priscien n'était par conséquent qu'une restitution scolaire d'un état de choses qui n'avait jamais réellement existé dans la langue parlée.

Dans le latin parlé, en effet, les voyelles nasales finales ont perdu assez tôt leur résonance nasale. Elles existaient encore intactes à l'époque de Quintilien, mais déjà Velius Longus (VII 54,2 K), sous le règne d'Hadrien, ne distinguait pas à la fin des mots les voyelles orales des voyelles nasales. C'est donc au cours du IIe siècle de n.è. que la disparition des voyelles nasales s'est accomplie. Dès ce moment le système phonologique latin n'en possédait plus.

¹ Ernestus Diehl, *De M finali epigraphica*, Lipsiac, 1899.

² Cf. *Atti del III Congresso Internazionale dei Linguisti 1933*, Firenze, 1935, p. 176-179.

QVAESTIVNCVLAE TVLLIANAE

SCRIPSIT

CASIMIRVS FELIX KUMANIECKI VARSAVIENSIS

Laudes diligentiae in causis defendendis adhibendae, quae ab Antonio in dialogi q.i. *De oratore* libro secundo § 148—149 canuntur, sic in codicibus familiae M¹ traditae sunt : *Causa ut penitus, quod initio dixi, nota sit, diligentia est ; ut aduersarium attente audiamus atque ut eius non solum sententias sed etiam uerba omnia percipiamus, uoltus denique perspiciamus omnis, qui sensus animi plerumque indicant, diligentia est — id tamen dissimulanter facere, ne sibi ille aliquid proficere uideatur, prudentia est — deinde ut in eis locis quos proponam paulo post, reuoluatur |M : peruoluatur L|² animus, ut penitus insinuel in causam, ut sit cura et cogitatione intentus, diligentia est ; ut iis rebus adhibeat lamquam lumen aliquod memoriam, ut uocem ut uiris.* Subsequitur sententia haec : *Inter ingenium quidem et diligentiam perpaulum loci reliquum est arti.* Adde quod post uocabulum *Inter* librarius codicis H spatium uacuum 6 litterarum reliquit, librarius autem cod. E correctionis signum ☺, ut eius mos fuit in locis suspectis facere, posuit. Sententiam in uerba *ut uocem ut uiris* exeuntem claudicare eandemque iam antiquitas in archetypo corruptam fuisse docet interpolatio, quae in codice Laudensi nunc deperdito olim legebatur. Etenim in libris manu scriptis, qui ab illo deperdito codice originem ducunt³, codices VDOPR dico, post uocabula *ut uocem ut uiris* leguntur uerba *haec magna sunt*, proterue ante uocabulum *Inter* interpolata. Quae uerba textui Tulliano iam in antiquitate inserta, cum manifestae interpolationis speciem prae se ferrent, ab omnibus dialogi Ciceroniani editoribus spreta esse, non est cur miremur. Cum tamen sententia ita ut in *codd. M (= AHE)* tradita est, stare non posset, Ernesti suasit, ut post uerba *ut uocem ut uiris* uocabula *diligentia est* adderentur.

¹ i.e. in codicibus his (saec. IX/ X exaratis): Harleiano 2736 (H) Abrincensi 238 (A), Erlangensi 848 (E).

² Familiae codicum L. antistites hi sunt: Cod. Vat. 2901 (V) Cod. Cornell University B 2(D) Cod. Ottobonianus 2057 (O) Cod. Palatino-Vaticanus 1469 (P) Cod. Palatino-Vaticanus 1470 (R). Quos omnes codices, dum nouam dialogi q.i. *De oratore* editionem paro, contuli.

³ Cf. J. Stroux, *Handschriftliche Studien zu Cicero De oratore. Eine Rekonstruktion der Handschrift von Lodi*, Leipzig, 1921.

Quae Ernesti coniectura omnibus fere dialogi Tulliani editoribus adeo placuit, ut eam in textum receperint. Quo factum est ut in editionibus Schuetzii, Henrichseni, Ellendtii, Orelli — Baiteri, Friedrichi, Wilkinsii, Courbaudi ultimum sententiae colon sic typis excusum occurrat : *ut iis rebus adhibeat tamquam lumen aliquod memoriam, ut uocem ut uiris (diligentia est)*, Ellentius coniectura Ernesti in textum recepta nondum ab omni parte contentus uocabulis *diligentia est* crucem praefixit. Attamen cum persuasum habeam post uocabula *uocem et uiris* praedicatum desiderari, quo addito sententia plenius et exquisitius sonet, ita hunc passum corrigendum esse censeo : *ut <que¹> iis rebus adhibeat tamquam lumen aliquod memoriam, ut uocem, ut uiris <intendat>*. Superfluum uidetur addere facillime accidere potuisse, ut uocabulum *intendat*, quod hoc loco supplendum putamus, propter subsequens uocabulum, quod est *Inter* exciderit.

In eiusdem libri § 142 haec Antonii uerba legimus : *Video enim in Catonis et in Bruti libris nominatim fere referri quid alicui de iure uiro aut mulieri responderit ; credo ut putaremus in hominibus, non in re consultationis aut dubitationis causam aliquam fuisse, ut quod homines innumerabiles essent, debilitati a iure cognoscendo uoluntatem discendi simul cum spe perdiscendi abiceremus*. In hoc passu uocabula *a iure cognoscendo* non immerito uiris doctis dubitationem mouerunt. Scimus enim optime *aliqua re non ab aliqua re* quemquam aut quidquam debilitari posse². Inde euenit, ut ex editoribus, quoad scimus, solus Friedrich intactam hanc sententiam relinqueret, ceteri uariis locum temptarent coniec-
 ruris. E quibus Schuetzius sane moderatus fuit, cum pro *a iure cognoscendo* scribendum esse *in iure cognoscendo* existimaret. Non eadem moderatione fuerunt Bake, qui *numero cognoscendo*, Sorof qui *tanto munere cognoscendo*, Stangl, qui *munere cognoscendo*, Harnecker, qui *etiam in re cognoscenda*, Pearce, qui *debilitati <metu> a iure cognoscendo*, Ellendt, qui *debilitati ad ius cognoscendum* coniecerunt. Qui omnes uiri docti studuerunt, ut istam constructionem *debilitati* a sanarent. Aliam prorsus uiam ingressus est Orelli, cum uocabula *a iure* secludenda esse censeret, ut sententia ita procederet : *debilitati cognoscendo uoluntatem discendi simul cum spe perdiscendi abiceremus*. Via ab Orellio praemunita Piderit pergens usque eo processit, ut non solum uerba *a iure* sed etiam uocem *cognoscendo* e textu Tulliano tollendam esse statueret. Equidem mirari non desino istud medicamentum sane acerbum a Pideritio concoctum recentissimis editoribus adeo arrisisse, ut et in Wilkinsii et in Courbaudi editionibus uerba supra allata uncinis saepta legantur. Attamen locus facile corrigi poterit, si una tantummodo uocula *a* seclusa textum ita constituerimus : *debilitati [a] iure cognoscendo uoluntatem simul cum spe perdiscendi abiceremus*.

¹ ut <que> scribendum esse proposuit iam Bake in editione Amstelodami 1863 publici iuris facta.

² E multis exemplis Ciceronianis pauca delibare placet : *Cat.*, 2, 10 debilitati stupris ; *Cat.*, 2, 14 Catilina consiliis, laboribus, periculis meis circumclusus ac debilitatus ; *Cat.*, 3, 10 Cethegus . . . recitatis litteris debilitatus atque abiectus ; *Pro Mur.*, 45 eiusmodi de candidato rumore amici intimi debilitantur ; *De domo*, 135 mentem debilitatam metu concidisse ; *Pro Caelio*, 60 fortissimi uiri mentio et uocem meam fletu debilitauit et mentem dolore impediuit ; *Pro Marc.*, 8 nulla est enim tanta uis, quae non ferro et uiribus debilitari frangique possit ; *Phil.*, 12, 7 an uos . . . populi Romani libertatis recuperandae cupiditatem non imminutam ac debilitatam putatis legatione pacis audita ?

In ea praefatione, quae libro secundo praefixa est in § 6 haec Cicero profert : *Quare equidem et in nostra ciuitate et in ipsa Graecia, quae semper haec summa duxit, multos et ingeniis et magna laude dicendi sine summa rerum omnium scientia fuisse fateor.* Quam sententiam uix sanam esse iam dudum uiderunt uiri docti. Atque Muellerus quidem pro *ingeniis* legendum esse *ingenii*, in locum autem infinitiui *fuisse* infinitiuum *floruisse* substituendum esse putabat. Ellendtii coniectura, qui *ingeniis magnos et laude dicendi* legendum esse proposuerat, nemini arrisit. Plurimi sunt, qui putent post *ingeniis* adiectiuum quoddam excidisse : Stangl <*eximiis*> Courbaud <*magnis*> supplendum esse censent. Friedrich lacunam maiorem post *ingeniis* statuit et fortasse <*et exercitationibus oratores extitisse*> adimplendum esse suspicatur. Equidem ut credam post *ingeniis* adiectiuum <*excellentis*> inserendum esse multis de causis adducor. Ac primum quidem afferendae sunt duae sententiae nostrae huic consimiles, quae De or., I,6 et 7 leguntur : *nam quocumque te animo et cogitatione conuerteris, permultos excellentis in quoque genere uidebis* et I,7 *Quis autem dubitet quin belli duces ex hac una ciuitate praestantissimos paene innumerabilis, in dicendo autem excellentis uix paucos proferre possimus.* Adde quod pro Quinct. 31 Hortensius *excellens ingenio*, pro Lig. 10 Tubero pater *homo cum ingenio tum etiam doctrina excellens* uocatur. Sed proxime ad nostram sententiam accedunt uerba, quae in oratione pro Archia habita sic scripta occurrunt (§ 15) *Ego multos homines excellenti animo ac uirtute fuisse et sine doctrina, naturae ipsius habitu prope diuino, per se ipsos et moderatos et graues extitisse fateor.*

APRECIERE CRITICĂ A MOMENTULUI SOCRATIC ÎN ISTORIA FILOZOFIEI GRECEȘTI *

DE

ION BANU

1. CADRUL SOCIAL-ISTORIC

Istoriografia filozofică idealistă continuă să creadă și azi că valoarea gândirii lui Socrate nu ar putea fi altfel evidențiată decât proclamînd totala ei independență de cerințe social-economice obiective. Dintre autorii contemporani străini de marxism-leninism, Th. Gomperz¹ a fost, poate, singurul care a încercat o explicare a gândirii socratice în funcție de cerințe exterioare ei, dar, căutîndu-le, nu a izbutit să treacă dincolo de factori psihologici obiectivi — stări de tulburare și destrămare psihică — ce ar fi solicitat anumite soluții și pe care Socrate s-ar fi străduit să le ofere. Interpretarea lui Gomperz este așadar și ea subiectivistă.

Istoriografia științifică, marxist-leninistă, a filozofiei are un punct de vedere opus în privința criteriilor care definesc valoarea unei reale personalități filozofice. Ea consideră că singurul mod în care se poate manifesta respectul față de un autentic gînditor și față de ideile sale, este acela de a demonstra că acestea au avut o anumită justificare istorică, răspunzînd în mod adecvat unui anumit apel social colectiv, apel avînd caracter de clasă. A explica ideile filozofilor în funcție de comandamente și limite obiective — în ultimă instanță, economico-istorice — înseamnă a le recunoaște supremul atribut, acela al apartenenței lor la istoria omenirii, a necesității lor, în locul și timpul dat, în ambianța de clasă, dată; înseamnă deci a le apăra de interpretări care tind să le subordoneze fortuitului, iraționalului, misticului.

* Se cunoaște controversa asupra valorii diferitelor izvoare istorice care ne redau personalitatea și gîndirea socratică. Ne conducem, urmînd o serie de autori, îndeosebi după *Amintirile* lui Xenofon, fără a ignora bineînțeles date pe care le aflăm la Platon, Aristotel, Diogene Laerțiu.

În acord cu Hegel, Lenin spune: « În „Memorabile“ [Amintiri—N. N.], Xenofon l-a descris pe Socrate „mai bine, mai exact și mai fidel“ decît Platon. », *Caiete filozofice*, p. 250.

¹ *Les penseurs de la Grèce*, vol. II, Paris-Lausanne, 1908, Payot, p. 67 și urm.

Împotriva pseudo-interpretărilor, să încercăm — în lumina metodologiei marxist-leniniste — să-l înțelegem pe Socrate, ca pe un gânditor veritabil, ce a încercat să răspundă, în felul său, unor întrebări apărute în cursul mișcărilor și ciocnirilor sociale din Atena celei de-a doua jumătăți a sec. V. î.e.n. Și nu numai să răspundă, dar să și sprijine prin răspunsurile sale pozițiile sociale ale taberei de care se simțea legat.

Dacă — fie și străin de exigențele științei — idealistul Socrate ne apare, totuși, mai profund decât predecesorii săi idealști, să nu uităm că și acesta a fost un efect al epocii. Logicul reflectă istoricul nu numai prin soluțiile teoretice care oglindesc cerințe istorice; logicul răspunde istoricului și prin faptul că — *în anumite condiții* — cînd încordarea istorico-socială e mai intensă, se înfruntă teze teoretice opuse, mai « încordate » și ele, superioare în complexitate și subtilitate celor din epoci obișnuite — chiar atunci cînd este vorba de teze idealiste, deci inacceptabile.

Lenin spune, în legătură cu o apreciere hegeliană asupra lui Socrate că idealismul inteligent (dialectic) poate fi mai aproape de materialismul inteligent decât materialismul neinteligent (metafizic)¹.

Analiza critică a gândirii socratice va scoate în evidență faptul că superioritatea gândirii socratice, superioritate la care ne-am referit mai sus, e determinată tocmai de contribuția pe care gândirea socratică, indiferent de intențiile gânditorului idealist atenian, a avut-o, după cum se va vedea mai jos, în dezvoltarea materialismului inteligent în vechea Grecie, fără ca, prin aceasta, intențiile însăși să fie « scuzate ».

Conflictul dintre democrație și aristocrație a fost, în adevăr, extrem de puternic în epoca în care a trăit Socrate. Victoria democrației, dobîndită de partidul lui Pericle apare ca rezultat necesar al unor factori economici care, atunci, au activat cu mare intensitate.

Vorbindu-se de ascensiunea economică și implicit politică, a Atenei, în secolul V î. e. n., ea e explicată de obicei prin efectele victoriei împotriva « marii armate » a lui Xerxe și Mardonios, uitîndu-se însă că Atena a învins pe perși, datorită forței ei, în primul rînd navale, care mărturisea existența prealabilă a unei notabile capacități tehnico-economice. Ascensiunea economică a Atenei a început, după cum se vede, mai de timpuriu, iar victoriile de la Plateea și Capul Mycale nu au făcut decât să intensifice și să consolideze avîntul economic al cetății hegemonice.

În acest secol V, Atena, înainte de a deveni un oraș al monumentelor de artă, este un oraș al atelierelor meșteșugărești, al întreprinderilor comerciale și — împreună cu Pireul — un oraș al șantierelor navale, ca să nu mai pomenim de însemnatele exploatari miniere din Atica. În viața economică a Atenei sporește mereu rolul întreprinzătorilor meșteșugari, al negustorilor, al armatorilor, al cămătarilor, al cetățenilor ce slujesc în flotă. Politica lui Clistene și Temistocle, exprimînd cerințele obiective ale economiei Atenei, a avut un rol de seamă pe linia înfăptuirii democrației, al cărei organizator principal a fost Pericle. Confederația de la Delos, condusă de Atena, fusese

¹ V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, București, 1956, ESPLP, p. 212.

în fond o alcătuire pusă în slujba intereselor posesorilor de averi mobiliare din Atena.

Democrația ateniană a fost purtătoarea intereselor tuturor acestora, ca una care era singură în stare să le satisfacă nevoile economice. Deținătorii de averi mobiliare, beneficiarii producției meșteșugărești, negustorii și armatorii — sprijiniți de un număr însemnat de oameni liberi ocupați în întreprinderi, în flotă ca și de unii țărani înstăriți — sînt interesați în dărîmarea privilegiilor vechii aristocrații funciare, cîte mai rămăseseră, și, drept condiție indispensabilă în acest scop, în răsturnarea radicală a puterii lor politice în cetate.

Cu cît ascensiunea economică a păturilor « de jos », menționate, a fost mai puternică, cu atît contrastul de interese a fost mai viu și rezistența aristocrației mai încăpățînată. De aici și duritatea conflictului, a ciocnirii dintre cele două pături ale clasei de proprietari de sclavi din Atena — demosul de o parte, aristocrația de alta.

Cucerind puterea în anul 443, Pericle avea să definească ceva mai tîrziu în modul următor orientarea ideologică ce caracteriza, după părerea lui, noul regim: « (Statul nostru) se numește democrație pentru că aparține celor mulți, iar nu unui mic număr de oameni . . . Sărăcia sau obscuritatea originii nu îndepărtează pe cineva (de funcțiunile publice) dacă poate fi util statului . . . Cel ce are drept ocupație munca manuală nu e lipit de capacitate politică... »¹.

Noi, cei de azi, ne dăm seama că Pericle exagera virtuțile regimului său. Firește, democrația ateniană urmează a fi apreciată în ultimă instanță prin prisma valorilor, atît de substanțiale, pe care le-a promovat. Dar prețuirea cuvenită a acestei valori nu trebuie să ne antreneze în a împinge încîntarea pînă la exaltare. Dacă aruncăm — peste capul lui Pericle — o privire lucidă asupra epocii, ea ne va apărea mai contrastant colorată decît cum se înfățișează în cuvintele mai sus citate ale strategului atenian. Democrație da, dar *democrație sclavagistă*, ce se întemeiază pe munca chinuitoare a unui mare număr de sclavi; aceștia reprezintă imensa majoritate a celor care au drept ocupație munca manuală, dar pe ei Pericle nu-i are cîtuși de pușîn în vedere; egalitatea în fața legii, la care se referă Pericle, este rezervată exclusiv *cetățenilor*, în timp ce populația a aproape 200 de cetăți « asociate » este jefuită fără menajamente; echilibru politic cu totul relativ, labil, sistematic amenințat de luptele politice interne și de războaiele externe.

Succesul politic al demosului atenian, efect al succeselor sale economice devenite hotărîtoare și care a avut o influență binefăcătoare asupra progresului literaturii, artelor, filozofiei grecești, s-a întemeiat pe ciocniri violente între forțe contradictorii, și aceasta și-a lăsat amprenta asupra tuturor valorilor ideologice făurite în această epocă. Puterea democratică care satisfăcea interesele întreprinzătorilor de ateliere meșteșugărești, ale armatorilor și cămătarilor, ale negustorilor și proprietarilor agricoli mijlocii, era privită cu scepticism de o masă destul de mare de țărani liberi (mici proprietari) ai Aticiei și nu mulțumea pe deplin sărăcimea, care ar fi dorit reforme mai radicale².

¹ Tucicide, *Istoria războiului peloponeziac*, II, 37—40.

² *Istoria universală*, vol. II, sub red. S. L. Utčenko și colab., București, 1959, Editura științifică, p. 38.

Prin inițierea de vaste lucrări publice, prin numărul mare de cleruhii trimise pe teritoriul aliaților, presiunea sărăcimii era periodic și în anumită măsură atenuată. Revoltele « aliaților » erau în cele din urmă lichidate. Teroarea de clasă, în a cărei menținere erau interesate toate păturile clasei dominante — deasupra divergențelor dintre ele — apăra statul de răscoale ale sclavilor. Rămânea însă ura antidemocratică a partidului aristocratic. Independent de menționatele limite ale democrației, aceasta apărea extrem de amenințătoare pentru aristocrați, care înfruntau guvernul democratic, complotau împotriva lui, încercînd să profite de pe urma actelor sale de slăbiciune. Asprimea conflictului dintre aceste două pături sociale ale clasei de proprietari de sclavi e evocată pregnant — spre a lua un exemplu — de epitaful de pe mormîntul singerosului tiran Critias, care deși aparținînd unei date ceva mai tîrzii e totuși caracteristic și pentru starea de spirit a aristocrației din vremea lui Pericle: « Acest monument este dedicat oamenilor curajoși, care, deși pentru puțin timp, au stăvilit totuși desfrînarea nerușinată a afurisitului popor ateniian »¹. Cînd, la sfîrșitul secolului, Lysias va înfiera în pledoaria sa împotriva lui Eratostene, fărădelegile acestuia și ale lui Teramene, cuvintele sale ne vor apărea ca biciuind întreaga politică antipopulară a aristocrației ateniene.

Să reținem deci, din cele de mai sus, condiționarea economică a conflictului dintre democrați și aristocrați și violența acestuia.

II. PRINCIPALELE PROBLEME

Cum se oglindea pe plan ideologic acest conflict?

Democrația cerea înlocuirea vechilor legi din cetate, aristocratice, cu altele noi. Cercurile aristocratice aveau să facă eforturi supreme spre a demonstra *justețea* vechilor legiuiri, *necesitatea* menținerii lor. Ele aduceau în acest scop atît argumente logice cît și argumente de autoritate. Sub acest ultim aspect, aristocrația se străduia să mențină în viață prejudecata după care legile cetății, vechile legi, sînt de drept divin, fiind instituite de zei. Aristocrația invoca de altfel și obîrșia divină sau semidivină a familiilor aristocratice și, implicit, a drepturilor lor de conducători în cetate. Așa fiind, imaginea mitologică despre lume, mentalitatea mistică în ansamblul ei, trebuiau apărute de cei interesați în menținerea vechii ordini politice și, dimpotrivă, nimicite de adepții unor noi legiuiri — în speță democratice. Materialismul și ateismul exponenților ideologici ai democrației — Democrit în primul rînd, apoi școala hippocratică, Prodicos din Keos, pînă la un punct Protagora — se explică tocmai prin funcția socială antiaristocratică pe care o avea pe atunci combaterea idealismului și a imaginii mistice despre lume care era atașată idealismului. De aceea constatăm la gînditorii adepți ai democrației imbinarea argumentelor sociologice în favoarea unor noi legiuiri cu argumentele ontologice materialiste, în timp ce apărarea punctului de vedere politic aristocratic antrena după sine afirmarea idealismului și a bigotismului.

O serie de probleme se ridicau în legătură cu noua situație a demos-ului: sistemul democratic nou creat chema masele de oameni liberi la conducerea

¹ După Eschine, I, 39.

statului. Calculul arată că din cei circa 30–35 de mii de cetățeni atenieni maturi, peste un sfert — aproape 10 000 — erau în permanență angajați în îndeplinirea unor funcții publice ale statului¹; în plus ei treceau mereu unii în locul altora, ceea ce făcea ca numai printr-o minune vreun cetățean să stea multă vreme în afara oricărei demnități.

Ce însemna aceasta? Însemna că, după înlăturarea barierelor antidemocratice din trecut, straturi largi de cetățeni, fără « blazon », fără avere și fără experiență, simțeau nevoia să se instruiască, să învețe să decidă în treburile politice fundamentale ale statului (în consiliul celor 500), să aplice justiția (în tribunalul celor 6 000 de heliaști), să rezolve probleme administrative curente (sînt aproximativ 1 000 de mici funcționari) etc., și totodată să învețe să ia cuvîntul în adunarea legislativă ca și în tribunale.

Noua viață politică pe care o cereau interesele demosului punea în discuție o serie de teme cărora exponenții ideologici ai taberelor opuse le dădeau soluții opuse.

De o parte, mii de oameni simpli simțeau nevoia unui sprijin în acțiunea lor socială. Gînditorii luminați, apropiați de demos, enunțau teze teoretice care exprimau adevăruri noi, descoperite tocmai sub imperiul practicii sociale intense la care participau pătri sociale largi, aflate în trecut în stare de somnolență. Democrit arăta că cetatea trebuie să fie condusă de oameni, în funcție de capacitatea lor, iar nu în funcție de originea lor aristocratică; că regimul democratic, tînăr, are nevoie de sprijinul necondiționat al pătrilor largi — cu excluderea sclavilor, se înțelege — și că, în acest scop, interesele, preocupările individuale și mai ales individualiste, trebuie să cedeze — trebuie, la nevoie, să fie forțate să cedeze — în fața interesului general² (al statului democratic). Protagora proclama principiul după care oamenii simpli pot fi și trebuie să fie educați în așa fel încît « să fie capabili să colaboreze la conducerea statului, prin vorbă și fapte »³.

Din tabăra opusă, porneau idei radical opuse. Platon pomeneste pe sofistul Kallicles, care exprima fără menajamente punctul de vedere aristocratic atunci cînd, sperînd să descurajeze pe democrați, să le paralizeze eforturile, spunea: « Natura arată că este drept ca cel ce valorează mai mult decît un altul să aibă mai mult decît cel mai puțin valoros, iar cel tare, mai mult decît cel slab . . . Drept este ca cel tare să comande celui slab și să aibă mai multe foloase . . . Just este, de la natură, ca boii și toate celelalte bunuri ale celor slabi și mici să aparțină, de drept, celui mai tare și mai bun »⁴.

În treacăt fie spus, e interesant fenomenul pe care-l reprezintă sofistii exponenți ai punctului de vedere aristocratic. În principiu, fenomenul apariției mișcării sofistilor — în prima lui fază, înainte ca sofistii să decadă la nivelul unor simpli traficanți de idei și bufoni ai piețelor publice, cum avea

¹ Aristotel, *Constituția Atenei*, XXIV, 3.

² Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 55 — B/252, 258, 259.

³ Platon, *Protagoras*, 319 a.

⁴ Platon, *Gorgias* 483 d — 484 c; deși persoana lui Kallicles e pomenită doar în acest dialog platonice, majoritatea autorilor înclină către admiterea existenței istorice a unui sofist cu acest nume. Dar, independent de aceasta, punctul de vedere exprimat aici de Kallicles este acela care caracteriza în mod real poziția sofistilor celor mai atașați politicii aristocratice. Pe aceștia îi avem în vedere, cînd ne referim la poziția lui Kallicles, aici și în paginile următoare.

să se întâmple în secolul următor — în principiu, spunem, apariția mișcării sofistilor a fost o expresie a progresului democrației. Sofiștii erau dascăli plătiți, de filozofie, de artă oratorică, ei făceau educația civică a omului simplu care se pregătea pentru viața publică, în diferitele adunări instituite de regimul politic democratic. Iată însă sofști care, precum Kallicles, nu fac decît să critice, să insulte democrația. Lucrul e doar în aparență paradoxal. Este evident că față de puternicul val de acțiune a demosului îndreptat spre studiu, spre însușirea practicii de guvernare democratică, partizanii aristocrației nu-și puteau permite să ignoreze curentul și, firește, nu aveau altceva de făcut, din moment ce valul nu putea fi zăgăzuit, decît să îmbrace haina sofistului și să o folosească spre a propaga în public ideile demobilizatoare, demoralizatoare ale foștilor privilegiați. Ba chiar, se poate spune că profesionea de sofist, care se preta excelent unor funcții agitatorice, se arăta binevenită și pentru nevoile aparatului agitatoric al aristocrației.

Prefacerile de ordin economic-social determinară și o anumită modificare a obiectului filozofiei, Cicero a spus, prin intermediul personajului său Varro că, în această epocă, filozofia a coborît din cer pe pămînt¹. Expresia a fost reluată adesea, pînă în zilele noastre. În măsura în care această expresie tinde să sublinieze importanța filozofică nemijlocită pe care o capătă problemele omului ea e desigur justă. Ea ne spune că filozofia răspunde în mod pozitiv apelului ce-i venise din adîncurile clocotului social, apel care lua o formă satirică în acele cuvinte prin care Aristofan cere filozofului să coșoare din împletitura « sferelor înalte » situate undeva între cer și pămînt și să se intereseze în primul rînd de oameni, de existența lor socială.

Dar ideea cere unele precizări. În adevăr, expresia lui Cicero pierde orice valoare științifică dacă ne conduce spre concluzia că filozofia anterioară — materialistă sau idealistă — nu avea nimic comun cu interesele sociale ale oamenilor. Funcția socială a gândirii ontologice din întreaga epocă veche reiese cu prisosință din analiza marxistă a gândirii « fizicienilor », de la Tales la Empedocle, chiar dacă raportul apare la aceștia mai puțin direct. Apoi, trebuie oare să înțelegem lucrurile în sensul că pînă în epoca clasică filozofia e lipsită de orice preocupări sociologice? Nu, o asemenea concluzie ni se pare exagerată. Am înclina să credem că ceea ce caracterizează mai degrabă stadiul de gîndire preclasic este o anumită indistinție între problemele naturii și cele sociale, ceea ce determină ca și în gîndirea filozofică ontologicul și sociologicul² să se confunde. Realitatea înconjurătoare e privită deocamdată în mod global, ca un tot difuz, în care socialul și naturalul sînt totuna. În vechiul Orient începuturile filozofice ale gîndirii și ale filozofiei au același caracter. Astfel la vechii chinezi *in* și *ian* reprezintă în același timp pămîntul și cerul, întunecosul și luminosul, negativul și pozitivul, femininul și masculinul, uneori nefavorabilul și favorabilul, noțiuni ce includ și cosmicul și biologicul și eticul. *Dharma* și *adharna* vechilor djainiști au în același timp dublă accep-

¹ Cicero, *Academ. sec.*, I, 4.

² Considerăm că în sensul riguros al cuvîntului, ontologicul, în accepțiunea lui materialist dialectică, include și sociologicul. Cum însă în sfera largă a ontologiei, sociologicul ocupă sfera sa proprie, mai restrînsă, și în lipsa unor termeni mai potriviți, folosim termenul de ontologie și într-un sens restrîns, ca de pildă în rîndurile de mai sus, ca preocupare filozofică asupra naturii, ce nu include societatea.

țiune: cosmică și etico-politică. *Ormuzd* și *Ahriman*, la iranieni, sînt fecunditate și sterilitate (ca însușiri cosmice) și totodată bine și rău (în sens etic). *Dao*, în filozofia lao-țziană, ca și logosul heraclitic, exprimă în mod indistinct atît ordinea din natură cît și pe cea din societate. Întorcîndu-ne la greci, constatăm că atunci cînd Anaximandru vrea să exprime permanența materiei în variabilitatea ei calitativă, folosește o expresie de ordin etic, vorbind de «injustiția care trebuie compensată în timpuri»¹. Armonia ontologică generală a lui Pitagora a început prin a fi, în mintea lui, rînduială politică, dacă avem în vedere sensul inițial al termenului de *cosmos*; la Heraclit, contradicția statornicește în mod nediferențiat atît opoziția dintre arc și săgeată, pe aceea dintre zeu și om, cît și pe cea dintre stăpîn și sclav; forțele cosmice fundamentale care apar în sistemul lui Empedocle sînt ura și iubirea, noțiuni de ordin social-etic etc. Sînt toate acestea simple expresii simbolice? Generalitatea fenomenului pledează împotriva unei asemenea interpretări. Înclinăm spre impresia că, deocamdată, realitatea socială domină în asemenea măsură conștiința oamenilor încît aceștia nu pot să gîndească asupra realității, fără a trece noțiunile filozofice prin prisma socialului. Aceasta nu implică de loc conștiința faptului. Dimpotrivă vechii filozofi nu văd probleme sociale care să le rețină atenția ca probleme sociale distincte, ei văd doar lumea reală ca atare. Pentru ei problemele sînt de un caracter univoc, ceea ce în limbajul nostru se exprimă prin constatarea indistinției, mai exact prin constatarea că ei gîndesc natura prin prisma socialului și aceasta în detrimentul clarității vederilor lor atît asupra uneia cît și asupra celuilalt. Ni se pare că aceasta este una din trăsăturile primitivismului propriu gîndirii preclasice.

De ce această «prioritate» a socialului? Pentru că *în fapt*, și înainte ca omul să-și dea seama de aceasta, mediul social este, în raport cu omul, învelișul cel mai apropiat lui. Omul a învățat de mult să se distingă pe sine de natură, dar el însuși e socialitate. Putem vorbi de om și natură ca de entități care sînt în anumit sens exterioare una alteia, dar omul și societatea sînt entități congenitale și ca atare incomparabil mai puțin exterioare una alteia, căci societatea există exclusiv prin oameni, dar natura, nu. De aceea, problema om-natură apare mult mai înainte decît problema om-societate. Dialectica acestor relații constă, pe cît se pare, în faptul că atîta timp cît omul nu înțelege distincția dintre societate și natură, el privește globalitatea lor prin prisma apropierii — duse pînă la îndistinție — dintre *sine* și societate. Socialul îi va apărea *distinct* ca urmare a unui dublu proces, unul de distanțare spre «centru» și altul de diferențiere spre «periferie»: distanțare a socialului de el — omul — pe de o parte, diferențierea socialului de natură, pe de alta. Privirea logică pe care omul o aruncă în sfera naturii care-l înconjoară nu poate ajunge acolo fără a străbate sfera socialului, în speță modul său de existență socială, care într-un anumit sens este în el însuși. Omul și societatea au fost în fapt întotdeauna indisolubil legate reciproc. Acest fapt conduce, în materialismul istoric la teza cunoscută după care omul, conștiința lui socială, sînt determinate de existența socială. Gîndirea filozofică, în lumina acestei teze, ne apare determinată întotdeauna, cu predominanță, de existența

¹ Diels, *op. cit.*, 2, 9.

socială concretă a filozofului, chiar atunci cînd acesta nu se ocupă de loc de probleme sociale. Această constatare e valabilă pentru toți filozofii, vechi și noi. Ceea ce dorim să subliniem aici e faptul că la filozofii vechi, în speță filozofii preclasici din Grecia, unitatea om-societate se manifestă nu numai prin condiționarea socială a gândirii generale a filozofilor, ca în orice epocă, dar, în plus, printr-un mod de a privi, în care naturalul și socialul apar ca indistincte; iar acest tot indistinct apare ca o extindere a socialului, ca și cînd relațiile din natură ar fi «socialificate». Este, incontestabil, un stadiu încă nematurizat de gândire filozofică. Dar el învederează cît de profund specific umană este legătura dintre gândire și viața socială, primordialitatea acesteia asupra gândirii. Această legătură dintre gândire și viața socială face ca, chiar după maturizarea gândirii filozofice, exponenții acesteia să nu se poată desprinde de acea relație dintre conștiință și existența socială pe care o definește materialismul istoric, relație care apare astfel adînc ancorată în istoria dezvoltării istorice și logice a omenirii.

În epoca clasică, sub presiunea efervescentei economico-politice care a fost menționată mai sus, social-politicul se impune atenției oamenilor în toată acuitatea pe care o are în fapt. Transformarea politică transformă însăși ideea despre social-politic; specificul transformării constă în faptul că acum fenomenul social-politic începe să apară distinct, în specificitatea lui. Faptul că acum este la ordinea zilei *distincția dintre νόμος și φύσις* nu este decît expresia acestei clarificări.

Firește însă că modul de tratare a problemelor, în forma modificată în care apăreau, a diferit în raport cu pozițiile politico-ideologice, prealabile, ale filozofilor.

Afirmarea reliefată și mai clar conturată era un efect al situației sociale nou create prin ascensiunea demos-ului. Era un fapt de care erau obligați să țină seamă și exponenții ideologici ai aristocrației. Dar, adaptîndu-se noii ambianțe tematice a dezbaterilor filozofice, aceștia nu abandonau, nu aveau cum să abandoneze mentalitatea de clasă sau de grup, astfel că au adaptat la rîndul lor acestei mentalități pozițiile teoretice pe care s-au situat în tratarea temelor celor noi (*relativ noi*).

De pe pozițiile democrației, Democrit — corifeu materialist al epocii clasice — e primul filozof care nu mai confundă φύσις cu νόμος. Atomismul său e o concepție «curată» asupra materiei și cunoașterii. E tocmai unul din aspectele care denotă spiritul «clasic» al gândirii sale. Hipocrate însuși, dedat cu trup și suflet preocupărilor medicale și părint a nu vedea nimic dincolo de ele, înțelege totuși să-și spună cuvîntul măcar în problema social-politică fundamentală care desparte pe democrați de aristocrați, îmbrățișînd fără echivoc cauza democratică¹.

Vom vedea imediat felul în care a procedat Socrate, aflat în lagărul aristocratic, dar dîndu-i o azeziune de un tip special.

Deocamdată observăm următoarele: pe cît se pare, în cazul său au operat anumite inhibiții de ordin atît gnoseologic cît și social, factorul social hotărînd și asupra celui gnoseologic. Alături de ceilalți contemporani, din motive obiectiv-istorice care au fost relevate, el a început să constate existența dublei sfere

¹ Despre vechea medicină, § 16.

de preocupări filozofice, cea referitoare la natură și cea socială. Constatînd aceasta, el interzice omului să treacă dincolo de sfera socialului: « Oare credeți că ați adîncit îndeajuns cunoștințele asupra omului — întreba Socrate pe ceilalți filozofi — încît să vă încumetați să cercetați această materie [cosmosul]? »¹.

Nu putem nega existența, aici, a unei inhibiții de ordin gnoseologic. Cîtă vreme cele două sfere apăreau ca una singură, indistincte, filozofii nu au părut de loc speriați de dificultățile străbaterii ei. Columb a cutedat să pornească pe Ocean pentru că, dirijîndu-se după înșelătoarele dimensiuni ptolemeice ale continentelor, socotea distanța maritimă dintre Europa și Asia incomparabil mai mică decît era în realitate. Dacă ar fi avut informații mai exacte, e probabil că descoperirea de către europeni a Americii ar fi întîrziat un timp oarecare. Descoperirea socialului, a problematicii politice, etice, psihologice, pedagogice etc. atît de complexe și bogate, alături de ansamblul problemelor cosmice, deja tratate și mult disputate de filozofi, avea, foarte probabil, ceva înfricoșător, și lăsa deschisă temerea că cel ce pășește pe terenul cercetării socialului își epuizează forțele fără a mai putea trece și la cercetarea cosmosului.

Dar, chiar așa fiind lucrurile, comandamentele sociale au avut cuvîntul hotărîtor. Dovadă, faptul că exponenți filozofici ai cercurilor democratice promovau cu tărie spiritul enciclopedic — în această privință stau mărturie opera lui Democrit, « primul gînditor enciclopedic a vechii Grecii », după expresia lui Marx și Engels² și a unora din sofiștii « bătrîni » ca, de pildă, Hippias din Elis. Aspirațiile enciclopediste ale forțelor progresiste se înregistrează de-a lungul întregii istorii universale — în epoca clasică în Grecia, ca și în perioada lui Avicenna și Al-Biruni în lumea arabă medievală, în « Magna Instauratio » visată de Fr. Bacon ca și în « Enciclopedia » realizată de Diderot și prietenii săi de idei; năzuințele enciclopedice delimitează cultura proletariatului contemporan de cultura idealistă a burgheziei imperialiste, prin excelență antienciclopedică.

În mediul social de clasă către care se orienta, Socrate, fiind privat de un asemenea impuls fecundant, a capitulat în fața dificultăților. Capitulare probabil inconștientă, căci impulsul de clasă a acționat în chip complex, favorizînd o anumită teoretizare, care avea să-l ducă — în cele din urmă — la ansamblul argumentelor sale, care se vor vedea mai jos, asupra caracterului « tabu » al naturii cosmosului. Cu cîteva decenii mai tîrziu idealismul aristocratic va fi nevoit să se orienteze în altă direcție. Sub imperiul universalismului gîndirii materialiste a lui Democrit, îndîrjitul său adversar, Platon, va fi obligat — în replică — să părăsească îngrădirile pe care le cerea Socrate. Dar cu aceasta depășim cadrul lucrării de față.

Revenind, subliniem faptul că diferențierea între social și natural va permite filozofiei să privească mai concentrat și, implicit, să aprofundeze, natura *socialului* și a *omului social*. Socrate însuși, peste insuficiențele concepției sale teoretice, va da contribuții utile în acest domeniu. Diferențierea merge tot mai departe, spre conturarea mai accentuată a omului ca subiect cunoscător

¹ În acest sens, relatarea lui Xenofon, *Amintiri asupra lui Socrate*, I, 1.

² K. Marx, F. Engels, *Ideologia germană*, București, 1956, ESPLP, p. 140.

al obiectului real ce-l înconjoară. Va progresa astfel și gnoseologia, care, cu Socrate, Gorgias, Democrit, Platon, Aristotel etc., intră într-o fază nouă, intră din preistorie în faza istorică a dezvoltării sale.

Epoca în care trăiește Socrate se conturează deci ca o nouă etapă în dezvoltarea filozofiei în vechea Grecie. De obicei, în istoriografia filozofiei ea e legată de numele lui Socrate, în timp ce etapa anterioară ar fi o perioadă presocratică. O asemenea caracterizare rămîne cu totul nesemnificativă dacă cele arătate mai sus au fost juste. Ea se explică printr-o defectuoasă considerare a filozofului *idealist* și mistic care a fost Socrate. Perioada anterioară poate tot atît de puțin să fie denumită presocratică, pe cît o putem lega mai ales de Socrate pe cea nouă. Epoca cea nouă, sub raportul caracterelor ei specifice generale, este în egală măsură deschisă de Socrate, de Democrit, de Protagora, de hipocratici, de Platon. Ea este epoca diferențierii sociologiei de ontologie, apoi a gnoseologiei de o parte, de sociologie și ontologie, de altă parte. Ea este, prin Gorgias, Socrate, Platon, Aristotel etc., un nou moment în istoria gnoseologiei, a logicii, a dialecticii; ea este prin hipocratici o etapă nouă în istoria observației experimentale; este, prin Democrit și Aristotel, o etapă nouă în istoria materialismului, prin Protagora, Prodicos, Democrit, o fază superioară în istoria ateismului. Istoria luptei dintre materialism și idealism, dintre dialectică și metafizică intră astfel și ea într-o nouă fază. Faza aceasta e socratică, democritică, hipocratică, totodată este faza nouă nu a apariției teoriei unui anumit gînditor, ci faza ciocnirii unor idei noi, faza unor cuceriri filozofice aparținînd unei pleiade filozofice, care alături de remarcabili scriitori, artiști plastici, istorici, cercetători ai naturii și oameni politici, au răspuns unei grandioase chemări sociale, și i-au răspuns în chip atît de bogat, încît precum observă Marx « Grecia a atins cel mai înalt grad al înfloririi ei pe plan intern în epoca lui Pericle »¹.

III. PROBLEMA ONTOLOGICĂ ÎN FILOZOFIA SOCRATICĂ

Există părerea, între alții la Bastide², după care Socrate s-ar fi dezinteresat cu totul de latura ontologică a filozofiei. Părerea nu poate fi acceptată sub această formă. În trecut fie spus, știm că filozoful atenian a studiat fizica și s-a ocupat de ea. Diogene Laerțiu ne-o spune în mod expres³. Socrate studiasse și geometria⁴. Acest fapt însă nu înseamnă prea mult. Dar, în *Amintirile* lui Xenofon sînt indicații cu mult mai concludente în acest sens. Ne vom opri puțin la una din ele, deosebit de semnificativă, ca mărturie nu numai a preocupărilor de ordin ontologic ale lui Socrate, dar totodată și a orientării teoretice date acestor preocupări. Socrate se străduiește să demonstreze că « zcii procură oamenilor tot ce le trebuie »: ei sînt cei ce scot, pentru oameni hrana din *pămînt*, ei dau oamenilor

¹ Marx și Engels, *Opere*, vol. I, ESPLP, 1957, p. 100.

² Georges Bastide, *Le moment historique de Socrate*, Paris, 1939, Alcan, p. 109 și urm.

³ Diogene Laerțiu, II, 45.

⁴ Xenofon, *Amintiri*, IV, 7.

apă, ei le-au dat *focul și aerul*¹. Din textul xenofonic rezultă în mod transparent că zeii care au creat pe om au pus la dispoziția omului, în conformitate cu interesul și nevoile sale, întreaga natură, tot universul, cu astrele sale, cu cele patru elemente ale sale. Este izbitoare tocmai referirea lui Socrate *la cele patru elemente*. Acestea, de la Tales la Empedocle, fuseseră arătate — unele din ele, sau toate — de către filozofii materialști, ca temelie, necreată de nimeni, a lumii materiale. Mai mult, teza *materialistă* a celor patru elemente era propagată tocmai în timpul lui Socrate de către contemporanul său, cu vreo 20 de ani mai vîrstnic, Empedocle. Or, cele patru elemente apar la Socrate, tocmai *acestea* și nu altele, drept subordonate inițiativei, ba chiar forței creatoare a divinității. Vedem, în aceasta, polemica idealismului cu materialismul, tendința lui Socrate de a enunța un punct de vedere idealist în problema naturii universului.

Este foarte adevărat că Socrate nu ne-a dat o teorie generală a existenței. Este adevărat că el considera cercetarea naturii în același timp zadarnică, lipsită de folos practic și nelegiuită. În acest sens înțelegem observația lui Aristotel, care spunea că Socrate s-a ocupat doar de probleme morale și nu de natură². Dar, una este a refuza orice apreciere asupra existenței inconjurătoare, a face abstracție de ea, a-i întoarce spatele spre a proceda la introspecție, după cum în mod greșit, credem, pretinde filozoful burghez Bastide că ar fi făcut Socrate; alta este ca, după ce a fost considerată această realitate, după de a fost elaborat un anumit punct de vedere asupra esenței ei, să se declare că, dată fiind această esență, omul trebuie să renunțe de a trece de acest punct, de a se ocupa mai departe de ea. Rezultatul final e același, se va spune. Numai că, în primul caz, Socrate apare ca un gînditor care n-ar fi participat la dezbateră dîntre materialism și idealism, cu privire la natură, ceea ce este, după cum credem, infirmat de texte; în al doilea caz, cel autentic, Socrate apare ca filozof idealist și — în ce privește cunoașterea lumii inconjurătoare — agnostic. Punctul de vedere al lui Bastide pleacă de la convingerea preconcepută că Socrate nici nu a fost filozof. În tratărea autorului francez, el devine un fel de anahoret al spiritului, oficiant al unei « trăiri » mistice elaborate de sine pentru sine, ceva în genul în care aveau să apară adesea, mai tîrziu, în literatura europeană, ioghiștii hinduși.

Or, respingînd un asemenea punct de vedere și reluînd examinarea ideilor filozofice ale lui Socrate în lumina legilor științifice, obiective, ale dezvoltării gîndirii filozofice, remarcăm și alte momente în afară de cel semnalat mai sus în care se manifestă opoziția între filozofia lui Socrate și materialismul contemporan lui. Socrate explică constituirea trupului omenesc, inclusiv a organelor de simț, în chip finalist, idealist: ele ar fi fost create de zei în vederea funcțiunii optime pe care aveau s-o îndeplinească în interesul omului³. De altfel, întreaga concepție filozofică a lui Socrate este pătrunsă de *finalism*, de *antropocentrism*. Să comparăm această teorie — străbuna teoriilor biologice idealiste ale preadaptismului din zilele noastre — cu aceea a lui Empedocle, repetăm, *contemporanul* lui Socrate, după care sistemul de organe ce

¹ Xenofon, *ibid.*, IV, 3.

² Aristotel, *Metafizica*, A. 6, 987 b.

³ Xenofon, *ibid.*, I, 4.

constituie trupul omului este explicat exclusiv în chip determinist, prin acțiunea unui anumit gen de « selecție naturală » — ultraprimitivă și ultra-naivă, fireștel, dar totuși admisă — și vom avea din nou înaintea noastră opoziția polară dintre idealism și materialism. De asemenea, atacul întreprins de Socrate împotriva lui Anaxagora, împotriva convingerii materialiste a acestuia că soarele e o piatră incandescentă; Socrate îi opune teza mistică a originii și naturii divine a soarelui¹, căruia pe cât se pare, îi consacră un adevărat cult².

Esența cosmosului este, în concepția lui Socrate, spiritul divin, iar suprema realitate, conștiința omului, în ultimă analiză ea însăși de natură divină. Omul este spirit, lumea exterioară este o realitate inferioară în raport cu cea spirituală, umană, ca un fel de umbră ce o însoțește în mod inexorabil. « Socrate — observă Boutroux — nu se arată preocupat de a confrunta doctrinele filozofice cu natura lucrurilor, așa cum poate aceasta să existe în mod independent de spiritul uman. După el, condiția necesară și suficientă a certitudinii rezidă în dublul acord al omului cu sine însuși și cu alți oameni, cu alte cuvinte în acordul spiritului omenesc cu el însuși »³.

Aceasta este, după părerea noastră, manifestarea principală a ceea ce am numit *subiectivism* ontologic la Socrate. Dacă, în concepția lui Socrate, spiritul uman este suprema realitate, ca realitate imediată, apoi cauza ultimă a acesteia este divinitatea (moment de idealism obiectiv). Nu vom intra aici în cercetarea mai îndeaproape a felului în care o înțelegea el. Există în problema concepției lui Socrate despre zei o gamă variată de păreri, între aceea care vede în Socrate în ultimă instanță un promotor al monoteismului și cea care îl declară ateist.

Atît *Memoriile* și *Apologia* lui Xenofon, cît și *Apologia lui Socrate* a lui Platon, exclud, incontestabil, ipoteza ateismului lui Socrate. Acuzația lui Meletos, după care Socrate s-ar fi ridicat împotriva zeilor tradiționali ai cetății, avea în vedere referirile lui Socrate la « daimon-ul » său⁴, care are de asemenea caracterul unei entități mistice, chiar dacă e lipsit de antropomorfism și se manifestă ca glas al conștiinței, ce, de obicei, pronunță nu atît sfaturi cît interdicții. Dar « daimon »-ul socratic ar fi doar una din formele de manifestare, cu caracter intern, a divinităților. Acestea se manifestă însă îndeosebi în mod exterior omului, cu multiple sarcini. După cum ne informează Xenofon, Socrate crede că ele se manifestă ca forțe creatoare și diriguitoare ale lumii, căreia i-ar da o finalitate determinată, precum și ca inspiratoare a tuturor acțiunilor umane. Ca atare zeii trebuie « ascultați fără preget »⁵.

Dar a-i asculta înseamnă și a nu le încălca prerogativele. Ei domină în mod absolut natura, ei cunosc originea ei și determină ordinea ce domnește în sinul ei. Omul trebuie să se mulțumească să-și dea seama de aceasta și să nu treacă mai departe spre a se întreba în mod indiscret în ce fel au procedat

¹ Xenofon, *Amintiri*, IV, 3, IV, 7.

² Platon, *Banchetul*, 220 d; menționăm însă că unii autori se îndoiesc de adevărul acestei informații platonice.

³ Emile Boutroux, *Socrate — fondateur de la science morale*, în *Etudes d'Histoire de la philosophie*, Paris, Alcan, 1925, p. 11,

⁴ Xenofon, *Apologia lui Socrate*, II.

⁵ Xenofon *Amintiri*, IV, 3.

zeii spre a determina apariția lumii, în ce fel înfăptuiesc ei ordinea naturală. Ceea ce trebuie omul să știe despre lume, el — datorită voinței zeilor — chiar și știe; ceea ce nu știe, nu știe tot datorită voinței zeilor și ca atare nici nu trebuie să știe. « El [Socrate] — spune Xenofon — împiedica pe oameni să se ocupe peste măsură de corpurile cerești și de legile după care acestea sînt conduse de către divinitate. El considera că aceste secrete nu pot fi pătrunse de oameni și că cei ce ar încerca să sondeze acele mistere pe care zeii nu au dorit să le dezvăluie oamenilor, ar supăra pe zei »¹.

Iată dar că teologia socratică se transformă într-un anumit agnosticism. E un agnosticism limitat, căci se referă la natură, la realitatea exterioară omului și nu vizează interioritatea, conștiința, care dimpotrivă, rămîne obiect de cunoaștere, de știință. Dar, în privința naturii, știința liberă a lucrurilor și « știința zeilor » se exclud reciproc! Prin această teză, Socrate tindea să salveze prestigiul zeilor de ingerințele științei.

La Socrate ea are așadar un caracter net fidelist. Dar, desprinsă de contextul socratic, ea poate avea și alt sens. În adevăr, atunci cînd spunem că știința lucrurilor și « știința » zeilor se exclud una pe alta, enunțarea poate să sune și ca maximă pronunțată de la tribuna științei, și atunci devine actul de condamnare la moarte a zeilor. Nu cumva datorită caracterului ei bivalent, a avut această formulă socratică anumite consecințe nedorite de autorul ei?

Ateismul a avut formele lui istorice. În linii generale, în ceea ce privește antichitatea, el nu implica întotdeauna negarea formală a existenței zeilor, materialiștii mulțumindu-se să le refuze, în mod din ce în ce mai îndrăzneț și mai exhaustiv, « drepturile » de care zeii dispuneau în trecut. Adesea materialismul vechi, ca formă naivă a poziției științifice în problema filozofică a existenței, conviețuiește pe același teren cu o formă *sui generis* de teologie. Nebulozitatea cunoștințelor lor împiedică pe materialiști să-și dea seama de consecințele necesare ale propriei lor concepții filozofice. Or, trebuie subliniat faptul că, în a doua jumătate a secolului V, are loc, concomitent, exprimarea de către sofistul materialist Protagora a îndoielii asupra însăși *existenței* divinității, sau chiar a refuzului de a o admite, în timp ce Socrate atrage atenția asupra faptului că terenul teologiei nu poate fi în același timp și teren al științei, al cercetării filozofice. Socrate spunea că domeniul de fenomene în care tronează spiritul divin nu poate și nu trebuie să fie profanat de iscodirile cercetătorului filozof. El atrage atenția deci asupra faptului că spiritul cercetării raționale și recunoașterea dominației divine nu pot stă alături, se exclud. Dar să presupunem că aceste spuse ale lui Socrate sînt ascultate de un materialist care, cu acest prilej își dă seama că el, pînă atunci, nu-și pusese problema dacă în natură, ca domeniu al principiilor materiale, mai rămîne loc și pentru zei. Dacă e așa, atunci nu putem oare presupune că teza socratică, deși în concepția sa a avut destinație exclusiv și net teologică, a prilejuit și dezmeticirea materialiștilor, contribuind și la clarificarea lor asupra incompatibilității dintre teologie și filozofia materialistă, cînd e vorba de unul și același domeniu de fapte? Și nu cumva tocmai această consecință ateistă — străină de intențiile lui Socrate — a fost folosită ca pretext împotriva sa, la proces, de către adversarii săi politici?

¹ Xenofon, *Amintiri*, IV, 7.

Înceind această paranteză, constatăm din nou că baza agnosticismului — repetăm, limitat — al lui Socrate, unit cu idealismul său, e intim legată de convingerile sale religioase.

Am văzut că poziția sa filozofică îl situa pe Socrate dincolo de cercurile democratice. Religiozitatea sa constituie un argument în plus, în acest sens. Partidul lui Pericle era partidul materialistului Anaxagora, iar în spatele lor se aflau interesele demosului atenian. Opoziția lui Socrate față de Anaxagora este opoziția față de materialism a idealismului, este opoziția fideiștilor, a acelorora a căror soartă era comună cu cea a miturilor și eroilor divini ai miturilor. Anaxagora întruchipa spiritul de investigație — fie ea doar speculativă — care pătrunde adâncurile universului, unde subminează tronul lui Zeus. Socrate nu voia ca tronul lui Zeus să fie subminat, condamna calea investigației, o nega; latura agnostică a concepției sale era reversul antimaterialismului său și amîndouă, întruchipări ideologice ale aceleiași poziții sociale ce refuzase soluția democratică în problema dreptății. Nu este însă exclus ca subiectivismul și agnosticismul socratic să fi fost stimulate și de factorul gnoseologic care a fost relevat mai sus. Dacă e adevărat că, în această epocă, filozofii descoperă imperiul faptelor sociale și morale ca imperiu avînd conturul său determinat, dacă, pășind în acest domeniu vast, și-au dat seama de imensitatea lui, nu este exclus să se fi simțit neînstare de a mai trece dincolo de această vastitate, neînstare de a mai cuprinde cum se cuvine pe lîngă domeniul socialului și domeniul ontologicului.

IV. ETICUL ȘI POLITICUL

Spuneam în paginile anterioare că, în această epocă, în mijlocul schimbărilor politice, se punea cu stringență problema unei asemenea reorganizări a cetății, încît legile ei să asigure bunăstarea păturilor largi de oameni liberi într-o măsură mai mare decît izbutiseră să o facă rînduiriile trecutului. Cei ce gîndeau în spiritul democrației considerau că justificarea unor noi legi, a autorității lor, trebuie să stea în conformitatea acestora cu interesul larg recunoscut al demosului. Se înțelege că partida adversă respingea acest mod de a vedea, în numele dreptului celui mai tare. Pe această linie merg cuvintele adeptului aristocrației, Kallicles.

Cele două poziții ce se înfruntau erau însă departe de a-și limita ciocnirea la una verbală. În spatele lor erau grupuri sociale distincte, care se urau de moarte și care erau gata să folosească armele cele mai ucigătoare spre a-și impune supremația politică în celate. Incontestabil, victoria democrației ateniene — însemnat factor de progres în istoria omenirii — a costat multe suferințe.

Schimbările de regim politic din a doua jumătate a secolului au fost întotdeauna însoțite de adevărate expediții punitive în rîndurile adversarilor pe care violența, departe de a-i dezarma, nu făcea decît să-i îndîrjească. Nu o dată vor fi simțit cercurile aristocratice precaritatea metodelor extreme, lipsa de perspective a politicii de intimidare a demosului, care se arăta puternic și încrezător în succesul final.

Se poate presupune deci că anumite cercuri aristocratice au inclinat spre moderație, spre considerarea unor soluții politice și teoretice mai suple, mai elastice.

Asemenea cercuri continuau, evident, să respingă punctul de vedere democratic, căci aristocrația nu putea să se nege pe sine însăși. Dar, de bună seamă, mulți aristocrați își dădeau seama, în același timp, de faptul că punctul de vedere legat de numele lui Kallicles, sfidător și brutal, ar fi avut darul doar de a stârni indignarea demosului, înrăutățind și mai mult relațiile politice din cetate.

Elementele moderate ar fi preferat deci un succes limitat, plătit mai puțin scump. Ele ar fi preferat ca promovarea principalelor interese aristocratice să fie obținută prin concesiile făcute în privința intereselor secundare. Ele înclinau așadar spre soluții care, garantându-le satisfacerea intereselor de bază, să apară totuși acceptabile democraților, să împace cu alte cuvinte cele două tabere, în *interesul aristocrației*.

În spiritul acestor tendințe, Socrate propuse o altă soluție, care era lipsită de brutalitatea rețetei lui Kallicles, dar care nega în același timp poziția democratică. Fiecare din tabere avea anumite interese. Mulți înțelegeau sau intuiau faptul că ceea ce este folositor pentru unul vine în conflict cu interesele adversarului. În acest timp se desfășura o amplă dezbatere asupra a ce este ori nu *echitabil*; fiecare tabără se străduia să prezinte drept echitabil ceea ce simțea, în fond, drept util sieși, dar discuția asupra fondului de utilitate era ocolită. Discuția asupra echitabilului s-ar fi epuizat în cele din urmă, lăsând să subsiste mai departe ciocnirile de interese (utilități opuse), adică, în extrem, războiul civil al cărui deznodământ nu promitea nimic bun aristocrației. Ce avea de făcut în asemenea condiții un susținător inteligent al aristocrației?

Să dea în vileag legătura dintre util și echitabil, așadar să arate că, pînă atunci fusese ocolit miezul problemei, care în aceste decenii consta, în primul rînd în existența unor ciocniri de *interese* (problema utilului) și că discuția asupra echitabilului e inseparabilă de discuția asupra *intereselor* sociale, deci a utilului.

Socrate, mergînd pe calea recunoașterii acestui fapt, a avut meritul, primul în Europa — în China, Confucius înțelesese aceasta cu multe decenii mai înainte — de a fi înțeles existența unui raport între ceea ce noi numim conștiința etică și existența socială. Dar atît. El nu și-a dat și nu-și putea da seama de caracterul determinant al existenței sociale și, așa fiind, a rămas departe de înțelegerea determinantelor obiective ale conținutului noțiunii de utilitate. Pentru el, utilitatea e exclusiv de ordinul rațiunii abstracte.

Pe lingă aceasta, Socrate se străduiește să demonstreze că nu pot exista lucruri, principii, care să fie utile fără a fi și drepte, dat fiind că utilul ca și justul nu pot fi în funcție de poziții personale trecătoare, de contingente întâmplătoare, că ele au un fundament absolut, în natura profundă a conștiinței umane; că e destul ca această conștiință să fie temeinic cercetată, după principiile științei, pentru ca utilul și justul să fie descoperite. Și dat fiind că toți oamenii sînt capabili să dobîndească știința, ei vor ajunge pe această cale, pe calea științei introspective, la soluții valabile. Acestea avînd caracter științific, vor fi valabile pentru toți, astfel că, în acest chip și între-sfîșierea

va înceta. După cum se vede, în timp ce, în vederea înlocuirii vechilor legi perimate și a instaurării unor legi bune, juste, democrații proclamau drept criteriu pe acela al interesului majorității cetățenilor, după ceea ce le apăsă *acestora* ca util — ca de obicei, pe sclavi nu-i întreba nimeni — Socrate cerea legi conforme cu principiul abstract al unei justiții unice proprii naturii intime a omului și totodată general umană; discernabilă pe calea științei introspective, această justiție absolută avea să se dovedească — argumenta Socrate — și absolut utilă, deci utilă tuturor.

Constatînd relația dintre util și echitabil, Socrate o tratează așadar în mod idealist. Străin de înțelegerea deosebirilor obiective de poziții economice, ignorînd așadar izvorul *real*, economic, insurmontabil, al divergențelor existente, el credea că izvorul divergențelor e de ordin gnoseologic, că un viguros apel la logică și învățătură avea să potolească conflictul. El credea că oamenii nu se pot înțelege asupra echitabilului, pentru că-l tratează separat de chestiunea utilului. Observînd dimpotrivă legătura, dată fiind — credea Socrate — supremația logicului, va fi suficient să se recunoască legătura dintre util și just și atunci argumentele care vor defini în același timp binele suprem și suprema utilitate vor duce la liman, la obținerea unui consens unanim și deci la împăcare. Divergența asupra utilului există — credea Socrate — pentru că noțiunea de util nu a fost adusă la nivelul conștiinței, a dezbaterii raționale, că, așadar, printr-un procedeu maieutic, analiza rațională va triumfa, ducînd spre concepția «justă», unică posibilă, asupra utilului, recunoscut a fi analog cu echitabilul.

Dar care este temeiul — general uman — al principiului echitabilului, al justeței? *Virtutea*, răspundea Socrate, care este acea trăsătură etică fundamentală a conștiinței umane ce se află, cel puțin în stare potențială, în fiecare om; ea dă temei comportării lor juste, comportare prin ea însăși necesar utilă; ca atare, virtutea devine criteriul absolut al utilității, ea decide ce e util și ce nu. Știința virtuții devine ca atare știința justiției, totodată a utilului și absoarbe așadar toată sfera gândirii umane, inclusiv a celei social-politice. Mehring observă că Socrate căuta un pol fix în fluxul rapid al fenomenelor; și că l-a găsit în virtutea întemeiată pe știință. Am preciza, că, în primul rînd, Socrate căuta un pol fix în fluxul ciocnirilor sociale. Cu acest corectiv, ni se pare mult mai semnificativă caracterizarea pe care Mehring o dă gândirii socratice: «principiul său conducător a fost reforma vieții morale, prin adevărata știință»¹.

Observăm că sofistii — Protagora sau Licofron — proclamaseră un criteriu social obiectiv al justiției, avînd, în fond, în vedere, interesele obiective ale demosului. Ultimul sugera că dreptul derivă din nevoia pe care o simt oamenii de a conviețui în stat, din limitarea reciprocă impusă de această conviețuire². Poziției acestora, Socrate le opune afirmarea unui criteriu în esență etic, subiectiv, anume natura psihică originară a omului, avînd în vedere în fond, nu un anumit grup social, ci întreaga societate liberă a cetății.

Funcția social-politică a soluției lui Socrate era, așadar — în această perioadă de lupte inițiate de democrați — aceea de a strămuta cîmpul de

¹ Fr. Mehring, *Sokrates und die Philosophie des Selbstbewusstseins*, în *Gesammelte Schriften u. Aufsätze*, Prag, vol. VI, p. 33.

² Aristotel, *Politica*, III, 5, 11.

acțiune al celor ce căutau o viață mai bună de pe terenul luptei politice și al cunoașterii naturii, pe terenul subiectiv al introspecției. Ideile sale filozofice îndeplineau în fapt, o funcție demobilizatoare care convenea aristocraților și care ar fi putut capta preocupările multor democrați.

Totuși, am greși dacă am considera teza socratică ca lipsită în totul de elemente de ordin obiectiv, așa cum crede de pildă Bastide, după care Socrate ar analiza problema salvării morale a individualului, exclusiv prin confruntarea sa cu sine însuși¹. Este foarte adevărat, după cum arată Bastide, că Socrate meditează doar asupra conștiinței individuale. Dar, după cum în mod întemeiat observă Gomperz, Socrate pleacă de la constatări de ordin individual și trage apoi concluzii care, în fond, angajează morala socială, lucru posibil într-un moment în care — arată Gomperz — nu există distincție strictă între aceste două domenii morale — am prefera să spunem două momente ale vieții morale. Conștiința individuală — terenul de cercetare socratică — exprimă deci, implicit, și un element exterior subiectivității individuale, ceva legat de existența socială a oamenilor, am spune noi, ceva general, altminteri — în conformitate cu însăși gândirea socratică — nici un fel de știință nu ar fi posibilă. Ideea, se înțelege, nu pare a fi fost vreodată explicată de Socrate.

E adevărat că, după Socrate, singura știință este aceea care se ocupă de conștiința omului, că deci, pentru el, știința se confundă cu știința eticii. Semnificația agnostică a acestei îngustări a obiectului științei a fost subliniată. Nu e însă mai puțin adevărat — iar lucrul se cuvine a fi relevant ca un fapt de seamă — că în concepția lui Socrate, etica devine o știință. Socrate mergea pe un drum greșit, aceasta e sigur. Despre o *știință* a eticii, înainte de întemeierea materialismului istoric, nu poate fi vorba. Dar, în lunga istorie de idei care a dus în cele din urmă la adevărata știință a eticii, faptul că Socrate pune problema unei științe a eticii are însemnătate pozitivă. Mai mult, el are meritul de a fi recomandat omului să-și investigheze conștiința, spre a descoperi acolo *generalul*, fondul moral general și permanent care tocmai pentru că e general, poate deveni obiect al științei.

Cu toate acestea, după cum am văzut mai sus, soluția socratică la întrebările pe care le puneau contemporanilor noul curs al vieții politice ateniene, are, în esență, un caracter subiectivist.

V. CONCEPTUL ȘI INDUCȚIA

În gândirea socratică, un lucru de seamă a ocupat problema conceptului. Acest lucru rezultă din întreaga noastră bibliografie socratică și îl aflăm în mod explicit de la Aristotel, care arată că lui Socrate trebuie să-i atribuim «descoperirea a două principii: acela al inducției și acela al definiției generale [conceptul]»².

Se înțelege că și predecesorii lui Socrate au folosit concepte filozofice, dar le abordau în chip quasi-intuitiv, spontan, fără a-și da seama în mod determinat de raportul care există între conceptul folosit și multiplicitatea individualului concret și fără a se putea deci gândi, cu atât mai puțin, la vreun principiu,

¹ Bastide, *op. cit.*, p. 167—168.

² Aristotel, *Metafizica*, M 4, 1078 b; *ibidem* A, 6, 987 b.

vreo regulă care să conducă spre elaborarea conceptelor. Altfel stau lucrurile cu Socrate. Convorbirea dintre acesta din urmă și Eutidem — redată de Xenofon¹ — ne înfățișează contrastul dintre aceste două poziții. Noțiunea de *just* e folosită și de unul și de altul, dar Eutidem se vâdește a nu fi studiat raportul dintre conceptul de *just* și diferitele cazuri individuale de practicare a justiției, spre a putea să dea pe această cale o definiție justului. Tot așa, adăugăm noi, filozofii dinaintea lui Socrate foloseau concepte ca cele de *principiu*, *mișcare*, *contrarietate*, *armonie* etc., fără a-și fi pus problema să le definească sfera sau conținutul. Socrate, dimpotrivă trece la o asemenea cercetare. El examinează mai întâi mai multe serii de acțiuni care sînt în mod direct juste, precum și cele ce se opun minciunii, înșelătoriei, aservirii²; apoi el trece la alte serii de acțiuni, care sînt aparent injuste, apărînd ca acte de minciună, înșelătorie sau aservire, dar care sînt juste în raport cu obiectivul final urmărit prin săvîrșirea lor. Xenofon redă, în mod vădit, doar o parte a procesului logic în care se angaja Socrate. Folosind și unele texte platonice analoge cu textul xenofonic (de pildă cel din *Republica*, I, 330, c și urm.), ne putem da seama de firul gîndirii socratice.

El constă din cercetarea sub aspectul justului a unei serii de cazuri particulare, din înlăturarea a ceea ce în aceste cazuri apare neesențial în raport cu justul (în unele cazuri, aparențe înșelătoare) din reținerea a ceea ce aceste cazuri au toate între ele comun și esențial ca just. Socrate se ridică astfel la o anumită definiție a justului care e presupusă a cuprinde absolut toate cazurile de acțiune justă. În acest fel, Socrate pornește de la recunoașterea și delimitarea existenței în acțiuni a unui anumit *general*, independent de subiectul care le cercetează, el trece mai departe la stabilirea faptului că acest general poate deveni obiect al cercetării, *al științei*, și că se exprimă pe plan logic într-o formă logică, *conceptul*, el schițează — pînă la un punct — metoda de trecere de la cazurile individuale, la statornicirea generalului — adică *metoda inductivă*.

Totodată însă, cercetarea mai departe a acestei analize sooratice ne dezvăluie două particularități care exprimă specificul subiectivist al gîndirii socratice, așa cum a fost definit pînă acum: a) Socrate nu se ocupa de generalul din lucrurile înconjurătoare, ci exclusiv de generalul din acțiunile omului, privity sub aspectul lor etic; planul său de cercetare este deci exclusiv acela al subiectivității, al comportării morale a omului; b) neexistînd un criteriu obiectiv, conceptul socratic pleacă de la o anumită concepție asupra justului, adică de la o anumită teză asupra justului care nu are la origine un dat istoric obiectiv. Este o idee *apriori* asupra justului. Nu avem deci de-a face cu raportul materialist între concept și general, ceea ce ne pune în fața idealismului în problema conceptului. Nu simpla abordare a domeniului subiectiv constituie, firește, o manifestare de idealism; idealistă este însă *retranzarea* în domeniul subiectiv prin neglijarea domeniului obiectiv, și apriorismul care derivă dintr-o asemenea retranzare. Pentru Socrate nu există un criteriu obiectiv al adevărului; adevărul este exclusiv de ordinul subiectiv. Este un alt aspect a ceea ce am arătat a fi subiectivismul la Socrate.

¹ Xenofon, *Aminliri*, IV, 2.

² Am modificat puțin, aici, în mod deliberat, termenii dialogului dintre Socrate și Eutidem, spre a-i putea mai bine valorifica *conținutul logic*, în legătură cu tema pe care o expunem.

În afară de aceasta, s-ar putea constata că, în fond, în exemplul de mai sus punctul de plecare este definiția justului, că întotdeauna Socrate ia ca punct de plecare o anumită definiție, că așadar avem de-a face cu deducții. Nu discutăm aici problema raportului dintre deducție și inducție. S-ar putea arăta, cu mult teamei, că ele mai întotdeauna se întrepătrund și că nu pot fi în fond separate în mod absolut. În nici un caz însă nu se poate nega existența, în cele de mai sus, a unui moment inductiv; mai mult, nu se poate nega că acest moment inductiv e cel care-l preocupă pe filozof, că pe acesta îl analizează, pe acesta ni-l definește, că în acest punct îmbogățește el teoria filozofică. Probabil că tocmai aceasta a dorit să releve și Aristotel.

Însemnătatea teoretică a rezultatelor dobândite de Socrate în acest domeniu constituie un bun cîștigat în istoria filozofiei, în măsura în care ele sînt apreciate critic și, astfel, eliberate de idealism. În adevăr, recunoașterea și definirea generalului ca atare, ca și a însemnătății lui pentru știință, studiul conceptului, stabilirea existenței unui raport între concept și general, folosirea, chiar nebuloasă, a inducției, rămîn cuceriri științifice, independent de faptul că Socrate avea în vedere doar domeniul subiectiv al moralității și independent de concepția sa idealistă asupra raportului dintre gîndire și realitatea materială înconjurătoare. Gîndirea socratică, ca orice gîndire filozofică autentică, nu era o manifestare filozofică izolată și accidentală, ci printr-o serie de elemente ale ei, o treaptă în dezvoltarea generală istorică a filozofiei grecești. În procesul ulterior de dezvoltare, avea să fie destul ca critica materialistă să desprindă aceste cuceriri filozofice de balastul lor idealist, să le orienteze în sensul materialismului, pentru ca ele să-și manifeste întreaga lor vitalitate și eficacitate teoretică.

În adevăr, cu toată valoarea teoretică a principiilor și a categoriilor filozofice materialiste cu care filozofii operaseră pînă atunci, acestea fuseseră elaborate spontan; filozofia științifică materialistă nu putea însă merge mai departe în cadrul spontaneității, ea nu putea să progreseze fără să determine reguli logice de elaborare a categoriilor și, cu ajutorul acestora, a principiilor teoretice; ea avea nevoie de reguli cu ajutorul cărora să poată fi deosebite între ele conceptele bine elaborate de cele false și statornicite normele științifice de exprimare a realității în gîndire. Or, primul care a atras atenția asupra faptului că în acest domeniu e vorba de o știință și care a formulat unele din teoremele fundamentale ale acesteia, primul care, în strînsă legătură cu aceasta, descoperă însemnătatea *metodei* în știință, a fost Socrate. Dar, ne grăbim să adăugăm, înfăptuind aceasta Socrate o face în cadrul subiectivismului său idealist. Platon, idealist și el, a avut meritul de a da metodei socratice aplicații ontologice, în cadrul caracterului *obiectiv* al idealismului său. Iar Aristotel răsturnă raportul idealist, socratico-platonic, între concepte și individualul material concret, recunoscî primordialitatea acestuia din urmă și restituî astfel atît universalului socratic, cît și conceptului, semnificația lor materialistă. « În zadar — scrie Boutroux — Socrate se închisese scrupulos în studiul treburilor umane. Fecunditatea metodei sale în această materie... a făcut ca ea să se arate aplicabilă tuturor lucrurilor, chiar fizice... »¹. Dar Boutroux nu vede sensul materialist pe care avea să-l ia, astfel, istoria conceptelor.

¹ E. Boutroux, *op. cit.*, p. 90.

Așadar, tezele socratice asupra conceptului și metodei inductive, preluate critic, devin etape indispensabile în istoria categoriilor și legilor materialismului, cu toată orientarea idealistă a autorului lor.

Nu este însă mai puțin adevărat că aplicarea acestor principii în lumea fizică se izbea de noi dificultăți, care devin manifeste tocmai în procesul acestei aplicări. Metoda inductivă în domeniul lumii fizice presupune posibilitatea enunțării prealabile a unor judecăți individuale și singulare asupra obiectelor lumii fizice; aceasta presupune un minim de cunoștințe științifice asupra calităților fizice, chimice, biologice, ale lucrurilor, ceea ce subînțelege existența prealabilă a unor mijloace tehnice minime, pentru obținerea de determinări cantitative, subînțelege existența unei metode și a unor mijloace experimentale; toate acestea cer la rândul lor existența unei anumite colaborări între tehnicieni, experimenter și savanți, cer deci un mediu social adecvat, mediu pe care cadrul relațiilor sclavagiste nu aveau cum să-l ofere. Chiar dacă, în cele două secole care au urmat după moartea lui Socrate, aveau să fie înregistrate progrese relevabile în domeniul observației și al cunoașterii lumii concrete, sîntem totuși, aici, în fața unui caracter-limită, propriu întregii antichități. Este un plafon pe care lumea sclavagistă nu-l poate depăși și nu-l va depăși.

Ceva mai tîrziu, Aristotel, folosind un tezaur faptic concret mai bogat decît cel ce se aflase la dispoziția lui Socrate, sub imperiul unui impuls social care lui Socrate i-a lipsit, se va angaja, în limitele dificultăților semnalate, spre concretul ontologic, va înfrunta dificultățile, cu rezultate de loc neglijabile.

În gîndirea lui Socrate se reflectă sărăcia cunoștințelor lumii sale; el a « dibuit » caracterul vag, neelaborat al noțiunilor care se refereau la realitatea înconjurătoare. Atunci cînd critică teza anaxagorică după care soarele ar fi o piatră incandescentă, argumentele socratice sînt atît de naive ¹, încît nu putem să nu medităm, asupra pușinătății cunoștințelor epocii sale în privința proprietăților fizice ale lucrurilor. Pe un asemenea material era greu de folosit inducția și de elaborat concepte. Exista, desigur, practica producției, dar ea însăși tînără încă. Mai exista însă un domeniu în care nu e nevoie de determinări cantitative sau de aparatul tehnic, un domeniu unde practica vieții, chiar săracă, e suficientă: acesta era domeniul faptelor morale. Se înțelege că Socrate era la fel de departe de a înțelege esența lor, ca și pe aceea a lumii fizice. Numai că, în primul caz, el chiar prezumînd în mod fals o esență subiectivă, putea opera mai departe, în timp ce, în celălalt domeniu, falsă înțelegere a esenței crea imense dificultăți.

Resimțită fiind goliciunea și caracterul abstract, vag, al conceptelor folosite de filozofia timpului, alternativa gnoseologică era: fie o expediție logică, programată materialist în acea « terra incognita » a ontologicului, lucru pe care avea să-l facă Aristotel asumîndu-și riscurile corespunzătoare; fie o rămînire în domeniul subiectivității, unde cercetarea se va mișca pe un teren mai familiar și mai sigur față de gradul dat de dezvoltare a științei, deși incomparabil mai îngust și putînd înlesni acordul cu idealismul. Acest acord, nu e firește, necesar. Idealism filozofic înseamnă nu simplul fapt al cercetării fenomenelor de conștiință, ci afirmarea primordialității lor. Socrate a fost idealist, e adevărat, dar dacă urmărim cercetarea întreprinsă de Socrate în domeniul

¹ Xenofon, *Amintiri*, IV, 7.

conștiinței, în vederea formulării unor concluzii referitoare la problemele conceptului și inducției, constatăm că această cercetare se desfășoară în legătură cu altă problemă decât cea a raportului dintre conștiință și natură. Socrate se ocupă de problema raportului dintre general și particular. Or, concluziile sale asupra metodei de urmat în vederea desprinderii generalului din faptele eticii individuale și a exprimării generalului în noțiunea etică prezintă trăsăturile pozitive menționate, independent de idealismul său în problema raportului dintre conștiință și natură, ori în problema experienței. În principiu, desprinderea concluziilor logice la care a ajuns, aici, Socrate, ar fi putut fi obținute atât de un idealist cât și de un materialist. În procesul rațional care conduce spre elaborarea principiilor sale referitoare la concept și inducție, răspunsul său idealist la problema fundamentală a filozofiei pur și simplu nu acționează. Idealismul său acționează atunci când *izolează* pe om de natură, când ia ca punct de plecare datul subiectiv asupra justului precum și în concluziile sale gnoseologice generale. Idealismul intervine așadar fie înaintea definirii mecanismului logic studiat, fie dincolo de această definire, așadar fie înaintea, fie în urma acelui proces rațional care ne-a indicat anumite concluzii pozitive. Prin urmare concluziile pozitive *nu* au fost dobândite de Socrate ca efect necesar al idealismului său, acesta nu apare nicidecum drept cauză necesară a concluziilor sale logice, astfel încât cazul analizat de noi nu ne relevă nici un fel de virtute a idealismului filozofic.

Este adevărat că, în epoca lui Socrate, domeniul subiectivității oferea un teren mai sigur pentru cercetarea teoretică aprofundată. Se poate presupune, că, în alt domeniu nu s-ar fi putut obține succesul pe care l-a obținut Socrate, mișcându-se pe *acest* teren, că așadar trecerea mișcării filozofice pe acest făgaș a constituit în anumită măsură o necesitate istorică.

Totodată însă, se poate presupune că, în cazul lui Socrate, ținând seamă de orientarea de ansamblu a gândirii sale, ceea ce a pricinuit în chip decisiv abordarea subiectivității a fost în primul rând nu în lămurirea gnoseologică pe care aceasta o prezenta, ci mai ales determinantul obiectiv, social. Psihologia socială a mediului aristocratic favoriza tot ceea ce ducea spre un acord cu idealismul și, ca atare, a încurajat abordarea subiectivității, abordare de la care nu era decât un pas pînă la *retranzarea*, adică *izolarea* idealistă în subiectivitate. Acesta a fost faptul hotărîtor, evidențiind din nou predominanța determinantelor sociale asupra celor gnoseologice.

Este adevărat că idealismul socratic, legat de anumite cauze sociale, a fost calea care l-a împins pe Socrate spre domeniul subiectiv, dar acesta ne apare ca o împrejurare nu necesară ci accidentală, în timp ce concluziile științifice enunțate de Socrate, mișcându-se în acest domeniu, se impun cu necesitate și independent de calea urmată anterior.

De altfel, chiar avantajul gnoseologic sus-menționat al domeniului subiectiv operează doar în condiții istorice timpurii, când investigația experimentală a naturii este abia la începuturile ei. Așadar, acest avantaj ne evocă, nu superioritatea retranzării în subiectivitate, ci inferioritatea istorică a omului care o practică. Este în definitiv un produs al slăbiciunii ontologice a gândirii teoretice și a omului însuși.

Și, mai e ceva. Valoarea pozitivă pe care o consemnăm aici se conturează datorită luminii pe care o proiectează asupra istoriei logice a timpului, punctul

de vedere materialist, marxist. Ea nu apare de loc cerută de interesele ideologice ale mediului aristocratic, care promova gîndirea socratică. Acest mediu și-a manifestat determinantele pentru a împinge gîndirea socratică în direcția opusă studiului naturii și atît. Admis fiind că rezultatele dobîndite de filozoful nostru nu reprezintă un efect al acestor determinante, ele ne apar ca un succes al cercetării teoretice, care nu o dată, în istoria filozofiei, depășind terenul ce-i fusese rezervat, merge dincolo de limitele statornicite funcției sociale pe care gînditorii trebuiau să o îndeplinească. Vom vedea imediat că însăși funcția socială proaristocratică a gîndirii socratice trebuie considerată cu oarecare rezerve. Pe de altă parte, să nu uităm că valoarea materialistă a descoperirii socratice depinde în cea mai mare măsură de extinderea ei în domeniul ontologic. Socrate a fost departe de a proceda la această extindere, astfel că sub acest aspect el nu transgresează comanda socială care-i stimula gîndirea.

VI. FUNCȚIA SOCIALĂ OBIECTIVĂ A GÎNDIRII SOCRATICE

Trebuie remarcat de altfel că problema funcției sociale a gîndirii socratice, problemă pe care o abordăm acum, nu e de loc simplă. Și aici, istoriografia ne oferă un întreg evantai de soluții, de la Zeller, care vede în Socrate un ireductibil adversar al democrațiilor, pînă la marxistul german Viktor Stern, care contestă antidemocratismul lui Socrate și merge pînă la a vedea în el un profet al umanismului antisclavagist, un « ideolog al unor vremi viitoare »¹.

Spiritul unora din soluțiile teoretice propuse de Socrate, examinate mai sus, mărturiseau funcția lor socială conservatoare. O serie de date de care dispunem confirmă, credem, convingerile politice proaristocratice ale lui Socrate legate, de altfel, de idealismul său. El era adept declarat al « vechilor rînduiei politice » pe care le considera mai înțelepte, mai pioase și ca atare, mai luminate². Dimpotrivă, despre ideea pe care contemporanii și-o făceau asupra democrației, avea o părere destul de proastă, crezînd că e confuză, contradictorie și cu desăvîrșire sterilă, după cum rezultă din convorbirea dintre Socrate și Eutidem³. Principiul desemnării în funcțiuni publice prin tragere la sorți, esențial în democrația ateniană, era condamnat de către Socrate⁴. Apărător militant al ideii de ordine publică, al legii care garantează această ordine, el crede însă că ordinea în stat este de drept divin⁵ și că respectul legii este asigurat de regimurile aristocratice⁶, de unde rezultă că numai un regim aristocratic putea garanta împlinirea legii divine. Probabil că această poziție a lui Socrate a preocupat cel mai mult pe cei ce au determinat condamnarea lui în procesul

¹ Viktor Stern, *Über Sokrates*, în *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, Berlin, nr. 3/1955, p. 303. După cum se subliniază în *Istoria filozofiei*, vol. I, de sub red. lui M. A. Dînnik și colab. (trad. Ed. științifică, Buc., 1958, p. 90—91) poziția lui Socrate este net antidemocratică.

² Xenofon, *op. cit.*, I, 4.

³ *Ibid.*, IV, 2.

⁴ *Ibid.*, III, 9.

⁵ *Ibid.*, IV, 4.

⁶ *Ibid.*, IV, 6.

din 399, proces odios fără îndoială, dar explicabil din punctul de vedere al apărării statului democratic¹.

Înseamnă oare aceasta că Socrate era admirator fără rezerve al vechiului regim? Nicidecum și, dacă nu ne putem însuși în totul în această privință punctul de vedere al lui Viktor Stern, nici nu putem trece cu vederea unele din argumentele sale la care se adaugă, credem, și altele.

Deși milita pentru vechiul sistem aristocratic de conducere, totuși, spune Xenofon, « Socrate spunea că nulitățile... trebuie combătute cu toate mijloacele... chiar dacă provin dintre bogați² ». Așadar Socrate ar fi dorit ca însușirile personale de ordin intelectual și moral să fie neapărat avute în vedere la desemnarea în funcții publice, considerînd, prin urmare, în această chestiune, originea aristocratică drept condiție necesară dar nu suficientă. El spera că statul aristocratic va putea fi reformat în așa fel încît să asigure bunăstare și fericirea pentru toți. În acest scop, el cerea nobililor să renunțe la lux și aroganță³, iar celor mulți să învețe, spre a contribui astfel după puterile lor la viața publică. Ferm convins că sînt capabili de așa ceva, Socrate a militat cu căldură în favoarea ideii luminoase că oricine poate să-și însușească știința, că, astfel, drumul virtuții e deschis oricui, chiar și celor mai simpli, către care el își îndrepta cu preferință strădaniile⁴, ca unii care aveau cea mai mare nevoie de învățatură. Se pare chiar că încerca să convingă pe aristocrați că practicarea unui meșteșug, departe de a fi rușinoasă, înobilează pe om⁵, sperînd astfel să determine aruncarea unei punți peste abisul ce separa cele două tabere politice aflate în luptă.

Totul pledează pentru ideea că Socrate, îndurerat și alarmat de cruzimea luptelor politice, a dorit o reconciliere între aceste două tabere și, plecînd de la principiul că utilitatea ca și adevărul nu pot fi decît de un singur fel, el a chemat cele două grupuri ostile să se înțeleagă asupra unei legislații unice, bună pentru toți, și ascultată de toți, i-a chemat să-și dea seama că « buna înțelegere între cetățeni este avutul suprem al cetății »⁶. El spera totodată că înțelegerea va putea fi dobîndită, în spiritul unui aristocratism înnoit. Poate că de aceea Socrate, deși propagandist activ în favoarea concepției politice aristocrate, nu a aderat în mod efectiv la partidul aristocratic.

Socrate a încercat un compromis, care trebuia, în concepția lui, să favorizeze aristocrația. El a încercat să salveze instituțiile aristocrate, adaptîndu-le unor împrejurări social-economice schimbate. Cum se întîmplă însă de obicei în asemenea situații, el n-a izbutit să mulțumească pe nici una din cele două tabere. Guvernul aristocratic al celor 30 i-a interzis să profeseze⁷, iar democrația l-a condamnat la moarte. E surprinzător cît a fost de irealist pe planul

¹ Gomperz demonstrează (*op. cit.*, vol. II, p. 113 și urm.) faptul că procesul era de fapt un proces de autoapărare a statului atenian împotriva propagandei lui Socrate. La argumentarea lui Gomperz, cercetătorul marxist va constata că trebuie doar adăugat că era vorba de apărarea statului *democratic*.

² Xenofon, *op. cit.*, I, 2.

³ Diog. Laert., II, 24—31.

⁴ Xenofon, *op. cit.*, I, 2.

⁵ *Ibid.*, II, 7.

⁶ *Ibid.*, IV, 4.

⁷ *Ibid.*, I, 2; Diog. Laert., II, 19.

vieții practico-politice acest gânditor atât de profund! Herald al virtuții, se înconjoară de oameni dubioși ca Alcibiade și Critias; apostol al împăcării, se ceartă cu aproape toată lumea; bigot, atrage asupra lui neîncrederea bigoților; fanatic legalist, dă impresia că e certat cu legea; spirit critic, moare în numele dogmatismului cetățenesc; și, mai presus de orice, autor al unei utopice formule politice, nu are precauția, de care avea să dea dovadă elevul său și alt mare utopist al Atenei, Platon, să încerce aiurea realizarea planurilor sale, ci rămâne pe loc, plătindu-și imprudența cu viața.

Se înțelege însă că elementul fundamental îl constituie acțiunea lui socială echivocă. Contradicțiile din gândirea sa nu fac decît să o reflecte.

КРИТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОКРАТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА В ИСТОРИИ ГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

РЕЗЮМЕ

В первой части работы автор рассматривает историческую обстановку, в которой находились Афины во второй половине V в. до н.э., и кратко намечает исторические обстоятельства, при которых развивалось сократическое мышление, обстоятельства, характеризующиеся борьбой между демократией и аристократией и успехами демократии во время Перикла.

Во второй части работы, касаясь важнейших идеологических вопросов, порожденных социально-политической борьбой, автор подчеркивает, что демократам поощрялись научное мышление, интерес к участию народа в общественной жизни и к политическому и идеологическому воспитанию простых афинян, не являвшихся рабами; ими распространялась идея подчинения человека законам демократического государства; противную позицию занимала аристократия, защищавшая идеализм и религиозный мистицизм, проповедовавшая индивидуализм, идею права сильного и, вообще, целый ряд упадочнических идей для того, чтобы помешать политической деятельности народа. Идеологическое созревание, происходящее благодаря острым социальным конфликтам и оживленным спорам, связанным с ними, толкает вперед философское мышление. Материализм и атеизм поднимаются на более высокие ступени, социологическое мышление отделяется от онтологического, гносеология и логика выделяются как независимые философские дисциплины, развивается диалектика.

Тот факт, что от системы философского мышления отделяется сфера социологии и этики, позволяет Сократу углубить гносеологические и этико-политические вопросы, с ними связанные. Сократ не просто занимается ими, он рассматривает вопросы сознания исключительно с идеалистических позиций.

Третья часть работы начинается выступлением автора против мнения некоторых исследователей, по которому Сократ не интересовался онтологическими спорами своего времени. Действительно, философ признавая свое

враждебное отношение к вопросу глубокого изучения природы, доступной, по его мнению, только богам, но это произошло *после* того, как он ясно изложил свою идеалистическую позицию в вопросе об элементах мира, объявляя его непознаваемой, божественной сущностью. Следовательно, нельзя считать Сократа философом, не участвовавшим в борьбе материализма с идеализмом, происходившей в свое время. Далее говорится о связи между идеалистическим, мистическим философским направлением Сократа и мировоззрением афинской рабовладельческой аристократии того времени.

В четвертой части работы автор отмечает, что этические идеи Сократа появляются в связи с широким *политическим* обсуждением критериев, по которым справедливые законы надо отличать от несправедливых. Сократ желал примирения между демократами и аристократами в *пользу аристократов*, для осуществления которого последние должны были косвенно согласиться с некоторыми не существенными для нее уступками.

Сократ заметил, что за различными мнениями о *справедливости* законов находится, в действительности, различные точки зрения о их *полезности*, которая, конечно, не могла быть не понята по разному идеологическими представителями аристократии и демократии. Стремясь к примирению, Сократ ищет выхода из этого положения, показывая, что нужно открыто признавать неразрывную связь между тем, что справедливо, и тем, что полезно; он одновременно старается убедить своих собеседников, что в основе как справедливости, так и полезности лежит что-то общечеловеческое, а именно *добродетель*, которая может служить предметом изучения. Итак, агностицизм Сократа не охватывает и области этико-политических явлений. Наоборот, философ считает, что достаточно изучить добродетель, чтобы овладеть ею, и таким образом достигнуть общего мнения о полезном и справедливом, следовательно, создать фактор, благодаря которому утихнет политическая борьба. Автор выявляет противоречивое значение сократических положений, которые независимо от субъективизма консервативных идей философа сыграли положительную роль при направлении этики на путь реализма.

Отмечая заслуги Сократа в области теории концепта и индукции, автор показывает, как независимо от гносеологического субъективизма и идеализма последнего тезисы философа об индукции и концепте в значительной мере способствовали дальнейшему развитию материализма и диалектики. Одновременно рассматриваются идеалистические пределы сократической теории в этой области, гносеологические и социальные причины, обусловившие создание тезисов о логике не на основе анализа онтологического мышления, а исключительно на базе эстетического человеческого мышления. Исследуется отношение между общим идеалистическим мировоззрением Сократа и его идеями в области логики и отмечается, что при изложении логики идеализм Сократа носил *случайную* роль.

В последней части автор указывает на тесную связь противоречивой философской позиции Сократа и его стремления к социально-политическому компромиссу; кроме того, приводится ряд фактов, относящих Сократа к представителям умеренного, соглашательского, аристократического направления, которое, однако, не было принято ни одним из афинских лагерей, находившихся в состоянии политической борьбы в Афинах.

APPRÉCIATION CRITIQUE DU MOMENT SOCRATIQUE DANS L'HISTOIRE DE LA PHILOSOPHIE GRECQUE

RÉSUMÉ

Dans la première partie de l'étude, l'auteur rappelle les circonstances historiques où se trouvait Athènes pendant la seconde moitié du Ve siècle avant notre ère, et esquisse le cadre historique qui a favorisé le développement de la pensée socratique. L'époque se caractérise par les luttes qui opposèrent les démocrates aux aristocrates et par les succès, au temps de Périclès, de la démocratie.

Dans la seconde partie, l'auteur, analysant les principaux problèmes idéologiques dont l'apparition fut déterminée par les luttes sociales et politiques, souligne le fait que les démocrates stimulaient la pensée scientifique en même temps que l'intérêt pour l'éducation politique et idéologique des gens simples mais libres d'Athènes, — dont on attendait la participation à l'activité publique — tout en prêchant la soumission de l'individu aux lois de l'Etat démocratique. Par contre, les aristocrates défendaient l'idéalisme et le mysticisme religieux. Ils propageaient l'individualisme ou l'idée qui confère le droit au plus fort et en général une série d'idées démobilisantes, destinées à empêcher l'action politique du «démós». Le développement idéologique qui s'ensuit grâce aux conflits sociaux très intenses et aux vifs débats autour d'eux, assure le progrès de la pensée philosophique. Le matérialisme et l'athéisme gagnent un niveau supérieur de développement, la pensée sociologique se sépare de l'ontologie, la gnoséologie et la logique se constituent comme sciences indépendantes et, en même temps, la dialectique commence à se développer.

Le fait que, dans l'ensemble de la pensée philosophique, apparaît une délimitation de la sphère des idées sociologiques, permet à Socrate d'approfondir les problèmes ético-politiques et, parallèlement, les questions de gnoséologie. Cependant Socrate arrive à donner une valeur absolue aux phénomènes de conscience.

Au début de la troisième partie de ce travail, l'auteur combat l'opinion selon laquelle Socrate n'aurait accordé aucun intérêt aux discussions ontologiques de son temps. Il est vrai que le philosophe grec n'a pas caché son hostilité envers l'étude approfondie de la nature, réservée, selon lui, aux dieux. Mais il a manifesté cette attitude après avoir affirmé clairement sa position idéaliste concernant le problème des éléments du monde, dont il a proclamé l'essence divine et incognoscible. On ne peut donc considérer Socrate comme un philosophe n'ayant pas participé aux disputes que se sont livrés, à son époque, le matérialisme et l'idéalisme. Plus loin, on nous présente le rapport existant entre l'orientation mystique de Socrate et la mentalité de l'aristocratie esclavagiste de son temps.

Dans la 4e partie de l'étude, l'auteur observe que les idées éthiques de Socrate se sont manifestées à l'occasion des grands débats politiques concernant le critère d'après lequel les lois justes doivent être séparées des lois injustes. Le philosophe voulait une réconciliation entre démocrates et aristocrates,

au profit de l'aristocratie, qui, dans ce but, était indirectement sollicitée d'accepter certains compromis non essentiels pour elle.

Socrate avait déjà remarqué que, derrière les différentes opinions relatives à la *justesse* des lois, il y avait au fond divers points de vue concernant leur *utilité*. Certes, la façon de comprendre l'utilité constituait elle aussi un point qui séparait nettement les défenseurs de l'aristocratie et ceux de la démocratie. Avec sa tendance vers la réconciliation, Socrate s'efforce de trouver une issue à cette impasse, montrant qu'il faut reconnaître sans détour la relation indissoluble qui existe entre le juste et l'utile ; par là il voulait convaincre ses interlocuteurs que le juste et l'utile reposent tous les deux sur quelque chose de généralement humain, à savoir la *vertu*, laquelle peut devenir objet d'étude. Ainsi donc l'agnosticisme de Socrate n'envisage pas la sphère des phénomènes éthico-politiques. Par contre, il pensait que, pour acquérir la vertu, il suffit de l'étudier. De cette façon on pourrait en arriver implicitement à une opinion *générale* sur l'utile et le juste, ce qui constituerait un facteur important pour modérer les passions politiques. L'auteur met en relief la signification contradictoire de ces thèses socratiques, lesquelles, indépendamment du subjectivisme et des intentions conservatrices du philosophe grec, ont eu un rôle positif dans l'orientation de l'éthique sur une voie réaliste.

Quant aux mérites de Socrate dans le domaine de la théorie du concept et de l'induction, l'auteur montre comment les thèses socratiques relatives à ce domaine — malgré le subjectivisme du philosophe et contre son idéalisme — ont apporté une contribution remarquable à l'évolution ultérieure du matérialisme dialectique. On relève en même temps les limites idéalistes de la théorie socratique dans ce domaine. L'auteur insiste aussi sur les causes gnoséologiques et sociales qui ont déterminé Socrate à élaborer ses thèses de logique en analysant non pas la pensée ontologique, mais exclusivement la pensée éthique. L'étude du rapport entre la conception idéaliste générale de Socrate et ses idées dans le domaine de la logique, amène l'auteur à constater que l'idéalisme du philosophe grec a eu un rôle accidentel et non pas essentiel en ce qui concerne l'élaboration de sa logique.

Dans la dernière partie de l'étude, on nous fait voir que la position philosophique contradictoire de Socrate est intimement liée à sa tendance vers un compromis social-politique. A cet effet, on mentionne certains aspects qui assignent au philosophe le rôle d'un représentant des tendances aristocratiques modérées et conciliantes, dont les deux camps adversaires d'Athènes n'ont pas d'ailleurs tenu compte pour mettre fin à leurs luttes politiques.

GNOMELE MONOSTIHURI ALE LUI MENANDRU

DE

N. I. ȘTEFĂNESCU

STUDIU DE SELECTARE A CELOR AUTENTICE DUPĂ EDIȚIILE MEINEKE 1823—1847

Din bogata varietate a vastei opere dramatice a comicului elin Menandru, care a ocupat scena atică timp de 30 ani (321—291 î.e.n.) și a prezentat la cele mai multe întreceri dramatice peste o sută de comedii, lumea veche a desprins un număr însemnat de cugetări, pe care le păstra și le transmitea, ca pe un tezaur prețios, nu numai doritorilor de frumos, dar și școlii în decursul secolelor următoare. Numărul lor a crescut prin adaosuri din autori recunoscuți, tragici și comici, ca și prin imitarea și compunerea altor cugetări, numite γνῶμαι, cu cuprins cât mai variat, orinduindu-le, pentru ușurarea memorizării, după alfabet (ἀκροστίχως).

Cei mai buni cunoscători ai școlii de pe acele vremuri au adunat în vaste colecții cât mai multe gnome. Dintre ei, Ioannes Stobaeus, în sec. al V-lea e.n., a cules în Florilegiul său tot ce i s-a părut mai frumos din mulți autori și mai ales din Menandru. Curtius Wachsmuth și Otto Hense le-au ordonat și analizat critic în decursul multor ani, de la 1894—1912. Din opera lui Stobaeus, ca și a altor gnomologi, ca de pildă a lui Orion, din vremea lui Theodosius al II-lea, au cules mulți, și de aceea Anton Elter întreprinsese o istorie a gnomologiilor grecești, dar n-a putut-o duce la capăt. Totuși a ajutat mult pe cei doi editori de mai târziu : August Meineke și Theodor Kock.

Paralel cu acestea, s-a răspîndit, încă din primul secol al erei noastre, o lucrare anonimă pentru folosul școlii, intitulată : Σύγκρισις Μενάνδρου καὶ Φιλιστίωνος : *Comparatio Menandri et Philistionis* («Controversă între Menandru și Philistion»), un mimograf din epoca lui August și Tiberiu.

Primul editor al acestora a fost Nicolaus Rigaltius, al doilea Ianus Rutgers în 1618, care a înlocuit numele lui Philistion cu cel al lui Philemon, rivalul lui Menandru în comedia nouă. Această schimbare a fost primită de Meineke și apoi de Kock. Dar Curtius Wachsmuth, Wilhelm Studemund și, mai ales,

Wilhelm Meyer, au restabilit vechiul titlu. Această *comparatio* conține un număr însemnat de versuri autentice menandriene.

Între sec. IV—VI ale erei noastre, alături de opera de mai sus, s-a născut și o colecție intitulată : Γνώμαι μονόστιχοι Μενάνδρου, cu care ne ocupăm acum, care s-a răspândit în multe manuscrise, din care August Meineke a publicat prima oară, în 1823, un număr de 685 monostihuri. În următoarele ediții ale fragmentelor lui Menandru, a II-a și a III-a, el a mai adăugat încă 73, urcînd numărul lor la 758, reluînd ordinea acrostihică o dată cu fiecare dintre cele trei suplimente adăugate.

Theodor Kock nu le-a tipărit în ediția sa, vol. III, care cuprindea fragmentele lui Menandru, deoarece Wilhelm Meyer întreprinsese un studiu vast, înainte de Kock, asupra unui număr mare de manuscrise și codice—peste 25—conținînd astfel de monostihuri. În 1890, el refera la Academia din München despre toată această operă de colecționare și selectare, urmînd să le adauge note critice. A publicat numai parte din ele în două colecții succesive, începînd din 1891.

În același timp, din solul Egiptului a ieșit la iveală o nouă serie de monostihuri pe care le-a publicat Adolf Gerhard. Printre acestea cele mai de seamă sînt gnomele tragicului cinic Chares, contemporan cu Menandru. Numai șase gnome s-au păstrat din opera lui Chares printre cele răspîndite sub numele lui Menandru.

Astfel de colecții s-au copiat și s-au împrăștiat la diferite școli din epoca elenistică, iar mai tîrziu, în epoca bizantină, gramaticii le-au prelucrat pentru învățămînt.

În afară de Menandru, Philemon și Diphilos, reprezentanții comediei noi atice, au mai fost excerptați tragicii Euripide, Sofocle și Eschyl, apoi Chares și alții, dar circulau sub titlul Μενάνδρου γνώμαι.

Din cauza prelucrărilor și alterărilor suferite din partea gramaticilor, care au compus altele pe aceleași teme sau pe teme noi, se simte nevoia alegerii celor autentice din toată această mulțime de cugetări, multe nedemne de autorii pe seama cărora s-au răspîndit.

Însuși Körte, în volumul al II-lea al operei *Reliquiae Menandri*, a inițiat această operă de selectare, încredințînd elevului său Zauzich sarcina să aleagă pe cele menandriene din papirusuri și ostraka, dar acesta, răpit de o moarte prematură, n-a putut publica nici măcar o parte din cercetările sale.

În acest studiu îmi propun să aleg gnomele autentice numai din cele publicate, în cele trei ediții ale lui, de Aug. Meineke, adică din cele 758 de monostihuri. O încercare de extindere a orizontului de cercetare se lovește de imensitatea materialului, imposibil de revizuit și analizat critic de un colectiv restrîns, necum de un singur om.

MANUSCRISELE FOLOSITE DE AUGUST MEINEKE

A și V s-au numit două manuscrise vieneze din care Gottlieb Schneider a publicat, în 1812, ca anexă la «*Fabulae Aesopiae*», 502 versuri cu titlul Μενάνδρου γνώμαι μονόστιχοι.

A se încheie cu litera *O* și *V* continuă. Meineke, în 1823, reeditează versurile culese de Schneider și adaugă altele, după încă două mss. vienezze *W* (olfenbüttler) și *Vin.*, ridicînd numărul lor la 564 de versuri.

S e tot un ms. vienez din care Meineke a completat în 1841, în opera sa FCG și în « editio minor » din 1847, primul lui supliment, de la nr. 565—593.

P (arisinus) studiat de F. Boissonade în 1829 în *Anecdota Graeca* I, p. 153—159, a fost folosit de Meineke ca să compună al doilea supliment de 44 vss., deci de la 594—637.

F este o colecție care cuprinde 536 vss., tipărită în 1495, din care Meineke a cules 121 vss., ca al treilea supliment, ridicînd numărul lor la 758 monostihuri la care s-a oprit.

U arată colecția din bibl. Urbini din Vatican, lucrată și studiată critic de Wilhelm Meyer din Speyer, pe atunci (1891) la München.

K este un manuscris descoperit la Atena și studiat de Wilh. Meyer în *Abh. der bayer. Akad.*, XIX, 1, München, 1891.

L este un supliment al ms. *W* din Viena (supl. Graec. 83).

F înrudit cu *A* a fost folosit de Piccolomini în *Supplément à l'anthologie grecque*, publicat în 1853.

Dintre toate aceste colecții de mss. *F* și *A* prezintă cele mai puține schimbări și alterații. *S P V* au suferit interpolară și modificări mai grave. *W* și *L* (suplimentul lui *W*) prezintă cele mai grave alterări.

În alegerea versurilor menandriene voi păstra numerotația lui Meineke (de la 1—758) și voi arăta corespondențele cu frg. lui Körte 1959, în paranteză adăugînd pe cele ale lui Th. Kock, vol. III 1888 (*C A F*), cum face însuși Körte. Voi reduce aparatul critic numai la testimoniile cele mai importante. Din publicații mă voi referi mai ales la Meineke prima ediție din 1823, a doua la Berlin-Reimer, 1841 vol. IV, a treia « editio minor » tot la Berlin-Reimer, 1847, p. 867—1066.

În al doilea rînd mă voi referi la Wilh. Meyer, *Abh. der bayer. Akad. der Wiss.* I Cl. XV, 1890, care a lucrat după 25 de codice de monostihuri și *Abh. etc.* I Cl. XIX, 1891 și 1892. Cîteodată voi cita pe Wilh. Studemund, *Index lectionum Univ. Vratisl.*, 1887, unde se află atît Συγκρισις Μενάνδρου καὶ Φιλοστράτου cît și *Disticha Parisina* după Boissonade.

Monostihurile nealterate și nemodificate, deci autentice, n-au nici un semn, iar cele care au suferit modificări sau prelucrări și alterări sînt prevăzute cu un asterisc*.

MONOSTIHURI MENANDRIENE

3. 'Αεὶ τὸ λυποῦν ἀποδίωκε τοῦ βίου = 340 (410) ἀποδ. p. ἐκδίωκε *K*. [Înlătură totdeauna orice pricină de suferință din viața ta]. La Stob., *Ecl.* IV, 44, 11 : Menandru în *Plokion* (Colierul) ; continuă cu « noi trăim o mică durată de timp și în strîmtorare ». La Seneca, *De brev. vitae*, II, 2 : « Așa încît, ceea ce s-a spus la cel mai mare poet, ca un oracol, nu mă îndoiesc că e adevărat : *exigua pars est vitae qua vivimus* », însă sensul este « partea din viață pe care o trăim cu adevărat este mică ». El adaptează cugetarea la concepția sa stoică (Körte).

*13. Ἄνδρὸς τὰ προσπίπτοντα γενναίως φέρειν = 771 Kock.

[Un adevărat bărbat trebuie să suporte cele neprevăzute, cu noblețe].

Versul e prelucrat pe scurt din frg. 633 (672) la Stob., *Ecl.* IV, 44, 6 :

ἄνδρα τὸν ἀληθῶς εὐγενῆ καὶ τὰγαθὰ
καὶ τὰ κακὰ δεῖ πταίοντα γενναίως φέρειν.

[Bărbatul cu adevărat nobil trebuie să suporte cu tărie și cele bune ca și relele ce-l lovesc]. După acest frg. s-a prelucrat și un mon. în U, la Meyer, *op. cit.*, p. 426 și 291 vs. 281 :

σοφοῦ δὲ ἄνδρὸς πάντα γενναίως φέρειν.

26. Ἄνδρὸς χαρακτήρ ἐκ λόγου γνωρίζεται = 66 (72.143)

[Characterul unui adevărat bărbat se cunoaște după cuvînt].

La Orion, *Antholog.*, I, 11 din *Arrephoros* de Menandru : cf. Terentius, *Heaut.*, 384 *nam mihi quale ingenium haberes fuit indicio oratio*. Ihne (*Quaest. Terent.*, 42) arată că n-a existat decît în *Arrephoros*, nu e luat din *Heaut.* de Menandru, căci la Terentius vorbesc două femei; de altfel ideea nu era proverbială, ci comună. Versul apare și în Stobaeus, *Append. Floril.*, 163^b. la Meineke IV 231, începînd cu ἐτέρων. Mai apare la Maximus, p. 278, Anton., *Melissa*, 1, 48 ca și la Meyer U.A. 9 p. 424.

34. Ἄει δ'ὁ σωθεὶς ἐστὶν ἀχάριστος φύσει = 478¹ (595¹).

[Totdeauna cel salvat este din fire nerecunoscător].

La Stob., *Ecl.*, II, 46, 9 « τοῦ αὐτοῦ » adică tot al lui Menandru. Vezi și mon. 40 și 645 cu care însă nu e strîns legat cum arată Wachsmuth.

40. Ἄνῆρ ἀχάριστος μὴ νομιζέσθω φίλος = 476 (686).

[Omul nerecunoscător să nu fie socotit prieten].

Din Stob., *Ecl.*, II, 46,1 ἄνῆρ ἀμνήμων mon. U A 20 Meyer, *Abh. der bayer. Akad.*, XV, 425. În *L* ἄνῆρ ἄχρηστος « omul netrebnic », μὴ νομιζέσθω în *W*, λογιζέσθω în *V*. Toate aceste prelucrări confirmă forma originală transmisă de Stob. S-au făcut multe variante ca mon. 10 : ἀχάριστος ὅστις εὖ παθῶν ἀμνημονεῖ. și mon. 456 : πονηρὸς ἐστὶν πᾶς ἀχάριστος ἄνθρωπος v. și mon. 645.

50. Ἀσυλλόγιστόν ἐστιν ἡ πονηρία = 482 (768).

[Neomenia e tot ce poate fi mai absurd],

după Stob., *Ecl.*, III, 2, 6. Revine și la Meyer U 425, 16.

*59. Βέλτιστε μὴ τὸ κέρδος ἐν πᾶσι σκόπει = 940 (854).

[Prietenule, nu privi, în toate, cîștigul].

Versul apare aproape în toate mss. V P A W L Γ, în Meyer, *Urb. Spruchs.*, 428, 3—4, și a fost recunoscut de toți al lui Menandru. Walz, *Rhet. Gr.* II, 16 și Doxopatres ib. II, 251 confirmă că există între mon. lui Menandru, mai ales după forma imper. În *L* apare o schimbare : βέλτιστον σκοπεῖν « cel mai bun lucru este să nu cauți cîștigul în toate ». Acest vers e așa construit că se modifică greu. O potrivire a inițialei a dus la mon. 364 :

Μὴ πρὸς τὸ κέρδος ἀεὶ πειρῶ βλέπειν tot în *L*; la Meyer, *op. cit.*, 429, găsîm altă variantă a mon. 59.

120. Δύναται τὸ πλουτεῖν καὶ φιλανθρώπους ποιεῖν = 19 (19).

[Îmbogățirea are putere să facă și filantropi].

După Stob., *Ecl.*, IV, 31, 5. Menandru în « *Pescarul* » (*Αλιεὺς). Fără numele autorului apare la Hermogenes Progymn. (*Rhet. Gr.* II p. 8, 1 Spengel) și în lat. Prisc., *Praeexercit.*, 433, 8 : *possunt divitiae et clementem facere*. Apare

și în cartea lui Stob. *ἔπαινος πλούτου* (Lauda bogăției). Se aseamăna cu frg. 398 (463) din comedia *Trophonios* de Men.

Τὸ μηδὲν ἀδικεῖν καὶ φιλανθρώπους ποιεῖ. [A nu săvârși nedreptăți este, totodată, calea care face și filantropi]; de asemenea în « adelon » 790 (568) : Τὸ μηδὲν ἀδικεῖν καὶ καλοῦς ἡμᾶς ποιεῖ [Nesăvârșirea nici unei nedreptăți ne face, în mod firesc, buni].

135. Δίκαιος ἂν ᾖ, τῷ τρόπῳ χρῆση νόμῳ = 495 (772).

[Dacă vrei să fii drept, condu-te de caracterul tău ca de o lege].

La Stob., *Ecl.*, III, 9, 7. Urmează sub aceeași « lemma » χρῆστοῦ πρὸς ἄνδρὸς μηδὲν ὑπονόει κακόν = 496 (773 cu ἐννοεῖν). [Din partea unui bărbat distins să nu bănuiești nici un rău (să nu-ți închipui K.)].

136. Δίκαιος ἀδικεῖν οὐχ ἐπίσταται τρόπος 497 (774).

[Caracterul drept nu știe să facă nedreptate].

După Stob., *Ecl.*, III, 9, 8 fără o nouă lemma, dar despărțit de cel de mai sus (496, 733); cf. și frg. 498 (775) : τὸ μηδὲν ἀδικεῖν πᾶσι ἀνθρώποις πρέπει la Stob., *Ecl.* III, 9, 9. [Se cade tuturor oamenilor să nu facă nici o nedreptate].

*150. Ἐν νυκτὶ βουλὴ τοῖς σοφοῖσι γίνεται = *Epitrep.*, 76 K³ (733).

[Celor înțelepți noaptea le vine sfat bun],

prelucrat după *Epitrep.*, vs. 35 Jensen, 76 K³ : Ἐν νυκτὶ βουλήν δ' ἔπερ ἅπασι γίνεται/ διδοὺς ἑμαυτῷ, διελογιζόμεν.

« Dar noaptea, cum se-ntimplă tuturor,

Vorbeam cu mine însumi, dându-mi sfaturi »

(trad. de N. I. Ștefănescu AR. *Studii și cercetări XXXVIII*, 1937, p. 84). « Cine nu știe zicătoarea răspîndită pretutindeni, care spune că trebuie să cauți sfatul din noapte? » Libanius IV, 878, 26. Chiar Herodot VII, 12 νυκτὶ δὲ βουλήν διδοὺς Ἐρέξης...; deci mon. este cules de Men. din graiul poporului.

*151. Ἐνεγκε λύπην καὶ βλάβην ἐρρωμένως = 634 (556).

[Suportă cu tărie amarul ca și paguba]

modificat după Stob., *Ecl.*, IV, 44, 23 care prezintă forma autentică : ἔνεγκ' ἀτυχίαν καὶ βλάβην εὐσχημόνως, (fără tulburare), cum apare și în Walz, *Rhet. Graec.* 29. Cf. și notele lui Hense la locul din Stob., *Floril.*, CVIII, 39.

168. Εἷς ἐστὶ δοῦλος οἰκίας ὁ δεσπότης = 716 (760).

[Unul este robul casei : stăpinul] după Libanius, *Or. de servit.*, 66 (II 569) Foerst : « Avea minte și Menandru, fiul lui Diopethes, mai ales că el însuși simțea că este servul slujitorilor lui, așa că a putut să spună : « εἷς — δεσπότης ». De asemenea la Aristid. II, 204 pentru Men. τὸ τοῦ καμφοδιοποιοῦ . . . ὡς ἄρ' εἷς εἶη τῆς οἰκίας δοῦλος ὁ δεσπότης.

*183. Εὐπειστον ἀνὴρ δυστυχῆς καὶ λυπούμενος = 322 (380). « *Facile ei persuadent alii, quem sua semper consilia frustrantur* ». Kock 380,

[Omul nefericit și lovit de suferință este ușor de convins], prelucrat după : εὐπιστος ἀτυχῶν ἐστὶν ἀνθρώπος φύσει. [omul nefericit este din fire încrezător], la Stob., *Ecl.*, IV, 405 Μενάνδρου Παρακαταθήκη (*Depositum*). Meineke preferă εὐπειστον, Körte εὐπιστον ca Aristot., *Rhet.*, II, 12, p. 1389^a, 18.

190. Ζῶμεν γὰρ οὐχ ὡς θέλομεν, ἀλλ' ὡς δυνάμεθα = 45 (50).

[Căci trăim nu cum vrem, ci cum putem]. La Suda (Suidas) cu adaosul « despre cei care nu trăiesc după dorința lor ». Îl folosește și Platon în *Hippias*

Maior 301 C. « Astfel sînt rosturile noastre : nu cum vrea cineva, zic cei ce vorbesc în sentințe, ci cum poate ». La Terent., *Andria* 805, « *ut quimus aiunt, quando ut volumu' non licet* ». E foarte probabil că Menandru, în *Andria* sa, a folosit un vechi proverb (Körte). După acest mon. s-au prelucrat : mon. 64 βουλόμεθα πλουτεῖν πάντες, ἀλλ'οὐ δυνάμεθα, mon. 236: θέλομεν καλῶς ζῆν πάντες, ἀλλ'οὐ δυνάμεθα.

* 304. Κακὸν φυτὸν πέφυκεν ἐν βίῳ γυνή, prelucrat din 578 (651) la Stob., *Ecl.*, IV, 22, 77

[Rea buruiană s-a ivit în viața omului, femeia].

În U la Meyer, *op. cit.*, 421 și 434, 3, avem la urmă — δάμας (soția) cuvînt niciodată întîlnit la Men. Versul e urmat de :

* 305. Καὶ κτώμεθ'αὐτὰς ὡς ἀνγκαῖον κακόν = 578² (651²).

[Și le dobîndim (pe femei) ca pe un rău necesar] alterat din Stob., *Ecl.*, IV, 22, 77 = frg. 578—651 :

Τὸ γκαμεῖν, ἐάν τις τὴν ἀλήθειαν σκοπῆ
κακὸν μὲν ἔστιν, ἀλλ'ἀνγκαῖον κακόν.

[Însurătoarea, dacă cineva privește curatul adevăr, este un rău, dar un rău necesar]. După al doilea s-a prelucrat și mon. 102 : Γάμος γὰρ ἀθρώποισιν εὐκαῖον κακόν. [Însurătoarea pentru oameni este un rău dorit].

319. Λύπην γὰρ εὖνους εἶδεν ἰᾶσθαι λόγος = 642³(591³).

[Pentru cel bolnav trupește (1.) e nevoie de doctor, iar pentru cel bolnav sufletește, de prieten (2.)]

3. [Căci cuvîntul binevoitor știe să vindece suferința]. În frg. 642³ în loc de ἰᾶσθαι e θεραπεύειν, în Meineke² λόγος, la Stob., *Ecl.*, IV, 48, 29 φίλος, « Căci prietenul binevoitor », etc.

mon. 315. Λογισμὸς ἔστιν φάρμακον λύπης μόνος :

« Numai judecata este leacul suferinței ».

mon. 326, 577 : λύπης ἰατρός ἔστιν ὁ χρηστός φίλος.

mon. 610 (alterat) : λύει δὲ λύπην παντὸς ἀθρώπου λόγος.

mon. 622 (modificat) : *Ο λόγος ἰατρός τῶν κατὰ ψυχὴν σοφός.

mon. 550 (modificat) : Ψυχῆς νοσοῦσης ἔστιν φάρμακον λόγος.

cf. și Studemund, *op. cit.*, p. 33 cu alte variante.

* 323. Λυπεῖ με δεῦλος δεσπότης μεῖζον φρονῶν.

[Mă supără un sclav cu mai multă minte decît stăpînul său (*qui dominum contemnit* K = care-și disprețuiește stăpînul] vers stricat din cel neînțeles al lui Menandru : λυπεῖ με δεῦλος μεῖζον οἰκέτου φρονῶν = 562 (796) [mă supără sclavul cu mai multă minte decît un slujitor, *qui supra servum sapit* K], după Stob., *Ecl.*, IV, 19, 5 întregit cu încă două versuri :

Ὅταν τύχη τις εὖνοεῦντος οἰκέτου,
οὐκ ἔστιν οὐθὲν κτῆμα κάλλιον βίῳ = 563 (644).

[Cînd cineva are parte de un slujitor binevoitor, nu e nici o avuție mai frumoasă pentru viață]. După vs. al doilea s-a făcut mon. 423, înlocuind βίῳ cu φίλου : « Nu e nici o avuție mai frumoasă ca un prieten (sincer) ».

* 326. Λύπης ἰατρός ἔστιν ἀθρώποις λόγος.

[Cuvîntul este pentru oameni lecitor (doctor) de suferință], prelucrat după schol. Venet. Hom. II. XV, 393 « căci și Men. a zis :

ἰατρός ἔστιν ὁ λόγος ἀθρώποις νόσων = 782 (559)

ψυχῆς γὰρ οὗτος μόνος ἔχει κουφίσματα.

[Cuvîntul este un doctor de suferințe pentru oameni, căci numai el aduce mîngîieri sufletului]», cf. și schol. Aisch. *Prom.*, 378 :

λόγος γὰρ ἀνθρώποισιν ἰατρὸς νόσου.

[Cuvîntul e un leucitor de suferință pentru oameni].

Versurile au fost prelucrate în Σύγκρισις. Μεν. καὶ Φιλιστίωνος 182—185 la Studemund, *op. cit.*, Men. s-a inspirat, însă, direct din Aisch. *Prom.*, 378 : Ὀργῆς νοσοῦσης (ζευόσης Dind.) εἰς ἄνθρωποις ἰατροὶ λόγοι.

[Cuvintele sînt leucitoare pentru boala miniei]. În afară de mon. 326 tot din același vers s-au prelucrat și mon. 622, 674.

339. Μὴ ἔστιν ἀρετὴ τάτοπον φεύγειν ἀεὶ = 179³ (203³).

[Există o singură virtute : să te ferești totdeauna de ce-i nelalocul său].

După Orion, *Antholog.*, VII, 6 : ἐκ τοῦ Ἡνιόχου Μενάνδρου sub titlul « Despre virtute ». Τὸν ἄτοπον (să te ferești de cel necuviincios?), corectat de Boissonade, *Anecd.*, I, 158 după un cod. Meineke crede că aici ὁ ἄτοπος = ἀτοπία, atitudine nepotrivită cu realitatea : cf. și *Epitrep.*, 741 Körte.

340. Μακάριος ὅστις οὐσίαν καὶ νοῦν ἔχει = 101¹ (114¹) urmat de : χρῆται γὰρ εὖτος εἰς ἃ δεῖ ταύτη καλῶς.

[E fericit cel ce are avere și minte ; căci el se folosește bine de ea la cele de trebuință], după Stob., *Ecl.*, IV, 39, 7. Μενάνδρου Δημιουργοῦ (Orinduitor la ospete sau femeia confidentă a tinerei căsătorite, cf. schol. Aristoph. *Equ.* 650 și Suidas sub δημιουργός), tot la Stob., *Ecl.*, IV, 31, 100 Μενάνδρου Μηναύρητη (Proteasa Cybelei) citează aceleași versuri, dar e greșit cum a argumentat Hense la Stob., *Ecl.*, V, p. 769, căci « lemma » e pentru frg. 274 (323) din această comedie. E citat și de Plut., *Mor.* 34^c, Maxim. Conf., 12, 35 p. 571 Combefis.

* 341. Μὴ φεῦγ' ἑταῦρον ἐν κακοῖσι κείμενον = *Epitr.*, 585 Jensen³, 640 Körte [Nu-ți părăsi prietenul ajuns la nevoie]. v. și pag. XXVIII tot la J³. Alții întregesc altfel. Versul e rupt dintr-un dialog. Menandru imită un tragic, cf. κακοῖσι.

352. Μισῶ ἰσχυρὸν χρηστὸν ὅταν εἴπη λόγον = 481 (767).

[Nu pot suferi pe un om necinstit cînd spune un cuvînt bun], după Stob., *Ecl.*, III, 2, 5 reproduc de Elter în *Corpus Paroim.*, 575 ca și de Meyer, *Urb. Spruchs.*, 426, 26. Kaibel îl regăsește în *Epigr. Gr.* XXIII, 1117^a « Cînd, deși cineva săvîrșește necuviințe, vorbește totuși cuvinte alese și nu se sfiște de vecinul său, care-i de față, perversitatea lui devine îndoită (διπλάσιος αὐτῷ γίνεθ' ἢ πονηρία, vers?), cf. și Antonius Melissa 278, 12 cu ὅταν. La ceilalți mai des e ἔν.

* 365. Μαστιγίας ἔγχαλλος ἀφόρητον κακόν = 669¹ (487¹ adesp.).

[Un sclav cu bani e un rău de nesuferit], după forma originală : ἀφόρητός ἐστιν εὐτυχῶν μαστιγίας [e nesuferit un sclav norocos, fericit] transmisă de Cassius Dio 60, 29. « Claudius deși cînd prindea pe libertii altora ca răufăcători, îi pedepsea grozav, față de ai săi se purta însă (altfel), așa încît se spune că, o dată, cînd un actor a zis în teatru vorba des repetată că « e nesuferit un sclav care e fericit » și deoarece tot poporul se uita spre Polybios, libertul lui, cu toate că acela a strigat : « dar același poet a spus că « au ajuns regi cei ce erau mai înainte ciobani » (*Epitrep.*, 157, 116 J⁸), nu i-a făcut nici un rău ». Legătura a fost stabilită de Webster, *Journ. of Hell. Studies*, 75 (1955), 160.

*369. Νόμιζε κοινὰ πάντα ἀτυχήματα = Urbin. N2, Meyer, *Abh.* XV, 439—440 [Socoate comune toate neajunsurile]. U întregește : Νόμιζε πάντα κοινὰ τὰ τῶν φίλων βάρη(= δυστυχήματα) :

[Socoate comune grelele nenorociri ale prietenilor tăi], toate prelucrări după: κοινὰ < γὰρ > τὰ τῶν φίλων = 10 (9), citat în schol. Plat. Phaedr. 279^c cu adaosul « ἐπὶ τῶν εὐμεταδότων (despre cei generoși) și Men. în *Adelphoe B* cu testimonii la Timaeus, Aristotel, Clearchos. La Suidas pe baza lui Timaeus « se folosește de această cugetare Men. în *Adelphoe* », cf. și Terent. *Adelph.* 803 « *nam vetus verbum hoc quidemst communia esse amicorum inter se omnia* ».

Între mon. 263 : Ἰδίας νόμιζε τῶν φίλων τὰς συμφοράς = Meyer, *op. cit.*, (XIX) K 174 p. 284 și mon. 643 idem [Socoate ca pe ale tale nenorocirile prietenilor tăi].

378. Νόμος γονεῦσιν ἰσοθέους τιμὰς νέμειν = 600 (805).

[E lege să dai părinților onoruri ca și zeilor], după Stob., *Ecl.*, IV, 25, 26 cu mai mare autoritate ca Apostolios XIII, 78 care-l atribuie lui Philemon sau Sophokles ; urmează mon. 379.

Νόμιζε σαυτῶ τοὺς γονεῖς εἶναι θεοὺς și prelucrat mon. 238 θεοὶ μέγιστοι τοῖς φρονοῦσιν οἱ γονεῖς, citat și de Meyer, *op. cit.*, 413.

410. Ὀργὴ φιλοῦντος μικρὸν ἰσχύει χρόνον = 567 (797).

[Minia îndrăgostitului ține puțină vreme] ușor prelucrat după Stob., *Ecl.*, IV, 20, 20 : Ὀργὴ φιλοῦντων ὀλίγον ἰσχύει χρόνον. Același mon. în pap. Berol.-Varsav. ed. de Manteuffel printre alte 11 mon., în 1948 la Varșovia, p. 81, cf. și Terent., *Andria*, 555 : *amantium irae amoris integratior*. De aceea Clericus l-a atribuit *Andriei* lui Men. scotită a a doua ediție a *Perinthiei*.

411. Οὐπόποτ' ἐζήλωσα πολυτελεῆ νεκρὸν = *Perinth.*, frg. 2 (394).

[Niciodată n-am invidiat pe un mort cu pompă] și continuă : εἰς τὸν ἴσον ὄγκον τῷ σφόδρ' ἔρχετ' εὐτελεῖ.

[El merge într-o urnă egală cu a unuia oricit de sărac], din Stob., *Ecl.*, III, 1, 2 Μενάνδρου Περιηθείας Α'. Asemănătoare sînt frg. 509. (624) :

οὐπόποτ' ἐζήλωσα πλουτοῦντα σφόδρα

ἄνθρωπον, ἀπολαύοντα μηδὲν ὧν ἔχει.

[Niciodată n-am invidiat pe un om prea bogat care nu știe să se folosească de nimic din cite are], după Stob., *Ecl.*, III, 16, 7 și repetat *Ecl.*, IV, 31, 65 unde e legat greșit cu un vs. de Antiphanes (frg. 259 K) ; v. și Elter, *Corp. paroim.*, 623 la Menandru.

419. Οὐκ ἔστιν εὐρεῖν βίον ἄλυπον οὐδενός = 341 (411).

[Nu se poate găsi viață de om fără suferință], după Orion, *Anthol.* VIII, 5... din *Plokion* (Colierul) de Menandru. A fost greșit atribuit lui Euripide de Maxim. Confessor 28, 880 Combefis și după el de Cramer, *Anecd. Oxon.*, IV, 253, 33 și Antonius Melissa I 72 p. 989 cum a vădit Nauck TGF² p. VIII și XXI.

E citat des de bizantini. Revine în mon. 58 și 599 ;

Βιοῦν ἀλύπως θνητὸν ὄντ' οὐ βῆδτον :

[Nu e ușor, dacă ești muritor, să trăiești fără suferință].

Același în U, 430, 7 B : Βιοῦντ' ἀλύπως θνητὸν ὄνθ' εὐρεῖν μέγα. Meyer, *Urbin. Samml.*, 401.

420. Ὅ πολὺς ἄκρατος ὀλίγ' ἀναγκάζει φρονεῖν = 512 (779).

[Vinul prea mult face pe om să judece puțin], după Stob., *Ecl.*, III 18, 4. v. și Elter, *Corp. Par.*, 630. La Clem. Alex., *Paed.*, II, 2, 22 p. 169 Stählin,

Varro, *Sat. Men.*, frg. 30 Buech. *non mirum si caecuttis, aurum enim non minus praestringit oculos quam ó πολὺς ἄκρατος.*

— ὅταν τύχη τις εὐνοοῦντος οἰκέτου

423. Οὐκ ἔστιν οὐθὲν κτῆμα κάλλιον[φίλου = 563 (644), cu βίω in loc de φίλου.

[Cînd cineva are parte de un slujitor binevoitor nu există nici o avuție mai frumoasă (decît un prieten) pentru viață], după Stob., IV, 19, 6. cf. și mon. 743 : Φιλίας δικαίας κτῆσις ἀσφαλεστάτη, in Γ : « *Amico firmo nil emi melius potest* ». La Meyer, *op. cit.*, p. 441, 0,9 și 442. În expresie imită pe Eurip. cf. mon. 416 : οὐκ ἔστι σοφίας κτῆμα τιμιώτερον. Meyer, *op. cit.*, 413, 442, la Nauck TGF² 1029, 1. E totuși o variantă la Eurip. folosită de Menandru.

425. Ὅν γὰρ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος = 111 (125).

[Căci pe care-l iubesc zeii, moare tînăr], după Stob., *Ecl.*, IV, 52, 27. Μένανδρος Δίς ἐξαπατῶντι. La Plaut, *Bacch.*, 816 și urm. : *quem di diligunt adulescens moritur*. La Plutarh, *Cons. ad Apoll.*, 119 E și Clem. Alex., *Strom.*, VI, 2 p. 436, 10 Stählin și schol. Hom. *Odys.* XV, 246. Eustath. 1781, 2. La Kaibel, *Epigr. Gr.* 153, 14.

*431. Οὐ δεῖ σ' ἐπιχαίρειν τοῖς δεδυστυχηκόσι (οὐδεὶς ἐπιχειρεῖ libri) :

[Nu trebuie să te bucuri de nenorocirea altora], îndreptat de Hirschig, prelucrat după frg. 637 (673) : ταῖς ἀτυχίαισιν μὴ' πῆχαιρε τῶν πέλας. [Nu te bucura de nenorocirile vecinilor tăi]. La Stob., *Ecl.*, IV, 48, 1. Iambl. *Protrept.*, 21 p. 1238, « nu te bucura de nenorocirile vecinilor tăi » cum a observat Nauck, *Mélanges Gr.-Rom.*, VI, 122, 2.

434. Ὁ νοῦς γὰρ ἡμῶν ἔστιν ἐν ἐκάστῳ θεός = 749 (762).

[Căci mintea noastră este un zeu în fiecare] din Plutarh, *Quaest. Plat.*, 999 E « cum a zis Men.: căci mintea este zeul nostru ». Fără nume de autor la Iambl., *Protr.*, p. 138. Nemes., *Natura hom.* 321 p. 170 : « Eurip. și Men. spun că mintea din orice om are grijă de fiecare ». La Nauck TGF² *Eurip. frg.* 1018. Menandru a imitat, probabil, pe Euripide cf. și *Epitrep.* 662 J³, 740 și urm. K³ din *Arrephoros vel Auletris* 64 (70) cf. și mon. 579 : Νοῦς ἔστι πάντων ἡγεμῶν τῶν χρησίμων, prelucrat liber. De asemenea la Iust., *De monarchia*, 152 : Ἐν Αὐλητρίσι Μενάνδρου.

*444. Πανήγυριν νόμιζε τόνδε τὸν βίον = 416⁸ (481⁸).

[Socote această viață ca o întrunire] prelucrat după πανήγυριν νόμισον τιν' εἶναι τὸν χρόνον = fr. 416⁸ din *Hypobolimaieus (Suppositicius) vel Agroicos* de Menandru ; la Stob., *Ecl.*, IV, 53, 6—7. După el au prelucrat și alții dînd cuvîntului χρόνος sensul de durata vieții, viața.

*450. Πενίας βαρύτερον οὐδὲν ἐστὶ φορτίον = 932 Kock.

[Nu există povară mai grea ca sărăcia] prelucrat după un vs. de Menandru transmis parțial de Eunapius frg. 99 Bekker : « Stilichon nu ucidea pe oameni (adversari) ci îi silca să trăiască rău (ἀισχυῶς) luîndu-le tot avutul și aruncîndu-i în ghearele celei mai rele fiare, adică sărăcia, cum zice Menandru : πρὸς τὸν βαρύτατον θηρίον », cf. și Aristoph., *Plut.*, 439. Frg. 183 « adespoton » K este desigur acela la care se referă Eunapius, Theophylact. Simoc., *Ep.*, 29, Isidor Pelus., 4. 89 p. 460 d. Frg. 183 adesp. Kock :

Πενία μαχόμενοι πεπαύμεθα
δυσουθετήτω θηρίω καὶ δυσκόλω.

[Ne-am liniștit după ce am luptat cu sărăcia, fiară neînduplecată și neîmblinzită], aflat și la U Π, 5 Meyer, *op. cit.*, p. 442 și 443. UVΓ. La Schneider, însă a fost corectat de Meineke : εὐδὲν πενίας βαρύτερον ἔστι φορτίον.

* 462. Πᾶσι γὰρ εὐ φρονεῖσι συμμαχεῖ τύχη cf. 714 (550, 551 K, 16 Demianczuk): [Soarta luptă alături de toți cei ce au bune gânduri], prelucrat după Menandru la care avea forma : ὡς τοῖσιν εὐ φρονεῖσι σύμμαχος τύχη. [Cit e de unită în luptă soarta cu cei cu gânduri curate!]. Versul provine de la Euripide frg. Nauck TGF² 598, 3 (Πειρίθω) cum se vede din aspectul morfologic. Citat de Iulian Halicarn. în *Cod. Paris. Gr.* 454, fol. 126, Usener, *Rh. Mus.*, 55 (1900) = *Kleine Schr.*, IV, 328 cu întregul frg. de 10 vss. Usener, și de curînd Körte, susțin că Iulian, cînd a copiat florilegiul, a alăturat versul lui Euripide de ale lui Menandru căci *Fortunae gubernatio non quadrat ad Menandri sententiam, quod versus etiam inter monostichos occurrit* (462). Însă ideea este exprimată identic, cu alte cuvînte, în frg. 550 :

ἅπαντι δαίμων ἄνδρῖ συμπαρίσταται
εὐθὺς γενομένω μυσταγωγὸς τοῦ βίου
ἀγαθός.

[Oricărui om îi stă o putere în ajutor, dacă este drept, ca un îndrumător bun al vieții]. Menandru nu acordă soartei un rol determinant, ci accesoriu la activitatea și meritul personal. Cu acest corectiv versul se poate acorda lui Men. deoarece frg. 550 se bazează pe Clem. Alex. în *Strom.*, V, 14, 130, Plutarh, *Mor.*, 474, 6 și mai ales Ammianus Marcellinus 21, 14 apoi Stob., *Ecl.*, I, 5, 4, schol. Theocr., II, 28, toți citînd expres pe Menandru ca autor. El trebuie să fi imitat în acest caz, ca în multe altele, pe Euripide.

* 489. Τὰ θνητὰ πάντα μεταβολὰς πολλὰς ἔχει = 348 (417¹).

[Toate cele muritoare suferă multe schimbări].

Începutul versului este prelucrat după Stob., *Ecl.*, I, 7, 2 din Προγαμῶν de Menandru : Τὸ τῆς τύχης τοι μεταβολὰς πολλὰς ἔχει [Mersul soartei are multe schimbări].

Heeren a susținut că ar aparține lui Chaeremon, dar Nauck în TGF² p. XXI, n-a primit versul printre ale acestuia, confirmînd pe Stob. E însă imitat după Eurip. frg. 553 : ἀλλ' ἤμαρ ἔν τοι μεταβολὰς πολλὰς ἔχει [Dar numai o zi poate aduce multe schimbări] cf. și Studemund, *Comp.*, 40, 3 și Meyer, *op. cit.*, 412.

490. Τὸ δὲ τρέφον με τούτον κρίνω θεόν = 1 (13).

[Cela ce mă hrănește pe mine, pe acela îl socotesc zeu].

Personajul vorbește despre ogorul părintesc. La Stob., *Ecl.*, IV, 15^a, 3 « din *Adelphoe* de Menandru ». Iust., *De monarch.*, p. 152 : « Același (Menandru) în *Pescarii* și apoi același în *Adelphoe* », citînd mon. 490. Urmînd pe Grauert, Meineke și Kock l-au atribuit comediei *Αλιεῖς (*Pescarii*), îndreptînd și pe Stob., dar s-a argumentat că nu se poate referi la un pescar, care se întoarce zilnic acasă, ci la originalul lui Plautus, în *Stichus*, 402 și urm. și 523 și urm. Cu acest argument Schöll a atribuit pe drept fragmentul la *Adelphoe A'* (Körte). Kauer crede că mon. se adaptează la *Stich.*, 649 și urm. iar în comentariul său la *Adelphoe*, Lucas emite părerea că și ῥῆσις Didotiana (Partea I p. 143 Körte) aparține la *Adelphoe*, dar nu e convingător.

* 505. Ταμειὸν ἀνθρώποισι σωφροσύνη μόνη = 493 (1109).

[Numai prevederea este adevărată comoară pentru oameni].

Körte argumentează că vs. e modificat după comicul Anaxandrides cum apare în Pap. Berol. 9773 (*Berl. Klass. Texte*, V, 2, 129) în sec. II î.e.n. cu forma întregită ipotetic :

Ταμειῶν ἀρετῆ[ς] ἐστὶν γενναία γυνή, căci urmează titlul Ψόγος γυναικῶν (la Stob. *Ecl.*, IV, 22 p. VII, 550 Hense). Mai probabil e prelucrat direct după fig. 493 (1109) din Stob., *Ecl.*, III, 5, 5 Μενάνδρου· ταμειῶν ἐστὶν ἀρετῆς ἢ σωφροσύνη, după care au luat gnomologi ca Maxim. Conf. p. 538 Combefis. Versul nu este însă corect transmis și autorul mon. 505 l-a corectat păstrînd înțelesul, confirmat și de Meineke care ia numai ca loc paralel pe Stob. IV, 22, 4 Ἀλεξάνδρου ταμειῶν ἀρετῆς ἐστὶν γενναία γυνή. Deci mon. imită pe Menandru, iar nu pe Anaxandrides.

* 515. * Ὑπερφηανία μέγιστον ἀνθρώποις κακόν = 499 (557).

[Trufia este cel mai mare viciu pentru oameni] după Stob., *Ecl.*, III, 10, 3 : Μένανδρος· πλεονεξία μ. ἀνθρ. κακόν, înlocuind primul cuvînt : la Meyer, în *op. cit.*, p. 434 K 7 ; versul e și în Maxim. Conf. 22, 602 Combefis și la Antonius Melissa 41, 65. La acesta se referă și Dion Prus., *De avar.*, XVII, 7 (II p. 245, 32). « Pofta de avuție (πλεονεξία) este pentru oricine cel mai mare viciu, ba încă vatămă și pe cei din jurul lui ».

* 556. * Ως ἡδὺ δούλω δεσπότητος χρηστοῦ τυχεῖν = 564 (1093).

[Cît e de plăcut pentru un sclav să aibă parte de un stăpîn bun!] după Stob., *Ecl.*, IV, 19, 7, τοῦ αὐτοῦ, (adică Μενάνδρου), modificat pentru a-l desprinde de versul următor :

ὡς κρεῖττον ἐστὶν δεσπότητος χρηστοῦ τυχεῖν,

ἢ ζῆν ταπεινῶς καὶ κακῶς ἐλεύθερον.

[Cu cît e mai bine să ai parte de un stăpîn cumsecade, decît chiar să trăiești liber în umilință și din greu].

Kock l-a atribuit greșit lui Philemon după Stob., *Ecl.*, IV, 19, 35, dar acest frg. a fost îndreptat de Hense în numele « Philippus », autor comic, la Kock II, 135—215.

560. * Ως ἐστ' ἄπιστον ἢ γυναικεία φύσις = 585 (801).

[Cît e de necredincioasă firea femeiască!], după Stob., *Ecl.*, IV 22, 142. Menandru imită pe Eurip., *Iph. Taur.*, 1298 : ὄρατ' ἄπιστον ὡς γυναικεῖον γένος. Exprimări asemănătoare și în frg. 586 (652) 524 (687) și 704 K, ca și în Dist. Parisina, Studemund, *op. cit.*, p. 35, 9—10.

562. * Ως χαρίεν ἐστ' ἀνθρωπος, ὅς ἂν ἀνθρωπος ἦ = 484 (761) la Kock — ὅταν ἀνθρωπος ἦ. Körte fără ὅς.

[Cît de plăcut este omul care e cu adevărat om!], după Stob., *Ecl.*, III, 3, 12. Versul e sigur al lui Menandru (Körte). La Clem. Alex., *Strom.*, VIII, 3, 5 cu introd. οὕτω τοι καὶ ὁ κωμικὸς ἔλεγεν la Galen., *De cris.*, I 9 (IX p. 815), și la Chryssippos, Elter, *op. cit.*, p. 65, toți numindu-l ὁ κωμικός. Mon. 562 apare alterat : ὡς χαρίεις ἐστὶν ἄ. ὅταν οὐδὲ ἦ la Meineke. Mai alterat în *Elym. Magn.* 824, 42 ; cu alte variante la Nauck, *Mél. Gr.-Romains.*, vol. VI, 125, Petrograd, 1892.

585. Τοῦτ' ἐστὶ τὸ ζῆν οὐχ ἑαυτῷ ζῆν μόνον = 646 (507).

[Adevărata viață este a nu trăi numai pentru sine], după Stob., *Ecl.*, IV, 53, 4^a « din *Philadelphoi* de Menandru ». Ms. A îl leagă de frg. 440 : ὡς ἡδὺ τὸ ζῆν, εἰ μεθ' ὧν κρίνει τις εἶ [Cît de plăcută e viața, dacă cineva alege bine cu cine s-o trăiască]. În mon. 585 și cu forma τοῦτ' ἐστὶ τὸ ζῆν

μη σεαυτῷ ζῆν μόνω. Meineke a propus οὐχ ἔαυτῷ ca fiind din *Philadelphoi*, deși recunoaște că între cele două versuri s-au pierdut mai multe. Aceeași idee, alterată în partea din urmă în mon. 756 și la Kock, « adespoton » 537 : καλὸν δὲ τὸ ζῆν, ἄν τις ὡς δεῖ ζῆν μάθῃ :

[Frumoasă-i viața dacă înveți cum trebuie s-o trăiești], citat de Walz, *Rhet. Graec.*, VIII, 479, 90.

* 622. *Ο λόγος ἱατρὸς τῶν κατὰ ψυχὴν σοφός.

[Cuvîntul este un doctor înțelept în cele sufletești] prelucrat după frg. 782 (559) v. mon. 326 și 674.

623. *Οπου γυναικίκες εἰσι, πάντ' ἐκεῖ κακά = 590 (804).

[Unde sînt femei, acolo toate sînt rele] după Strob., *Ecl.*, IV 22, 179 din Menandru = mon. 694 și la Meyer *U*, 443 lit. 0 = 19, precum și *Urbîn. Samml.*, 401 (πάντ' εἰσί), apoi în Cod. Paris., 1630 p. 212 Meineke din A(Idus) scrie ἐκεῖ în loc de εἰσίν.

640. *Ἀρ' ἐστὶ συγγενές τι λύπη καὶ βίος frg. 1^b. *Citharista* = 281^b Kock.

[Așa că este înrudire între amar și viață = amarul este frate bun cu viața]. În *Chitaristul* lui Menandru frg. 1 are 10 vss. La Stob., *Ecl. (Floril.)*, 98, 54 : « din *Chitaristul* lui Menandru » ; la Diog. Laert. VII, 68 și Gazaeus *Euphr.* 1 prooem. : ἄρ' ἐστὶ συγγ. τι μόχθος καὶ λόγος [deci este înrudire strînsă între trudă și cuvînt], principiu retoric.

643. *Ἀνὴρ ἀτυχῶν δὲ σώζεται ταῖς ἐλπίσι = 636 (813).

[Omul lovit de soartă se mîntuie cu speranțele], la Stob., *Ecl.*, IV, 46, 4 unde găsim în partea din urmă :

*Ἀνὴρ ἀτυχῶν σώζεθ' ὑπὸ τῆς ἐλπίδος. Schmidt a corectat βοσκειθ' « se hrănește », dar nu e probabil și nici în stilul lui Men. V. și Meyer, *op. cit.*, 413.

645. *Ἀμ' ἤλέηται καὶ τέθνηκεν ἢ χάρις = 479², (595²). (ἦν δεόμενος τότε ἀθάνατον ἕξειν ἔφη).

[Pe dată ce a primit ajutorul a și murit recunoștința] (pe care cel ce se ruga atunci spunea că o va avea nemuritoare), la Stob., *Ecl.*, II, 46, 9^a și schol. T Hom. II. XIV, 276 care prezintă ambele versuri și după el Eust. 982, 47. Wachsmuth a dovedit, în ediția lui Stob., II, 260, că nu e strîns legat de mon. 34, v. și mon. 40, dar sînt sigur ale lui Menandru. Cf. și Meyer, *op. cit.*, 410 și mon. 347, la Nauck TGF² adesp. frg. 427.

* 658. Δύναμις πέφυκε τοῖς βροτοῖς τὰ χρήματα, alterat după 89 (90) din Βουωτία lui Men. Stob., *Ecl.*, IV, 31, 20 cu textul : πλοῦτος δὲ πολλῶν ἐπι- κάλυμ' ἐστὶν κακῶν,

[Banii aduc muritorilor putere : bogăția este scut de apărare în multe nevoi], pe care după Meyer, *op. cit.*, 441, 0,6 (la ὄπλον) l-a avut în vedere Turpilius în *Demiurgus* al său : *Quia non minus res hominem quam scutum tegit*», la Ribbeck CRF³ p. 20, 2 d ; cf. și Maximus Confessor XII, 81 A Combefis și Antonius în *Melissa*, 222, *Floril.* Schenkel în *Wiener Stud.*, XI, 1889, p. 30 Nr. 162 cu forma : πολλῶν κακῶν ἐπικάλυμ' ἐστὶν ὁ πλοῦτος, cf. și mon. 619 : ὄπλον μέγιστον ἐν βροτοῖς τὰ χρήματα = Meyer, *op. cit.*, 441, 0,6 același mai jos 443, 18 alterat : *ὄπλον μέγιστόν ἐστιν ἀνθρώποις λόγος, după care s-a lucrat mon. 433 : ὄπλον μέγιστόν ἐστιν ἀρετὴ βροτοῖς [cea mai mare armă pentru muritori este virtutea].

660. Δυσπαρακολούθητόν τι πρᾶγμ' ἐστὶν τύχη = 424 (490). [Calea soartei este un lucru greu de urmărit] ; δυσπαρ. tradus de Quintil., *Inst. or.*, IV, 1, 40 :

obscurum, est id quod difficulter capitur. După Stob., *Ecl.*, II, 1, 6 din *Hypobolimaëus* de Menandru, în forma aceasta restabilit de Kock; în mon. 660 pentru τι avem δέ și apoi προῶγμ'ἔσθ'ή τύχη ca și la Meineke 479.

* 669. * Ηδύ γε πατήρ φρόνησιν ἀντ' ὀργῆς ἔχων = 606 (807).

[Ce plăcut e un tată înfelegător, iar nu mînios!] după Stob., *Ecl.*, IV 26, 10 din Menandru. La început SMA au ἡδύς dar lecțiunea mon. 669 e apărută de Cobet și e confirmată prin locuri paralele ca frg. 401¹, 531, 608, 610, 640 Körte și 200 K Philemon, cf. și frg. 608 (749): ὡς ἡδὺ προῶος καὶ νεάζων τῷ τρόπῳ/πατήρ. [Cit de plăcut este un tată blind și cu caracter tineresc] cum e la Stob., *Ecl.*, IV, 26, 12 Menandru; cf. și Plaut., *Mil. Glor.*, vs. 661: *Tule me ut fateare faciam esse adolescentem moribus.*

* 674. * Ἰατρὸς ὁ λόγος τοῦ κατὰ ψυχὴν πάθους.

[Cuvîntul este un doctor al suferinței suferitești], modificat după ἰατρὸς ἐστὶν ὁ λόγος ἀνθρώποις νόσων = 782 (559). Mon. e reproducus în *Vita Aesopi* (Westermann) p. 82, 2 la urmă — πόνων (osteneli), cf. mon. 326 și 622, Meyer, *op. cit.*, 414 cu diferite variante.

681. Κοινὸν δὲ καλὸν ἐστὶ χρηστὸς εὐτυχῶν = 542 (791).

[Este un bine comun cînd omul cîstit este fericit], prelucrat, pentru a fi făcut trimetru, după tetrametrul trohaic: κοινὸν ἀγαθὸν ἐστὶ τοῦτο, χρηστὸς εὐτυχῶν <πόλει> = 542 (791).

[Este un bine comun pentru stat ca cel cîstit să fie fericit], din Stob., *Ecl.*, IV 1, 23 de Menandru; πόλει Wilamowitz, în loc de πέλει care urma în textul următor desprins de Stob. din Euripide (frg. 9 Nauck²). Versul original a fost parafrazat de Charit. 4, 3 καὶ γὰρ εἰ κοινὸν ἀγαθὸν πάσης Σικελίας (citată după Körte).

684. Μηδέποτε γήμη μηδὲ εἷς εὐνοὺς ἐμοί = 573 (799).

[Nu doresc să se însoare niciodată cel care mi-e binevoitor], după Stob., *Ecl.*, IV, 22, 38 al lui Menandru.

688. Οὐδέεις ἐπλούτησεν ταχέως δίκαιος ὢν, din *Colax* (Lingușitorul) la Körte p. I a vs. 43—45 [Nimeni nu s-a îmbogățit repede, fiind om cîstit] apoi continuă: «căci în timp ce el adună și economisește, un altul, pînădindu-l de mult, îi întinde cursă și-i ia tot». Vorbește tinărul Phidias cu Daos fostul sclav, acum liberat. Se află la Stob., *Ecl.*, IV, 10, 21 cu lemma: Μένανδρος κολακεία adică Κόλακι Α', deci prima ediție a lui *Colax*, Mon. are ταχύ.

689. Οὐδὲν πέπονθας δεινόν, ἀν μὴ προσπειῆ = *Epitrep.* J³. 8, K³ 9.

[De n-ai adăuga cu-nchipuirea, n-ai simți prea adînc o suferință] din Orion, *Antholog.*, VII, 8 cu mențiunea ἐκ τοῦ Γεωργεῦ (Țăranul), dar e îndreptat de aceeași mîină la margine: ἐκ τῶν Ἀποτρεπόντων, corectat de Kock (frg. 179) și Körte. Fără titlu se află la Stob., *Ecl.*, IV, 44, 57 citat de Plut., *Mor.*, 475 și 599 d.

691. Οὐ πανταχοῦ δ' ὁ φρόνιμος ἀρμόττει δοκεῖ = 354 (421).

Καὶ συμμανηῆναι δ' ἔνια δεῖ.

[Nu oriunde înțeleptul pare că-și păstrează firea și cîteodată trebuie să se potrivească nebuniei altora] din *Poloumenoi* (Copiii vînduți) de Menandru, cum vedem în Orion, *Antholog.*, I, 12 Πολουμένων și din Clem. Alex., *Strom.*, VI, 2 p. 431 St. «Menandru în *Poloumenoi* se apropie de el, cînd zice: «οὐ — δεῖ». În primul vers: οὐ πανταχοῦ τὸ φρόνιμον ἀρμόττει παρόν. [Nu oriunde

înțelepciunea se adaptează împrejurării]. V. și Seneca, *De tranqu. an.*, XV 16 : *Si Graeco poetae credimus, aliquando et insanire iucundum est* și Horatius, *Carm.*, IV, 12, 28 : *dulce est dissipere in loco* (ἐνια); același, *Carm.* III, 19, 18 : *iuvat insanire!*

694. Ὅπου γυναῖκες εἰσι, πάντ' ἐκεῖ κακά = 590 (804).

[Unde sint femei, acolo toate sint rele] = mon. 623. după Stob., *Ecl.*, IV, 22, 179 din Menandru.

696. Οἷμοι τὸ γὰρ ἄφνω δυστυχεῖν μανίαν ποιεῖ = 12 K în note.

[Vai! Prea dese nenorociri pot duce la nebunie].

Men. în 'Αδελφοί Β' cum reiese din Terent., *Adelph.*, 198 : *minime miror qui insanire occipiunt ex iniuria.*

699. Πολλῶν ἰατρῶν εἴσοδος μ' ἀπώλεσαν = 1112 Kock are εἴσοδοι;

[Vizitele multor doctori m-au dus la pieire]. Menandru parodiază pe Eurip., *Androm.*, 930 : κακῶν γυναικῶν εἴσοδοι μ' ἀπώλεσαν, după care și Plutarh, *Cons. ad uxor.*, p. 610³ : κακῶν γυναικῶν εἰσόδους καὶ φωνὰς καὶ συνεπιθρηγῆσεις . . . apoi Plin. NH 29,5 : *hinc illa infelicis monumenti inscriptio : turba se medicorum perisse.* cf. și Wyttenbach ad Plutarchi *Praec.* p. 143 f. și *Moralia*, 610^b.

* 705. Πολιὰ χρόνου μήνυσις, εὐ φρονήσεως, din frg. 553 (639).

[Perii albi arată virsta, nu înțelepciunea], prelucrat din două versuri transmise de Stob., *Ecl.*, IV, 11, 8 Menandru, și la Meyer, *Urb. Spruchs.*, p. 442, 14 :

οὐχ αἱ τρίχες ποιοῦσιν αἱ λευκαὶ φρονεῖν

ἀλλ' ὁ τρόπος ἐνίων ἐστὶ τῇ φύσει γέρων.

[Nu perii cei albi fac înțelepciunea, ci caracterul unora ajunge el însuși bătrîn, în mod firesc] cf. și Aischyl., *Sept.*, 622. Cic., *Sest.*, 52, 111 Pind., *Ol.* IV, 26 (încheierea odei, text discutat). Publ. Syr. (Toepfel Progr. 1857, 16) *sensus non aetas invenit sapientiam.*

707. Πειρῶ τῆχης ἄνοιαν ἀνδρείως φέρειν = 632 (812).

[Străduiește-te să suporți cu bărbăție capriciul soartei], după Stob., *Ecl.*, IV, 44, 5 Menandru. În mon. εὐχερῶς (cu îndeminare), Dobr. *Adversaria*, II, 360, îl acordă greșit lui Chaeremon însă, apoi, revine în 108,3 atribuindu-l lui Menandru.

718. Τυφλόν γε καὶ δύστηνον ἀνθρώποις τύχη = 463 (417²).

[Soarta este oarbă și neîndurătoare pentru oameni] la Stob., *Ecl.*, I, 7, 3 ; în frg. 621 : τυφλόν γε καὶ δύστ. ἀνθρώποις βίος [Oarbă și nefericită e viața pentru oameni] tot la Stob., *Ecl.*, IV, 34, 10 din Προγαμῶν de Menandru, cum au admis Meineke și Kock urmînd pe Heeren care a dovedit că lemma frg. anterior (348) se presupune și aici : Τὸ τῆς τύχης τοι μεταβολὰς πολλὰς ἔχει = 348 (417¹).

[Mersul soartei are încă multe schimbări]. De asemenea la Meyer, *Urb. Spruchs.*, 412, cf. și mon. 489 :

Τὰ θνητὰ πάντα μετ. πολλὰς ἔχει cf. și Eurip. frg. 553 : ἀλλ' ἤμαρ ἐν τοι μετ. πολλὰς ἔχει de la care a pornit Men. [Dar chiar numai o zi are multe schimbări].

738. Φθείρουσιν ἦθη χρῆσθ' ὀμιλίαν κακαί = 187 (218)

[Împrietenițiile rele strică moravurile bune], după cum a stabilit H. Stephanus, aparține comediei *Thais* de Menandru ; citat de mulți : Paulus *ad Cor.*, I, 15, 33 Clem. Alex., *Strom.*, I, 14 p. 38 St., cu nota τραγικόν στοιχείον

tradus în lat. de Hieron., *Ep.*, 70, 3 : *corrumpunt mores bonos confabulationes pessimae*, mai bine Tertull., *Ad uxor.* I, 8. *bonos corrumpunt mores congressus mali*. Versul este luat de Men. de la Eurip. frg. 1013 Nauck², v. și Diodor, XVI, 54 la urmă : « Filip prin rele legături strica moravurile oamenilor ».

750. Χαλεπόν γε θυγάτηρ κτήμα καὶ δυσδιάθετον = 18 (18).

[O fiică e o grea dobîndire și anevoie de căpătuit].

Stob., *Ecl.*, IV, 24, 39 Menandru în 'Αλιεύς (« Pescarul » la sing., nu 'Αλιεῖς, cum a dovedit Körte), cf. și frg. 54² (60²) :

ἀλλὰ θυγάτηρ κτήμ' ἐστὶν ἐργῶδες πατρί· [în context : „e o fericire aceasta ; un fiu cuminte ; dar o fiică e o dobîndire împovărătoare pentru un tată”].

* 756. * Ως ἡδὺς ὁ βίος ἂν τις αὐτὸν ζῆν μάθῃ din 440 (506) și adesp. Kock 537. [Cit de plăcută e viața dacă cineva învață s-o trăiască!]. Vers alcătuit din cele arătate, cum au învederat Meineke și Kock, corectîndu-l astfel : ' Ως ἡδὺς ὁ βίος ἂν τις ὡς δεῖ ζῆν μάθῃ [Cit de plăcută e viața dacă cineva învață cum trebuie s-o trăiască].

În *Floril. Monacensia* 706 începe : ὡς σεμνὸς ὁ βίος etc.

757. Ὡ τρισκακοδαίμων, ὅστις ὦν πένης γαμει = 335 (404)

καὶ παίδοποιεῖθ' ὡς ἀλόγιστος ἐστ' ἀνήρ :

[O! De trei ori nenorocit cel care, fiind sărac, se însoară și face copiii! Ce om cu totul lipsit de judecată!], după Stob., *Ecl.*, IV, 22, 31 din *Plokion* (Colierul) de Menandru. Lămuriri găsim la Gellius II, 23, 15 care citează întregul fragment.

758. * Ως ποικίλον πρᾶγμ' ἐστὶ καὶ πλάνον τύχη = *Cith.* frg. 8 (288).

[Ce lucruri schimbător și înșelător mai e și soarta!].

Stob., *Ecl.*, I, 7, 8¹ din *Chitaristul* lui Menandru, tot la Stob., *Floril.*, CX, 9 și *Ecl. phys.*, I, p. 212.

Din aceste 71 versuri, 45 sînt bine transmise și neîndoios autentice (623 se repetă cu nr. 694), iar restul de 26 au suferit prelucrări și alterări, mai grave la acelea care nu mai corespundeau scopului celor ce le foloseau. Mare parte din acestea se pot reconstitui, cu multă greutate, dar certitudinea se poate cîștiga numai dacă forma lor autentică ar ieși la iveală dintr-un izvor încă necercetat.

ΜΕΝΑΝΔΡΣΚΙΕ ΓΝΟΜΥ Β ΜΟΝΟΣΤΙΧΑΧ

РЕЗЮМЕ

Еще в первые века нашей эры стали распространяться стихи с полным значением, взятые у известных эллинских авторов и расположенные в алфавитном порядке (ἀ φροσ τήχως) для более легкого запоминания. В течение определенного времени разработкой этих стихов занимались различные грамматисты. Stobaeus (V в.н.э.) стал коллекционировать их в своей *Антологии*, используя для этого произведения философов, и, в особенности, представителей трагического и комического жанров. Так как Менандр считался виднейшим представителем поучительной драмы, все эти моностихи, изданные в многочисленных коллекциях, носили название γνῶμαι μονόστιχοι Μενάνδρου.

Но немногие из них являются подлинными, то есть моностихами сатирического оттенка с полным смыслом, содержащими особую идею. Большая часть этих стихов была разработана с целью включения их в алфавитную систему или для того, чтобы из 2—3 стихов сделать один.

Август Мейнеке опубликовал в своей работе FCG (*Fragmenta Comico-rum Graecorum*), 1823 г., используя различные рукописи (указаны в труде) сначала 564 стиха, но затем он увеличил их число в *Editio minor*, 1847 г., тремя последовательными приложениями каждое из которых начинается с буквы *a*, до 758 моностихов. Различные грамматисты изменили не только форму, но и содержание стихов, поэтому распознавание их затруднено.

Статья ставит своей целью такой выбор моностихов Менандра при котором сохраняется нумерация установленная коллекцией Мейнеке. Для этого автор использует кроме коллекции Мейнеке и Кок (CAF), также и издание 1959 г. *Menandri reliquiae*, 11 опубликованное А. Керте. В этом труде, в рамках идентифицированных отрывков, выясняются подлинные моностихи, которые не подверглись никакому изменению. Остальные подведены под *incerta* или под «спорные и недостоверные». Таким образом, выделены не только оставшиеся без изменения моностихи, но и те, которые были незначительно переработаны с тем, чтобы включить их в алфавитный порядок, или для того, чтобы поместить их в один стих. Стихи, у которых в сравнении с подлинником значительно изменена не только форма, но и содержание (то есть искаженные), все таки изучены, так как они сохраняют в какой-то степени менандровский отпечаток. Все измененные и искаженные стихи отмечены звездочкой.

Таким образом, автор приходит к выводу, что из 71 стихов до нас дошли в подлинной форме 45 (№ 623 повторяется с № 694 в следующем приложении), а остальные 26 стихов подверглись переработке и искажению.

Работа по восстановлению некоторых моностихов очень трудна, так как следует иметь в виду восстановление подлинной формы. Некоторые краткие и специфические выражения, распознанные многими авторами, доказывают их менандровское происхождение.

LES MONOSTIQUES GNOMIQUES DE MÉNANDRE

RÉSUMÉ

On sait que, dès les premiers siècles de notre ère, des vers détachés d'auteurs grecs renommés ont commencé à circuler. Ces vers ont été enregistrés par ordre alphabétique (ἀλφαιβητικῶς) afin d'en faciliter la mémorisation. Par la suite ils ont été soumis à un travail de remaniement par divers grammairiens. C'est pourquoi Stobée (au Ve siècle de notre ère) les a recueillis dans son *Anthologion* d'après les œuvres des penseurs, mais surtout des tragiques et des comiques grecs. Comme Ménandre était considéré le plus illustre représentant du drame à tendance satirique, tous ces monostiques, publiés dans différents recueils ont eu pour titre « γινῶμαι μονόστιχοι Μενάνδρου ». Quant aux monostiques authentiques, ayant un sens complet et exprimant

une idée indépendante, avec un léger accent satirique, il y en avait très peu. La plupart ont été remaniés, soit en vue d'un arrangement alphabétique, soit pour en comprimer deux ou trois en un seul. En utilisant divers manuscrits, mentionnés dans son étude, Aug. Meineke a publié, dans son œuvre FCG (*Fragmenta Comicorum Graecorum*), 1823, 564 vers. Plus tard, dans trois suppléments successifs à son « editio minor » de 1847, il a porté ce nombre à 758 monostiques, commençant chacun par la lettre α . D'autres grammairiens, en modifiant non seulement la forme, mais aussi le contenu de ces vers, en ont rendu la reconstitution très difficile. L'article croit pouvoir séparer les monostiques ménandréens, tout en conservant le numérotage consacré par les recueils de Meineke. On utilise, à cette fin, non seulement les recueils de Meineke et Kock (CAF), mais aussi l'édition de 1959, *Menandri reliquiae II*, publiée par A. Körte. Dans cette œuvre, parmi les fragments identifiés, on trouve les monostiques authentiques, qui n'ont subi aucun changement. Les autres sont enregistrés dans la catégorie des « incerta » ou parmi les fragments « discutables et non authentiques ». De cette façon on a détaché non seulement les monostiques qui n'ont été soumis à aucune modification, mais aussi ceux qui ont subi des transformations dépourvues d'importance, pour les faire rentrer dans un ordre alphabétique ou bien pour les concentrer dans un vers unique. Les vers transformés jusqu'à une altération totale, quant à la forme et à leur contenu, sont pourtant étudiés dans la mesure où ils conservent une certaine expression ménandréenne. Tous les monostiques modifiés et altérés sont précédés d'un astérisque.

Grâce à ce procédé, on peut conclure que des 71 vers étudiés 45 (les n°s 623 et 694 se répètent dans le supplément suivant) nous ont été transmis dans leur forme originale, tandis que le reste de 26 vers ont été modifiés et altérés. Dans ces conditions le rétablissement du texte primitif devient extrêmement difficile pour certains monostiques. Il est vrai que certaines expressions dévoilent, d'après un grand nombre d'auteurs, leur origine ménandréenne.

EINIGES ÜBER DIE SCHAUSPIELDIREKTOREN UND DIE KOMÖDIENDICHTER IM ALTEN ROM

VON

MIECZYŚLAW BROŻEK

(Kraków)

Mißerfolge auf der Bühne haben gewiß nicht nur Caecilius und Terenz erlitten. Solche Komödiendichter gab es ohne Zweifel mehr, und sogar nicht nur Anfänger¹. Vielleicht erlebte es schon Livius Andronikus, als der mutige und unternehmungslustige Naevius, dann auch Plautus mit ihren Komödien die römische Bühne erobert hatten. Und es ist nicht ausgeschlossen, daß die Komödienproduktion des Livius eben dadurch beschränkt wurde — wie sie ja auch durch die erhaltenen Titel und Fragmente viel bescheidener repräsentiert wird als die der Tragödien. Dagegen gestalteten sich die Verhältnisse zwischen Naevius und Plautus, wie es scheint, ganz korrekt. Die Dichter rivalisierten zwar miteinander, indem sie auch dieselben Stücke, wie z. B. Menanders *Kolax*, lateinisch bearbeiteten², aber die Entrüstung des Plautus über das Schicksal des verhafteten und gequälten Naevius ist unzweideutig³. Sonst kann man wieder vermuten, daß auch Ennius auf der komischen Bühne nichts besonders gut gelungen ist — wenn auch das große Übergewicht seiner Tragödien über seine Komödien, wie es aus der Zahl der uns erhalten gebliebenen Dramentitel und Bruchstücke zu schließen ist, vor allem dadurch verursacht worden ist, daß dem Bedürfnisse nach Komödienstücken die sich ausschließlich mit der Komödiendichtung beschäftigenden Plautus und Caecilius, neben anderen kleineren Dichtern, Genüge leisteten, während in der Tragödie Ennius zu seiner Zeit, wenn nicht der alleinige, so doch der Hauptproduzent war.

Auch Caecilius hatte, wie bekannt, gewisse, ja ganz beträchtliche Schwierigkeiten mit der Eroberung der römischen Komödienbühne, obgleich sie ja

¹ Des Kommentators Worte: *quod et aliis poetis saepe contigerit* (Wessner II S. 200) beziehen sich eigentlich nur auf Caecilius.

² Terent., *Eun.* 25.

³ *Mil. glor.* 210 ff.

wieder nicht so groß waren, wie es Ambivius darstellte, der aus psychologischen, oder — wie man im Altertum sprach — rhetorischen Gründen die einstmalige Lage des Caecilius um so lieber mit schlechteren Farben zeichnete, als er die des Terenz als bessere darstellen wollte. Diese Schwierigkeiten machte dem ungefähr seit dem Jahre 190 für die Bühne schreibenden Dichter wahrscheinlich der alte Plautus, der bis 184 tätig war, ähnlich wie nachher der alte Luscius dem debütierenden Terenz. Natürlich spielten dabei nicht nur die Interessen der Dichter eine Rolle, sondern auch die der Schauspielergesellschaften und ihrer Direktoren. Der Schauspieldirektor des Plautus, der im Jahre 200 den Stichus aufgeführt hatte, war ein gewisser Publilius Pellio und wir dürfen vermuten, daß Plautus mit ihm ebenso verbunden war wie Caecilius oder Terenz mit Ambivius Turpio. Wie lange Publilius Pellio lebte und wirkte und ob er es noch war, oder schon sein Nachfolger, der an dem Schwierigkeitenmachen gegenüber den Anfängern Caecilius und Ambivius Interesse hatte, wissen wir leider nicht. Sonst ist es leicht möglich, daß dabei auch politische Momente wirkten. Naevius und Plautus waren mit den plebeischen und den konservativen Kreisen Roms verbunden ¹, während Caecilius, schon als Freigelassener und Klient seines Herrn Caecilius, unter dem Einfluß der philhellenischen Nobilität blieb, und mit ihm auch Ambivius Turpio, der später auch Terenz förderte, also wieder einen, der sich der Gunst der Nobiles rühmte.

Im *Hecyraprolog* sagte Ambivius, daß Rom die Dichtung des Caecilius seiner Mühe und Ausdauer verdankt; denn wenn er ihn vom Dichten hätte abschrecken wollen, hätte er es leicht machen können. Ja, und warum machte er es nicht? Weil er — meinen wir — nicht als ein etwaiger Gönner der Literatur, auch nicht etwa als Caecilius' besonderer Freund wirkte, sondern als einer, der sich für die dichterische Produktion Caecilius' aus materiellen Gründen interessierte. Es lag doch einer jeden Schauspielergesellschaft sowie ihrem Direktor viel daran, ständige Lieferanten neuer Komödien immer gesichert zu haben. Und gerade einen solchen sah Ambivius in Caecilius, der sich ja auch sonst als ein begabter Dichter erkennen ließ, jedenfalls ein viel begabter als die übrigen, deren Zahl nicht zu groß war, die auch weder genug begabt noch sehr produktiv waren. Ambivius rettete doch den Caecilius, damit mit dem Dichter nicht auch die Dichtung selbst verloren gehe: *ne cum poeta scriptura evanesceret* (Hec. 13).

Wir haben gesagt, daß auch Ambivius irgendwie mit Caecilius, der den Dichter Staius Caecilius freigelassen hat, in Beziehung stand. Wir können aber auch vermuten, daß er durch ihn sogar unterstützt wurde. Man kann sich doch schwerlich vorstellen, daß der *dominus gregis* es sich erlauben würde, Verluste zu ertragen, wenn er und seine ganze Truppe nicht woanders einen Ersatz dafür sichergestellt hätte. Denn er war es, nicht der Dichter, der mit Verlust betroffen wurde, falls die Aufführung nicht gelungen war. So sind wenigstens seine eigenen Worte sowie die des Kommentators zu verstehen. Denn der Kommentator scheint uns die Worte des Ambivius: *ut libeat scribere aliis mihi que ut discere novas expediat posthac pretio emptas meo* richtig so erklärt zu haben, wie wir

¹. Cf. M. Brożek, *Walka o scenę w Rzymie republikańskim i jej polityczne powiązania* (Der Kampf um die Bühne im republikanischen Rom und seine politischen Verbindungen). Meander XIV (1959) S. 23 ff. Warszawa.

es in Donats Kommentar lesen: *aestimatione a me facta, quantum aediles darent, et proinde me periclitante, si reiecta fabula a me ipso aediles, quod poetae numeraverint, repetant*¹. Der Aedil oder auch Praetor, kaufte nämlich immer die ganze Aufführung von dem *dominus gregis*. Der *dominus gregis* also, nicht der Beamte, verhandelte unmittelbar mit dem Dichter, ja auch mit dem Musikkomponisten, mit welchen er die von ihnen verlangten Honorare besprach und endlich in verabredeter Höhe festsetzte. Dann schloß er mit den Beamten einen Aufführungsvertrag, d.h. die Beamten kauften von ihm die Aufführung. So sind auch jene Prologworte: *Eunuchum* (d.h. die Eunuchusaufführung, nicht das Stück für sich!) *postquam aediles emerunt*², so die des Ovid: *scaena est lucrosa poetae tantaque non parvo crimina praetor emit* (vom Dichter, aber nicht unmittelbar!)³ zu verstehen. Nachdem aber der Aufführungsvertrag geschlossen worden war, zahlten die Beamten, a conto der gesamten Aufführungskosten, dem Dichter und aller Wahrscheinlichkeit nach auch dem Komponisten, falls er vielleicht nicht zugleich Musikant und Vollzieher der Musik war, entsprechende Honorare (deshalb wurden auch die beiden Namen in den Didaskalien angegeben!), weil sie ja ihre Arbeiten schon geliefert hatten, während der Schauspieldirektor erst nach der Realisierung des Unternehmens, also nach einer gelungenen Aufführung sein Geld erhalten sollte. Mißlang die Vorstellung, so mußte der *dominus gregis* das dem Dichter (und dem Musikkomponisten) ausgezahlte Geld an die Staatskasse zurückgeben⁴.

Es könnte natürlich auch so sein, daß der *dominus gregis* selbst von dem Dichter (und dem Komponisten) das Stück (und die Musik) in bar kaufte und erst dann die Aufführung den Beamten verkaufte, aber so, daß er, falls das Unternehmen nicht gelungen war, die erhaltene Summe den Beamten zurückgeben mußte. Diese Alternative scheint uns jedoch weniger wahrscheinlich, weil es kaum anzunehmen ist, daß die ganze Summe dem Schauspieldirektor im voraus ausgezahlt wurde.

Bei solchen Vertragsverhältnissen war also Ambivius geschädigt, wenn er mit Caecilius' Komödien Mißerfolge erlitt. Die Schauspieler hatten ja ihre Rollen erlernt und die Aufführung war mit Kostenaufwand gänzlich vorbereitet worden. Das ersparte ihm zwar Arbeit bei dem wiederholten Aufführungsversuch desselben, also schon bezahlten Stückes, und bewog ihn dazu, die Aufführung dieses Stückes doch zu verkaufen und durchzusetzen, inzwischen aber blieb sein Verlust Verlust. Und diesen versuchten ihm vielleicht die Gönner des Caecilius, dann auch die des Terenz irgendwie zu erleichtern.

Als Ambivius den Caecilius verlor (168), schaute er sich nach einem anderen Dichter um, welcher sein ständiger Komödienlieferant sein könnte, und er fand ihn im jungen Terenz, in welchem er ohne Zweifel gleich bei dem ersten Stück, der *Andria*, ein neues Talent erkannte, ein desto mehr förderungswürdiges Talent, als auch die Nobiles den Dichter förderten, der Senator Terentius Lucanus sowie die Jungen um Scipio Aemilianus.

¹ Wessner II S. 202 f.

² Terent., *Eun.* 19 f.

³ *Trist.* II 507 f.

⁴ Wessner. II S. 203 (*si reiecta fabula a me ipso aediles, quod poetae numeraverint, repetant*).

Das gelungene Debüt, die Andriaaufführung im J. 166¹, ermunterte Terenz, auf dem Gebiete der Komödiendichtung weiter zu arbeiten, so daß er im nächsten Jahr wieder mit einem Stück, der *Hecyra*, fertig war. Diesmal aber hatte er weniger Glück. Warum er dies finessenvolle, aber für das römische Publikum gar nicht passende Stück erwählt hatte, wollen wir hier nicht untersuchen. Die Schlappe war sonst nicht nur seine, sondern auch des Ambivius. Es blieb nichts anderes übrig, als die Praxis, die dieser *dominus gregis* mit Caecilius' ersten Stücken übte, wieder aufzunehmen. Das wichtigste aber dabei war, die Schuld der Niederlage in den Augen des Publikums vom Dichter und von sich selbst abzuwenden und auf äußere Umstände abzuwälzen. Der Mißerfolge des Caecilius waren also, nach Ambivius, seine *adversarii* schuldig, die ihm Unrecht zufügten²; den Mißerfolg der *Hecyra* im J. 165 verursachte der im Theater entstandene Lärm wegen der Seiltänzerdemonstrationen³ oder auch wegen der Faustkämpferspiele⁴, die unmittelbar nach der Hecyraaufführung gegeben werden sollten: das Stück wurde also nicht ausgepiffen! Es konnte vor das Publikum noch einmal gebracht werden.

Es blieb aber immer noch eine Frage zu beantworten: warum wurde also das Stück nicht gleich bei der nächsten Gelegenheit wieder auf die Bühne gebracht? Warum wird es erst jetzt, nach mehreren Jahren wieder gegeben? Auf diese Frage wollte oder mußte der Dichter vor dem neuen Aufführungsversuch dem Publikum Antwort geben. Wahrscheinlich auch deshalb, weil seine Gegner mit Luscius an der Spitze diesen Umstand ausnützten, um den Wert des Stückes in den Augen des Publikums im voraus herabzusetzen.

Die Antwort lautete: *is, qui scripsit hanc, ob eam rem noluit iterum referre, ut iterum possit vendere* (Hec. 6 f.). Wieweit diese Antwort genügend war, darauf wollen wir hier nicht eingehen. Eher interessiert es uns, wie die Worte auszulegen sind. Man wollte, wie bekannt, nach diesen Worten, also nach dem siebenten Vers der *Hecyraprologe*, eine Lücke feststellen und so interpretieren: Der Dichter wollte dies Stück nicht deshalb wieder aufführen lassen, um es noch einmal zu verkaufen, <sondern . . . >. Uns aber scheint eine solche Interpretation ein Mißverständnis zu sein. Denn nach unserem Verstehen hat man die Äußerung des Terenz wörtlich zu nehmen — also: Der Dichter wollte dies Stück deshalb nicht wieder auf die Bühne bringen, um es noch einmal verkaufen zu können — und jetzt eine Erläuterung der Worte zu suchen.

Theoretisch sehen wir drei Erläuterungsmöglichkeiten, praktisch nur eine von ihnen. Man könnte also denken, der Dichter wollte *Hecyra* nicht wieder aufführen lassen, weil er wieder verkaufen wollte — wobei aber das Wort «verkaufen» absolut zu nehmen wäre, also weil er überhaupt wieder einen Verkauf machen, d.h. die Gelegenheit einer neuen Aufführung für ein anderes Stück ausnutzen wollte, für welches er Geld bekäme; *Hecyra*, für welche er

¹ Hier wollen wir mit Nachdruck bemerken, daß die erste Andriaaufführung uns als gelungen zu sein scheint, obgleich der erhaltene und vor dieser Aufführung gehaltene Prolog nicht in seiner ersten, sondern in umgearbeiteter Fassung uns erhalten geblieben ist, wie wir es in unserer Monographie über Terenz und seine Komödien (polnisch) näher zu begründen versuchen.

² Terent., *Hec.* 22: *prope iam remotum iniuria adversarium.*

³ Terent., *Hec.* 4.

⁴ *Ibid.* 33 ff.; *Phorm.* 32 (*per tumultum*).

kein Geld mehr erhalten würde, wollte er nicht wieder auf die Bühne bringen. Deshalb sind so viele Jahre verflossen — ergänzen wir uns leicht den Sinn der Worte — und die *Hecyra* wurde nicht erneut gespielt.

Eine Erklärung verlangen hier aber noch die Worte: *is, qui scripsit hanc, . . . noluit iterum referre*. Denn es ergibt sich aus diesen Worten, daß der *dominus gregis* im Falle, wenn eine Aufführung eines neuen Stückes nicht gelungen war, für eine Wiederaufführung dieses Stückes die Zustimmung des Dichters haben mußte, ohne Rücksicht darauf, daß das Stück doch schon als gekauft in seinen Händen war. War es dem aber wirklich so? Denn aller Wahrscheinlichkeit nach wurde eine Komödie, die einmal gekauft worden war, Eigentum desjenigen Schauspieldirektors oder auch derjenigen Schauspielergesellschaft, welche die Komödie erstanden und als erste gespielt hatte. Das Stück wurde sozusagen in die Bibliothek der Truppe eingereiht und vermehrte die Sammlung der *fabulae veteres* dieser Truppe, die nachher auch wieder aufgeführt werden konnten. Solche Dramensammlungen erbte von dem Truppendirektor sein Nachfolger, wobei ein jeder *dominus gregis*, ja der *grex* selbst gewiß sehr sorgfältig sein Eigentum und Eigentumsrecht hüteten und beaufsichtigten. Die Sammlung des Ambivius Turpio enthielt also vor allem die Komödien des Caecilius und des Terenz, aber auch anderer Dichter, die uns unbekannt blieben¹. Von ihm erbten die Sammlung dieser *fabulae veteres* andere Häupter seiner Schauspielergesellschaft, also ein gewisser Hatilius aus Praeneste, ein L. Sergius, ein Minucius Prothymus, deren Namen wir in den Didaskalien finden. Ähnlich verfügte, wie man annehmen darf, auch Publilius Pello über ein ausschließliches Recht auf die von seiner Schauspielergesellschaft aufgeführten Stücke des Plautus, ja vielleicht auch schon auf die des Naevius, und anderer Dichter, von denen er sie gekauft hatte. Und es ist höchst wahrscheinlich, daß der *dominus gregis*, mit welchem Luscius Lanuvinus zusammenarbeitete, gerade der Erbe des Publilius Pello war. Denn es ist sehr interessant, wie Luscius gerade den Plautusnachlaß sorgfältig aufbewahrte: im *Eunuchus* des Terenz bemerkte er eben das, was schon im *Kolax* des Plautus und des Naevius war; im *Adelphoeoprolog* entschuldigt sich Terenz deswegen, daß er eine Szene mit Leno in sein Stück aus Diphilos' Komödie *Synapothnescontes* übernommen hatte — weil diese Komödie schon von Plautus unter dem Titel *Commorientes* ins Lateinische übersetzt worden war; Plautus ließ jedoch jene Szene mit Leno unberührt². Auch als Terenz sein Kontaminationsrecht begründete, berief er sich auf Naevius und Plautus und auf Ennius, der aber in der Komödie nicht so wichtig war, also auf die Autoritäten, deren Stücke als *fabulae veteres* wahrscheinlich diese Schauspielertruppe aufbewahrte und wieder aufführte, mit welcher Luscius in Verbindung stand.

Aber aus Ambivius' Worten im *Hecyraprolog* darf man schließen, daß ein Bühnenstück erst nach einer vollständigen, also einer gelungenen Aufführung eine *fabula vetus* wurde und unter die weiter nutzbaren Komödien der Schauspielertruppe eingereiht werden konnte. Falls es aber nicht zum Schluß aufgeführt wurde, kam es nicht in jene Sammlung und wurde, wie es scheint, nicht veröffentlicht, sei es, weil eine solche anscheinend schwache Komödie keinen

¹ Terent., *Heaut.* 44 (*si quae laboriosa est, ad me curritur*).

² *Adelph.* 6 ff.

Verleger fand, sei es, weil es damals noch nicht üblich war, Dramen zu veröffentlichen, die nicht vorerst in einem Theater Beifall gefunden hatten. Man schrieb vor allem für die Bühne. Eine Sitte, Dramen zu schreiben, die für Lektüre bestimmt waren, entstand wahrscheinlich erst später. Wir kennen sie seit Ciceros und Augustus' Zeiten.

Wenn aber unser Dichter seine *Hecyra* nicht wieder aufführen lassen wollte, um ein neues Stück wieder verkaufen zu können, so bedeutet das, daß er für eine solche Wiederaufführung keinen Lohn mehr erhielt. Warum sollte Ambivius also hier mit dem Willen des Dichters rechnen? Es sieht eher so aus, daß die angegebene Entschuldigung des Dichters sowie des Ambivius nur ein Vorwand war, wie es sich aus der zweiten Erklärungsmöglichkeit der in Rede stehenden Prologworte ergibt. Es wurde nämlich der zweite Aufführungsversuch der *Hecyra* bei den *ludi funebres* zur Ehrung des Aemilius Paulus im J. 160 gemacht, also bei einem durch die Söhne des Verstorbenen finanzierten Privatunternehmen! Wir werden uns also nicht irren, wenn wir kühn annehmen werden, daß Ambivius in Wirklichkeit schon früher die *Hecyra* gerne aufgeführt hätte, wenn er Beamten gefunden, welche diese Aufführung zu kaufen gewillt gewesen wären. Weil er aber solche nicht gefunden hatte, lag die *Hecyra* nutzlos, besonders da vielleicht auch Terenz das Stück nicht mehr aufs neue durchsehen wollte. Für die *ludi funebres* schrieb Terenz eigentlich ein neues Stück, die *Adelphoe*, dabei aber nutzte er, oder vielmehr Ambivius, die Gelegenheit aus, auch *Hecyra* wieder auf die Bühne zu bringen, für welche sie beide, also gewiß auch der Dichter, entsprechenden Lohn von ihren Gönnern, dem Scipio und Fabius Aemiliani, erhielten. Und es war nur eine gute Reklame sowohl für Ambivius und Terenz, als auch für *Hecyra* selbst, im Prolog öffentlich von diesem Lohn zu sprechen. Diese Erklärung jener Prologworte scheint uns auch die richtigste zu sein. Daß das Stück einige Jahre im Dunkeln lag, darüber machten sich Terenz und Ambivius bei der Reklame keine Sorgen. Auch nahmen sie keine Rücksicht darauf, daß der Dichter inzwischen doch nicht mit Absicht auf eine derartige Gelegenheit, wie die *ludi funebres*, mit der *Hecyra* warten konnte.

Es wäre noch eine Erklärung denkbar, daß nämlich der *dominus gregis* ein Stück, das bei der Uraufführung nicht zu Ende gespielt wurde, in einer bestimmten Zeitspanne, z. B. von fünf Jahren, und mit des Dichters Einwilligung wieder auf die Bühne bringen durfte, und daß nach Verlauf dieser Zeit der Dichter für das Stück wieder einen Lohn verlangen konnte. Aber das scheint wenig wahrscheinlich zu sein, besonders da die Interessen beider doch gemeinsam waren und es nicht nur dem *dominus gregis* daran lag, gute Verhältnisse mit den Dichtern zu haben, sondern auch gegenseitig.

Σὺ λέγεις (Mk. 15,2—Mt. 27,11—Lk. 23,3).

VON

JOHANNES IRMSCHER

(Berlin)

Übereinstimmend berichten die drei Synoptiker (Markus 15,2; Matthäus 27, 11; Lukas 23,3)¹ aus dem Verhör Jesu durch Pilatus² die Frage des römischen Prokurators: «Σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων;» sowie die Antwort des Angeschuldigten: «Σὺ λέγεις»³. Die sprachliche Formulierung dieser Antwort ist schon den altkirchlichen Interpreten Gegenstand des Anstoßes gewesen und ist es auch für die modernen Erklärer⁴. Denn selbst wenn man darüber hinwegsieht, daß der hier vorliegende Ausdruck sich mit keiner der zahlreichen Wendungen deckt, mit welchen man in der klassischen Epoche auf Satzfragen zu antworten pflegte⁵, so bleibt doch noch immer das in dem lakonisch knappen Sinnzusammenhang mehrdeutige Pronomen σὺ. Soll es ohne besonderen Nachdruck gefaßt und der Akzent vielmehr auf das Verbum gelegt werden, so daß die Phrase lediglich die simple Bejahung zum Inhalt hätte, oder will der Redende dadurch, daß er das betonte Pronomen personale setzt, gerade die Bejahung von sich weg- und dem Gesprächspartner zuweisen? Die Hilfe der Grammatiker versagt; denn diese stellen zwar fest, daß in der

¹ Albert Huck, *Synopse der drei ersten Evangelien*, 9. Aufl. von Hans Lietzmann, Tübingen, 1936, 197; die übrigen neutestamentlichen Zitate sind gegeben nach Eberhard Nestle, *Das Neue Testament griechisch und deutsch*, 16. Aufl. von Erwin Nestle und Kurt Aland, Stuttgart, 1957.

² Über ihn zuletzt Erich Fascher in Pauly's *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung, hgg. von Konrat Ziegler, 40. Halbband, Stuttgart, 1950, 1322 f.

³ Die Frage der Authentizität berührt uns hier nicht; immerhin verdient erwähnt zu werden, daß Gelehrte wie Wellhausen (mit Eduard Norden, *Agnostos Theos*, 4. Aufl. Darmstadt, 1956, 195 Anm. 2) und Dalman (mit Eduard Wechßler, *Hellas im Evangelium*, 2. Aufl. Hamburg, 1947, 131) das Σὺ λέγεις für geschichtlich hielten. — Thaddaeus Soiron, *Die Logia Jesu*, Münster 1916, geht auf unsere Anliegen nicht ein.

⁴ Ich bin bemüht gewesen, die erreichbare Literatur zum Gegenstande heranzuziehen und auszuwerten; Vollständigkeit kann bei der Fülle des einschlägigen Schrifttums von vornherein nicht angestrebt werden.

⁵ Vgl. die Beispiele bei Raphael Kühner und Bernhard Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Satzlehre, 2. 4. Aufl. Hannover, 1955, 539 ff.

Regel die Nominative der Personalpronomina nur dann verwendet werden, wenn ein Gegensatz, und sei er auch bloß latent, zum Ausdruck gebracht werden soll¹, verzeichnen aber gleichzeitig hinreichend viele, durch die objektive Auffassung des Schreibenden verursachte Abweichungen von dieser Regel².

Fragen wir weiter nach griechischen Parallelstellen, die möglicherweise zur Klärung beitragen könnten, so ergibt sich zunächst die negative Feststellung, daß solche außerhalb des Neuen Testaments überhaupt nicht nachweisbar sind³; doch auch der neutestamentliche Sprachgebrauch selbst bietet nur sehr wenig. Da ist einmal der Bericht des Johannes über das Verhör durch Pilatus (18, 37) mit der Frage « Οὐκοῦν βασιλεὺς εἶ σύ; » und Jesu Antwort « Σὺ λέγεις ὅτι βασιλεὺς εἰμι; »; sodann erwidert Jesus « Σὺ εἶπας » auf des Judas Frage, ob er der Verräter sei, bei Matthäus 26, 25; schließlich gibt es einen Parallelbericht über die Vernehmung Jesu vor dem Hohen Rat: Bei Matthäus 26, 63 beschwört ihn der Hohepriester, ἵνα ἡμῶν εἴπῃς εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, worauf ihm Jesus V. 64 « Σὺ εἶπας » erwidert — bei Lukas 22,70 wenden sich alle Ratsmitglieder an Jesus: « Σὺ οὖν εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ; » und erhalten darauf die trotz der Reaktion, die sie hervorruft (V. 71), keineswegs eindeutige Antwort: « Ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἐγὼ εἰμι. »⁴ Es fällt auf, daß die zur Verfügung stehenden Belege sämtlich der Passionsgeschichte angehören⁵, ja daß sie sich auf zwei Geschehnisse beschränken: das (doppelte) Verhör Jesu (vor dem Hohen Rat und vor Pilatus)⁶ und die Brandmarkung des Verräters Judas. Und es wird weiter deutlich, daß die Situation, in der das „Σὺ λέγεις“ etc.⁷ gesprochen wird, soviel sie sich im einzelnen auch unterscheiden mag, doch stets eine verwandte ist. Es ist daher erforderlich, in die Betrachtung derjenigen Stellen, welche unseren Ausgangspunkt ausmachen, auch die einzubeziehen, die sich uns als Parallelen ergaben.

¹ Eduard Schwyzer, *Griechische Grammatik*, 2, hgg. von Albert Debrunner, München, 1950, 189; speziell für unseren Bereich Johannes Warns, *Lehrbuch des neutestamentlichen Griechisch*, 3. Aufl. von Fritz Rienecker, Gießen, 1954, 196.

² Beispiele bei Eduard Maysner, *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, II 1, Berlin, 1926, 63 und Kühner-Gerth *a.a.O.*, 1, 4. Aufl. Hannover 1955, 556. Das Faktum konstatiert — leider ohne Beispiele — Friedrich Blaß, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, 1, 7. Auflage von Albert Debrunner, Göttingen, 1943, 125; vgl. auch J. H. Moulton, *Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments*, Heidelberg, 1911, 136 f. Ludwig Radermacher, *Neutestamentliche Grammatik*, 2. Aufl. Tübingen 1925, geht auf die Problematik überhaupt nicht ein!

³ Inwiefern Numeri 5,11 ff. und Deuteronomium 27,15 heranzuziehen sind (Schanz bei Willibrord Hillmann, *Aufbau und Deutung der synoptischen Leidensberichte*, Münsterer Diss. München 1941, 90 Anm. 174), bleibt mir unerfindlich.

⁴ Eduard Schweizer, *Ego eimi*, Baseler Diss. Göttingen, 1939 geht auf die Stellen nicht ein.

⁵ Hierauf machte bereits J. Wellhausen, *Das Evangelium Matthaei*, Berlin, 1904, 137 aufmerksam.

⁶ Paul Winter, *Marginal notes on the trial of Jesus*, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft“, 50, 1959. 1 ff. berührt unsere Fragestellung nicht. Dasselbe gilt für Karl Hermann Schelkle, *Die Passion Jesu in der Verkündigung des Neuen Testaments*, Bonner Dissertation 1943 (maschinenschriftliche Fassung) und Joachim Jeremias, *Die Abendmahls-worte Jesu*, 2. Aufl. Zürich 1949.

⁷ Σὺ εἶπας ist dem σὺ λέγεις äquivalent, wie schon von anderer Seite (z. B. Georg Aicher, *Der Prozeß Jesu*, Bonn 1929, 83) festgestellt wurde.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Überprüfen wir nunmehr nach Doxographenart die Auffassungen der Vorgänger, so notieren wir für die Meinung, daß das Σὺ λέγεις durchaus negativ zu fassen sei, aus neuerer Zeit vor allem Adalbert Merx, *Die Evangelien des Markus und Lukas*, Berlin, 1905, 164 : «Hier» (Mk. 15,2) «lernt man aus V. 10, daß Pilatus den Ausdruck nicht als Bejahung verstand, er hätte sonst Jesu' für irrsinnig erachten müssen» sowie Pallis' neugriechische Übersetzung, von Joh. 18, 37 : «'Εσὺ λές πῶς ἐγῶμαι βασιλέας»¹. Ihnen nahe steht Walter Grundmann, *Das Evangelium nach Markus*, Berlin, 1959, 307, wenn er den verächtlichen Charakter von Pilatus' Frage hervorhebt und zu Jesu Antwort bemerkt : «Das ist keine Bejahung.»

Größer ist die Zahl der Stimmen, welche die Gegenseite repräsentieren, wobei manche der Autoren in ihrer Entscheidung durch ihre Orthodoxie mitbestimmt worden sein mögen. Wir nennen exempli gratia²

Hugo Grotius zu Mt. 27, 11 : «Haec est praeclara illa confessio cuius meminit Paulus 1. Tim. VI, 13»³;

Bernhard Weiß zu Lk. 23, 3 : «Pilatus nach der ausdrücklichen Bejahung seiner Frage»⁴;

denselben zu Mt. 26, 25 : «σὺ εἶπες, rabbinische Formel nachdrücklicher Bejahung»⁵;

H. J. Holtzmann zu Mk. 26, 25 : «Hier und 26, 64 kann contextmäßig nur gemeint sein : «'Du hast Recht'»⁶;

Alfred Loisy zu Mt. 26,25 : «Réponse affirmative à la question posée»⁷;

denselben zu Mt. 25, 64 : «aucun doute sur le sens pleinement affirmatif de la formule»⁸;

denselben zu Lk. 22, 70 : «Notre auteur ne fait que paraphraser le : 'Je le suis' de Marc»⁹;

denselben zu Lk. 23,3 : Die «réserve sur la consistance de l'assertion impliquée dans la question de Pilate» «n'explique rien»¹⁰;

Johannes Weiß zu Mk. 15,2 : «Du sagst es» «ist im Sinne des Markus . . . eine runde Bejahung»¹¹;

denselben zu Lk. 22, 70 : Lukas «läßt wenigstens die Oberen in der Antwort Jesu eine runde Bejahung erblicken : wir haben es aus seinem Munde gehört»¹²;

Burton Scott Easton zu Lk. 22, 70 : «Christ's reply can be understood only as an affirmative»¹³;

¹ Zitiert nach O. Merlier, „Revue des études grecques“ 46, 1933, 209 Anmerkung 1.

² Weitere (keinswegs jedoch alle) Testimonien bei Aicher a.a.O. 83, Anmerkung 263.

³ *Opus theologicorum tomi II*. vol. I, Amsterdam, 1679, 266.

⁴ *Kritisch exegetisches Handbuch über die Evangelien des Markus und Lukas*, 6. Aufl. Göttingen, 1887, 578.

⁵ *Das Matthäus-Evangelium*, 8. Aufl. Göttingen, 1898, 453.

⁶ *Hand-Commentar zum Neuen Testament*, bearbeitet von H. J. Holtzmann u. a. I 1: H. J. Holtzmann, *Die Synoptiker*, 3. Aufl. Tübingen, 1901, 290.

⁷ *Les évangiles synoptiques*, 2, Cheffonds, 1908, 517, Anmerkung 2.

⁸ Ebd. 604 Anmerkung 1.

⁹ *L'évangile selon Luc*, Paris, 1924, 542.

¹⁰ Ebd. 543.

¹¹ In: *Die Schriften des Neuen Testaments*, 3. Aufl. von Wilhelm Bousset und Wilhelm Heitmüller, 1, Göttingen, 1917, 215.

¹² Ebd. 502.

¹³ *The gospel according to St. Luke*, New York, 1926, 337.

Walter Bauer, der Joh. 18, 37 übersetzt: «Gewiß, ich bin ein König»¹;
Julius Schniewind zu Mk. 15, 2: «Wenn Jesus antwortet 'Du sagst es',
so ist das kein Ausbiegen»²;

denselben zu Mt. 26, 64: «eine klare Bejahung und nicht etwa eine ausweichende Antwort»³;

Rudolf Bultmann zu Joh. 18, 37: «Jetzt bejaht Jesus es auch direkt, ja, er ist ein König!»⁴;

Aurel von Jüchen zu Mk. 15, 2 und den Parallelen: «Der Königstitel bezieht sich auf das Verhältnis, in dem der Träger des Messiasnamens zu seinem Volk steht. Der Messiasname weist auf die göttliche Erwählung hin... Daß hier nicht zwei Dinge, sondern ein Sachverhalt zur Diskussion steht, geht auch daraus hervor, daß Jesus auf die Frage des Pilatus... mit der bündigen Bejahung antwortet...»⁵;

Willibrord Hillmann zu Mt. 26, 64: «die Messianität Jesu, die von ihm ausdrücklich hier vor den obersten Vertretern des Volkes erklärt wird»⁶;

denselben zu Mk. 15,2 und Parallelen: «Die erste und einzige Frage, die Jesus dem Statthalter beantwortet, und zwar bejahend beantwortet, ist die: 'Bist Du der König der Juden?'»⁷;

Edgar J. Goodspeed zu Mk. 15,2: «I would... translate: 'Yes'»⁸;

Karl Bornhäuser zu Joh. 18, 37: Pilatus «erhält eine Antwort, die der ähnlich ist, welche zuvor der Hohepriester auf seine entscheidende Frage erhalten hat: Du sagst es. Ich bin ein König. Und nun kommt zum Nein = nicht von dieser Welt, das Ja = für diese Welt»⁹;

Paul Feine über Jesu Anspruch der Messias zu sein: «Über die Frage des Hohenpriesters, ob er 'der Christus' sei, hat er mit 'Ja' geantwortet Mt. 26, 64 Mk. 14, 62 Lk. 22,70, ebenso hat er sich vor Pilatus selbst als König der Juden bekannt Mt. 27, 11 Mk. 15,2 Lk. 23,3 Joh. 18,3 f.»¹⁰;

Max Zerwick zu Mt. 26, 25: «modus singularis respondendi affirmative»¹¹;
denselben, wenn er Lk. 22,70 übersetzt: «Vos (recte) dicitis: ego sum»¹².

Klangen schon bei den eben erwähnten Interpreten gelegentlich Einschränkungen an, so finden sich diese verstärkt bei einer Vielzahl anderer Erklärer. Σὺ λέγεις will gewiß affirmativ verstanden sein — jedoch mit einem Neben- und Unterton. Willoughby C. Allen spricht in bezug auf Mt. 26, 64 von einer «implied affirmative» Phrase¹³, Ernst Lohmeyer heißt das «Du sagst es» Mk.

¹ *Das Johannesevangelium*, 3. Aufl. Tübingen 1933, 216.

² *Das Evangelium nach Markus und das Evangelium nach Matthäus*, 1. bis 3. Aufl. Göttingen, 1937, 185 (= *Das Evangelium nach Markus*, 5. Aufl. Göttingen 1949).

³ Ebd. 258.

⁴ *Das Evangelium des Johannes*, Göttingen, 1941, 506.

⁵ *Jesus und Pilatus*, München, 1941, 10.

⁶ A.a.O. 90.

⁷ A.a.O. 168.

⁸ *Problems of New Testament translation*, 2. Aufl. Chicago, 1945, 68.

⁹ *Die Leidens- und Auferstehungsgeschichte Jesu*, Gütersloh, 1947, 99.

¹⁰ *Theologie des Neuen Testaments*, 8. Aufl. Berlin, 1951, 42.

¹¹ *Analysis philologica Novi Testamenti Graeci*, Rom, 1953, 68.

¹² Ebd. 204.

¹³ *A critical and exegetical commentary on the gospel according to S. Matthew*, 3. Aufl. Edinburgh, 1912, 284.

15,2 vieldeutig¹. Zur selben Stelle vermerkt Henry Barclay Swete, daß das Σὺ λέγεις weder bejahe noch leugne², während nach Conrad Gröber³ Jesus sein Königtum gleichzeitig bejahte und verneinte. Mit der gewählten Ausdrucksweise werde die ganze Fragestellung des Verhörs abgelehnt, meint Georg Bertram⁴. Von einer ausweichenden Antwort spricht Erich Klostermann im Hinblick auf Mk. 15,2⁵. Ein halbes Ja liegt nach Josef Schmid in der Stelle, «weil Jesus sein Königtum in einem anderen Sinn verstanden wissen will»⁶. Es handelte sich nicht um eine einfache, sondern um eine erzwungene Bejahung, stellt der schon in anderem Zusammenhang genannte Walter Bauer fest⁷: Das Messias-Geständnis sei ihm abgepreßt worden, hat Jesus nach J. Wellhausen sagen wollen⁸, während M.-J. Lagrange glaubt, daß die Formulierung umgekehrt ein «unfreiwilliges Zugeständnis» der anderen Seite «ausdrücklich festhalten» wolle⁹. Unter Bezug auf Mt. 26, 25 weist Theodor Zahn auf den «Gegensatz des Angeredeten zu dem Redenden» hin¹⁰. Mk. 15, 2 ist nach Vincent Tayler «an affirmation which implies that the speaker would put things differently»¹¹. Darum würde er — so Friedrich Blaß¹² — «es ungefragt nicht gesagt haben». Friedrich Hauck — und ähnlich schon vorher Gustav Wöhlenberg, *Das Evangelium des Markus*, 1./2. Aufl. Leipzig, 1910, 367 — spricht deshalb von einem Vorbild, das Jesus bezüglich seiner eigenen Auffassung des Messiasstums habe machen wollen¹³, und übersetzt Mk. 15, 2: «Bei dir liegt's, wenn du es so ausdrücken willst»¹⁴ — in die gleiche Richtung zielt das «So you say», mit dem sich Morton Smith¹⁵ gegen Goodspeed *a.a.O.* wendet.

¹ *Das Evangelium des Markus*, 10. Aufl. Göttingen, 1937, 355 (11. Aufl. ebd. 1951, 355).

² *The gospel according to St. Mark*. London, 1902, 368.

³ *Das Leiden unseres Herrn Jesus Christus*, Freiburg 1946, 133.

⁴ *Die Leidensgeschichte Jesu und der Christuskult*, Göttingen, 1922, 64 Anmerkung 6.

⁵ *Das Markus-Evangelium*, 3. Aufl. Tübingen, 1936, 195; ähnlich in bezug auf Matthäus 26,64 in: *Das Matthäusevangelium*, 3. Aufl. Tübingen 1938, und in bezug auf Lukas 22,70 in: *Das Lukasevangelium*, 2. Aufl. Tübingen 1929, 221.

⁶ *Das Evangelium nach Markus*, 2. Aufl. Regensburg, 1950, 226. Die Antwort Lukas 22,70 b ist nach dem gleichen Autor «nicht ausweichend», sondern ein «Ja» auf die Frage von V. 70a) *Das Evangelium nach Lukas*, 2. Aufl. Regensburg, 1951, 274 f.).

⁷ *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, 4. Aufl. Berlin, 1952, 409.

⁸ *Das Evangelium Marci*, 2. Aufl. Berlin, 1909, 127. — Ohne Stellungnahme bleibt derselbe, *Das Evangelium Lucae*, Berlin 1904.

⁹ *Das Evangelium von Jesus Christus*, deutsch von Otto Kuß, Heidelberg 1959, 578 (vgl. auch von Lagrange, *Évangile selon Saint Matthieu*, 2. Aufl. Paris, 1923, 507 f.).

¹⁰ *Das Evangelium des Matthäus*, 4. Aufl. Leipzig, 1922, 694 und ebenso Fritz Rienecker, *Sprachlicher Schlüssel zum griechischen Neuen Testament*, Neumünster, 1938, 89. A. Schlatter, *Der Evangelist Matthäus*, 3. Aufl. Stuttgart 1948, 740 bemerkt zur Stelle: «Jesus hat nicht selbst das Wort gesprochen, durch das die Schuld des Judas enthüllt ist. Nachdem es aber Judas ausgesprochen hat, bejaht er es». Auf diese Interpretation wird vom selben Autor, *Der Evangelist Johannes*, Stuttgart 1930, 341 zu Johannes 18,37 verwiesen.

¹¹ *The gospel according to St. Mark*, London, 1957, 579.

¹² *A.a.O.* 199.

¹³ *Das Evangelium des Markus*, Leipzig, 1931, 181. In diesem Sinne ist wohl auch Theodor Zahn, *Das Evangelium des Lucas*, 1. und 2. Aufl. Leipzig 1913, 695 zu verstehen, wenn er von der «Aedeutung einer gewissen Einschränkung» spricht.

¹⁴ *A.a.O.* 180. Vgl. auch James Hope, Moulton und George Milligan, *The vocabulary of the Greek Testament*, 6, London, 1928, 594: «The word is yours».

¹⁵ *Journal of biblical literature* 64, 1945, 510.

Alfred Plummer sodann macht darauf aufmerksam, daß die Aussage vor Pilatus «condenses a conversation given at greater length by John, without whose narrative that of the three is scarcely intelligible»¹. Der bereits erwähnte M.-J. Largange verweist dagegen darauf, daß Jesus «ne pourrait donner une réponse négative sans entrer dans une discussion qu'il ne lui sied pas de provoquer»², während nach Martin Dibelius «die vielumstrittene Antwort Jesu» gerade «so gehalten» ist, «daß die Szene noch weiter fortgesetzt werden kann»³.

Quot capita, tot sensus! — Quot homines, tot sententiae!⁴ Welcher Weg führt aus dieser Vielzahl der Meinungen zu annehmbaren Ergebnissen?

Vernehmen wir zunächst, was die von den bisherigen Exegeten nur gelegentlich herangezogenen altkirchlichen Erklärer zum Gegenstand zu bemerken haben! Zu Mk. 15,2 stehen mir zwei Belege zur Verfügung, die, wenngleich mit abweichenden Schlußfolgerungen, gleichermaßen die Mehrdeutigkeit der Stelle konstatieren. «Ἰνα μὴ διὰ τῆς σιωπῆς τὴν συκοφαντίαν αὐτῶν βεβαιώσῃ, μητὲρ διὰ τῆς ἀρνήσεως δειλιάς ἀπενέγκῃ τὴν δόξαν», begründet eine Notiz bei J. A. Cramer, *Catena Graecorum patrum in Novum Testamentum*, 1, Oxford, 1844, 434 Jesus unklare Antwort, während der Erzbischof Theophylaktos von Achrida (+ um 1108)⁵ in seiner *Enarratio in Evangelium Marci* die ἀμφίβολος ἀπόκρισις folgendermaßen deutet: Τὸ γὰρ Ἐγὼ λέγεις δύναται νοηθῆναι, ὅτι Ἄλγθῶς εἶπας: σὺ εἶπας ὕπερ εἰμί· δύναται δὲ νοηθῆναι καὶ οὕτως, ὅτι Ἐγὼ οὐ λέγω τοῦτο, σὺ δὲ λέγεις⁶.

Für die Matthäusparallele verfügen wir über noch frühere Kommentare. Origenes stellt die Aussage vor dem Hohenpriester der vor Pilatus gegenüber. «Quod autem dixit ad principem sacerdotum «tu dixisti» dubitationem eius oblique arguens convincit, et quod ait Pilato «tu dicis» sententiam eius pronuntiantis confirmat» (Comm. ser. 118)⁷, wobei man zum vollen Verständnis die Erklärung zu Mt, 26, 64 zusätzlich heranziehen muß (Comm. ser. 110): «Nam quia non erat dignus princeps ille sacerdotum Christi doctrina, propterea non eum docet nec dicit, quia 'ego sum', sed verbum oris eius accipiens in redargutionem ipsius convertit dicens: tu dixisti, ut eo modo videretur argui non doceri.»⁸ — Auch Hieronymus in seinem Matthäus-Kommentar konfrontiert

¹ *A critical and exegetical commentary on the gospel according to S. Luke*, 5. Aufl. Neudruck Edinburgh 1928, 521.

² *Evangile selon Saint Marc*, Paris, 1911, 385; im Lukas-Kommentar desselben Autors (*Evangile selon Saint Luc*. 2. Aufl. Paris, 1921, 577) heißt es nur kurz: «question et réponse comme dans Mc.».

³ «*Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*» 16, 1915, 117. — Nur ganz selten wird die Problematik überhaupt umgangen, z. B. von Alfred Wikenhauser, *Das Evangelium nach Johannes*, Regensburg, 1948, 268 oder Alfred Loisy, *L'évangile selon Marc*, Paris, 1912, 444.

⁴ Zu den Redewendungen vgl. Georg Büchmann, *Geflügelte Worte*, ergänzt von Adolf Lange, Berlin, 1915, 204 f.

⁵ Über ihn vgl. jetzt Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959, 649 ff.

⁶ Theophylactus, *Opera quae reperiri potuerunt omnia*, acc. J.-P. Migne, 1, Paris, 1864, 664.

⁷ Origenes, *Werke*, 11: *Matthäuserklärung II: Die lateinische Übersetzung der Commentariorum series*, hgg. von Erich Klostermann, Leipzig, 1933, 251.

⁸ A. a. O. 231.

die jüdischen Zuhörer mit Pilatus : « Dixit illi Jesus : Tu dicis. Sic respondit ut et verum diceret, et sermo eius calumniae non pateret. Et attende quod Pilato, qui invitus probebat sententiam, aliqua ex parte responderit : Sacerdotibus autem et principibus respondere noluerit, indignos suo sermone iudicans. »¹ Die Cramersche Katene zur Stelle² greift für ihre Exegese auf Joh. 18, 36 zurück, wenn sie sagt : « Αὐτὸς δὲ διὰ τοῦ εἰπεῖν 'σὺ εἶπας' ὡμολόγησεν εἶναι βασιλεύς, ἀλλ' ἐπουράνιος, ὃ καὶ ἀλλαχοῦ σαφέστερον ἔλεγε πρὸς αὐτόν 'ὅτι ἡ ἐμὴ βασιλεία οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου' », während Theophylaktos in seiner *Enarratio in Evangelium Matthaei* die Weisheit Jesu zu preisen weiß : « Ὁ δὲ Ἰησοῦς ἔφη αὐτῷ· Σὺ λέγεις· ἀπόκρισιν δούς αὐτῷ σοφωτάτην· οὔτε γὰρ εἶπεν, ὅτι οὐκ εἰμί, οὔτε πάλιν, ὅτι εἰμί. Ἀλλὰ μέσως πῶς ἔφη· Σὺ λέγεις. Τοῦτο γὰρ δύναται καὶ οὕτω νοηθῆναι, ὅτι εἰμὶ καθὼς λέγεις· καὶ οὕτως, ὅτι Ἐγὼ μὲν τοῦτο οὐ λέγω, σὺ δὲ λέγεις· ἄλλο μέντοι³ οὐδὲν ἀπεκρίνατο· ἥδει γὰρ τὸ κριτήριον μὴ κατὰ λόγον προβαῖνον ». Die Stimmen zu den übrigen Texten unserer Fragestellung, auf die wir hier nur verweisen können⁴, befinden sich in grundsätzlicher Übereinstimmung zu dem, was sich bereits aus den vorgeführten Belegen ergibt : Die griechische Kirche, einschließlich Hieronymus, sah in Σὺ λέγεις eine Phrase von gewollter Mehrdeutigkeit, wobei die einzelnen Interpreten in ihren Erklärungen gegen einander differieren. Auch gegen Jesu eigene Forderung verstößt die Formulierung : ἔστω δὲ ὁ λόγος ὑμῶν ναὶ ναὶ, οὐ οὐ (Mt. 5, 37) ; merkwürdigerweise hat keiner der Exegeten darauf hingewiesen.

So bleibt uns noch die Frage, in welchem Bereiche wir Analogien für den immerhin nicht alltäglichen Ausdruck aufzufinden vermögen. Das Griechische versagt – denn die Exempla, die seit Wettstein⁵ gelegentlich vorgelegt werden, sind ohne Beweiskraft⁶, und auch das Alte Testament leistet keine Hilfe ; wohl aber finden sich in rabbinischen Texten Anklänge, die ebenfalls seit Wettstein verfolgt werden.

Im palästinischen Talmud, *Kilaim* 9,6⁷, wird berichtet, daß die Einwohner von Sepphoris den mit dem Tode bedroht hätten, welcher die Nachricht vom Ableben des Patriarchen Juda überbringen würde. Bar Kappara, dem diese mißliche Aufgabe zuteil wurde, entledigte sich ihrer, indem er im Gleichnis redete. Auf die dann an ihn gerichtete Frage : רבי דמך רבי (der Rabbi ist ent-

¹ Hieronymus, *Opera omnia*, acc. et recogn. J.-P. Migne, 7, Paris, 1845, 231 (hier wie auch sonst wird die Schreibweise des Lateinischen des heutigen Usus angepaßt). In diesen Zusammenhang gehören ferner die Bemerkungen des Apollinaris von Laodicea fr. 137 zu Mt. 27, 11 ff. bei Joseph Reuß, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche*, Berlin, 1957, 48 f.

² A.a.O. 232.

³ A.a.O. 461.

⁴ Zu Mt. 26,25 *Constitutiones apostolorum* 5,14,4 = Franciscus Xaverius Funk, *Didascalia et Constitutiones apostolorum*, 1, Paderborn, 1905, 273 und Hieronymus a.a.O. 195 ; zu Mt. 26, 64 Origenes a.a.O. 231, Hieronymus a.a.O. 202 und Cyrill von Alexandrien fr. 300 = Reuß a.a.O. 260 ; zu Lk. 22,70 Theophylactus a.a.O. 1089.

⁵ Joannes Jacobus Wetstenius, *Nouum Testamentum Graecum*, 1, Amsterdam, 1751, 518.

⁶ So zuletzt Smith a.a.O. 509 oder von früheren Adalbert Merx, *Das Evangelium Matthaeus*, Berlin 1902, 382.

⁷ Moise Schwab, *Le Talmud de Jérusalem*, 2, Paris, 1878, 316 (vgl. auch 8, ebd. 1886, 145 Anmerkung 5).

schlafen?) gab er die umschreibende Antwort : אַתּוֹן אִמְרִיתוֹן (ihr sagtet es)¹ — das dazu den Gegensatz bildende «ich sagte es nicht» wird im *Midrasch Kohelet*, 7, 12² in babylonischem Dialekt ausdrücklich hinzugefügt : אִנּוּ אִמְרִינָא אִנּוּ אִמְרִינָא, eine Floskel, die wiederum im babylonischen Talmud, *Pesahim* I 1 fol. 3 b (Lazarus Goldschmidt, *Der babylonische Talmud*, 2, Berlin, 1930, 319; August Wünsche, *Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandtheilen*, I, Leipzig 1886, 212) und Kethuboth XII 3 fol. 104 a (Goldschmidt *a.a.O.* 5, Berlin, 1931, 332; Wünsche *a.a.O.* II, 1, Leipzig, 1887, 66), ihre Parallelen findet³.

Die Beziehung dieser allerdings nicht allzu häufig belegbaren Ausdrucksweise zu unserem Σὺ λέγεις ist augenfällig⁴. Beide Formeln haben eine Bejahung zum Inhalt; diese Bejahung ist jedoch keine uneingeschränkte und bedingungslose, vielmehr bleibt es dem Gesprächspartner, der deshalb nachdrücklich angesprochen wird, überlassen, sie in ihren Hintergründen und möglichen Auswirkungen zu deuten. Und alle Stellen, die wir heranziehen konnten, boten Raum gerade für eine solche Form der Antwort. Soweit der Beitrag des Philologen zu den gegebenen Belegen; für das, was darüber hinausgeht, habe der Exeget das Wort!

¹ Die Gültigkeit der Parallele bestreiten ohne einleuchtende Begründung Hermann L. Strack und Paul Billerbeck, *Das Evangelium nach Matthäus erläutert aus Talmud und Midrasch*, München 1922, 990 f.

² Aug. Wünsche, *Der Midrasch Kohelet*, Leipzig, 1880, 102.

³ Der von Gustav Dalman, *Die Worte Jesu*, 1, Leipzig, 1898, 254 angeführte Beleg aus der Tosefta, Kelim A = Baba Kama 1,6; ed. M. S. Zuckermann, Pasewalk, 1880, 569 (vgl. auch denselben, Supplement enthaltend, Uebersicht, Register und Glossar zu Tosefta, Trier 1882, 22) אַמְרִתָּא רַבִּי אִמְרִתָּא hat in unserem Zusammenhang keine Beweiskraft; denn er ist eben gerade dadurch gekennzeichnet, daß das Pronomen personale fehlt, der Ton also auf dem Verb liegt. Dass hier אַמְרִתָּא soviel bedeutet wie «du hast recht», wird nicht bestritten. Auch bei Joseph Klausner, *Jesus von Nazareth*, 2. Aufl. Berlin 1934, 479 findet sich die Gleichsetzung der ungleichen Glieder Σὺ λέγεις und אַמְרִתָּא.

⁴ Richtig schon Gustav Dalman, *Jesus-Jeschua*, Leipzig 1922, 6: «...obwohl der gebrauchte Ausdruck weniger aus griechischem als aus semitischem Sprachgefühl geflossen ist»; anders I. Abraham, *Studies in pharisaism and the gospels*, 2, Cambridge, 1924, 1 ff.

CONDIȚIONALELE LA INDICATIV ÎN GREACĂ, LATINĂ, ROMÂNĂ

DE

N. I. BARBU

Am ales aceste limbi spre a face un studiu de sintaxă comparată, de vreme ce, pe de o parte, după cum se știe foarte bine, cele trei limbi sînt limbi înrudite, limbi indo-europene. Pe de altă parte, construcția condiționalelor indicative în aceste trei limbi prezintă caracteristici comune, fapt cît se poate de folositor pentru găsirea unor explicații care să satisfacă întrebările ridicate în legătură cu această interesantă categorie de propoziții.

Dar înainte de toate se pune o problemă de principiu : se mai poate spune ceva nou despre aceste propoziții cînd în gramaticile celor trei limbi s-au formulat atîtea păreri în legătură cu această problemă? La prima vedere, răspunsul ar trebui să fie nu. Cînd cercetăm însă rînd pe rînd ideile exprimate în legătură cu condiționalele la indicativ și le confruntăm cu faptele, observăm că de la început apar serioase contradicții nu numai între diferitele teorii formulate, ci, mai ales, între teorii și fapte. Aceasta ne-a și determinat să reluăm încă o dată problema și să vedem dacă nu cumva se pot găsi lămuriri mai satisfăcătoare pentru *si* = *dacă* + indicativul în condiționale. Pentru a sistematiza cît mai mulțumitor diferitele teorii, ne-am îngăduit să le dăm cîte un nume, care să pună cît mai mult în lumină, printr-un cuvînt pregnant, esența fiecăreia.

TEORIA REALITĂȚII. Această teorie susține că propozițiile condiționale la indicativ exprimă fapte reale, neîndoielnice, sigure. Această teorie este susținută, printre alții, de Kühner ¹, care, în tratatul de gramatică greacă, pentru a ilustra această afirmație, dă următorul exemplu din Thucidide, VI 19 *ei αὕτη ἡ πόλις ληφθήσεται, ἔχεται καὶ ἡ πᾶσα Σικελία* « dacă această cetate va fi cucerită, este stăpînită întreaga Sicilie ». După autorul citat, predicatul « va fi cucerită » și « este stăpînită » exprimă acțiuni reale. Această teorie este susținută și de Meillet-Vendryes, în tratatul de gramatică comparată a limbilor clasice ², ediția 1927, unde citim : « Conjunția *ei*, cu sensul de *si*, poate fi întrebuințată

¹ *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, II 2 (1904), p. 466.

² *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, 1927, p. 583.

cu orice timp al indicativului, căci ea însăși, cu indicativul, exprimând un fapt, nu putea decât să insiste asupra existenței faptului».

În 1945, J. Humbert, în tratatul său de sintaxă greacă¹, spune : « Modul întrebuițat în protază este indicativul, pentru că, formulând condiția, se consideră că este împlinită în realitate ; în același fel noi, în franțuzește, întrebuițăm turnura « s'il est vrai que », fără a avea, în realitate, cea mai mică îndoială asupra adevărului pus ; protaza nu se sprijină mai puțin asupra realității decât apodoza ». În 1953, Ernout-Thomas, în tratatul de sintaxă latină², susține același lucru și, dând exemplul următor din Terențiu, *Andria*, 322, *si id facis, hodie postremum me vides* « dacă faci asta, astăzi mă vezi pentru ultima oară », afirmă că verbele *facis* și *vides* exprimă acțiuni presupuse reale.

TEORIA NEUTRALITĂȚII. Se găsește, între altele, formulată la Kühner-Stegmann, în tratatul de gramatică latină³ publicat în 1914. Acești autori dau exemplul *si quid habes, das* « dacă ai ceva, dai » și spun : « Prima formă a propoziției condiționale (*si quid habes*) este exprimată prin indicativ. Prin aceasta vorbitorul stabilește propoziția condițională ca simplă presupunere, fără să sugereze vreo judecată subiectivă asupra raportului cu realitatea ». De aceeași părere este și G. Landgraf, care, în gramatica latină publicată în 1924⁴ spune : « Vorbitorul se abține de la orice judecată asupra realității sau verosimilității presupunerii ». J. Wackernagel, în celebrele sale prelegeri asupra sintaxei, se exprimă și mai categoric în același sens, spunând⁵ că propoziția condițională indicativă este o « propoziție absolut neutrală ». În 1950, Schwyzer-Debrunner⁶, în volumul al doilea al gramaticii grecești, se exprimă aproape cu aceleași cuvinte ca Kühner-Stegmann.

TEORIA NATURII RAPORTULUI DINTRE CONDIȚIONALĂ ȘI PRINCIPALĂ. Această teorie susține că indicativul în astfel de propoziții are rolul de a exprima natura legăturii între cele două propoziții, condițională și principală, și nu realitatea acțiunii exprimate de cele două verbe. Principalii reprezentanți ai acestei teorii sînt : Kühner-Stegmann, J. Wackernagel, Rubenbauer, J. B. Hofmann. Kühner-Stegmann⁷ spune : « prin alegerea modului se urmărește numai și numai raportul condiționalei cu principala ». Dacă raportul este știut, neîndoielnic, real, necesar exprimat, atunci se folosește indicativul. Wackernagel zice⁸ : « Prin indicativ se exprimă numai raportul strîns logic dintre cele două membre, condiția unuia față de celălalt ». Aceeași părere este exprimată și de Rubenbauer și J. B. Hofmann⁹.

TEORIA ACȚIUNILOR REALIZABILE. Este formulată în volumul intitulat *Limba romînă. Fonetică — vocabular — gramatică*, publicat în 1956 de Editura Academiei R.P.R., unde citim¹⁰ : « Propozițiile condiționale construite cu indicativul prezent sau viitor exprimă acțiuni realizabile : « Dacă simți că nu poți

¹ *Syntaxe grecque*, Paris, 1945, p. 203.

² *Syntaxe latine*, 2-ème éd., p. 374.

³ *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, II 2 (1914), p. 389.

⁴ *Lateinische Schulgrammatik*, 1924, p. 186.

⁵ *Vorlesungen über Syntax*, I, p. 224.

⁶ *Griechische Grammatik*, II, 1950, p. 682.

⁷ *Op. cit.*, p. 388.

⁸ *Op. cit.*, p. 224.

⁹ *Lateinische Schulgrammatik*, 1929, p. 209.

¹⁰ p. 245.

birui păcatul care te urmărește, pleacă, fugi departe» (Caragiale, *Păcat*). Propozițiile condiționale construite cu indicativul imperfect exprimă acțiuni realizabile în trecut : « Dacă-l întrebați ceva, răspundea da sau nu și trecea mai departe ».

Nu este nevoie de prea multe demonstrații spre a arăta că toate aceste teorii nu corespund adevărului. Într-adevăr, teoria realității spune că, de pildă, în cazul ei τοῦτο ποιεῖς πλυνῶς = *si hoc facis, erras* = dacă faci asta, greșești, indicativele *faci* și *greșești* exprimă acțiuni reale, sigure, neîndoielnice. Se pune însă întrebarea : care este rostul conjuncției ei = *si* = *dacă*? Cred că nu există nimeni care să nege că conjuncția condițională are rostul de a arăta că este vorba despre o ipoteză, ceea ce a și determinat pe unii gramatici să numească fraza condițională period ipotetic. Ar fi absurd să se creadă că ei = *si* = *dacă* nu schimbă cu nimic sensul propoziției pe care o introduc, cum, în fond, susține această teorie.

Teoria neutralității susține că vorbitorul nu ia nici un fel de poziție față de acțiunea exprimată de verbe, este neutru. Dar cum se poate vorbitorul să fie neutru față de realitatea obiectivă, când el spune interlocutorului că greșește dacă face asta — și el vede dacă interlocutorul o face sau nu?

Teoria raportului dintre condițională și principală la indicativ nu se întemeiază decât pe o presupunere contrarie sentimentului pe care-l avem noi vorbitorii despre raportul dintre o condițională și principală ei la optativ, în grecește și românește sau la conjunctiv, în latinește. Într-adevăr, nu știu cum s-ar putea susține că în fraza « dacă am timp, vin la tine », raportul dintre condițională și principală este mai strâns decât în fraza « dacă aș avea timp, aș veni la tine ». Iluzia că în fraza condițională indicativă raportul între condițională și principală este mai strâns provine din deosebirea de moduri.

De asemenea, nu se poate spune — așa cum susține teoria acțiunilor realizabile — că în cazul *dacă simți că. . . , fugi departe, simți* exprimă o acțiune realizabilă. Aci nu este vorba despre acțiuni realizabile, ci de acțiuni reale ori ireale. Într-adevăr, personajul care exprimă această frază în nuvela lui Caragiale, presupune că interlocutorul său simte sau nu simte, în prezent, nu în viitor. Acțiunile realizabile nu se pot împlini decât în viitor și, deci, fraza condițională în discuție ar trebui să sune : *dacă vei simți că. . . , să fugi* etc.

Teoriile amintite n-au putut da explicații satisfăcătoare în legătură cu problema în discuție, deoarece autorii care le-au formulat n-au ținut seamă, în același timp, de următorii factori prezenți într-o frază condițională : conjuncția, modul și timpul verbului, realitatea obiectivă, contextul. Vom încerca în cele ce urmează, să ținem seama de acești factori esențiali.

În ceea ce privește conjuncția, socotim că toată lumea este de acord, așa cum am spus mai sus, că conjuncția condițională — în grecește *ei*, în latinește *si*, în românește *dacă* — are menirea de a răpi acțiunii exprimate de predicatul condiționalei caracterul realității și de a o transforma în ipoteză. Într-adevăr, lucrul acesta îl simțim cu toții și a dus la denumirea de « period ipotetic » dată frazei condiționale. Un exemplu din Platon îl ilustrează în chipul cel mai desăvârșit. Astfel, în *Phaidros*, 228, citim : *ει ἐγὼ Φαῖδρον ἀγνοῶ, καὶ ἑμαυτοῦ ἐπιλέλησμαι ἀλλὰ γὰρ οὐδέτερά ἐστι τοῦτων*.

Traducerea sună : « Dacă eu nu cunosc pe Phaidros, am uitat și de mine ; dar, în realitate, nici una dintre cele două afirmații nu este așa ». Este clar

deci că conjuncția $\epsilon\acute{\iota}$ «dacă» a conferit acțiunii exprimate de verbele $\acute{\alpha}\gamma\nu\omicron\omega$ «nu cunosc» și $\acute{\epsilon}\pi\iota\lambda\acute{\epsilon}\lambda\eta\sigma\mu\alpha\iota$ «am uitat», caracterul de ipoteză. Deci acțiunea nu mai poate fi reală, și nici nu este reală, așa cum arată infirmarea exprimată de propoziția $\acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\alpha}\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \omicron\upsilon\delta\acute{\epsilon}\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}\ \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\ \tau\omicron\upsilon\tau\omega\nu$ «dar, în realitate, nici una dintre cele două afirmații nu este așa». Exemplul este cât se poate de concludent spre a dovedi, dacă mai era nevoie, că conjuncția condițională cu indicativul nu are menirea de a arăta că faptul din propoziția pe care o introduce este real, așa cum susține teoria realității, ci, dimpotrivă, că funcția conjuncției condiționale este de a conferi acțiunii exprimate de propoziția condițională caracterul de ipoteză.

Dacă este așa, de ce se mai întrebunțează indicativul în aceste propoziții, și nu se folosește numai optativul și conjunctivul cu $\acute{\alpha}\nu$ în grecește, conjunctivul în latinește și optativul în românește, și, în loc să se spună $\epsilon\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\gamma\nu\omicron\omega$ $\Phi\alpha\acute{\iota}\delta\rho\omicron\nu$ = *si non nosco Phaedrum* = *dacă nu cunosc pe Phaidros*, să se zică $\epsilon\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\gamma\nu\omicron\iota\eta\nu\ \Phi\alpha\acute{\iota}\delta\rho\nu$, *si non noscam Phaedrum* = *dacă n-aș cunoaște pe Phaidros*? Dacă s-ar întrebunța optativul, în grecește și românește, și conjunctivul în latinește, vorbitorul și-ar da imediat seama că este vorba despre o ipoteză. Cu aceasta, am atins însuși miezul dificultăților și anume problema indicativului în aceste condiționale. Exemplul de mai sus ne arată limpede două lucruri: întâi că vorbitorul, exprimând condiționala $\epsilon\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\gamma\nu\omicron\omega$ «dacă nu cunosc», presupus că nu știe nimic despre realitate; în al doilea rând, că el cunoaște foarte bine realitatea așa cum a arătat-o prin propoziția $\acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\alpha}\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \omicron\upsilon\delta\acute{\epsilon}\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}\ \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota$ «dar nici una din cele două nu este adevărată». Dacă vorbitorul ar fi întrebunțat optativul, ar fi luat atitudine față de realitate, arătând că acțiunea nu este reală. Într-adevăr, $\epsilon\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\gamma\nu\omicron\iota\eta\nu$ ar însemna «dacă n-aș cunoaște», arătând că realitatea este alta. De asemenea, dacă în loc de *si hoc facis, erras* «dacă faci asta, greșești», am zice *si hoc facias, erres* «dacă ai face asta, ai greși», am arăta că, în realitate, tu nu faci asta. Exemplele se pot înmulți. Toate ne vor arăta că dintre toate modurile cu care se putea construi $\epsilon\acute{\iota}$ = *si* = *dacă*, numai indicativul era potrivit să prezinte realitatea acțiunii ca necunoscută de vorbitor. Dacă lucrurile stau așa, nu cumva are dreptate teoria neutralității, care spune că vorbitorul nu ia seama la realitatea acțiunii? Răspunsul este că vorbitorul simulează, presupune că nu ia seama, că *ignoră* realitatea sau irealitatea acțiunii, dar el, în fond, a construit această propoziție cu indicativul, tocmai pentru că cunoaște prea bine dacă acțiunea exprimată de indicativ este sau nu reală. Între a fi neutru sau indiferent față de o acțiune, așa cum susține teoria neutralității, și a simula că nu cunoaște o acțiune, tocmai pentru că o cunoaște foarte bine, așa cum afirmăm noi, este o mare deosebire.

Cum a fost posibilă crearea unei construcții cu ajutorul căreia vorbitorul să poată simula că nu cunoaște o acțiune? La crearea acestei construcții au contribuit trei elemente: 1) conjuncția; 2) modul; 3) timpul. Conjuncția $\epsilon\acute{\iota}$ = *si* = *dacă*, introducând o propoziție, arată că este vorba despre o acțiune care nu este pe planul realității, nu este reală.

$\epsilon\acute{\iota}\ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\ \pi\omicron\iota\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ = *si hoc facis* = *dacă faci asta* înseamnă, cu alte cuvinte, «să presupunem că faci asta». Dacă vorbitorul ar vrea să arate că acțiunea este reală, el ar spune $\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\ \pi\omicron\iota\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ = *hoc facis* = *faci asta*. De asemenea, dacă vorbitorul ar spune $\epsilon\acute{\iota}\ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\ \pi\omicron\iota\omicron\iota\eta\varsigma$ = *si hoc facias* = *dacă ai face asta*, ar

arăta că el știe precis că acțiunea nu este reală, deci că știe cum este acțiunea. Tot așa s-ar întâmpla, dacă vorbitorul ar întrebuința și alte moduri cu *ei* = *si* = *dacă*. Deci conjuncția *ei* = *si* = *dacă* contribuie ca indicativul să arate o acțiune formal ipotetică. Elementul care ajută pe vorbitor că cunoaște realitatea este însă timpul. Pentru a înțelege mai bine rolul timpului în această construcție, este necesar să ne oprim câteva clipe asupra raportului dintre timp, realitate, posibilitate și irealitate. Din punctul de vedere al realității obiective, prezentul și trecutul nu pot exprima decât acțiuni reale sau ireale. Într-adevăr, în realitatea obiectivă, ceva se petrece sau nu se petrece, în prezent, s-a petrecut sau nu s-a petrecut, în trecut. De exemplu, ieri a plouat sau n-a plouat, acum plouă sau nu plouă. Acțiunile posibile, în realitatea obiectivă, nu pot fi decât viitoare. Astfel, peste un minut, un ceas, o zi, poate să plouă sau nu. În limbă, indicativul este modul acțiunilor reale, modul realității obiective. Când o acțiune se petrece, verbul care o exprimă este la indicativ afirmativ : *pluie* = *plouă*. Când o acțiune nu se petrece, lângă indicativ se pune un adverb de negație, de exemplu : *non pluie* = *nu plouă*. Dacă însă în loc de adverbul de negație, care arată că acțiunea nu se petrece punem conjuncția *ei* = *si* = *dacă*, cu aceasta n-am negat acțiunea, ci am scos-o de pe planul realității, îmbrăcînd-o în haina ipotezei. Dar vorbitorul vede, știe care este realitatea obiectivă. Când spunem unui copil *dacă te joci frumos, îți dau o jucărie*, noi vedem dacă se joacă sau nu frumos, în clipa strictă cînd pronunțăm fraza. Deci verbul *te joci* (*frumos*) exprimă, în realitatea obiectivă, în prezent, o acțiune reală sau o acțiune ireală. Dacă ne gîndim însă la viitor, firește că acțiunea devine posibilă și sensul frazei condiționale este atunci «Dacă te vei juca frumos, îți voi da o jucărie».

Condiționalele indicative la trecut confirmă în chip de netăgăduit acest lucru. Astfel, în cîntul întii din *Iliada*, Hrises se roagă lui Apollo, spunîndu-i : *Εἰ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρεψα, ... τόδε μοι κρήνην ἐέλδωρ* A 39 «dacă ți-am zidit cîndva un templu pe plac, împlinește-mi această dorință». Nu încapе îndoială că Hrises ridicase un templu plăcut lui Apollo, căci altfel n-ar fi putut cere zeului să-i împlinească dorința.

Deci acțiunea exprimată de verbul *ἔρεψα* «am ridicat», este în fapt reală ; dar preotul lui Apollo, din modestie, simulează că nu știe dacă i-a ridicat sau nu un templu. Platon, în *Statul* 408 spune : *εἰ μὲν* (*Ἄσκληπιός*) *θεοῦ ἦν, οὐκ ἦν αἰσχροκερδής, εἰ δ' αἰσχροκερδής, οὐκ ἦν θεοῦ* «dacă Asclepios era fiul unui zeu, nu era lacom de bani, iar dacă era lacom de bani, nu era fiul unui zeu». Această înlănțuire de judecăți nu putea fi construită decât dacă vorbitorul și acela căruia i se adresa știa cum era Asclepios. Într-adevăr, rostind condiționalele *dacă Asclepios era fiul unui zeu și dacă era lacom de bani*, vorbitorul și acela căruia i se adresa știa care este realitatea, deci în care dintre alternative acțiunea era reală tocmai prin faptul că acțiunea era trecută.

Faptul că indicativul cu *ei* = *si* = *dacă* poate exprima și acțiuni ireale ne este dovedit incontestabil de condiționalele grecești construite cu imperfectul și cu aoristul indicativ. Condiționalele construite cu imperfectul indicativ exprimă acțiuni ireale în prezent, iar cele cu aoristul indicativ exprimă acțiuni ireale în trecut. Astfel, la imperfectul indicativ : *οὐχ οὕτω δ' ἂν προθύμως ἐπὶ τὸν πόλεμον ὑμᾶς παρεκάλουν, εἰ μὴ τὴν εἰρήνην ἑώρων ἐσομένην* «nu v-ar chema cu atîta avînt la război, dacă n-ar vedea că va fi pace» (Isocrate, VI, 87). Și

la aorist: εἰ τοῖνον ὁ Φίλιππος . . . ταύτην ἔσχε τὴν γνώμην . . . οὐδὲν ἂν ἐπραξεν «dacă Filip ar fi avut această idee, n-ar fi făcut nimic» (Demostene, IV, 5). Condiționala εἰ Φίλιππος ἔσχε «dacă Filip avea (ar fi avut)» deși la indicativ, exprimă o acțiune ireală. Procesul care a făcut din condiționalele construite cu imperfectul și aoristul indicativ expresii ale acțiunilor ireale a fost de o logică desăvârșită. Astfel, să luăm în considerare condiționala citată mai sus εἰ Φίλιππος ταύτην ἔσχε τὴν γνώμην «dacă Filip ar fi avut această idee». Suprimând conjuncția, obținem o propoziție declarativă afirmativă, *Filip a avut această idee*, care exprimă o acțiune reală în trecut. Adăugând conjuncția εἰ = *dacă*, scoatem acțiunea de pe planul realității. Dar am stabilit că în trecut nu există obiectiv decât acțiuni reale sau ireale. Deci, scoțind acțiunea de pe planul realității, vorbitorii au transpus-o direct pe planul irealității. Același lucru s-a întâmplat și în latinește, unde condiționalele care exprimă acțiuni ireale se construiesc cu imperfectul și cu mai mult ca perfectul conjunctiv. Într-adevăr, conjunctivul, prin definiție, exprimă acțiuni posibile. Transferându-le în trecut, din punct de vedere al realității obiective, aceste acțiuni devin ireale, de vreme ce posibilitate în trecut nu există. Condiționala εἰ Φίλιππος ταύτην ἔσχε τὴν γνώμην ia în latinește forma *si Philippus hoc sensisset*. În românește este același procedeu. Într-adevăr, optativul exprimă acțiuni posibile. Dacă transferăm o acțiune posibilă în trecut, această acțiune devine ireală, de aceea traducem *dacă Filip ar fi avut această idee*. Prin urmare, în cele trei limbi, deși modurile sint diferite — în grecește aoristul indicativ, în latinește mai mult ca perfectul conjunctiv, în românește optativul trecut — procesul logic a fost același: transferarea unei acțiuni de pe planul realității, în grecește, sau posibilității, în latinește și românește, pe planul irealității, de vreme ce, obiectiv, nu există posibilitate în trecut.

Este de observat, de asemenea, că în cea mai mare parte a cazurilor, dacă nu exclusiv, prezentul și aoristul fără ἄν în principală, în grecește, perfectul indicativ, în latinește și românește, îngăduie vorbitorului să simuleze că nu cunoaște realitatea obiectivă. Am dat în grecește exemplul condiționalei exprimate de Hrisēs εἰ . . . νῆδὲν ἔρεψα «dacă ți-am zidit un altar». În latinește este foarte potrivit exemplul următor din Plaut: *si umquam quemquam di immortales uoluerunt esse auxilio adiutum, tum me seruatum uolunt esse*, *Pseud.*, 905 «dacă vreodată zeii nemuritori au voit să salveze pe cineva cu ajutorul lor, apoi pe mine vor să mă salveze». Personajul care exprimă această frază crede cu tărie că zeii au salvat pe mulți în trecut, altfel fraza n-ar avea sens. După cum se vede, traducerea condiționalei grecești și a celei latinești în românește s-a făcut prin perfectul indicativ. Imperfectul indicativ ar schimba sensul. Astfel, traducând *dacă zeii voiau* facem ca acțiunea să fie ireală.

Am stabilit deci că condiționalele cu prezentul și aoristul fără ἄν sau perfectul indicativ în principală, în grecește, cu prezentul și perfectul indicativ, în latinește și românește îngăduie vorbitorului să simuleze că nu știe dacă acțiunea din condițională este reală sau ireală. Care este scopul acestei simulări? Scopul urmărit este, în primul rând, slăbirea efectului pe care l-ar produce asupra interlocutorului acțiunea din condițională, dacă ar fi exprimată sub formă declarativă. Să presupunem că Hrisēs ar fi spus lui Apollo: *eu ți-am ridicat un templu plăcut, împlinește-mi și tu dorința*. Fraza ar fi dat cererii lui Hrisēs caracterul unei tocmeți, ceea ce a vrut să evite poetul. Cicero,

apărînd pe poetul Arhias, își începe discursul printr-o frază condițională. Propoziția condițională spune : *si quid est in me ingenii* « dacă am ceva talent ». Cicero nu se îndoia o clipă că are talent, dar a exprimat faptul sub forma îndoielii ipotetice, pentru a produce impresia că este modest. În *Antigona* lui Sofocle, Ismena încearcă s-o determine pe Antigona să renunțe la primejdiaosa ei hotărîre de a înmormînta pe Polinice, dar văzînd că Antigona rămîne neînduplecată, îi spune : *εἰ δοκεῖ σοι, σπεῖχε* « dacă vrei, du-te ». Ismena constatase prea bine voința Antigonei, dar, dacă ar fi spus : *tu vrei așa, du-te*, afirmația *tu vrei așa* ar fi fost prea brutală, de aceea Ismena o prezintă sub forma îndoielii. În cîntul I al *Iliadei*, v. 543 și următoarele, ni se prezintă o ceartă între Zeus și Hera. Hera îi reproșează lui Zeus că promisese zeiței Thetis să-l răzbune pe fiul ei Ahile. Zeus, înfuriat că Hera-l tot pîndește, îi spune *εἰ δ' οὐτῶ τοῦτ' ἐστίν, ἐμοὶ μέλλει φίλον εἶναι* « dacă-î așa, [vezi] așa-mi place mie ». Faptul era așa cum îl prezintă Hera, totuși Zeus s-a ferit să spună brutal *asa e și așa-mi place mie* și a aruncat asupra faptului vălul ipotezei, atenuîndu-i brutalitatea. Am dat exemple de condiționale urmărind atenuarea efectelor pe care le-ar produce asupra interlocutorului exprimarea brutală a unui fapt real. Dar această atenuare se urmărește și cînd acțiunea exprimată este ireală. Astfel, în *Ospățul* lui Platon, 217 b, citim : *εἰ ψεύδομαι, ἐξέλεγε* « dacă spun minciuni, dovedește-o ». Vorbitorul, în nici un caz nu socotește că spune minciuni, deci acțiunea exprimată de indicativul *ψεύδομαι* este ireală. Totuși, spre a evita impresia lipsei de modestie pe care ar fi produs-o afirmația directă *οὐ ψεύδομαι* « nu mint », vorbitorul a exprimat-o sub forma ipotezei.

Dar această atenuare a acțiunii reale sau ireale exprimate de condițională nu rămîne mărginită numai la condițională, ci, dimpotrivă, ea se face tocmai în vederea obținerii unui anumit efect prin exprimarea acțiunii din principală. Astfel, pentru a reveni la exemplul cu Hrisis, preotul îi amintește lui Apollo, sub forma unei condiționale, că i-a zidit un templu frumos, tocmai spre a nu-l supăra și a dobîndi ceea ce-l interesa, adică răzbunarea împotriva aheilor. Chiar în cuvintele adresate de Zeus Herei *dacă asta-î așa, apoi așa-mi place mie*, îndoiala sub care tatăl zeilor învăluie realitatea atenuază ceva și din brutalitatea afirmației din principală. Această răsfringere a atenuării efectului acțiunii din condițională asupra acțiunii din principală explică și faptul că o condițională la indicativ prezent sau perfect (în grecește și aorist) poate avea principala la imperativ, conjunctiv, optativ, potențial. Astfel, în fraza *εἰ δοκεῖ, πλέωμεν* « dacă vrei tu, să pornim pe mare », frază pe care o citim în Sofocle, *Filoclet*, 520, conjunctivul hortativ *πλέωμεν* « să pornim pe mare » depinzînd de *εἰ δοκεῖ* « dacă vrei tu » pierde ceva din energie. Să presupunem că, în loc de *εἰ δοκεῖ*, am avea *ἐπειδὴ δοκεῖ*, « fiindcă vrei tu, să plutim », conjunctivul ar fi fost parcă și mai puternic. Un exemplu din *Iliada*, cîntul al VI-lea, v. 128 și urm., este cît se poate de interesant pentru întreaga problemă care ne preocupă. Astfel, Tydeus se găsește față în față pe cîmpul de luptă cu Glaucos, fiul lui Hippolohos, cu care n-avusese prilejul să se măsoare. Tydeus îi adresează, între altele, lui Glaucos, următoarele fraze condiționale *εἰ δέ τις ἀθανάτων γε κατ' οὐρανοῦ εὐλήλουθας/οὐκ ἂν ἔγωγε θεοῖσι ἐπουρανόισι μαχοίμην . . . Εἰ δέ τις ἔσσι βροτῶν, εἰ ἀρούρης καρπὸν ἔδουσιν/ἄσσο' ἦθ' ὣς κεν θᾶσσον ὀλέθρου πείραθ' ἔχηαι*.

În românește: «Dacă ai venit din cer, vreunul dintre nemuritori, eu n-aș îndrăzni să mă bat cu zeii din cer... Dar dacă ești vreunul dintre muritori, vino mai aproape, ca să treci mai repede hotarele morții». În prima frază, condiționala «dacă ai venit din cer vreunul dintre nemuritori», constată mai întâi realitatea faptului venirii; apoi aruncă o îndoială asupra calității de zeu a celui venit. Nefiind sigur de calitatea lui, Tydeus își exprimă și în principală atitudine sub forma optativului cu *ἔν*. În fraza a doua «iar dacă ești vreun muritor, vino mai aproape», Tydeus este aproape sigur că Glaucos este muritor și de aceea îl cheamă mai aproape. În tragedia *Hippolytos*, de Euripide, versurile 472/3, citim: *Εἰ δὲ τὰ πλείω χρηστά τῶν κακῶν ἔχεις/Ἄνθρωπος οὐσα, κάρτα γ'εὔ πραΰσιας ἔν* «dacă, femeie fiind, ai parte mai mult de bine decît de rău, într-adevăr ai putea fi fericită». Dacă vorbitorul ar fi spus: «Ai parte mai mult de bine decît de rău, socotește-te deci fericită», expresia ar fi fost prea brutală. Pentru a atenua efectul supărător al expresiei directe, vorbitorul nu s-a mulțumit să învăluie realitatea în haina ipotezei, întrebuițind condiționala, ci, în principală, în loc de imperativ, cum ar cere sensul, a întrebuițat optativul cu *ἔν*. Același lucru îl dovedește și următorul exemplu luat din *Apologia lui Socrate*, scrisă de Platon: *Εἰ μὲν οὖν ταῦτα λέγων διαφθείρω τοὺς νέους, ταῦτ'ἂν εἴη βλαβερὰ* «dacă spunînd acestea corup tineretul, acestea ar fi vătămătoare». Pentru Socrate condiționala *εἰ διαφθείρω τοὺς νέους* «dacă corup tineretul» exprimă o acțiune ireală, el este convins că nu corupe tineretul. De aceea a și întrebuițat optativul cu *ἔν* în principală. Exemplul acesta, ca și celelalte, ilustrează foarte bine ceea ce voim să arătăm, și anume că vorbitorul întrebuițează indicativul în condițională pentru a arunca haina îndoielii asupra realității sau irealității exprimate de condițională și, în același timp, pentru a pune o surdină efectului produs de acțiunea exprimată de principală. Cînd vorbitorul dorește ca efectul acțiunii din principală să fie exprimat pe un ton cît mai blînd, atunci, în grecește, se întrebuițează optativul cu *ἔν*. Acest lucru este adevărat chiar în fraza «dacă ești cuminte, îți dau o jucărie». Obținerea jucăriei nu mai este atît de sigură, depinzînd de condițională. Același lucru ni-l arată și condiționalele latinești cu indicativul care au principala la imperativ sau conjunctiv. De exemplu: *hunc, si potes, fer intro uidulum*, Plaut, *Rudens*, 1177 «dacă poți, du valiza asta înlăuntru». Vorbitorul știa că cel căruia îi încredința valiza putea s-o ducă, deci, el considera, în fond, acțiunea reală, dar o prezintă sub forma condiționalei, pentru a atenua nu numai efectul acțiunii exprimate de condițională, dar mai ales efectul imperativului *fer* «du». În *Miles gloriosus*, versul 1037, îngîmfatul Pyrgopolinices spune, la un moment dat: *adeat, si quid uolt* «să vină, dacă ea vrea să-mi spună ceva». El era sigur că vrea să-i spună ceva, presupunea acțiunea reală, dar se făcea că nu știe. Cicero îi transmite într-o scrisoare lui Atticus între altele, și următoarea formulă de jurămint: *ne sim saluus, si aliter scribo ac sentio*, *Att.*, XVI, 13 «să nu fiu sănătos, dacă scriu altfel decît gîndesc». Este clar că acțiunea din *scribo* este scotită de Cicero ireală. Învăluirea ei în haina condițională atenuază și efectul optativei *ne sim saluus*. Același lucru se petrece și în românește. Faptul ni l-a demonstrat traducerea exemplelor din grecește și latinește. Mai dăm încă un exemplu: *Nu vă temeți, dacă sinteți cu mine*, Rebreanu, *Răscoala*, I, 200, Ed. Adev., 1932. Pentru a învălui efectul supărător al lipsei de modestie, vorbitorul a între-

buințat condițională, iar efectul ei se răsfrînge și asupra principalei. Coana Joițica spune lui Ghiță Pristanda : *Dacă ții la tine, dacă ții la familia ta [du-te], Ghiță . . .* Ghiță-i răspunde : *Cum să nu țin, coană Joițică, unsprezece suflete . . .* (Caragiale).

Trebuie observat că, de multe ori, condiționalele înlocuiesc de fapt o cauzală sau o temporală sau o concesivă. În exemplul dat *hunc, si potes, fer intro uidulum* «dacă poți, du valiza asta înlăuntru» *si potes* înlocuiește o cauzală. Raportul real dintre cele două propoziții este de cauză și sensul este : «fiindcă poți, du . . .» Tot așa și în exemplul *Nu vă temeți, dacă sînteți cu mine* sensul real este «nu vă temeți, fiindcă sînteți cu mine». Iată și o condițională înlocuind o temporală, cu nuanță cauzală : *Dacă te afli cu oștenii la vreme, la locul hotărît . . . bătălia ți-i pe jumătate cîștigată*, Sadoveanu, *Nicoară Potcovă*, 1952, p. 207. Sensul este «ori de cîte ori (fiindcă) te afli . . .».

În *O scrisoare pierdută*, cetățeanul turmentat spune către Zoe Trahanache : *dacă găsesc andrisantul, i-o dau andrisantului*. În clipa cînd rostește această frază condițională, cetățeanul nu dă nici o scrisoare, deci, considerată în prezentul strict, acțiunea este ireală. Dar înțelesul adevărat este : «ori de cîte ori găsesc . . . i-o dau». Cicero, într-o scrisoare către Atticus, XIV,1,1 între altele spune : *Si ille tali ingenio exitum non reperiebat, quis nunc reperiet*. «Dacă el, cu o astfel de inteligență, nu găsea ieșire [din impas], cine o să găsească acum?» Sensul acestei fraze este, în fond, următorul : «Deși el era atît de inteligent, totuși nu găsea ieșire. De aceea, nimeni nu va găsi acum ieșire». Raportul dintre condițională și principală, în acest caz, este explicativ-cauzal.

Dar oricare ar fi raportul pe care-l ascunde condițională, scopul urmărit este de a pune o surdină efectului prea puternic pe care l-ar produce exprimarea fără înconjur a realității.

Înainte de a încheia, trebuie subliniat faptul pe care l-am și enunțat mai sus că condiționalele la indicativ viitor exprimă acțiuni posibile. Ei *Ἐκτορα ἀποκτενεῖς, αὐτός ἀποθανεῖ*. Plat., *Apol.*, 28 c. «Dacă vei ucide pe Hector, tu însuși vei muri». Acțiunea, obiectiv, în prezentul strict, este ireală, dar, fiind raportată la viitor, devine posibilă.

Si orator erit in moribus ac uoluntatibus ciuium suorum hospes, non multum ei loci proderunt illi, ex quibus argumenta promuntur. Cic., *De Or.*, II, 30, 131 «Dacă oratorul va fi străin de moravurile și aspirațiile concetățenilor săi, nu-i vor folosi mult locurile din care se scot argumentele». Exemplul ne arată același lucru : în momentul de față acțiunile exprimate de verbele *erit* «va fi» și *proderunt* «vor folosi» sînt ireale, raportate la viitor devin posibile.

În exemplele date atît verbul condiționalei cît și cel al principalei sînt la viitor indicativ. Se întîlnesc însă fraze condiționale în care condițională este la prezent, iar principală la viitor indicativ și invers. Exemple : *εἰ αὐτῆ ἡ πόλις ληφθήσεται, ἔχεται καὶ ἡ πᾶσα Σικελία* «Dacă această cetate va fi luată, este stăpînită întreaga Sicilie». Thuc., VI, 91, 3. *ἔχεται* «este stăpînită» exprimă o acțiune posibilă, pentru că acțiunea este raportată la viitor. *Si bellum omittimus* «dacă părăsim războiul» *pace nunquam fruemur* «nu ne vom bucura niciodată de pace» Cic., *Phil.*, VII, 6, 19. Cicero raportează acțiunea exprimată de *omittimus* la viitor, deci o socotește posibilă, deși ar vrea să fie ireală.

Exemplele se pot înmulți după voie, toate însă vor arăta același lucru și anume că dacă acțiunea exprimată de un indicativ prezent este raportată la viitor, atunci devine posibilă.

★

Din cele arătate mai sus credem că putem formula următoarele concluzii:

1. Propozițiile condiționale la indicativ prezent sau trecut în grecește, latinește, românește exprimă, după caz, din punct de vedere obiectiv, acțiuni reale sau ireale, învăluite în haina presupunerii, a ipotezei, a nesiguranței.

2. Vorbitorul învăluie acțiunea exprimată de condițională în haina ipotezei spre a slăbi efectul supărător pe care l-ar produce exprimarea directă a realității sau irealității și spre a îndulci, în același timp, efectul produs de principala, care este strâns legată de condițională.

3. Dintre moduri numai indicativul a putut îngădui celor trei limbi construirea unei expresii cu ajutorul căreia vorbitorul să poată simula că nu cunoaște realitatea obiectivă.

4. Dintre timpuri: în grecește, prezentul, aoristul, fără *ăv* în principală, și perfectul; în latinește, prezentul și perfectul; în românește, prezentul și perfectul exprimă, în condițională, acțiunea învăluită în haina ipotezei, pe cînd celelalte timpuri trecute ale indicativului arată că acțiunea este ireală sau se repetă în trecut, iar viitorul exprimă acțiuni posibile.

5. Contextul arată, în fiecare caz, motivul care l-a determinat pe vorbitor să învăluie un fapt real sau ireal în vălul presupunerii.

6. În lumina acestor constatări, este limpede că nu se mai poate spune că propozițiile condiționale exprimă fapte reale (teoria realității) sau simple presupuneri (teoria neutralității) sau un anumit raport între două acțiuni (teoria naturii raportului) sau acțiuni realizabile (teoria acțiunilor realizabile), ci fapte reale sau ireale (la prezent și trecut) și posibile (la viitor), îmbrăcate în haina ipotezei, pentru un anumit efect psihologic, urmărit de vorbitor.

УСЛОВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ИЗЪЯВИТЕЛЬНОМ НАКЛОНЕНИИ В ГРЕЧЕСКОМ, ЛАТИНСКОМ И РУМЫНСКОМ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Высказанные до сих пор мнения об условных предложениях в изъявительном наклонении этих трех языков можно сгруппировать в несколько теорий:

Теория действительности, поддерживаемая Мейе-Вандриесом, И. Гумбертом, Эрну-Томасом, полагает, что условные предложения в изъявительном наклонении в греческом и латинском языках выражают реальные действия.

Теория нейтральности, сформулированная Кюхнером-Штегманом, Ж. Вакернагелем, Швицером-Дебрунером, считает, что такой вид придаточных предложений выражает действие, к реальности или нереальности которого говорящий остается нейтральным.

Теория отношения между придаточным условным и главным предложением, представителями которой являются Кюннер-Штегман, Ж. Вакернагель, Рубенбауер-Гофман, утверждает, что изъявительное наклонение в этих придаточных выражает тесную связь между придаточным и главным.

Теория осуществимых действий, сформулированная в сборнике *Limba română—fonetică—vocabulary—gramatică* (Румынский язык, фонетика, дексика, грамматика) придерживается того положения, что придаточные условные в изъявительном наклонении в румынском языке выражают осуществимые действия.

Исследуя факты, автор замечает, что эти теории не соответствуют действительности, и приходит к следующим выводам:

1. Условное предложение в изъявительном наклонении настоящего или прошедшего времени в греческом, латинском, румынском языках выражает с объективной точки зрения реальные или нереальные действия с оттенком предположения, гипотезы, неуверенности. Но говорящий знает, является ли действие реальным или нереальным.

2. Говорящий придает действию, выраженному придаточным условным оттенок предположения, чтобы смягчить неприятное впечатление, которое произвело бы прямое выражение реальности или нереальности, и чтобы одновременно ослабить эффект главного предложения, тесно связанного с придаточным.

3. Только изъявительное наклонение допускает во всех трех языках образование выражения, при помощи которого говорящий может притвориться, что не знает реальной действительности.

4. Из глагольных времен в греческом — настоящее время, аорист без *ᾶν* в главной и перфект; в латинском — настоящее время и перфект; в румынском настоящее время и перфект выражают в условном предложении действие с оттенком гипотезы, в то время как остальные прошедшие времена изъявительного наклонения показывают, что действие нереальное или повторяется во времени, а будущее выражает возможные действия.

5. Контекст показывает в каждом случае причину, которая заставила говорящего придать реальному или нереальному факту оттенок предложения.

LES PROPOSITIONS CONDITIONNELLES À L'INDICATIF DANS LES LANGUES GRECQUE, LATINE ET ROUMAINE

RÉSUMÉ

Les opinions que l'on a exprimées jusqu'à présent sur les propositions conditionnelles dans les trois langues mentionnées peuvent être groupées, en tant que théories, comme il suit:

La théorie de la réalité, soutenue par Meillet-Vendrycs, J. Humbert, Ernout-Thomas, prétend que les propositions conditionnelles à l'indicatif, en grec et en latin, expriment des actions réelles.

La théorie de la neutralité, formulée par Kühner-Stegmann, J. Wackernagel, Schwyzer-Debrunner, soutient que ce genre de conditionnelles expriment

des actions dont la réalité ou l'irréalité n'engage pas l'interlocuteur, considéré dans ce cas comme neutre.

La théorie du rapport entre la proposition conditionnelle et la proposition principale, dont les représentants sont Kühner-Stegmann, J. Wackernagel, Rubenbauer-Hofmann, affirme que l'indicatif dans ces conditionnelles a le rôle d'indiquer le rapport étroit entre les conditionnelles et la proposition principale.

La théorie des actions réalisables, formulée dans l'ouvrage *Limba română, fonetică — vocabular — gramatică*, affirme que les propositions conditionnelles à l'indicatif en roumain expriment des actions réalisables.

Après avoir examiné les faits, l'auteur, constatant que les théories citées ne sont pas conformes à la vérité, énonce les conclusions suivantes :

1. Les propositions conditionnelles à l'indicatif prés. ou passé, en grec, en latin et en roumain, expriment, selon le cas, au point de vue objectif, des actions réelles ou irréelles, avec une nuance conjecturale ou incertaine. Celui qui parle, lui, n'ignore aucunement si l'action est réelle ou irréelle.

2. L'interlocuteur présente l'action exprimée par la proposition conditionnelle sous le couvert de l'hypothèse, afin d'atténuer l'effet désagréable que produirait l'expression directe de la réalité ou de l'irréalité et aussi pour diminuer l'effet produit par la proposition principale, qui est intimement liée à la proposition conditionnelle.

3. Il n'y a que le mode *indicatif* et non pas d'autre qui ait pu permettre aux trois langues de construire une expression à l'aide de laquelle l'interlocuteur puisse simuler l'ignorance de la réalité objective.

4. Quant aux temps du verbe ce sont le présent, l'aoriste, sans *εv* dans la principale, et le parfait qui remplissent en grec ce même rôle ; en latin, le présent et le parfait ; en roumain, le présent et le parfait expriment, dans la proposition conditionnelle, l'action avec une nuance hypothétique, tandis que les autres temps passés de l'indicatif montrent que l'action est irréelle ou bien qu'elle se répète dans le passé ; de son côté le futur exprime des actions possibles.

5. Le contexte indique, pour chaque situation, la raison qui a déterminé l'interlocuteur de présenter un fait réel ou irréel revêtu d'une nuance hypothétique.

CITEVA PROBLEME DE LINGVISTICĂ ȘI GNOSEOLOGIE LA FILOZOFII EPICURIENI

DE

FELICIA VANȚ

Epicureismul este doctrina filozofică cea mai consecvent materialistă a epocii helenistice, doctrină care continuă în mod creator materialismul atemicist al lui Democrit. Într-o epocă în care declinul societății sclavagiste grecești duce la perturbări sociale interne și la o mare confuzie pe plan ideologic, când destrămarea imperiului lui Alexandru cel Mare și războaiele dintre diadohi aduc nesiguranță pe plan extern, filozofia epicureică apare ca un produs al celor mai înaintate pături sociale ale vremii, ca expresie ideologică a democrației sclavagiste.

Avînd la bază concepția atemicistă despre lume, epicureismul explică de pe poziții materialiste și problemele de limbă și gîndire, aducînd unele precizări vrednice de luare-aminte pentru vremea de atunci. Dar datorită limitelor gnoseologice ale epocii, unele lămuriri au un caracter materialist vulgar, pe alocuri naiv. Urmărind firul explicațiilor și argumentelor aduse de epicureici în problema ce ne interesează, vom observa în ce măsură materialismul în comparație cu idealismul poate să pătrundă în esența fenomenelor uneori chiar și atunci cînd caracterul său este limitat.

Universul — în concepția epicureică — este infinit și este alcătuit din materie veșnică și necreată; elementele primordiale în univers sînt atomii și vidul; atomii, infiniți ca număr, se află în continuă mișcare în vidul fără sfîrșit; diversele combinații de atomi diferiți ca formă, număr și greutate, dau naștere multiplelor aspecte ale lucrurilor din univers; nașterea unui lucru presupune anumite semințe care l-au generat, iar moartea lui înseamnă dezagregarea în elementele primordiale componente.

Omul este o parte integrantă din univers; în sînul pămîntului se află ascunse diverse semințe ale lucrurilor; în pămînt, deci în natură, se află și principiile din care se naște omul. Ființa omenească este alcătuită din trup și suflet, amîndouă de natură materială și în strînsă interdependență: trupul, asemenea unui vas, conține în el sufletul și-i condiționează existența; trupul, la rîndul

său, nu poate să viețuiască fără suflet. Nașterea, dezvoltarea și moartea lor se petrece concomitent¹.

Combătînd diversele teorii idealiste referitoare la natura sufletului, și în special concepțiile mistice despre suflet ale lui Platon, epicureicii stăruie asupra originii materiale a sufletului.

Οἱ λέγοντες ἀσώματων εἶναι τὴν ψυχὴν ματαίῳουσιν· οὐθὲν γὰρ ἂν ἐδύνατο ποιεῖν οὔτε πάσχειν, εἴ ἦν τοιαύτη· νῦν δ' ἐναργῶς ἀμφότερα ταῦτα διαλαμβάνομεν περὶ τὴν ψυχὴν τὰ συμπτώματα².

Aceeași idee o exprimă și poetul Lucrețiu în versurile următoare :

Haec eadem ratio naturam animi atque animai
corpoream docet esse : ubi enim propellere membra,
corripere ex somno corpus mutareque nultum,
atque hominem totum regere ac uersare uidetur,
quorum nil fieri sine tactu posse uidemus,
nec lactum porro sine corpore, nonne fatendumst
corporea natura animum constare animamque?³

Lenin a apreciat această teorie materialistă epicureică, arătînd că prin ea se combate concepția obscurantistă asupra nemuririi sufletului și consideră explicațiile lui Epicur ca «presupunerii geniale și indicarea căilor de urmat pentru dezvoltarea științei»⁴.

Spre deosebire de trup, sufletul este alcătuit din principii foarte fine, a căror mișcare este extrem de rapidă. El are două părți, amîndouă de natură materială, dar cu atribuții diferite : o parte o formează spiritul (*animus*), alta, suflul vital (*anima*). Spiritul constituie elementul conducător, rațiunea, cu sediul în piept ; suflul, numit și suflet, este dispersat în toate mădulele noastre pe care le însuflețește ; acțiunile lui sînt subordonate spiritului⁵. Spiritul este superior suflului vital :

Idque sibi solum per se sapit, <id> sibi gaudet,
cum neque res animam neque corpus commouet una⁶.

Cu alte cuvinte, «sufletul» (*anima*) este centrul senzitiv care «se mișcă» sub impulsul excitanților externi. Spiritul «în care sălășluiesc și cugetul și cîrma vieții»⁷ pătrunde adevăruri fără intermediul simțurilor, găsindu-și în mod direct multe satisfacții. Prin această observație, epicureicii au meritul de a fi întrezărit posibilitatea reflectării lumii pe treapta rațională.

Filozofii epicureici așadar au dat explicații materialiste naturii sufletului, dar, datorită limitelor gnoseologice ale epocii, ei au considerat și gîndirea materie, n-au înțeles esența «sufletului», au confundat organul cu funcția sa,

¹ Vezi Lucretius, *De rerum natura*, V, 821 și urm.

² « Acei care spun că sufletul este ceva incorporeal nu știu ce spun. Căci el n-ar putea nici exercita o acțiune (ποιεῖν), nici suferi o acțiune (πάσχειν), dacă ar fi cu adevărat (incorporeal), dar noi distingem clar aceste două calități ale sufletului » (adică « acțiunea » și « suferința »). Epicur, *Scrisoarea către Herodot*, la Diogenes Laertios, X, 67.

³ Lucretius, III, 161 și urm.

⁴ Lenin, *Caiete filozofice*, ESPLA, București, 1956, p. 2, 6, 7.

⁵ Vezi Lucretius, III, 137—141.

⁶ Lucretius, III, 145—146.

⁷ Lucretius, III, 95: *in quo consilium uitae regimenque locatum est*.

de aceea interpretarea pe care o dau ei problemelor legate de suflet are un caracter materialist vulgar.

« Spiritul » și « suflul vital » reflectă realitatea înconjurătoare. Epicureicii, afirmă cu tărie putința cunoașterii, capacitatea omului de a lua contact cu lumea înconjurătoare și de-a o reflecta. Combătind printr-o argumentare logică teoriile agnostice, în special ale scepticilor, ei spun :

- « Dacă socoate un om că nimic nu se știe, nu știe
- « Dacă și-aceasta se știe ; nimic după spusa-i nu știe,
- « Nu voi dezbate o pricină -mpotriva aceluia care
- « Singur se-așază de voie cu creștetu-n jos, spre picioare »¹.

Obiectul cunoașterii îl constituie realitatea înconjurătoare formată din lucruri reale, cu trăsături reale. Fiecare lucru are atribute esențiale care îl definesc ; acestea nu fac parte integrantă din corp, nu constituie părți ale lui, ci sînt numai proprietăți care formează natura sa stabilă. În acest fel, Epicur, în plus față de Democrit, susține caracterul obiectiv al calității : obiectele nu sînt o simplă împreunare de atomi, ci o combinație stabilă de proprietăți. Calitățile lucrurilor pot fi permanente (συμβεβηκότα) și întâmplătoare (συμπτώματα) ; numai primele definesc esența obiectului.

Contactul cu lumea înconjurătoare se face prin intermediul simțurilor. La baza cunoașterii — în concepția epicureică — se află senzația (αἴσθησις). Senzația este forma generală de cunoaștere ; ea participă la formarea percepției (κατάληψις), memoriei (μνήμη), a noțiunii generale (ἐννοια) și a judecării (διάληψις). Senzația constituie totodată criteriul adevărului.

Senzația se realizează prin intermediul organelor de simț, specializate după excitanții din afară. În concepția epicureică, organele de simț sînt un fel de « orificii » prin care pătrunde în corp un anumit « flux » pornit de la obiecte. Epicureicii, considerînd tot ce există corp, materie — în afara vidului — și nefăcînd distincție între organe și funcții, atribuie trăsături corporale și senzației. Senzația nu se realizează, zic epicureicii, « nici prin mijlocirea unor raze, nici cu ajutorul unor curenți care ar pleca de la noi spre ele »², ci prin desprinderea de pe suprafața lucrurilor a unor părțile extrem de fine, materiale, care pătrund în organele de simț. Aceste corpuscule constituie imaginea reală, materială, a obiectului. Pentru că aceste imagini prezintă în miniatură chipul obiectului, ele se cheamă εἰδωλα « chipuri », τύποι « figuri », sau, în limba lui Lucrețiu, *simulacra* « imagini », « copii » ale lucrurilor.

Iată explicația lui Epicur în legătură cu producerea senzației : « Trebuie să mai admitem că atunci cînd noi vedem și distingem forma obiectelor, există ceva care vine de la suprafața lor spre ochii noștri. Fără acest fenomen, corpurile n-ar imprima în noi forma și culoarea lor, străbătînd aerul, nici prin mijlocirea unor raze, nici cu ajutorul unor curenți care ar pleca de la noi spre ele.

¹ Lucretius, IV, 469 și urm. (trad. Murărașu):

Denique nil sciri siquis putat, idquoque nescit
an sciri possit, quoniam nil scire fatetur.

Hunc igitur contra mittam contendere causam,
qui capite ipse sua in statuist vestigia sese.

² Diogenes Laertius, X, 49 οὐδὲ διὰ τῶν ἀκτίνων ἢ οἰωνδήποτε ἐνομάτων ἀμφ' ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνα παρραγινόμενων.

Mai curînd trebuie să spunem că există imagini (τύποι) care se desprind din lucruri, avînd aceeași culoare și aceeași formă. Ele cad asupra noastră într-o mărime redusă și în mod proporțional și ajung la ochii și mintea noastră printr-o mișcare rapidă »¹.

În drumul lor de la obiecte spre organele de simț, aceste simulacre adesea se înlănțuiesc ca niște firișoare jucăuse de aur sau ca firele de păianjen ; dacă întîmplător se unesc simulacre desprinse din corpuri diferite, cum ar fi imaginile de om și de cal, organele de simț înregistrează figuri de monștri care nu există în realitate, ca figura centaurului reprezentat în sculptură.

Simulacrele, pătrunzînd în organele de simț, produc senzația. Cum sufletul este răspîndit în toate mădulele, simulacrele pun în mișcare particulele sufletului cele mai apropiate, iar acestea transmit mișcarea altor și altor particule. Dar nu toate senzațiile pot pune în mișcare « semințele » sufletului ; ele trebuie să depășească o anumită intensitate pentru a putea fi sesizate de suflet. « Nu trebuie să credem că aerul, sub presiunea vocii sau a lucrurilor de același fel [cu vocea], produc imaginea ; mult va lipsi pînă să sufere din partea ei aceasta ; ci acea zguduire care se produce în noi cînd emitem un sunet — [care constă] din niște corpusculi ce produc curentul respirator — [trebuie să fie] așa de intensă, încît să ne formeze senzația auditivă »².

Prin această idee, epicureicii au întrezărit pragul senzațiilor și totodată au observat existența acumulărilor cantitative care duc la schimbări calitative.

Reflectarea realității prin intermediul simțurilor este o reflectare verosimilă, pentru că izvorul senzațiilor este însăși realitatea obiectivă. În disputa cu scepticii care neagă puțința cunoașterii adevărului despre lume, epicureicii, stabilind senzația drept criteriu al adevărului, spun :

...at id ipsum

quaeram, cum in rebus veri nil uideri ante,
unde sciat quid sit scire et nescire, uicissim,
notitiam veri quae res falsique crearit,
et dubium certo quae res differre probarit.
Inuenies primis ab sensibus esse creatam
notitiam veri, neque sensus posse refelli³.

Fără ajutorul simțurilor, viața însăși ar fi imposibilă ; lor le datorăm incredere în primul rînd, dacă vrem să putem ajunge la adevăr.

Et si non poterit ratio dissoluere causam,
cur ea quae fuerint iuxtim quadrata, procul sint
uisa rutunda, tamen praestat rationis egentem

¹ Diogenes Laertios, X, 49, δεῖ δὲ καὶ νομίζειν, ἀπεισιόντος τινὸς ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, τὰς μορφὰς ὁρᾶν ἡμᾶς καὶ διανοεῖσθαι· οὐ γὰρ ἂν ἐναποσφραγίσαιτο τὰ ἔξω τὴν ἐαυτῶν φύσιν τοῦ τε χρώματος καὶ τῆς μορφῆς διὰ τοῦ ἀέρος τοῦ μεταξύ ἡμῶν τε καὶ κείνων, οὐδὲ διὰ τῶν ἀκτίνων ἢ οἰωνδῆποτε βρυμάτων ἀφ' ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνα παραγινόμενων οὕτως ὡς τύπων τινῶν ἐπεισιόντων ἡμῖν ἀπὸ τῶν πραγμάτων ὁμοχρόων τε καὶ ὁμοιομόρφων, κατὰ τὸ ἐναρμόττον μέγεθος εἰς τὴν ὕψιν ἢ τὴν διάνοιαν ὡκέως ταῖς μορφαῖς χρωμένων.

² Diogenes Laertios, X, 53 οὐκ αὐτὸν οὖν δεῖ νομίζειν τὸν ἀέρα ὑπὸ τῆς προειμένης φωνῆς ἢ καὶ τῶν ὁμογενῶν σχηματίζεσθαι· πολλὴν γὰρ ἔνδειαν ἔχει τοῦτο πάσχειν ὑπ' ἐκείνης, ἀλλὰ τὴν γινόμενὴν πληγὴν ἐν ἡμῖν, ὅταν φωνὴν ἀφῶμεν, τοιαύτην ἐκ τινῶν ὄργανων βρύματος πνευματόδους ἀποτελεστικῶν ποιεῖσθαι, ἢ τὸ πάθος τὸ ἀκουστικὸν ἡμῖν παρασκευάζει.

³ Lucretius, IV, 473 și urm.

reddere mendose causas utriusque figurae,
 quam manibus manifesta suis emittere quoquam
 et uiolare fidem primam et conuellere tota
 fundamenta quibus nixatur uita salusque.
 Non modo enim ratio ruat omnis, uita quoque ipsa
 concidat extemplo, nisi credere sensibus ausis
 praecipitisque locos uitare et cetera quae sint
 in genere hoc fugienda, sequi contraria quae sint ¹.

Cum se explică totuși unele erori din reflectarea realității? Erorile nu se datoresc înșelăciunii simțurilor, ci judecăților noastre neîntemeiate, formate fie pe baza unor imagini ale obiectului schimbate în drum spre organele de simț, fie pe baza unor imagini complexe, alcătuite prin combinări accidentale de simulacre, cum este cazul centaurului: τὸ δὲ διημαρτημένον οὐκ ἂν ὑπῆρχεν εἰ μὴ ἐλαμβάνομεν καὶ ἄλλην τινὰ κίνησιν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συνημμένην μὲν, διάληψιν δ' ἔχουσαν ².

După ce senzația, realizată prin mijlocirea organelor de simț, a făcut cunoscută sufletului o anumită realitate din afară, sufletul restituie « mișcarea » imediat corpului: [ἡ ψυχῇ] οὐ μὲν εἰλήφει ἂν ταύτην [τὴν αἴσθησιν], εἰ μὴ ὑπὸ τοῦ λοιποῦ ἀθροίσματος ἐστεργάζετο πως . . . διὰ τῆς συντελεσθείσης περὶ αὐτὸ δυνάμειως κατὰ τὴν κίνησιν σύμπωμα αἰσθητικὸν εὐθύς ἀποτελοῦν ἐκωτῶ ἀπεδίδου κατὰ τὴν ὁμοούρησιν καὶ συμπάθειαν καὶ ἐκείνω καθάπερ εἶπον ³. Fără să înțeleagă pe deplin și fără să fi dat lămuriri complete, epicureicii explică aci mecanismul actului reflex.

Am văzut că simulacrele sînt corpuscule aidoma obiectului de pe suprafața căruia s-au desprins; senzația reflectă numai o trăsătură a obiectului (culoare, mărime, gust, miros etc.), pentru că și organele de simț sînt repartizate și fiecare primește numai un anumit excitant. Pe de altă parte, corpusculele, εἰδῶλα, sînt imagini ale obiectului în toate trăsăturile lui. Prin urmare, « pătrunderea » simulacrelor în organele de simț reprezintă, după cît se pare, nu senzația — cum zic epicureicii — ci percepția aceluși obiect. De fapt Epicur prevede o acumulare de simulacre pentru crearea imaginii complete a unui obiect. « Imaginea pe care o primim cu mintea și simțurile noastre, adică imaginea formei obiectului sau a accidentelor lui, este conformă cu corpul solid și este produsă fie prin condensarea simulacrelor emise de obiect, fie de un rest de simulacre » ⁴. Și în altă parte, vorbind de formă, culori, mărime, greutate, ca atribute ale corpurilor, Epicur spune: « Toate acestea sînt obiectul unei intuiții sau impresii proprii, însă percepția întregului este concomitentă și nu poate fi despărțită [deoarece fiecare din aceste lucruri] nu poate fi conceput decît în ansamblul obiectului » ⁵. Cu alte cuvinte, deși fiecare senzație este obiectul unei impresii proprii, ea nu

¹ Lucretius, IV, 500 și urm.

² Diogenes Laertios, X, 51.

³ Diogenes Laertios, X, 64.

⁴ Diogenes Laertios, X, 50: Καὶ ἦν ἂν λάβωμεν φαντασίαν ἐπιβλητικῶς τῇ διανοίᾳ ἢ τοῖς αἰσθητηρίοις εἴτε μορφῆς εἴτε συμβεβηκότων, μορφή ἐστὶν αὕτη τοῦ στερεμνίου, γινόμενη κατὰ τὸ ἐξῆς πύκνωμα ἢ ἐγκατάλειμμα τοῦ εἰδῶλου.

⁵ Diogenes Laertios, X, 69: 'Ἐπιβολὰς μὲν ἔχοντα ἰδίας πάντα ταῦτ' ἐστὶ καὶ διαλήψεις, συμπαρakoλοουθούντος δὲ τοῦ ἀθρόου καὶ οὐδαμῆ ἀποσχιζομένου, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀθρόαν ἔνοιαν τοῦ σώματος κατηγορίαν εἰληφότος.

poate fi concepută decît în ansamblul multiplelor senzații concomitente care alcătuiesc percepția unui corp din realitate.

Despre reprezentare, în accepțiunea modernă a cuvîntului, nu poate fi vorba la epicureici. Reconstituirea imaginii obiectului, după înlăturarea lui din fața organelor de simț, nu poate fi concepută în sensul unei imagini abstracte, deoarece simulacrele sînt corpusculi în miniatură, fără să aibă în mod necesar și adîncime. Deci obiectul, chiar după îndepărtarea lui, este prezent în organele de simț sub forma sa minusculă, reală însă și nu imaginară.

Păstrarea imaginii obiectelor în memorie permite compararea lor ; în urma comparației, se observă trăsăturile comune, generale, care apoi se desprind de fiecare obiect în parte, se abstractizează. Trăsăturile comune, abstractizate, se generalizează, răsrîngîndu-se asupra tuturor obiectelor de același fel. Astfel se creează noțiunea.

În privința noțiunii, ca formă de reflectare a realității, epicureicilor li s-au adus unele imputări. Deoarece acești filozofi insistă asupra importanței senzațiilor în procesul de cunoaștere, ei au fost acuzați de unii filozofi idealiști moderni, ca Hegel, că ar fi negat importanța noțiunii, în teoria cunoașterii. Lenin a combătut aceste acuzații calificîndu-le drept « calomnii la adresa materialismului »¹.

Este adevărat că epicureicii au considerat senzația forma de bază a cunoașterii și totodată criteriul adevărului. De aceea teoria cunoașterii la acești filozofi are un caracter materialist — senzualist. Dar aceasta nu înseamnă că, în concepția epicureică, simțurile constituie singurul izvor al cunoașterii. Dimpotrivă, Epicur a stăruit asupra necesității formării unor vederi de ansamblu, a formării noțiunilor generale, arătînd că în procesul de cunoaștere se înaintează treptat de la particular la general. Iată ce spune în « Scrisoarea către Herodot » : « De multe ori se simte mai curînd lipsa unui rezumat decît cunoașterea unui amănunt oarecare. Noi trebuie să înaintăm cu prudență, în mod treptat, reținînd mereu ansamblul învățăturii, pentru a putea pricepe apoi și amănunțele ei, iar lucrul acesta ne va fi cu puțință numai dacă vom adînci și vom păstra bine în minte, în forma lor autentică, ideile esențiale pe care le vom aplica apoi la elementele constitutive și la cuvinte »².

Dacă senzația stă la baza tuturor formelor de cunoaștere, deci și la baza gîndirii, gîndirea, la rîndul său, influențează procesul senzațiilor și al percepțiilor. Prin simțuri luăm contact cu mediul înconjurător, cu rațiunea perfecționăm datele simțurilor, le adîncim, descoperim adevăruri noi și creăm. Comparînd senzațiile omului, influențate de rațiune, cu ale animalului, lipsit de rațiune, Marx spune : « Vulturul vede mult mai departe decît omul, dar ochiul omului remarcă într-un lucru mult mai multe decît ochiul vulturului »³. Iată și cuvintele lui Epicur în legătură cu experiența omului în contact cu mediul înconjurător și capacitatea de dezvoltare și perfecționare a gîndirii umane : « Trebuie să admitem că natura noastră capătă o experiență multiplă și variată din partea

¹ V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, ESPLP, București, 1956, p. 264.

² Diogenes Laertios, X, 35—36 Τῆς γὰρ ἀθρόας ἐπιβολῆς πυκνὸν δεόμεθα, τῆς δὲ κατὰ μέρος οὐχ ὁμοίως. Βαδιστέον μὲν οὖν καὶ ἐπέκεινα συνεχῶς καὶ ἐν τῇ μνήμῃ τοσοῦτον ποιητέον ἄφ' οὗ ἢ τε κυριωτάτῃ ἐπιβολῇ ἐπὶ τὰ πράγματα ἔσται καὶ δὴ καὶ τὸ κατὰ μέρος ἀκρίβωμα πᾶν ἐξευρεθήσεται, τῶν ὀλοσγερεστάτων τύπων ἐμπεριειληγμένων καὶ μνημονουμένων καὶ πρὸς ἅπλᾳ στοιχειώματα καὶ φωνῆς συναγομένων.

³ Marx-Engels, *Opere alese*, E.S.P.L.P., vol. II, 1955, p. 84.

lucrurilor și este determinată de ele. *Rățiunea perfecționează cunoștințele date de natură și adaugă apoi invenții noi*, în unele domenii mai încet, în altele mai repede, în unele perioade și timpuri produce lucruri mai mari, în altele mai mici »¹. Iată o poziție avansată pentru vremea aceea, poziție care își afirmă deschis încrederea în capacitatea intelectuală a omului.

În teoria cunoașterii, Epicur a socotit ca o condiție a gândirii corecte cunoașterea sensului exact al cuvintelor ; el și-a dat seama așadar că în dosul complexului sonor există un înțeles, că prin cuvinte desemnăm lucruri și fenomene din realitate. De aceea în doctrina epicureică, problemele legate de limbă ocupă un loc însemnat.

Din cele mai vechi timpuri oamenii s-au întrebat cum a apărut limbajul pe pământ, cine l-a creat. Răspunsurile care s-au dat la această chestiune au variat de-a lungul veacurilor potrivit cu concepția despre lume a fiecăruia. Epicureicii, consecvent materialiști, au explicat și problemele de limbă tot de pe poziții materialiste. După epicureici, limbajul n-a fost creat de zei, nici de alte forțe oculte — cum susțin diverșii filozofi idealiști — ci *nevoia* a dat naștere limbajului :

At uarios linguae sonitus natura subegit
mittere et utilitas expressit nomina rerum,
non alia longe ratione atque ipsa uidetur
protrahere ad gestum pueros infantia linguae,
cum facit ut digito quae sint praesentia monstrent².

Prin urmare nevoia, mai precis nevoia de comunicare, a dat naștere limbii. « Limba se naște — spune Marx — ca și conștiința tocmai din nevoia, din necesitatea de a comunica cu alți oameni »³.

Apariția limbajului nu s-a făcut pe un teren sterp ci au existat anumite premise care i-au favorizat nașterea. Aceste premise sînt organele vorbirii — plămîinii, gîtlejul, limba, dinții, buzele etc., care au existat cu mult înaintea limbajului. Epicureicii au cunoscut procesul fiziologic al vorbirii :

Hasce igitur penitus uoces cum corpore nostro
exprimimus rectoque foras emittimus ore,
mobilis articulatus uerborum daedala lingua,
formaturaque laborum pro parte figurat⁴.

Dar pornind de la ideea, corectă de altfel, că gîtlejul, dinții, limba etc. sînt mai vechi decît limbajul, epicureicii au tras concluzia greșită că organul creează funcția și nu invers :

Nil ideo quoniam natumst in corpore ut uti
possemus, sed quod natumst id procreat usum.
Nec fuit ante uidere oculorum lumina nata,

¹ Diogenes Laertios, X, 75: ὑποληπτέον καὶ τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων διδαχθῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι. τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα καὶ ὕστερον ἐπακριβοῦν καὶ προσεξευρίσκειν, ἐν μὲν τισι θῆττον, ἐν δὲ τισι βραδύτερον. καὶ ἐν μὲν τισι, κατὰ περιόδους καὶ χρόνους μείζους ἀπὸ τῶν τοῦ ἀπίρου, ἐν δὲ τισι κατ' ἐλάττους.

² Lucretius, V, 1028 și urm.

³ Marx-Engels, *Ideologia germană*, ESPLA, 1956, p. 27.

⁴ Lucretius, IV, 549 și urm.

nec dictis orare prius quam lingua creatast,
sed potius longe linguae praecessit origo
sermonem, multoque creatae sunt prius aures
quam sonus est auditus, et omnia denique membra
ante fuere, ut opinor, eorum quam foret usus¹.

Epicureicii au neglijat, în acest raționament, faptul că organele pomenite mai sus au apărut din nevoia de a respira, de a rupe și a mesteca hrana, și nu ele au creat nevoia de hrană; funcția comunicării, care a apărut mai târziu, le-a adaptat și le-a perfecționat; să ne gândim numai la coardele vocale în ce măsură au fost ele dezvoltate la om față de maimuțele superioare, tocmai datorită limbajului.

Existind aceste premise fiziologice, oamenii, și nu alte forțe, au creat limbajul. În legătură cu aceasta Lucrețiu spune:

Postremo quid in hac mirabile tantoperest re,
si genus humanum, cui uox et lingua uigeret,
pro uario sensu uaria res uoce notaret?²

În antichitate, circulau două teorii în legătură cu apariția limbajului: o teorie considera limbajul creat de o singură persoană și apoi adoptat prin convenție (θέσει) de toți ceilalți oameni; o altă teorie, dimpotrivă, susține că limbajul a apărut în societate, de la natură (φύσει); epicureicii îmbrățișează ultima teorie. Iată afirmația lui Epicur în privința aceasta: τὰ ὀνόματα ἔξ ἀρχῆς μὴ θέσει γενέσθαι, ἀλλ' αὐτὰς τὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων καθ' ἕκαστα ἔθνη ἴδια πασχούσας πάθη καὶ ἴδια λαμβανούσας φαντάσματα ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν, σπυλλόμενον ὑφ' ἐκάστων τῶν παθῶν καὶ τῶν φαντασμάτων, ὡς ἄν ποτε καὶ ἡ παρὰ τοὺς τόπους τῶν ἐθνῶν διαφορὰ εἴη³.

Din aceste cuvinte se desprind mai multe idei. În primul rînd, dacă oamenii au dat naștere limbii, ca un produs propriu firii lor, și nu l-au adoptat prin convenție în urma creării lui de un singur individ, înseamnă că limbajul are caracter social; în al doilea rînd, dacă oamenii au scos sunete, emițînd aerul din gît, după «afecțiunile și percepțiile» trăite, înseamnă că aceste sunete exprimau stări sufletești («afecțiuni») și gânduri («percepții»); prin aceasta epicureicii recunosc drept conținut al limbii stările afective și gîndirea.

În sfîrșit, sunetele pe care le-au rostit oamenii fiind diferite «de la popor la popor și de la o regiune la alta», înseamnă că limbajul n-a apărut într-o singură regiune, ci peste tot unde s-a ivit o comunitate de oameni.

În această ordine de idei, mai trebuie să precizăm că epicureicii înțeleg prin apariția limbajului «de la natură» (φύσει) faptul că *natura omenească* a dat naștere limbii, îmbrăcînd în cuvinte simțurile și gîndurile. Deci spre deosebire de stoici care se referă, în această teorie, la natura exterioară care i-a învățat pe oameni rostirea primelor sunete articulate, epicureicii folosesc în acest pasaj termenul «natură» în accepțiunea de «natura sufletească» a omului. Toate aceste idei, apărute într-o epocă în care oamenii erau copleșiți de forțele

¹ Lucretius, IV, 834 și urm.

² Lucretius, V, 1056 și urm.

³ Dlogenes Laertius, X, 75.

naturii și de teama de zei, constituie o mărturie a caracterului avansat și pozitiv al filozofiei epicureice.

Am aflat că limba s-a născut din nevoia de comunicare și că este opera societății omenеști și nu a unui individ. Epicureicii au insistat în mod deosebit asupra caracterului social al limbii. Se păstrează, în acest sens, următorul fragment : « Nevoia și experiența au dat naștere cu vremea tuturor artelor. Iar cît privește sunetele — vorbesc de primele sunete ale numelor și verbelor pe care le-au rostit oamenii generați din pămînt — noi nu acceptăm că Hermes a fost cel care i-a învățat — cum susțin unii — aceasta este curată prostie — dar nici nu dăm crezare acelor filozofi care spun că numele lucrurilor au fost fixate prin atribuire (θέσει) și prin învățare, pentru faptul că oamenii au avut (mijloacele) de a comunica ușor între ei ; căci aceasta este caraghios ba, mai mult, este mai caraghios decît orice lucru caraghios. În afară de aceasta, ar fi fost imposibil pentru unul singur să adune la un loc atîta mulțime [de oameni], pentru că atunci n-au existat nici... litere, din moment ce n-au existat nici sunete... , ci au fost constrinși să învețe după modelul învățătorului de școală [care], luînd în mîna bagheta și atingînd fiecare obiect, să adauge : să se numească *piatră*, iar acesta *arbore*, iar acesta *om* »¹.

Prin urmare este caraghios și absurd să se creadă că a existat un singur individ, fie el chiar zeul Hermes, care să fi creat limbajul, pentru că i-ar fi fost imposibil să-i adune pe toți oamenii la un loc și să-i silească să-i asculte cuvintele procedînd ca profesorul cu elevii.

Susținînd aceeași idee, Lucrețiu aduce argumente în plus :

Proinde putare aliquem tum nomina distribuissē
rebus et inde homines didicisse uocabula prima,
desiperest. Nam cur hic posset cuncta notare
uocibus et uarios sonitus emittēre linguae,
tempore eodem alii facere id non quisse putentur ?
Praeterea si non alii quoque uocibus usi
inter se fuerant, unde insita notities est
utilitatis et unde data est huic prima potestas,
quid uellet facere ut sciret animoque uideret ?
Cogere item pluris unus uictosque domari
non poterat, rerum ut perdiscere nomina uellent ?²

În felul acesta epicureicii resping cu tărie teoriile care leagă nașterea limbii de un singur om, argumentînd logic absurditatea lor. De reținut din citatul de mai sus și ideea că prin cuvinte dăm nume lucrurilor din univers, deci între limbă și realitatea înconjurătoare există o legătură directă.

În epocile ulterioare limba își păstrează caracterul social tocmai prin faptul că ea este comună întregului popor: ὕστερον δὲ κοινῶς καθ' ἕκαστα ἔθνη τὰ ἴδια τεθῆναι πρὸς τὸ τὰς δηλώσεις ἤττον ἀμφιβόλους γενέσθαι ἀλλήλοις καὶ συντομωτέρως δηλουμένας³. În acest fel epicureicii combat atît caracterul individual al limbii cît și caracterul ei de clasă. Comunicarea pretinde cunoașterea limbii de întreaga societate.

¹ Diogenes din Oinoanda, *Fragm. X, XI*.

² Lucretius, *V, 1041* și urm.

³ Diogenes Laertius, *X, 76*.

În privința creării primelor cuvinte, epicureicii susțin teoria interjecțiilor : aerul a fost « emis din gît în chip diferit după stările sufletești »¹ ale oamenilor, ceea ce înseamnă că primele cuvinte rostite de primii oameni au fost interjecții. Cu siguranță ei au cunoscut și teoria imitației susținută cu osebire de stoici. Poate la ea se referă Lucrețiu cînd spune :

At liquidas auium uoces imitarier ore
ante fuit multo quam leuia carmina cantu
concelebrare homines possent aurisque iuuare².

Prin urmare, natura a oferit omului modele de imitat în emiterea sunetelor. Încercînd să reproducă sunetele auzite, strămoșii omului și-au dezvoltat organele care au servit apoi la articularea sunetelor. Dar factorul care a dus direct la crearea complexului sonor al unui cuvînt a fost, după epicureici, un imbold interior, stările sufletești ale omului :

Ergo si uarii sensus animalia cogunt,
muta tamen cum sint, uarias emittere uoces,
quanto mortalis magis accumst tum potuisse
dissimilis alia atque alia res uoce notare!³

Atît teoria interjecțiilor cît și a imitației sînt insuficiente pentru a explica originea primelor cuvinte. Este posibil ca strămoșii omului să-și fi exprimat prin diverse interjecții plăcerea prilejuită de mîncare, de căldură, sau teama și spaima de forțele declanșate ale naturii. Dar a considera interjecțiile primele nume ale lucrurilor ar fi exagerat, deoarece repertoriul interjecțiilor este foarte redus.

În afară de problemele generale referitoare la limbă, epicureicii au abordat și unele probleme speciale, cum ar fi analiza cuvîntului. Multe din explicațiile pe care le aduc poartă un pronunțat accent de naivitate ; ceea ce însă trebuie să reținem este fondul consecvent materialist al tuturor lămuririlor aduse.

Cuvîntul este alcătuit din sunete care exprimă un sens. Sunetele se aud, ele sînt de natură materială :

Principio auditur sonus et uox omnis, in auris
insinuata suo pepulere ubi corpore sensum.
Corpoream <uocem> quoque enim constare fatendumst
et sonitum, quoniam possunt impellere sensus⁴.

O dovadă a caracterului material al cuvintelor o constituie faptul că vorbirea obosește pe vorbitor și — după explicația naivă a epicureicilor — sunetele emise « rănesc căile de ieșire », vocea fiind alcătuită din corpuscule ce ies din gît și pătrund în organele auditive. •

Praeterea radit uox fauces saepe facitque
asperiora foras gradiens arteria clamor,
quippe per angustum turba maiore coorta

¹ Diogenes Laertius, X, 75 ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν, στελλόμενον ὑφ' ἐκάστων τῶν παθῶν.

² V, 1379-1381.

³ Lucretius, V, 1087 și urm.

⁴ Lucretius, IV, 524-527.

ire foras ubi coeperunt primordia uocum,
 scilicet expletis quoque ianua raditur oris.
 Haud igitur dubiumst quin uoces uerbaque constant
 corporeis e principiis, ut laedere possint.
 Nec te fallit item quid corporis auferat et quid
 detrahat ex hominum neruis ac uiribus ipsis
 perpetuus sermo nigra noctis ad umbram
 aurorae perductus ab exoriente nitore,
 praesertim si cum summost clamore profusus.
 Ergo corpoream uocem constare necessest,
 multa loquens quoniam amittit de corpore partem¹.

Timbrul vocilor este diferit pentru că și principiile din care sînt formate vocile variază ; o voce blîndă este alcătuită din « semințe netede », una aspră este compusă din principii dure, explică epicureicii.

Asperitas autem uocis fit ab asperitate
 principiorum, et item leuore creatur.
 Nec simili penetrant auris primordia forma,
 cum tuba depresso grauitur sub murmure mugit
 et reboat raucum regio cita barbara bombum,
 et ualidis cyeni torrentibus ex Heliconis
 cum liquidam tollunt lugubri uoce querelam².

Sunetul, emis de organele vorbirii sau de anumite obiecte sonore, se propagă în spațiu spre organele auditive, asemenea unor corpușoare materiale. Dacă distanța de la emițător la primitor este mică, vocea își păstrează forma inițială și sensul cuvîntului este înțeles ; dacă însă distanța este mai mare, sunetul se tulbură, vorbele se amestecă în drum, iar sensul devine confuz³.

Sunetele, în propagarea lor, lovindu-se adesea de corpuri solide, se întorc. Așa se explică faptul că auzim repetîndu-se cuvintele ce le strigăm prin văi și munți. Este greșită explicația din credințele populare — spune Lucrețiu — anume că Nimfele, Satirii sau Faunii ar repeta vorbele noastre. De fapt corpurile solide întorc vorba.

Quae bene cum uideas, rationem reddere possis
 tute tibi atque aliis, quo pacto per loca sola
 saxa paris formas uerborum ex ordine reddant,
 palantis comites cum montis inter opacos
 quaerimus, et magna dispersos uoce ciemus.
 Sex etiam aut septem loca uidi reddere uoces,
 unam cum iaceres : ita colles collibus ipsi
 uerba repulsantes iterabant docta referri⁴.

În acest pasaj, Lucrețiu explică clar și cu multă exactitate ecoul. Numai dacă ținem seama de epoca în care a trăit poetul, putem aprecia valoarea științifică a explicației.

¹ Lucretius, IV, 548 și urm.

² Lucretius, IV, 542 și urm.

³ Vezi Lucretius, IV, 549 și urm.

⁴ Lucretius, IV, 572 și urm.

Sunetele care alcătuiesc cuvintele sînt limitate la număr. După cum corpurile compuse iau naștere prin variata îmbinare a simulacrelor, tot așa cuvintele se formează prin felurita grupare a sunetelor.

Quo pacto uerba quoque ipsa
inter se paulo mutatis sunt elementis,
cum « ligna » atque « ignes » distincta uoce notemus¹.

Prin urmare, un număr dat de sunete, prin gruparea diferită a lor, poate forma mai multe cuvinte. Această observație de natură fonetică denotă faptul că epicureicii și-au dat seama, desigur vag, și de aspectul funcțional al sunetului, de valoarea sunetului de a schimba sensul într-un complex dat.

Sub învelișul sonor al cuvîntului se ascunde un sens.

Epicureicii au cunoscut acest lucru, dovadă următoarele cuvinte : *πρώτον μὲν οὖν τὰ ὑποτεταγμένα τοῖς φθόγγοις, . . . , δεῖ διειληφέναι, ὅπως ἂν τὰ δοξαζόμενα ἢ ζητούμενα ἢ ἀπορούμενα ἔχωμεν εἰς ταῦτ' ἀνάγοντες ἐπικρίνειν*².

În interiorul sensului se află noțiunea. « Trebuie să putem discerne pentru fiecare cuvînt noțiunea primă pe care o desemnează »³ — spune Epicur în altă parte.

Prin urmare, în analiza cuvîntului, epicureicii disting complexul sonor, material, și sensul căre conține noțiunea ; pe plan mai larg, epicureicii prin această analiză au pus premisele raționamentului care conchide unitatea dintre limbă și gîndire.

Cuvintele denumesc lucruri și fenomene din univers. *Utilitas expressit nomina rerum*⁴. Dar cum conținutul cuvintelor nu-l constituie lucrurile, ci noțiunea, cuvintele nu au în conținutul lor un anumit lucru, ci noțiunea lucrurilor de același fel. Deși această problemă e atinsă doar în treacăt, epicureicii au întrezărit totuși că există o legătură între complexul sonor al cuvîntului, noțiunea pe care o exprimă acest complex și realitatea înconjurătoare pe care o denumește.

În vorbire, oamenii folosesc adesea cuvinte al căror sens nu este cel indicat de sunete, ci altul înrudit, ei folosesc astfel cuvintele cu sens figurat. Iată recomandarea lui Lucrețiu în această privință :

Hic siquis mare Neptunum Cereremque uocare
constituet fruges, et Bacchi nomine abuti
mauolt quam laticis proprium proferre uocamen,
concedamus ut hic terrarum dictitet orbem
esse deum matrem, dum uera re tamen ipse
religione animum turpi contingere parcat⁵.

Limba nu rămîne aceeași de-a lungul veacurilor. Treptat, datorită contactului cu lucrurile din univers — din partea căroră « natura noastră capătă experiență multiplă și variată »⁶ — cunoștințele omului se înmulțesc, iar limba își

¹ Lucretius, I, 912—914.

² Diogenes Laertios, X, 37.

³ Diogenes Laertios X, 38 'Ανάγκη γὰρ τὸ πρῶτον ἐνόημα καθ' ἕκαστον φθόγγον βλέπεται.

⁴ Lucretius, V, 1029.

⁵ Lucretius, II, 655 și urm.

⁶ Diogenes Laertios, X, 75 τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων διδαχθῆναι.

îmbogățește vocabularul. Unul din mijloacele de îmbogățire a vocabularului este împrumutul, o dată cu introducerea unor obiecte noi: τινὰ δὲ καὶ οὐ συν-ορωμένα πράγματα¹ εἰσφέροντας τοὺς συνειδόμενους παρεγγυήσαι τινὰς φθόγγους, ὧν τοὺς μὲν ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι, τοὺς δὲ τῶν λογισμῶν ἐπομένους κατὰ τὴν πλείστην αἰτίαν οὕτως ἐρμηνεύσαι¹. Adăugarea sunetelor poate fi înțeleasă și în sensul introducerii obiectului cu numele lui străin.

Recapitulînd problemele expuse, trebuie să reținem și să apreciem atitudinea pozitivă și consecvent materialistă a filozofilor epicureici.

În teoria cunoașterii, după cum s-a arătat, epicureicii susțin cognoscibilitatea lumii; mai mult, pe baza cunoștințelor oferite de natură, omul se poate ridica la nivelul interpretării fenomenelor și lucrurilor din univers, la nivelul descoperirilor și al invențiilor. Dar pentru a putea atinge acest grad al progresului, omul trebuie să aibă o gândire și o limbă evoluată. La baza progresului stă nevoia, apoi experiența, și apoi rațiunea conștientă.

În complexul de probleme pe care le ridică apariția limbii și gândirii, deci însăși nașterea omului, orientarea materialistă a epicureicilor constituie o garanție a posibilității rezolvării lor corecte. În diversele explicații, ei pornesc de la principiul « Nimic nu se naște din nimic, căci dacă lucrurile s-ar putea lipsi de germeni, atunci totul s-ar putea naște din orice, iar dacă tot ce piere s-ar întoarce în neant, atunci ar dispărea toate lucrurile pentru că ele n-ar putea sfîrși decît în neant »². Pornind de la aceste premise, ej trag concluzia că și « semințele » care au generat pe om, ființă socială înzestrată cu gândire și limbă, la fel ca principiile celorlalte lucruri, se află în natură.

Pentru veracitatea acestei concluzii, iată următoarele cuvinte ale lui Lenin: « Dacă te întrebi ce este gândirea și conștiința și de unde provin, găsești că ele sînt produse ale creierului uman și că omul este el însuși un produs al naturii »³.

Gîndirea are la bază principii materiale :

[animus] persubtilem atque minutis
perquam corporibus factum constare⁴,

spune Lucrețiu, dezvăluindu-ne astfel două păreri : una greșită, anume, că gîndirea însăși este materie și nu un « produs al creierului uman », confundînd astfel funcția cu organul ; și o altă părere, corectă, anume că materia cunoaște mai multe trepte de organizare, că gîndirea are la bază « corpșoare peste măsură de gingașe », principii extrem de fine, ceea ce, transpus în limbajul nostru, înseamnă o *materie superior organizată*.

Limbă, formată de asemenea din principii materiale, este un fenomen social. Caracterul social al limbii este dovedit de nașterea ei în societate (este caraghios și imposibil să admiți, spun epicureicii, crearea ei de un singur individ),

¹ Diogenes Laertios, X, 76.

² Diogenes Laertios, X, 38 – 39 οὐδὲν γίνεται ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. πᾶν γὰρ ἐκ παντός ἐγίνετ' ἄν, σπερμάτων γε οὐδὲν προσδεόμενον. Καὶ εἰ ἐφθείρετο δὲ τὸ ἀφανίζομενον εἰς τὸ μὴ ὄν, πάντ' ἄν ἀπωλόλει τὰ πράγματα, οὐκ ὄντων τῶν εἰς ἃ διελύετο.

³ V. I. Lenin, *Marx-Engels, Marxism*, ed. fr., Moscova, 1947, p. 14.

⁴ Lucretius, III, 179 – 180.

de nevoia de comunicare pentru care a fost creată, precum și de faptul că ea este comună tuturor membrilor societății care o vorbesc.

Epicureicii așadar au marele merit de a fi susținut și argumentat caracterul social al limbii. Dar datorită nivelului scăzut de dezvoltare a științelor naturii în antichitate, ei n-au întrezărit rolul muncii în apariția limbii și gândirii. Abia cu multe secole mai târziu, clasicii marxism-leninismului au dovedit rolul hotărâtor al muncii în procesul de apariție a omului. « Munca — spune Engels — este prima condiție de bază a vieții omenești în genere, și anume în asemenea măsură încît, într-un anumit sens, trebuie să spunem că ea l-a creat chiar pe om însuși »¹.

Epicureicii, adeseori au întrezărit adevărul, au pus premisele unei concluzii juste, dar uneori din pricina cunoștințelor limitate ale vremii, n-au reușit să tragă concluzia — cum este cazul unității dintre limbă și gândire — ; alții ei au dat explicații materialiste unor fenomene, dar le-au imprimat un caracter vulgar, naiv, cum este deslușirea dată senzațiilor și naturii sufletului.

În general însă, într-o epocă de destrămare a societății antice, epicureismul este un curent filozofic înaintat, care a luptat împotriva misticismului și a încercat să se mențină în cadrele științei. Engels îi are în vedere în special pe epicureici cînd propune reîntoarcerea de la metafizica idealistă la filozofia greacă. « Aici — spune Engels — gândirea dialectică mai apare în simplitatea ei primitivă, încă înestînjinită de grațioasele piedici pe care metafizica secolelor XVII—XVIII și le-a creat ea însăși și cu care și-a barat calea trecerii de la înțelegerea părții la înțelegerea întregului, la pătrunderea corelației generale dintre lucruri »².

НЕКОТОРЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЭПИКУРЕИЗМА

РЕЗЮМЕ

Эпикуреизм, самое последовательное материалистическое философское учение эллинской эпохи, объясняет с материалистических позиций вопросы языка и мышления, поэтому многие из его определений достойны внимания.

Последовательно следя за объяснениями и аргументацией настоящих вопросов, можно заметить, как материализм, в отличие от идеализма, глубоко проникает в сущность явления даже тогда, когда он является ограниченным (что было свойственно эпикуреизму).

В эпикурейском понимании все, что существует во вселенной, за исключением пустоты, является телом, следовательно, материей. Первичными элементами вселенной являются атомы и пустота. Разнообразные сочетания

¹ F. Engels, *Dialectica naturii*, ESPLP, 1954, p. 168.

² F. Engels, *Dialectica naturii*, ESPLP, 1954, p. 31.

атомів, різних по формі, числу і вазу, породжають багаточисленні форми предметів вселенної. Родження якого-небудь предмета допускає існування таких-то насін, які породили його, а гибель предмета означає його розкладання на первинні елементи.

Человек, состоящий из тела и души (и то и другое материального характера), является частью вселенной. Душа, в отличие от тела, состоит из очень тонких принципов, отличающихся быстрым движением. Она состоит из двух частей, материальных, но различными функциями: дух (*animus*) или разум, который находится в груди, и «жизненный дух» (*anima*) или чувственный центр, распространенный по всем членам тела.

Animus и *anima* отражают окружающую действительность. Эпикурейцы настаивают на способности человека установить связи с окружающим миром и отразить его. В основе отражения действительности, по их мнению, находится ощущение, являющееся общей формой знания и критерием правды. Ощущение осуществляется при помощи чувствительных органов. С поверхности предметов отделяются какие-то очень тонкие материальные частицы, названные *simulacra* или εἰδωλα, которые проникают в органы чувств и порождают ощущение. Так как душа распространена на все члены тела, *simulacra* приводят в движение самые близкие частицы души, а последние передают движение другим частицам и, таким образом, осуществляется процесс познания.

Так как эпикурейцы приписывают и ощущению телесные черты, не проводя различия между органами и их функциями, и потому, что они считают ощущение общей формой познания и критерием правды, теория познания в эпикурейском понимании приобретает материалистический чувственный характер.

В теории познания Эпикур считает необходимым, как условие правильного мышления, знание точного смысла слов. При анализе слова эпикурейцы различают сонорный материальный комплекс и значение, в котором содержится понятие. В более широком плане этим анализом они заложили основы умозаключению о единстве языка и мышления.

В вопросах языка заслуга эпикурейцев состоит в том, что они затронули вопросы общего характера и пошли по правильному пути в их разрешении. Таким образом, в трудном вопросе происхождения языка они придерживались того мнения, что речь была создана в результате необходимости, а не богами или другими сверхъестественными силами, как это считали различные философы-идеалисты.

Большая заслуга эпикурейцев и в том, что они защищали и доказывали социальный характер языка; язык родился в обществе, был создан необходимостью сообщения и являлся общим для всех членов данного общества. Однако они не дошли до понимания значения труда в рождении языка и мышления.

Благодаря своим передовым материалистическим позициям, с которых обсуждаются различные вопросы, эпикурейцы приближаются к истине, закладывая основы для правильного вывода. Но из-за гносеологической ограниченности эпохи объяснения их часто принимают вульгарный, наивный характер. В эпоху разложения древнего общества эпикуреизм является передовым течением, которое делает попытку остаться в рамках науки.

SUR QUELQUES PROBLÈMES DE LINGUISTIQUE ET DE GNOSEOLOGIE. CHEZ LES PHILOSOPHES ÉPICURIENS

RÉSUMÉ

L'épicurisme, qui est la doctrine philosophique matérialiste par excellence de l'époque hellénistique, tâche d'expliquer, du point de vue matérialiste, le problème du langage et de la pensée, tout en précisant d'une façon qui sollicite notre attention, certains aspects de ce problème.

Malgré le caractère limité de l'épicurisme, il est à remarquer que, par les arguments et explications qu'il invoque, le matérialisme — à la différence de l'idéalisme — parvient à sonder plus profondément l'essence des phénomènes.

Selon la conception épicurienne, tout ce qui existe dans l'univers, à l'exception du vide, peut être considéré corps et, par conséquent, matière. Les éléments primordiaux de l'univers sont les atomes et le vide. Les diverses combinaisons d'atomes, variables quant à la forme, à leur nombre et au poids, engendrent les aspects multiples des éléments qui composent l'univers. La naissance d'une chose suppose l'existence de certains germes qui l'ont engendrée, tandis que la mort signifie la décomposition en ses éléments primordiaux.

L'homme, formé de corps et d'âme, tous les deux de nature matérielle, constitue une partie intégrante de l'univers. Tout différent du corps, l'âme est composée de certains principes très fins, dont le mouvement est extrêmement rapide. Elle contient deux parties, toutes les deux d'essence matérielle, ayant toutefois chacune des attributions différentes : « l'esprit » (*animus*) ou la raison, siégeant dans la poitrine, et le « souffle vital » (*anima*) ou le centre sensitif, dispersé dans tous les membres du corps.

L'« esprit » et le « souffle vital » reflètent la réalité environnante. Les épicuriens insistent sur la capacité de l'homme de se mettre en contact avec le monde ambiant et de le refléter. À la base de ce processus, d'après les épicuriens, se trouve la sensation qui constitue la forme générale de connaissance et le critère de la vérité. La sensation se réalise à l'aide des organes des sens. La surface des objets émane des particules matérielles, très fines, appelées simulacres (*εἰδωλα*), qui, après avoir pénétré dans les organes sensoriaux, produisent la sensation. Étant donné que l'âme est répandue dans tous les membres du corps, les simulacres mettent en mouvement les plus proches particules de l'âme, celles-ci transmettant ce mouvement à d'autres particules, de leur proximité ; c'est ainsi que se produit le processus de connaissance.

On peut dire que la théorie de la connaissance, dans la conception épicurienne, a un caractère matérialiste sensualiste du fait que les épicuriens attribuent à la sensation certains traits appartenant aux corps, sans faire distinction entre organes et fonctions, tout en considérant la sensation comme forme générale de connaissance et comme critère de la vérité.

En ce qui concerne la théorie de la connaissance, Epicure a considéré la connaissance du sens exact des mots comme une condition exigée par une pensée correcte. En analysant le mot, les épicuriens distinguent, d'un côté,

le complexe sonore d'essence matérielle et, de l'autre, le sens qui contient la notion. Sur un plan plus large ils ont mis, par cette analyse, les prémisses du raisonnement qui conclut à l'unité de la langue et de la pensée.

Quant aux problèmes ayant trait à la langue, les épicuriens ont le mérite de s'être préoccupés de questions d'ordre général et d'avoir trouvé la bonne voie pour les résoudre. Ainsi, dans le problème difficile concernant l'origine de la langue, ils ne sont pas d'accord avec les philosophes idéalistes, d'après lesquels le langage a été créé par les dieux. Plus près de l'opinion actuelle, les épicuriens affirmaient qu'à l'origine du langage humain se trouve la nécessité.

Les épicuriens ont aussi le grand mérite d'avoir soutenu, au moyen d'arguments convaincants, le caractère social de la langue ; celle-ci a été créée au sein de la société, par tous les membres de la collectivité, qui ont éprouvé le besoin d'un moyen de communication. Seulement ils n'ont pas su comprendre le rôle du travail dans l'apparition du langage et de la pensée.

Grâce à leur orientation matérialiste, visible dans tous les problèmes qu'ils attaquent, les épicuriens ont souvent entrevu la vérité et, par là, ont posé les prémisses de certaines conclusions justes. Mais, à cause des limites gnoséologiques de l'époque, ils ont souvent imprimé à leurs interprétations un caractère vulgaire et naïf. Et pourtant, à une époque qui annonce la fin du monde antique, l'épicurisme n'en reste pas moins un courant avancé, qui tâche de se maintenir comme un courant scientifique.

CONSIDERAȚII ASUPRA CRONOLOGIEI INVAZIEI CELTE ÎN BALCANI

DE

A. PIATKOWSKI

Invazia celtă în Peninsula Balcanică (inceputul sec. III î.e.n.) este cunoscută din nenumărate izvoare de prim ordin. Din păcate, dacă știrile concordă și pot oferi o imagine mulțumitoare despre expediția lui Brennos în Grecia centrală — ele devin confuze când e vorba de timpul petrecut între această expediție și înființarea statelor celte din Haemus și Asia Mică.

Istoricii care s-au ocupat de izvoarele referitoare la migrația celtă în sud-estul european sînt de acord că povestirea periegetului Pausanias, completată cu cea a istoricului Diodor și a epitomatorului Iustin, corespund unei înșiruii logice în privința atacului dat de Brennos în Grecia centrală¹. Interpretările datelor posterioare evenimentelor de la Delfi devin însă surprinzătoare prin diversitatea lor, deși pleacă din puncte de cercetare comune. E drept că aceste puncte, cum s-a semnalat mai sus, sînt foarte puțin sigure.

Ne propunem ca reluînd aceste date, care au prilejuit alitea neînțelegeri, să încercăm stabilirea unei cronologii plauzibile pentru evenimentele post-delfice și succesiunea năvălirilor celte spre sud-est.

Cîtă vreme a domnit Alexandru, care înfruntase celții la Dunăre², triburile acestora n-au depășit hotarul corespunzător unei linii pornind din punctul cel mai nordic al mării Ionice pînă spre regiunile Dunării romînești. O dată cu moartea lui Alexandru, infiltrările celte pornite molcom cresc din ce în ce mai mult și diadohii sînt nevoiți să ia măsuri împotriva lor.

Primele triburi celte pătrund în Haemus pe vremea lui Cassandros³ și Lysimachos⁴ (298—297 î.e.n.) dar sînt nimicite sau respinse cu destulă ușurință.

¹ Începînd cu studiul lui A. Schmidt, *De fontibus veterum auctorum in enarrandis expeditionibus a Gallis in Macedoniam atque Graeciam susceptis*, Rhein. Mus., IV, 1836 (reeditat de Fr. Rühl, în *Schmidt's Abhandl. zur alten Geschichte*, 1888, p. 1 și urm.) pînă la cărțile lui H. van Gelder, *Galatarum res in Asia et Graecia gestae*, Amsterdam, 1888 și F. Stähelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater*, Basel, 1897, ed. a II-a, 1907.

² Arrian, *Anab.*, I, 4; Strabo, VII, 3, 8.

³ Seneca, *Nat. quaest.*, III, 11, 2; Plinius, HN, XXXI, 35.

⁴ Pausanias, X, 19, 5.

Din Pausanias¹ cunoaștem numele unui conducător care aparține perioadei primelor infiltrări celtice în Balcani : Cambaules. Acest șef războinic conducea probabil o uniune de triburi : așa cum s-au petrecut lucrurile și mai târziu, asemenea uniuni se organizau nu numai în scopuri de jaf, ci și de cucerire.

Cîtă vreme Macedonia și Tracia au fost puternice, atacurile celților nu au reprezentat un pericol real. După moartea lui Lysimachos și Seleucos, cînd Ptolemaios Keraunos abia își consolidase stăpînirea în Macedonia, pătrunderea celților în Balcani nu mai poate fi stăvilită. În primăvara anului 280 î.e.n., două formații războinice, una avînd în frunte pe Belgios (sau Bolgios), iar alta sub comanda lui Brennos și Acichorios, amenință Macedonia, Illiria și Peonia. O a treia formație, condusă de Keretrios, se îndreaptă spre Tracia, pătrunzînd în ținutul triballilor² ; fostul regat al lui Lysimachos se găsea acum în plină descompunere.

Originea acestor mișcări care au străbătut « ca o furtună lumea greacă » și au asigurat invadatorilor o poziție puternică³ nu este bine cunoscută. Ea corespunde însă unor frămîntări sociale petrecute tocmai la celălalt capăt al ariei celtice, Belgia, care au apărut ca urmare a creșterii forțelor de producție și a diferențierii de clasă⁴.

Primul mare succes în iureșul ce începea îl înregistrează Belgios cu înfrîngerea și moartea lui Ptolemaios Keraunos, regele Macedoniei (februarie 279 î.e.n.⁵). Această victorie, cu toată intervenția ulterioară a lui Sosthenes, salvatorul Macedoniei⁶, a însemnat un puternic stimul pentru celți.

În primăvara anului 279 î.e.n., după pustiirea Macedoniei, cetele de sub comanda lui Brennos năvălesc spre inima Greciei. Datorită lui Pausanias cunoaștem precis anul invaziei : « expediția celților spre Grecia și dezastrul lor s-au întîmplat în timpul cînd era arhonte la Atena Anaxicrates, în al doilea an al celei de a o sută douăzeci și cincea olimpiade⁷. Olimpiada a 125-a corespunzînd intervalului 280—276 î.e.n., anul indicat este deci 279/278. Pausanias dă aici data năvălirii în Grecia. Celții sosiți în primăvara anului 279 atacă însă Delfi abia la începutul iernii ; ei au fost cu desăvîrșire învinși de coaliția greacă ce i-a întîmpinat, coaliție în care etolienii au jucat un mare rol, și s-au rîspîndit în Peninsula Balcanică pe urmele oamenilor lui Keretrios la sfîrșitul lui 279 și începutul lui 278. Cunoaștem astfel o nouă dată a unei invazii celtice spre Tracia, implicit spre Propontida, care s-a petrecut după incursiunile lui Cambaules și Keretrios⁸.

Alte informații prețioase, deși de a doua mîină, aflăm și din Titus Livius⁹. Titus Livius citează cîteva nume, dîndu-ne totodată un amănunt cronologic

¹ *Loc. cit.*

² Pausanias, X, 19, 6, 7 ; Iustin, XXIV, 4, 6 ; Diodor, XXII, 4 ; Memnon, FHG (Müller), vol. III, 534, cap. 14.

³ B. Niese, *Geschichte der Griech. und Maked. Staaten*, vol. II, 1899, p. 13.

⁴ În această privință J. M. Navarro, CAH, vol. VII, p. 56.

⁵ P. Lévêque, *Pyrrhos*, Paris, Boccard, 1957, p. 286.

⁶ Iustin, XXIV, 5,12.

⁷ Pausanias, X, 23, 14 ; W. K. Pritchett și B. D. Meritt, *The chronology of hellenistic Athens*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1940, pl. XVII : cf. Polybios, II, 20,6.

⁸ B. Lenk, *Thrake*, RE, vol. XI, ed. 1936, col. 433. Vezi Iustin, XXXII, 3,6.

⁹ XXXVIII, 16.

foarte sigur: doi « regișori » — *reguli* cum îi numește el — se desprind din armata lui Brennos cînd acesta străbătea ținutul dardanilor — luînd direcția Traciei. Despărțirea s-a petrecut înainte ca Brennos să fi ajuns în Grecia centrală, deci către jumătatea anului 279 î.e.n., intercalîndu-se între invazia spre răsărit a lui Keretrios, premergătoare dezastrului celt de la Delfi, și roirea armatelor lui Brennos în Balcani (sfîrșitul lui 279, începutul lui 278). Cei doi « regișori » se numeau Lutarios și Leonnorios. Atît din Titus Livius cît și din Strabo¹ aflăm cum se chemau și neamurile cîrmuite de « regișori », de fapt căpetenii ale unor uniuni de triburi: tolistoboi sau tolistobogii (după o inscripție din Pergam și *τολιστοβάγιοι*², trocmii și tectosagii. Dintre aceste ramuri, menționate în afară de autorii citați și de Memnon și Iustin, știm în mod sigur că tectosagii au luat parte la atacul împotriva sanctuarului de la Delfi și că parte din ei s-au reîntors împreună cu alte triburi celte în Gallia, în regiunea Tolosei³. Acest lucru îl îndreptățește pe Brandis să considere ca mai tîrzie trecerea tectosagilor prin Peninsula Balcanică⁴.

Dar iată textul lui Titus-Livius: *Galli, magna hominum uis, seu inopia agri seu predae spe nullam gentem, per quam ituri essent parem armis rati, Brenno duce in Dardanos peruenerunt. Ibi, sedilio orta, et ad uiginti milia hominum, cum Leonnorio et Lutario regulis, secessione facta a Brenno, in Thraciam iter auerterunt*. O informație din Polybios concordă perfect cu această știre⁵: Pyrrhos, scrie Polybios, a fost chemat de tarentini « un an înainte de năvălirea celților, atît a celor ce au pierit în jurul Delfilor cît și a celor ce au trecut spre Asia ». Pyrrhos a pornit în ajutorul tarentinilor în Ol. 124/4 (primăvara anului 280⁶); anul năvălirii celte spre Grecia este în consecință Ol. 125/1, deci primăvara anului 279.

Nu putem ști, desigur, intervalul scurs între această despărțire și dezastrul de la Delfi din iarna lui 279; cu aproximație o putem data la mijlocul lui 279.

Celții erau atît de numeroși încît Callimachos îi compară cu fulgii de zăpadă⁷ iar Diodor și Pausanias⁸ socot numărul celor ce se îndreptau spre Delfi la vreo 170 000; dacă legăm această știre de numărul celților de sub comanda lui Lutarios și Leonnorios, pe care-l cunoaștem din Titus Livius (aproximativ 20 000), și ținem seama și de bandele lui Keretrios, peste 200 000 de celți străbăteau Peninsula Balcanică tîrînd după ei femei și copii.

Prima direcție spre care s-au îndreptat Lutarios și Leonnorios a fost Tracia; ulterior, « regișorii » au coborît spre Propontida, în ținutul Lysimacheii, de unde după razii de jaf au izbutit să treacă în Asia Mică⁹. Desigur, pe urmele acestor celți s-au răspîdit și cei care scăpaseră cu viață din dezastrul de la Delfi. Pausanias, după ce a specificat anul cînd se întîmplă acest dezastru (*ἀπώλεια*)

¹ XII, 51.

² OGI, I, 275.

³ Strabo, IV, 188; Iustin, XXXII, 3, 9, 12.

⁴ Galatia, RE, vol. VII, ed. 1912, col. 536.

⁵ I, 6,5; cf. Diodor, XXII, 9.

⁶ P. Lévêque, *op. cit.*, p. 287—288. Această dată este stabilită pe baza a două informații din Polybios, anume II, 41, 11 și XI, 20,6.

⁷ *Hymn.* IV, v. 171 și urm.

⁸ Diodor, XXII, 9; Pausanias, X, 19, 9.

⁹ Titus Livius, *loc. cit.*

X, 23, 14, în continuare indică că «și aceștia» s-au îndreptat spre Asia în Ol. 125/3, deci un an după Delfi: τῷ δὲ ἔτει τῷ ἐφεξῆς, Δημοκλέους Ἀθηνησιν ἄρχοντος, οἱ δὲ αὖθις ἐς τὴν Ἀσίαν διαβαίνουσιν. În această propoziție este de reținut data, sfârșitul lui 278 (sau începutul lui 277) și cuvintele οἱ δὲ αὖθις care precizează că e vorba de celții alungați din Grecia: «și aceștia», scrie Pausanias, «au trecut la rîndul lor spre Asia». Cuvîntul αὖθις se mai poate traduce și prin «pe urmele». În concluzie, Pausanias scriind această propoziție, considera ca un lucru unanim știut că înaintea celților scăpați din dezastrul de la Delfi alți celți se îndreptaseră spre Propontida.

La sfârșitul anului 278 așadar, Macedonia și Grecia erau salvate de primejdia invaziei celte, însă Tracia, regiunea Propontidei inclusiv, se găsea sub controlul celților. Bizanțul avu în special de suferit de pe urma atacurilor lui Lutarios și Leonnorios deoarece cetatea s-a împotrivit inițial încercărilor făcute de celți de a trece în Asia Mică. Cu acest prilej, Bizanțul s-a adresat aliaților săi și datorită lui Memnon cunoaștem și suma de bani primită de bizantini de la Heracleea, principala lor aliată în acea vreme: patru mii de galbeni¹. Acestei situații i-a pus capăt Nicomedes, regele Bitiniei, care, îngăduind oficial celților să treacă în Asia, încheie cu ei un tratat de alianță care obliga pe celți să presteze ajutor Bizanțului și Heracleei «dacă acest ajutor va fi cerut» (εἰ ποὺ δεήσει)². Ținînd seama de Pausanias X, 23, 14, trecerea celților în Asia s-a petrecut sub arhontatul lui Damokles, Ol. 125/3, deci 278/277.

Trecerea unora din uniunile de triburi celte în Asia nu echivala cu eliberarea Traciei de sub dominația celților. Foarte curînd după trecerea celților în Asia Mică, o puternică uniune de triburi sub conducerea lui Comontorios atinge iarăși Hellespontul și se stabilește apoi în Haemus unde ia naștere așa-numitul regat al Tylisului, stat celto-trac³. Data întemeierii acestui stat nu este sigură, dar este în orice caz posterioară trecerii celților spre Asia Mică.

Din înșuruirea cronologică a invaziilor celte în Balcani reiese că celții au pătruns treptat spre est și sud-est începînd din 281 și s-au răspîdit în toată Peninsula Balcanică cu excepția Macedoniei și Greciei. Din informațiile lui Iustin se știe că parte din ei s-au întors pînă în Gallia⁴. Majoritatea triburilor celte s-au răsfiat însă în nordul Peninsulei Balcanice, de-a lungul Dunării iugoslave și romînești și s-au comasat în Haemus. Celții din Haemus au continuat să fie vecini supărători pentru Bizanț, care la un moment dat s-a văzut obligat să le plătească un tribut regulat.

După moartea lui Ptolemaios Keraunos, datorită măsurilor luate de Sosthenes, celții n-au putut pătrunde în Macedonia. Tronul Macedoniei a fost dobîndit în urma unor lupte înverșunate de Antigonos Gonatas, care pîndea un moment prielnic să revină în Macedonia încă din timpul scurtei domnii a lui Ptolemaios⁵. La acest succes a contribuit în mare măsură o victorie de prestigiu pe care Antigonos a obținut-o asupra celților în ținutul Lysimachei, deci în Chersonesul tracic. Nici data bătăliei, nici ramura celților învinși de Antigonos nu sînt bine cunoscute; în schimb, datorită lui Iustin, sînt foarte

¹ Memnon, FHG (Müller), vol. III, 535, 19.

² *Ibid.*, 536, 19.

³ Polybios, IV, 46.

⁴ Vezi nota 3 de la p. 191.

⁵ Memnon, *loc. cit.*, 534, 13.

bine cunoscute împrejurările în care au avut loc evenimentele de la Lysimacheia ¹.

Pentru datarea bătăliei de la Lysimacheia au fost propuse diferite soluții și implicit s-au făcut presupuneri diferite asupra ramurii celte nimicite de viitorul rege al Macedoniei.

În anul 279, deci anul invaziei celte în Grecia, Antigonos Gonatas ajunsese la o înțelegere cu Antiochos, fiul lui Seleucos, cu care se războia din 280 ²: Antiochos, și el pretendent la tronul Macedoniei, renunța la Macedonia mulțumindu-se să-și extindă dominația numai asupra unei porțiuni din coasta Traciei; Antigonos, în schimb, renunța definitiv la pretențiile sale teritoriale în Asia Mică unde-l avusese ca aliat pe Nicomedes, regele Bitiniei. Această înțelegere a fost în bună parte determinată de evenimentele din Balcani unde tronul Macedoniei rămăsese vacant iar celții înaintau amenințatori spre sud și sud-est, fără să-și întrerupă atacurile asupra Macedoniei. Între timp, celții sprijineau pe Apollodoros, tiranul Cassandreiei, ținut care se desprinsese de Macedonia în cursul evenimentelor tulburi din anul 280/279.

După Pausanias ³, în iarna anului 279, alături de marea coaliție greacă care întâmpina pe Brennos, trupe ale lui Antigonos și Antiochos, pînă atunci vrășmași, luptau împotriva năvălitorilor. Acest fapt dovedește, așa cum a demonstrat W. W. Tarn ⁴, că în fața primejdiei celte, în cursul anului 279 o pace generală se încheiase la nord de Corint, incluzînd un tratat între Atena și Antigonos, căci ateniienii în timpul ostilităților dintre Antiochos și Antigonos se grăbiseră să atace Pireul care aparținea acestuia din urmă.

La sfîrșitul anului 279 sau începutul anului 278 Antigonos revine în Europa. Acțiunile sale pentru dobîndirea tronului Macedoniei sînt necunoscute, după cum puțin cunoscute sînt și relațiile sale cu statele grecești în această perioadă. Primul an al domniei oficiale a lui Antigonos este dat de Eusebios în Ol.126/1, deci 276/275 ⁵, deși ultimele cercetări asupra începutului acestei domnii au ajuns la concluzia că Antigonos avea încă din 277 un control deplin asupra Macedoniei ⁶. Problema care se pune în legătură cu victoria dobîndită de Antigonos asupra celților este dacă viitorul rege a distrus pe celți la Lysimacheia cînd s-a întors din Asia, și în acest caz urmează să examinăm care din cetele invadatorilor se găseau pe aceea vreme în Propontida, sau, după opinia unanim formulată în ultimul timp ⁷, victoria de la Lysimacheia a avut loc în 277, precedînd cu puțin stabilirea definitivă în Macedonia a lui Gonatas.

¹ XXV, 1.

² B. Niese, *op. cit.*, p. 22, nota 4; W. W. Tarn, *The new dating of the chremonidean war*, JHS, 1934, p. 32.

³ X, 20,5.

⁴ *Ibid.*, p. 32—33. J. Beloch, IV, 1, p. 566 coboară cu un an această pace, deci în anul 278. B. Niese, sprijinindu-și opinia pe un citat din Trogus, *Prolog.* 24 (Trogus certifică că războiul între cei doi diadohi este contemporan cu invazia celților), admite 279, *op. cit.*, p. 22, nota 4.

⁵ *Chron.* I, 237.

⁶ P. Lévêque, *op. cit.*, p. 556, nota 1. Lévêque citează în această privință articolul lui M. Chambers, *The first regnal year of Antigonos Gonatas*, din AJP, 1954, p. 392—393. articol pe care nu-l am la dispoziție.

⁷ Vezi mai jos p. 194 și 195.

Pentru o soluție plauzibilă trebuie să ținem seama de mai mulți factori :

1. În primul rînd de succesiunea triburilor celte în Balcani și Propontida, așa cum a fost stabilită mai sus, și de acțiunile acestor triburi.

2. De faptul că în 278/277 celții au încheiat cu fostul aliat din Asia al lui Antigonos, Nicomedes, un tratat prin care se obligau să devină prieteni cu Bizanțul și Heracleea, principalii aliați ai lui Nicomedes.

3. De informațiile lui Polyaeus și Trogus asupra luptelor lui Antigonos cu Antipatros, principalul său adversar în bătălia ce a dat-o pentru tronul Macedoniei, și asupra luptei cu Apollodoros, care i-a opus o rezistență înverșunată la Cassandreia, timp de zece luni.

Pentru stabilirea datei bătăliei de la Lysimacheia s-au emis diferite păreri. B. Niese se ferește să ajungă la o concluzie ; deoarece Antigonos revine în Europa în cursul anului 278, anul cînd trupele lui Lutarios și Leonnorios se găseau în Propontida, Niese socotește posibil ca Antigonos să se fi ciocnit cu aceste trupe, dar admite și posibilitatea ciocnirii lui Antigonos cu cetele războinice ale lui Comontorios, care ulterior s-au stabilit în Tylis¹ (deci anul 277).

Aceeași rezervă o formulează și Brandis, bazîndu-se pe informația din Strabo și Iustin referitoare la participarea tectosagilor la atacul asupra Delfilor. Brandis înclină să creadă că numai această ramură a fost lovită de Gonatas la Lysimacheia, pe cînd se grăbea să ajungă din urmă pe ceilalți celți de sub comanda lui Lutarios și Leonnorios, adică pe trocmii și tolistobogi². Din această explicație rezultă că Lutarios și Leonnorios trecuseră în Asia cînd Antigonos a dobîndit marea sa victorie. Inconvenientul ipotezei Brandis stă în faptul că pare ciudat ca Nicomedes, aliatul lui Antigonos Gonatas, să fi dus tratative numai cu trocmii și tolistobogii pe care i-a trecut personal în Asia³, iar Antigonos să fi distrus un număr mare de tectosagi rămași pe continentul european. Izvoarele menționează fără excepție aceste trei triburi împreună cînd e vorba de așezarea lor în Galatia⁴. Știrile din Strabo (IV, 18,8) și Iustin (XXXII, 3,9 și 12) asupra participării tectosagilor la atacul asupra Delfilor, la întorcerea unei părți a lor în Gallia și la pripășirea unora din ei prin ținuturile Illiriei și Pannoniei nu sînt suficiente pentru a îndepărta neamul tectosagilor de cele ale trocmilor și tolistobogilor alături de care este în permanență citat. Acest neam cuprindea nu mai puțin de 12 triburi⁵. De asemenea, dacă în tratativele duse cu Nicomedes sînt citați numai Lutarios și Leonnorios, faptul nu presupune că aceștia erau căpeteniile numai a trocmilor și tolistobogilor. Ei erau numai cei mai reprezentativi din cele 17 căpetenii pe care le aveau triburile celtice, așa cum specifică Memnon⁶.

Ținînd seama de informațiile din Strabo și Iustin, concluzia noastră este că tectosagii, neam numeros, s-au destrămat în triburi din care unele s-au

¹ *Op. cit.*, p. 23, nota 5 ; p. 25, nota 3 ; p. 77, nota 3.

² RE, vol. VII, ed. 1912, col. 536.

³ Memnon, 536, 19: ἐπὶ ταύταις μὲν συνθήκαις Νικομήδης τὸ Γαλατικὸν πλῆθος εἰς Ἀσίαν διαβιβάζει.

⁴ *Ibid.*, de exemplu.

⁵ Strabo, XII, 5. 1 ; cf. caracterizarea lui Iustin, XXXII, 12: *non mediocris populul.*

⁶ *Loc. cit.*

întors în Gallia, altele au rămas în Peninsula Balcanică, iar altele au însoțit pe trocmi și tolistobogi.

În consecință, admitînd împreună cu Brandis că Antigonos se găsea încă pe teritoriul asiatic sau în Hellespont¹ cînd Nicomedes a trecut în Asia Mică primele cete de celți (278/277, cum s-a arătat mai sus la p. 192), victoria de la Lysimacheia a avut loc în 277, asupra celților sosiți ulterior în Propontida (dacă acești celți erau sau nu tectosagii, sau amestecați cu triburi tectosage, nu are o importanță capitală); în acest caz, războiul între Antigonos și Antiochos este prelungit pînă în 278/277. La aceiași soluție se oprește și H. Hubert², numai că istoricul francez, bazîndu-se pe textul lui Titus Livius citat mai sus identifică celții bătuți de Antigonos la Lysimacheia cu supușii lui Lutarios și Leonnorios³.

O variantă a acestei soluții a fost formulată de W. W. Tarn în articolul citat⁴. Tarn admite că războiul pornit de Antigonos în Asia împotriva lui Antiochos, după moartea lui Seleucos (281/280), a luat sfîrșit în 279, sub arhontatul lui Anaxicrates, în fața primejdiei invaziei celte. Cu acest prilej statele grecești, Atena inclusiv, care luptau de partea lui Antiochos împotriva lui Antigonos, au încheiat și ele tratate de pace cu viitorul rege al Macedoniei. Despre aceste tratate din 279, crede Tarn că este vorba într-un fragment papiriaceu din *Περὶ τῶν Στοικῶν* al lui Philodem, care are următorul conținut: ἀπ(ο)ρέψαντος (αὐτὸν) τοῦ μ(ί)α)ν λαμβάνειν (τ)ὴν βασιλείαν καὶ μετὰ τὴν Λυσιμάχου τελευ(τ)ῆν παρέ)χ(οντ') αἰ σπονδ(α)ὶ <τῶ> Γονατᾶ καὶ (Λακ)ῶνων κραιτῆσα; τῆ; Μακε(δο)νία; ἐκπίπτει πά(λι)ν εἰς τὴν) Ἀσίην εἰθ' ὕστερον ἔ(τσιν γ') (νικῆ)σας Κε)λιουδς τοῦ βα(σι)λι(ε)ύειν Μακε(δόνων ἡρξ)ατο⁵.

În continuare, construcția lui Tarn este următoarea: admitînd că Antigonos cucerește în 278 o parte din Macedonia, desigur partea răsăriteană⁶, bazat pe cuvintele din textul lui Philodem ἐκπίπτει πά(λι)ν εἰς τὴν) Ἀσίην, Tarn socoate că Antigonos a fost izgonit din Macedonia de unul din pretenzenții localnici la tron și s-a întors în Hellespont unde « mai tîrziu » (ὕστερον, aproximativ după trei ani, deci 277 în raport cu 279), a repercutat marea sa victorie asupra celților. Această teză este adoptată și de J. M. Navarro, care urmînd pe Tarn admite că Lysimacheia a avut loc după doi ani de luptă a lui Gonatas pe teritoriul european⁷. În construcția lui Tarn trecerea lui Antigonos spre Europa din Asia este însă ridicată la începutul lui 278⁸, ceea ce ni se pare corect în raport cu textul lui Pausanias X, 23,4, care ne informează despre participarea comună a unui mic număr de trupe aparținînd lui Antigonos și Antiochos la apărarea Delfilor. Care este în acest caz posibilitatea

¹ *Loc. cit.*, col. 536–537.

² *Les celtes depuis l'époque de La Tène et la Civilisation celtique, L'évolution de l'humanité*, Paris, 1932, vol. II, p. 50. Fără să observe, patru pag. mai jos, (p. 54) Hubert se contrazice însă și datează Lysimacheia în 278 î.e.n.

³ Cf. J. Beloch, GG, III, 1, 585.

⁴ Vezi nota 2 la p. 193.

⁵ *Pap. Herc.* 339, col. V, după lectura lui August Mayer, *Die Chronologie des Zenon und Kleantes*, « Philologus », LXXI, p. 226.

⁶ Memnon, *loc. cit.*, 14.

⁷ CAN, vol. VII, p. 106 și urm.

⁸ Această dată este admisă și de P. Lévêque, *op. cit.*, p. 555, nota 3 care citează la rîndul lui pe Beloch, IV, I, p. 566 și pe H. Bengtson, *Die Strategie*, II, p. 336.

de întâlnire a lui Antigonos cu celții lui Lutarios și Leonnorios, sau cu celții sosiți în Propontida după triburile conduse de acești șefi? După teza Tarn-Navarro, în 277 Antigonos n-a putut să lovească decît contingentele de celți care roiau în ținutul Hellespontului după trecerea celților înlesnită de Nicomedes, contingentele care ulterior s-au așezat în Tylis¹.

Un examen atent al principalului izvor care descrie bătălia de la Lysimacheia, anume Iustin, XXV, 1, nu se potrivește însă cu soluția dată de Tarn. Iată textul lui Iustin: *Inter duos reges Antigonum et Antiochum statuta pace, cum in Macedoniam Antigonus reueteretur, nouus eidem repente hostis exortus est. Quippe Galli, qui a Brenno duce cum in Graeciam proficisceretur, ad terminos gentis tuendos relicti fuerant, ne soli desides uiderentur, peditum quindecim milia, equitum tria milia armauerunt, fugatisque Getarum Triballorumque copiis Macedoniae imminentes, legatos ad regem miserunt qui pacem ei uenalem offerent, simul et regis castra specularentur.* Antigonos le arată celților elefanții ce-i adusese cu sine și navele sale încărcate de trupe (*naues onustas copiis*). Celții pornesc totuși atacul, încurajați de succesul lui Belgios care avusese loc « cu puțin timp înainte » (*accedebat tamen et exemplum Belgi qui non magno ante tempore Macedonum exercitum cum rege trucidauerat*). În schimb, textul lui Iustin are o contingență care trebuie neapărat evidențiată cu Pausanias X, 19, 7, referitor la primele pătrunderi celtice în Tracia: ἐπὶ μὲν οὖν Θρακίας καὶ τὸ ἔθνος τὸ Τριβαλλῶν ἐμελλε Κερέθριος ἡγήσασθαι².

Pe de altă parte, textele care povestesc trecerea celților în Asia în 278/277, în frunte cu Titus Livius și Memnon sînt multe asupra unor presupuse relații ale acestor celți, care au trecut treptat în Asia, cu Antigonos. Dacă Antigonos a obținut într-adevăr victoria sa hotărîtoare în 277, în timpul sau după trecerea celților în solda fostului său aliat, Nicomedes, cuvintele lui Iustin *cum in Macedoniam reueteretur nouus eidem repente hostis exortus est* devin inexplicabile. Pot celții să fie caracterizați drept *nouus hostis* după aproape trei ani de lupte ale lui Antigonos în Europa? Este o contradicție evidentă care nu poate fi trecută cu vederea. Iată de ce în literatura istorică s-a emis și părerea pe care o îmbrățișăm în lucrarea de față, că bătălia de la Lysimacheia a avut loc înainte de trecerea celților spre Asia. Ea a fost formulată de W. S. Ferguson printre alții, în cartea sa intitulată *Hellenistic Athens*³ apărută în 1911, cu doi ani înainte de *Antigonos Gonatas* a lui W. W. Tarn, monografie pe care nu am avut-o la dispoziție, dar în care Tarn susținea aceeași teză cu cea pe care a formulat-o ulterior în 1934. Ferguson, încadrîndu-se în curentul general care plasa bătălia în 277, precedînd imediată luare de putere a lui Antigonos în Macedonia, rămîne la această dată, însă ținînd seama de Pausanias X, 23, 14 care atestă că trecerea celților a avut loc în 278/277, presupune că bătălia s-a desfășurat la începutul lui 277. Ferguson crede însă că bătălia a avut loc în cursul ostilităților care se desfășurau încă între Antigonos și Antiochos, lucru cu care nu sîntem de acord.

În stabilirea bătăliei de la Lysimacheia trebuie să ținem seama și de relațiile de prietenie existente între Bizanțul atacat de celți și Antigonos Gonatas.

¹ Vezi la p. 194, nota 1, părerea formulată în acest sens de B. Niese.

² Părerea lui Tarn, *art. cit.*, p. 35 este că Pausanias a urmat un « izvor foarte bun ».

³ *Hellenistic Athens*, Londra, Macmillan, 1911, p. 155, nota 2. Cf. H. Hubert, *op. cit.*, vol. II, p. 54.

Bizanțul alături de Heracleea a fost unul din aliații de seamă a lui Antigonos împotriva lui Antiochos. Bizanțul a înălțat o statuie la Olympia în cinstea lui Antigonos după bătălia de la Lysimacheia¹. Un decret emfatic în cinstea regelui, tot în acest sens, poate fi citit și la Diogenes Laertius².

Cu toate acestea, imediat după trecerea celților în Asia, când prin tratat celții se obligă să ajutoreze Bizanțul, se pare că marea cetate de pe malul Bosforului nu a mai avut de suferit în 277 neplăcerile prin care trecuse atîta vreme cît s-a opus trecerii celților. Un indiciu în acest sens este și atacul pregătit în această perioadă de bizantini împotriva Callatisului și Histriei³. Nici un izvor nu specifică că Bizanțul a fost susținut de Antigonos pe cînd era hărțuit de cetele prădănice ale celților. Faptul denotă că viitorul rege al Macedoniei nu se afla pe atunci în Hellespont, ci probabil, era deja angajat în uriașa sa încercare de a lua în stăpînire definitivă Macedonia.

Polyaenus IV, 6, 17 ne informează că Antigonos a izbutit să-l înlăture pe Antipatros cu ajutorul mercenarilor celți conduși de un anume Kiderios iar Trogus, *Prolog.*, 25, că asediul cetății Cassandreia, unde opunea rezistență Apollodoros, a durat 10 luni. Admițînd că Antigonos a izbutit să devină rege recunoscut în 276, deși încă din 277 avea controlul Macedoniei⁴, data bătăliei de la Lysimacheia nu poate fi în nici un caz prea mult apropiată de 276. Acord atenție și amănuntului că Antigonos a folosit mercenari celți în luptele pe care le-a susținut în cursul anului 277 în Macedonia și a trimis alți mercenari în cursul aceluiași an în Egipt lui Ptolemaios⁵. Acest mod de a lupta nu poate fi decît posterior Lysimacheiei.

Reconstrucția evenimentelor ar fi în acest caz următoarea : după pacea din 279 între Antigonos, Antiochos și aliații lor, admisă de W. W. Tarn⁶, este plauzibil să credem că Antigonos a trecut în Europa la începutul anului 278 sau la mijlocul acestui an. Regele se afla cu armata terestră și flota în ținutul Lysimacheiei cînd a fost întîmpinat de celții care atacaseră pe geți și pe triballi și care continuau să amenințe Macedonia, unde un al doilea atac al lui Brennos eșuase în cursul anului 279. Acești celți, dacă ținem seama de știrile combinate din Justin și Pausanias, erau oamenii comandați de Keretrios, care împînșiseră Peninsula Balcanică. Triburile lui Lutarios și Leonnorios se aflau în acest timp în Tracia, așa cum indică Titus Livius prima lor direcție. În mod îmbucurător pentru această ipoteză am constatat că G. I. Kașarov, unul din cei mai competenți cercetători ai istoriei celților în Balcani⁷, și P. Lévêque⁸ sînt de acord că celții învinși la Lysimacheia sînt unii și aceeași cu oamenii

¹ Syll³. 350: (°O) δᾶμος ὁ Βυζαν[τίων] [βα]σιλῆ Ἀντίγονον cf. Paus. VI, 15,7

² II, 141—142: Ἠγάπα δὲ αὐτὸν (sc. τὸν Μενέδημον) καὶ Ἀντίγονος, καὶ μαθητὴν ἀνεκήρυττον αὐτόν. Καὶ ἦνίκα ἐνίκα τοὺς βαρβάρους περὶ Λυσιμαχίαν γράφει ψήφισμα αὐτῷ Μενέδημος. . . Ἐπειδὴ βασιλεὺς Ἀντίγονος μάχη νικήσας τοὺς βαρβάρους, παραγίγεται εἰς τὴν Ἰδίαν, καὶ τᾶλλα πάντα πράσσει κατὰ γνώμην, ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ. . . Acest decret este unicul izvor în care este specificată localitatea unde Antigonos a învins pe celți.

³ Memnon, *loc. cit.*, 537, 21.

⁴ Vezi p. 193, nota 6.

⁵ Ferguson, *op. cit.*, p. 160, nota 3; H. Hubert, *op. cit.*, vol. II, p. 61.

⁶ Și de P. Lévêque, *op. cit.*, p. 574.

⁷ *Keltite v stara Frakia i Makedonia*, Spisanie na bălgarskata Akademia na naukite, XVIII, 1919, p. 60.

⁸ *Op. cit.*, p. 555.

lui Keretrius. Kařarov se abține însă de a data bătălia de la Lysimacheia iar Lévêque rămîne la 277, fără a discuta această dată. În lumina reconstrucției noastre, anul 277 este totuși prea timpuriu. Se poate cel mult admite împreună cu Ferguson începutul lui 277, dar în acest caz se ivește întrebarea firească asupra acțiunilor lui Antigonos în cursul anului 278. Ferguson elucida această întrebare prin simplul fapt că admitea prelungirea ostilităților între Antigonos și Antiochos în cursul lui 278. Dacă însă pe baza textelor ce le-am folosit admitem că Antigonos a fost întîmpinat de celții lui Keretrius și că nu întîmplător a lovit celții de la Lysimacheia pentru a-și croi drum în Macedonia, data bătăliei trebuie ridicată cu cîteva luni, deci *în cursul anului 278*. Abia după ce Antigonos a zdrobit pe celții care « la puțină vreme » după moartea lui Ptolemaios Keraunos, cum precizează Iustin, « tindeau din nou să cucerască Macedonia » — și-a întins stăpînirea asupra părții răsăritene a Macedoniei¹, și în cursul anului 277, a lichidat împotrivrile ce i s-au ivit în cale. Cetele lui Lutarios și Leonnorios, cît și celții alungați din Grecia, în chip firesc s-au îndreptat spre Hellespont atunci cînd Macedonia nu a mai fost o pradă ușoară. Credem că și acesta este un argument important care explică de ce după moartea lui Sosthenes (278) Macedonia nu a căzut în mina celților, cu toată anarhia care domnea acolo.

Antigonos însă cînd a cucerit tronul mult rîvnit (277/276) nu a mai izbutit să-și extindă dominația decît pînă la Nestos. Illiria și Tracia erau pierdute pentru Macedonia. Fostul regat al lui Lysimachos nu mai exista. În prima jumătate a sec. al III-lea celții sînt stăpîniți sudului Dunării și întrețin legături de un fel sau altul cu locuitorii din nord. În consecință invazia celtă în Balcani echivalează cu sfîrșitul influenței macedonene în regiunea Dunării romînești și a cetățîilor pontice din țara noastră și Bulgaria.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О КЕЛЬТСКИХ НАШЕСТВИЯХ НА БАЛКАНЫ

РЕЗЮМЕ

Автор настоящей работы пытается установить последовательность кельтских нашествий на Балканы и пересмотреть датировку битвы у Lysimacheia, отнесенной современной историографией к 277 г. до н.э., то есть к периоду накануне вступления на престол Антигона Гоната (276 г. до н.э.).

Установленная последовательность следующая: 280/279 гг. до н.э. — вступление во Фракию и Пропонтиду племен Keretrius; начало (февраль) 279 — катастрофа, в которую погиб Ptolemaios Keraunos; весна-лето 279 — отделение племен, руководимых Lutarios и Leonnorios, от армии, находящейся под командованием Brennos, и продвижение этих племен к Фракии по следам людей Keretrius; зима 279 — победа над кельтами в Греции и смерть Brennos; конец 279 — начало 278 — часть кельтов возвращается в Галлию,

¹ Memnon, 534, 14, citat în acest sens și de Tarn, *op. cit.*, p. 35.

часть останавливается на севере Балканского полуострова; часть направляется к Пропонтиде, где объединяется с людьми Keretrios; в течение 278/277 гг. до н.э. прибывают в Пропонтиду и люди Lutarios и Leonporios, которые переходят в Азию (*Paus.* X, 23,14); в 277/276 гг. до н.э. кельтские племена под командованием Comontorios устанавливаются в Naemus где одновременно с приходом к власти Антигона Гоната в Македонии создается королевство Tyllis.

Если считать дамой битвы при Лисимахеи 277 г., то следует сочитать, что кельты, угрожавшие Антигону (*Justin*, XXV,I), принадлежали к последним завоевателям на Балканах, продвинувшимся до Пропонтиды *после* катастрофы которую они потерпели у Дельф (конец 279 г. до н.э.). Разрешая вопрос даты, необходимо иметь в виду два возможных варианта: по первому, война, вспыхнувшая между Антигоном и Антоионом, сыном Селевка, за овладение королевством последнего, продолжалась до 277 г. до н.э.; это же подтверждает слова из *Memnon*, 535,18, по которому война длилась очень долго (Белох, Губерт, Фергусон, Брандис, и др.); по второму, война между двумя диадохами считается, на основе отношений между Антигоном и греческими государствами (о том же ранее говорится в *Trogus*, *Prolog*, 25) законченной уже в 279 г. до н.э., что логически связано со стремлением Гоната добиться македонского престола, освободившегося в начале этого года (Тарн, Наварро, Левек). По последнему варианту битва у *Lysimacheia* состоялась на 2—3 года позже сражения Антигона на европейской территории. Однако это мнение ясно опровергается *Justin*, XXV, I, важнейшим источником изучения битвы у *Lysimacheia*, в котором говорится, что кельты «вышли навстречу» Антигону, возвращающемуся из Азии, и что они являлись для короля «новым врагом». Как же тогда объяснить это замечание *Justin*, если Антигон сражался два года на европейской территории, если будущий король Македонии воспользовался наемными кельтскими солдатами в сражениях, которые он вел?

Принимая во внимание последовательность сохранения кельтских племен в Балканах, их переход в Малую Азию в период между 278—277 гг. до н.э., а также условия этого перехода, которому способствовал *Nicomedes*, бывший союзник Антигона в Азии, и существующие отношения между кельтами и Византией, автор приходит к выводу, что датировку битвы у *Lysimacheia* следует продолжить во времени, ее надо отнести к 278 г. или к началу 277 г. до н.э., как это считает Фергусон. Битва *предшествовала* переходу кельтов в Малую Азию. Победа у *Lysimacheia* объясняет, почему после смерти *Sosthenes* македонское государство уже не подвергалось кельтским нашествиям, несмотря на то, что в нем продолжалась анархия. С этой точки зрения нужно рассматривать влиятельную победу Антигона, позволившую ему добиться престола в Македонии, в стране, где в течение 277 г. до н.э. было необходимо подавить сопротивление *Antipatros*, на этот раз при помощи кельтских наемных солдат, и завоевать *Cassandraia*, после десятидневной осады. Впрочем, *M. Chambers* в статье (не доступной автору настоящей работы) *The first regnal year of Antigonos Gonatas*, *AJP*, 1954, стр. 392—393 (цитата, приведенная *P. Lévêque Pyrrhos* 1957, стр. 556, замечание 1) допускает, что в 277/276 гг. до н.э. Македония была фактически под контролем Антигона.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA CHRONOLOGIE DE L'INVASION CELTIQUE DANS LES BALKANS

RÉSUMÉ

Cette étude essaie de préciser la succession des invasions celtiques dans les Balkans et de rétablir la date de la bataille de Lysimachée placée par l'historiographie contemporaine en 277 av. n.è., c'est-à-dire la veille de l'avènement au trône d'Antigonos Gonatas (276).

L'ordre établi est le suivant ; 280/279 la pénétration en Thrace et en Propontide des tribus de Kérétrios ; au début de 279 (février) la catastrophe où trouva la mort Ptolémée Keraunos ; au printemps et pendant l'été de 279, les tribus conduites par Loutarios et Leonnorios se détachent de l'armée commandée par Brennos et se dirigent vers la Thrace, à la suite des tribus de Kérétrios ; l'hiver de 279, la défaite des Celtes en Grèce et la mort de Brennos ; fin 279 — début 278, une partie des Celtes rentre en Gaule, une autre va s'établir au nord de la péninsule Balkanique, tandis que les autres se dirigent vers la Propontide où se réunissent avec les tribus de Kérétrios ; de 278 à 277, les tribus de Loutarios et Leonnorios gagnent la Propontide pour passer ensuite en Asie (Paus., X, 23, 14) ; en 277/276 les tribus celtiques commandées par Comontorios s'établissent à Hémus, où, pendant que Antigonos Gonatas s'empare du pouvoir en Macédoine, est créé le royaume de Tyllis.

Pour admettre que la bataille de Lysimachée a eu lieu en 277, il faut accepter l'hypothèse que les Celtes, qui avaient menacé Antigonos (Justin, XXV, 1), appartenaient aux derniers envahisseurs dans les Balkans, à savoir ceux qui avaient pénétré en Propontide après le désastre que les Celtes ont essuyé à Delphes (fin 279). Deux variantes nous permettent d'accepter cette date : la première prolonge les hostilités entre Antigonos et Antiochos, le fils de Séleucos, pour la possession du royaume séleucide, jusqu'aux environs de 277. Cette variante est basée sur l'affirmation de Memnon, 535, 18 que cette guerre a duré « longtemps » (Beloch, Hubert, Ferguson, Brandis, etc.) ; la seconde variante, faisant cas des relations entre Antigonos et les Etats grecs, et continuant en quelque sorte Trogus, *Prolog.* 25, suppose que la bataille qui a opposé les deux diadoques aurait pris fin pendant l'année 279, ce qui semble logique par rapport aux efforts de Gonatas de s'emparer du trône macédonien devenu vacant au début de l'année (Tarn, Navarro, Lévêque). Conformément à cette dernière variante, la bataille de Lysimachée aurait eu lieu après une guerre qu'Antigonos aurait livrée sur le territoire européen. Cette opinion est contredite par Justin, XXV, 1, la plus importante source pour la connaissance de la bataille de Lysimachée, où il est dit que les Celtes — « un nouvel ennemi » — « ont empêché » Antigonos dans sa marche lorsque celui-ci revenait d'Asie. Quel sens a cette caractérisation des Celtes donnée par Justin, après deux années d'une guerre qu'Antigonos avait livrée sur le territoire européen, étant donné que le futur roi de Macédoine avait lui même engagé des mercenaires celtes pour ses propres batailles ?

Compte tenu de la succession des tribus celtiques dans les Balkans et de leur passage en Asie Mineure de 278 à 277, des conditions de ce passage facilité par Nicomède, l'ancien allié en Asie d'Antigonos, et des relations existentes

entre les Celtes et Byzance, nous avons la conviction qu'il faut remonter la date de la bataille de Lysimachée au cours de l'année 278, au plus tard au début de 277, date admise par Ferguson. Cette bataille a précédé le passage des Celtes en Asie Mineure. La victoire de Lysimachée explique pourquoi, après la mort de Sosthènes, malgré l'anarchie qui n'a pas cessé en Macédoine, cet État n'a plus été envahi par les Celtes. C'est ainsi qu'il faut interpréter la prestigieuse victoire d'Antigonos, laquelle lui a ouvert la voie vers le trône de Macédoine où, en 277, il lui a fallu annihiler la résistance d'Antipatros (cette fois-ci avec l'appui des mercenaires celtes) et conquérir la Cassandree, après un siège de 10 mois. D'ailleurs, M. Chambers, dans un article dont l'auteur n'a pu obtenir communication, *The first regnal year of Antigonos Gonatas*, AJP, 1954, p. 392–393 (cité par P. Lévêque, *Pyrrhos*, 1957, p. 556, note 1), admet que, en 277/276, Antigonos contrôlait *de facto* la Macédoine.

RELAȚIILE DINTRE HISTRIA ȘI APOLLONIA PONTICĂ ÎN EPOCA ELENISTICĂ, ÎN LEGĂTURĂ CU O INSCRIPȚIE INEDITĂ

DE

D. M. PIPPIDI și EM. POPESCU

Asupra relațiilor dintre Histria și Apollonia Pontică, în epoca elenistică, singurele mărturii de care dispuneam pînă de curînd erau trei documente epigrafice provenind din cetatea de pe malul lacului Sinoe, fiecare în felul său făcut să întărească ipoteza potrivit căreia, în secolele III—II î.e.n., între aceste colonii ale Pontului Euxin ar fi existat nu numai contacte sporadice și schimburi comerciale mai mult sau mai puțin frecvente, ci o înțelegere politică, concretizată într-un act formal. Dintre aceste trei inscripții, cea mai veche e și cea mai importantă și cea mai bine conservată, ceea ce nu înseamnă că celelalte două ar fi lipsite de interes. Socotim astfel că poate fi util să le grupăm și să le comentăm aici, înainte de a ne îndrepta atenția asupra unui al patrulea document — un decret din Apollonia Pontică — descoperit la Istros în cursul campaniei de săpături din vara anului 1958 și care, confirmînd pe deplin ceea ce se știa dinainte despre bunele relații care au existat între cele două cetăți, aruncă o lumină nouă asupra conflictului izbucnit în prima jumătate a sec. II î.e.n. între Apollonia și vecina ei Mesambria, colonie doriană de pe țărmul occidental al Mării Negre.

1. Relief de marmoră descoperit în campania 1914 în ruinele curtinei *k*, nu departe de clădirea termelor. Înălțimea: 35,5 cm ; lățimea : 41 cm ; grosimea : 11 cm. La stînga, jos, piatra e spartă pînă aproape de jumătatea înălțimii ei, unde, din antichitate, se săpase o gaură pentru a facilita fixarea monumentului. Partea sculptată, adîncită cu 2 cm în raport cu cadrul, e mărginită de o parte și de cealaltă de doi pilaștri, care susțin un epistil cu trei benzi, pe care e gravată inscripția. Înălțimea literelor : 1 cm (O, Θ, Ω, K sînt sensibil mai mici).

Relieful e astăzi în muzeul Național de Antichități din București, cota L 617. El înfățișează pe Dioscuri, galopînd spre dreapta ; în fața lor, întîmpinîndu-i și cu mina dreaptă ridicată în semn de adorare, se văd doi rugători

îmbrăcați în himation. Divinitățile poartă căciulile lor țuguiate, hiton și (atît cît se poate judeca) pieptare de piele. De asemenea, hlamide fluturînd în vînt, întocmai ca în reliefurile din Odessos reproduse de Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, sub numerele 193 și 194. Caii, « destul de bine stilizați », după aprecierea primului editor, sînt reprezentați în perspectivă, cel mai depărtat fiind pe jumătate acoperit de cel care se vede în primul plan. Din pricina lipsei de experiență a sculptorului, copitele din față ale calului din planul al doilea par că se sprijină pe adorant, din care, pentru acest motiv, abia se distinge mina stîngă¹.

Prima ediție : V. Pârvan, AA, 1915, col. 270 (cf. de asemenea ACMI, 1915, p. 192) ; republicat și comentat de același autor în *Histria IV* (= AAR. t. XXXVIII, M.S.I. 1916), p. 546, nr. 6.

[Καλλι]κράτης Καλλικράτου καὶ οἱ στρατιῶ[ται πε]πλευκότες ἐπὶ βοήθεια[ν]
[’Α]πολλωνιαταῖς Διοσκόροις Σωτήρσι.

2. Fragment dintr-o stelă de marmoră ruptă la stînga și jos, descoperită în 1922 în ruinele basilicii « cu absidă » de la est de termele romane, — acum la Muz. Național de Antichități, cota L 1421. Dimensiunile în centimetri : 16 × 15 × 7. Înălțimea literelor : 6—10 milimetri. Prima editare : V. Pârvan, « Dacia », II, 1925, p. 204, nr. 8.

[Ἐδοξε τῆι βουλῆι κα[ὶ τῶι δήμῳ· ἐπιμη-
[μιεύοντος...]] τοῦ Θεογνήτου,
[ὁ δεῖνα τοῦ e.g. Θεο]μβρότου εἶπεν· ἐ-
5 [πειδὴ ὁ δεῖνα τοῦ e.g. Χαι]ρέου, Ἄπολλωνι-
[άτης, ἀνὴρ καλὸς καὶ] ἀγαθὸς ὦν διατε-
[λεῖ καὶ κοινῆι τῆι πό]λει καὶ ἰδίαι τοῖς ἐν-
[τυγχάνουσιν αὐτῶι τῶ]ν πολιτῶν χρεῖ-
[ας παρέχεται...].

R.5. : ἀνὴρ καλὸς καὶ D. M. Pippidi ; πρότερόν τε ἀνὴρ V. Pârvan. R. 8 :
παρέχεται Pippidi ; παρεχόμενος Pârvan.

3. Muzeul Histria, inventar nr. 93. Fragment dintr-o stelă de marmoră ușor vătămată la stînga (unde nu lipsesc decît una sau două litere la începutul cîtorva rînduri), — ruptă sus, jos și la dreapta. Dimensiunile în centimetri : 15 × 11 × 5. Înălțimea mijlocie a literelor : 1 cm. Prima editare : D. M. Pippidi, *Histria I*, p. 505, nr. 7.

[ἀποστ]αλε[ῖς ὑπὸ τῆς πό]λεως... καλῶς]
[κ]αὶ δικαίω[ς... ἐδ]ίκασεν[?]
[ἀ]ξιωθεῖς τ[ιμῶν?]
— ε καὶ ἰδιωτ...
5 τῶι δήμῳ...

¹ Cum s-a observat în chip judicios, « în regiunile unde domnea Zeul-Cavaler, Dioscurii apar reprezentați călare » (E. Will, *Le relief cultuel gréco-romain*. Paris, 1955, p. 104). Cu acest titlu, relieful histrian se inserează firesc printre documentele figurate descoperite în regiunile din Thracia și Macedonia unde Castor și Pollux sînt înfățișați galopînd alături și care au fost studiate de F. Chapouthier în teza sa *Les Dioscures au service d'une déesse*. Paris, 1935, p. 281—286.

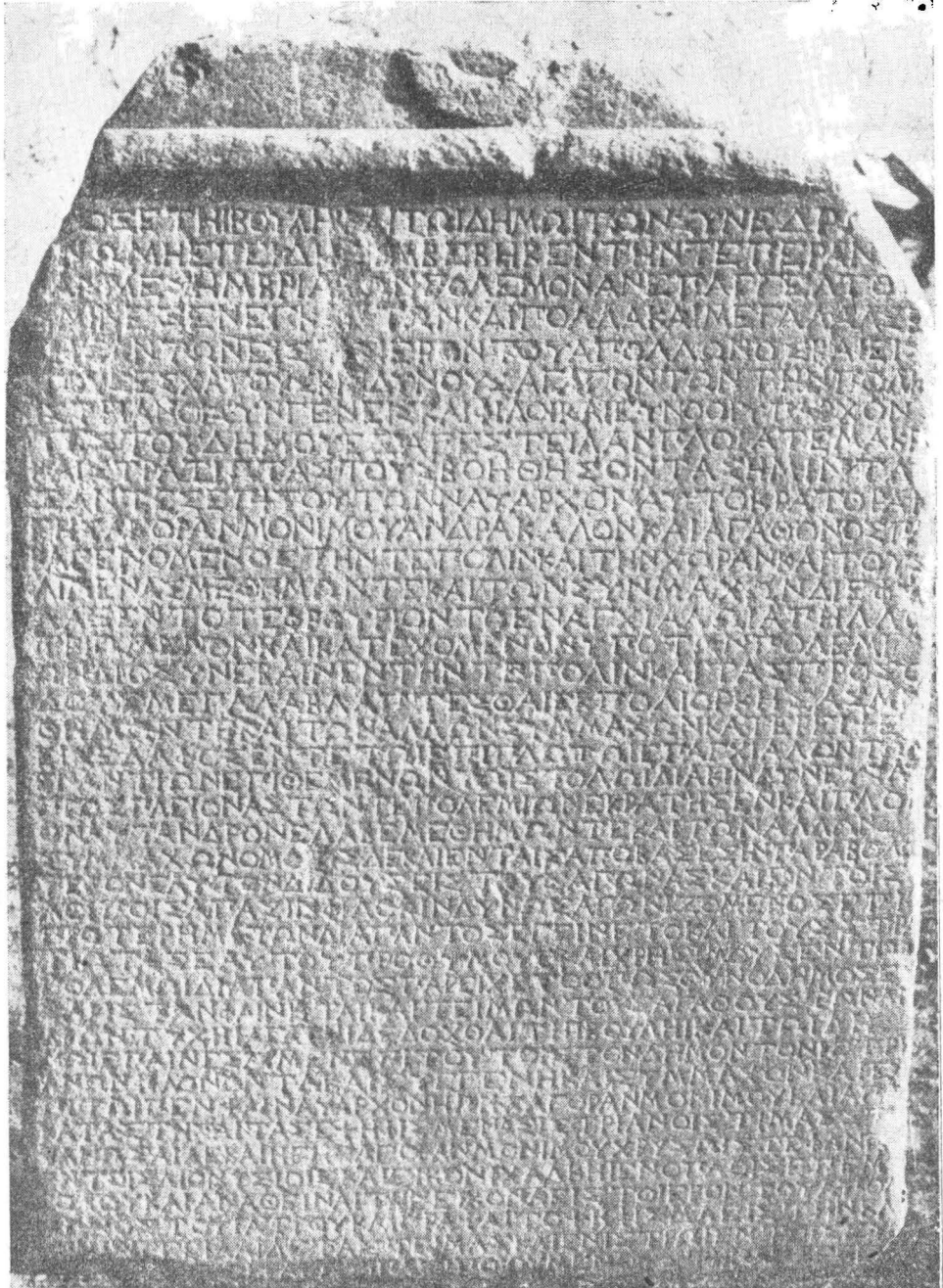

Fig. 1

Ἀπολλωνία[των ?]
 [τ]αῖς τὴν χρ...
 δίκας ὀρθῶς...
 μους · ἐπιμελη[θῆναι... τοὺς]
 10 ἡγεμόνας κα[αί...
 . ον

Așa cum Pârvan a relevat din primul moment, dedicația pe care am reprodus-o ne permite să postulăm existența unei alianțe între locuitorii Apolloniei și acei ai Histriei, în virtutea căreia aceștia din urmă au trimis în ajutorul celor dintâi un corp expediționar comandat de fiul lui Callicrates. Ceea ce pare s-o indice e, pe de o parte, faptul că o escadră a pornit să ia parte la războiul a cărui reușită a fost atribuită intervenției Gemenilor divini¹, pe de alta, întrebuintarea în textul nostru a unei expresii ca ἐπι βοήθεια[ν]. În locul unde apare, aceasta nu poate avea, credem, accepția generală pe care am fi înclinați să i-o atribuim, ci valoarea unui termen tehnic exprimând ideea ajutorului dat în îndeplinirea unui angajament contractual, altfel spus : în virtutea unui tratat de asistență mutuală. Cu acest înțeles, verbul βοηθεῖν se întâlnește într-o serie de inscripții din epocile clasică și elenistică și, pentru a nu invoca decât câteva exemple, se citește atît în tratatul încheiat în 396/95 între Atena și Theba² (βοηθεῖν Βοιωτὸς [π]αντὶ σθέ[νει]), cît și în acelea care — în cursul aceluiași secol — au unit pe atenieni cu corcyreenii și pe atenieni cu regele Kersobleptes : βοηθεῖν Ἀθηναῖος παντὶ σθένει, respectiv : βοηθ[εῖν παντὶ σθένει] κα[αί] κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατ[ταν]³.

Dacă așa stau însă lucrurile, cu atît mai mult trebuie să ne întrebăm în ce împrejurări s-a încheiat acordul de care e vorba, să încercăm a atribui o dată inscripției care i-a păstrat amintirea. Din acest punct de vedere, deși hotărîtă, atitudinea primului editor nu-i atît de limpede pe cît am fi dorit-o. Dacă ar fi să-l credem, într-adevăr, inscripția, care ar data «aproximativ din sec. al II-lea», s-ar referi la ajutorul dat de histrieni apolloniașilor cu prilejul unui atac îndreptat împotriva lor de «barbari din interior». Cît privește identificarea acestora din urmă, Pârvan nu se încumetă să tranșeze chestiunea, dar, judecînd după felul cum se exprimă, pare a se fi gîndit mai mult la traci.

¹ Asupra Dioscurilor ca patroni ai navigatorilor *locus classicus* e Diodor, IV, 43, 2: διὸ καὶ τοῖς ἐπιγινομένοις παραδοσίμου γεγενημένης τῆς περιπετείας, αἰεὶ τοὺς χειμαζομένους τῶν πλεόντων εὐχὰς μὲν τίθεσθαι τοῖς Σαμοθράξι, τὰς δὲ τῶν ἀστέρων παρουσίας ἀναπέμπειν εἰς τὴν τῶν Διοσκόρων ἐπιφάνειαν (osebit, cf. *Innu*l homeric către *Dioscuri*, I, 6—17; Theocr., XXII, 6—22). Asupra cultului lor la Histria, atestat de monedele din epoca elenistică și romană, vezi B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 1 (Berlin, 1898), p. 149, n. 2; L. Ruzicka, *N.Z.* X, 1917, p. 107; B. Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala, 1950, p. 230—231. Oricare ar fi de altfel adevărata semnificație a celor două capete opuse unul altuia de pe emisiunile din acest oraș, este astăzi sigur că la Histria, în epoca elenistică, a existat un templu al «zeilor din Samothrace», menționat în inscripții fie ca Σαμοθράκιον (V. Pârvan, *Histria IV* = AAR, XXXVIII, MSI, 1916, p. 543, nr. 4; *Istros*, I, 1934, p. 123), fie, mai exact, ca [ιερόν] τῶν θεῶν τῶν ἐν Σ[αμ]οθ[ρά]κη (Intr-un decret inedit, Muz. Histria, inv. nr. 325, fr. B. 12—13). Cu privire la raporturile posibile dintre acest sanctuar și templul descoperit de curînd, consacrat lui Μέγας Θεός de către thasianul Peisistratos, fiul lui Mnesistratos (*Materiale*... V, 1958, p. 287; BCH, LXXXIII (2), 1959, p. 455) nu stăruim în acest loc.

² Syll. ³, 122, rîndurile 5—6.

³ Syll. ³, 151, rîndurile 4—5; 370, rîndurile 19—20. Vezi de asemenea Syll. ³, 366 și 633.

Această interpretare dată dedicației lui Callibrates a fost combătută în mai multe rînduri de Christo Danov¹, care, făcînd observația că după caracterele-i paleografice documentul trebuie să aparțină secolului III, crede a putea afirma că escadrila histriană ar fi avut drept scop să ajute pe apolloniași să respingă atacurile celților veniți să se stabilească în Tracia, pentru a întemeia regatul « din Tylis », scurtă vreme după eșecul marei invazii îndreptate împotriva Greciei, sub conducerea lui Brennus.

Ipozeza savantului bulgar are șanse să fie adevărată în măsura în care, într-adevăr, forma literelor pare să indice ca dată a inscripției sec. III mai degrabă decît sec. II. Acest punct stabilit, se poate admite că între 278 (data aproximativă a fondării regatului din Tylis) și 218 (data general admisă pentru distrugerea acestuia de traci²), primejdia care amenința coloniile grecești din Marea Neagră venea mai curînd din partea urmașilor lui Comontorios decît din partea indigenilor, cu care o înțelegere era întotdeauna posibilă și a căror putere ofensivă — pentru motive ușor de înțeles — trebuie să fi fost în această vreme sensibil micșorată³. Aceasta nu înseamnă că expediția comandată de Callicrates n-a putut fi prilejuită de evenimente a căror amintire s-a pierdut cu totul și pe care ni le putem doar închipui, cum ar fi, de pildă, conflictul oricînd posibil între Apollonia și o altă colonie de pe coasta tracă. Să nu uităm de asemeni că în preajma anului 260 î.e.n. byzantinii se luptau cu callatienii pentru controlul portului Tomis⁴, fără să mai vorbim de războiul pe care, către aceeași vreme, apolloniații înșiși par să-l fi purtat nu se știe împotriva căror dușmani, fie pentru apărarea propriului teritoriu, fie pentru ajutorarea mesambrienilor⁵ vecini.

Oricare ar fi de altminteri pricina ajutorului pe care histrienii l-au dat apolloniaților, sub conducerea lui Callicrates, ceea ce trebuie subliniat din punctul de vedere al problemei ce ne interesează e faptul că el pare să fi fost acordat în virtutea unui tratat de alianță și că această alianță dovedește existența unor relații neîntrerupte între cele două cetăți, explicabile atît prin interese economice, cît și prin comuna lor ascendență milesiană⁶. Nu e deci de mirare că legăturile s-au prelungit de-a lungul ultimelor veacuri înaintea erei

¹ BIAV, XII, 1938, p. 248—258: Западният бряг на Черно Море в древността, Sofia, 1947, p. 57.

² În legătură cu această *communis opinio*, nu relevăm decît o excepție de luat în seamă: aceea a lui Henri Hubert, care, într-o lucrare bine cunoscută, indică — fără ca de altfel să expună și motivele pentru o asemenea afirmație — ca dată a dispariției regatului de la Tylis anul 193 (*Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique*, Paris, 1932, p. 52).

³ În privința raporturilor dintre celți și coloniile grecești de pe țărmul de vest al Pontului Euxin, o pagină entuziastă de Camille Jullian în a sa *Histoire de la Gaule* I^o (Paris, 1926), p. 366. Pentru o apreciere mai puțin favorabilă a activității lui Comontorios și a succesorilor săi, D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 25 și urm.; de asemenea, A. Popescu, AUB, *Seria St. Sociale, Istoire*. 5 (1956), p. 25—41.

⁴ Memnon fr. 21 (FHG, III, p. 537 = *Fr. Gr. Hist.*, III B 434, fr. 13). Pentru dată, B. Niese, *Geschichte der griechischen u. makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, II (Gotha, 1899), p. 137; W. P. Newskaja, *Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche*, Leipzig, 1955, p. 150.

⁵ IGB, I, 388, cu observațiile făcute de J. și L. Robert, RÉG, LIII, 1950, p. 54. Asupra datei presupuse a inscripției cît și asupra evenimentelor despre care ar fi vorba, vezi G. Mihailov, FRMN, II, 1948, p. 63—66 și Chr. Danov, AUS, XLVII, 1951/1952, p. 140—150.

⁶ Vezi mai departe p. 209—210.

noastre și că ecoul lor poate fi găsit în documente așa de mutilate cum sînt cele două fragmente pe care am crezut necesar să le reproducem la început.

Dintre acestea, cel publicat sub nr. 2 aparține unui decret în onoarea unui cetățean din Apollonia, ale cărui servicii par a fi fost răsplătite prin acordarea privilegiilor obișnuite în asemenea ocazii. Numele titularului decretului nu ni s-a păstrat, iar din puținul care ne-a rămas nu ne putem da seama de evenimentele excepționale în care a putut fi amestecat. Fragmentul ar fi deci în cel mai bun caz o dovadă a prieteniei care a domnit între Histria și Apollonia către vremea cînd decretul a fost votat, o mărturie al cărei interes stă, înainte de toate, în aceea că vine să confirme informațiile de care dispuneam în legătură cu aceste relații. Așa fiind, problema datei capătă o importanță neobișnuită, deși în această privință nu sînt de semnalat păreri prea diferite. După Pârvan¹, documentul ar fi pur și simplu anterior anului 200, în timp ce Danov crede că poate să împingă precizia pînă a-l atribui primei jumătăți a sec. III²: cu alte cuvinte, ar fi contemporan cu expediția histriană de ajutorare a Apolloniei, și această ultimă considerație a fost probabil aceea care, în ochii savantului bulgar, trebuie să fi părut decisivă. E ușor de înțeles totuși că între scrisul dedicației către Dioscuri și acel al decretului în onoarea fiului lui Chaireas există o marcată diferență, și că dintre aceste două documente ultimul e de bună seamă cel mai recent. Iată pentru ce, în această privință, nu ezităm a da dreptate lui Pârvan, acceptînd ca dată a decretului nu prima, ci cea de-a doua jumătate a sec. III.

Rezultă de aici că alianța dintre Histria și Apollonia Pontică a supraviețuit tulburărilor provocate de dispariția regatului din Tylis, și interesul acestei concluzii e accentuat de constatarea că în jurul anului 100 î.e.n. relațiile tradiționale ale celor două cetăți continuau să se dezvolte favorabil. Aceasta pare a reieși din inscripția fragmentară reprodușă sub nr. 3, în care credem a putea recunoaște aluzia la o instituție cu totul caracteristică epocii elenistice, recursul la judecători străini ca la o instanță prezentînd mai multe garanții de imparțialitate decît tribunalele locale. În cazul nostru, după interpretarea pe care ne-o însușim, « la o dată cuprinsă aproximativ între 150 și 80 î.e.n., un cetățean din Apollonia a îndeplinit la Histria rolul de arbitru sau de judecător, spre deplina satisfacție a celor ce-l ceruseră și aveau să-l cinstească cu onoruri a căror listă s-a pierdut. E adevărat că în textul păstrat nimic nu se opune ca necunoscutul onorat să fi fost histrian, cu alte cuvinte ca decretul — votat în Adunarea apolloniată — să fi fost expus la Histria pentru a măguli amorul propriu al celui interesat, și nu mai puțin pe acel al concetățenilor lui. Ținînd seama de condițiile social-politice din Histria în perioada indicată, ni se pare totuși mai probabil ca decretul să fie de proveniență histriană. Mai degrabă decît Apollonia, a cărei situație internă în preajma anului 100 abia de ne este cunoscută, Histria avea tot interesul să recurgă la serviciile unui arbitru străin, puțin suspect de părtinire și neimplicat în frămîntările a căror amintire stăruie în documentele vremii »³.

Acestea erau deci informațiile de care dispuneam asupra relațiilor dintre Histria și Apollonia în epoca elenistică, și care ne autorizau să considerăm

¹ « Dacia », II, 1925, p. 204.

² BIAB, XII, 1938, p. 218—219.

³ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, p. 64.

alianța dintre cele două cetăți ca pe o constantă a politicii lor externe, când, de curînd, descoperirea unui nou document a venit să ne aducă în această privință o confirmare deplină. E vorba de astă dată de un decret din Apollonia Pontică descoperit la Histria, în stare excepțional de bună și destul de precis pentru a ne permite să afirmăm că — sub unele raporturi, cel puțin — istoria coloniilor de pe țărmul de vest al Mării Negre în sec. al II-lea se îmbogățește simțitor.

4. Stelă de marmură cu fronton, ruptă sus (unde cea mai mare parte din fronton a dispărut) și jos (aici spărtura a cauzat pierderea rîndurilor finale), ușor vătămată la stînga și la dreapta, mai ales la începutul și sfîrșitul primelor trei rînduri. Descoperită în sectorul central al cetății, în ruinele din stratul romano-bizantin, e acum la Muzeul Național de Antichități din București (cota L 186). Dimensiunile în centimetri : 80 × 58 (54) × 11. Înălțimea literelor : 1,5 cm. Gravură corectă, destul de adîncă, fără să fie frumoasă. După scris, din sec. II î.e.n. (fig. 1).

- [^νΕδ]οξε τῆι βουλ[ῆι κ]αι τῶι δήμωι τῶν συνέδρω[ν]
 [γ]νώμη· ἐπειδῆ [συ]μβέβηκεν τὴν τε πέραν [ἄκ-]
 [ρ]αν Μεσημβρια[ν]ῶν πόλεμον ἀνεπάγγελτο[ν]
 [ῆ]μῖν ἐξενεγκ[άν]των καὶ πολλὰ καὶ μεγάλα ἀσε-
 5 [β]ῆσαντων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ εἰς
 τοὺς ἐσχάτους κινδύνους ἀγαγόντων τὴν πόλι[ν],
 Ἰστριανοὶ συγγενεῖς καὶ φίλοι καὶ εὐνοοὶ ὑπάρχον-
 τες τοῦ δήμου ἐξαπέστειλαν πλοῖα τε μακρ[ά]
 καὶ στρατιώτας τοὺς βοηθήσοντας ἡμῖν, τά-
 10 ξαντες ἐπὶ τούτων ναύαρχον αὐτοκράτορα [^Ἡ-]
 γησαγόραν Μονίμου, ἄνδρα καλὸν καὶ ἀγαθόν, ὃς πα-
 ραγεγόμενος τὴν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν καὶ τοὺς
 λιμένας μεθ' ἡμῶν τε καὶ τῶν συμμάχων διεφύ-
 λαξεν, τό τε φρούριον τὸ ἐν Ἀγχιάλωι, ἀπηλλο-
 15 τριώμενον καὶ κατεχόμενον ὑπὸ τῶν πολεμί-
 ων, διὸ συνέβαινε τὴν τε πόλιν καὶ τὰς προσό-
 δους μεγάλα βλάπτεσθαι, ἐκπολιορκήσας με-
 θ' ἡμῶν τε καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων κατέρειψε
 εἰ[ς] ἔδαφος, ἐν τε τῶι ἐπιπλῶκι τῶι ἐπ' Ἀγχιάλον, τῶν
 20 ἐναντίων ἐπιθεμένων τῶι στόλῳι, διακινδυνεύσα[ς]
 πρὸς πλείονας τῶν τε πολεμίων ἐκράτησεν καὶ πλοῖ-
 ον αὐτανδρον ἔλαβε μεθ' ἡμῶν τε καὶ τῶν ἄλλων
 συμμάχων, ὅμο[ι]ός δὲ καὶ ἐν ταῖς ἀποβάσεσιν παραβολώ-
 25 τερον ἑαυτὸν διδοὺς εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ ἐν τοῖς
 λοιποῖς ἅπασιν φιλοκινδύνως ἀγωνιζόμενος ἐπὶ
 προτερημάτων διὰ παντὸς ἐγείνετο καὶ τοὺς στρα-
 τιώτας ἑαυτοῦ προθύμους καὶ χρησίμους ἐν τῶ[ι]
 πολέμῳι διὰ παντὸς παρείχετο ὅπως οὖν ὁ δῆμος ε[ὔ]-
 [χ]αριστῶν φαίνηται καὶ τειμῶν τοὺς ἀγαθοὺς τῶν ἀν-
 30 δρῶν, Τύχηι Ἀγα[θ]ῆι δεδοχθαι τῆι βουλῆι καὶ τῶι δή-

- μοι ἐπαινέσαι μὲν ἐπὶ τούτοις τὸν δῆμον τὸν Ἰστρι-
 ανῶν, φίλον ὄντα καὶ συγγενῆ καὶ σύμμαχον, καὶ ἐ-
 πὶ τῷ πένθει ναύαρχον Ἠγησαγόραν Μενίμου καὶ ἀπο-
 καταστήσαι τὰς ἐψηφισμένας Ἰστριανοὺς τιμάς· σι[ε]-
 35 φανῶσαι δὲ καὶ Ἠγησαγόραν Μονίμου χρυσῶι στεφάνωι
 ἐν τοῖς Διονυσίοις καὶ εἰκόνι χαλκῆι ἐν ὅπλοις ἐπ' ἐμ-
 [β]όλου καὶ ἀναθεῖναι τὴν εἰκόνα εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλ-
 λωνος τοῦ Ἰατροῦ καὶ γράψαι τὸ ψήφισμα εἰς τὴν βιά-
 40 [όδοις καὶ ἐν τ]οῖς ἀγῶσιν ἀ[ε]ῖ ποιουμένους τὴν ἀναγγε-
 [λίαν τοῦς.]

R.1 : ἰῶτα final din βουλήι a dispărut aproape complet ; din K se recunoaște hasta verticală. La sfârșitul rîndului, Ω încă vizibil. — La începutul r. 2, nici o urmă de Γ. În lacună, se zărește vag unul din brațele lui Σ și extremitatea inferioară a lui Υ. La sfârșitul rîndului, se vede pe piatră extremitatea inferioară a unei haste înclinată spre dreapta : aci trebuie să fi fost deci un Α·sau Χ, ceea ce face inacceptabilă lectura [ἔχ|θ]αν, excelentă ca sens, pe care G. Klaffenbach a avut amabilitatea să ne-o propună printr-o scrisoare. Împotriva acestei conjecturi pledează și faptul că la începutul r. 3, înainte de ΑΝ, credem a recunoaște urmele unui Ρ, ceea ce ne-a îndemnat să adoptăm în text [ἄκ|ρ]αν, deși ne-am gândit și la [χῶ|ρ]αν. La sfârșitul rîndului, urme vizibile din hasta stîngă a unui Ν. De altfel acest rînd pune în fața editorilor o problemă mult mai anevoie de rezolvat : incorectitudinea izbitoare a unei perioade care începe cu o propozițiune infinitivală depinzînd de συμβέβηκεν și continuă cu un genitiv absolut construit după toate regulile. Limba în general corectă a inscripției, ca și imposibilitatea de a explica fraza greșită altfel decît printr-o inadvertență a lapidului, ne-a făcut să presupunem că acesta va fi sărit aci cîteva cuvinte din textul pe care avea să-l graveze, și anume sfârșitul propozițiunii care, evident, după [ἄκ|ρ]αν, continua cu un nume la acuzativ, urmat de un verb la infinitiv. Ținînd seama de sens, verbul ar putea fi καταλαβεῖν sau un altul asemănător. Cît privește subiectul, totul pledează pentru faptul că e vorba de mesambrieni, a căror agresiune — înfierată în rîndurile următoare ale textului — ar fi început prin ocuparea promontoriului (ἄκρα), unde se înălța Anchialos. Așa cum sugerează G. Klaffenbach în scrisoarea pe care am menționat-o și pentru care ținem să-i aducem viile noastre mulțumiri, tocmai acest nume (τοὺς Μεσημβριανούς), repetat la o foarte mică distanță (τῶν Μεσημβριανῶν), a putut induce în eroare pe lapid, făcîndu-l să comită o haplografie. — La începutul r. 4, hasta dreaptă și o parte din bara orizontală a lui Η. După lacuna unde credem a putea recunoaște conturul literelor ΑΝ, Τ perfect vizibil. La sfârșitul rîndului, hasta stîngă și bara orizontală de jos a lui Ε. La începutul rîndului 5, nici o urmă din Β, dar se poate recunoaște ușor ΗΣ. La sfârșitul rîndului 10, hasta verticală stîngă și o parte din bara orizontală a unui Η. În rîndul 19, despărțim ἐν τε τῶι ἐπιπλῶ·ι> τῶι, deși lipsa lui ἰῶτα adscris în acest singur loc e greu de explicat. Tot atît de greu de explicat ar fi de altfel și forma ἐπιπλωτῶι, fără a mai vorbi de spiritul limbii, care cere repetarea articolului. Restul textului e perfect lizibil, cum se poate vedea din examinarea atentă a fig. 1.

Înainte de a încheia aceste note critice, am vrea să atragem atenția asupra faptului că de-a lungul întregului decret despărțirea silabică e respectată. Această particularitate, care se întâlnește în cele mai multe din inscripțiile apolloniate (IGB I, 388, 389, 390, 391, 392, 396, 399, 401), dar e aproape inexistentă la Istros, nu numai în inscripțiile din epoca elenistică, dar și în cele din epoca romană, ne face să credem că decretul pe care-l publicăm a fost săpat în orașul care l-a votat mai degrabă decât în acela unde a fost descoperit. Asupra despărțirii silabice în inscripțiile grecești ale epocii elenistice, vezi Ad. Wilhelm, *Beiträge zur griech. Inschriftenkunde*, Wien, 1906, p. 16 și urm., cu observațiile lui L. Robert, *Journal Asiatique*, 1958, p. 8.

Traducere :

« Sfatul și Adunarea Poporului au hotărît, la propunerea synedrilor : deoarece s-a întâmplat ca fortăreața de dincolo (să fie ocupată de dușmani?) în timpul unui război nedeclarat, pornit împotriva noastră de mesambrieni, care au săvârșit multe și mari nelegiuiri față de templul lui Apollo, împingînd cetatea în cele mai mari primejdii ; iar histrienii, rude, prieteni și binevoitori față de poporul nostru, ne-au trimis corăbii de război și ostași într-ajutor, punînd mai mare peste aceștia pe amiralul cu puteri depline Hegesagoras, fiul lui Monimos, bărbat destoinic și bun, care, venind în sprijinul nostru, a păzit împreună cu noi și cu aliații orașul, teritoriul și porturile, iar cît privește cetățuia, — ajunsă pe mîna străinilor și stăpînită de vrăjmași, din care pricină orașul și veniturile noastre au avut amarnic de suferit, — a luat-o cu asalt, împreună cu noi și cu ceilalți aliați, distrugînd-o pînă la temelii ; iar în timpul plutitului spre Anchialos, dușmanii opunîndu-i flota, și-a pus viața în primejdie, luptînd împotriva unor forțe superioare, biruind pe vrăjmași și capturînd, împreună cu noi și cu ceilalți aliați, o corabie cu întregu-i echipaj ; iar în timpul debarcărilor, curajos în lupte și în orice altă împrejurare — războindu-se ca un adevărat iubitor de primejdii — a ieșit mereu biruitor, însuflețindu-și oștenii și făcîndu-i folositori cîtă vreme a ținut războiul ; pentru ca, deci, Poporul să-și arate recunoștința față de bărbații destoinici — într-un ceas bun! — Sfatul și Adunarea să hotărască : să fie lăudat pentru aceste temeiuri norodul histrian — prieten, rudă și tovarăș de luptă al nostru — pentru că ne-a trimis în ajutor pe amiralul Hegesagoras al lui Monimos, aducîndu-se la cunoștința histrienilor onorurile votate. De asemenea să fie încununat Hegesagoras, fiul lui Monimos, cu cunună de aur, la sărbătorile în cinstea lui Dionysos, și să i se înalțe o statuie de bronz, care să-l înfățișeze înarmat, pe o proră de corabie. Statuia să-i fie așezată în templul lui Apollo Tămăduitorul, iar acest decret să se sape pe o lespede. Onorurile votate să fie proclamate și la Istros, în timpul adunărilor și concursurilor, pomenirea lor făcîndu-se de fiecare dată de colegiul de . . . ».

Ceea ce impresionează în primul rînd în această inscripție, al cărei loc de origine nu-i nicăieri indicat în chip explicit, e limba lipsită de dorismele care, către aceeași vreme, se găsesc peste tot în documentele provenind din coloniile megariene ale Mării Negre. Ne aflăm deci în prezența unui decret dat de o cetate ioniană și, dacă ne gîndim la faptul că această cetate proclamă ca divinitate tutelară pe Apollon Ἰατροός, revendicînd și drepturi asupra micului port An-

chialos (situat, după cum se știe, pe malul nordic al golfului Burgas, exact în fața Apolloniei), nu șovăim a trage concluzia că e vorba de aceasta din urmă, a cărei pietate față de zeul din Didyma e cunoscută și ale cărei raporturi cu Anchialos sînt de asemenea atestate de Strabo¹.

Din Apollonia trebuie să provină deci decretul de curînd descoperit în Dobrogea, și el trebuie să fie în legătură cu un tratat de alianță în virtutea căruia — pentru a doua oară în decursul epocii elenistice — locuitorii Histriei s-au grăbit să ajute pe locuitorii Apolloniei, trimițîndu-le în ajutor o escadră formată din *πλοῖα μακρά* sub comanda unui *ναύαρχος αὐτοκράτωρ*. Prima problemă care se pune editorului e deci aceea de a căuta să precizeze data documentului, al cărui conținut interesează deopotrivă istoria Apolloniei și pe cea a aliatai ei de la gurile Dunării.

În lipsa altor indicii, scoase dintr-o analiză internă a textului, singurele elemente ce ne vor îngădui să ajungem în această privință la o concluzie sînt limba și caracterele paleografice ale decretului. În ceea ce privește scrisul, așa cum am afirmat mai sus, el prezintă caractere specifice secolului II, altfel spus unei perioade de tranziție între alfabetul monumental al secolelor III și I î.e.n. Acestea fiind caracterizate prin trăsături proprii — atît la Histria cît și la Apollonia, cele două orașe unde inscripția a putut fi săpată — e ușor să relevăm în textul nostru semnele unei transformări, care, pornind de la linia sobră și slovele distanțate ale documentelor sec. III, va ajunge la scrisul împodobit și strîns al inscripțiilor epocii care începe cu cel de-al treilea război mithridatic, cînd romanii devin stăpîinii coastei de vest a Pontului Euxin².

Dacă A, spre exemplu, are o bară care nu-i încă frîntă; dacă N și Π au o hastă lungă și una scurtă, brațele lui K sînt pe cale să se lungească, bucla lui P e sensibil mai mare, devenind mai puțin elegantă, în sfîrșit — și mai ales — Ω și-a schimbat mult forma, Υ a devenit mai scurt, în timp ce O a atins mărimea celorlalte litere, iar hastele exterioare ale lui Σ se apropie de orizontală. Toate aceste trăsături par să ne indice fără nici o îndoială sec. II î.e.n.³ (poate chiar anii 200—150, dacă e posibil să împingem atît de departe precizia), și această concluzie se acordă în totul cu particularitățile fonetice relevate în textul decretului.

Din acest punct de vedere, ceea ce merită să fie subliniat în primul rînd e constanța cu care e notat *λωτα* adscris, care — la Istros ca și la Apollonia — nu apare niciodată în inscripțiile posterioare anului 100, afară de cazul cînd e vorba de formule consacrate, în care se va menține chiar în inscripțiile din epoca romană. În afară de aceasta, o întregă serie de confuzii de sunete și de incertitudini ortografice trădează și ele o epocă de tranziție ce corespunde secolului al II-lea. Judecînd după textele citate de Bonde Bondesson⁴, primele exemple ale confuziei ι—ε se găsesc la Milet o dată cu începutul sec. II (cf., în inscripția pe care o studiem, rîndurile 18, 29, 34, 39), și către aceiași vreme

¹ *Geogr.*, VII, 319. . . Ἀρχιἀλλη πολίχνηον Ἀπολλωνιατῶν. Asupra cultului lui Apollo Ἰατρός la Apollonia, în afară de textele din Strabo și Pliniu citate mai departe în notele 1 și 2 de la p. 216, vezi IGB, I 388, 391, 400 și, în general, Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation (Philologus, Supplbd. XIV)*, Leipzig, 1920, p. 106—107.

² *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 405, n. 3; D. M. Pippidi, în *Dacia*, N.S.I., 1957, p. 165—177.

³ Vezi, în IGB I, figurile 312, 390, 391 (1). De asemenea Chr. Dunant și J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, II, Paris, 1958, p. 202—204.

⁴ *De sonis et formis titulorum Milesiorum Didymaeorumque*, Lundae, 1936.

apar în documentele epigrafice din acest oraș cazuri din ce în ce mai numeroase de grafie «etimologică», de tipul *συνγραψαμένων, συνκείσθαι, ένκαυσιν, συνκατασκευάζων*¹. Toate aceste exemple datează din prima jumătate a sec. II, și e de notat faptul că ele își găsesc paralele în textul nostru — ca, de pildă: *συνγενεῖς* (r. 7), *συνμάχων* (r. 13) și *πένψαι* (r. 33), alternînd cu cazurile unde — în aceleași cuvinte compuse — grupurile consonantice *νμ* și *νγ* sînt simțite și notate ca asimilate: *συμμαχων* (r. 18, 23 și 32), *συγγενῆ* (r. 32). Se poate deci trage concluzia că și din acest punct de vedere particularitățile relevate în text confirmă mărturia scrierii, indicînd ca dată a decretului sec. II î.e.n. Să ne îndreptăm acum atenția către conținutul documentului, atît de bogat în informații noi, deși nu de ajuns de explicit în unele privințe asupra cărora am dori să fim mai bine informați.

Lăsînd la o parte punctele obscure, asupra cărora vom mai avea prilejul să revenim, se poate măcar spune că scopul documentului nu-i cîtuși de puțin îndoielnic. El exprimă recunoștința locuitorilor Apolloniei față de locuitorii Histriei pentru ajutorul militar pe care aceștia li l-au oferit la o vreme de grea cumpănă. Această grațitudine se adresează în egală măsură comandantului corpului expediționar *Ἡγησαγόρας Μονίμου*², și acesta e temeiul pentru care, în motivarea și în dispozițiunile decretului, se vorbește atît de *Ἰστριανοί* cît și de reprezentantul lor oficial, împodobit pentru circumstanță cu titlul pompos de *ναύαρχος αὐτοκράτωρ*.

Abia dacă trebuie să mai spunem că războiul în care histrienii se vedeau astfel implicați era un război naval și că, precum un secol înainte — cînd, după fericita lor întoarcere, oștenii comandați de Callicrates se grăbiseră să ofere Dioscurilor relieful amintit mai sus — ajutorul menționat în decret consta înainte de toate în «corăbii lungi», pe care Hegesagoras fusese ales să le comande și mulțumită cărora, prin vitejia sa, a putut asigura victoria.

Ceea ce se mai cade acum să fie subliniat, e faptul că în documentul pe care-l publicăm înțelegerea dintre cele două cetăți e menționată în așa fel încît nu mai încapе îndoială că, dînd ajutor apolloniaților, histrienii se conformau stipulațiunilor unui tratat. Dacă în rîndul 7 al textului aceștia sînt numiți *συνγενεῖς και φίλοι και εὔνοοι*, mai departe, și mai ales în rîndul 32, sînt în mod explicit desemnați ca *φίλοι και συγγενεῖς και σύμμαχοι*, ceea ce nu numai că înlătură orice îndoială asupra acordului înșuși, dar ne mai permite și afirmația că în momentul cînd decretul a fost votat alianța dintre cele două cetăți devenise oarecum tradițională.

Altă problemă este aceea de a ști dacă în împrejurările ce ne rețin atenția cele două cetăți nu au fost cumva ajutate de alte colonii de pe coasta tracică sau de aiurea, și în ce măsură. Indicațiile decretului în această privință sînt intenționat vagi, iar dacă aluzii repetate privind colaborarea acelor pe care textul îi numește *οἱ ἄλλοι σύμμαχοι* ne îndreptătesc să credem că în cursul campaniei și alți aliați decît histrienii și-au trimis flota în ajutorul apollonia-

¹ Pentru *ι-ε*, Bondesson, *op. cit.*, p. 26—29; pentru grupurile *νγ, νμ*, id., *ibid.*, p. 119—120. Cf. de asemenea G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*; Sofia, 1943, p. 21, 31 (*ι-ε*); p. 72—73 (*νγ-νμ*).

² În prosopografia histriană, personajul apare aci pentru întia oară. În schimb, numele Hegesagoras e atestat începînd din secolul IV î.e.n. (AEM, XI, 1887, p. 38, nr. 43 = *Histria IV*, p. 538) pînă în sec. II e.n. (*Histria IV*, p. 599, coloana I, rîndul 55).

ților, sîntem siliți să renunțăm atît la identificarea lor, cît și la cunoașterea importanței efectivelor trimise. Tot ce se poate spune e că acești *σύμμαχοι* erau greci, fiindcă numai grecii erau în stare să echipeze o flotă și fiindcă în toate trei pasajele din decret unde se vorbește de contribuția acestor aliați necunoscuți la luptă e vorba de operațiuni navale¹.

Alte aspecte ale conflictului de care ne ocupăm riscă să ne rămînă pentru totdeauna necunoscute, afară de cazul puțin probabil că s-ar descoperi un al doilea document epigrafic referitor la aceleași evenimente. Înainte de toate, originea acestui război, care pare să fi izbucnit în urma unui atac neașteptat al mesambrienilor împotriva Apollonieii, dar care în realitate a putut fi pregătît de alte antecedente, în legătură cu care nu putem face decît supoziții. În ciuda acestei incertitudini, abia dacă riscăm să ne înșelăm presupunînd că motivul adînc al conflictului între cele două cetăți trebuie căutat în stăpînirea portului Anchialos, care, întemeiat de apolloniați pe coastă de nord a golfului Burgas², în fața capului unde e așezat propriul lor oraș, le dădea acestora nu numai posibilitatea de a închide golful după bunul lor plac, dar, ceea ce e și mai important, controlul căilor de comunicație care din interiorul teritoriului — și de mai departe, de pe coasta tracică a Mării Egee — duceau la porturile care pînă astăzi comandă întregul trafic comercial al Bulgariei de sud-est³.

De altă parte, prin excelenta-i poziție geografică, Anchialos era unul din rarele locuri de pe coastă, unde, din cele mai vechi timpuri, exploatarea sării marine era facilitată de lagunele vecine. În plus, fiindcă în toată Tracia nu se află saline, și chiar orașele de pe țarm și-o procurau cu mari dificultăți, — fie importînd-o din nordul Dunării, fie folosindu-se de procedeul evaporării apei de mare în bazine artificiale —, e de înțeles că apolloniații, înainte de a pierde o posesiune așa de prețioasă, au făcut tot posibilul pentru a o păstra și că, la agresiunea mesambrienilor, au răspuns cu războiul a cărui relatare ni s-a păstrat⁴.

Înainte de a urmări în documentul nostru fazele unui conflict care a cuprins desigur operații atît pe uscat cît și pe mare, să ne fie îngăduit a scoate în evidență aluziile repetate ale decretului privitoare la cetățuia (*φορβύριον*) Anchialos, care vin să completeze în chip fericit informațiile de care dispuneam asupra fortificațiilor acestui oraș. Se știe, într-adevăr, că pe monedele locale datînd din vremea lui Commodus se găsește reprezentată pentru prima oară o poartă monumentală, și că o întregă serie de emisiuni din timpul Severilor reproduc diferite aspecte ale unei puternice incinte⁵. S-ar putea trage con-

¹ Rîndurile 13, 19—20, 22—23.

² Cel puțin așa afirmă Strabo VII 319, citat mai sus p. 212, n. 1. Asupra datei întemeierii (cel mai trziu secolul IV), vezi Strack în Fr. Münzer — M. L. Strack, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*. II. I Teil, Heft 1: *Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialos*, Berlin, 1912, p. 203—204. Ea e pusă în secolul V de Chr. Danov, *Западнимя бряг на Черно Море в древността* p. 123.

³ C. Jireček, AEM, X, 1886, p. 169 și urm.; Strack, *op. cit.*, p. 203; Danov, *op. cit.*, p. 126 și n. 5.

⁴ Jireček, *art. cit.*, p. 172; Strack, *op. cit.*, p. 204. Cf. G. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker* (Zur Kunde der Balkanhalbinsel II. Quellen u. Forschungen, Heft 5), Sarajevo, 1916, p. 53; Chr. Danov, *op. cit.*, p. 124.

⁵ Strack, *op. cit.*, p. 217 și pl. VI, numerele 17, 33, 34; VII, numerele 10, 12; VIII, nr. 27.

cluzia că Anchialos și-a construit zidul de înconjur abia în epoca romană, dacă n-ar exista o afirmație a lui Ovidiu, în prima carte a *Tristelor*, în care, schițând cu anticipație itinerariul pe care-și propunea să-l urmeze pentru a ajunge la Tomis, poetul folosește următoarele cuvinte ca să indice primele porturi din Pont, pornind de la Bizanț :

*Haec, precor, euincal, propulsaque fortibus austris
Transeat instabilis strenua Cyaneas
Thyniacosque sinus, et ab his per Apollinis urbem
Arta sub Anchiali moenia tendat iter*¹.

Fie că prin *arla moenia* Ovidiu a vrut să exprime ideea că zidurile Anchialosului erau puternice, fie numai că spațiul pe care-l închideau era strimt, ceea ce merită să fie reținut din afirmațiile sale e faptul că la data călătoriei lui acest oraș avea o incintă. Putem merge și mai departe, afirmând că, după textul pe care-l publicăm, încă din prima jumătate a sec. II î.e.n. Anchialos era o cetățuie, fiindcă pentru a-l recuceri din mâna mesambrienilor care-l ocupaseră pe neașteptate apolloniații, ajutați de histrieni, au fost obligați să-l asedieze : Τό τε φρούριον τὸ ἐν Ἀγγάλῳ ἀθηλοτριώμενον καὶ κατεχόμενον ὑπὸ τῶν πολεμίων — citim în rîndurile 14 și următoarele ale decretului — ἐκπολιορκήσα (scil. *Ηγησαγόρας) μεθ' ἡμῶν τε καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων κατέρειψε εἰς ἔδαφος.

Această ultimă afirmație ar putea părea ciudată, dac-ar fi s-o înțelegem în sensul că, după cucerirea orașului asediat, aliații s-ar fi ostenit să-i dărîme fortificațiile. Nici nu vedem de altminteri rațiunea pentru care apolloniații ar fi distrus o cetățuie pe care ei înșiși o construiseră și care, după victoria asupra mesambrienilor, a continuat desigur să le aducă serviciile pe care le așteptau. De aceea preferăm să înțelegem cuvintele κατέρειψε εἰς ἔδαφος nu în sensul de « a rade de pe fața pămîntului » (cu intenția deliberată de a șterge pînă și amintirea întăriturilor în chestiune), ci, mai simplu, ca vrînd să spună că în cursul operațiilor de asediu zidul de incintă a fost grav avariat. Nimic nu ne împiedică deci să presupunem că la sfîrșitul campaniei învingătorii s-au grăbit să repare stricăciunile făcute, lucru care — în chip natural — explică situația descrisă de Ovidiu în primii ani ai erei noastre.

E timpul să ne întoarcem însă în urmă, pentru a încerca să urmărim vicisitudinile războiului în ordinea în care sînt expuse de document. Pentru început, să relevăm o împrejurare căreia redactorul decretului îi atribuie o gravitate excepțională, și anume faptul că, invadînd teritoriul apolloniaților, mesambrienii n-au găsit cu cale să le declare război: πόλεμον ἀνεπάγγελτο[ν ἡ]μῖν ἐξενεγκ[ά]ντων (rîndurile 3—4). E evident că vroiau să-și asigure astfel avantajele decurgînd din faptul că atacau un dușman neprevenit, și tot atît de evidente e și faptul că surpriza trebuie să fi reușit, de vreme ce din rîndurile 5—6 ale textului rezultă că — cel puțin la începutul operațiilor — primejdiile la care apolloniații s-au văzut expuși au fost deosebit de grave: εἰς ἐσχάτους κινδύνους ἀγαχόντων τὴν πόλιν. Folosirea unor astfel de procedee față de un oraș protejat de Apollo însemna lipsă de respect pentru patronul lui divin ; decretul nu uită s-o amintească, acuzînd pe mesambrienii că s-au făcut vino-

¹ *Trist.*, I, 10 33—36.

vați de cele mai mari sacrilegii față de sanctuarul lui Apollo : *πολλὰ καὶ μεγάλα ἄσε[β]ησάντων εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος* (r. 4—5).

Prin urmare această interpretare cuvintelor abia citate, nu ne e străin faptul că ele sînt susceptibile și de un înțeles mai literal. Cu toate acestea, cum ni se pare temerar să admitem că la începutul ostilităților mesambrienii ar fi reușit să se înstăpînescă nu numai pe Anchialos, dar și pe Apollonia, — sau cel puțin pe acea parte din oraș unde se ridica sanctuarul lui Apollon Tămăduitorul¹, — preferăm să adoptăm o interpretare mai puțin strictă, presupunînd că în ochii apolloniaților perfidia adversarilor se înfățișa ca o gravă încălcare a dreptului divin.

S-ar mai putea de altfel ca, fără să fi ajuns să atace faimosul templu care adăpostea statuia sculptată de Calamis², mesambrienii să fi avut ocazia să pustiască fie un edificiu, fie un *τέμενος* consacrat zeului și aflat în cuprinsul teritoriului invadat. Și în cazul acesta ei puteau fi acuzați că au atentat la maiestatea lui Apollo — răpindu-i bunurile sau maltratîndu-i slujitorii — și poate în acest sens trebuie înțeles pasajul din text care le reproșează cu amărăciune purtarea lor nelegiuită.

Oricare ar fi adevărul, e clar că devenind stăpîni pe Anchialos mesambrienii înțelegeau să atace în egală măsură și alte posesiuni ale Apolloniei — porturile și teritoriul ei. E ceea ce reiese, credem, din rîndurile 11—14 ale textului pe care-l comentăm, unde, după ce se menționează expediția de ajutoare organizată de histrieni, ni se spune că escadra comandată de Hegesagoras a contribuit în chip efectiv la apărarea orașului însuși, a porturilor și a teritoriului (*τὴν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν καὶ τοὺς λιμένας*)³. Operațiunile nu s-au desfășurat deci exclusiv sub zidurile Anchialos-ului, ci au cuprins toate posesiunile Apolloniei, ceea ce ne permite să înțelegem că la începutul ostilităților — și, poate, și un timp după aceea — situația acesteia trebuie să fi fost din cale afară de proastă. În ignoranța în care ne aflăm în ce privește numărul și natura efectivului trimis de ceilalți aliați (*τῶν ἄλλων συμμαχῶν*) nu putem desigur hotărî care va fi fost factorul determinant în succesul care le-a încununat sforțările. Dacă ar fi să ne luăm după decretul în cinstea lui Hegesagoras, biruința s-ar fi datorat vitejiei personale a amiralului histrian, fiindcă îmbărbătîndu-și luptătorii a început prin a învinge pe mesambrienii într-o bătălie în cursul căreia o corabie inamică a fost capturată cu întregul echipaj, după care — primind ajutorul apolloniaților și al celorlalți aliați — a pornit să asedieze Anchialosul, a cărui capitulare pare să fi însemnat sfîrșitul războiului.

¹ O insulă, după spusele lui Strabo, *Geogr.*, VII, 319: *Ἀπολλωνία... τὸ πλεόν τοῦ κτίσματος ἰδρυμένον ἔγρουσα ἐν νησίῳ τινί [ῥπου] ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐξ οὗ Μᾶρκος Λεύκολλος τὸν κολοσσόν ἤρε καὶ ἀνέστηκεν ἐν τῇ Καπετολίῳ τὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, Καλαμίδος ἔργον.*

² În afară de pasajul din *Geographica* reproduș în nota precedentă, cf. Plinius, N.H., XXXIV 39: *... moles quippe excogitatas videmus statuarum, quas colossaeas vocant, turribus pares. Talis est in Capitolio Apollo tralatus a M. Lucullo ex Apollonia Ponti urbe, XXX cubitorum, D talentis factus.*

³ Folosirea pluralului în acest loc creează unele dificultăți, avînd în vedere faptul că, după știința noastră, Apollonia n-a controlat alte porțiuni în afară de Anchialos. Așa fiind, în pasajul pe care-l comentăm, *λιμένας* poate să însemne fie cele două porturi pe care le avea Apollonia, după mărturia geografului antic (*ἔγρουσαν καὶ λιμένας μεγάλους δύο*: Anon., *Per. Ponti Eux.*, 85 = CGM, I, p. 421), fie micile golfuri care, de-a lungul coastei, puteau sluji la debarcarea dușmanilor.

Cît vorbim de Anchialos, să ne fie îngăduit a observa că în partea de motivare a decretului unde se pomenește de invadarea portului de trupele mesambriene la începutul războiului, decretul face precizarea că această ocupare a cauzat Apolloniei pierderi considerabile, fiind afectate mai ales veniturile orașului : διὸ συνέβαινε τὴν τε πόλιν καὶ τὰς προσόδους μεγάλα βλάπτεσθαι. Se subliniază astfel, de la început, caracterul economic al unui război între două cetăți comerciale (oricare va fi fost motivul conflictului : controlul golfului Burgas sau exploatarea sării din lagune) și, cu același prilej, se lasă să se înțeleagă (lucru pe care nu e întâia oară că-l notăm) că în cursul unei întregi perioade de ostilități mesambrienii învingători exploataseră pentru ei veniturile portului cucerit, slăbind prin aceasta finanțele adversarilor ¹.

Ajutîndu-i să-și restabilească situația, histrienii — alături de ceilalți aliați — aduceau un mare serviciu apolloniaților, binefacere pe care decretul încearcă s-o răsplătească acordînd histrienilor și reprezentantului lor, amiralul Hegesagoras, distincțiile obișnuite în asemenea împrejurări. Onorurile sînt enumerate în partea păstrată a textului, spre sfîrșit, și ele constau în esență în lauda (ἔπαινος) acordată poporului prieten și amiralului victorios, acestuia din urmă oferindu-i-se o coroană de aur și o statuie de bronz. Cu acest prilej, poporul histrian (δῆμος Ἰστριανῶν) e desemnat nu numai ca «unit prin sînge» cu apolloniații, dar și ca «popor amic și aliat» (φίλον ὄντα καὶ συγγενῆ καὶ σύμμαχον). Cît despre onorurile decernate lui Hegesagoras, ceea ce are merită să fie mai ales reținut, e faptul că statuia trebuia să-l reprezinte «înarmat» (ἐν ὅπλοις) ², pe prora unei corăbii (ἐπ' ἐμ[β]όλου), și că această statuie urma să fie expusă în templul lui Apollo Tămăduitorul (εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰατροῦ), ceea ce, așa cum s-a mai spus, constituie o dovadă puternică în favoarea provenienței apolloniate a decretului.

O altă particularitate care merită a fi relevată, în această ordine de idei, e aceea că proclamarea marilor fapte ale lui Hegesagoras trebuia să aibă loc cu prilejul sărbătorilor în cinstea lui Dionysos (ἐν τοῖς Διονυσίοις). După cîte știm, e prima mențiune a sărbătorii Dionysiilor la Apollonia, lucru ce nu trebuie să ne surprindă, întrucît numărul inscripțiilor descoperite pînă astăzi în acest oraș e destul de restrîns. Cu atît mai multă importanță are indicația care vine să completeze astfel cunoștințele privitoare la viața religioasă a unei cetăți care, ca și celelalte colonii grecești de pe coasta tracă ³, nu putea să nu cinstească pe fiul Semelei aprîoape tot atît ca și pe cel al Latonei.

În sfîrșit, referindu-ne tot la onorurile votate pentru Hegesagoras, să nu uităm a releva în rîndurile 39—41 ale documentului clauza potrivit căreia decretul votat de Adunarea Poporului din Apollonia trebuia adus la cuno-

¹ Asupra taxelor de ancorare în porturi, în antichitatea greacă, ca și asupra drepturilor percepute pe mărfurile importate și exportate (ἐλλιμήνιον, πεντεκοστή), vezi J. H. Thiel, *Klio*, XX, 1927, p. 62 și urm.; A. Andreades, *A History of Greek Public Finance*, I. (Cambridge Mass, 1933) p. 138 și urm., p. 147; W. Schwahn, *RE*, V A, col. 243—244, 255—257.

² Tot așa, la capătul victoriilor sale strălucite, locuitorii Chersonesului hotărîsc să-î înalte lui Diophantos εἰκόνα χαλκῆαν ἑνοπλον (Syll. ³, 709, rîndurile 51—52). Cf. decretul din Mesambria IGB, I 313, rîndurile 3 și 9, iar asupra sensului exact al expresiei citate, G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen, 1957, p. 77.

³ IGB, I, 13, 14, 20, 22, 23 (Dionysopolis); 50 (Odessos); 307, 323 (?) 324, 351 (Mesambria).

știință, în chip oficial, autorităților histriene¹, pentru ca și acestea să-l proclame cu prilejul adunărilor și concursurilor de tot felul: ἀναγγεῖλαι δὲ τὰς τειμαῖς καὶ ἐν Ἰστρωι ἐν τοῖς συν[όδοις καὶ ἐν τοῖς ἀγῶσιν ἀ[ε]ῖ ποικουμένους τὴν ἀναγγε[λίαν τούς...]. Numele colegiului de magistrați sortit să ducă la îndeplinire această sarcină nu ni s-a păstrat, dar acesta nu-i în fond decât un amănunt: fie că ar fi vorba de ἄρχοντες sau de ἡγεμόνες, — de mai multe ori menționați la Histria în inscripțiile vremii, în legătură cu asigurarea publicității hotărârilor Adunării², — ceea ce merită mai ales să fie reținut este existența la Histria, în vremea decretului, a unor sărbători și concursuri ale căror mențiuni au devenit tot mai dese în ultimii ani³.

Cu totul alta e problema ridicată de un alt aspect al decretului, vrem să spunem: lumina pe care o aruncă asupra situației de ansamblu a orașului într-o perioadă înfățișată în cele mai noi descoperiri epigrafice ca o perioadă de criză — deopotrivă politică, economică și socială. Așa trebuie, într-adevăr, socotiți ultimii ani ai sec. III, când Histria cunoaște urmările dureroase ale instabilității cauzate de frământările din masa triburilor trace după dispariția regatului din Tylis, și pe care stabilirea bastarnilor în delta Dunării, în primii ani ai sec. II, vine s-o agraveze⁴. Așa trebuie considerată o perioadă care — în același timp cu amenințările din afară — cunoaște înmulțirea tulburărilor provocate de sărăcirea crescîndă a unei mari părți a populației, obligată să-și aștepte mijloacele de trai fie de la generozitatea « binefăcătorilor » (εὐεργέται), ale căror nume ni s-au păstrat⁵, fie de la distribuțiile periodice ale unei instituții de asistență (σιτωνία, σιτικὰ χρήματα), și ea pomenită în mai multe rînduri în documentele vremii⁶.

Prinsă între aceste două amenințări, — internă și externă, — cum a putut oare Histria să răspundă fără întârziere apelului Apolloniei, cum a găsit mijloacele de a echipa o escadră a cărei intervenție oportună avea să hotărască soarta războiului? La această întrebare se poate răspunde fie punînd la îndoială știrile privind situația Histriei în jurul anului 200, fie pe acelea din decretul pentru Hegesagoras referitoare la importanța corpului expediționar pus sub comanda

¹ Pentru un caz analog chiar în Apollonia, cf. IGB I 391, unde se vorbește de un cetățean din Callatis onorat aproape în același fel ca Hegesagoras: [... οἴτινες ἐλθόν]τες πρὸς Καλλ[α]τιανούς τό τε ψήφισμα ἀποδ[ι]ώσουσιν καὶ ἀξιώσου[σιν] αὐτούς τόπων συγχω[ρ]ῆσαι, εἰς δὲ ἀνατεθ[ί]σεται ἡ εἰκὼν καὶ ἀναγγε[λίαν ποιή]σαι κ.τ.λ.

² La textele citate de D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, p. 50 — 51, adaugă un decret inedit (Muzeul Histria, inv. nr. 325), unde citim: ἀναγρά[ψαι δὲ] τοῖς ἡγεμόνοισι [τὸ ψήφισμα τόδε... εἰς [τελαμόν]α λευκοῦ λίθου (fr. B. rîndurile 10 — 12). Despre *hegemoni* la Histria, în epoca elenistică, cf. *ibid.*, p. 48.

³ Pentru σύνδοι la Histria, vezi *Istros*, I, 1934, p. 123, rîndurile 15 și urm.: ἀγε[ιν] δ[ι]εῖ αὐτοῦ καὶ ἡμέραν καθ' ἑκασ[τ]ο[ν] ἐνια[υ]τῶ[ν]... [ἐν] ἡ[μ]ῶν θύσαντες τοῖς θεοῖς ἀ[γ]ουσι τὴν [σ]ύνδοον... καὶ στεφανώσουσιν [αὐτῶν] γρυσ[ῶ]νι στεφάνωι (cf. de asemenea rîndurile 22, 26 și 28): *Histria I* (București, 1954), p. 477 nr. 1, 17 (cu îndreptările făcute de J. et L. Robert, *RÉG*, LXIII, 1955, p. 240); *SCIV*, VIII, 1956, p. 349, rîndul 11. Pentru ἀγῶνες: *Histria I*, nr. 1, 12; *SCIV*, V, 1954, p. 450 (cf. 457); VI 1955, p. 63, 9. La aceste mărturii se poate adăuga un *album* inedit (Muz. Histria, inv. nr. 259), care ne-a păstrat numele învingătorilor la un concurs de hymnozi (sec. II e.n.).

⁴ Un tablou de ansamblu al acestor împrejurări, la D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, p. 15 și urm.

⁵ Se pot citi în lucrarea menționată în nota precedentă, p. 28 și urm.

⁶ D. M. Pippidi, *Contribuții...*, p. 60 și urm.; cf. de asemenea decretul inedit citat în nota 33, fr. A, rîndurile 3 — 6.

acestui din urmă. Logic, cele două poziții par singurele posibile, excluzându-se reciproc. Pe plan istoric, există însă posibilitatea de a le concilia, ținând seamă de particularitățile stilului epigrafic, care, evitând preciziunile și disimulând anumite realități neplăcute¹, se complăce a exalta meritele acelor pe care vrea să-i laude, exagerând sistematic primejdiile cărora se pretinde că le-ar fi făcut față.

În cazul de față, cum informațiile pe care le avem la dispoziție provin din decrete onorifice, e indicat să le acceptăm *cum grano salis*, ținând seama de tendința spre exagerare proprie acestui soi de documente. Siguri de a nu ne înșela, putem deci afirma că — deși reale — dificultățile prin care treceau histrienii în prima jumătate a sec. II n-au fost de natură a le anihila orice capacitate de rezistență sau veleitare de ofensivă. De asemenea, fără să ne gândim a contesta utilitatea ajutorului dat apolloniaților cu prilejul atacului dezlănțuit împotriva lor de mesambrieni, e mai prudent să nu exagerăm nici importanța efectivelor puse sub comanda lui Hegesagoras, nici isprăvile strălucite, săvârșite de acesta în cursul luptelor ce aveau să ducă la căderea orașului Anchialos. Chiar faptul că în cursul luptei care a precedat această cădere aliații au capturat o singură corabie inamică ar fi de ajuns, la nevoie, pentru a dovedi că forțele angajate în conflict nu erau cîtuși de puțin considerabile. Aceeași impresie se desprinde și din citirea rîndurilor 23—28, în care, preaslăvind valoarea personală a amiralului, redactorul decretului evită sistematic orice precizare în legătură cu împrejurările în care și-a dovedit bărbăția.

În loc să ne întrebăm, prin urmare, dacă la începutul sec. II Histria era sau nu slăbită (ceea ce nu poate fi pus la îndoială, dacă ne gândim la situația strălucită pe care o avusese orașul în epocile arhaică și clasică²), și în loc să ne întrebăm dacă era capabilă să intervină într-un război la care o vedem participînd cu vigoare, după însăși mărturia celor pe care-i ajutase, să căutăm a stabili mai degrabă dacă decretul în cinstea lui Hegesagoras nu-i cumva în măsură să ne dea știri despre organizația militară și navală a cetății — domenii asupra cărora sîntem aproape complet lipsiți de informații. Abia dacă trebuie să mai amintim, într-adevăr, că, cu excepția colegiului de ἡγεμόνες, ale căror atribuții sînt de altfel puțin definite și pe care rarele mențiuni îi arată în legătură cu însărcinări de caracter mai mult civil decît militar³, nu dispunem, pentru întreaga epocă elenistică, de nici o informație asupra organizării militare a Histriei : nici un colegiu de magistrați cu strictă competență militară sau navală, nici ofițeri de marină sau din armata de uscat⁴. Singurii demnitari avînd vreo legătură cu apărarea orașului, de care s-ar putea vorbi în cursul perioadei cuprinse între secolele III—I î.e.n., sînt acei ἐπιμεληταὶ τῶν τευχῶν menționați în decretul pentru Epicrates, fiul lui Nicobulos,⁵ ori celebrul τευχιστοῖς Aristagoras, fiul

¹ Vezi exemplele citate de D. M. Pippidi, *Dacia*, N. S. I, 1957, p. 171—172.

² Pârvan, *Dacia* (trad. rom. de R. Vulpe) ed. II, București, 1957, p. 93 și urm.; Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 61 și urm.; 71 și urm.

³ Vezi mai sus, p. 218 n. 2.

⁴ Aceași situație în celelalte colonii grecești de pe țărmul de vest al Pontului Euxin (cf. T.V. Blavatskaia, *Западнопонтійские города VII — I в.д.н.е.*, Moscova, 1952, p. 194 și urm.). Abia dacă dispunem de cîteva vași informații asupra instituției strategilor și a taxiarhilor la Mesambria (IGB I, 323, 325, 326).

⁵ Asupra provenienței histriene a acestei inscripții misterioase, vezi studiul recent al lui D.M.Pippidi, JOAI, XLIII, 1956, Beibl. 63—76 (= *Contribuții...*, p. 113—122).

lui Apaturos, lăudat de compatrioții săi pentru că a luat asupra-și refacerea incintei, puțin timp după cucerirea Histriei de geții lui Burebista : ταγεις ὑπὸ τῶν πολιτῶν τειχοποιὸς ἀνδρῆ[ό]τατα καὶ γνησιώτατα τῆς ἐπιμελήας τῶν ἐργῶν προέστη, οὔτε σωματικῶν πόνων οὔτε τινὸς τῶν εἰς τὴν οἰκοδομίαν ἐνηκόντων λειψθεῖς ¹.

Abia în timpul din urmă o informație importantă din acest punct de vedere ne-a fost adusă de o inscripție descoperită acum treizeci de ani, dar în mare parte rămasă inedită ², în care, în legătură cu un atac îndreptat împotriva Histriei de către dușmani al căror nume nu e menționat, se spune că pentru a face față acestei primejdii autoritățile orașului au fost nevoite să recurgă la angajarea de voluntari, dintre cetățeni și « barbarii » refugiați în interiorul incintei : λαβῶν τ[ῶν τε π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντάς στρατιώτας καὶ συνφευγόν[των βα]ρβάρων ε[ἰς τὴν πόλιν κ.τ.λ.] ³. Această inscripție datează din primii ani ai sec. II, ceea ce înseamnă că e puțin mai veche decât decretul pe care-l comentăm. De la un document la celălalt, organizarea militară a Histriei nu s-a putut schimba în chip radical, așa că putem afirma — fără teamă de a ne înșela — că, cu prilejul războiului împotriva mesambrienilor, corpul expediționar destinat să ajute pe apolloniați n-a fost nici el recrutat în condiții diferite.

Tot ceea ce se știe despre starea militară a coloniilor grecești din Marea Neagră se potrivește de altfel cu acest fel de a vedea lucrurile, lăsîndu-ne a înțelege că, neavînd forțe militare permanente, cetățile se mulțumeau să înarmeze, în clipa primejdiei, o miliție civică mai mult sau mai puțin numeroasă, după împrejurări ⁴. Deosebit de instructive în această privință sînt indicațiile oferite de decretul chersonesitan în cinstea lui Diophantos, fiul lui Asclepiodor, în care, înșirîndu-se luptele duse de acest general împotriva sciților lui Palacos, se menționează în mai multe rînduri recrutările de cetățeni în vederea cutărei sau cutărei acțiuni ofensive: παραλαβῶν τοὺς ἐν ἀκμαῖ τῶν πολιτῶν ; sau ἀναλαβῶν . . . τῶν πολιτῶν τοὺς δυνατωτάτους ; sau încă παραλαβῶν δὲ καὶ τῶν πολιτῶν ἐπιλέκτους ἐμ πληρώμασι τρισί ⁵. Aceeași situație se întîlnește și la Tomis, unde cū prilejul evenimentelor relatate de un faimos decret publicat la sfîrșitul secolului trecut de Gr. Tocilescu, se spune că pentru a face față pericolelor care amenințau cetatea din pricina slăbirii zidului de înconjur, arhonții (ἄρχοντες) s-au văzut obligați să sporească măsurile de precauție, procedînd la înrolarea forțată a unui număr de « luptători aleși » : δεδόχθαι τῆ[ι] βουλῆ[ι] καὶ τῶι δήμωι, ἐλέσθαι ἡγεμόνας ἐκ πάντων τῶν πολ[ε]ιτῶν ἤδη δύο, οἵτινες καταγράψουσιν ἀνδρ[ας] ἐπιλέκτους τεσσαράκοντα τοὺς ἐφημερεύσοντας ἐπὶ τῶν πυλῶν καὶ παρακοιτῆσοντας τὰς νύκτας κ[αί] ἐφοδεύσοντας τὴν πόλιν, ἕως ἂν εἰς βελτίονα κατὰ-

¹ Syll.³ 708, rîndurile 9—11.

² CRAI, 1933, p. 124; Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 87—90; M. Rostovtzev, *Skythien und der Bosphorus*, I, Berlin, 1931, p. 493, n. 1; *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, II, p. 765—766.

³ *Ovidiana. Recherches sur Ovide publiées à l'occasion du Bimillénaire de la naissance du poète . . .* Paris, 1958, p. 389.

⁴ Pentru cetățile de pe țărmul de nord al M. Negre, în general, vezi acum V. D. Blavatskii, *Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья* Moscova, 1954.

⁵ Syll.³, 709, rîndurile 12, 19, 39—40.

στασιν παραγενθηεις ὁ δῆμος καὶ διαφυγῶν τοὺς περ[ι]εστῶτας κινδύνους ἀποδῶ τὰς ἀξίας χάριτας τοῖ[ς] θεοῖς¹.

Evident că, pentru ca o soluție atât de expeditivă să fie de fiecare dată cu puțință, era neapărat necesar ca recruții să fi primit cel puțin o pregătire militară elementară, ori de nu, măcar un antrenament sportiv. Tocmai aceasta e însă situația care se întilnește la Histria, unde, așa cum putem acum afirma cu certitudine, în epoca elenistică a existat cel puțin un gimnaziu² (înzestrat cu tot ceea ce o astfel de instituție putea oferi în vederea exercițiilor fizice), alături de organizații de ἑφηβοὶ și de νέοι, a căror existență e atestată într-un document publicat de curînd³. Oricare va fi fost locul rezervat activității intelectuale în programul acestor două asociații (și credem că s-a mers prea departe făcîndu-se din ele niște adevărate instituții de învățămînt superior), educația athletică și, în general, exercițiile fizice au constituit desigur ocupația principală a celor care le alcătuiau. E ceea ce reiese din majoritatea documentelor adunate de Forbes în monografia sa despre νέοι⁴, ca și dintr-un decret histrian în cinstea unui gimnaziarh din sec. II, în care, dacă nu se vorbește nicăieri de cursuri sau de conferințe⁵, se citesc în schimb aluzii repetate la distribuțiile de ulei, care, după cum se știe, trebuie puse în legătură cu exercițiile de palestră⁶.

Pentru a reveni la problema de care ne ocupăm, vom trage deci concluzia că la Histria, ca peste tot în lumea greacă, unde mijloacele materiale pentru întreținerea unei armate de mercenari lipseau, apărarea orașului era încredințată în epoca elenistică unei miliții formate din cetățeni, sprijiniți — în cazuri excepționale — de un corp auxiliar recrutat dintre « barbarii » care locuiau în

¹ Syll.³ 731, rîndurile 12 și urm. În aceeași ordine de idei e de reținut, din acest ultim document, asprimea pedepselor prevăzute împotriva oricărui refuz de a asculta ordinea hegemonilor: τοὺς δὲ αἰρεθέντας ἡγεμόνας ἐξουσίαν ἔχειν ἀναγκάζειν καὶ ζημιοῦν ἐκάστης ἡμέρας ἀργυροῖς δέξα[κ]αὶ πράσσειν τοὺς ἀτακτοῦντας τρόπον ὃν ἂν δύναντα[ι, ἀ]ζημιόους ὄντας καὶ ἀνυποδίκους... (rîndurile 19 și urm.)

² Pärvan, în *Dacia* II, 1925, p. 209, nr. 10; Em. Popescu, SCIV, VII, 1956, p. 349. Pentru epoca imperială, *Histria* IV, p. 688, nr. 5 și de asemenea, probabil, *Histria* I, p. 550, nr. 25 (dacă se acceptă corectura făcută de J. și L. Robert, RÉG, LXIII, 1955, p. 243).

³ Em. Popescu, *ibid.*, p. 349 și urm.

⁴ *Neoi. A Contribution to the Study of Greek Associations.* (Philological Monographs published by the American Philol. Association, II) Middletown Conn., 1933, p. 45 și urm. Acest aspect al pregătirii primite în gimnaziu a fost viguros subliniat de M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, II, Paris, 1950, p. 815 și urm.

⁵ Acolo unde primul editor citea: ἐπ[εμελήθη μὲν τῆς τῶν] τε ἐφήβων καὶ [νέων παιδείας], cu mai multă dreptate, se pare, J. și L. Robert propun acum să se restituie: ἀγωγῆς (RÉG, LXXI, 1958, p. 281). Despre conferințele ținute la Histria, pentru tineret, de către un medic din Cyzic, vezi fragmentul de decret publicat de Em. Popescu, SCIV, VII, 1956, p. 347, cu observațiile făcute de J. și L. Robert, RÉG, LXXI, p. 281; despre conferințele din gimnazii, în general, E. Ziebarth, *Aus dem griechischen Schulwesen*, Leipzig, 1914, p. 122—123; L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris, p. 79—81; idem, *Études épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 12, 14, 42—43.

⁶ Rîndurile 4—6 și 10—11 (corectate de J. și L. Robert, RÉG, LXXI, 1958, p. 281): παρέσχεν ἔλα[ιτον] εἰς τὸν ὕπολιπ[τ]η χρόνον τοῦ ἐ[νιαυτοῦ]. . . καὶ ἀλείψας καὶ γλυκίσας [ἔδωκε κατὰ τὴν σύ]νοδον νομῆν κ.τ.λ. Cf. de asemenea texte strîine de Ziebarth, *op. cit.*, p. 73—75; Forbes, *op. cit.*, p. 22 și urm., p. 30 și urm.; L. Robert, BCH, LIX, 1935, p. 450—452.

Χώρα¹. Orașul avînd fortificațiile sale², aceste slabe efective puteau fi de folos împotriva unor dușmani în general puțin numeroși și care, în plus, nu dispuneau de mijloace în măsură a le permite să asedieze o cetate. În aceste condiții, o experiență oricît de sumară în minuirea armelor dădea puțință cetățenilor (πολιται) să se transforme la nevoie în buni ὄπλιται, și același lucru trebuie să se fi întîmplat cu echipajele flotei, care, într-o cetate de marinari, n-au fost desigur niciodată greu de antrenat sau de completat³.

Cel mult se poate pune întrebarea, în această ordine de idei, dacă, chiar în timpuri normale, n-a existat cumva la Histria o instituție menită să faciliteze recrutarea, fie a armatei de uscat, fie a flotei. Diviziuni cu caracter politic și militar ale masei cetățenești se întîlnesc în mai multe părți ale lumii grecești⁴ și, în Histria chiar, într-o inscripție din epoca romană în parte inedită, sînt pomenite — în legătură cu distribuțiile de bani făcute într-o anumită împrejurare de o preoteasă a Cybelei — unele subdiviziuni ale triburilor denumite πεντηκονταρχίαι: τοῖς [μέ]ν γὰρ βουλευταῖς πᾶσιν καὶ γερουσιασταῖς καὶ Ταυριασταῖς καὶ ἰατροῖς καὶ παιδευταῖς καὶ τοῖς ἰδία καὶ ἔξ ὀνόματος καλουμένοις ἐκ δύο κατ' ἄνδρα δηναρ[ί]ων διανομῆν... ἔδωκεν, τοῖς δὲ ἐν ταῖς φυλαῖς κατὰ πεντηκονταρχίαν διανεμεμημένοις κ.τ.λ.⁵

Fără îndoială că nu aci e locul unde au a fi examinate problemele pe care le pune acest text important, de altfel destul de mutilat: ele vor fi tratate cu atenția cuvenită în comentariul care va însoți ediția acum în curs de pregătire. Totuși, în privința sensului ce trebuie atribuit cuvintelor κατὰ πεντηκονταρχίαν,

¹ Vezi textul citat mai sus, p. 220.

² În lucrarea sa citată de mai multe ori (*Contribuții la istoria veche a României*, p. 20—21) D.M. Pippidi a respins ipoteza temerară a lui Patsch (*Sitzber. Akad. Wien. Philos. Histor. Kl.* 214, Bd. 1, Abhdl., p. 25), urmat de Hristo Danov (*op. cit.*, p. 61), după care, pînă în sec. II î.e.n., Histria n-ar fi avut un zid de incintă. Asupra incintei din epoca elenistică descoperită în cursul ultimelor săpături, vezi rapoartele anuale publicate în SCIV, II, 1951, p. 146—147; III, 1952, p. 243—246; IV, 1953, p. 104—113; V, 1954, p. 71—79; VI, 1955, p. 520—526.

³ Fără să mergem pînă a pretinde că în epoca elenistică minuirea vîslelor făcea parte din antrenamentul obișnuit al tineretului histrian, se poate presupune că — la fel ca și în alte locuri ale Greciei metropolitane și coloniale — cultul Dioscurilor (asupra cărora vezi mărturiile adunate mai sus p. 206 n. 1) a putut să favorizeze, în cetatea de pe malul lagunei Sinoe, organizarea de întreceri cu bărcile, asemănătoare aceluia care, pentru a nu cita decît un exemplu, se celebrau în fiecare an la Athena de către efebi în onoarea divinităților numite Ἄνακτες. Cf. I.G.II² 1006, 29: καὶ τῆ πομπῆ τῶν μεγάλων θεῶν ἐποιήσαντο τῶν πλοίων τὴν ἀμίλλαν; 1008, 18; ἐποιήσαντο δὲ καὶ τῆ πομπῆ τῶν μεγάλων θεῶν [ἀμίλλαν ἐν τῷ λιμ]ένι καὶ τοῖς θεοῖς ἔθυσαν... texte citate de Deubner, *Attische Feste*, Berlin, 1956, p. 223, n.1. Asupra curselor de bărci organizate în cadrul cultului zeiței Artemis Munychia, *ibid.*, p. 205 și n. 4. În plus, S. Eitrem, *Heroen der Seefahrer*, in *Symb. Osloenses*, XIV, 1935, p. 53 și urm.

⁴ Cf. exemplele citate de G. Busolt, *Griechische Staatskunde*, München, 1920, p. 257 și urm. Diviziunea cea mai des atestată este aceea în τριακάδες (e.g. Holleaux, CRAI, 1909, p. 279, Syll.³, 912), dar nu lipsesc nici cazurile cînd, alături de grupurile de treizeci, se întîlnesc în sînul aceleiași colectivități grupuri de cincizeci de cetățeni: πεντηκοστούες. Astfel la Cos, în decretul SGDI 3611, rîndurile 21—22: τοῖ δὲ προστά[ται ἐπι]κλαρωσά[ν]τω αὐτῶν ἐπὶ φυλάν] καὶ τριακ[ά]δα καὶ πεν[τ]ηκοστού[ν] și, mai recent, într-un document publicat parțial de Herzog: τοῖ δὲ προστάται ἐπικλαρωσάντω αὐτοὺς ἐς φυλάν καὶ τριακάδα καὶ πεντηκοστού... cf. L. Robert, *Hellenica*, V, p. 5 și urm., mai ales p. 10—12.

⁵ E vorba de decretul pentru Aba, soția lui Heracon, al cărui început a fost publicat în 1954 de Em. Popescu, SCIV, V, p. 450, dar din care au mai fost aflate fragmente noi, ce vor fi publicate de descoperitorul lor.

ne putem exprima de pe acum convingerea că — fără a-l pune în legătură cu demnitarul naval denumit la Atena și în alte părți πεντηκόνταρχος¹ (altfel spus : cu organizarea marinei histriene) — termenul πεντηκονταρχία trebuie să fi indicat încă din vremea elenistică o subdiviziune a masei cetățenești al cărei rol, în timp de pace, era fără îndoială un rol politic, dar care își va fi avut utilitatea lui și la vreme de război, contribuind la ușurarea recrutării, atît în flotă cît și în armata de uscat.

Dimpotrivă, nu credem că se poate atribui o semnificație precisă termenului ναύαρχος², dat fiind că se întilnește pentru întîia oară într-o inscripție din Istros. Nu vom stabili deci dacă în contextul unde apare indică o magistratură ordinară într-o cetate a cărei soartă a fost dintotdeauna legată strîns de posesiunea unei puteri navale, sau dacă e vorba pur și simplu de un titlu acordat pentru circumstanță unui șef de escadră cu puteri depline, pentru a cărui denumire limba greacă nu dispunea de un termen mai adecvat decît acel folosit în textul nostru³.

Tot astfel, nu ne vom lua răspunderea de a evalua — fie și aproximativ — importanța forțelor puse sub ordinele lui Hegesagoras cu prilejul războiului provocat de agresiunea mesambrienilor. În această privință, documentul nostru se mulțumește cu aluzii ușoare, vorbind cînd de πλοῖα μακρά, cînd de στρατιῶται. Că, prin primul termen, trebuie să înțelegem quinqueremele folosite pretutindeni în epoca elenistică⁴ e probabil, fără a o putea afirma cu toată certitudinea. Chiar dacă textul ar fi fost mai explicit în această privință, n-am putea totuși preciza din cîte unități era formată escadra trimisă în ajutorul apolloniaților. Cît de imprudent ar fi să exagerăm importanța corpului expediționar histrian în această împrejurare, am mai spus-o. Ne vom mulțumi să adăugăm că, într-o situație încă și mai gravă, războiul împotriva lui Saumakos, — care, înlăturînd pe cel din urmă Spartokid de pe tronul Bosforului, devenise stăpînul acestui regat, — locuitorii din Chersonesul Tauric, răspunzînd cererii de ajutor a trimisului lui Mithradate, Diophantos, se grăbiseră să-i pună la dispoziție trei echipaje : παραλαβὼν δὲ καὶ τῶν πολιτῶν ἐπιλέκτους, ἐμ πληρώμασι τρισί, ὄρμαθεις ἐκ τᾶς πόλεως ἁμῶν παρέλαβ[ε] μὲν Θεοδοσίαν καὶ Παντικάπαιον⁵. Orice s-ar crede însă despre importanța respectivă a celor două cetăți, potențialul de război al Histriei în vremea care ne reține atenția nu putea fi mult deosebit de acel al Chersonesului la sfîrșitul sec. II. Ne întemeiem deci pe această constatare pentru a susține că forțele comandate de amiralul Hegesagoras n-au putut fi mult superioare acelora puse la dispoziția lui Diophantos de orașul Chersonesos. Ajungem astfel la încheierea că — asemenea celor mai multe războaie dintre cetățile grecești — acel ale cărui împrejurări ne-au fost revelate de decretul pe care-l comentăm n-a putut folosi efective prea importante.

¹ Asupra acestui ofițer de marină, vezi textele adunate de Miltner, RE, XVI, col. 2031—2033; pentru pentecontarhi în armatele de uscat ale epocii elenistice, M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques*, Paris, 1949, I, p. 557—559.

² Strack, RE, XVI, col. 1889—1896.

³ Cf., cu titlu de exemplu, Herod., VII 59; Thuc., IV 11, 2; VIII 20, 1.

⁴ W. W. Tarn, *Hellenistic Military and Naval Developments*, Cambridge, 1930, p. 122—123; Cf. Miltner, s.v. *Seewesen*, RE, Supplbd. V, col. 914.

⁵ Syll., 709, rîndurile 39—40; cf. *supr.* p. 220.

Nu acesta e de altminteri interesul de căpetenic al unui document care se impune atenției cercetătorului prin numeroase alte aspecte. De aceea, faptul de a fi relevat câteva din ele, și în special de a fi aruncat puțină lumină asupra istoriei Apolloniei într-o epocă despre care s-a putut spune cu dreptate că ne era « aproape în întregime necunoscută »¹, va îndreptăți întrucitva considerațiile de pînă aci, puțin cam lungi, dar de bună seamă necesare.

ИСТРИЯ И АПОЛЛОНИЯ В ЭЛЛИНСКУЮ ЭПОХУ

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа основана на изучении недавно открытого аполлонского декрета, выпущенного в честь истрийского адмирала. Авторы данного исследования, подготовившие издание обнаруженного документа, относят его ко II веку до н.э. и намечают историю отношений между Истрией и понтической Аполлонией в эллинскую эпоху; они настаивают на военной помощи, оказанной Истрией Аполлонии по случаю войны начатой жителями Месембрии против этой крепости. Рассматривается обстановка и выявляются экономические причины конфликта, в котором участвовали и другие греческие колонии, расположенные на западном берегу Черного моря.

Полный вариант этой работы был опубликован на французском языке в журнале *Dacia N.S.*, III, 1959.

ISTROS ET APOLLONIE DU PONT À L'ÉPOQUE HELLÉNISTIQUE

RÉSUMÉ

Sur la foi d'un décret apolloniate en l'honneur d'un amiral histrien, document découvert récemment et dont ils procurent une édition où ils attribuent ce texte au IIe siècle av. notre ère, les auteurs donnent un raccourci de l'histoire des relations entre Istros et Apollonie du Pont à l'époque hellénistique.

Ils insistent sur l'assistance militaire offerte par la première cité à la seconde à l'occasion d'une guerre entreprise contre cette dernière par les habitants de Mesambria. Ils analysent également les circonstances et les causes économiques de ce conflit, dans lequel ont été impliquées aussi d'autres colonies grecques situées sur le littoral occidental de la mer Noire.

Une version intégrale en français de cette étude a été publiée dans la revue *Dacia N.S.*, III, 1959, p. 235—258.

¹ Hr. Danov, *op. cit.*, p. 130.

CICERO ÎN CILICIA *

DE

KAZIMIERZ KUMANIECKI

(Varșovia)

Cînd, la 1 mai 51, Cicero pleca din Roma, dispoziția lui nu era prea bună și, după cum afirmă chiar el într-una din scrisorile sale, « își ascundea cu greu supărarea ». Îl neliniștea mai ales situația provinciei pe care trebuia s-o preia de la predecesorul său Appius Claudius Pulcher, fratele mai mare al lui Clodius. Îl mai neliniștea și întrebarea dacă în timpul guvernării nu va trebui să se lupte cu parții, care, recîștigînd Mesopotamia în urma războiului cu Crassus, se aflau acum la Eufrat și, contînd pe simpatia populației din Asia Mică, ar fi putut invada cu ușurință Siria, trecînd lanțul munților Amanus, care formau granița între Siria și Cilicia. Lipsit cu totul de preocupări și de talente militare, Cicero nu se vedea bucuros în rolul unui viitor comandant. Pe deasupra și numărul trupelor din provincie era foarte redus, iar consulul Servius Sulpicius Rufus nu se arătase de acord cu recrutări suplimentare în Italia (Cf. *Ad fam.* 3,3,1). De aceea Cicero, chiar după plecarea sa din Roma, stăruia mereu, în scrisorile sale pe lângă Atticus, pentru ca, prin mijlocirea consulului Marcellus, acesta să obțină dreptul de a recruta trupe suplimentare. Mai mult decît orice îl chinuia însă gîndul că era silit să părăsească Italia tocmai într-o vreme cînd — după părerea lui — prezența sa în Roma era mai necesară. O hotărîre a senatului ca aceea care prevedea să se retragă lui Caesar guvernămîntul Galiei putea duce, în judecata lui Cicero, la evenimente neprevăzute și periculoase. De aceea, la plecare, acesta l-a rugat pe prietenul său Coelius Rufus să-i relateze cît mai amănunțit desfășurarea evenimentelor.

La aceste griji mari se adăugau și altele mai mici: cei 800 000 de sestertii pe care îi datora lui Caesar și pentru achitarea cărora nu înceta să ceară sprijinul lui Atticus (*Ad Att.*, 5,4 pass.); ținerca în frîu a propriei sale cohorte pretoriene, compusă din tineri nobili înclinați spre abuzuri, în sfîrșit mări-

* Paginile ce urmează reprezintă un capitol dintr-o amplă monografie închinată de autor lui Cicero, de curînd apărută în limba polonă (Varșovia, 1959).

tișul Tulliei, care tocmai divorțase de Crassipes. Unul dintre candidați, Servius Sulpicius, pentru care pețea Servilia, soția lui Appius Claudius, nu-i plăcea fiicei, iar al doilea, Dolabella, nu-l prea încânta pe tată (*Ad Att.*, 5,4,1). Dar nu numai fiica îi pricinuia neazuri lui Cicero. Nu mai puține supărări îi producea căsătoria Pomponiei cu Quintus, care putea să arunce o umbră și asupra prieteniei celor doi frați cu Atticus. În timpul șederii lui Cicero la Arcanum s-a ajuns la neînțelegeri familiale în urma căroră, jignită, Pomponia n-a mai vrut să stea la masă cu familia lui Cicero. Dacă în trecut Marcus Cicero căuta să exercite o influență moderatoare asupra impulsivului său frate, acum se situa de partea acestuia. În scrisoarea către Atticus, Cicero scrie (*Ad Att.*, 5,1,3): « Niciodată fratele meu n-a dat dovadă de mai multă dragălașenie iar sora ta de mai multă asprime. Poți să-i spui din parte-mi că, în această împrejurare, s-a purtat nepolitic ».

În drum spre Brundisium, unde trebuia să se imbarce pe o corabie spre Grecia, Cicero s-a oprit la proprietățile sale: pînă la Tusculum l-a condus Atticus, rugîndu-l să intervină în neînțelegerile dintre Quintus și Pomponia; la 3 mai s-a întîlnit cu fratele său la Arpinum; de acolo, la 4 mai, a vizitat proprietatea fratelui său de la Arcanum, cu gîndul să aplaneze neînțelegerile de care îi vorbise Atticus. Misiunea aceasta n-a prea reușit, de vreme ce s-a ajuns la o înăsprire a raporturilor dintre soți. Înainte de a-și continua drumul, Cicero și-a mai vizitat și proprietatea de la Aquinum, îndreptîndu-se apoi prin Formiae spre Minturnae, unde a ajuns la 5 sau 6 mai. Aici s-a despărțit de Aulus Torquatus, care-l însoțise tot drumul. La 7 mai Cicero a ajuns la proprietatea următoare, care se găsea pe drumul ce trecea prin Cumae. Acolo a dat parcă peste « o mică Romă, atîți oameni se strînseseră în jurul [său] » (*Ad Att.*, 5, 2, 2). Dintre cei ce l-au vizitat pe Cicero, cea mai mare bucurie i-a făcut-o Hortensius, care venise dintr-o localitate învecinată, Bauli; i-a făcut plăcere și vizita lui Gaius Furnius, ales de curînd tribun al poporului. Chiar de-atunci, Cicero i-a rugat pe toți aceștia să-l ajute, exercitîndu-și toată influența ca nu cumva să i se prelungească mandatul de guvernator al Ciliciei.

Următoarea oprire a făcut-o la proprietatea sa din Pompei, de unde la 10 mai trimite o nouă scrisoare către Atticus (*Ad Att.*, 5, 2). Toată vremea a fost neliniștit din cauza hotărîrii senatului de a i se retrage lui Caesar puterea în Galia și din cauza zvonurilor (ulterior dovedite false), după care Caesar din proprie inițiativă i-ar fi îndemnat pe locuitorii Galiei Transpadane să-și aleagă *quattuorviri* în municipii, ceea ce însemna un pas spre acordarea cetățeniei romane. În scrisoarea amintită (*Ad Att.*, 5, 2) Cicero îi scrie lui Atticus: « Mă tem de mari tulburări. Însă știri mai precise voi afla de abia de la Pompeius ».

Ultima proprietate a lui Cicero, situată în sudul Italiei, era Pompeianum, așa că pentru restul drumului era nevoit să profite de ospitalitatea unor cunoscuți. Noaptea de 10 spre 11 mai și-a petrecut-o în *ager Trebulanus*, la cunoscutul său Pontius; la 11 mai spre seară a ajuns la Beneventum și de acolo a trimis din nou o scrisoare către Atticus (5, 3). În aceasta, Cicero se ocupă din nou de toate problemele care-l nelinișteau, și anume: căsnicia Tulliei și candidații la mina ei, datoria către Caesar și recrutarea de trupe suplimentare. Problema datoriei apare în scrisorile următoare, din Venusia și Tarent, redac-

tate la 15, respectiv 19 mai (*Ad Att.*, 5, 5 și 5, 6), și expediate imediat după sosirea sa la Tarent. Aici a fost, timp de 3 zile, oaspetele lui Pompeius, care se afla în localitate pentru o cură. Din motive lesne de înțeles, Cicero nu putea să-și informeze, în scris, prietenul despre convorbirile intime cu Pompeius. Totuși, într-o frază adresată lui Atticus, lasă să se înțeleagă esențialul acestor convorbiri: « plecînd de aici, am lăsat în Pompeius un cetățean eminent, cît se poate de decis să respingă lucrul de care ne temem » (*Ad Att.*, 5, 7).

După o ședere de 3 zile la Tarent, Cicero a ajuns la Brundisium în ziua de 22 mai (*Ad fam.*, 3, 3, 1), unde a rămas 12 zile (*Ad Att.*, 5, 8, 1). La această întîrziere l-au silit atît « o boală ușoară » (*Ad Att.*, 5, 8, 1), cît și așteptarea lui Pomptinus, care urma să-l însoțească în calitate de legat.

Deoarece se temea de un război cu parții, Cicero se străduia să-și aleagă ca legați oameni cu experiență militară, cîștigînd pentru această funcție pe fratele său Quintus, pe Gaius Pomptinus, pe Marcus Anneius și pe Lucius Tullius; dintre aceștia, cel mai mult se putea bizui pe fratele său, care, sub conducerea lui Caesar, făcuse școală serioasă în Galia, unde condusesese singur mari unități militare; putea conta de asemenea și pe Gaius Pomptinus, care la vremea sa, în timpul consulatului lui Cicero, arestase pe conjurați pe Pons Mulvius, iar mai tîrziu, în anul 61, ca guvernator al Galiei Narbonensis, învinsese pe allobrogi și celebrase un triumf în anul 54; totuși, cu Pomptinus nu s-a întîlnit la Brundisium, ci de abia la Atena. La Brundisium l-a ajuns pe Cicero știrea că Milo, pe care-l apăraseră altă dată în fața judecătorilor se plînge de faptul că prin intermediul unui libert al Terenției ar fi cumpărat o parte a bunurilor condamnatului, confiscate după proces. Cicero se adresează lui Atticus cu rugămîntea să cerceteze întreaga problemă, explicîndu-i că, după sfatul lui Duronius, unul din prietenii lui Milo, permisesese lui Filotimus să intre în asociație cu cumpărătorii bunurilor acestuia, pentru ca nu cumva un cumpărător cu totul străin și rău voitor să-l lipsească pe Milo cu totul de sclavi și pentru ca să se asigure zestrea Faustei, soția acestuia (*Ad Att.*, 5, 8). Totuși, dacă lucrul era de natură a produce nemulțumiri lui Milo, Filotimus n-avea decît să se retragă din asociație; hotărîrea rămînea la aprecierea lui Atticus (*Ad Att.*, 5, 8, 3): « Hotărăște ceea ce ți se va părea mai potrivit cu onoarea, numele și interesul meu ». La Brundisium Cicero l-a întîlnit pe Quintus Fabius, legatul lui Claudius Pulcher, guvernatorul Ciliciei, care i-a arătat copia scrisorii prin care guvernatorul aducea la cunoștința senatului eliberarea a numeroși soldați. E cert că asigurarea lui Fabius că în clipa plecării sale din provincie efectivul trupelor nu fusese încă micșorat, nu-l putea bucura prea mult. Două scrisori ale lui Cicero către Claudius Pulcher, deși foarte cordiale, conțin o anumită notă de neliniște; se desprinde din ele teama pentru situația provinciei. Caracteristic din acest punct de vedere sînt următoarele două propoziții (*Ad fam.*, 3, 3, 2): « Din considerație pentru tine, sînt de acord cu tot ce vei decide, dar sînt ferm convins că vei hotărî tot ce vei socoti că-mi este favorabil ». Noua prietenie, care data din timpul funcției de augur a lui Cicero, cînd aceasta fusese asistat de Claudius, era pusă acum la încercare.

În jurul lui 5 iunie Cicero a părăsit Brundisium și s-a îndreptat spre Dyrrachium, plutind apoi de-a lungul țărmului ca să ajungă la 14 iunie la Actium, în golful Ambraciei. A călătorit încet, oprindu-se mai mult la Corcyra și pe insulele Sybotice, între Corcyra și Actium. Deoarece frații Cicero navigau

de-a lungul posesiunilor din Epir ale lui Atticus, erau aprovizionați din belșug cu de-ale mîncării, ceea ce le-a permis aranjarea unor mese « demne de preoții salieni » (*Ad Att.*, 5, 9, 1). Tot grupul a ajuns la Actium în cea mai bună dispoziție. Aici trebuia să se ia o hotărîre în privința drumului spre Atena. Cicero a ales calea de uscat, nevoind să se expună oboselilor plutitului și ale înconjurării capului Leucas; de bună seamă că și considerațiile pentru *decorum* au jucat un rol important. I se părea că apariția sa la Patras pe niște corăbii mici și fără bagaje n-ar corespunde demnității unui proconsul. S-a îndreptat prin urmare către Atena pe uscat. În scrisoarea către Atticus din etapa aceasta, Cicero arată că s-a decis să se poarte cu grecii « cît mai modest și cu măsură »; totodată își reînnoiește rugămîntea de a se preîntîmpina din vreme o eventuală prelungire a guvernării sale și îi aduce aminte lui Atticus de necesitatea plătirii datoriei către Caesar.

La Atena Cicero a ajuns în jurul lui 25 iunie, locuind la filozoful academic Aristus, fratele cunoscutului conducător al Academiei, Antiochos din Ascalon (*Ad Att.*, 5, 10, 5). Și Quintus a locuit la un filozof, la cunoscutul epicureu Xenon, a cărui locuință se afla în apropierea casei lui Aristus. Șederea la Atena, în mijlocul filozofilor și a « podoabelor orașului », i-a produs lui Cicero multă plăcere. Printre cei mai apropiați însoțitori și prieteni ai săi se număra la data aceea dușmanul său de odinioară, Caninius Gallus, care în tot timpul șederii la Atena nu s-a dezlipit de lîngă el. Cicero și-a recîștigat liniștea, cînd, după sosirea mult așteptatului Pomptinus, legatul său, și aceea a prietenului său Tullius (*Ad Att.*, 5, 11, 4), n-a mai lipsit nimeni dintre funcționarii și legații care-l însoțeau. Comportarea parților îl umplea de speranțe pentru viitor și tot ce-și dorea era doar « ca zeii să facă să fie întotdeauna așa » (*ib.*). Se bucura mai ales de purtarea suitei sale despre care scria: « Te asigur că pînă acum nici eu și nici vreunul dintre însoțitorii mei n-am constituit o povară nici pentru orașe, nici pentru persoanele particulare; nu luăm nici măcar ceea ce ne permite legea Iulia. Toți însoțitorii mei au hotărît să păstreze bunul meu nume » (*Ad Att.*, 5, 10, 2). În scrisoarea din 6 Iulie (*Ad Att.*, 5, 11, 5) Cicero constată: « De-a lungul drumului meu prin Grecia, lumea se uită cu admirație la mine. Nu am nici un motiv, pînă acum, să mă plîng de oamenii mei și mi se pare că ei își dau seama de firea mea, de misiunea lor și de condițiile în care i-am luat cu mine. Se îngrijesc de cinstea mea și dacă zicătoarea — « cum e stăpîna... » e adevărată, nu se vor schimba nici pe viitor ».

În timpul șederii sale la Atena, Cicero a intervenit în problema ruinelor casei lui Epicur: ele se găseau pe terenul destinat de către Areopag nobilului roman exilat Gaius Memmius. Deoarece Patron, conducătorul de atunci al școlii epicureice, și alți epicurei țineau foarte mult ca acest teren să nu fie acoperit de construcții, s-au adresat lui Cicero, rugîndu-l să intervină, cită vreme se găsea încă la Roma. Acum însă, profitînd de prezența lui la Atena, au hotărît să se ocupe îndeaproape de această problemă. La rugămîntea lor, Cicero s-a adresat în scris lui Memmius, care la acea dată lipsea din Atena, ca să renunțe la construirea unei clădiri pe acel loc. Cicero subliniază în această scrisoare că, avînd în vedere prietenia care-l leagă de Patron, ține să fie luată în considerare cererea epicureilor, deși el nu împărtășește părerile lor filozofice. În această scrisoare îi demonstrează lui Memmius că nu trebuie să se

opună unui astfel de «mărunțiș», dacă Patron ține atât de mult la aceste ruine. «Ar fi mai greu să ți se ierte ție decît lui, mai ales că vă certați pentru un amănunt... Dacă ar fi să-i criticăm zelul, ar trebui să condamnăm întreg felul său de viață și de gîndire, conforme cu filozofia sa. Însă, pe Hercules, nici față de el și nici față de alți epicurei nu simt vreo repulsie deosebită: mai degrabă trebuie să-l iertăm că se îngrijește atât de mult de un asemenea lucru și aceasta cu atât mai mult cu cît nu o face din rea voință, ci din prostie» (*Ad fam.*, 13, 1, 4). Cicero își încheie scrisoarea cu cuvintele: «Te rog deci să scrii oamenilor tăi să obțină revocarea hotărîrii Areopagului, cu propriul tău consimțămînt» (*Ad fam.*, 13, 1, 5). Din această scrisoare reiese o adîncă omenie și respectul pe care Cicero știe să-l manifeste față de o concepție diferită de a sa; mai trebuie admirată și măestria cu care folosește argumentele spre a convinge pe cel căruia îi este adresată scrisoarea.

Primele știri trimise de către Coelius Rufus, Cicero le-a primit încă înainte de plecarea sa de la Atena. Coelius Rufus, vechi prieten al lui Cicero, a luat în serios rugămîntea acestuia, dar, deoarece era prea leneș ca să transcrie personal toate edictele și hotărîrile senatului și să înregistreze toate zvonurile care circulau prin oraș, a angajat în acest scop pe cineva anume (*Ad fam.*, 8, 1, 1). Acesta nu a neglijat să-i transmită lui Cicero chiar numele gladiatorilor care apăreau în arenă și lista proceselor amîinate (*Ad fam.*, 2, 8, 1). Scrisoarea din 25 mai, anexată acestui pachet de știri, cuprindea de altfel și două informații interesante și adevărate: amînarea de către consulul Marcellus, pînă la 1 iulie, a propunerii «referitoare la urmașul lui Caesar în Galia» și zvonurile cu privire la Caesar: acesta ar fi fost asediat de către bellovaci și izolat de restul armatei. După relatarea lui Coelius, adversarii lui Caesar erau bucuroși de acest insucces, dar se temeau să vorbească deschis despre el. Unul dintre cei mai înrăiți optimați, Domitius Ahenobarbus ar fi răspîndit toate acestea pe ascuns «ducînd degetul la gură». Alături de aceste știri Coelius transmitea și un zvon care l-a înveselit desigur pe fostul consul. Imediat după plecarea lui Cicero, s-a răspîndit vestea că ar fi fost omorît, în timpul călătoriei, de dușmanul său Quintus Pompeius, fostul tribun al poporului, care se afla în exil (*Ad fam.*, 8, 1, 3—4).

Primind atîtea știri, dovada marelui zel al tînărului său prieten, de bună seamă Cicero a zîmbit, de vreme ce în scrisoarea prin care confirmă primirea lor menționează că nu-l interesează lista proceselor amîinate și nici lista gladiatorilor: «N-am pretenția să-mi relatezi nici măcar cele mai importante lucruri, dacă nu mă privesc personal. Nu aștept de la tine știri despre prezent ci — ca de la un om înzestrat cu darul previziunii — despre viitor» (*Ad fam.*, 2, 8, 1).

Călătoria de la Atena la Efes a durat 16 zile. Corăbiile rhodiene cu fundul plat, pe care călătorea Cicero cu suita sa, nu ofereau suficientă siguranță în perioada întemperiilor, iar marea era furtunoasă. De aceea Cicero nu se grăbea și se oprea chiar pe insulele mici. Încă din prima zi de călătorie a început să sufle un vînt potrivnic, încît cu greu au ajuns la capul Zoster, unde au așteptat toată ziua următoare, adică 7 iulie, o schimbare a vîntului. La 8 iulie a părăsit Zoster-ul, pe o vreme frumoasă și, oprindu-se pe insulițele Keos, Gyaros și Siros, au ajuns la 11 iulie la Delos. Pe insulița Gyaros îl aștepta a doua scrisoare a lui Coelius (*Ad fam.*, 8, 2, 1). Ea aducea știrea neplăcută că pe Messalla, care fusese achitat în procesul *de ambitu*, îl amenința

un nou proces pe baza legii *de sodaliciis*. Din Delos Cicero trimite o scrisoare către Atticus și Hortensius cu rugămintea de a-l ajuta pe Messalla (*Ad Att.*, 5, 12, 2).

Șederea în insula Delos s-a prelungit din nou, în așteptarea unor vânturi favorabile, care să permită continuarea navigației spre Samos. Acolo îl așteptau numeroase delegații ale orașelor grecești și multe persoane particulare, care doreau să discute treburile lor cu noul guvernator. La fel s-au petrecut lucrurile și la Efes, unde Cicero a ajuns la 22 iulie, salutat deopotrivă de arendașii veniturilor publice și de reprezentanții orașelor grecești. Fără îndoială că interesele acestor două grupe erau contradictorii, deoarece în toate provinciile romane arendașii căutau să stoarcă cât mai mult de la populația locală. Cicero, ca toți guvernatorii « drepti », socotea că trebuie să « satisfacă ambele părți » (*Ad Att.*, 5, 13). Sarcina aceasta îi era ușurată de faptul că, în clipa sosirii, convențiile între arendașii impozitelor și reprezentanții orașelor erau deja încheiate. Totuși, chiar la Efes, noul guvernator a putut face cunoștință cu metodele teroriste de exploatare folosite de predecesorul său Appius Claudius Pulcher. Printre delegațiile venite să-l salute pe Cicero la Efes, se afla și delegația orașului Salamina din insula Cipru, care făcea parte din provincia Cilicia și care s-a plîns de actele de samavolnicie săvîrșite de prefectul de acolo, Scaptius. Acesta era un cămătar, care împrumutase orașului Salamina o sumă de bani cu o dobîndă anuală de 48%, în timp ce procentele normale erau doar de 12%. În realitate, creditorul orașului nu era Scaptius, ci ginerele lui Appius, Marcus Brutus, care în calitate de senator nu avea voie să se ocupe cu camăta în mod oficial. Avînd în vedere jena financiară în care se găsea orașul grevat peste măsură de procente, Brutus urmărea să stoarcă pentru orice eventualitate sumele datorate. Cu ajutorul socrului său obținuse ca Scaptius să devină prefect al Salaminei, ceea ce a făcut posibilă strîngerea datoriilor împreună cu procentele cămătărești. Scaptius, avînd la dispoziție o unitate de cavalerie, a împins atît de departe lipsa de scrupule în urmărirea datoriilor încît a înconjurat cu armată clădirea consiliului orașenesc, cu care ocazie cinci consilieri au murit de foame. Informat de aceste lucruri, Cicero a îndepărtat fără întîrziere armata de pe insulă, rechemîndu-l și pe Scaptius din funcția pe care o ocupa; totodată a stabilit principiul că, în timpul guvernării sale, nici un om de afaceri nu va putea să ocupe o funcție militară.

În Efes, Cicero a zăbovit 4 zile, primind pe prietenul său Nigidius Figulus și pe filozoful Kratypos, ambii veniți în mod special de la Mitilene ca să-l întîlnească. La 26 iulie Cicero a părăsit Efesul și în ziua următoare ajunge la Tralles. Aici îl aștepta Lucius Lucilius cu o scrisoare din partea lui Appius Claudius și cu știrea că pe acesta din urmă nu-l va mai găsi în Laodicea, deoarece pornise spre Tarsos. Cicero a căpătat astfel certitudinea că Appius evită să-l vadă, deoarece nici întîlnirea anterioară, fixată de Appius în Pamfilia, la Side, nici acea de acum, din Laodicea, n-au avut loc. Cu toate acestea Cicero i-a trimis lui Appius o scrisoare politicoasă (*Ad fam.*, 3,5), asigurîndu-l de prietenia și de recunoștința sa pentru faptul de « a fi pregătit totul astfel, încît să ușureze activitatea noului guvernator », indicîndu-i totodată și traseul călătoriei sale mai departe (*Ad fam.*, 3, 5, 2). Cu excepția acestor neajunsuri, Cicero continua să fie în cea mai bună dispoziție la Tralles. Îl bucura primirea

favorabilă făcută de greci și faptul că, în legătură cu aceasta, « nu a mai dat loc la nici un fel de cheltuieli » (*Ad Att.*, 5, 14, 2). De asemenea a primit cu mulțumire știrea că parții stăteau liniștiți, că Appius a potolit o răscoală a trupelor și că solda de la 15 iulie fusese plătită (*ibidem*). Totuși, la 31 iulie această dispoziție sufletească s-a schimbat, în orașul Laodicea.

Ca să avem o imagine mai clară a situației, trebuie amintit că în componența provinciei a cărei administrare o prelua Cicero intrau, în afara Ciliciei, și 3 dieceze asiatice, mai precis frigiene: Pamfilia, Lykaonia cu orașele Ikonium, Isauria, Pisidia și insula Cipru. Laodicea era prin urmare primul oraș în care Cicero apărea în calitate de guvernator. Iată cum descrie el impresiile sale din acest oraș (*Ad Att.*, 5, 15, 1—2): « ... Mă întreb cum trăiesc aici? ... Mi-e dor de lume, de for, de Roma, de casă, de voi ... Aici am cheltuieli uriașe. Dezinteresarea materială, pe care, după sfatul tău, am luat-o ca principiu, este împinsă atât de departe încît mă îndoiesc că-ți voi putea plăti datoria fără a contracta un nou împrumut. Nu dau la iveală rănilor făcute acestei provincii de către Appius, dar ele sînt atât de uriașe, încît nu e posibil să le acopăr ». Rănilor acestea i se arătau tot mai limpede, pe măsură ce vizita celelalte orașe ale diecezelor asiatice. După Laodicea, Cicero, a vizitat Apamea, unde a zăbovit 4 zile, apoi Synnada, unde s-a oprit 3 zile, în sfîrșit Philomelium, unde de asemenea a petrecut 3 zile (*Ad fam.*, 15, 4, 2). « Pretutindeni — scrie el lui Cato, — făcînd cunoscut edictul meu pretorian în numeroase adunări, am ușurat orașele de impozitele nemăsurate, de camăta grea și de datoriile contractate cu procente foarte mari ». Lui Atticus îi caracterizează astfel situația din provincie: « Nicăieri n-aud altceva decît că nimeni nu poate să plătească impozitele fixate și că au trebuit să vîndă tot ce aveau. Pretutindeni se aud numai plîngeri și se văd doar pustiiri, care nu sînt opera unui om, ci a unei fiare sălbatice. Ce să-ți mai spun? Sînt dezgustat » (*Ad Att.*, 5, 16, 2).

Dintre multele plîngeri înfățișate lui Cicero, unele îl atacau pe Appius fățiș. La fel ca și alți guvernatori, acesta urmărise ca orașele provinciilor guvernate de el, după terminarea perioadei sale de guvernare, să trimită la Roma delegații cu laude la adresa guvernatorului abia ieșit din funcție. Delegațiile acestea erau foarte costisitoare și grevau în mod inutil echilibrul bugetar zdruncinat al provinciei jefuite. La Apamea, delegația orașului s-a plîns de suma prea mare legată de cheltuielile călătoriei (*Ad fam.*, 3, 8, 2). După ce a ascultat delegația, Cicero a făcut cunoscut că el nu se împotrivesc ca delegații înșiși să acopere cheltuielile drumului, dar nu a fost de acord ca aceste cheltuieli să greveze bugetul orașului. În afară de aceasta a interzis orice fel de plecări din provincie fără aprobarea sa. Aflînd de această hotărîre, Appius a interpretat-o ca pe o măsură îndreptată împotriva sa, ceea ce desigur că era adevărat, deoarece pe Cicero îl iritase comportarea lui Appius, care, evitînd întîlnirea cu succesorul, își prelungea în felul acesta guvernarea. Într-adevăr, în timpul cînd Cicero făcuse cunoscut edictul său pretorian și ținea judecăți la Laodicea, Apamea și în alte orașe, Appius făcea același lucru la Tarsos. Deocamdată însă Cicero nu avea destul timp ca să se apuce de punerea în ordine a administrației provinciei, deoarece mult mai importantă era punerea în ordine a chestiunilor militare. Ca urmare a răscoalei nu de mult potolite a trupelor, la Philomelium se găseau 5 cohorte fără comandanți și chiar fără centurioni, în timp ce restul armatei stătea în tabără în Lycaonia (*Ad fam.*,

15, 4,2). Din ordinul lui Cicero, Marcus Anneius urma să conducă toată armata la Iconium, cel mai mare oraș al Lycaoniei, iar Cicero însuși se ocupa cu strângerea unui corp de veterani și a unor unități de cavalerie și de trupe auxiliare, procurate de regii aliați cu Roma. La 17 august Cicero a ajuns la Iconium, iar la 28 august și-a trecut în revistă trupele, destul de puține la număr. Acestea cuprindeau abia două legiuni, despre care Coelius scria că « n-ar putea apăra nici măcar o trecătoare » (*Ad fam.* 8, 5, 1). La 29 august, când a avut intenția să plece în Cilicia, au apărut la el trimișii regelui Antiochus din Commagene, aliatul romanilor, cu știrea neliniștitoare că unități importante ale parților, sub conducerea prințului moștenitor Pacorus, trec Eufratul. Desigur că nu se putea bănui în ce direcție vor lovi parții și dacă vor ataca Syria sau și Cappadocia, stăpinită de prietenul romanilor, Ariobarzanes. Cicero conștient pe cohorta pretoriană, care se afla la Epiphania și care, până la un punct, reprezenta o apărare pentru cele două trecători ce duceau din munții Aman în Cilicia, a socotit că cea mai amenințată este Cappadocia și a considerat oportun să-l apere pe Ariobarzanes. A pornit prin urmare cu armata de-a lungul lanțului munților Taurus, care separă Cappadocia de Cilicia, pentru ca, în caz de nevoie, să poată trece armata și în Cilicia. Pe drum a trimis o scrisoare lui Appius Claudius, cerându-i să-i trimită cohortele care-i mai lipseau; cu toate pretențiile pe care le conținea, scrisoarea era formulată pe un ton prietenesc (*Ad fam.*, 3, 6). Trecând granița Cappadociei, Cicero a stat cu tabăra sa 5 zile (de la 19 până la 24 septembrie) în localitatea Cybistra, până când a aflat că parții nu amenință Cappadocia, ci dimpotrivă au atacat Syria. În timpul șederii sale lângă Cybistra, Cicero era foarte încrezător. Este adevărat că armata sa era puțin numeroasă, dar Deiotarus, regele Galatiei, aliat al romanilor, trimisese soli cu promisiunea că se va înfățișa și el curînd, ceea ce însemna dintr-o dată o dublare a armatei. « ... De va fi nevoie » — scrie Cicero lui Atticus (5, 18, 2) — « ne vom apăra cu arma, sau măcar în întărituri ». I-a dat curaj și credința aliaților. « Am aliați mai credincioși decît oricare alt comandant, aliați pentru care blîndețea și dezinteresarea mea materială apar de-a dreptul de necrezut » (*ibidem*). Prezența lui Cicero în Cappadocia a întărit poziția lui Ariobarzanes față de supușii săi, deoarece unii dintre ei formaseră un complot împotriva regelui urît, atrăgînd în acest complot și pe fratele regelui, pe care l-au îndemnat să primească coroana (*Ad fam.*, 15, 2, 6). Prezența trupelor romane a frînat și intențiile preotului suprem al templului Bellonei din Comana, care, avînd « destulă cavalerie, infanterie și bani », vroia să-l răstoarne pe Ariobarzanes, devotat romanilor (*Ad fam.*, 15, 4, 6); acum însă, sub presiunea trupelor lui Cicero, acesta a fost silit « să renunțe de bună voie la domnie », iar, « regele fără a scoate sabia și fără tulburări și-a întărit puterea și domnia ».

Astfel, Cicero, sînd cîteva zile în Cappadocia, a îndeplinit hotărîrea senatului, care ordonase apărarea regelui credincios romanilor. Prezența lui Cicero la Cappadocia a avut o importanță mare pentru afacerile interne ale acestei țări, deoarece i-a permis să arunce o privire și asupra situației financiare, care depindea de cămătarii romani. În scrisoarea către Atticus (6, 1, 4), el descrie astfel lucrurile: « Nu găsești în toată lumea un regat mai jefuit, un rege mai sărac ». Nici măcar impozitele extraordinare impuse supușilor n-au putut ajunge pentru plata procentelor pentru sumele împrumutate numai

de la Pompeius. Printre creditorii regelui se număra și Brutus, care, direct și prin intermediul lui Atticus, căuta să-l convingă pe Cicero să strângă procentele de la Ariobarzanes. Deoarece regele era gata să ofere lui Cicero o sumă de bani pentru ajutorul dat, Cicero a hotărît să renunțe la această sumă și să-l determine pe rege s-o plătească lui Brutus. Regele a fost de acord cu această înțelegere, dar în cele din urmă și-a schimbat hotărîrea, atunci cînd agenții lui Pompeius i-au cerut să plătească mai întîi lui Pompeius; plata celor 200 talanți datorăți lui Pompeius regele s-a obligat s-o facă în decurs de 6 ani. Prin urmare Cicero a trebuit nu o dată să-i aducă aminte regelui Ariobarzanes de obligația față de Brutus; în iunie 50 Brutus a reușit să încaseze de la rege o sută de talanți (*Ad Att.*, 6, 3, 5). Avînd în vedere datoriile mari ale lui Ariobarzanes la bogătașii romani, nu e de mirare că aceștia erau interesați în menținerea la putere a datornicului lor, deoarece o dată cu căderea acestui « rege respectuos față de zei și prieten al romanilor » (*Ad fam.*, 15, 2, 4), și-ar fi pierdut și ei creanțele lor.

Scrisorile și informațiile care soseau în timpul acesta de la diferiții prieteni ai lui Cicero arătau că parții se îndreaptă în direcția Syriei. Avînd în vedere aceasta, Cicero a hotărît să se retragă din Cappadocia, și, trecînd peste munții Taurus, să intre în Cilicia; după un marș forțat a ajuns la 5 octombrie la Tarsos. Părăsind Cybistra, Cicero a trimis un raport, « consulilor, pretorilor, tribunilor poporului și senatului » (*Ad fam.*, 15, 1, 5); dacă pînă atunci fusese încrezător în fața pericolului care amenința atît din partea parților cît și a localnicilor, acum Cicero nu ascunde gravitatea situației și o prezintă așa cum este: « ...dacă nu veți trimite o armată ca acea pe care o trimiteți de obicei într-un război mare, se va ivi primejdia pierderii acestor provincii din care poporul roman scoate venituri mari. Nu se poate conta pe încorporarea cetățenilor romani care locuiesc în această provincie, deoarece sînt foarte puțini, iar și cei ce sînt fug de frică... Cît privește ajutoarele aliaților, datorită asprimii și nedreptății guvernării noastre, sînt fie atît de neînsemnate că nu reprezintă un ajutor, fie atît de dușmănoase față de noi încît — pe cît se pare — nici nu se poate conta pe ele și nici nu se poate avea încredere în ele... În ceea ce mă privește pe mine, deși nu am decît o mîină de soldați, nu-mi va lipsi curajul și — sper — nici înțelepciunea ».

La Tarsos nu l-a mai găsit pe Appius Pulcher, care între timp părăsise provincia. Cicero a ordonat să fie ocupați munții Aman, care despărțeau Cilicia de Siria, iar el și-a așezat tabăra lângă Epiphania, la 10 octombrie. Aici a aflat că situația se schimbase radical (*Ad fam.*, 15, 4). Parții, care asediaseră capitala Syriei, se retrăseseră, iar cvestorul Cassius îi urmărea cu armata. Primejdia fusese înlăturată fără participarea lui Cicero. Acesta însă nu vroia să se întoarcă fără laurii militari. Avînd în vedere că triburile de munteni, care simpatizau cu parții, se răsculaseră împotriva puterii romane, Cicero a hotărît să « le pacifice ». Cele două legiuni aflate sub ordinele sale au executat această acțiune fără trudă și fără a se expune la vreun pericol. Despre aceste întîmplări relatează astfel în scrisoarea către Cato (*Ad fam.*, 15, 4, 8—9): « La 12 octombrie am pornit cu armata fără bagaje și a treia zi dimineața am fost pe vîrfurile munților Amanus. Aici am împărțit cohorțele și unitățile auxiliare; o grupă era condusă de mine împreună cu fratele meu, în calitate de legat. A doua de legatul Gaius Pomptinus, iar a treia de Marcus Anneius și de Lucius

Tullius. Majoritatea triburilor le-am atacat pe neașteptate și, tăindu-le drumul, le-am nimicit cu totul sau le-am luat în captivitate. Am cucerit Erana, principală localitate a Amanului, care mai degrabă seamănă cu un oraș decât cu un sat și de asemenea și Sepyra și Commoris, — care se află în partea stăpinită de Pomptinus; ei s-au apărat cu vitejie din zorii zilei pînă la ora 4 după masă. După ce am omorît mulți dușmani, am cucerit și alte 6 fortărețe, iar multe le-am ars. După aceasta ne-am așezat tabăra, timp de 4 zile, lângă altarele lui Alexandru, și în acest timp am exterminat resturile acestor munteni tîlhari și am devastat țara pînă la granițele provinciei mele». La 17 octombrie armata l-a aclamat pe Cicero ca *imperator*. La laurii oratorului s-au adăugat laurii de conducător militar.

Simțul dezvoltat al umorului și aprecierea corespunzătoare a posibilităților sale sînt atestate de cuvintele din scrisoarea sa către Atticus. Menționind că timp de cîteva zile și-a așezat tabăra în același loc cu Alexandru cel Mare, adaugă: «Este un general ceva mai bun decât mine și decât tine» (*Ad Att.*, 5, 20, 3). Cu toate acestea, orgoliul înnăscut nu l-a lăsat să nu folosească această victorie pentru autoreclamă. Ca să umfle faptele sale de arme n-a șovăit să retușeze anumite amănunte. Dacă în scrisoarea către Cato scrie, în conformitate cu realitatea, că a procedat la acțiunea de pacificare de abia după primirea știrii despre retragerea părților de lângă Antiohia (*Ad fam.*, 15, 4, 7—8), în scrisoarea către Atticus (5, 20, 3), mai întîi vorbește despre victoria sa și de abia după aceea adaugă: «Ecoul sosirii mele i-a umplut de frică pe parși și i-a dat curaj lui Cassius, închis în Antiohia, care a ajuns din urmă pe fugari și a repurtat o victorie mare asupra lor». Astfel unea printr-un raport de cauzalitate acțiunea de pacificare cu victoria lui Cassius asupra părților.

Dorința de-a repurta un triumf l-a ispitit de asemenea și pe noul guvernator al Syriei, Bibulus, care, mergînd pe urmele lui Cicero, a întreprins și el o acțiune de pacificare cu un rezultat mai puțin favorabil, deoarece cu această ocazie a pierdut o cohortă împreună cu comandanții ei (*Ad Att.*, 5, 20, 4).

Lui Cicero însă nu-i ajungea victoria aceasta și proclamarea sa ca *imperator* de către armată. Ca să-și întărească și mai mult gloria de comandant a hotărît la 18 octombrie să intre în partea independentă a Ciliciei și să cucească orașul fortificat Pindenissus. Pretextul acestei agresiuni întru nimic justificate l-a găsit ușor, după cum citim în scrisoarea către Cato (*Ad fam.*, 15, 4, 10). «Deoarece locuitorii din Pindenissus au dat adăpost sclavilor fugiți de la noi și au așteptat cu nerăbdare sosirea părților, am socotit că, pentru onoarea statului roman, este de datoria mea să potolesc obrăznicia lor și prin aceasta să înfrîng mai ușor rezistența altora, care nu sînt mulțumiți cu stăpînirea mea». Asediul orașului Pindenissus a durat 57 zile și s-a terminat cu distrugerea și incendierea orașului în prima zi a Saturnalelor (17 decembrie). Toată prada a fost împărțită soldaților. În ziua a treia a Saturnalelor, adică 19 decembrie, cînd Cicero îi scria lui Atticus (5, 20, 5), de pe urma vînzării sclavilor se încasaseră douăsprezece milioane de sesterți. Cicero nu avea nici o îndoială în privința caracterului just al agresiunii sale, iar armata sa, care în timpul asediului nu pierduse nici un soldat, a sărbătorit vesel Saturnalele. După cucerirea orașului Pindenissus, Cicero a luat ostatici «de la

tribul nu mai puțin obraznic și dușmănos romanilor al tebaranilor învecinați» (*Ad fam.*, 15, 4, 10), după care i-a poruncit lui Quintus să organizeze două tabere de iarnă pentru armată «în satele cucerite sau care nu erau încă cu totul pacificate». El însă a părăsit pe dată Cilicia și s-a îndreptat spre dioceseze asiatice, spre Laodicea.

Dacă după victoria asupra muntenilor din Aman n-a trimis nici un fel de raport senatului, acum, după cucerirea orașului Pindenissus, Cicero începe să viseze la un triumf, iar pentru început la suplicații solemne, datorite unei victorii repurtate în baza unei hotărâri a senatului. În scopul acesta a scris în ianuarie un raport (care nu s-a păstrat) despre succesele repurtate și o scrisoare către Cato (*Ad fam.*, 15, 4), în care îl ruga destul de insistent să vorbească în senat pentru acordarea unei suplicații. Dar în această problemă s-a înșelat în privința prietenului său. Cato, ce-i drept, l-a lăudat pe Cicero și a prezentat un proiect de hotărâre care atesta că «Cicero prin înțelepciunea și dezinteresarea sa a apărat provincia, l-a salvat pe regele Ariobarzanes și regatul său și a întărit atașamentul aliaților față de republică», totuși, s-a pronunțat împotriva decernării unei suplicații (*Ad fam.*, 15, 5). În afară de Cato, împotriva suplicației s-au pronunțat și un oarecare Favonius, dușmanul lui Cicero, și Hirrus, care fusese înfrânt în alegerile de edil (*Ad. Att.*, 7, 1, 7). În ciuda acestor trei glasuri, hotărârea referitoare la suplicație a trecut fără greutate prin senat și Cicero a putut să fie mulțumit. Mult timp însă a dăinuit în sufletul lui durerea pentru faptul că în acest caz Cato se ținuse atât de riguros de principiul, care altminteri nu mai era respectat de mult, după care o *supplicatio* trebuie să fie hotărârită doar în cazul unei victorii mari, când sînt omoriți cel puțin 5000 de dușmani. În cazul lui Bibulus, Cato s-a pronunțat pentru o suplicație strălucită de 20 de zile. Chiar după un an Cicero îi scria încă lui Atticus: «Scuză-mă că nu pot să suport aceasta și nu o voi suporta» (*Ad Att.*, 7, 2, 7). În aceeași scrisoare îl asigura pe Atticus că dintru început nu s-a gîndit de loc la triumf și că aceasta i-a venit în cap abia după scrisoarea nerușinată a lui Bibulus către senat și după suplicația hotărîrită în cinstea aceluia, «care cît timp dușmanul era de partea aceasta a Euftratului nu s-a mișcat de loc» (*Ad Att.*, 7, 2, 6). Nedreptatea pe care o simțea Cicero a fost întreținută intenționat de către Caesar, care, dorind să despartă pe cei doi vechi prieteni, îi stîrnea felicitîndu-l deosebit de călduros pe Cicero pentru victoria sa și compătîmîndu-l din pricina nedreptății pe care i-o făcuse acest «Cato nerecunoscător» (*Ad Att.*, 7, 1, 7; 7, 2, 7).

Despre situația din capitală, într-a doua jumătate a anului 51, Cicero era informat în permanență mai ales de Coelius, deși cu mare întîrziere, deoarece scrisorile de la Roma în Cilicia ajungeau de abia după 6 săptămîni. Astfel a aflat de rezultatele alegerilor pentru anul 50, în care au ieșit consuli Marcellus și Paulus, edil a rămas Coelius iar unul dintre tribunii poporului, tînărul Scribonius Curio. De alegerea lui Curio erau mulțumiți nu numai Coelius dar aproape întreaga *nobilitas*, deși unii dintre membrii ei se temeau — pe drept cuvînt, cum s-a arătat mai tîrziu — de trecerea lui Curio în tabăra lui Caesar. Coelius era totuși neîncrezător și-l asigura pe Cicero că noul ales va prefera să se alătore senatului și «oamenilor cinștiți» (*Ad fam.*, 8, 4, 2). În februarie îl informa pe Cicero de atașamentul lui Curio pentru Pompeius și de intenția lui hotărîrită de a-l combate pe Caesar (*Ad fam.*, 8, 10 din 18 noiem-

bric). Asigurarea aceasta totuși nu l-a convins prea mult pe Cicero, care-l cunoștea probabil mai bine pe Curio și avea îndoieli în privința constanței părerilor lui politice. În legătură cu aceasta, este caracteristică scrisoarea lui Cicero către tribunul proaspăt ales, în care citim următoarea frază (*Ad fam.*, 2, 7, 1—2): «Nimeni nu te poate sfătui mai bine decât te poți sfătui tu însuși și niciodată n-ai să rătăcești, dacă vei proceda după convingerile tale... Vezi fără nici o îndoială cât de puternic influențează împrejurările asupra situației statului, cât de diferite sînt planurile și cât de nesigure rezultatele lor, cât de nestabile sînt convingerile oamenilor. Dar nu mă îndoiesc că vei ști cite curse și vanități există în viață. Te rog să nu urmărești vreun lucru nou...»

După cum vedem, rezervele lui Cicero erau juste, de aceea, mai tîrziu, cînd Curio avea să treacă de partea lui Caesar, care-i plătise datoriile, lucrul nu l-a surprins cîtuiș de puțin pe orator, care scrie lui Coelius cele ce urmează (*Ad fam.*, 2, 13, 3): «Curio îl apără acum pe Caesar. Cine a putut să prevadă așa ceva în afară de mine? În ce mă privește, pe viața mea, am prevăzut lucrul acesta». Dacă în aprecierea asupra lui Curio Coelius s-a înșelat, nu s-a înșelat însă în aprecierea situației generale; a prevăzut just că problema Galiei și a succesiunii lui Caesar se va amîna cu cel puțin doi ani (*Ad fam.*, 8, 5). Tot de la Coelius a aflat Cicero că, potrivit cu hotărîrea senatului din 30 septembrie, problema succesiunii lui Caesar urma să fie discutată abia la 1 martie al anului următor.

Dieceza asiatică în care venise după plecarea din Tarsos (*Ad Att.*, 5, 21) era mulțumită de guvernarea sa, deoarece în primele 6 luni ale acesteia, fiind ocupat cu lupta împotriva muntenilor din Aman, «nu se făcuse nesuferit locuitorilor prin nici un fel de porunci» (*Ad Att.*, 5, 21, 7). Tocmai în această perioadă, adică în timpul iernii, predecesorii săi obișnuiau să stoarcă mai mult decât oricînd orașele; centrele mai bogate plăteau sume uriașe ca să fie scutite de încartiruirea trupelor; de exemplu, insula Cipru plătise nu mai puțin de 200 de talanți atici, «în timp ce sub guvernarea mea — scrie Cicero — insula aceasta, o afirm fără exagerare, n-a cheltuit pentru mine nici o para» (*Ad Att.*, 5, 21, 7). În diecezele asiatice Cicero a stat de la 11 februarie pînă la 7 mai, interval în care a rezolvat «toate treburile provinciei cu excepția Ciliciei». În scrisorile sale nu scapă nici o ocazie să se laude cu spiritul său de dreptate și cu dezinteresarea sa materială, subliniind cu plăcere deosebirea dintre metodele sale de guvernare și cele ale predecesorilor săi, mai ales ale lui Appius Claudius Pulcher. Iată cum caracterizează Cicero guvernarea acestuia din urmă (*Ad Att.*, 6, 2): «Appius mi-a trimis două sau trei scrisori amare, deoarece am anulat cîteva din hotărîrile sale; este o situație asemănătoare cu aceea în care un medic, căruia i s-a luat bolnavul, ar vrea să se supere pe alt medic pentru că acesta a schimbat tratamentul. Appius este primul medic. Slăbind provincia cu purgative, scoțîndu-i sînge, luîndu-i cît de multe alimente a putut și predîndu-mi-o epuizată, se uită acum supărat la mine pentru că o întremez cu întăritoare și o readuc la sănătate... Aceste «întăritoare» erau cuprinse în edictul pretorian pregătit de el, fie încă la Roma (*Ad fam.*, 3, 8,4) fie pe drum, după cunoscutul model asiatic al juristului celebru care totodată îi fusese și profesor în materie de drept: Quintus Mucius Scaevola, Pontifex Maximus (Cf. *Ad Att.*, 6, 15). Din acest edict a preluat între altele dispoziția ca orașele asiatice să se conducă după propriile lor legi. Edictul era scurt

și se compunea din două părți: prima reglementa problema datoriilor, iar a doua cuprindea dispoziții referitoare la dreptul de proprietate, de moștenire, de cumpărare și vânzare și la obligații. Problema de a cărei rezolvare Cicero era deosebit de mîndru era degrevarea orașelor grecești de datoriile care le împovărau. Problema aceasta era reglementată în edict de articolul care prevedea micșorarea cheltuielilor orașelor, elaborat de Cicero cu o deosebită grijă (*Ad fam.*, 3, 8). Tocmai acest articol a fost însă cauza neînțelegerilor dintre el și Appius Pulcher: pe baza acestui articol, se interzicea orașelor să acopere cheltuielile legate de plecarea delegaților la Roma; pe de altă parte Cicero n-a permis locuitorilor orașului Appia, așezat în Frigia Maior, să ridice un monument în cinstea fostului guvernator (*Ad fam.*, 5, 7, 2; 5, 9, 1). Aceste mijloace întăritoare se bazau deci, în primul rînd, pe degrevarea orașelor de cheltuielile legate de întreținerea guvernatorului și a suitei sale, iar cheltuielile acestea nu erau mici, dacă doar un singur oraș îi plătise lui Appius pînă la 200 de talași atici pentru scutirea de încartiruirea trupelor. Neluînd personal nici un ban, Cicero supraveghea și pe funcționarii în subordine, iar cazul în care Tullius, unul dintre legații săi, a profitat de serviciile gazdei sale, care de altfel i se cuveneau, este socotit de Cicero ca un lucru excepțional (*Ad Att.*, 5, 21, 5).

Nici Cilicia și nici orașele din Asia nu întrețineau armată romană. Aceasta își așezase tabăra în munții Aman, în mijlocul populațiilor învinse, și în felul acesta nu greva bugetul provinciei. În afară de aceasta, Cicero i-a silit pe funcționarii corupți ai orașelor, dovediți a fi săvîrșit abuzuri în ultimii zece ani, să înapoieze banii delapidăți. O astfel de comportare a guvernatorului nu era numai în interesul orașelor exploatate, dar și în acel al publicanilor romani, care de cinci ani nu puteau strînge sumele pe care orașele și comunitățile grecești li le datorau. Neluînd bani pentru el sau pentru suita sa, Cicero avea totuși grijă de interesele oamenilor de afaceri romani. Despre aceasta vorbește scrisoarea către Atticus (6, 2, 5), în care scrie: «... orașele și-au plătit fără nici o greutate datoriile din ultimii cinci ani și chiar din ultimii zece. Pentru aceasta publicanii mă poartă pe brațe. Vei spune că nu sînt oameni nerecunoscători; și eu m-am convins de aceasta».

După cum se vede, Cicero știa să impace interesele aliaților cu cele ale arendașilor de impozite, atingînd în felul acesta idealul unui «guvernator cinstit». De multe ori ceda în favoarea publicanilor și a cămătarilor sumele care i se datorau lui în calitate de guvernator, cum s-a întîmplat în cazul sumelor oferite de Ariobarzanes și pe care Cicero le-a cedat lui Brutus, sau în cazul sumelor datorate lui de orașul Salamina din Cipru, cedate pentru plata datoriilor către Scaptius (*Ad Att.*, 5, 21, 11). De multe ori, cînd vreun cămătar roman avea pretenții prea mari, Cicero apăra interesele orașului respectiv. Cel mai izbitor exemplu este cel în care Brutus, prin intermediul lui Scaptius, a vrut să stoarcă un procent din cale afară de mare, în ciuda edictului lui Cicero. Cu toată presiunea lui Brutus și cu toate insistențele lui Atticus, Cicero a intervenit energic în favoarea orașului exploatat. Scrisorile către Atticus în care pomenește despre această afacere murdară sînt pline de o revoltă adevărată și sinceră (*Ad Att.*, 6, 1, 6): «Dacă Brutus își închipuie că, în ciuda edictului meu și a ordinului dat de mine, voi fi de acord cu plata a cîte 4 procente lunar, cînd chiar și cei mai mari cămătari se mulțumesc cu

un singur procent, dacă se plînge că am refuzat gradul de prefect cămătarului... dacă îi pare rău că am îndepărtat cavaleria din insulă, sînt necăjit că e supărat pe mine, dar și mai mult mă întristează faptul că el este altfel decît mă așteptam». La fel și într-altă scrisoare (*Ad Att.*, 6, 2, 8): «Cum așa? Tu, iubitul meu Atticus, care lauzi conștiinciozitatea și dezinteresarea mea materială în guvernarea provinciei, intervii ca să-i dau lui Scaptius cavaleria, ca să-și poată încasa cu forța datoriile? Cum a putut să iasă aceasta de pe buzele tale? De altfel, la ce servește cavaleria? Locuitorii Salaminei vor să plătească. Oare trebuie să-i silesc la plata unui procent de 4% lunar? Oare, după o astfel de fărădelege, aș mai îndrăzni să mai citesc cartea *Despre Stat*, pe care o lauzi atît de mult?» Cicero nu s-a lăsat convins de Atticus «să-i facă un serviciu lui Brutus, nedreptățindu-i pe alții» (*Ad Att.*, 6, 1, 2) și nu a permis ruina orașului. Iată ce scrie, de pildă, despre metoda sa de a arbitra conflictele (*Ad Att.*, 6, 1, 16): «... Le acord datornicilor termene destul de depărtate, cu specificarea că, dacă vor plăti înainte de termen, voi socoti procente de 1% lunar, iar dacă nu plătesc, le voi socoti conform convenției. În felul acesta grecii plătesc cu un procent moderat, iar arendașii sînt mulțumiți că pot strînge banii. Vezi prin urmare cum procedez cu ei... Nu mă zgîrcesc, cînd este vorba de amabilități și îi invit de multe ori la masa mea... Dar și în privința aceasta păstrez măsura, ca să nu-și poată permite prea mult».

Nu numai faptele citate, dar și scrisorile adresate guvernatorilor provinciilor vecine cu privire la diferiți oameni de afaceri și cămătari romani arată că Cicero era legat de diferiții oameni de afaceri romani și, ca orice guvernator roman, era un apărător al intereselor acestora. Astfel, intervine pe lângă guvernatorul Asiei, Termus, în problema achitării datoriilor orașelor Mylasa, Heraclea, Bargylia și Caunus către arendașul roman Cluvius (*Ad fam.*, 13, 56). Din scrisoarea lui Cicero reiese limpede că Cluvius era agentul lui Pompeius, care nu putea să se ocupe personal cu camăta. Cicero s-a adresat sus-amintitului Termus și în «problema legatului său Marcus Anneius, care avea ceva de rezolvat cu orașul Sardes» (*Ad fam.*, 13, 55). Un caracter asemănător au și scrisorile către guvernatorul Bitiniei, Silius (*Ad fam.*, 13, 61–65) și către cvestorul Crassipes (*Ad fam.*, 13, 9), cărora le recomandă societatea de publicani din Bitinia, cu care — după cum scrie — avea legături deosebit de strînse, întărite prin servicii reciproce. În mod deosebit, îl recomandă pe un oarecare Hispo și îl roagă pe guvernator să determine orașele din provincia acestuia să încheie cu respectivul contractele de arendare ale impozitelor (*Ad fam.*, 13, 65, 1). Cicero nu s-a dat în lături nici de la oarecari ingerințe în treburile judiciare și l-a rugat de exemplu pe Silius să amîne procesul unui anume Pausanias, pe care nu-l cunoștea mai îndeaproape (*Ad fam.*, 13, 64, 1), pînă la sosirea lui Tiberius, prietenul lui Cicero. După plecarea din provincie a lui Appius Claudius Pulcher, raporturile încordate dintre cei doi guvernatori s-au destins puțin, dar scurt timp după aceea au fost supuse la o nouă încercare. După întoarcerea sa la Roma, Appius s-a văzut acuzat — *pare-se de mîiestate* — de către Cornelius Dolabella, un pretendent la mîna Tulliei. E de la sine înțeles că Appius putea să bănuiască în această acțiune un amestec al lui Cicero. Temîndu-se de proces, Appius l-a rugat pe Pompeius, cu care era înrudit prin căsătoria copiilor lor, să intervină (*Ad fam.*, 8,9).

Tatălui Tulliei nu-i convenea această comportare «uşuratică» a lui Dolabella, care putea să înăsprească raporturile dintre el și Appius, lucru pe care Cicero nu-l dorea, avînd în vedere legăturile de rudenie ale lui Appius Claudius cu Pompeius și cu Brutus. Desolidarizîndu-se, prin urmare, de Dolabella (*Ad Att.*, 6, 1), Cicero îl asigură pe Appius de prietenia sa, în felul următor: «Mă miră că tînărul acesta, pe care l-am salvat cu mari eforturi în două procese capitale, s-a legat de tine cu atîta obrăznicie. Despre discursurile lui copilăreşti și neghioabe m-a informat prietenul meu Coelius, pe lîngă cele scrise de tine pe larg. Aș prefera să rup legăturile vechi cu un om care și-a atras mînia ta, și nu să înnod altele noi. Fii convins de atașamentul meu față de tine. Aici nimeni nu se îndoiește de acest lucru și nici la Roma nu există nici o îndoială în această privință» (*Ad fam.*, 3, 10, 5). Concomitent trimite o scrisoare și lui Coelius (*Ad fam.*, 2, 13), în care îl asigură de prietenia sa pentru Appius și critică uşurința lui Dolabella. Procesul s-a terminat în favoarea lui Appius; el a fost achitat și pe deasupra ales cenzor. La auzul acestei vești Cicero a trimis lui Appius o scrisoare de felicitare plină de cele mai călduroase cuvinte, lăsîndu-l să înțeleagă că din «inițiativa altor persoane», fără știrea sa, se încheiase căsătoria dintre Tullia și Dolabella (*Ad fam.*, 3, 12, 2). Dacă ar fi fost la Roma, avînd în vedere împrejurările, ar fi cerut părerea lui Appius, înainte de a-și da consimțămîntul.

Căsătoria Tulliei cu uşuraticul Dolabella era unul din necazurile familiare ale lui Cicero. Este adevărat că Coelius încerca să-l încinte — făcînd presupunerea că Dolabella, care divorțase o dată, va deveni în această căsătorie un om așezat. Totuși — cum se vede din scrisorile sale — Cicero nu-și prea făcea iluzii în această privință, deși nădăjduia ca «Dolabella să fie un ginere bun» (*Ad fam.*, 2, 15, 2). Alt necaz în familie erau neînțelegerile conjugale dintre Quintus și soția sa, care, în timpul șederii lui Cicero în Cilicia, ajunseseră atît de departe încît și Quintus și Pomponia luaseră hotărîrea să divorțeze. Nu s-a ajuns totuși la aceasta, deoarece fiul lor Quintus, care era foarte atașat de maică-sa, i-a împăcat (*Ad Att.*, 6, 2). Atît Quintus cît și fiul lui Cicero, Marcus, n-au pricinuit părinților nici un fel de necazuri (*Ad Att.*, 6, 1, 12). Însoțindu-i pe aceștia în provincie, au petrecut toamna și iarna, cînd se desfășurau luptele cu populațiile muntoase, la curtea regelui Galatiei, Deiotarus, departe de primejdiile războiului. După sosirea lui Marcus Cicero la Laodicea, au venit și ei la el. Quintus împlinea atunci 16 ani și a primit în Cilicia *toga virilis*, la sărbătorirea Liberaliilor.

În afară de treburile importante legate de administrarea provinciei, Cicero trebuia să se ocupe și de fleacuri, ca să satisfacă cererile și rugămintele prietenilor săi. Astfel a trebuit să-i procure o panteră lui Coelius, pentru ca noul edil curul să poată da jocuri strălucite. Deși lucrul nu prea era pe placul lui Cicero, care nu vroia să-i silească pe locuitorii provinciei la o vînătoare în stil mare (*Ad Att.*, 6, 1, 12), totuși, la insistențele repetate ale lui Coelius (*Ad fam.*, 8, 9, 3), s-a supus. Lucrul acesta i-l comunică și lui Coelius într-un chip glumeț în scrisoarea din 4 aprilie: «Cei ce vînează de obicei pantere se silesc să le vîneze la ordinul meu, dar aici există puține și acelea care sînt se plîng că în provincia mea nu se întind curse nimănui, cu excepția lor, și de aceea au hotărît — cum se spune — să fugă de aici în Caria» (*Ad fam.*, 2, 11, 2). Din scrisorile către Atticus aflăm că Coelius nu era singurul care avea aseme-

nea pretenții. Și Octavius a manifestat pretenții asemănătoare, prin intermediul lui Atticus (*Ad Att.*, 5, 21, 4).

Cicero a rămas în Laodicea pînă în primele zile ale lui mai, cînd s-a întors în Cilicia. Sosind la 5 iunie în Tarsus, a aflat multe știri neliniștitoare (*Ad Att.*, 6, 4, 1). În Syria se pregătea un nou război cu părții, iar în Cilicia se revolta populația. Și din Roma sosiseră știri îngrijorătoare. Astfel, Curio, pe care se bizuia întreaga *nobilitas*, trecuse hotărît de partea lui Caesar, căruia îi era recunoscător pentru achitarea datoriilor sale: pentru o mie cinci sute de talanți s-a vîndut lui Caesar și consulul Paulus (Suetonius, *Caes.* 29, 1). Aceste prime știri nu l-au deprimat pe Cicero: . . . «Nu mă tem de vreun pericol pentru republică, cît timp se ține bine Pompeius și cît timp va fi sănătos, dar îmi pare rău de prietenii Paulus și Curio» (*Ad Att.*, 6, 3, 4), deoarece Appius, în calitate de censor nou ales, îl asigura că «toate forțele republicii se supun lui Pompeius» (*Ad fam.*, 3, 11, 4). Totuși, încă la începutul lui august, la plecarea din provincie, optimismul său dispăruse, deoarece prevedea că tabăra lui Caesar va cîștiga tot mai mulți aderenți, lucru arătat și de simpatia crescîndă a lui Coelius pentru această tabără. Caracteristică pentru această situație este scrisoarea către Coelius din 4 august (*Ad fam.*, 2, 15, 3), în care citim: «Situația republicii mă neliniștește mult. Îi sînt binevoitor lui Curio, aș dori ca Caesar să fie un om cinstit, iar pentru Pompeius mi-aș da viața. Dar mai presus de toate îmi este scumpă republica; tu însă nu prea ai grijă de dînsa, deoarece mi se pare că ești tras în ambele părți, ca unul care pe de o parte ești un om bun, iar pe de altă parte un prieten bun» (desigur al lui Curio).

Cicero, căruia îi expira mandatul de un an, era decis să nu rămînă nici o singură zi în plus și căuta de o bucată de timp un succesor sau pe cineva care putea să preia guvernarea provinciei. Legatul Pomptinus nu venea în considerare, deoarece după terminarea războiului cu populațiile muntoase, și deci după îndeplinirea sarcinii sale, se grăbea spre casă; îl atrăgeau Postumius, sau mai curînd — cum scrie în glumă Cicero—Postumia (*Ad Att.*, 5, 21, 9). Lui Quintus, Cicero nu voia să-i încredințeze guvernarea, ca să nu se considere aceasta drept o dorință de prelungire a puterii fraților Cicero asupra provinciei; afară de aceasta Quintus era sătul de absențe, deoarece la vremea sa petrecuse trei ani în Asia ca guvernator; în sfîrșit, Marcus se temea de impulsivitatea îndeobște cunoscută a fratelui său, care putea duce la fricțiuni între publicani și populația locală (*Ad Att.*, 6, 4; 6, 6). De aceea, cînd a sosit noul cvestor, Gaius Coelius Caldus, deși era tînăr, «puțin cam înfumurat, neserios și nestatornic», n-a șovăit să-i predea administrația provinciei, ca celui mai vechi în rang și provenind dintr-o familie veche (*Ad fam.*, 2, 15, 4). Înainte de plecare, în conformitate cu prescripțiile în vigoare, Cicero a ordonat cvestorului Mescinius Rufus să procedeze la încheierea socotelilor: două copii au rămas în două orașe ale provinciei, la Laodicea și la Apamea, iar a treia copie a luat-o cu el. Surplusul depus în *aerarium* se ridica la un milion de sesterți. În timpul guvernării Cicero cîștigase două milioane de sesterți, pe care i-a depus la publicanii din Efes. Ne putem desigur întreba în ce chip reușise Cicero să cîștige o sumă atît de mare, dacă a fost un guvernator atît de cinstit cum subliniază tot timpul în scrisorile sale. Socot că printr-o analiză amănunțită a scrisorilor din această vreme se poate găsi un răspuns la această întrebare. În scrisoarea către Atticus, amintește despre partea de pradă care i se

cuvenea de drept (*Ad Att.*, 6, 7). Facem cunoștință deci cu prima sursă a veniturilor sale. Al doilea izvor va fi fost desigur acea «recunoștință a publicațiilor» pentru faptul că făcuse posibilă plata înainte de termen a datoriilor orașelor grecești către ei (*Ad Att.*, 6, 2). Recunoștința aceasta nu avea desigur un caracter platonic, ci se exprima într-un chip foarte concret în mii de sesterți. Acesta este un exemplu tipic de îmbogățire legală, fără a face uz de forță și a jupui populația. Mai trebuie adăugat că Cicero putea să economisească anumite sume și din banii destinați lui ca *ornatio provinciae*.

Plecarea lui Cicero din provincie a avut loc la începutul lui august 50, din portul Side, pe țărmul Pamfiliei.

LE DE CLEMENTIA DE SÉNÈQUE ET QUELQUES FAITS HISTORIQUES

PAR

LÉON HERRMANN

(Bruxelles)

1. Q. AELIVS TVBERO

M. P. Grimal se demandait à propos du *De breuitate uitae* « Est-il possible de dater un traité de Sénèque? »¹ et il montrait que souvent Sénèque développe des lieux communs passant d'une œuvre à l'autre sans qu'on puisse établir un ordre de priorité. Mais depuis les recherches de M. Giannotti² et M. Coccia³, la question m'a paru à réexaminer et il me semble qu'on peut dater le *De clementia* — relativement à d'autres œuvres sénéciennes.

Considérons en effet le passage suivant (I, 25, 4): *Serpentes paruolae fallunt nec publice conquiruntur, ubi aliqua solitam mensuram transit et in monstrum excreuit, ubi fontes sputu inficit et, si adflauit, deurit obleritque quacumque incessit, ballistis petitur.* Il contient une allusion au monstrueux reptile que combattit l'armée de Régulus et la source suivie par Sénèque est sans aucun doute les *Histoires* de Q. Aelius Tubero, comme cela résulte du passage suivant des *Nuits Attiques* d'Aulu-Gelle (VII, 3): *Tubero in Historiis scriptum reliquit bello primo Punico Attilium Regulum consulem in Africa castris apud Bagradam flumen positus proelium grande atque acre fecisse aduersus unum serpentem in illis locis stabulantem inusitatae immanitatis eumque magna totius exercitus conflictatione ballistis atque catapultis diu oppugnatum eiusque interfecti corium longum pedes centum et uiginti Romam misisset.* Mais on lit dans la lettre à Lucilius 82, 24: *Serpentem illam in Africa saeuam et Romanis legionibus bello ipso terribiliorem frustra sagittis fundisque petierunt. Ne Pythio quidem uulnerabilis erat, cum ingens magnitudo pro uastitudine corporis solida ferrum et quicquid humanae torserant manus reiecerat; molaribus demum fracta saxis est.* Cette lettre 82 est voisine

¹ RÉL XXVII (1949), p. 178 sq.

² *Cronologia dei «Dialoghi» di Seneca*, Torino, 1957.

³ *I problemi del «De Ira» di Seneca alla luce dell'analisi stilistica*, Roma, 1958.

par sa date de la lettre 91 sur l'incendie de Lyon survenu lors du centenaire de la fondation de cette colonie¹ et d'ailleurs ce qui est dit des *molaria saxa* rappelle ce que Lucilius Iunior a écrit sur la *molaris lapis* dans *Aetna* (v. 400 [398] 403 [395]), poème dont il s'occupait déjà en 58 ap. J. C. En raison du caractère allusif du passage du *De clementia*, obscur pour qui n'aurait pas sous les yeux, à défaut du passage d'Aulu-Gelle représentant Q. Aelius Tubero, la phrase de la lettre 82, on peut conclure que le traité, postérieur à la lettre, date de 58.

2. VELLEIVS PATERCVLVVS

Bien que Sénèque ait été renseigné par son père sur les faits et gestes d'Auguste, il est utile de comparer les chapitres 60 à 65 du livre II de Velleius Paterculus au passage I, 9 du *De clementia*, si important pour résoudre le problème de date du traité: *in communi quidem re ip<se> gladium mouit cum hoc aetatis esset quod tu nunc es: duodeuicesimum egressus annum iam pugiones in sinum amicorum absconderat, iam insidiis M. Antonii consulibus latius petierat, iam fuerat collega proscriptionis.*

En effet on lit dans Velleius Paterculus II, 60 *Hunc protinus Antonius consul superbe excipit neque is erat contemptus, sed metus, uixque admissio in Pompeianos hortos loquendi suum tempus dedit; mox etiam uelut insidiis eius petitus insimulari coepit, in quo turpiter deprehensa eius uanitas est*, et à la fin du chapitre: *C. Caesar iuuenis cotidianis Antonii petebatur insidiis.* Le membre de phrase du *De clementia* se réfère donc à la même période que les passages de Velleius Paterculus, soit à l'été de 44. Or Octave, né le 23 septembre 63, était bien *duodeuicesimum egressus annum* depuis le 23 septembre 45, puisqu'il eut dix-neuf ans accomplis et entra dans sa vingtième année le 23 septembre 44. *Iam pugiones in sinum amicorum absconderat* ne peut, comme je l'avais admis à la suite de M. F. Préchac², faire allusion aux assassinats d'Hirtius et Pansa et se réfère plutôt à des événements antérieurs, de même que *iam fuerat collega proscriptionis*. En effet lorsqu'il leva des troupes, Octave était, selon Velleius Paterculus (II, 61), *undeuicesimum annum ingressus*. Les trois membres de phrase débutant par « iam » se rapportent tous à la période comprise entre mars 44 et le 23 septembre de la même année, car Octave entra ce jour-là dans sa vingtième année.

La phrase *gladium mouit, cum hoc aetatis esset quod tu nunc es* ne peut donc se rapporter qu'à une année postérieure au 23 septembre 44 en ce qui concerne Octave. Elle est éclairée par *De clementia* 1, 11, 3 *nulli umquam citius gladius commissus est*. Il s'agit du *ius gladii* exercé cruellement par Octave et humainement (selon Sénèque) par Néron. Ne s'agirait-il pas pour Octave de la décapitation de Brutus et de l'envoi à Rome de sa tête coupée? (Suétone, *Diuus Augustus*, 13). Le fait date d'octobre 42: Octave avait

¹ La colonie de Lyon fut fondée en 43 av. J. C. par Munatius Plancus.

² Voir F. Préchac, *La date du «De clementia»*, C. r. I.B.L. 1913, p. 305-393 et éditions (Les Belles Lettres) Paris, 1921, p. CXXVI. L. Herrmann, *La date du «De clementia»*, REL (1929); *Encore le «De clementia»*, REL (1934) et *Du Golgotha au Palatin*, Bruxelles, 1934, p. 153.

eu 21 ans accomplis un mois avant. Néron, né le 15 décembre 37, eut vingt-et-un ans accomplis le 15 décembre 58. Le *De clementia* daterait alors de la fin de 58.

3. TACITE.

E. Albertini¹ se refusait à voir dans *De clementia* I, 24 une allusion à une humiliation de Britannicus conseillée par Sénèque pour éviter un meurtre et soutenait, en éliminant cette hypothèse de M. F. Préchac, qu'il pouvait s'agir soit de quelque roi asiatique, soit d'Alexandre le Grand, soit d'un des successeurs de celui-ci. Il me semble que Sénèque expose le programme de la politique de prestige à suivre à l'égard de Tiridate. En effet Tacite nous apprend (*Annales* XIII, 37) que ce roi fut invité à faire appel à Néron pour obtenir la garantie d'un règne paisible en échange d'une renonciation formelle à l'Arménie.

E. Albertini récusait aussi les rapprochements établis par A. Gercke² entre *De clementia* I, 8, et Tacite, *Annales* XIII, 25 sur l'escorte armée de Néron et entre *De clementia* I, 26 et Tacite, *Annales* XIII, 24 sur le retrait de la garde militaire des théâtres. Pourtant ces rapprochements sont d'autant plus valables que Sénèque revient encore à plusieurs reprises sur l'usage différent que font de leurs hommes d'armes le bon roi et le tyran (I, 12, 3; I, 13, 1; I, 13, 5). Il est d'ailleurs normal que Sénèque, auteur dramatique, ait prôné la liberté de la scène. La phrase: « Même si on dépense beaucoup en richesses royales et en recherches d'artistes renommés, qui pourtant jouirait des jeux dans une prison? » ne peut s'appliquer qu'aux spectacles des théâtres.

Le chapitre I, 18 sur la haine portée aux mauvais maîtres par leurs esclaves n'est pas sans rapport avec le meurtre du préfet de Rome Pedanius Secundus par un esclave. Tacite traite de ce meurtre et de son châtiement dans *Annales* XIV, 42—45 qu'il faut replacer avant XIII, 32 sur un sénatus-consulte vengeur et tutélaire contre les esclaves meurtriers de leurs maîtres.

Je note dans XIV, 45 que le prince s'opposa à la déportation des affranchis logeant sous le toit de la victime *ne mos antiquus, quem misericordia non minuerat, per saevitiam intenderetur*. Or *De clementia* II, 4 et 5 distingue précisément la clémence de la *misericordia*. L'attitude du prince est donc en quelque sorte expliquée dans le traité. Alors qu'au sénat C. Cassius avait défendu le *mos antiquus*, les *instituta et leges maiorum* (Tacite, *Annales*, XIV, 43, 1), Sénèque répliqua au nom du droit naturel (*commune ius gentium*) et opta pour une conduite à la fois sévère et clémente, aussi opposée à la cruauté qu'à la miséricorde³. Les événements de 57 et les discussions suscitées au sénat par leur sanction ont donc influé sur le traité.

¹ E. Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 26.

² *Seneca-Studien*, Jahrb. f. kl. Ph. 22 Suppl. 1895, p. 292—293.

³ Voir II, 4 et I, 26 *Crudelitates priuatorum quoque seruiles manus sub certo crucis periculo ultae sunt*.

Le chapitre I, 26 contient une allusion à la cruauté des tyrans qui incendie des édifices et fait passer la charrue sur le sol d'antiques cités rasées. D'après Tacite (*Annales*, XIII, 41), Artaxate fut incendiée et rasée par Corbulon dont Néron était jaloux. N'y a-t-il pas là une condamnation de l'acte « tyrannique » de Corbulon? Le trait final du ch. I, 25 « pour un incendie vaste et qui a déjà dévoré beaucoup de maisons, on abat toute une partie de ville » montre au contraire comment on sauve une ville incendiée en sacrifiant un quartier, ce qui a l'air d'une leçon donnée à Corbulon. Enfin la phrase I, 25, 6 « tuer en masse et sans distinctions est au pouvoir d'un incendie et d'un écroulement » se réfère selon moi à l'exécution en masse sans distinction d'âge ni de sexe de la « familia » du préfet.

Jusqu'ici la convergence des *Annales* et du *De clementia* a été constante. Mais alors que Suétone cite le fameux mot de Néron: « Que je voudrais ne pas savoir écrire » à propos d'un ordre d'exécution à signer¹, exactement comme le *De clementia* (II, 1, 2) à propos de l'ordre d'exécution de deux « brigands », Tacite est muet sur cet incident. A mon avis le fait ne peut s'expliquer que d'une manière: il s'agit des apôtres St. Pierre et St. Paul dont le second seul fut décapité, et Tacite, ayant décidé de ne parler de la question chrétienne qu'à propos de la grande persécution qui suivit l'incendie de Rome (*Annales*, XV, 44), a jugé inutile de mentionner deux exécutions isolées. Mais son silence ne doit nullement prévaloir contre les deux témoignages de Sénèque et de Suétone. Dans I, 26, 4 Sénèque écrit au sujet du tyran: *et unum occidi iubere aut alterum parum imperatorium credit; nisi eodem tempore grex miserorum sub ictu stelit, crudelitatem suam in ordinem coactam putat*. Et ceci se réfère, comme ce qui précède (*finicere tectis ignem, aratrum uelustis inducere potentiam putat*) à ce que ferait un autre que le « très humain » empereur Néron. Le mot *imperatorium* est digne d'attention car c'est précisément à la suite de la prise d'Artaxate que Néron fut acclamé *imperator* pour la sixième fois (Tacite, *Annales*, XIII, 41). Sénèque a voulu établir un contraste entre la cruauté de Corbulon et la clémence de Néron, qui, au lieu d'envoyer à la mort la troupe des chrétiens, s'est contenté de faire exécuter (à contre-cœur et parce que le salut de l'empire l'exigeait) *unum aut alterum*, c'est-à-dire un ou deux meneurs. Visiblement Sénèque et Burrhus n'ont pu sauver les deux apôtres trop attaqués, trop compromis, mais du moins ont-ils retardé le massacre massif de la chrétienté romaine qui devait seulement se produire en 64, après les violences verbales de l'Apocalypse Johannique et l'incendie de Rome par quelques chrétiens fanatiques. Ce n'est pas seulement à l'égard des « complices » de Cornelius Sylla que le *De clementia* préconise la clémence, vertu équidistante de la cruauté et de la miséricorde, c'est aussi à l'égard des chrétiens.

Il me semble que l'examen des textes historiques de Tubero, Velleius Paterculus, Tacite et Suétone nous mène à la conclusion que le traité n'a pu être composé que pendant l'automne de 58, peu de temps après la prise d'Artaxate, l'incendie de Lyon et l'exécution de St. Pierre et de St. Paul et publié aux Saturnales de la même année.

¹ Voir Suétone, *Nero* X, 3.

IDEILE LUI SENECA DESPRE STIL

DE

G. GUȚU

Stilul lui Seneca este atât de izbitor, captivant uneori, iritant alteori, dar totdeauna interesant, pare atât de apropiat de stilul unui moralist modern de exemplu, că nu e de mirare dacă constituie și va constitui multă vreme obiect de cercetări fie de amănunt, fie mai generale.

În frumoasa lui carte *Sénèque prosateur*, A. Bourgery face observația că latina lui Seneca pare într-atât scrisă de un modern, încît, dacă un școlar ar folosi-o în temele lui, ar părea unui latinist neprevenit că folosește construcții calchiate după limba lui maternă. Dar nu despre stilul lui Seneca vom discuta acum, ci despre ideile cu privire la stil ale lui Seneca însuși. A. Guillemin, care a reluat în ultimul timp problema dacă acest stil atât de original, atât de captivant pentru tineretul vremii aceleia — *tum autem solus hic fere in manibus adulescentium fuit*¹ — este rezultatul unei doctrine, al unei concepții realizate în scrisul său sau nu, își intitulează un articol recent: *Sénèque second fondateur de la prose latine*². Această formulă izbitoare este, ce-i drept, îndată atenuată prin următorul adaos: « Les anciens considéraient comme un nouveau fondateur d'une ville ou d'une institution celui qui les développaient, les adaptaient mieux à leur destination, leur donnaient comme une nouvelle existence. C'est en ce sens que j'appelle Sénèque le second fondateur de la prose latine »³. Oricum, și cu această revenire, o fundare presupune o concepție teoretică, o doctrină formulată sistematic, persistent aplicată etc. Este acesta cazul lui Seneca? A. Guillemin închipuie într-adevăr o construcție, face din Seneca un teoretizant în această problemă, îl face, cu toată cunoscuta lui greco-fobie, debitorul *Tratatului despre sublim* și al lui Dionysios din Halicarnas, afirmă⁴ că epistola 100, în care se analizează stilul lui Papirius Fabianus, este « un adevărat manifest literar », că vederile lui Cicero din Orator « au ocupat meditațiile lui Seneca, au

¹ Quint. X, 1, 125

² RÉL, XXXV, 1957, p. 265—284.

³ Id. *ibid.*, p. 265.

⁴ Vezi mai ales studiul *Sénèque directeur d'âmes*, RÉL, XXXII, 1954, p. 254.

influențat asupra doctrinei sale literare », în sfârșit atribuie autorului nostru preocupări teoretice, sistematice și speciale, care dau despre Seneca o imagine greu de admis. O analiză, cu textul în mână și neavansînd mai mult decît spune el, mi se pare utilă. E ceea ce, restrîngînd discuția la strictul necesar, voi încerca în paginile ce urmează.

S-a făcut observația că ideile despre stil ale lui Seneca se găsesc aproape numai în cinci-șase epistule către Lucilius (ep. 40; 59, 4—7; 75, 1—7; 100; 114; 115, 1—2, 18), la care se pot adăuga cîteva neînsemnate observații în restul operei¹; că, afară de epistula 114, despre cauzele și formele corupției stilului, în celelalte patru-cinci se vorbește numai ocazional despre stil. Chiar acest fapt: spațiul redus pe care-l ocupă, raportat la întreaga operă, dezbateră acestui gen de idei, împrejurarea că ele nu se întîlnesc decît aproape numai în *Epistulae ad Lucilium*, că adică nu au preocupat și nu și-au găsit expresia decît într-o operă scrisă cu 2—3 ani înainte de finele vieții scriitorului, în fine, că, exceptînd ep. 114, și aceasta numai aparent, ele nu sînt tratate decît ocazional, aduse în discuție sau ducînd la idei ale predicăției morale ale filozofului, ne arată că nu-i vorba aci de o « doctrină », de un « manifest literar », de « cea de-a doua fundare a prozei latine », formule care amintesc bătăliile literare franceze, ci de dezvoltări firești, de observații asupra scrisului ca reflectare a vieții morale a unei societăți angajate într-o grea criză.

Să trecem sumar în revistă ideile lui Seneca despre stil:

În ep. 40 e vorba despre Serapion, un filozof ambulat, unul dintre acei *circulantes* care sosise tocmai în Sicilia și uimea lumea cu debitul său verbal uluitor. « Nu admit acest lucru la un filozof, a cărui vorbire, ca și viața, trebuie să fie cumpănită; dar nimic nu-i cumpănit acolo unde-i pripeală și grabă... Fii convins că această însușire de a vorbi repede și mult se potrivește mai degrabă cu un precupeț, decît cu un om care expune un lucru important și serios. Nu admit ca vorbele cuiva să cadă picătură cu picătură, dar nici să gonească... »². Precum se vede, este vorba aici mai mult de *pronuntiatio*. Și totuși, o idee mai generală, care merită să fie reținută: « Mai adaugă că vorbirea care se pune în slujba adevărului trebuie să fie nemeșteșugită și simplă » (*Adice nunc, quod quae ueritati operam dat oratio, incomposita esse debet et simplex*)³.

¹ Textele sînt citate la T. A. H. Müller, *Animadversiones ad L. Annaei Senecae epistulas quae sunt de oratione spectantes*, 1910.

² Ep. 40, 2, 3: *Hoc non probo in philosopho, cuius pronuntiatio quoque, sicut uita debet esse composita: nihil autem ordinatum est quod praecipitatur et proferat... Sic itaque habe istam uim dicendi rapidam atque abundantem aptiorem esse circulanti quam agenti rem magnam ac seriam docentique. Aequae stillare illum nolo quam currere.*

³ Ep. 40, 4. A. Gercke, *Seneca-Studien* (1894, p. 135) alături par. 2. *Hoc non probo in philosopho, cuius pronuntiatio quoque sicut uita debet esse composita...* de par. 4 al aceleiași scrisori: *Adice nunc, quod quae ueritati operam dat oratio, incomposita debet esse et simplex* și vedea, ca și în alte cazuri, o contradicție de care autorul nostru nu s-ar fi tulburat: « Auch betrifft der Komposition oder kunstvollen Form und Ordnung widerspricht er sich... În primul caz e însă vorba de *pronuntiatio*, care, ca și viața filozofului trebuie să fie *cumpănită*, și în al doilea rînd S. ne spune că vorbirea filozofului trebuie să fie nemeșteșugită, să nu fie artificială, ci simplă, naturală: nici o contradicție așadar, și e bine că atît Hense cît și Beltrami, în edițiile lor, au lăsat textul nealterat.

Atragem de la început atenția asupra acestei recomandări a naturaleții și simplității în vorbire, a chipului în care autorul nostru condamnă exprimarea artificială, meșteșugită, vorbirea care *plus sonat quam ualeat*, chiar dacă cercetătorii îi vor reproșa tocmai lipsa unor însușiri pe care le recomandă.

În ep. 59, 4—7, folosind la începutul scrisorii cuvîntul *voluptas*, Seneca adaugă: «Permite-mi să folosesc cuvintele în sensul lor obișnuit; nu le raporta la înțelesul lor în filozofia stoică» (*Permitte enim mihi uti uerbis publicis, nec illa ad significationem stoicam reuoca*). În interesul predicățiunii morale, filozoful folosește deci limbajul comun, vorbește ca toată lumea (*uerba publica*), evitînd limbajul tehnic și prin aceasta adoptă un principiu de bază al stilului clasic. Lăudînd stilul lui Lucilius, Seneca îi recunoaște următoarele calități: «Ții în frîu cuvintele. Vorba nu te fură și nu te duce mai departe decît îți propui. Sînt mulți aceia care sînt ispitiți să scrie despre ce nici nu gîndeau de dragul unui cuvînt care le place. Aceasta nu ți se întîmplă: totul este strîns și potrivit conținutului (*pressa sunt omnia et rei aptata*). Vorbești atît cît vrei, lăsînd să se înțeleagă mai mult decît exprimi. Este într-asta dovada unui fond mai adînc. Se vede astfel că spiritul tău nu are nimic de prisos, nimic umflat. Găsesc, cu toate acestea, metafore (*translationes uerborum*) nu prea îndrăznețe, ci de acelea care și-au făcut proba. Găsesc comparații de care, dacă cineva ne-ar opri să ne folosim, socotindu-le permise numai poeților, aș crede că n-a citit pe nici unul dintre vechii noștri scriitori, care nu alergau după vorbirea menită să le aducă aplauze. Ei, care se exprimau simplu și numai ca să arate ceva (*qui simpliciter et demonstrandae rei causa eloquebantur*), sînt totuși plini de comparații, nu din motivul pentru care ele sînt necesare poeților, ci ca să vină în ajutorul neputinței noastre și să pună cititorul sau auditorul în fața unui lucru viu»¹. Un stil natural, simplu, adaptat conținutului, nu lipsit de mijloacele scrisului literar (*imagines, translationes uerborum, parabola*), dar aceasta numai atît cît este necesar ca să pună în lumină ideile (*demonstrandae rei causa*), mijloace impuse de insuficiența limbajului comun (*ut imbecillitatis nostrae adminicula sint*). Remarcăm și aci apelul la simplitate, condamnarea vorbirii care vinează aplauzele (*plausibilis oratio*).

Lucilius se plînsese, o aflăm din primul rînd al ep. 75, că Seneca îi scrie cam neglijent, și autorul nostru îi răspunde: «Dar cine vorbește îngrijit, afară de cel care vrea să vorbească afectat? Precum mi-ar fi vorba, dacă am ședea alături sau ne-am plimba, nemeșteșugită și liberă, așa aș vrea să-mi fie și «scrisorile», care nu au nimic căutat, nimic făcut. Dacă s-ar putea, aș vrea mai bine să-ți arăt, decît să-ți spun, ce simt. Chiar dacă aș vorbi în public, n-aș bate din picior, n-aș agita brațele, n-aș ridica glasul. Aș lăsa aceste mijloace oratorilor, mulțumindu-mă doar să-ți împărtășesc ideile, *pe care nu le-aș împodobi, dar nici nu le-aș înjosi*. Aș vrea numai să fii convins că spun doar ce gîndesc, și nu numai ce gîndesc, dar și iubesc...». (75, 1—3). «N-aș dori... ca stilul în care se îmbracă idei atît de înalte să fie sărac și uscat, căci filozofia nu respinge talentul, deși nu se cade să ne străduim prea mult cu căutarea cuvintelor. Ținta noastră să fie, într-un cuvînt, aceasta: să vorbim cum gîndim, să gîndim cum vorbim, vorbirea

¹ Ep. 59, 5—7.

să fie în concordanță cu felul nostru de viață » (ep. 75, 4). Și apoi, o frumoasă comparație între doctorul trupesc și cel sufletesc: fiecare caută doctorul care să-l vindece; dacă acesta vorbește frumos, cu atît mai bine, dar aceasta nu e ceva esențial. Altminteri, este ca și cum cineva ar căuta ca un bun cîrmaci de corabie să fie și un om frumos. Și scrisoarea continuă despre medicul sufletesc, despre trepte către desăvîrșire, lauda perfecțiunii morale.... Aceeași idee, așadar, a simplității, naturaleții, sincerității în exprimare (*sermo illaboratus et facilis*) care nu înseamnă însă sărăcie, trivialisare a conținutului.

Ideile din ep. 100, în care Seneca apără stilul profesorului său Papirius Fabianus, merg în același sens. Și aci discuția pornește de la o observație a lui Lucilius: scrisul lui Fabianus e neglijent; omul nu are compoziție. La aceasta Seneca, admitînd în parte acuzația, atrage atenția că e vorba de stilul unui filozof a cărui misiune e să pună în ordine viața morală, nu cuvintele (*mores ille, non uerba composuit*), că așa-zisa lipsă de compoziție a lui Fabianus își are grația ei, că nu e vorba de neglijență, dar filozoful nu se preocupă de stil (*Fabianus non erat negligens in oratione, sed securus*), care la dînsul nu e nici șlefuit, nici chinuit (*nec tractata, nec diu torta*), că vorbirea lui curge bogată, generoasă, fără a fi totuși dezordonată. Un filozof nu se poate ocupa de un lucru atît de mărunț (*pusilla res*): căutarea cuvintelor. Fabianus s-a dedicat unor lucruri mai înalte; prin aceasta, fără a urmări un asemenea scop, elocvența îl urmărește ca umbra (*eloquentiam uelut umbram, non hoc agens, trahit*)¹ « De aceea n-ai să găsești la el nimic trivial: termenii sînt aleși, nu vînați și nici folosiți împotriva înțelesului firesc, sau denaturați, după moda timpului nostru: deși luate din vorbirea comună, cuvintele sînt scînteietoare » (*Itaque nihil inuenies sordidum: electa uerba sunt, non captata, nec huius saeculi more contra naturam suam posita et inuersa, splendida tamen, quamuis sumatur e medio*)¹. Dacă trecem peste comparația lui Fabianus cu Cicero, Asinius Pollio și Titus Livius, deși acum considerațiile despre stil ocupă întreaga scrisoare, vedem că se exprimă aceeași idee ca și în celelalte: a naturaleții, a simplității, în numele căreia se combate atît trivialitatea, cît și stilul căutat, torturat. E vorba de o intervenție ocazională, nou prilej pentru Seneca de a exprima aceeași idee, și nu de un manifest. Cuvintele vor fi luate *e medio*: aceasta păzește pe filozof și de trivilitate și de bizareria unei false originalități.

Epistula 114 tratează despre cauzele corupției stilului; s-ar zice, de astă dată, o scrisoare dedicată anume acestei probleme și nu exprimarea în treacăt a unor idei despre stil. Observăm însă că, dacă ar fi să credem în realitatea epistolară a operei, scrisoarea este ocazionată de o întrebare a lui Lucilius în această privință (*Quare quibusdam temporibus prouenerit corrupti generis oratio quaeris...*)² și, apoi, că această corupție a stilului e pusă pe seama corupției morale a vremii, ca simptom al crizei sociale a epocii. Seneca se află, așadar, în rolul său obișnuit: analizează viața morală a contemporanilor, descoperă domeniile în care corupția se exercită, de astă dată vorbirea contemporanilor, luptă pentru combaterea răului, potrivit învățaturii stoice. Vom vedea că, deși cuprinzînd numeroase idei

¹ Ep. 100, 5.

² Ep. 114, 1.

care-și au interesul dincolo de ceea ce filozoful intenționa, ideea dominantă a scrisorii este aceeași pe care am văzut-o exprimată în scrisorile anterioare: recomandarea vorbirii naturale, nemeșteșugite, a unui just echilibru între vorbirea căutată și cea neglijentă, între originalitatea cu orice preț și vorbirea cea mai comună (*alter se plus iusto colit, alter plus iusto neglegit; ille et crura, hic ne alas quidem uellit*)¹. Ceea ce merită însă să fie subliniat este că Seneca afirmă și ilustrează cu numeroase exemple ideea că stilul este omul, că el este în continuă schimbare, că nu are reguli fixe și că această schimbare e în raport cu epoca a cărei expresie este (*talīs hominibus fuit oratio qualis uita. Oratio certam regulam non habet: consuetudo illam ciuilitatis, quae nunquam in eodem diu stetit, uersat*)². Aci comparația cu idealul perfecțiunii oratorului la Cicero ni se impune și ea ne explică în bună măsură atât trăsăturile fundamentale ale stilului anean și ideile lui Seneca despre stil cât și vehemența aprecierilor asupra scrisului autorului nostru, rostite de un Quintilianus, Fronto sau Aulus Gellius, ca și judecata superior indulgentă a lui Tacitus, care-l caracteriza: *ingenium amoenum et temporis eius auribus accomodatum* (spirit atrăgător, adaptat gustului epocii sale)³. De o parte idealul unei perfecțiuni în afara timpului, căutarea formei ideale, a unui tip ideal (*optimi species et quasi figura dicendi*)⁴, «care nici cu ochii, nici cu urechile, nici cu vreun alt simț, ci numai cu gândul și cu mintea se poate cuprinde» (*quod neque oculis, neque auribus, neque ullo sensu perspicere potest, cogitatione tantum et mente complectitur*)⁵, de alta simțată devenirii istorice, al transformării lucrurilor, al raporturilor dintre societate și formele culturii și îndeosebi dintre viața socială și vorbire, firește cu limitările pe care doctrina stoică le impunea. Această poziție ne explică 1) atitudinea lui Seneca față de Cicero, 2) ideile, mai bine zis, ideea cu persistență exprimată în toate scrisorile, despre naturațea în vorbire, adică despre necesitatea adaptării stilului la cerințele impuse de momentul istoric, 3) atitudinea unor contemporani sau a unor scriitori posteriori, profesori sau anticari, lipsiți de simțul actualității, incapabili de a se elibera de modelele perfecțiunii prozei clasice. S-a observat că, spre deosebire de Cicero, Seneca citează foarte rar scriitorii din epocă preclasică, un Naevius, Ennius, Accius, Terentius și uneori numai spre a observa cât de mult stilul lor a îmbătrînit, sau exprimîndu-și temerea că asemenea citate i-ar putea da aparența unui pedant⁶, că, dintre scriitorii epocii clasice chiar, Horatius, Ovidius sînt rar citați, cu excepția lui Vergilius, admirat (*maximus uales*) și citat cu versuri din opera lui de peste 100 de ori. Cicero, cu toate că deseori ideile filozofiei morale tratate de ambii gînditori sînt

¹ Ep. 114, 14.

² Ep. 114, 2; 114, 13.

³ Ann. XIII, 3.

⁴ Cic. Or. 2.

⁵ Id. *ibid.* 8.

⁶ cf. Ep. 58,5: *non id ago nunc hac diligentia, ut ostendam, quantum tempus apud grammaticum perdiderim, sed ut ex hoc intellegas, quantum apud Ennium et Accium uerborum silus occupauerit . . .* și Ep. 108, 35: *Sed ne et ipse, dum aliud ago, in philologum aut grammaticum delabar, illud admoneo, auditionem philosophorum lectionemque ad propositum beatæ uitæ trahendam, non ut uerba prisca au ficta captemus et translationes improbas figurasque dicendi. . . .*

aceleași, este relativ rar citat, fără aproape nici o recunoaștere a valorii sale ca filozof, cu o recunoaștere rezervată a valorii sale în alte domenii și doar în chestiuni neînsemnate. Este evident că Seneca se abține de la o judecată cuprinzătoare și netă asupra marelui său înaintaș, la care, prin natura ideilor tratate ar fi fost natural să se refere mai des. Nici o discuție, în nici o împrejurare, despre ideile filozofice, foarte puțin, și neînsemnat lucru, despre Cicero oratorul sau omul politic, o atitudine diferită de a tatălui său, Seneca Retorul, care afirmase: *illud quidem ingenium, quod solum populus Romanus par imperio suo habuit* («Cicero e de fapt singurul spirit de proporțiile imperiului roman») ¹. Urmărirea după index a locurilor în care Cicero e amintit, deși plictisitoare, e totuși folositoare.

Ne grăbim însă a adăuga că această rezervă păstrează totuși marginile respectului, fie admirația pe care tatăl său o purtase marelui arpinat, fie conștiința locului pe care Cicero îl ocupă în cultura romană l-au oprit pe Seneca, pe cât putem cunoaște după operele care ne-au rămas, de la tot ce ar fi însemnat o apreciere neconvenabilă.

Să ne întoarcem la ideile cuprinse în ep. 114 despre cauzele corupției stilului. Mai întâi formele sub care ea se prezenta: Seneca condamnă pe de o parte *inflata explicatio*, exprimarea retorică și, în opoziție cu aceasta, o exprimare *infraclata et in morem cantici ducta*, înțeleg și traduc «o exprimare tăiată și desfășurându-se ca un fel de recitativ muzical (viciu pe care atât Quintilian cât și Plinius îl combat) ², pe de altă parte sensurile îndrăznețe date cuvintelor (*sensus audaces*) și, în opoziție, ideile insuficient exprimate, pe care trebuie mai mult să le bănuiești, întregindu-le cu mintea, în sfârșit metaforismul bolnăvicios. Aceste forme de corupție ale stilului reflectă pînă la urmă, afirmă Seneca, moravurile societății și ele se pot vedea nu numai în vorbire, ci în orice forme de manifestare ale vieții sociale. Fiecare epocă își are «culoarea» ei. Un exemplu de viață disolută și de stil disolut este Maecenas. «Felul lui de viață este prea bine cunoscut, zice Seneca, ca să mai fie nevoie să-l descriu acum. Se știe prea bine cum umbla, cât de căutat era, cât de mult dorea să se facă remarcat, cât ținea să-și etaleze viciile. Ei bine, stilul lui nu-i tot atât de necontrolat, pe cât era el de dez-mățat? Vorbirea lui nu-i tot atât de bizară pe cât îi era îmbrăcămintea, lumea din jurul lui, casa, soția? Ar fi fost un om de mare talent, dacă și l-ar fi îndrumat pe o cale mai dreaptă, dacă n-ar fi căutat să se facă neînțeles, dacă n-ar fi fost, și în stil, un risipit. De aceea și vorbirea lui este ca a unui om beat, încilcită, fără noimă, abuzînd de toate libertățile ³». Și Seneca ne dă o probă de acest stil, căruia i-am putea găsi asemănarea și-n vremurile mai apropiate de noi, citînd dintr-o lucrare a lui Maecenas. Locul este atât de muncit și, apoi, împreunarea cuvintelor atât de bizară, încît cu greu se ajunge la o traducere mulțumitoare. Ca încheiere la acest exemplu Seneca spune: *Haec uerba tam improbe structa, tam negligenter abiecta, tam contra consuetudinem omnium posita ostendunt mores quoque non minus novos et prauos et singulares fuisse* ⁴.

¹ *Controu.*, praef. 11.

² *Inst. orat.*, XI 1, 56; III 59, 57. *Plin. Ep.* II. 14, 12.

³ *Ep.* 114, 4.

⁴ *Ep.* 114, 7.

Acestea sînt vicii ale corupției stilului provenite din corupție morală, care după stoici este abaterea de la ceea ce este natural și deci bun. Procesul decompunerii e formulat de scriitorul nostru astfel: *mores animum corrumpunt, animus ingenium, ingenium orationem*.

Alte vicii provin însă din imitația celor vechi: « Mulți umblă după cuvinte din alte secole, vorbesc ca în cele 12 table. Gracchus Crassus și Curio li se par prea cizelați și prea moderni: se întorc la Appius și la Coruncanianus »¹. Și aci Seneca aduce exemplul lui L. Arruntius, imitator al lui Sallustius, al modei arhaizante și al conciziunii aparente (*amputatae sententiae, uerba ante exspectatum cadentia, obscura breuitas*).

Ideile exprimate în ep. 115 sînt parcă o încheiere a tot ce am văzut mai sus. Transcriu începutul: *Nimis anxium esse te circa uerba et compositionem, mi Lucili, nolo: habeo maiora, quae cures. Quaere quid scribas, non quemadmodum. Et hoc ipsum non ut scribas, sed ut sentias, ut illa quae senseris, magis adplices tibi et uelut signes. Cuiuscumque orationem uideris sollicitam et politam, scito animum quoque non minus esse pusillis occupatum. Magnus ille remissius loquitur et securius: quaecumque dicit, plus habent fiduciae quam curae.... Oratio cultus animi est*².

Aceste cuvinte n-au nevoie de mult comentariu: în filozofie mai important e ce scrii decît cum scrii, și dacă aceasta e sincer simțit și confirmat prin felul propriu de viață. Cine se ocupă prea mult de formă se ocupă de fleacuri. Un om mare vorbește mai liber, mai nestînjnit. În tot ce el spune poți vedea mai mult convingere decît îngrijire formală.

Ajunși la capătul acestei scurte analize, vedem că ideile lui Seneca despre stil se reduc la una singură: ideea naturalității, a simplității. Asupra acestei idei revine în diferite forme și în diferite ocazii, fie că e vorba să condamne retorismul gol, fie rafinamentul chinuit, fie pe arhaizanți, fie pe originalii bizari, a căror vorbire chinuită ascunde lipsa de idei și reflectă lipsa de sănătate morală, așa cum stoicul o înțelegea. Nu e vorba deci de o doctrină, ci de apelul la simplitate și firesc, cu atît mai des repetat cu cît modele stilistice ale vremii, oricît de diferite păreau, ascundeau sau mai degrabă căutau să ascundă o sterilitate pe care nici un artificiu n-o putea salva. Stilul lui Seneca, atît de spontan, de direct, de viu este prin el însuși un protest împotriva artificiilor. Acest spirit agitat, febril, pasionat — « der Ton war immer ein leidenschaftlicher », spune E. Norden despre dînsul³ — scria agitat, febril, pasionat, scria cum vorbea, el și contemporanii săi, într-o epocă de mare uzură nervoasă, de crimă și grotesc. Nu-i vorba de o contradicție, despre care atîția au vorbit și despre care Const. Martha se exprima elegant, dar fără dreptate: « printr-o bizară necunoaștere de sine, care dovedește cel puțin bunul său gust, S. laudă la altul toate calitățile pe care nu le are și blamează toate defectele care sînt ale sale »⁴.

Stilul oral — *sermo potius quam oratio* — era pe de altă parte impus de necesitățile predicățiunii morale. Aceasta face ca, deși numai la aproximativ

¹ Ep. 114, 13: *multi ex alieno saeculo petunt uerba, duodecim tabulas loquuntur. Gracchus illis et Crassus et Curio nimis culti et recentes sunt, ad Appium et usque ad Coruncanium redeunt.*

² Ep. 115, 1—2.

³ *Die antike Kunstprosa* I, p. 277.

⁴ *Les moralistes sous l'Empire romain* (1872), p. 93, notă.

un secol depărtare, Seneca să ni se pară mai depărtat în timp de Cicero, decît de Augustin de ex. Scriitorul nostru este primul mare prozator care se liberează de prestigiul prozei ciceroniene și, necăutînd să scrie decît cum temperamentul lui îi dicta, scrie cum vorbea lumea cultă din jurul lui. Ce-l interesează este să convingă și să ciștige. De aci rezervele lui Quintilianus, de aci condamnarea venită din partea sterilului și complicatului Fronto. Cît privește motivele condamnării, sînt foarte semnificative vorbele lui Aulus Gellius: *De Annaeo Seneca partim existimant ut de scriptore minime utili, cuius libros adtingere nullum pretium operae sit, quod oratio eius vulgaris uideatur et protrita; res atque sententiae aut inepto inanique impetu sint, aut leui et quasi dicaci argutia, eruditio autem uernacula et plebeia nihilque ex ueterum scriptis habens neque gratiae neque dignitatis*¹.

Această *oratio vulgaris*, această *eruditio uernacula et plebeia* înseamnă însă eliberarea de modele, stilul personal, direct, firesc al singurului autor al epocii cu care putem convorbi ca și cum ar fi lingă noi, ne-ar muștra, ne-ar sfătui, ne-ar îmbărbăta.

ИДЕИ СЕНЕКИ О СТИЛЕ

РЕЗЮМЕ

Идеи Сенеки о стиле занимают небольшое место в творчестве писателя. Мы находим их только в 6 письмах (*Ep. ad. Luc.* 40; 59; 4—7; 75; 1—7; 100; 114; 115; 1—2; 18), следовательно, в произведении, написанном за 2—3 года до смерти; остальные работы содержат несколько незначительных замечаний.

Эти идеи, относящиеся или к *pronuntiatio*, или к выбору слов, композиции и т.д. сводятся к одной: естественности и простоте речи. Значит, речь идет не о доктрине, не о «литературном манифесте», как полагает А. Guillemin (*Revue des études lat.*, 1954 и 1957), — работу в этом направлении Сенека считал *pusilla res*, — а о призыве к простоте и естественности, выражающего протест против замысловатой речи, изошренной оригинальности или архаического стиля. Сенека писал так, как говорили образованные люди того времени; отсюда и устный характер его стиля, который является также следствием необходимости моральной проповеди стоика. Сенека — первый великий прозаик, который освобождается от влияния цicerоновского стиля. Отсюда и его сдержанное отношение к Цицерону, которое, однако, нигде не принимает, ту форму, за которую его упрекают Квинтилиан или Авл Геллий.

Существенное различие между Сенекой и Цицероном, стремящимся к идеальному образцу совершенства, состоит в том, что Сенека видит в стиле отражение моральной жизни человека и общества. Для каждой эпохи харак-

¹ *Nocles Atticae XII 2 (Quod Annaeus Seneca iudicans de Q. Ennio deque M. Tullio leui futillique iudicio fuit).*

терен свой « колорит ». Сенека обладает чутьем исторического развития форм стиля; отсюда большой переворот в развитии латинской прозы. Вследствие этого расстояния, отделяющего его во времени от Цицерона, кажется больше расстояния, отделяющего его, например, от христианских писателей IV века. Осуждая Сенеку за его *oratio uulgaris* и за *eruditio uernacula et plebeia*, Авл Геллий (*Noct. Att. XII, 2*) дает, таким образом, важнейшее объяснение выступления Квинтилиана или Фронта против особенностей стиля Сенеки.

LES IDÉES DE SÉNÈQUE SUR LE STYLE

RÉSUMÉ

Les idées de Sénèque sur le style occupent une place restreinte dans l'œuvre de l'écrivain. On les trouve presque exclusivement dans six lettres (*Ep. ad Luc.* 40; 59, 4—7; 75, 1—7; 100; 114; 115, 1—2, 18), c'est-à-dire dans la partie de son œuvre écrite deux ou trois ans avant sa mort. Ailleurs, quelques observations dépourvues d'intérêt.

Ces idées, qui se rapportent soit à la *pronuntiatio*, soit au choix des mots, à la composition etc., se réduisent au fond à une seule, à savoir celle du naturel et de la simplicité dans le discours. Il n'est donc pas question d'une doctrine, d'un « manifeste littéraire » comme l'affirme A. Guillemin (*Revue des études lat.*, 1954 et 1957) — la préoccupation dans ce sens étant considérée par Sénèque *pusilla res* —, mais d'un appel à la simplicité et au naturel, ce qui n'est qu'une façon de protester contre le parler alambiqué ou l'originalité bizarre et quelquefois contre le style archaïsant. La façon d'écrire de Sénèque est celle des gens cultivés de son époque et de ce fait résulte le caractère oral de son style, imposé aussi par la nécessité de la prédication morale du philosophe stoïcien. Il est le premier grand prosateur qui rejette le prestige de la phrase cicéronienne. De là son attitude plutôt réservée envers Cicéron, sans pour cela adopter la forme que lui ont reprochée Quintilien et Aulu-Gelle.

Sénèque diffère essentiellement de Cicéron, qui recherchait le modèle idéal de la perfection, par son opinion que le style doit refléter la vie morale de l'homme et de la société. Chaque époque à sa « couleur ». Sénèque possède le sens de l'évolution historique des formes stylistiques, ce qui explique la transformation radicale qu'il a opérée dans la prose latine. L'intervalle qui le sépare de Cicéron semble par conséquent plus grand que celui qui s'interpose entre Sénèque et les écrivains chrétiens du IVe siècle par exemple. Le fait qu'il a été critiqué par Aulu-Gelle (*Noct. Att. XII, 2*) pour son *oratio uulgaris* et pour *l'eruditio uernacula et plebeia* offre l'explication principale de la réaction de Quintilien ou de Fronton contre la manière d'écrire de Sénèque.

DESPRE REDACTAREA SCRISORILOR LUI SENECA

DE

E. CIZEK

Cum se știe, învățații au purtat ample discuții în jurul întrebării dacă scrisorile lui Seneca — care formează, cum spune savantul sovietic Tronski, un adevărat « curs de morală practică » — reprezintă o culegere de epistole reale, concepute și redactate ca atare și expediate efectiv destinatarului (Lucilius) sau dacă alcătuiesc o corespondență fictivă, simplu artificiu literar. De tratarea acestei probleme depinde adoptarea unei soluții și față de alte aspecte ale întocmirii epistolelor, ca ordinea compunerii, publicarea lor în antichitate, cronologia lor. Asemenea dezbateri aduc de altfel o anumită lumină și în cercetările asupra ultimei părți a vieții lui Seneca și activității unor cercuri de intelectuali din aceste momente atât de încordate din existența statului sclavagist roman.

Reamintim că autenticitatea epistolară a corespondenței către Lucilius a început a fi pusă la îndoială din 1672, când Iustus Lipsius a emis ipoteza artificialității. Ulterior el a fost urmat de numeroși cercetători: Hilgenfeld, Gercke, Peter, Bourgery etc. Recent, această supoziție a fost preconizată de Leeman. La noi ea a fost adoptată de Guțu. Teza realității a fost apărută de Binder și apoi de Schultess, Pichon și Albertini.

Adepții artificialității opinează că Seneca și-a transcris în formă epistolară un fel de jurnal personal. Hilgenfeld a văzut la baza corespondenței chiar un plan de ansamblu. Dintre argumentele lor cităm: timpul prea scurt (1—2 ani) pentru redactarea și expedierea unei corespondențe masive și tendința lui Seneca de-a înceta să discute cu prietenul său și de a polemiza cu un interlocutor imaginar.

Adepții realității aduc și ei probe; printre altele relevă că Seneca n-ar fi avut motive serioase să simuleze un schimb de scrisori, să aleagă forma epistolară spre a exprima cugetări filozofice.

În general cercetătorii opinează că epistolele au fost redactate între toamna anului 62 și 64 sau între vara 63 și toamna 64.

Învățatul german Haase consideră corespondența lui Seneca operă neîncheiată, editată după moartea autorului de prieteni. Albertini critică această teză și socotește că *Ad Lucilium* a fost publicată de Seneca însuși nu o singură dată, ci pe tranșe succesive, pe grupe.

În fapt cele două teze, teza realității și cea a artificialității, nu trebuie opuse neconținut, ci apropiate. Ele nu se exclud, ci se completează. Credem că o analiză a corespondenței pornită de la ideea că nu e absolut necesară opțiunea pentru una din ipotezele adverse ar putea duce la supoziții noi.

Dificultățile problemei, mai ales slăbiciunile pozițiilor opuse, pot sugera o soluție intermediară.

Propunem următoarea ipoteză: corespondența lui Seneca e rezultatul prelucrării unui grup de scrisori reale. Seneca a scris de două ori unele scrisori, prima oară numai pentru Lucilius și apoi a doua oară pentru public, prin revizuirea celui dintâi text. La această prelucrare, la această revizuire autorul a introdus și unele scrisori fictive. Corespondența lui Seneca ar fi deci formată din două straturi: un strat compus din scrisori reale și un al doilea strat alcătuit prin ajustarea acestora (ajustare care a putut implica și unele reduceri, dar, mai ales, amplificarea epistolelor adevărate) și prin interpolarea unor scrisori fictive. Cît privește editarea vom încerca și aci o nouă teză, care să reunească pozițiile potrivnice. Vom admite publicarea în tranșe a scrisorilor, și anume în două tranșe. Dintre acestea vom căuta să demonstrăm că una a apărut în timpul vieții și că ultima parte a apărut postum.

Vom purcede de la probarea existenței unui prim strat alcătuit din epistole adevărate. Va fi necesară critica teoriei lui Hilgenfeld, a redactării epistolelor după un plan de ansamblu.

Epistolele nu formează o unitate încheiată ci se juxtapun fără logică interioară, fără conexiuni prestabilite între diferitele părți ale operei. Există, firește, unele grupări de scrisori, dar cele mai multe nu corespund unor diviziuni prevăzute înainte de începerea redactării¹. Ele n-au fost statornicite de autor de la bun început ci reprezintă efectul persistenței unor preocupări sau al circumstanțelor în care au fost scrise. De aceea nici nu au limite precise². Tradiția manuscrisă a consacrat încă din sec. al IX-lea e.n. diviziunea operei în două serii (1—88 și 89—124), care au avut o soartă independentă în cursul copierilor și recopierilor succesive. Seria a doua are desigur particularități de tehnică a compoziției și chiar de conținut (particularități pe care le vom examina mai jos) dar ele nu indică de loc preme-

¹ Seneca n-a grupat decît rar scrisorile cu intenție; vezi mai jos p. 270—271.

² Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 134. Cercetătorul francez a diferențiat cu sagacitate (*op. cit.*, p. 109—136) asemenea grupuri mai mari sau mai mici, cu care am putea fi de acord. Astfel chiar primele 29 de scrisori ar forma o unitate mai largă, dar clar delimitată, în interiorul căreia s-ar putea desluși subgrupurile ep. 7—8—10 și 17—24. Pentru restul corespondenței menționăm grupurile ep. 45—49, 49—57, 71—76 și o mulțime de cupluri. La acestea s-ar putea adăuga, poate, și altele, însă astfel de grupări nu se încadrează într-o unitate mai largă, cu un conținut autonom. Cum va rezulta de mai jos, unele dintre aceste unități au fost constituite de autor, dar nu anterior primei redactări.

ditarea, ci o împărțire a corespondenței determinată de modificarea condițiilor de redactare, așa cum va rezulta din paginile următoare¹.

Se subliniază adesea preferința lui Seneca pentru compoziția laxă, dezordonată chiar, atotputernică în scrisori ca și în dialoguri și se proclamă apartenența operei la tipul de compoziție a diatribei². Oricît ar fi îndrăgit compoziția slobodă, nu pare verosimil ca Seneca să se fi apucat de redactarea unei opere destinate exclusiv marelui public, fără să fi avut în vedere un plan cît de general. Dar o primă redactare a scrisorilor, efectiv epistolară, adresată lui Lucilius n-avea nevoie de un asemenea plan.

Grupul de epistole destinate lui Lucilius nu pare a fi fără precedente în producția sa literară anterioară. Priscian consemnează existența a zece cărți de scrisori adresate lui Novatus, fratele său³. Să fi fost oare și acelea tot epistole fictive?

Partizanii artificialității s-au întrebat adesea de ce Seneca și Lucilius nu se întâlneau niciodată. Albertini credea că cei doi prieteni s-au văzut după expedierea scrisorii 29, cînd s-a produs o întrerupere în corespondență⁴. Adevărul este că Seneca face aluzii mai mult sau mai puțin evidente la această întîlnire în epistola 6, unde recomandă contactul direct între prieteni, schimbul de idei în discuții mai apropiate decît cele realizate prin scrisori. E probabil că, cel puțin în această perioadă, cei doi prieteni au avut o întîlnire⁵. Aluzii mai clare la această întîlnire au putut fi suprimate ulterior, la redactarea secundă, ca prea puțin interesante pentru public. Raritatea întîlnirilor între cei doi prieteni se poate explica prin vîrsta înaintată a lui Seneca, care îngăduia doar cîteva deplasări în Campania.

Existența unei prime redactări destinate lui Lucilius este sprijinită și de abundența detaliilor autobiografice.

Îl vedem pe Seneca luptîndu-se să obțină retragerea completă din viața publică⁶ sau ocupîndu-se, fără entuziasm de altfel, de afacerile lui personale⁷, călătorind în Campania⁸ și vizitînd locuri celebre⁹. În altă parte ne vorbește de bătrînețe și maladii inerente vîrstei¹⁰, de felul de viață și programul zilnic de activitate¹¹ sau de întîmplări cotidiene și contemporane redactării¹²;

¹ Concetto Marchesi, *Storia della letteratura latina*, ed. VIII, Messina, 1957, vol. II, p. 246, n. 2.

² Albertini, *op. cit.*, p. 306. Pierre Grimal în introducerea la *De Constantia sapientis*, Paris, 1953, socotește chiar « dialogus » a lui Seneca tributar exclusiv dialogului platonician. Credem că în primul rînd trebuie luată în considerare influența diatribei de origine cinică, dar nu se poate nega și înrîurirea dialogului platonician chiar și asupra scrisorilor, și anume în ultima secțiune a operei, așa cum vom vedea în paginile următoare.

³ Seneca (Haase), *Fragm.* 109.

⁴ Albertini, *op. cit.*, p. 111.

⁵ Aci preconizează insistent contactul direct, *Ep.* 6, 5: *Plus lamen tibi et uiua uox et conuictus quam oratio proderit.*

⁶ *Ep.* 1, 4-5.

⁷ *Ep.* 77, 1-3; 12, 1-3.

⁸ *Ep.* 49, 1; 51, 1-3; 53, 1-4; 55, 1-7; 56, 1-4; 57, 1-2; 70, 1; 76, 1-4; 77, 1-3; 80, 1-2; 86, 1-13.

⁹ Așa de pildă vizitează vilele lui Vatia (*ep.* 55, 1-7) sau ale lui Scipio (*ep.* 86, 1-15) sau grota de la Posilippo (*ep.* 57, 1-2).

¹⁰ *Ep.* 67, 3-6; 78, 1-4; 54, 1-2; 104, 6.

¹¹ *Ep.* 76, 1-4; 67, 1-2; 83, 1-7; 84, 1-8.

¹² *Ep.* 87, 1-10 povestește un naufragiu al său pe mare; și 53, 1-4; 123, 1-5.

în epistola 108 ne descrie toată tinerețea sa, iar în epistola 104 dragostea ce i-o poartă soția¹. Ce rost ar fi avut atâtea amănunte, adesea strict personale, dacă de la început s-ar fi urmărit o corespondență fictivă și exclusiv filozofică? Desigur și într-o corespondență integral artificială apar amănunte intime, dar altfel legate de conținutul filozofic al scrisorilor. Elementul intim din corespondență nu se reduce la suma detaliilor autobiografice. Există în scrisori și fapte care privesc viața personală a lui Lucilius: relațiile lui cu cei din preajmă², viața lui publică cu dificultățile inerente³, ideile filozofice anterioare adoptării stoicismului⁴ și scrierile recente ale fostului procurator din Sicilia⁵, călătoriile lui⁶. Se pot cita și pasaje care conțin referiri la relațiile personale dintre Seneca și Lucilius⁷. Sint foarte numeroase epistolele unde găsim aluzii privind diferite persoane, legate într-un fel sau altul de Seneca și Lucilius. Unele sint numite⁸, altele nu⁹. Haase explică evitarea numirii diferitelor persoane prin dorința de a nu le expune măsurilor represive ale teroarei neroniene¹⁰. E probabil că multe dintre aceste personaje erau indicate nominal în primul text al scrisorilor, dar, la remanierea lor, Seneca a șters numele dintr-un anumit motiv¹¹. Important este că ele n-ar fi fost necesare în asemenea număr într-o corespondență fictivă.

Trebuie să ne dea de gândit și cantitatea destul de mare de aluzii la realitățile concrete contemporane¹².

Din corespondența lui Seneca s-ar putea reconstitui o adevărată cronică a epocii. Multe din aceste amănunte privind realitățile vremii ar fi putut

¹ Ep. 104, 1–2; 108, 3–23.

² Ep. 11,1; 40, 1; 43, 1; 44, 1–3; 47, 1; 63, 1–3.

³ Ep. 19, 1–9; 21, 1–6; 22, 2–4; 24, 1–3; 44, 1–3.

⁴ Ep. 23, 9; *Possum enim uocem tibi Epicuri tui reddere*.

⁵ Ep. 24, 21; 46, 1–5; 59, 1–8.

⁶ Ep. 79, 1–7.

⁷ Ep. 48, 1: *Ad epistulam quam mihi ex itinere misisti, tam longam quam ipsum iter fuit, postea rescribam. Seducere me debeo et quid suadebam circumspicere*. Cităm și alt pasaj Ep. 71, 1: *Subinde me de rebus singulis consultis, oblitus uasto nos mari diuidi. Cum magna pars consilii sit in temporibus, necesse est euenire ut de quibusdam rebus ad te perferatur sententia mea, cum iam contraria potior est*. Pasajul acesta vorbește destul de limpede de un schimb real de scrisori între doi corespondenți precis localizați geograficeste. E clar că în această perioadă Lucilius se afla în Sicilia. A se vedea și ep. 3, 1–3; 6, 1–6; 67, 3–6; 78, 1–4; 84, 8; 78, 1–4; 84, 8; 118, 1–4.

Figura lui Lucilius e într-adevăr vagă, dar, lăsând de o parte explicația lui Pichon, *op. cit.*, p. 223 (nu putea fi altfel într-o corespondență a doi prieteni buni care n-aveau nevoie să se cunoască unul pe altul prin scrisori), e probabil că la remanierea întreprinsă cu ocazia publicării au fost eliminate și unele amănunte care reliefau figura fostului procurator din Sicilia.

⁸ Ep. 29, 1–8; 30, 1–19; 40, 1–8; 62, 3; 63, 3; 55, 1–7; 47, 9–10; 20, 9; 12, 3; 67, 14; 70, 10; 77, 4–9; 83, 14–15; 66, 1–4; 99, 1; 101, 1–4 etc.

⁹ Ep. 11, 1–7; 36, 1–12; 25, 1–3; 64, 1–5; 65, 1–2 etc.

¹⁰ Haase, *op. cit.*, p. IV.

¹¹ În ep. 3, 1 Seneca certă pe Lucilius deoarece îl opriese să discute slobod cu un prieten al acestuia, trimis de dînsul la Seneca. Desigur, interdicția se referă mai ales la politică. Numele prietenului a fost suprimat.

¹² Printre atele se pot cita ep. 7, 6–9; 14, 5–6; 15, 1–8; 19, 4–8; 44, 5–6; 47, 2–17; 51, 3–4; 56, 1–5; 70, 19–28; 76, 4; 77, 1–3; 80, 1–2; 86, 4–21; 89, 18–23; 122, 1–4.

lipsi într-o corespondență artificială. Inventarea tuturor acestor situații aparent reale, date autobiografice și aluzii la aspecte ale contemporaneității într-o cantitate de loc redusă, ar putea părea ciudată.

Cum a rezultat de mai sus, adesea se simte urma corespondenței lui Lucilius către Seneca. Iată și alte exemple. În epistola 7 autorul precizează retragerea totală. În epistola 8 se trudește să arate că aceasta nu înseamnă abandonarea principiului vieții active¹.

Probabil contradicția fusese relevată în răspunsul lui Lucilius. Alteori răspunde lui Lucilius când acesta se plînge de modestia originii sale sociale² sau îi cere cărți³. În ep. 68 Seneca încurajează dorința de retragere a prietenului. Apoi în scrisoarea următoare condamnă călătoriile și schimbarea locului în general⁴. Probabil că Lucilius comunicase dorința de a-și schimba reședința, eventual de a călători.

Existența unor scrisori ale lui Lucilius e atestată și de prezența unor pasaje obscure. Albertini citează două pasaje obscure care fac aluzii la lucruri necunoscute nouă⁵. Lucilius solicitase părerea lui Seneca în două situații dificile⁶. Exemplele se pot înmulți. Cum am văzut mai sus, Lucilius îi cere să nu discute cu un prieten trimis de el la Seneca tot ce-l privește⁷. Scrisoarea nu precizează, nu indică restricțiile de impus acelei conversații⁸. În altă parte Seneca îi spune lui Lucilius că a găsit un răspuns la întrebarea lui, dar nu elucidează conținutul întrebării și nici un oferă răspunsul⁹.

De asemenea filozoful blamează o supărare a prietenului său, fără a-i preciza natura¹⁰ sau crede în imposibilitatea corectării unuia dintre prietenii lui Lucilius, fără a-i înfățișa deficiențele¹¹. Firește, se pot găsi și alte exemple¹².

¹ Ep. 7, 1–5 și 8, 1–6.

² Ep. 44, 1–5.

³ Ep. 45, 1–3.

⁴ Ep. 68, 1–9 față de 69, 1–5. În 68, 1 exclamă: *Consilio tuo accedo; absconde te in otio, sed et ipsum otium absconde*. În 69, 1 scrie: *Mutare te loca et in alium de alio transire uolo; primum, quia tam frequens migratio instabilis animi est: coalescere otio non potest, nisi desit circumspicere et errare; ut animum possis continere, primum corporis tui fugam siste; deinde plurimum remedia continuata proficiunt; interrumpenda non est quies et uitae priori obliuio*. E transparentă aluzia la hotărârea lui Lucilius de a abandona viața publică și la încurajările lui Seneca din scrisoarea precedentă.

⁵ Albertini, *op. cit.*, p. 138.

⁶ Ep. 48, 1; 71, 1.

⁷ Ep. 3, 1; *Deinde admones me ne omnia cum eo ad te pertinentia communicem, quia non soles ne ipse quidem id facere*.

⁸ La p. 260, nota 11, am încercat explicarea acestui pasaj. Important este faptul că textul însuși nu ne lămurește.

⁹ Ep. 72, 1: *Quod quaeris a me, liquebat mihi — sic rem edidiceram, per se: sed diu non retemptavi memoriam meam; itaque non facile me sequitur*.

¹⁰ Ep. 96., 1: *Tamen tu indignaris aliquid aut quereris, et non intelligis nihil esse in istis mali, nisi hoc unum quod indignaris et quereris*. Mai jos vorbește de un șir de nenorociri dar nu spune care-l supărase pe Lucilius. Într-o scrisoare artificială probabil că ar fi precizat lucrurile.

¹¹ Ep. 112, 1: *Cupio, mehercules, amicum tuum formari ut desideras, et institui; sed ualde durus capitur, immo potius — quod est molestius — ualde mollis capitur et consuetudine mala et diutina fractus*. În continuare vorbește de dificultățile unei atare corectări fără amănunte asupra felului de viață al impricinatului.

¹² Se poate cita și ep. 77 (menționată mai sus p. 259, nota 7) unde Seneca vorbește de afacerile sale. Dar ce afaceri?

Astfel de pasaje obscure, neclare nu pot apărea decît într-o corespondență reală, unde, știindu-se despre ce este vorba, nu mai sînt necesare lămuriri suplimentare. Unele epistole cuprindeau, poate, date complimentare sau erau întregite de alte scrisori, dar, la recompunerea corespondenței, Seneca le-a înlăturat din diferite motive¹. Fie că erau completate, fie că nu, aceste aluzii nelimpezi ilustrează o primă redactare reală a epistolelor și un schimb de scrisori adevărate.

De altfel realitatea primei alcătuirii a scrisorilor e atestată și de alte elemente. Constatăm că în scrisori Seneca apelează frecvent la lexicul popular, uneori chiar la vocabule argotice, dar mai ales la termeni și expresii întrebuințate în vorbirea cotidiană. Acest fapt n-a fost încă pus în legătură cu problema redactării scrisorilor.

În celelalte opere această înclinație spre vocabularul limbii vorbite și chiar al păturilor umile ale societății e mult mai slab reprezentată. Fenomenul este deosebit de semnificativ. Bourgery a căutat să rînduiască vocabularul lui Seneca pe compartimente, pe rubrici. Consultarea tabelelor sale vine să confirme aserțiunile de mai sus. Se pot stabili unele proporții interesante. Desigur Bourgery însuși recunoaște că tabelele sale nu sînt complete² și în realitate ar trebui să figureze în ele un număr mai mare de cuvinte. Dar dacă cifrele nu sînt definitive cel puțin sînt semnificative proporțiile, care în tabele exhaustive nu s-ar schimba prea mult. Astfel în lista termenilor care revin așa-numitului vocabular familiar³ găsim 26 de mențiuni din scrisori față de numai 16 provenind din toate celelalte opere ale lui Seneca⁴. Pentru cuvintele împrumutate vocabularului special al meseriilor umile, 8 mențiuni aparțin scrisorilor față de trei provenite din restul operei lui Seneca⁵. În rubrica împrumuturilor din vocabularul medicilor (care în antichitate erau tot meșteșugari) citim 27 de mențiuni în epistole față de 12 care revin celorlalte opere ale lui Seneca⁶, iar în rubrica consacrată termenilor luați din lexicul agricol 10 revin scrisorilor față de 5 aparținînd celorlalte opere⁷. De remarcat că printre pasajele conținînd termeni așa-numiți familiari cel puțin 19 din 26 revin unor scrisori care includ și alte elemente certificînd o primă redactare.

Dar ce rost ar fi avut utilizarea unui asemenea lexic într-o corespondență fictivă, exclusiv literară? Apoi este probabil că prima formă a corespondenței era tributară într-o măsură și mai mare vocabularului vorbit. La redactarea secundă Seneca a eliminat din termenii neliterari, dar, alcătuiind noul text, a fost nevoit să rețină o parte din vocabulele sugestive.

¹ Puteau fi prea intime sau primejdioase din punct de vedere politic.

² Bourgery, *Sénèque prosateur. Etudes littéraires et grammaticales sur la phrase de Sénèque le philosophe*. Paris, 1922, p. 207.

³ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 213—214.

⁴ Cum s-a arătat deja, între aceste elemente trecute în tabelul lexicului familiar unele sînt foarte expresive, aproape triviale: *scabere aures* « a scărpinga urechile » (ep. 75, 7) sau *scordallus* « gilcevector » (ep. 56, 2), atestat și la Petronius, *pumilio* « stîrpirură » (ep. 76, 31). Unele cuvinte sînt de origine argotică ca *trossuli* (ep. 76, 2). Încă în timpul Gracchilor acesta era un supranume al cavalerilor, dar în vremea lui Seneca circula oarecum argotic desemnînd o anumită categorie de tineri pretențioși, înfumurați.

⁵ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 292.

⁶ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 294—295.

⁷ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 296.

Prin excelență grupul de scrisori 1—29 atestă prezența unei prime redactări. Se simte aci strădania de a câștiga un adept, de a convinge treptat. Mai interesant este că acest efort implică un anumit compromis cu epicureismul, caută să înlesnească trecerea de la epicureism la stoicism, tactică utilă într-o corespondență fictivă numai dacă Seneca singur ar fi fost stoic la Roma și toți ceilalți epicurei. Totuși partizanii artificialității se sprijină adesea pe ep. 21, scrisoare din acest grup. Dar conținutul acesteia și consecințele lui, adică perspectiva publicării, se datoresc doar unei revizuri serioase la redactarea secundă. Această scrisoare atestă mai mult dubla redactare a scrisorilor decât artificialitatea lor.

Reconstituirea minuțioasă, exactă a primei redactări ar fi trudă zădărnice, imposibilă sau oșioasă, în cazul că s-ar putea realiza. Recunoașterea existenței a două texte redactate la un anumit interval, poate fi utilizată ca ipoteză de lucru, ca mijloc de a înțelege multe aspecte mai puțin clare ale compoziției epistolelor. Putem totuși să ne întrebăm în ce consta caracterul esențial al primei redactări, adică dacă scrisorile adresate lui Lucilius constituiau corespondență filozofică, cum le cunoaștem noi astăzi, sau intimă, așa cum se obișnuiește între prieteni. Epistola 118 e concludivă. Schimbul de păreri trebuie să aibă în primul rînd finalitate filozofică, etică. Morala trebuie să ofere corespondenței materialul cel mai însemnat¹. Trebuie obținută o adevărată terapeutică morală a umanității. Pe de altă parte a fost necesar să se ofere redactării secunde un punct de plecare, o motivare. Ceva l-a determinat pe Seneca să pregătească corespondența către Lucilius pentru publicare. Or, nu s-ar fi întîmplat acest lucru dacă scrisorile ar fi fost exclusiv intime. În prima corespondență trebuie să fi existat un important element filozofic. Obscuritățile ne arată desigur că elementul intim era mult mai însemnat în prima versiune a corespondenței, chiar dacă pe primul plan se găsea tot cel filozofic. La revizuirea finală rolul său a fost deci redus. Astfel nu toate lungile, pasaje de demonstrație filozofică trebuie considerate rodul redactării secunde; nu putem marca drept limită între cele două ediții ale scrisorilor tranziția de la pasajele obișnuite, exterioare filozofiei, la cele cu conținut teoretic.

Am susținut deja că trebuie exclusă ipoteza scrierii corespondenței cu două scopuri de la bun început: expedierea către Lucilius și publicarea. Dar cînd s-a ivit în mintea lui Seneca ideea publicării? Desigur chiar în timpul schimbului de scrisori, poate puțin înainte de terminarea lui. Prietenii sau Lucilius însuși i-au sugerat-o, datorită tocmai conținutului în primul rînd filozofic al scrisorilor trimise lui Lucilius².

Existența unei redactări ulterioare trebuie probată și independent de prezentarea primei redactări și a carențelor acesteia.

¹ *Ep.* 118, 1—4.

² Astfel poziția apărută în acest articol se distinge de cea a partizanilor realității epistolare. Aceștia presupuneau sau expedierea scrisorilor către Lucilius în forma lor actuală, sau compunerea lor atît cu scopul de a le expedia lui Lucilius cît și de a le publica. Or, prezentul articol susține că Seneca a compus un prim text adresat lui Lucilius, text ulterior modificat considerabil înainte de publicare.

Deși recompoziția epistolelor s-a efectuat cu destulă dibăcie, se pot distinge semnele redactării secundare. Este dreaptă observația că în cele mai multe scrisori, în special în partea a doua a corespondenței, persoana lui Lucilius este folosită în mod arbitrar. Într-adevăr Seneca își expune ideile cu ajutorul polemicii. El imaginează un potrivnic și-l combate cu toate armele găsite în preajma sa. De multe ori însă acest oponent imaginar, susținând tezele epicureicilor sau peripateticilor sau chiar apărând punctul de vedere comun, este confundat cu Lucilius. Este sigur că e vorba de o convenție. Astfel chiar în epistola 109 Lucilius apare așezat într-o poziție falsă, incompatibilă cu adeziunea sa la stoicism, care se realizase de multă vreme¹; el este pus aici să combată teze fundamentale ale stoicismului. Mai mult decât atât, Seneca se apucă să-i demonstreze din nou ideile stoice, de care fusese vorba în toate cele 108 scrisori anterioare. Și fenomenul se întilnește și în alte epistole². Dar în acest caz Lucilius ar fi trebuit să fie un ignorant în filozofie și atunci corespondența n-ar mai fi avut sens. Faptul ar fi cu atât mai serios cu cât Seneca lăudase cu mult în urmă progresele lui Lucilius în filozofie³. Altceva ne indică însă limpede că e vorba de Lucilius convențional, în permanență de distins față de Lucilius real. Într-adevăr Seneca admite adesea interlocutorul imaginar, desemnat de persoana a III-a a verbului (astfel *inquit* „spune“), fără altă precizare și în opoziție cu persoana I (astfel *respondeo* „răspund“). Pe nesimțite autorul trece la persoana a II-a, adică la Lucilius (astfel *inquis* „spui“ sau invers), trecerea efectuându-se de la persoana a II-a la persoana a III-a. În epistola 113 trecerea se efectuează fără nici-o jenă de mai multe ori și numai la o distanță de câteva rînduri. Desigur că un asemenea procedeu era imposibil de aplicat într-o corespondență reală. Seneca l-a introdus la revizuirea și amplificarea textului în vederea publicării. Nu Lucilius trebuia convins, ci cercurile largi de cititori. Firește, aceasta nu înseamnă că în prima redactare lipsea cu totul polemica, dialogul de pe poziții filozofice opuse. De pildă ep. 112 ilustrează o polemică reală între Lucilius și Seneca. Procedeu existent în prima fază a corespondenței a fost mult extins în redactarea secundă și astfel s-a ajuns la un Lucilius imaginar.

Aceeași apreciere poate fi valabilă și în problema repetițiilor. În nenumărate scrisori o singură idee e expusă de multe ori aproape în aceiași termeni și cu aceleași argumente⁴. Uneori se întâmplă ca în corpul unei singure scrisori să apară aceleași argumente de două ori⁵. Fără îndoială, cele mai multe repe-

¹ Ep. 46 tratează despre o operă stoică a lui Lucilius.

² În cele din urmă Seneca ajunge chiar la invectivă (ep. 124, 2–20)

³ Ep. 32, 1–3; 34, 2–3; 35, 1–3; 38, 1–2; 43, 1–3.

⁴ Astfel ideea vanității bogățiilor e tratată în foarte multe scrisori: ep. 8; 17; 18; 20; 23; 36; 47; 47; 60; 90; 101; 107; 110; 115; 119. Despre bunul suprem se ocupă în ep. 31, 41, 66, 67, 71, 74, 76, 85, 87, 92, 118, 120, 124.

⁵ Albertini, *op. cit.*, p. 145 citează astfel ep. 78 care conține de două ori demonstrarea faptului că suferința nu e lungă (paragraf 7 și 17) și ep. 94, unde eficacitatea maximelor scurte e dovedită de două ori (paragraf 27–28 și 43). Putem cita și ep. 44, care, deși suficient de scurtă (7 paragrafe), repetă cel puțin 3 idei: 1) ideea fundamentală că spiritul oferă noblete: paragraf 2: *bona mens omnibus patet; omnes ad hoc sumus nobiles* apoi mai jos paragraf. 5: *animus facit nobilem*. 2) Ideea că originea fiecăruia se pierde în necunoscut. Paragraf 4: *Omnibus nobis totidem ante nos sunt; nullius non origo ultra memoriam iacet*. Apoi mai jos, paragraf. 5: ... *alioquin si ad uetera reuocas, nemo non inde*

țiții presupun o redactare posterioară schimbului real de scrisori. Repetiția e caracteristică tipului de compoziție preferat de Seneca, diatriba.

Totuși nici aci nu trebuie exagerat. Procedul a fost utilizat într-o oarecare măsură și în primă redactare. Uneori nici nu sîntem în prezența unui procedu scriitoricesc.

Astfel reluarea argumentelor aduse în favoarea retragerii din viața publică în ep. 19, 20, 21, 22, 68 se explică printr-o situație concretă. Lucilius nu se putea hotări: dorea să abandoneze cariera administrativă dar încă șovăia. Seneca trebuia să facă un efort spre a-l decide pentru prima alternativă. Repetarea argumentelor în problema înfruntării morții nu reprezintă exclusiv rodul revizuirii posterioare ci constituie și efectul unei preocupări firești la un bătrîn obosit și bolnav, preocupare pe care prietenul intim nu putea decît s-o împărțasească¹.

Semnificativă este și atitudinea față de subtilitățile logice, față de raționamentele rafinate sau față de discuțiile minuțioase asupra valorii unui cuvînt: Seneca le condamnă mereu cu asprime², dar în a doua parte a corespondenței. le folosește aproape în fiecare scrisoare. Evidența contradicției este însă atît de puternică, încît într-una din ultimele epistole este nevoit să se justifice, să se apere, uitînd critica distincțiilor subtile, întreprinsă de dînsul anterior³. Contradicția dovedește dubla compunere a scrisorilor; ea este rezultatul suprapunerii celor două texte succesive, este contradicția între simplitatea primului text, cel expedit lui Lucilius și revizuirea lui ulterioară, unde Seneca a dezvoltat expunerea argumentelor și s-a văzut obligat să recurgă la armele tradiționale ale demonstrației filozofice.

S-a constatat deja prezența procedeelor clasice ale amplificării retorice⁴. S-a spus că adesea filozoful tratează un loc comun după regulile retoricii⁵,

est, ante quod nihil est. 3) ideea că situațiile sociale ale aceleiași familii se schimbă în vîlmășagul vremurilor; paragraf. 4: *omnia ista longa uarietas miscuit et sursum deorsum fortuna uersauit*; apoi mai jos paragraf. 5: *a primo mundi orlu usque in hoc tempus perduxit nos ex splendidis sordidisque alternata series*. Se citează și repetarea în aceeași frază a unei singure idei în termeni diferiți.

¹ Prezența unor elemente intime, autobiografice sau referitoare la Lucilius pare a atesta o primă redactare în cazul epistolelor 28 și 104. Totuși există în aceste epistole un citat din Socrate care apare în termeni aproape identici. Ep. 28, 2: *Hoc idem querenti cuidam Socrates ait: Quid miraris nihil tibi peregrinationes prodesse cum te circumferas?* În ep. 104 spune: *Nam Socrates querenti cuidam, quod nihil sibi peregrinationes profuissent, respondisse ferunt: non immerito hoc tibi euenit. Tecum enim peregrinabar.*

² Ep. 106, 11—12; *In superuacuis subtilitas teritur. Non faciunt bonos ista, sed doctos. Apertior res est sapere immo simplicior. Paucis est ad mentem bonam uti litteris. Sed nos, ut cetera in superuacuum diffundimus, ita philosophiam ipsam. Quemadmodum omnium rerum, sic litterarum quoque intemperantia laboramus. Non uitae sed scholae discimus.* A se vedea și ep. 40, 14; 45, 4—8; 49, 5—12; 52, 8—15; 58, 25—27; 71, 4; 75, 3—7; 82, 8—10; 83, 8—15; 87, 40—41; 88, 42—46; 108, 35—39; 109, 17—18; 113, 1; 115, 1—2; 117, 30; 124, 21—24.

³ Adresîndu-se lui Lucilius îi spune jumătate scuizîndu-se, jumătate glumînd: Ep. 121, 1: *Litigabis, ego uideo, cum tibi hodiernam quaestiunculam, in qua satis diu haesimus, exposuero: iterum enim clamabis: « Hoc quid ad mores? » Sed exclamanti tibi primum opponam, cum quibus litiges, Posidonium et Archidemum (hi iudicium accipient); deinde dicam.* Mai jos adaugă (121,4): *Interim permittite mihi ea quae paulo uidentur remoliora excutere.*

⁴ Albertini, *op. cit.*, p. 223—226.

⁵ Albertini, *op. cit.*, p. 223—225.

că recurge la digresiuni și ornamentații specifice școlilor de retori¹. Pentru noi important este faptul că asemenea procedee tălmăcesc intenția publicării, căci ele le n-ar avea sens într-o corespondență particulară.

În general stilul epistolelor poartă marca unei îngrijiri speciale, desigur efectul redactării secunde. Ca și în dialogurile anterior compuse, întâlnim aici tot arsenalul stilistic al lui Seneca: comparații, exemplificări din istorie și din viața contemporană, mînuirea meșteșugită a figurilor de stil, antitezele pregnante, paradoxul scilpitor, fraza lapidară dar substanțială, ordinea cuvintelor utilizată abil² etc. E vrednică de admirat aplicația depusă în construirea frazei³ vădind tocmai textul destinat unui public mai larg și nu produsul literar esoteric. În mod special trebuie menționată atenția pentru metrică, acuratețea cu care a fost lucrat textul în acest sens⁴.

Prezența unei redactări secunde pare a fi mărturisită și de lungimea neobișnuită a scrisorilor din partea a doua. Întîlnim scrisori pline cu demonstrații foarte lungi, prea lungi; e necesar să admitem dezvoltări însemnate ale demonstrațiilor la redactarea secundă. Desigur nu trebuie crezut că scrisorile scurte, așa-numitele scrisori-bilet, n-au fost supuse unei remanieri și chiar unei remanieri radicale. Ilustrativă este scrisoarea 96, unde Seneca repetă cu minuțiozitate considerațiile sale asupra destinului și necesității suportării lui cu răbdare. De altfel scrisorile-bilet apar și printre scrisorile lungi din finalul corespondenței⁵, care au fost supuse unei revizuiri structurale⁶.

Tratînd despre prima întocmire a corespondenței, am semnalat deja posibilitatea unor suprimări, unor reduceri de text cu ocazia revizuirii, reduceri

¹ Albertini, *op. cit.*, p. 246, 289.

² De remarcat meșteșugirea ordinei cuvintelor. Fraza se încheie aproape totdeauna cu cel mai important cuvînt. Se cunoaște preferința lui Seneca pentru exprimarea concisă. Dar în aceeași scrisoare 44 (vezi mai sus p. 264, nota 5) utilizează perioada clasică alături de fraza lapidară. Intenția de a obține efecte stilistice este evidentă. Fraza clasică cu ponderea, cu înțetinea ea e contrastează cu frazele scurte, concentrate care o precedă (ep. 44, 5–6). Firește se pot da și alte exemple.

³ De evidențiat strădania lui Seneca de a-și forma lexicul prin împrumuturi din diferite sectoare ale vocabularului. Încă nu s-a reliefat suficient întrebuintarea stilistică a acestor împrumuturi. În scrisoarea 37 apar termeni din limbajul gladiatorilor și din vocabularul tehnic al militarilor ca *sacramentum* « jurămint » (*rogare sacramento*) 37, 1; *auctoramentum* « angajament » 37, 1; *missio* « eliberare » 37, 3, dar pentru că autorul compară viața înțeleptului cu cea a militarului și a gladiatorului. Oricînd se poate remarca congruența între conținut și stil. Cînd se referă la sport, Seneca folosește și un termen corespunzător de origine greacă: *psychrotutes* (53, 3; 83, 5) « amator de apă rece », *progymnastes* (83, 4) « dascăl de gimnastică », *hiera* (83, 5) « cursă, alergare », *sphaeromachia* (80, 1 un fel de pugilat). Trebuie semnalată și abundența împrumuturilor din vocabularul poeziei.

⁴ Putem semnală abundența de cretici.

⁵ Ep. 96, 103, 111, 112.

⁶ Componerea în două variante a corespondenței lui Seneca pare a fi demonstrată și de locul ocupat de ea în istoria genului epistolar în antichitate. Cum am menționat mai sus, antichitatea ne-a dăruit celebre corespondențe exclusiv literare, ca acele alcătuite de Epicur sau Horațiu. Scrisorile lui Seneca se deosebesc considerabil de acestea prin caracteristicile deja pomenite: poziția elementelor intime, obscuritățile și alte urme ale scrisorilor lui Lucilius către Seneca, vocabular mai apropiat de limba vorbită etc. Dar concomitent ele se disting și de corespondența lui Cicero, neîndoios reală, căci sînt departe de a avea spontaneitatea ei. Prezența a două stadii în redactare poate să explice poziția specifică pe care corespondența lui Seneca o deține în evoluția genului și să limpezească de ce învățații nu s-au putut fixa la o opinie definitivă asupra lor, așa cum s-a întîmplat cu celelalte culegeri de epistole.

care să fi atins unele probleme intime sau chiar numele anumitor persoane. Poate fi admisă și ipoteza suprimării unor scrisori, socotite de Seneca neinteresante pentru cercuri mai largi de cititori sau primejdioase din punct de vedere politic.

Dar remanierea posterioară schimbului real de scrisori nu înseamnă în primul rând reducere, ci mai ales lărgirea corespondenței. Stratul al doilea al corespondenței este mai dens decât primul. Prin excelență revizuirea corespondenței a implicat îmbogățirea ei. Am vorbit deja de mărirea pasajelor demonstrative prin amplificarea argumentelor, prin repetarea și înzestrarea lor cu armele dialecticii, prin suscitarea unor obiecții imaginare și a ripostelor corespunzătoare. În unele scrisori argumentele au fost îngroșate, explicitate, în altele au fost introduse, interpolate prin revizuirea structurală a scrisorii, prin modificarea întregului ei conținut.

Totuși prin îmbogățire nu se cuvine a înțelege doar atât. Avem numeroase epistole care nu conțin nici pasaje obscure, nici detalii de viață reale, în fine nimic care să illustreze o scrisoare reală, ci conțin în schimb toate particularitățile unei scrisori fictive. E de presupus că astfel de scrisori sau cel puțin parte dintre ele n-au fost niciodată scrise și expediate lui Lucilius, că, de dragul unei demonstrații filozofice, Seneca le-a interpolat în corpul corespondenței și că deci stratul al doilea nu se compune numai din modificările scrisorilor reale ci și din mărirea volumului acestora.

Credem că aproximativ 70—80 scrisori din prima redactare au intrat în ediția definitivă, restul reprezentînd epistole fictive, compuse doar în vederea publicării¹. Printre acestea din urmă sînt de citat consolațiile dar și alte scrisori.

Așa cum nu socotim orice scrisoare fără elemente intime obligatoriu artificială, trebuie să considerăm uneori elementele intime drept improvizate, fabricate ca atare de autor, după modelul celor reale sau extrase dintr-o scrisoare reală cu un conținut complet diferit și introduse într-una din cele fictive. Astfel este epistola 105, care prezintă o serie de reguli privind conduita morală și e destinată lui Lucilius, care locuia la Ardea. În ciuda aluziei la localitate, credem că epistola trebuie socotită fictivă². În epistola 110 polemizează cu un fals Lucilius pe care-l salută din casa sa din Nomentum. Și aci menționea localității e ne semnificativă. Epistola 107 demonstrează lui Lucilius, căruia îi fugiseră sclavii, nevoia de a suporta destinul cu fermitate. Dar Seneca lăudase mai înainte pe prietenul său pentru purtarea sa umană față de sclavi³. De altfel toate trei scrisorile excelează prin unitatea și claritatea desăvîrșită a compoziției și se află într-un grup de epistole unde se numără foarte puține vestigii ale primului text.

S-ar părea că punctul de vedere din acest articol s-a apropiat brusc de cel al partizanilor artificialității. Doar și ei admit că printre scrisorile cunoscute nouă sînt cîteva reale, introduse într-o masă de epistole fictive⁴.

¹ Astfel probabil ep. 50, 52, 60, 61, 73, 81, 85, 88, 90, 92, 94, 95, 97, 100, 102, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 124.

² Structura epistolei probează aceasta. Argumentele repetă idei de multe ori expuse și fac abstracție de Lucilius cel real.

³ Ep. 47, 1.

⁴ Bourgerly, *Les Lettres à Lucilius sont-elles de vraies lettres?* Rev. de philologie (1911), p. 47; G. Guțu, *Scrisorile lui Seneca sînt adevărate scrisori?* în AISC, IV, 1941—1942, p. 10.

Totuși nu numai o problemă de număr, de cantitate, desparte tezele din articol de opiniile discipolilor lui Lipsius. S-a subliniat mai sus superficialitatea justificărilor invocate pentru acest truc literar și necesitatea descoperirii unui motiv mai serios. Ce l-a determinat pe Seneca să improvizeze asemenea scrisori fictive? Motivul trebuie căutat în influența deosebită a tratatului de etică compus concomitent de Seneca și anume *Moralis philosophiae liber*. Seneca însuși recunoaște că a introdus într-una din ultimele scrisori capitole din *Moralis philosophiae liber*¹. Această apropiere este semnificativă. Sub influența unei asemenea lucrări alcătuite simultan², Seneca a revizuit structural unele scrisori și a compus altele. Ideile care-i rămăseseră în minte din timpul scrierii acelei cărți s-au cerut consemnate și în epistolele destinate publicării, unde lipseau sau erau exprimate într-o formă rudimentară. Nu un singur capitol ci mai multe au fost prelucrate de Seneca în ediția finală a lui *Ad Lucilium*. Dar desigur filozoful n-a realizat o cotitură importantă în concepțiile sale etice.

Amplizarea demonstrației din *Moralis philosophiae liber*, stilul ei specific a înrîurit și recompunerea epistolelor și l-au decis să utilizeze subtilitățile dialecticii, să dezbată ideile lui Posidonius³, să abordeze o tematică mai variată într-un anumit sector al corespondenței⁴. Cu toate că cele două opere nu se pot identifica, putem judeca conținutul lucrării etice pierdute după partea din corespondență înrîurită de ea. Era desigur o expunere sistematică a aspectelor moralei și a problemelor filozofice legate de etică.

S-ar părea astfel că demonstrația primei redactări este pusă sub semnul întrebării. Într-adevăr, dacă Seneca a fabricat scrisori sub impulsul compunerii simultane a faimoasei *Moralis philosophiae liber*, de ce n-ar fi făcut la fel pentru toată culegerea de epistole? În primul rînd întîlnim elemente intime care ar fi fost mai greu de improvizat. Seneca ar fi putut alege pretexte, puncte de plecare mai lesnicioase pentru demonstrații filozofice. Apoi, dacă influența cărții de morală pare destul de substanțială spre a recunoaște urma sa în improvizarea unor scrisori, ea nu justifică trucarea unei întregi colecții. Mai mult decît atît, am văzut că ea nu se exercită decît asupra unei părți din scrisori, de la ep. 60 în sus și în special începînd de la scrisoarea 88. Aceasta înseamnă că ea a apărut într-o anumită etapă a revizuirii textului scrisorilor adresate lui Lucilius și nu înainte ei. În perioada ultimă a remanierii, și nu înainte,

¹ Ep. 106, 1; 108, 1. De aceasta pomeneste și Lactanțiu, II, 3.

² În ep. 108, 1 Seneca spune că *Moralis philosophia* era aproape gata de publicare. Ne dă și indicații asupra cuprinsului: îmbrățișează toată morală. De aceea s-a înșelat Hilgenfeld care a identificat această operă cu *Ad Lucilium*. Iată ce spune Seneca: *Id de quo quaeris ex his est quae scire tantum eo ut scias pertinet. Sed nihilominus, quia pertinet et prosperas nec uis expectare libros quos cum maxime ordino continentes totam moralem philosophiam partem statim expediam.*

³ Ideea influenței operii *Moralis philosophiae liber* asupra părții finale a corespondenței a fost discutată de A. D. Leeman în *Seneca's plans for a work Moralis philosophia and their influence on his later epistles* (în *Mnemosyne*, seria a 4-a, VI, 1953, p. 307—313). Dar acolo această influență nu este legată de presupunerea existenței a două straturi în corespondența lui Seneca.

⁴ Ep. 89, 4—17 (filozofia și diviziunile ei); 106, 1—10 (bunurile morale sînt corpuri); 113, 1—25 (ideea stoică mai veche că, virtuțile sînt ființe vii); 121, 5—24 (despre instinctele animalelor); 124, 5—20 (*bonum* este scizisat de inteligență).

Seneca a fost tentat să compună epistole fictive și să refacă aproape complet altele după modelul unui tratat de morală. Această constatare este confirmată de aspectul primei părți a corespondenței și în special de grupul ep. 1—29, care nu poartă marca înrîuririi operei numite *Moralis philosophiae liber* și care, așa cum am arătat mai sus, dovedește indubitabil realitatea unei prime redactări¹.

Anticipînd, am observat deja deosebirile între felurile părți ale corespondenței și am semnalat distribuția inegală în aceste secțiuni a semnelor care caracterizează cele două redactări succesive.

Am văzut cum partea finală a epistolelor, cea influențată de *Moralis philosophiae liber*, a cunoscut din plin revizuirea și amplificarea. Am remarcat de asemenea cum foarte multe scrisori reprezintă false epistole, iar altele sînt considerabil modificate. În afară de efectele influenței tratatului de morală (gustul pentru dialectică, înrîurirea lui Posidonius, distincțiile metafizice) se regăsesc aici unele particularități ale redactării secunde: repetițiile, confundarea interlocutorului imaginar cu Lucilius, lungimea neobișnuită a demonstrațiilor, amplificările și procedeele retorice. Tot aci și stilul este mult mai îngrijit și expunerea ideilor mult mai sistematică. S-a observat deja că începînd cu ep. 75 stilul scrisorilor e mult mai atent lucrat². În privința scrisorilor fictive e limpede care este pricina. Dar și cele reale sînt mai atent redactate. E probabil că au fost compuse după ce Seneca luase hotărîrea publicării. Gîndindu-se că le va publica, le-a redactat mai îngrijit și n-a fost necesară o revizuire mai substanțială. Am semnalat deja ca trăsătură stilistică specifică a acestui grup influența tehnicii dialogului platonician. În scrisorile 109, 112, 113 expunerea ideilor îmbracă aspectul unui adevărat dialog: aserțiune-obiecție, argument-contraargument pînă la demonstrarea ideii lui Seneca. Nici nu ascunde măcar că aci oponentul este un Lucilius pur imaginar. E posibil ca secționarea tradițională a scrisorilor, prezentă în cele mai vechi manuscrise, să nu fi fost incidentală. Ea s-ar putea datora condițiilor specifice în care a fost alcătuit ultimul compartiment al corespondenței și să fi apărut chiar în ediția lor antică.

În opoziție cu această parte a corespondenței trebuie scoasă în relief prima parte, în special grupul 1—29, recunoscut ca unitar de toți cercetătorii. Aci argumentarea tezelor etice este mult mai modestă, firească, familiară aproape, lipsită de demonstrații subtile. Ideile sînt expuse mai sumar, nesistematic, dominate, cum am văzut și anterior, doar de strădania de-a atrage un fost epicureu, de a desăvîrși pregătirea filozofică a lui Lucilius.

« Modestia » demonstrațiilor dovedește că Seneca a modificat superficial scrisorile din această parte a corespondenței, exceptînd ep. 21 unde îi promite lui Lucilius nemurirea prin publicarea corespondenței. În restul scrisorii ideea este completată cu toate implicațiile necesare. La aceasta s-ar putea adăuga un alt argument. Din cele 26 de pasaje conținînd cuvinte citate de Bourgerly la rubrica termenilor familiari, 9 provin din primele 29 de scrisori față de 17

¹ S-a arătat de ce la p. 263.

² G. Guțu, *op. cit.*, p. 16.

aparținând celorlalte 95 de scrisori¹. Disproporția nu e prea mare, însă semnificativă, dacă ținem seama că dintre celelalte mențiuni de terminologie cotidiană majoritatea privesc scrisori indubitabil reale și că scrisorile din primul compartiment sînt mai scurte și deci cuprind mai puține cuvinte. Chiar în compartimentul final există șase pasaje, care revin unor scrisori unde se poate deosebi o primă redactare față de două sigur artificiale. Repetăm, numai proporția interesează; cifrele ar trebui mult ridicate după o cețetare riguroasă, dar proporțiile s-ar păstra, probabil. E cert că toate epistolele din grupul 1—29² au la bază o scrisoare reală³. După ep. 30 acest mod de a trata problemele etice nu dispare brusc, ci se modifică treptat o dată cu introducerea primelor epistole fictive și cu intensificarea remanierilor. Nu se poate împărți opera în două mari fracțiuni, cea a scrisorilor reale sau puțin modificate și cea a scrisorilor profund revizuite sau chiar improvizate. Trebuie presupusă a treia mare grupare, o grupare intermediară. Astfel, cu foarte mare aproximație am avea grupele următoare: 1) ep. 1—45 sau 49, 2) ep. 49—88 care ar reprezenta tocmai gruparea intermediară, 3) ep. 88—124⁴. Oricum ar fi, dacă pentru epistolele din prima grupare putem reconstitui în linii mari aspectul inițial, adică ne putem da seama cam ce cuprindeau, pentru cele din grupa a treia e mult mai dificil, căci epistolele fictive și revizuirea structurală a celor mai multe scrisori reale ne oprește la constatarea caracterului lor filozofic.

De altfel, chiar în partea finală, interpolarea epistolelor fictive nu s-a făcut într-o ordine riguroasă și pe temeiul unui plan stabilit anterior. Uneori ele pot alterna cu cele reale, alteori pot fi introduse în grupuri de două, trei epistole, fie legate între ele, fie complet independente⁵. E posibil ca în vederea publicării Seneca să fi scindat unele scrisori reale în două sau mai multe epistole sau să fi contopit unele.

Desigur că nici cele reale n-au fost toate așezate în ordinea lor din prima redactare. Ordinea a fost respectată numai pentru grupul 1—29. Nici pentru restul epistolelor nu s-au efectuat, probabil, schimbări prea numeroase, căci, dacă s-ar fi întîmplat astfel, Seneca le-ar fi orînduit după un plan metodic. Totuși din diferite motive el a recurs la anumite inversiuni. Schultess a

¹ Iată lista acestor termeni: *colaphus* «pumn» (13,5), *crepare* «a scriști» (9,8), *cutis* «înveliș» (9,13), *decrepitus* «vlăguit» (26,1), *narrare* «a vorbi despre» (24,6), *pusillum* «mărunt» sau «neînsemnat» (15,9; 26,8), *quaerere uerba* «a căuta cuvinte» (23,1), *uenter* «burtă» (17,4).

² O probă în plus aduce și ep. 6. Tratatnd tema prieteniei Seneca face aluzii la anumite teze fundamentale ale stoicismului. Aceste aluzii nu sînt prea clare. Dacă scrisoarea ar fi fost fictivă sau modificată considerabil, aceste referiri ar fi fost rezolvate, explicitate.

³ Subgrupul 17—24 se referă la o perioadă mai dificilă din viața lui Lucilius, cînd acesta apela la sfatul lui Seneca, necesar soluționării încurcăturii în care se găsea. Se simte aci pretutindeni firescul situației, evidențiat și de familiaritatea tonului. Pentru întreg grupul 1—29 în general și ep. 21 în special a se vedea și alte observații ale noastre anterioare.

⁴ Este limpede, credem, că această compartimentare nu are nimic comun cu cea a lui Hilgenfeld. Noi n-am ținut seama decît de evoluția condițiilor particulare de redactare, iar în cazul împărțirii lui Hilgenfeld era vorba de secționarea operei pe capitole, îmbrățișînd fiecare probleme diferite.

⁵ Astfel ep. 88 care tratează despre așa-numitele «arte liberale» pare legată de ep. 89, care se ocupă de filozofie și părțile ei. Ep. 102 și 103 par a fi ambele fictive, ep. 104 are un caracter personal (vezi p. 258) și, deci pare reală, ep. 105 e fictivă (vezi p. 267, nota 1), ep. 106 reală, ep. 107 fictivă, iar 108 reală (vezi p. 260).

semnalat deja una¹. Se pot consemna și altele. Ne mărginim la una singură. Am spus mai sus că în ep. 118 Seneca trasează un adevărat program al corespondenței cu Lucilius. E probabil că în primă redactare această epistolă nu era situată la sfârșitul corespondenței ci la începutul ei, eventual nu mult după grupul 1—29. La redactarea secundă Seneca a trecut această scrisoare printre ultimele, pentru că trata relativ sistematic conceptul de *bonum*, așa cum se cuvenea unui sfârșit de corespondență. Probabil că Seneca însuși remarcase cât de nesistematic fusese elucidat conținutul acestei noțiuni în alte scrisori.

★

Relativa finisare a operei sub raportul stilului, grija depusă pentru metrică arată că autorul preparase opera pentru publicare. Totuși nu se pot trece sub tăcere unele neglijențe prea supărătoare chiar pentru un autor puțin interesat în ordonarea ideilor. Contrastul între efortul spre limpezimea formei și aceste inadvertențe e prea izbitor. Iată trei exemple de asemenea neglijențe. În ep. 52 Seneca amână soluționarea problemei cum trebuie vorbit poporului, dar n-o reia nicăieri. În epistola 102 Seneca afirmă că ar fi tratat o problemă care nu apare în nici o scrisoare. În sfârșit în ep. 98 pomenește de un *senex egregius* fără alte referiri și toată partea finală a scrisorii este neclară. S-a presupus că în ep. 98 ar exista o lacună, vestigiu al unei mutilări a manuscrisului², iar cele două scrisori menționate mai sus s-ar referi la alte epistole pierdute³.

S-ar putea explica și altfel aceste neglijențe.

Există probabilitatea publicării scrisorilor în două etape. În prima tranșă au intrat epistolele din gruparea întâi, în general mai puțin transformate la revizuire. În această grupare nu se semnalează nici o neglijență, căci totul pare limpede. Desigur această tranșă a fost publicată de Seneca însuși.

La cele proiectate pentru a doua etapă Seneca a lucrat mult mai intens. Erau aproape gata de publicare, dar moartea l-a surprins înainte de îndepărtarea ultimelor nepotriviri, aluzii la scrisori sau pasaje suprimate. Astfel ipoteza lui Haase e valabilă numai pentru o parte din epistole și în același timp se explică de ce numai un anumit compartiment al scrisorilor a suportat influența lui *Moralis philosophiae liber*. Celelalte erau deja publicate. De aceea Seneca s-a văzut obligat să păstreze o grupare de tranziție (grupa 49—88) între cele două fragmente atât de diferite ale operei tocmai spre a atenua contrastele. Astfel tranșa a doua a scrisorilor, adică cea care cuprinde grupele 49—88 și 89—124 a fost editată după moarte de prietenii săi.

Rămine încă o dificultate de rezolvat. Concepute astfel epistolele nu mai incap în timpul acordat scrierii și eventual expedierii lor de cercetătorii moderni, adică un an sau maximum doi.

¹ Schultess, *De L. Annaei Senecae Quaestionibus naturalibus et Epistulis commentatio*, Bonn, 1872, p. 33—40 evidențiază o contradicție între două scrisori. În ep. 70, 1 Seneca spune: *post longum intervallum Pompeios tuos vidi*, dar în 49,1 scrisese: *ecce Campania et maxime Neapolis et Pompeiorum tuorum conspectus incredibile est quam recens desiderium tui fecerint*. Între ep. 49 și 70 nu fusese un interval prea mare. Probabil că ep. 70 a fost scrisă înainte de ep. 49 și apoi ordinea a fost inversată. Oricum explicația lui Albertini (*op. cit.*, p. 199) că în ep. 49 Seneca văzuse orașul Pompei de la distanță nu e satisfăcătoare.

² Albertini, *op. cit.*, p. 162.

³ Albertini, *op. cit.*, p. 166.

De altfel oricum îngrădirea e prea strîmtă. Chiar dacă nu le-ar fi transmis niciodată lui Lucilius, Seneca n-ar fi avut răgaz să scrie într-un asemenea interval atîtea scrisori divizibile în grupări așa de diferite ca tehnică literară.

Ep. 91 datează redactarea secundă. Cînd s-a produs incendiul din Lyon, Seneca lucra, probabil, la revizuirea textului. Atunci a intercalat în corpul epistolelor o consolăție la adresa lui Liberalis. De ce a proiectat publicarea ei și nu s-a mulțumit s-o trimită doar lui Liberalis? Pentru că de fapt epistola era destinată nu numai lui Liberalis ci și locuitorilor Romei. Cum remarcă Binder¹, Seneca nu pomeniște de incendiul Romei, anterior doar cu cîteva săptămîni celui petrecut în anticul Lyon. Albertini crede că cel dintîi fusese menționat într-o scrisoare acum pierdută și că n-a revenit asupra lui, deoarece subiectul prezenta un pericol politic². În legătură cu Nero circulau tot felul de zvonuri în oraș. Dar putem merge mai departe. De teama miniei imperiale Seneca n-a pomenit incendiul Romei, dar s-a gîndit să travestească o consolăție adresată locuitorilor capitalei. Consolăția către Liberalis este astfel un simplu pretext. Desigur aceasta înseamnă că Seneca intenționa să publice foarte curînd și tranșa a doua a operei sale. Probabil însă că dificultățile pricinuite de revizie i-au răpit mai multă vreme decît socotise. Deci epistola 91 este un reper numai pentru redactarea secundă.

În ce privește prima redactare, un lucru este cert: scrisorile n-au fost scrise zilnic ci chiar cu pauze mari: «Răspund tîrziu la scrisorile tale»³, spune Seneca. Nici Lucilius nu era excesiv de conștiincios⁴. În altă parte e consemnată o întrerupere a corespondenței din pricina rătăcirii unei epistole⁵.

În sfîrșit laudele adresate lui Lucilius în ep. 46 pentru o operă stoică scrisă de el ar părea ciudate, dacă de la primele scrisori, cînd corespondentul era încă epicureu, ar fi trecut numai cîteva luni⁶.

În ep. 70 Seneca vorbește de Pompei. Cum se face că el nu spune nici un cuvînt de erupția Vezuviului, deși, după cronologia Binder-Albertini, ea este cu puțin anterioară scrisorii? Nimic nu ne îndreptățește să considerăm, ca Bourgery⁷, că naumahia amintită în această scrisoare este obligatoriu cea din anul 64.

De asemenea n-avem motive temeinice să declarăm *Epistulae ad Lucilium* posterioare retragerii totale. Se remarcă aluziile la bătrînețe⁸, dar oare cîțiva ani în urmă Seneca nu era tot bătrîn? Seneca încetase încă din 59—60 să joace un rol precumpănitor la curtea lui Nero și adoptase încă din acea vreme o semiretragere. De altfel faptul apare consemnat chiar în text. În epistola 1 Seneca recomandase evitarea ocupațiilor exterioare filozofiei și retragerea din viața publică, dar recunoaște că el însuși irosește o parte din timpul pe care ar fi trebuit să-l consacre filozofiei. Astfel el admite ca practică doar o retragere

¹ Binder, *Die Abfassungszeit von Senekas Briefen*, Diss. Tübingen, 1905, p. 50.

² Albertini, *op. cit.*, p. 48.

³ Ep. 106, 1: *Tardius rescribo ad epistulas tuas*.

⁴ Ep. 118, 1.

⁵ Ep. 50, 1. Binder, *op. cit.*, p. 34—35 și Albertini, *op. cit.*, p. 47 cred că această rătăcire n-a întrerupt cursul scrisorilor fiindcă le încurcă cronologia.

⁶ G. Gușu, *op. cit.*, p. 12—13.

⁷ Bourgery, *Sénèque prosateur*, p. 64.

⁸ Ep. 8, 2.

parțială¹. Epistola 7 preconizează insistent solitudinea de care autorul său nu putea încă să beneficieze². Toate îndemnulile adresate lui Lucilius de a decide retragerea sînt concomitent îndreptate spre Seneca însuși. Epistola 18 a fost scrisă desigur în luna decembrie³. Dar de ce ar fi decembrie 62 sau 63 și nu decembrie 59 sau 60? Aspirația spre retragere, spre odihnă din această parte a corespondenței nu poate fi consecutivă demersului făcut de Seneca în 62 pe lângă Nero. Scrisorile din acest compartiment pregătesc cererea de părăsire a vieții publice. Vom regăsi aceste idei în capitolele din Tacit care conțin cererea de retragere⁴. Dacă scrisorile ar fi fost redactate ulterior n-am fi regăsit în ele năzuința spre retragerea totală. Scrisorile adevărate nu pot fi anterioare — căci amărăciunea lui Seneca, disprețul pentru viața publică sînt elocvente — și nici posterioare verii lui 64, data incendiului din Lugudunum. Între aceste date, aproximativ toamna anului 59 sau 60 și iarna 63—64, trebuie plasată corespondența inițială, cea schimbată efectiv între Seneca și Lucilius⁵.

Acest articol susține deci că în cuprinsul corespondenței lui Seneca trebuie distinse două straturi. Argumentele folosite de partizanii realității epistolare și de cei ai artificialității nu se exclud ci se completează. Primul strat constă din scrisorile adresate în realitate lui Lucilius. Ulterior Seneca a transformat această corespondență reală sub influența tratatului *Moralis philosophiae liber*, introducînd scrisori artificiale. Această influență s-a exercitat doar asupra părții a doua și mai ales a treia a corespondenței, deoarece prima parte era deja publicată doar cu mici modificări față de textul expedit lui Lucilius, cînd a început să se resimtă influența tratatului de morală. În felul acesta articolul n-a adoptat opinia că nucleul original al corespondenței a fost revizuit în întregime în același timp, ci dezvoltat și publicat pe etape. Partea a doua și a treia a corespondenței au fost publicate postum și după indicațiile defunctului. Trebuie considerat că la revizuirea finală Seneca a schimbat ordinea unor scrisori. Nu mai putem astfel admite cronologia tradițională, care nu se sprijinea de altfel pe dovezi temeinice.

Soluțiile propuse au și alte consecințe. Într-adevăr, dacă admitem această compartimentare a scrisorilor și publicarea lor în două serii ca și o activitate

¹ *Non possum dicere nihil perdere; sed quid perdam et quare et quemadmodum dicam.* Mai jos adaugă: *Sed evenit mihi, quod plerisque non suo vitio ad inopiam redactis: omnes ignoscunt, nemo succurit.* În această frază se referă, poate, la dificultățile întîmpinate de dorințele sale spre o retragere totală.

² *Ep. 7, 1—9.* De citat mai ales *ep. 7, 1: Quid tibi vitandum praecipue existimes, quaeris. Turbam. Nondum illi tuto committeris. Ego certe confitebor imbecillitatem meam. Numquam mores quos extuli refero: aliquid ex eo quod composui turbatur; aliquid ex his quae fugavi redit.* Mulțimea care-l corupe pe Seneca și a cărei evitare necruțătoare o recomandă lui Lucilius este mai ales mulțimea oamenilor politici ai vremii, în special cei de la curtea imperială.

³ *Ep. 18, 1: December est mensis: cum maxime civitas sudat, luxuriae publicae datum est, ingenti apparatu sonant omnia; tamquam quicquam inter Saturnalia intersit et dies rerum agendarum.* Nimic din restul scrisorii nu îngăduie precizarea anului.

⁴ *Annales, XIV, 53—54.*

⁵ Frațiunea din operă publicată de Seneca însuși a apărut înaintea incendiului din Lugudunum, probabil în cursul anului 63. După această dată Seneca a mai continuat schimbul de scrisori probabil un timp. De asemenea Seneca n-a publicat probabil toate scrisorile expediate și o parte dintre scrisorile din așa-numita grupare intermediară sînt anterioare publicării primei tranșe. Cum am văzut mai sus, ele au fost ulterior prelucrate și pregătite pentru publicare.

laborioasă de prelucrare și îmbogățire a epistolelor efectiv schimbate, trebuie să recunoaștem că Seneca n-a dus în retragere un trai umbratil ci a continuat să întrețină numeroase și intense relații. El a discutat cu prietenii asupra prelucrării scrisorilor; altfel aceștia nu le-ar fi putut publica după moartea lui. Avem astfel o indicație asupra intensei activități a cercurilor de intelectuali în vremea lui Nero. Dar, cum știm, tocmai dintre acești amatori de filozofie își recruta opoziția unii dintre cei mai reprezentativi exponenți.

О РЕДАКТИРОВАНИИ ПИСЕМ СЕНЕКИ

РЕЗЮМЕ

Письма Сенеки считались одними исследователями действительно существующими, отредактированными и отправленными как настоящие письма, а другими — только вымышленными, т.е. сборником литературных писем. В данной работе делается попытка по-новому решить этот вопрос и другие, тесно с ним связанные. Считается, что между Сенекой и Луцилием действительно существовал обмен письмами, являющихся первичным ядром (первичный слой), впоследствии пересмотренных, исправленных и дополненных философом для издания (второй слой).

Выявлен ряд обстоятельств, которые говорят о существовании первого слоя писем. В письмах отражены многочисленные стороны личной жизни, подробности биографического характера, имеют место частые упоминания общих знакомых и друзей или конкретных обстоятельств, которые в чисто литературной переписке не были бы нужны в такой мере. В письмах Луцилия к философу встречаются места, где говорится о личных неприятностях, не известных нам, а также едва затронутые, неразрешенные вопросы (современному читателю они не понятны, но, безусловно, были хорошо известны авторам переписки). Лексике произведения также свойственны характерные черты: многочисленных слов разговорной речи и терминов, заимствованных из специальной профессиональной лексики или даже из арго, в ней гораздо больше, чем в лексике других работ Сенеки. Возможно, в начальную стадию переписки личные элементы использовались чаще, но затем некоторые из них были устранены при исправлении текста до его опубликования; следует предположить, что эта форма переписки носила и чисто философский характер, иначе Сенека не думал бы о возобновлении обмена письмами с другом, а также их исправлении и обогащении для издания.

Доказательство этих исправлений, то есть подтверждение существования второго этапа, было предоставлено в большой степени именно сторонниками эпистолярной искусственности этих писем, что только доказывает существование второго слоя в составе переписки. Показательно наличие в некоторых письмах какого-то условного Луцилия, вымышленного собеседника, введенного Сенекой для того, чтобы иметь возможность спорить со своими противниками. Показательны также и многочисленные повторения

вопросов в одном и том же письме или в разных письмах, необыкновенная длина некоторых писем и использование метода риторического увлечения.

Следовательно, исправление, предшествовавшее изданию, состояло в изъятии определенных мест из писем (намекы на какие-то лица или конкретные личные дела), но главное заключалось в обогащении текста новыми элементами. Некоторые письма были разделены на части, но большинство из них расширилось в результате введения показательных абзацев или новых доводов и повторному обсуждению некоторых вопросов. Кроме того, в последнюю часть сборника писем под влиянием трактата этики *Moralis philosophiae liber*, написанного одновременно с последней частью *Ad Lucilium* были введены некоторые искусственные письма. Этот систематический трактат оказал значительное влияние на исправление писем, входящих в данную часть переписки; отсюда использование диалектических тонкостей.

В действительности, *Epistulae ad Lucilium* не характеризуется однородной структурой. В последней части (той, на которую повлиял трактат этики), часто появляется вымышленный собеседник; кроме того, встречаются длинные показательные письма, стиль тщательно обработан, а изложение принимает форму платоновского диалога: утверждение — возражение, аргумент — контраргумент. Однако первая часть переписки носит иной характер: искусственные письма отсутствуют, их аргументация менее систематична, более многочисленны лексические элементы из устной речи, стиль свободнее, в меньшей степени разработанный. Имеющиеся исправления поверхностны.

В настоящей работе различаются, по существу, три больших группы, три раздела: I) письма 1—45; II) письма 45—88; III) письма 88—124. Вторая группа носит переходный характер. Различия, указанные выше, доказывают неодновременность издания этих групп: письма Сенеки вышли в свет два раза, последовательно. Первая часть появилась ранее трактата *Moralis philosophiae liber*, поэтому она не носит на себе отпечатка влияния этого произведения. Следовательно, оба издания подготовлены (как видно, с немногими изменениями первоначальной формы) самим Сенекой. Вторая часть была издана после смерти философа его друзьями. Этим объясняются некоторые упущения, в результате небрежности, в третьей группе, именно в той, где стиль обработан более тщательно. Контрасты между третьей частью (в которой различия между слоями так разительны) и первой заставили Сенеку переделывать промежуточные письма в переходную группу с тем, чтобы смягчить различия.

Письма не были редактированы в течение 1—2 лет. Сам Сенека говорит о некоторых задержках в переписке (письмо 106). Стиль первых писем показывает, что они намного предшествуют отходу философа от политической жизни. Автор считает, что действительный обмен письмами имел место с 59—60 по 63—64 гг. Смерть настигла философа в период приготовления к изданию второго и третьего раздела *Ad Lucilium*.

Бесспорно, что в последние годы Сенека не вел замкнутого образа жизни. Его друзья смогли издать вторую часть произведения потому, что еще при жизни писателя обсуждалось содержание писем. Но эти друзья как раз принадлежали к той части интеллигенции, из которой оппозиция вербовала членов своего ударного отряда.

SUR LA RÉDACTION DES LETTRES DE SÉNÈQUE

RÉSUMÉ

On sait que les lettres de Sénèque ont été considérées par certains philologues comme réelles, c'est-à-dire des lettres rédigées et expédiées à leur destinataire. D'autres n'y voient qu'un recueil d'épîtres littéraires, pure fiction sans aucun support réel. Cette étude présente une solution personnelle de ce problème et de certains autres qui en découlent. Certains indices probants concluent à l'existence d'un premier groupe de lettres réelles échangées effectivement entre Sénèque et Lucilius. Ce premier noyau originaire, repris par la suite, remanié et développé par le philosophe en vue de la publication, constituerait le second groupe.

L'existence de ce premier groupe de lettres est attestée par certaines preuves : d'abord le grand nombre d'éléments intimes (détails biographiques strictement personnels à côté de nombreuses allusions à des connaissances et amis communs ou à des circonstances réelles de l'époque) qui n'auraient pas été nécessaires en un si grand nombre dans une correspondance littéraire. Ensuite on peut remarquer certains vestiges des lettres adressées par Lucilius au philosophe, contenant l'exposé de soucis personnels qu'il est aujourd'hui difficile de comprendre ou des problèmes vaguement traités et dépourvus de toute solution, sans noter d'autres obscurités (qui demeurent comme telles, mais qui ne l'étaient pas probablement à l'époque pour les deux correspondants). Le vocabulaire des lettres est lui aussi caractéristique : il contient beaucoup de mots propres au style parlé, à côté de termes empruntés au lexique spécial des différentes professions et même à l'argot, dans une plus grande proportion que dans d'autres œuvres de Sénèque. Probablement, pendant une première étape, les éléments intimes étaient plus fréquemment utilisés, certains d'entre eux ayant été éliminés à l'occasion du remaniement du texte, opération qui fut antérieure à sa publication. Mais, même au cours de cette étape, la correspondance gardait un caractère philosophique par excellence. Au cas contraire Sénèque n'aurait pas eu l'idée de reprendre les lettres envoyées à son ami et de les modifier en les enrichissant, en vue de la publication.

Les preuves de ce remaniement, c'est-à-dire de l'existence d'une seconde étape, ont été largement fournies par les partisans de l'artificialité épistolaire ; elles attestent l'existence d'une seconde étape dans la stratification de la correspondance. La présence, dans certaines lettres, d'un Lucilius conventionnel, interlocuteur imaginaire, introduit par Sénèque afin de pouvoir polémiquer avec ses adversaires, est bien significative. Il est à retenir aussi les nombreuses répétitions de certains problèmes dans une même lettre ou dans plusieurs, la longueur inhabituelle d'autres épîtres et l'emploi des procédés de l'amplification rhétorique.

Le remaniement antérieur à la publication n'a pas négligé la suppression de certains passages (allusions à des personnes connues ou à des faits intimes), mais on a surtout ajouté de nouveaux éléments qui ont enrichi le texte. Certaines lettres ont été scindées, la plupart cependant ont été développées, soit par l'intercalation de passages démonstratifs ou d'arguments nouveaux, soit par

la reprise de la discussion de certains problèmes. De plus, des lettres entièrement artificielles ont été interpolées. A cette opération a été soumise seulement la dernière partie du recueil, sous l'influence d'un traité d'éthique *Moralis philosophiae liber*, rédigé en même temps que la partie finale de *Ad Lucilium*. Ce traité systématique a influencé énormément le remaniement des lettres appartenant à cette section de la correspondance; c'est à cet ouvrage qu'on doit aussi l'emploi des subtilités de la dialectique.

En effet, les *Epistulae ad Lucilium* ne présentent pas une structure homogène. Dans la dernière partie (qui est influencée par *M. ph. l.*) l'interlocuteur imaginaire paraît plus fréquemment; on y trouve aussi de longues lettres démonstratives et, en général, le style en est plus châtié, tandis que l'exposé revêt la forme du dialogue platonicien: assertion-objection, argument-contre-argument. En revanche, la première section de la correspondance se présente comme il suit: absence de lettres fictives, argumentation moins systématique, éléments lexicaux du style parlé plus nombreux, un style plein de spontanéité et moins châtié. Le remaniement de cette partie a été très superficiel.

On distingue dans cette œuvre trois grands groupes, trois compartiments: I) ép. 1—45; II) ép. 45—88; III) ép. 88—124. Le second groupe a un caractère de transition. Les différences signalées ci-dessus attestent que ces groupes n'ont pas été édités simultanément: les lettres de Sénèque ont paru en deux tranches successives. La première tranche a paru avant que l'auteur ait commencé la rédaction du traité *Moralis philosophiae liber* et, en raison de cette circonstance, les premières lettres n'ont pas l'empreinte de l'influence exercée par cette œuvre. Cette tranche a été éditée (avec très peu de modifications de la forme initiale comme on l'a vu) par Sénèque lui-même. De l'autre tranche ont donné une édition posthume les amis du philosophe. Cela explique certaines négligences fâcheuses dans le troisième groupe, justement celui où le style est plus soigné. Les contrastes entre ce troisième compartiment (où les différences d'un groupe à l'autre sont tellement importantes) et le premier ont déterminé Sénèque à grouper les lettres intermédiaires en une catégorie de transition dont le rôle est d'atténuer les différences existantes.

Les lettres n'ont pas été rédigées pendant un an ou deux seulement. Sénèque lui-même parle de retard dans sa correspondance (ép. 106). Le ton des premières lettres montre que celles-ci précèdent de peu sa retraite de la vie politique. L'auteur de cette étude estime que l'échange réel de lettres a eu lieu de 59—60 à 63—64. La mort a surpris le philosophe en train de préparer l'édition des 2e et 3e compartiments des lettres à Lucilius.

Il semble donc certain que Sénèque n'a pas mené une existence isolée au cours de ses dernières années. Ses amis ont pu éditer la seconde tranche de l'œuvre, car ils avaient déjà discuté avec le philosophe le contenu de ses lettres. Mais ces amis étaient justement les intellectuels parmi lesquels l'opposition recrutait une partie de son détachement de choc.

CERCETĂRI LEXICOLOGICE ASUPRA LUI CELSUS

DE

C. SÂNDULESCU

Opera literară a lui Aulus Cornelius Celsus a constituit încă din antichitate obiectul aprecierilor pozitive sub raportul formei îngrijite și corecte în care este redactată. Quintilian, care nu exprimă o judecată prea favorabilă asupra talentului — *ingenium* — lui Celsus, este nevoit să recunoască indirect « aspectul îngrijit și eleganța » operei acestui autor. « *Scriptis non parum multa Cornelius Celsus, Sextios secutus, non sine cultu ac nitore* »¹. Caracterizarea de « elegantă » revine într-un pasaj al lui Columella, în care este vorba despre apicultură. « *Venio nunc ad aliorum cura, de quibus neque diligentius quisquam praecipi potest quam ab Hygino iam dictum est, nec ornatius quam Vergilio, nec elegantius quam Celso* »².

Bunele aprecieri se întilnesc din nou în epoca primelor tipărituri și mai ales în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, când datorită interesului stîrnit de conținutul medical, opera lui Celsus a fost editată în mai multe rînduri. Nu au lipsit desigur nici laudele exagerate. Din această perioadă datează caracterizarea autorului nostru drept *Cicero al medicinei*, fapt care se dovedește a fi mai degrabă rezultatul unei aprecieri superficiale decît al unei cercetări temeinice asupra limbii și stilului lui Celsus.

Structura organizată pe care o prezintă fraza celsiană, ca și vocabularul de cele mai multe ori ales conferă într-adevăr stilului acestui autor un caracter limpede și atrăgător; cu toate acestea nu se poate stabili o apropiere netă din punct de vedere al limbii între marele meșter al prozei latine clasice și scriitorul de care ne ocupăm. Cele 8 cărți despre medicină ale lui Aulus Cornelius Celsus sînt întocmite cu atît de multă grijă, încît s-a ivit presupunerea că nu ar fi în realitate vorba de o lucrare originală, ci de o « traducere integrală din limba greacă »³. Dar cu toată maniera aleasă a compoziției, opera lui Celsus

¹ *Inst. Orat.*, III, 1, 21 *Sextios secutus* se referă la școala filozofică neopitagoreică, fondată de Quintus Sextius.

² *De re rust.*, IX, 2, 1.

³ A. Rehm și K. Vogel, *Exakte Wissenschaften* (Einleit. Gercke-Norden. II, 5), Leipzig, Teubner, 1933, p. 74.

nu poate fi considerată pe același plan cu scrierile lui Cicero și în general cu producția literară a «epocii de aur» a literaturii latine.

Relevăm acest fapt, deoarece prezintă o semnificație deosebită din punct de vedere istoric-literar. A existat într-adevăr o controversă cu privire la epoca în care a trăit și a scris Aulus Cornelius Celsus. După unii filologi, începînd din secolul al XVIII-lea cu Bianconi, Celsus ar fi fost contemporan și prieten cu poetul Ovidiu, viața și activitatea lui desfășurîndu-se deci în epoca de glorie a literaturii latine, epoca lui August. După alții, Celsus trăiește mai tîrziu, sub Tiberiu și sub urmașii acestuia. Alături de alte argumente de ordin istoric, tocmai studiul vocabularului lui Celsus este în măsură să ne ofere prețioase indicații sub raportul cronologic. Și pentru acest motiv am socotit necesar să analizăm mai departe cîteva aspecte lexicologice, care pot fi desprinse din scrierea *Despre medicină*. Lucrul este important de asemenea pentru faptul că autorul nostru, care este fără exagerare un autentic meșter al formei, nu a fost studiat decît prea puțin din punct de vedere al vocabularului și al stilului pe care-l folosește în opera sa¹. Cu alt prilej vom prezenta cîteva cercetări asupra aspectelor stilistice în opera lui Celsus.

Materialul lexical aflat în scrierea *Despre medicină* se prezintă atît de bogat și de nuanțat, încît căpătăm convingerea că este vorba de un autor deosebit de cult și de informat. Chiar dacă nu ni s-ar fi păstrat introducerea valoroasă a lucrării — așa-numitul *Prooemium*² — Celsus ar fi putut trece fără obiecțiuni drept o persoană de autentică formație culturală, avînd în vedere datele multiple bibliografice prezente în opera sa. Trebuie să arătăm de la început că nu sîntem de partea celor care îl consideră pe Celsus un compilator abil, și cu atît mai puțin de părerea celor care îl privesc ca pe un simplu traducător. Dimpotrivă, părerea noastră este că avem de a face cu un autor în bună parte original, pe care-l putem socoti ca al treilea enciclopedist latin după Cato și Varro³. Reiese și din acest punct de vedere interesul pe care-l prezintă studiul lexicologic al operei lui Celsus.

Începem prin cercetarea cîtorva particularități în ce privește vocabularul folosit în scrierea *Despre medicină*. În primul rînd trebuie să remarcăm preferința lui Celsus pentru cuvintele latine, respectiv tendința sa de a nu folosi vocabularul grec. Faptul a fost relevat încă de Brolén și cercetat în continuare de Friedrich Marx, ultimul și cel mai valoros editor al operei celsiene. În scrierea *Despre medicină* nu întîlnim de pildă niciodată termenul *philosophia*, care este înlocuit prin cuvîntul latin *sapientia*. Caracteristic în această privință este locul din *Prooemium* (6), unde găsim o precizare istorică asupra disciplinei medicale ca parte a filozofiei grecești: «*Primoque medendi scientia sapientiae pars habebatur*». Pentru termenul *philosophus* Celsus folo-

¹ O contribuție monografică de seamă în acest domeniu este încă studiul în parte învechit al lui Brolén, *De elocutione A. Cornelii Celsi*, Uppsala, 1872.

² *Prooemium* constituie sursa principală informativă în ce privește medicina post-hipocratică. De aci aflăm de existența a 72 medici greci ale căror opere s-au pierdut (Schanz, *Gesch. der röm. Literatur*, II, 1, p. 331).

³ Asupra organizării enciclopediei lui Celsus, a se vedea studiul recent al lui Werner Krinkel, *Zu den Arten des Celsus*, în *Philologus*, 1958, Bd. 103. Heft 1—2, p. 115 și urm.

sește expresia *sapientiae professor*, de pildă în cuprinsul aceluiași *Prooemium* (7) : « *ideoque multos ex sapientiae professores peritos eius* (scil. : *medicinae artis*) *fuisse accepimus* ». Redarea noțiunii grecești de filozofie prin cuvântul latin *sapientia* pare destul de potrivită ; ea a fost utilizată după cum știm prima oară de către Cicero în cadrul definiției filozofiei « a năzuință spre înțelepciune, *sapientiae studium* »¹. În ce privește cuvântul original grec nu este lipsit de interes să amintim că există o controversă asupra locului unde apare întâia dată. Dacă ar fi să acordăm credit lui Aëtius, termenul a fost folosit prima dată de Pitagora². Menționăm deci faptul că Celsus evită în mod deliberat utilizarea cuvintelor *philosophia* — *philosophus*, care au făcut apoi carieră strălucită în istoria culturii, înlocuindu-le, așa cum nu face Cicero, prin cuvintele *sapientia* și *sapientiae professor*.

Încă mai caracteristică este preferința lui Celsus pentru cuvintele latine în ce privește terminologia tehnică medicală. De exemplu, pe planul vocabularului farmacologic, Celsus folosește în locul cuvântului de origine greacă *opion* și *opium*, prezent la contemporanul său Scribonius Largus — expresia sugestivă *lacrimae papaveris*, care indică sucul de mac. Opiul constituie după cum se știe forma farmaceutică uscată a extrasului lichid din fructul de mac. La acest fapt concret se referă așadar expresia *lacrimae papaveris*, adică la faptul că sucul fructului de mac picură asemeni unor lacrimi. Expresia este folosită de Celsus și pentru a desemna alte extrase lichide din plante, cum este de pildă planta *sycamen*, *lacrimae sycamini*.

Autorul utilizează însă concomitent și cuvântul *sucus*, sinonim în scrierea *Despre medicină* cu cuvântul *lacrima* și corespunzător termenului grec *ὀπός*, suc (de ex. : *ὀπός μηκῶνος*, sucul de mac). Utilizarea a două sau chiar trei cuvinte tehnice sinonime se întâlnește frecvent la Celsus și se explică, după părerea noastră, prin faptul că autorul traduce uneori din limba greacă, iar pe de altă parte el nefiind medic, ci un autor laic bine informat, nu este deplin fixat cu privire la vocabularul medical.

Socotim necesară o observație de ordin secundar în legătură cu cuvântul *lacrima*. Deși Celsus utilizează acest cuvânt în accepția lui tehnică și cu intenția de a evita cuvintele grecești, el pare să nu știe că acest străvechi termen nu este de origine latină. Amintim părerea lui Wackernagel, care afirmă originea greacă a cuvântului³. Meillet crede că este vorba de coexistența cuvintelor în cele două limbi, adică de o proveniență comună⁴. Am stăruit puțin asupra cuvântului *lacrima* pentru motivul că în scrierea *Despre medicină* aflăm o accepție particulară de natură medicală a acestui cuvânt.

Să urmărim mai departe efortul de latinizare a vocabularului medical în opera lui Celsus. Acest efort apare limpede în procesul de redare a unor cuvinte tehnice cu accepție generală, cum este cazul termenului care exprimă noțiunea de simptom. Cuvântul modern simptom este, după cum știm, de origine greacă ; trebuie să amintim însă că medicii greci, începând cu autorii colecției hipocratice, nu folosesc cuvântul *σύμπτωμα* decât rareori. Mai des

¹ *Tusculane*, I, 1 ; IV, 3 ; V, 3.

² Πρώτος φιλοσοφίαν τούτω τῷ ῥήματι προσαγορεύσας. Diels, *F. d. V.* ⁵ 58 B 15. A se vedea și Diogene Laertius, VIII, 8 ; *Tusc.*, V, 3.

³ *Vorlesungen über Syntax*, II-te Reihe, Basel, 1924, p. 45.

⁴ *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1931, p. 102.

întîlnit în literatura medicală greacă de la Hipocrate la Galenos este termenul σημεῖον, «indiciu», «semn». Celsus redă întocmai sensul acestui ultim cuvînt, atunci cînd utilizează în chip fericit cuvîntul latin *signum*. Pe de o parte transpunerea accepției semantice cuprinse în termenul grec σὺμπτωμα nu ar fi fost posibilă decît perifrastic, iar pe de alta cuvîntul *signum* redă într-un chip mai potrivit ideea de semn sau indiciu patologic. Amintim că în multe limbi moderne, inclusiv în limba noastră, se folosește din ce în ce mai mult expresia «semnele bolii» în locul expresiei «simptomele bolii», mai puțin sugestivă.

Și în acest caz Celsus utilizează un al doilea cuvînt pentru a reda noțiunea de simptom; este cuvîntul la fel de potrivit *nota*. Dăm ca exemplu locul III, 10, 3 al scrierii *Despre medicină*, în care găsim o cunoscută expunere a celor patru semne ale inflamației: «*notae uero inflammationis sunt quattuor, rubor et tumor cum calore et dolore*». (Semnele inflamației sînt patru: roșeața, tumefacția, căldura și durerea). De observat că în acest pasaj al scrierii *Despre medicină* introducerea intenționată a conjuncției *cum* evită un polisindeton neplăcut, care ar fi fost pricinuit prin repetarea conjuncției *et*. Interesantă este și utilizarea simultană a celor două cuvinte *signum* și *nota*, despre care am spus că sînt echivalente din punct de vedere al înțelesului tehnic, desigur în măsura în care putem vorbi de sinonime absolute. «*Haec uero, cum sine febre quoque uel latentium uel futurarum rerum notas habeant, mullo certiora sunt, ubi febris accedit, atque etiam aliorum morborum tum signa nascuntur*» (II, 7, 23). În acest loc utilizarea alternativă a cuvintelor *nota* și *signum*, identice ca sens, se explică și prin necesitatea evitării repetiției, constituind deci un indiciu de preocupare pe linia acurateței frazei din partea lui Celsus. De observat că în *Corpus hippocraticum*, și anume în scrierea *Prognosticon*, întîlnim în aceeași frază cuvintele σημεῖον și τεκμήριον, *signum* și *nota*, cu valoare sinonimă în context: εὖ μέντοι χρῆ εἰδέναι περὶ τῶν τεκμηρίων καὶ τῶν ἄλλων σημείων¹. Aci τεκμήριον prezintă însă o accepție mai potrivită, deoarece posedă nota semantică de «mărturie patognomonică». Problema sinonimelor la autorii latini ni se pare deosebit de interesantă și demnă de o eventuală analiză. În cazul lui Celsus folosirea sinonimelor se află în strînsă legătură nu atît cu necesitatea variației sau a stilului, cît cu incertitudinile în expresie ale autorului, care, după cum am spus, nu este un medic, ci un laic. Amintim cu acest prilej folosirea în scrierea *Despre medicină* a trei termeni sinonimi, care exprimă noțiunea tehnică de fașă: *linteolum*, *linamentum* și *fascia*.

Este cazul să observăm că transpunerea termenilor medicali grecești în *uerba togata* sau *uerba nostrata*, cum le numește Cicero, se petrece după un anumit discernămint, care se cuvine analizat cu atenția necesară. În primul rînd, nu întotdeauna procesul de transpunere decurge fără dificultăți. Dacă spre exemplu numele unei plante ca προσόπιον, scaietele, devine de-a dreptul la Celsus *personina* și nu reclamă un efort de recreare lexicală, în schimb un cuvînt ca μενιγγοφύλαξ nu poate fi transpus tot atît de ușor în limba latină și este redat prin perifrază. Să analizăm pe scurt acest interesant proces de geneză a cuvintelor.

Termenul medical modern *diafragmă* provine din grecul διάφραγμα și este utilizat pentru a desemna organul anatomic care separă cavitatea toracică

¹ *Prognosticon*, Cap. 25 (*Lilhré*, II).

de cea abdominală. Sensul termenului se află evident în legătură cu acela al verbului διαφράσσω, a separa, a despărți un lucru de altul¹. De notat că Hipocrate nu folosește niciodată termenul διάφραγμα pentru a indica organul anatomic sau mușchiul respectiv, ci termenul homeric φρήν. Numai după Hipocrate întâlnim în vocabularul medical alexandrin, mai târziu la Galenos, cuvântul διάφραγμα. Ce se întâmplă cu acest cuvânt la Celsus? Un termen corespunzător nu exista în vocabularul latin și probabil nici cunoștința anatomică respectivă despre acest organ, bine precizat abia de școala medicală a lui Herophilos. Autorul scrierii *Despre medicină* este nevoit să recurgă în acest caz la formula indirectă *saeptum transuersum* pentru a reda noțiunea cuprinsă în cuvântul grec διάφραγμα. Nemulțumit de insuficiența formulei, Celsus adaugă însă, ca și în alte locuri, pentru mai multă precizie cuvântul original grecesc : « *Transuersum saeptum . . . quod membrana quaedam est quae superiores partes ab inferioribus deducit* (διάφραγμα Graeci uocant) »². Procedul ne amintește pe acela folosit de Cicero pentru redarea unor anumiți termeni filozofici, acest autor indicând adeseori pe lângă cuvântul latin mai mult sau mai puțin echivalent și termenul original grece. Tot atât de vizibil este efortul lui Celsus de transpunere perifrastică a cuvântului grec, în cazul termenului amintit mai sus μενιγγοφύλαξ, care constituie denumirea unui ingenios instrument pentru chirurgia creierului, menit să ocrotească membrana meningei de atingerea trepanului. Autorul redă cuvântul grec în mod destul de exact prin cuvintele *custos membranae cerebri*.

Să cercetăm un alt cuvânt din punctul de vedere lexicogenetic amintit. Termenul *destillatio* posedă înțelesul tehnic medical de « scurgere în picături » sau « catar » în general și se găsește pentru prima dată tocmai la autorul nostru, Celsus (*Thes.* V, 1, Col. 753). În scrierea *Despre medicină* întâlnim și verbul respectiv *destillare* cu același sens : a se scurge în picături (*guttatim defluere*, *Thes.*). După părerea noastră Celsus a transpus aici în chip exact ideea cuprinsă în termenul grec καταστάζεις, de la καταστάζω a curge picătură cu picătură, cuvântul latin prezentînd în chip vădit un aspect de fabricație oportună. La Scribonius Largus, autor medic care și redactează *Receptarul* său mai târziu, întâlnim de asemeni cuvântul *destillatio*, pe care îl reproduce astfel după Celsus. Ulterior acestor doi autori și înrîurit după părerea noastră de Celsus — Plinius lărgeste sfera semantică a cuvântului, aplicîndu-l la catarul pulmonar, stomacal și nazal. *Destillatio narium* indică de pildă în *Historia naturalis* inflamația catarală obișnuită a nasului sau guturaiul, cu care vechii medici duceau pe semne o luptă la fel de aprigă ca și cei de astăzi. Ceea ce trebuie să reținem din punct de vedere lingvistic este faptul că termenul *destillatio* recunoaște o proveniență artificială, fiind datorit mai mult ca sigur lui Celsus. De altfel există și un alt termen popular pentru guturai : *gruedo*, pe care Celsus, după cum am văzut obișnuit cu sinonimele, îl citează paralel și-l identifică cu termenul medical hipocratic κόρυζα.

Tendința tenace de transpunere latină a cuvintelor grecești se poate urmări și în cadrul terminologiei nosografice a scrierii *Despre medicină*. Dăm câteva exemple în această privință. *Resolutio* este traducerea exactă a cuvîn-

¹ De la φράσσω, a strînge un lucru de altul, a presa. Amintesc celebra aliterație homerică: φράξαντες δόρυ δουρι, σάκος σάκει προβελύμω. N 130.

² *Prooemium*, 42.

tului tehnic hipocratic *λύσις*. *Resolutio neruorum* înseamnă la Celsus paralizie, ca și *resolutio membrorum*. *Lingua resoluta* prezintă aceeași accepție nosologică cu privire la limbă, adică paralizia mușchilor limbii. Un alt exemplu. *Suffusio sanguinis* reproduce de asemeni în mod evident termenul plastic grec *ὑπόχουσις*. Cu deosebire sugestivă este expresia celsiană *timor aquae* echivalentă cuvîntului compus grec *ὑδροφοβία*, care indică un semn important patognomonic în turbare.

În contrast cu aceste cuvinte, vădit transpuse din limba greacă, Celsus folosește ori de câte ori e posibil termeni nosografici latinești, cum sînt de pildă cunoscutul *morbis comitialis* pentru epilepsie și cuvîntul interesant, mai rar folosit, *morbis arcuatus* pentru icter. Denumirea *morbis comitialis* rezultă după cum știm din caracterul public, intempestiv al acceselor epileptice. Observăm de altfel că nici în limba greacă boala nu este numită în mod curent *ἐπιληψία*, cuvînt folosit în *Aforismele* hipocratice. Numele obișnuit este acela de boală sacră: *ἱερά* și *ἱερός νόσος*, transmis și în limba latină, *morbis sacer*.

În ce privește numele bolii icterice sau gălbinarea, termenul *morbis arcuatus* este ca și *morbis comitialis* pur roman, aparținînd latinei populare. Denumirea *morbis arcuatus* își trage originea de la asemănarea pielii ictericilor cu nuanțele cromatice ale curcubeului, fenomen natural care atît în limba latină cît și în multe limbi moderne este denumit printr-un cuvînt care înseamnă « arc ».

Constatăm astfel că, în această problemă, Celsus se găsește în fața a trei situații și adoptă în consecință trei soluții, atunci cînd este vorba să redea terminologia medicală greacă : fie că traduce direct și ușor cuvîntul grec ca în cazul lui *σημεῖον* și *ὑδροφοβία*, fie că recurge la transpunerea perifrastică de tipul *μενιγγοφύλαξ*, *custos membranae cerebri* sau *διάφραγμα*, *saeptum transversum* ; fie în sfîrșit că adoptă termenul popular latin ori de câte ori acesta există, ca în cazul bolii icter, *morbis arcuatus*. Se pare totuși că Celsus, care nu este, după cum am spus, de profesiune medic, nu renunță fără discernămint la termenii grecești, pentru a folosi cu orice preț cuvintele togate. Plasticitatea termenilor medicali grecești nu scapă acestui autor, care preferă expresiile perifrastice ori de câte ori este vorba să redea cît mai exact ideea cuprinsă în termenul original grec. *Ἄνορεξία* este de pildă un cuvînt medical păstrat și în terminologia modernă, care exprimă ideea lipsei poftei de mîncare (*ὀρέγω*, a pofti). Celsus nu poate reda acest cuvînt în limba latină și recurge la expresia perifrastică *fastidium cibi*, silă de hrană, relativ apropiată de accepția originală. În general însă autorul nostru transpune bucuros cuvîntul compus grec, ori de câte ori este cu putință, în unități lexicale latine după procedeul ciceronian : *ἀρχή*, *principium*, *συνώνυμον*, *cognominatum* etc.

Ca și în domeniul terminologiei filozofice latine, atît de instructiv în experiența lexicală a lui Cicero, redarea termenilor medicali întîmpină la Celsus serioase dificultăți. Lipsa unor nuanțe semantice ale vocabularului latin face ca expresia să nu fie atît de completă ca în limba greacă. Sau cum spune Lucretius :

« *propter egestatem linguae et rerum novitatem* »¹,

« din pricina paupertății limbii și a ineditului noțiunilor ». Din această cauză unele denumiri de boli și mai ales de plante sînt redată de către Celsus

¹ *De nat. rerum* I, 140. Opinia lui Cicero, *De finib.* I, 3 surprinde în chip evident: *sed ita sentio... latinam linguam non modo non inopem, sed locupletiozem etiam esse quam graecam.*

prin termenul grec latinizat sau păstrându-se desinența greacă. Dăm ca exemple cuvintele *carcinodes*, *gangrena*, *erysipelas*, *lethargus*, denumiri de boli; *ganglia*, *thorax* și numeroase alte denumiri anatomice; *amomum*, *thymium*, *iris*, nume de plante. În legătură cu terminologia botanică greco-latină, socotim că Celsus ne poate furniza interesante date din punct de vedere lingvistic, mai ales dacă se studiază concomitent cu terminologia botanică folosită de Dioscuride.

În tendința sa de utilizare cât mai largă a vocabularului tehnic latin, Celsus nu se arată întotdeauna consecvent. El folosește de pildă cuvântul grec *hyoscyamus* (măselarița), deși există și denumirea populară latină *altercum*. Scribonius Largus, care se află și el sub aceeași înrîurire latinizantă, folosește exclusiv cuvântul popular *altercum*. Acest autor ne oferă în *Receptarul* său o explicație, desigur discutabilă, în ce privește sensul: « *altercum, quod graeci ὕσκαμον uocant, qui biberunt, caput graue uenisque distulent habent, mente abalienantur, cum quadam uerborum alteratione, inde enim hoc nomen trahit altercum* »¹. Interesantă în acest pasaj nu este numai latura lingvistic-etimologică, dar și corecta descriere a proprietăților farmacodinamice ale plantei măselarița. Din nefericire materialul prețios tehnic cuprins în literatura medicală greco-latină este prea puțin cunoscut de către medicii noștri.

Celsus nu utilizează nici cuvântul popular *hirundinina*, atestat în *Herbarium* Pseudo-Apuleius, ci cuvântul de origine greacă *chelidonia* (V, 26, 2). Lucrul pare curios, deoarece este vorba de o plantă comună, care-și trage numele atît în greacă cît și în latină de la faptul că înfloarește o dată cu sosirea rîndunelilor. Aceste exemple prezintă totuși un caracter excepțional și nu infirmă constatarea că Celsus se menține în general pe linia utilizării permanente a vocabularului latin, în ce privește denumirile nosografice, anatomice sau botanice. Amintim în această privință frumoasa denumire a floriisoarelui, la Celsus *herba solaris* (grec ἡλιοτρόπιον)² sau denumirea șteviei, *herba sanguinalis*, astfel numită în popor pentru că prezintă pete roșietice pe frunze (germ. *Blutkraut*).

Care este explicația tendinței de latinizare a vocabularului științific grec în scrierea *Despre medicină*? Editorul amintit Friedrich Marx arată în *Prolegomena* la opera lui Celsus că este vorba de un fapt istoric, autorul întocmindu-și lucrarea sub Tiberiu, adică sub un împărat cunoscut prin preferințele sale pentru cuvintele latine. « *Nam cum scripserit Celsus Tiberii aetate, imperatoris iudicio eum praecipue obsecutum esse concedendum est* »³. Nu este cazul să stăruim asupra acestei chestiuni de istorie literară, care constituie încă una din trăsăturile interesante ale mult discutatei figuri a lui Tiberiu. Se știe că încă de mulți ani cercetarea istorică asupra acestui împărat este dominată de tendința reabilitării sale. Oricare ar fi concluziile acestor discuții, nu se poate elimina din portretul moral a lui Tiberiu o certă trăsătură de originalitate, ca să nu spunem mai mult⁴. Dar să revenim la subiectul nostru — redeamuz ad propositum, cum spune Celsus de cîteva ori. Preferința lui Tiberiu

¹ *Compositiones medicamentorum*, 181.

² Notăm că termenul *helianthus*, folosit în farmacologia actuală, nu aparține vocabularului clasic grec.

³ *Corpus med. lat.* I Teubner, Leipzig, 1915, p. XCIX.

⁴ Schanz, în *Gesch. röm. Lit.*, descrie caracterul lui Tiberiu ca inegal și deviat: « *sein ungerades Wesen führte auch hier (adică în literatură) auf Abwege* ». Totuși a face din Tiberiu un psihopat (studiile « medicale » în acest sens sînt deja numeroase) constituie un abuz.

pentru cuvinte latine este cunoscută din două surse, Suetoniu și Dio Cassius. Scrie autorul «*Celor 12 Cezari*»: «*Sermone graeco quamquam alioquii promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est, abstinuitque maxime in senatu; adeo quidem ut monopolium nominaturus veniam postularet, quod sibi uerbo peregrino utendum esset; atque etiam cum in quodam decreto patrum ἔμβλημα recitaretur, commutandum censuit uocem et pro peregrino nostratam requirendam aut si non reperitur, uel pluribus et per ambitum uerborum enuntiandum*»¹.

Tendința de a evita cuvintele grecești, prezentă la Celsus și Scribonius Largus, constituie prin urmare un fel de modă, ca să nu spunem o normă impusă de împrejurări. Se știe însă că înlocuirea grecismelor prin cuvinte latine sau prin perifrază — *per ambitum uerborum* — se întâlnește și la un scriitor mai vechi cum este Lucrețiu. Este în același timp vorba de un interesant fenomen, care a fost analizat pe planul istoriei literare.

Relevăm acum un alt fapt de ordin lexicologic. Cercetînd vocabularul celsian constatăm, după cum am amintit deja, prezența unor cuvinte care aparțin latinei populare. Întîlnim adeseori, alături de cuvinte din cadrul lui *sermo citadinus*, cuvinte care fac parte din *sermo plebeius*. Chestiunea este destul de importantă pentru a nu stăruia asupra ei, limitîndu-ne bineînțeles numai la cîteva exemple extrase din opera *Despre medicină*. De pildă, alături de cuvîntul «cult» pentru noțiunea de boală, *morbus*, găsim și termenul popular *uilium*, iar alături de *edere* și *comedere*, întîlnim cuvîntul caracteristic latinei populare: *manducare*.

Manducare aparține lui *sermo uulgaris siue plebeius* și are la bază verbul *mandere* (*Thes.* IV, Col. 272, și urm.). Cuvîntul apare — după cum ne arată *Thesaurus* — la poezii Lucilius, Afranius și Pomponius, iar în proză la Varro, Seneca și Scribonius Largus. La Tacit întîlnim cuvîntul *mandere* în cunoscutul pasaj al morții lui Drusus prin foame: «*mandendo e cubili tomento*» (*exstinguitur*). După indicația *Thes.* *manducare* prezintă două înțelesuri: unul restrîns, «a fărîmița în dinți» și altul extins, «a devora». La Celsus găsim exclusiv sensul restrîns, în legătură cu ideea fărîmițării în gură a unor medicamente. În scrierea *Despre medicină* acest verb se găsește de trei ori, de pildă în IV, 11, 5: *si ex gingiuis exit* (scil.: *sanguis*) *portulacam manducasse satis est*. După Celsus verbul *manducare*, asemenea altor cuvinte de origine populară sînt din ce în ce mai folosite. Löfstedt arată că *manducare* este exclusiv utilizat în *Peregrinatio Aetherae*. Se mai știe că verbul *manducare* a trecut în limbile romanice: *a mînca, manger, mangiare*, vechi italian *manicare*, înlocuind astfel pe *edere* prin fenomenul lingvistic al concurenței sinonimelor. Numai în spaniolă și portugheză, observă Löfstedt, nu s-a transmis cuvîntul *manducare*, ci compusul *comedere*, care a dat pe *cómer*, a mînca².

Problema evoluției vocabularului popular la autorii latini și în particular la Celsus necesită un studiu special și fără îndoială competența indicată. Noi ne-am limitat la cercetarea raportului dintre prepoziția *ob*, de origine cultă și *propter* de origine populară în opera *Despre medicină*, constatînd prezența

¹ *Tiberiu*, 71. După Suetoniu, Tiberiu a luat în această privință ca model pe Valerius Messalla, autor care prefera cuvintele latine, de pildă *litterator* pentru *grammaticus*.

² *Syntactica*, II, Lund, 1933, p. 300.

lui *ob* de 9 ori față de *propter*, care se întâlnește numai de două ori. Desigur că orice concluzie ar fi temerară în acest caz, ceea ce nu se întâmplă la Tacit, unde Wölflin a constatat raportul *ob-propter* echivalent cu 161—3 ori¹.

Pentru moment trebuie să amintim faptul că introducerea elementelor lexicale populare are loc din ce în ce mai mult pe măsură ce ne îndepărtăm de epoca numită clasică. Nu este locul să discutăm aci problema evoluției limbii latine zise populară, în legătură cu aspectele respective în scrierea *Despre medicină*. Vom reține numai faptul că în epoca așa-zisă a «latinității de argint» se face simțită, cum arată Löfstedt, intervenția în literatură a anumitor elemente ale vorbirii latine populare. Acest fapt are în cazul nostru o semnificație istoric-literară.

În legătură cu prezența termenilor limbii latine populare este și utilizarea de către Celsus și de către alți autori a diminutivelor. Nu putem decît să amintim că în opera *Despre medicină* întâlnim în mod caracteristic cuvinte ca *rubecula*, *carbunculus*, *serula*, *pisciculus*, *cicatricula*, *meliusculus* și altele. Începînd din epoca imperială diminutivele se întâlnesc din ce în ce mai mult și este interesant, după Löfstedt, faptul că ele se găsesc mai ales în literatura tehnică, la autorii medici și la Vitruvius². Prezența diminutivelor la Celsus servește să atenueze expresia, înclinînd proza științifică spre expresia colorată, poetizantă. Diminutivele sînt, cum spune același autor citat mai sus, «colorate afectiv». Se știe că tocmai în epoca în care trăiește Celsus, sec. I al e.n., granițele dintre poezie și proză încep să se estompeze. Folosirea diminutivelor caracterizează acel *genus adlenuatum*, despre care vorbește deja Cicero, în contrast cu *genus graue*, lipsit de diminutive³. Ulterior diminutivele au fost preluate din ce în ce mai mult de latina populară, fără nuanța «mîngîitoare» și au înlocuit treptat cuvintele de bază, trecînd apoi în limbile romanice.

Celsus folosește o seamă de adjective destul de caracteristice pentru a exprima îndeosebi nuanțe cromatice de tipul: *subalbidus*, *subniger*, *subrubicundus*, *subcaeruleus*, *subpallidus* etc. Și aceste cuvinte prezintă o nuanță semantică diminutivă și nu este exclus ca ele să constituie în scrierea *Despre medicină* o simplă transpunere a cuvintelor grecești, atît de des întîlnite în scrierile medicale hipocratice: ὑπομέλας, ὑποπύρρος, ὑποξανθός etc.

Un cuvînt folosit de Celsus asupra căruia socotim necesar să insistăm este *ualetudo*, care face parte din terminologia medicală generală, ca și *sanitas*, *curatio*, *morbis*, *species* (= formă a bolii) și altele. Sensul fundamental al cuvîntului *ualetudo* este acela de stare bună sanitară, sănătate, ca atare, corespunzător cuvîntului grec ὑγίεια. În treacăt fie spus, cînd un organ oficial important se intitulează «Institut de igienă și sănătate» este etimologic vorba de o exprimare tautologică. La Celsus, ca și la alți autori ca Cesar și Cicero, cuvîntul *ualetudo* prezintă o accepție bipolară de sănătate și boală. Cităm în

¹ Philol. Kommentar zur Peregrinatio Aetherae ad loca sancta, Uppsala, 1911, p. 219 (citează pe Wölflin).

² Philol. Kommentar zur Peregrinatio Aetherae ad loca sancta, Uppsala, 1911, p. 58.

³ Ret. ad Heren, IV, 10, 14.

această privință locul VI, 6, 1 din *Despre medicină*: « *Nam si simul et lacrima et tumor et crassa pituita lacrimae mixta est . . . longae ualetudinis melus non est* ». În acest loc este clar că *ualetudo* are accepția de boală, neputînd fi vorba de *melus ualetudinis*, grijă pentru sănătate, ci de *melus morbi*, frică de boală. Se pare că este vorba aci de o construcție nelogică care se găsește și într-o scriere din *Corpus hippocraticum*. Este interesant într-adevăr faptul că la Hipocrate întîlnim expresia curioasă: « speranța de a muri », ἔλπις ἀποθανεῖσθαι și « speranța de a se prăpădi », ἔλπις ἀπόλωσθαι. Se indică în mod precis și numărul de zile cînd această așa-zisă speranță se va împlini!¹ Revenind la cuvîntul *ualetudo* observăm că Celsus ca și ceilalți autori citați este nevoit să corecteze inconsistența semantică prin atributele *aduersa* și *secunda ualetudo*, stare rea și stare bună de sănătate. În legătură cu accepția negativă a cuvîntului amintim de asemeni termenul derivat *ualetudinarius*, care desemnează bolnavul în genere, adică acela care se află într-un *ualetudinarium*, într-un spital (de obicei spital militar de campanie).

Semnalăm în sfîrșit contribuția lui Celsus la crearea unei terminologii medicale latine. După părerea lui Broletn, Celsus a făurit termeni noi medicali, ori de cîte ori transcrierea semantică din limba greacă a fost cu puțință. Noi credem că terminologia generală, care desemnează mijloacele terapeutice se datorește acestui autor. Dăm ca exemple: *rodentia* (scil.: *medicamina*) sau remedii caustice; *glutinantia*, remedii cicatrizante; *reprimentia*, astringentele; *exdentia* și *adurentia*, remediile cauterizante; *refrigerentia*, respectiv *calefacentia* etc. Acești termeni tehnici au putut fi relativ ușor transpuși din grecește; pentru a reda însă noțiunea de medicație hemostatică, Celsus a fost nevoit să recurgă la expresia *sanguinem supprimere*. În felul acesta, ceea ce medicul grec exprimă lesne prin cuvîntul ἔνζυμα (scil.: φάρμακα) latinul a trebuit să formuleze cu mai multă greutate *per ambilum uerborum*.

Posibilitățile reduse lexicale ale limbii latine rezultă și din considerarea termenului cu sens general *purgantia*, medicamente purgative, care redă global o seamă de nuanțe cuprinse în cuvintele grecești διαχωρητικά, καταρρητικά, λαπακτικά, etc. Observăm cu acest prilej că participiul *curatus* posedă la Celsus accepția lui *purgatus*, pe lângă înțelesul de « îngrijit », « tratat », propriu verbului *curare*. După cum știm, noțiunea de purgație sau *catharsis* medicală este departe de a privi la greci exclusiv sfera digestivă; ea formează baza unei acțiuni cu implicații somato-psihoice mult mai extinse, care nu este străină de cunoscuta teorie filozofică a catharticeii.

Ca încheiere, socotim indicat să menționăm rolul lui Celsus în fixarea nomenclaturii instrumentarului medical latin. Cuvinte ca *acus*, *uncus*, *scalprum-scalpellum*, *hamus*, *forfex*, *terebris* și *modiolus* au existat desigur și înaintea acestui autor, o dată cu obiectele respective, dar mențiunea lor așa-zicînd oficială se întîlnește pentru prima oară în cele două cărți chirurgicale ale scrierii *Despre medicină*. Efortul de creare a unei terminologii tehnice latine depus de Celsus a dus după părerea noastră la rezultate pozitive. Pentru cercetările de ordin lexicologic acest autor ne oferă, după cum am arătat, informații prețioase.

¹ *Prognosticon*, cap. 17 și 19 (Littre, vol. II). Dar ἔλπις înseamnă și așteptare.

ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАКТАТА ЦЕЛЬСА

РЕЗЮМЕ

Работа Авла Корнелия Цельса о *Медицине* в такой степени отличалась от других трудов изысканностью своей лексики и тщательно разработанным стилем, что автор ее был назван, как известно, Цицероном медицины. Несмотря на то, что эта характеристика не полностью соответствует заслуге Цельса, с точки зрения его интереса к изящной форме и хорошей организованности содержания она неоспорима. По мнению автора, речь идет не о точном переводе с греческого языка и не об умелой компиляции, а о произведении в большой мере оригинальном.

Автор изучает некоторые частные стороны словаря, используемого Цельсом в работе *О Медицине*. В первую очередь он рассматривает вопрос об употреблении латинских технических слов вместо греческих и различные способы переложения медицинских терминов на латинский язык. Также показано, что этот факт был тесно связан с эпохой, когда писал Цельс, с эпохой Тиберия, который по свидетельствам Светония и Диона Кассия, предпочитал так называемые *verba nostrata* греческим словам. Это было замечено и Броленом, а также издателем Цельса — Фридрихом Марксом.

Лексика работы Цельса, особенно, вопрос словообразования, исследуются автором в сравнении с некоторыми сходными сторонами языка Цицерона и греческой медицинской терминологией.

В продолжение автор рассматривает характерные черты словаря Цельса, например, употребление слов народной латыни, использование уменьшительных форм, а позже и другие второстепенные вопросы. Изучение словаря Цельса основывается на некоторых примерах и проводится с семантической и, преимущественно, с языковедческо-медицинской точки зрения.

Изучение лексики, использованной в работе *О Медицине*, представляет не только чисто лингвистический интерес, а и историко-литературный (хронологический), так как служит доказательством в пользу тезиса об эпохе, в которую жил Авл Корнелий Цельс: эпохе Тиберия и его наследников.

RECHERCHES LEXICOLOGIQUES SUR CELSE

RÉSUMÉ

L'ouvrage *De arte medica* de Celse se distingue par la qualité de son lexique et par un style soigné, ce qui a valu à l'auteur le nom de «Cicéron de la médecine». Malgré ce qu'il y a d'exagéré dans ce surnom, il est incontestable que Celse a des mérites indéniables en ce qui concerne non seulement le contenu, mais aussi et surtout la forme élégante de ses écrits. L'auteur croit qu'il n'est question ni d'une traduction intégrale du grec ni d'une compilation habile, mais d'une œuvre en grande partie originale.

L'auteur de cet article étudie quelques aspects particuliers du vocabulaire qu'emploie Celse dans son ouvrage *De arte medica*. Il analyse d'abord l'emploi des termes techniques latins à la place des mots grecs, et les différentes modalités pour la transposition des termes médicaux en latin. Ce procédé est mis en rapport avec l'époque où Tibère, d'après les témoignages de Suétone et de Dion Cassius, préférait les *verba nostrata* aux mots correspondants d'origine grecque. Cette constatation a déjà été faite par Brolén et plus tard par Friedrich Marx.

Certains détails similaires de la langue de Cicéron et de la terminologie médicale grecque, notamment sur le plan de la lexicogénèse dans l'œuvre *De arte medica*, ont été invoqués.

Sont présentés ensuite quelques caractéristiques du vocabulaire de Celse : l'emploi des mots empruntés au latin vulgaire, l'emploi des diminutifs, ainsi que d'autres aspects secondaires. Le lexique de Celse est étudié au moyen de quelques exemples d'ordre sémantique, surtout au point de vue de la médecine.

L'analyse du vocabulaire employé dans l'ouvrage *De arte medica* présente non seulement un intérêt purement linguistique, mais encore historique (chronologique), car il constitue un argument à l'appui de la thèse concernant la connaissance de l'époque où a vécu Aulus Cornélius Celse : l'époque de Tibère et de ses successeurs.

UNELE ASPECTE, PÎNĂ ACUM NĒCUNOSCUȚE, ALE SCLAVAJULUI LA TOMIS

În lumina unei inscripții inedite

DE

IORGU STOIAN

Problema sclavajului în cetățile grecești de pe teritoriul patriei noastre, ca de altfel a sclavajului în general, în această regiune, am putea spune, fără să ne înșelăm, că n-a preocupat de loc istoriografia burgheză. Ici-colo, cîte o mențiune sporadică, în legătură cu vreo pomenire expresă a vreunui sclav sau a unui nume de rezonanță servilă¹. Tomisul — singurul care ne va reține atenția în studiul nostru — nu face nici el excepție, deși aici documentele — destul de numeroase — sileau, ca să spunem așa, măcar pentru o anumită epocă, la o luare de poziție în această privință.

Din păcate, chiar după revoluția culturală, dacă în alte probleme s-au adus contribuții importante, în urma reconsiderării lor în lumina materialismului istoric, în problema sclavajului — totuși problemă centrală a acestor cetăți — s-a făcut încă prea puțin. Cîteva pătrunzătoare observații generale și pe baza cîtorva documente, nefolosite pînă acum din acest punct de vedere, ale istoriografiei sovietice², la care sînt de adăugat, de curînd, unele observații cu totul generale și nu întotdeauna la adăpost de obiecțiuni³, cam la aceasta se reduce, după știința noastră, literatura problemei.

Este adevărat că problema nu este de loc ușoară. Izvoarele, în general nu prea numeroase în acest domeniu, aci sînt încă mai sărace, iar cele existente nu întotdeauna sînt suficient de explicite. Un motiv în plus ca ele să fie supuse unei atente identificări, cercetări și valorificări. Căci ele există, este adevărat într-o măsură inegală, după cetăți și epoci. Astfel, ca să ne referim la Tomis, sclavajul, neatestat pînă acum direct pentru epoca autonomiei, este

¹ *Exempli gratia*, V. Pârvan, *Histria*, VII, p. 93.

² T. V. Blavatskaia, *Orașele vest-pontice în sec. VII-I î.e.n.* (în rusă), Moscova, 1952, passim și, în special, p. 119 și urm. (cf. SCIV, IV, 3-4, 1953, p. 692); T. D. Zlatkovskaia, *Moesia în sec. I-II î.e.n.* (în rusă), Moscova 1951, passim.

³ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, 1958, p. 74 și urm. (passim).

destul de copios menționat în epoca romană timpurie, de altfel — cum se știe — epoca de maximă înflorire a sclavajului antic. De aceea, primul lucru ce trebuie făcut în această privință este depistarea și valorificarea documentelor,

operație nu totdeauna ușoară, dar absolut necesară. Căci sînt documente care, fără a pomeni expres de sclavi, presupun, prin elementele lor, existența acestora¹.

¹ De pildă, inscripțiile pomenind lupte de gladiatori, foarte numeroase la Tomis (în ultimă analiză, L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, 1940, p. 101 și urm.).

Este ceea ce am făcut în primul rînd într-un studiu mai larg asupra acestei probleme¹. Căci, în prezentarea de față, intenționăm să cercetăm numai unele aspecte, necunoscute pînă acum, ale sclavajului tomitan, în lumina unei inscripții latine, rămasă pînă acum inedită, deși, așa cum sperăm că se va vedea, este de cel mai mare interes.

Este vorba de partea inferioară a unei mari stele funerare de calcar, spartă în trei bucăți, de mărimi inegale, dar imbinîndu-se perfect. Vătămată, în măsură inegală, pe latura stîngă, ea are pe margini un chenar simplu (pare-se intact pe latura dreaptă), în care se află încadrat sfîrșitul inscripției amintite. Cît de mare va fi fost partea superioară a stelei și cît s-a pierdut din textul inscripției este greu de spus, după cum este greu de știut dacă ea va fi avut — ceea ce este foarte posibil — în partea superioară lipsă vreun relief obișnuit pe astfel de monumente.

Înălțimea totală a fragmentului păstrat este de 0,985 m (numai a cîmpului inscripției este de 0,60 m), lățimea de 0,70 m, grosimea 0,165 m. Înălțimea literelor, destul de elegante, dar vădînd clar o epocă tîrzie, variază între 0,024 și 0,027 m.

După indicațiile sumare păstrate în arhiva Muzeului Regional Constanța, monumentul a fost descoperit întîmplător, ca multe altele, la Constanța, la punctul numit «al Pescarilor», către Mamaia, și se găsește astăzi în amintitul muzeu (inv. nr.69).

Deși nu lipsită de forme lingvistice aberante față de uzul clasic, lectura textului păstrat nu întîmpină în general dificultăți prea mari. Ceea ce nu este cazul cu restituirea textului integral al inscripției, chiar în partea păstrată, se pare și din cauza pretențiilor poetice ale lapidului. Ne vom mulțumi deci a transcrie în general numai ceea ce este clar pe piatră, completînd numai acolo unde nu poate exista nici o îndoială.

.....
ius idque que
Cla]udius nomine
entem posuerunt paren-
 tes praeno(?)]men Aurel(ius) nomenque
habebat ueteranus quidem
i]ncertus octiens sic decies
eos (?)] fata rapuerunt tenebris
et sine liberos alumnos
 her]edes remisi et modo post
 ..]dum reddo meae uitis rationem
 n]unc opto ut hic lapes aeterna
 m] sedem quiescat et (?) me saluum.
 Pius et heres Hermes patrono titu-
 lum posuit honorandum sepulcro.

Ceea ce în traducere romînească ar suna (evident, numai pentru partea mai bine păstrată, adică de la sfîrșit):

¹ *Contribuții epigrafice la problema sclavajului la Tomis* (gata de tipar).

« — — — soarta mi i-a răpit, [iar eu rămânind singur] și fără copii, am lăsat moștenitori pe cei crescuți [de mine]; și, curînd după aceea, am dat socoteală pentru viața mea. [Iar] acum doresc ca această piatră să-mi facă liniștită locuința veșnică și pe mine nevătămat (sau mintuit (?)). În semn de pietate (filială) și ca moștenitor, a pus inscripție onorifică pentru mormint Hermes patronului său ».

În ciuda părților mutilate și, ca urmare, a dificultăților de amănunt, sensul general al inscripției ni se pare destul de clar: un personaj cu o stare materială și socială desigur remarcabilă — al cărui nume nu sîntem siguri dacă este de căutat într-unul din numele (Claudius și Aurelius) păstrate pe piatră — pierzîndu-și copilul sau, poate, copiii săi proprii și rămînînd astfel fără urmași, și-a declarat ca moștenitori cu puțin înainte de a muri pe cei crescuți — în text *alumnos*. Căci, deși dedicația este făcută numai de unul din acești beneficiari, pe numele său Hermes, nu avem nici un motiv să credem că forma expresă de plural — *alumnos heredes* — n-ar corespunde unei realități.

Dar, indiferent de aceste chestiuni de amănunt, inscripția noastră, chiar așa mutilată cum ni s-a păstrat, ridică o serie de probleme extrem de interesante, de natură social-economică, într-o vreme ce rămîne de precizat.

Din păcate, elemente de datare precise lipsesc în documentul nostru. Ne rămîn deci datele furnizate de critica externă — altfel zis, scrierea și limba întrebuintată — și, eventual, internă.

Mai întîi scrierea. Deși, mai ales în epigrafia latină, ea este un criteriu foarte delicat de mînuit pentru datare, totuși, în cazul nostru, unele indicii, ca: tendința evident spre cursiv, forma unor litere (în special Q,R) etc., ne duc într-o vreme relativ tîrzie, am zice chiar, mai precis, cel puțin în sec. IV e.n. Inscripția noastră ar fi deci cel puțin contemporană, de nu cumva mai tîrzie, cu o cunoscută inscripție constantiniană găsită la Tropaeum Traiani¹. Fenomenele lingvistice nu se opun nici ele acestei datări. Căci, trecînd peste unele turnuri sintactice, semn mai ales al preocupărilor sau al reminiscentelor poetice (*rapuerunt tenebris* etc.), confuziile de cazuri (*sine* cu *acuz.*, în *sine liberos*², poate un genitiv în *-is* la un substantiv de declinarea I: *meae uitis*³); *remisi* = *reliqui*⁴; *lapes* = *lapis*⁵; *sic*, cu valoare de *sive*⁶, mai puțin probabil o abrevi-

¹ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, 1900, p. 56, 57, cu fotografia de la p. 59.

² Cf. Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik. Laut- und Formenlehre, Syntax und Stilistik*, in fünfter Auflage, völlig neubearbeitet von Manu Leumann und Joh. Bapt. Hofmann, München, 1928, p. 530 [Syntax]. — Cf. și H. Dessau, ILS, nr. 7296, 7518. Pentru alte prep., obișnuit cu abl., întrebuintate în inscripții cu *acuz.*, a se vedea H. Dessau, *op. cit.*, III, 2, *Indices*, p. 865—866.

³ Cf. H. Dessau, ILS, p. 842: gen. sing, decl. I în *-es*, desigur sub influența declinării grecești. — Pentru confuzia *e-i* în declinare, *ibidem*, p. 813. De nu cumva este vorba de o confuzie cu *vitis* « vie ».

⁴ Cf. G. Rohlf's, *Sermo vulgaris Latinus, Vulgärlateinisches Lesebuch*, Halle-Saale, 1951, p. 5, nr. 17.

⁵ Cu înțeles de monument (?). Cf. Fr. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig, 1895—1897, nr. 1152, 1153, 1192, 1471, 1472, 1473, 1474, 1475 și, în general, A. Meillet-A. Ernout, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. I, 1932, p. 496. Pentru *pious*, cf. Buecheler, *op. cit.*, nr. 1008, 1009, 1036; Meillet-Ernout, *op. cit.*, p. 736.

⁶ Cf. Meillet-Ernout, *op. cit.*, p. 895. Pentru *octiens*, alături de *decies*, A. Ernout, *Morphologie historique du latin*, ed. 1927, p. 176.

ație, chiar dacă sînt mai vechi, sînt cu atît mai frecvente în această epocă tîrzie. Aceasta ca să nu mai vorbim de prezența unui Aurelius, des întîlnit, mai ales începînd cu sec. al III-lea.

Pentru această epocă tîrzie, ni se pare însă că pledează și conținutul inscripției și, în special, referirea, într-un context ce rămîne de precizat, la ceea ce documentele — foarte numeroase și variate — numesc *alumni*¹. Este, de altfel, după părerea noastră, interesul cel mai mare al inscripției de care ne ocupăm. Se cade deci a ne opri ceva mai mult asupra acestei probleme.

Începem, cum se cuvine, cu precizarea termenului, mai ales că în această privință mai subsistă divergențe, ca să nu spunem confuzii. Aceasta, evident, din cauza sensurilor multiple ale cuvîntului, în funcție de contextul lingvistic, dar mai ales istoric, în care apare. Sensurile fundamentale sînt însă două. «*Alumni*, uzul voiește să fie numiți aceia, pe care îi hrănești sau îi crești, ori aceia care hrănesc» — *alumnos consuetudo quos alas uel educes uel eos qui alunt dici uult* — grăiește un document antic².

Evident că în textul nostru nu poate fi vorba decît de primul sens; adică de *cei crescuți*, care, cel puțin în inscripții, pare a fi cel mai frecvent.

Cu aceasta însă, problema este de-abia pusă. Căci crescuți, într-o familie de cetățeni, puteau fi mai mulți. Crescuți erau, se înțelege, în primul rînd, propriii și legitimei copii ai unei familii de cetățeni, uniți printr-o legiuită căsătorie. Acesta este sensul cuvîntului, mai ales în versuri, de pildă la Vergilius, așa cum subliniază cunoscutul său comentator Servius³.

Dar, într-o casă romană, copiii legitimi nu erau singurii copii crescuți. Am putea spune chiar că uneori nu erau nici chiar cei mai numeroși. Este știut doar că orice casă romană cuprindea, după starea materială, un număr mai mare sau mai mic de sclavi, proveniți — este drept — într-o vreme măcar,

¹ În afară de diverse *corpora* — epigrafice, numismatice etc. — de reținut, din bogata bibliografie, în special: H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, IIe éd., 1879, II, p. 19—20; III, p. 410—413; G. Glotz — G. Humbert, în *Daremberg-Saglio*, II, 1, 1892, p. 930 și urm., s. v. *expositio*; Mau, PW, RE, I, 1894, col. 1706, s. v. *alumnus* (Θεραπόσις); E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico*, Roma, 1895, I, s. v. *alumnus*; *Thesaurus linguae Latinae*, I Leipzig, 1900, col. 1793—1797; Paul Allard, *Les esclaves chrétiens depuis les premiers temps de l'église jusqu'à la fin de la domination romaine en Occident*, 3e éd, 1900, p. 355 și urm.; H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie et de liturgie*, I, 1, 1907, col. 1288—1306; E. Weiss, PW, RE, XI, 1922, col. 463—472, cu adaosul lui W. Kroll, col. 471—472, s. v. *Kinderaussetzung*; Stéphane Gsell, *Esclaves ruraux dans l'Afrique romaine*, în *Mélanges Gustave Glotz*, I, 1932, p. 398; W. L. Westermann, *Sklaverei*, în PW, RE, Suppl. VI, 1935, col. 996—997; cf. și, de același, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, 1955, p. 30, cu nota 39; A. Cameron, Θεραπόσις and related terms in the inscriptions of Asia Minor, în *Anatolian Studies presented to W. H. Buckler*, edited by W. M. Calder-J. Keil (Publications of the University of Manchester, no CCLXV), Manchester, 1939 (toate inscripțiile din epoca romană: n-am văzut-o; cf. L. Robert, *Bull. épigr.*, 1939, 35; 1946—1947, 37; *Hellenica*, VII, 1949, p. 31 cu nota 1; cf. și *Hellenica* VI, 1948, p. 95, nota 2 și p. 96, nota 5; *Année épigr.*, 1941 (1942), p. 43 și urm.); P. Roussel, *Affranchissement et adoption d'enfants à Calymnos*, REA, 6, XLIV, 1942, p. 217—223; Teresa Giulia Nani, Θεραπόσις, în *Epigraphica: Rivista italiana di epigrafia*, V—VI, 1943—1944, p. 45—84.

² Nonius, ed. L. Müller, 1888, p. 242, în *Thesaurus linguae Latinae*, vol. I, Leipzig, 1900, col. 1793; cf. A. Cameron, *op. cit.*, care distinge, în inscripțiile din Asia, trei categorii de *alumni*: copii cu părinți hrănitori, copii adoptați, copii de condiție servilă.

³ *Elegit sermonem, quo utrumque (filium et nutritum) significaret, nam 'alumnus' dixit. Ibidem* (referire la Vergilius, *Aen.*, VI, 595).

mai ales din război, în vîrstă adultă, dar destui, mai cu seamă începînd cu vremea imperiului, născuți din alți sclavi ai casei și crescuți în casă. Sînt așa-numiții *uernae* (οἰκογενεῖς), atît de frecvent atestați în documentele literare și epigrafice. De aceea au fost și sînt încă învățați care socotesc că *alumni* (θρεπτοί) — care ne rețin atenția — nu sînt alții decît acei *uernae*, de care vorbeam mai sus. Aceasta este de pildă părerea lui A. Meillet — A. Ernout¹ și A. Dain². Dar nu și a lui L. Robert³ și alții⁴, care, cu mai mult temei, socot că *θρεπτοί*, ca și *alumni*, echivalentul lor latinesc, sînt cu totul altceva și anume nu copii născuți și crescuți în casă, ci copii găsiți și crescuți în casă.

Cu aceasta însă, problema este numai în parte lămurită. Căci, dacă pentru *uernae* situația juridică este foarte clară, în sensul că, indiferent de originea lor și, poate, de o mai mare sollicitudine din partea stăpînului, ei nu rămîneau, juridicește vorbind, mai puțin sclavi, ca oricare alții. Textele literare, juridice în special, și epigrafice nu fac, din acest punct de vedere, absolut nici o distincție între *serui* obișnuiți (*empticii*) și *uernae*. Nu la fel stau lucrurile cu *alumni-i*.

Expuși, imediat după naștere, și luați pentru a fi crescuți — cu ce scop vom vedea mai departe — ei rămîneau — ca și amintiții *θρεπτοί* din lumea greacă — într-o situație ambiguă⁵. Pe de o parte, născuți de cele mai multe ori din părinți liberi, ei moșteneau statutul juridic al părinților lor, deci, cel mai adesea, de liberi; pe de altă parte însă, în fapt, ei erau, ca orice sclav, la discreția celui care îi creștea⁶. O arată, de pildă, un document, în care copiii expuși și crescuți de alții sînt socotiți, fără echivoc, prin voința legiuitorului, sclavi. *Expositi* — scrie documentul amintit⁷ — *nullo numero sunt; serui sunt; hoc legumlatori uisum est*, chiar dacă, în unele cazuri, ei erau bine tratați, așa cum reiese din unele inscripții⁸.

Această situație ambiguă a *alumni-lor* — *θρεπτοί* — reflectată din plin în documente — juridice sau literare — dădea naștere, cum era de așteptat,

¹ *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. I, 1932, p. 34, s. v. *Alo*; ed. IV, 1959, I, p. 23.

² *Les inscriptions inédites du Musée du Louvre*, Paris, 1939, p. 28; cf. și p. 43: «*θρεπτός*... l'équivalent exacte de *verna*... désigne un esclave né dans la maison de son maître». Cf., mai vechi, aceeași părere la A. Calderini, *La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia*, Milano, 1908, p. 60, n. 5 — la Nani, *op. cit.*, p. 48.

³ *Loc. cit.*: «le *θρεπτός* est exactement le contraire du *verna*, puisque le terme désigne proprement, à cette époque [epoca romană], un enfant recueilli».

⁴ De pildă, Ramsay, *The cities and bishopries of Phrygia*, Oxford, 1895 [2 vol.], I, p. 147, n. 37, se pare primul care precizează deosebirea dintre *verna* și *θρεπτός* (= la Nani, *op. cit.*, p. 48).

⁵ Cf. W. L. Westermann, *Sklaverei*, in PW., RE., Supplb. VI, 1935, col. 997.

⁶ Un caz foarte interesant de asimilare a *alumni-lor* cu *serui*, față de care totuși constituie o categorie specială, la Dessau, ILS, 8377 = CIL X, 7454 (Sicilia): *Exemplum codicillorum*. /Haue mihi, domine pater; /uale mihi, domine pater! /Cum ad te haec dictarem, infelicissimum te aestimaui, ut eras cum me /hoc mitteres. Peto ut monumentum /mihi facias dignum iuuentuti meae. /A te peto Eutyichianum alumnium /meum manumittas uindictaque /liberes, item Aprilum serum meum, /qui solus ex ministerio meo superauit. / Scripsit (sic) XV kal. April. Sirmi, /L. Calpurnio Pisone P. Saluio Iuliano cos [= 175 e. n.].

⁷ Seneca, *Controversiae*, V, 33.

⁸ De ex., IGRR, I, p. 181, nr. 531 (Brigetio, Pannonia) D. M. /Epaphro/dito alumno/ suo T. S[t]a[til]ius Solo//p. p. leg. I Ad. P. F. /et Postumia/ Flora/ 'Επαφρόδιτε ἥρωε / χρηστή χαίρε.

la controverse. O dovedește, în termeni foarte clari, între altele, o scrisoare a lui Plinius¹ și răspunsul lui Traian², pe care, din cauza interesului lor deosebit, le reproducem în întregime : *Magna, domine, ad totam provinciam pertinens quaestio est de condicione et alimentis eorum quos uocant θρεπτοῦς. In quo ego auditis constitutionibus principum, quia nihil inueniebam aut primum aut uniuersale, quod ad Bithynos ferretur, consulendum te existimaui quod obseruari uelles ; neque enim putauī posse me in eo quod auctoritatem tuam posceret, exemplis esse contentum. Recitabatur autem apud me edictum quod dicebatur diui Augusti, ad Andaniam pertinens, recitatae et epistulae diui Titi ad eosdem et Achaeos et Domitiani ad Auidium Nigrinum et Armenium Brocchum proconsules, item ad Lacedaemonios. Quae ideo tibi non misi, quia et parum emendata et quaedam non certae fidei uidebantur et quia uera et emendata in scrinis tuis esse credebam.*

Îată și răspunsul lui Traian : *Quaestio ista quae pertinet ad eos, qui liberi nati expositi, deinde sublati a quibusdam et in seruitute educati sunt, saepe tractata est, nec quicquam inuenitur in commentariis eorum principum qui ante me fuerunt, quod ad omnes prouincias sit constitutum. Epistulae sane sunt Domitiani ad Auidium Nigrinum et Armenium Brocchum, quae fortasse debeant obseruari : sed inter eas prouincias de quibus rescripsit non est Bithynia. Et ideo nec adseritionem denegandam iis qui ex eius modi causa in libertatem uindicabuntur puto, neque ipsam libertatem redimendam pretio alimentorum.*

Sau, în traducere românească³ : «Se ridică — scrie Plinius — o mare problemă, stăpîne, care interesează întreaga provincie, aceea privitoare la condițiunea și întreținerea acelor cari se numesc aci θρεπτοί. În privința acestora, eu, fiindcă în legile predecesorilor tăi n-am găsit nimica, nici special, nici general, care să se refere la Bithynia, am socotit că trebuie să-ți cer opinia asupra intențiilor tale ; căci nu socotesc că-mi este permis să mă conduc după exemple, în ceea ce trebuie hotărît de autoritatea ta. Mi s-a citit un edict, care se spune că este al divului August, privitor la Andania, mi s-au citit și scrisorile divului Vespasian către lacedemonieni și ale divului Titus către aceștia și către achaei, apoi ale lui Domițian către proconsulii Avidius Nigrinus și Armenius Brocchus și de asemenea către lacedemonieni. Nu ți le trimit, fiindcă nu mi se par într-o bună formă și fiindcă unele nu sînt de o autenticitate sigură și, în sfîrșit, fiindcă cele autentice se găsesc, puse la punct, în arhivele tale».

Îată, acum, și răspunsul lui Traian : «Problema aceasta, care privește pe aceia cari s-au născut liberi și au fost lăpădați, apoi ridicați de cineva și crescuți în sclavie, a fost deseori tratată : nu se găsește însă în legile predecesorilor mei nimic, care să se aplice la toate provinciile. E adevărat că există scrisorile lui Domițian către Avidius Nigrinus și Armenius Brocchus, după care s-ar putea cineva orienta, dar între acele provincii, de care ele vorbesc, nu se amintește Bithynia. De aceea, cred că nici nu trebuie refuzată eliberarea

¹ X, 65 (71), ed. Marcel Durry, Pline Le Jeune, t. IV, *Lettres (livre X)*, Panegyrique de Trajan, Paris, Les Belles Lettres, 1947.

² X, 66 (72), *Ibidem*.

³ G. Popa-Lisseanu, *Coroștența lui Plinius cu împăratul Traian*, trad. cu o prefață și un studiu introductiv, Buc., 1920, p. 86—87 (cu unele retușări ale noastre).

acelora a căror libertate este reclamată pe un astfel de temei și nici nu trebuie ca libertatea însăși să fie răscumpărată prin plata întreținerii».

Simplificînd lucrurile, soluția lui Traian pare a se inspira din inalienabilitatea libertății, fără existența unui act juridic corespunzător, ceea ce nu era cazul cu *alumni-i*. Realitatea era însă, pe cît ne dăm seama din documente, mult mai complexă. Căci, deși legiuirea lui Traian pare a se fi menținut neschimbată pînă în secolul al IV-lea, ea nu pare a fi fost prea respectată, așa cum o arată, între altele, un rescript al lui Dioclețian¹, în orice caz ea a avut efecte contrarii celor scontate.

Nu știm dacă la aceasta va fi contribuit, așa cum s-a subliniat de unii cercetători², aplicarea incompletă a intențiilor lui Traian, în sensul extinderii asupra întregului imperiu a instituțiilor alimentare din Italia, ele însele, de altfel, un paliativ, chiar acolo unde s-au aplicat. Fapt este că cei care pînă atunci erau mai mult sau mai puțin dispuși să crească astfel de copii lepădați, nemaivăzînd de acum nici un avantaj în aceasta și nedorind în plus să sufere eventualele rigori ale legii, renunță din ce în ce mai mult la o «binefacere» nerentabilă. Ceea ce nu înseamnă, desigur, o renunțare corespunzătoare a părinților săraci la acest procedeu simplu de a se debarasa de gurile inutile, ci numai o expunere la moarte sigură a copiilor părăsiți, deloc mai puțin numeroși.

Alarmat de această situație, care trebuie să fi luat proporții îngrijorătoare, mai cu seamă o dată cu marea criză a secolului al III-lea³, și nu din cine știe ce îndemnuri de caritate creștină ale lui Lactantius, Constantin este silit de condițiile specifice orînduirii sclavagiste să revină la măsuri mai realiste, chiar dacă, pînă la urmă, și acestea se vor dovedi ineficace.

Este vorba, mai întîi, de măsurile luate în 13 mai 315⁴, de a fi întreținuți pe socoteala statului copiii celor lipsiți de mijloacele necesare de a-i crește. Fondurile respective erau puse la dispoziție, după cum ne informează izvoarele, fie de fisc, fie de casă personală a împăratului. Măsurile, dovedite probabil insuficiente, sînt completate curînd cu altele, fixate în constituția din 18 august 329⁵, prin care se recunoaște, în caz de restituire a copilului, dreptul crescătorului la o despăgubire corespunzătoare, din partea părintelui natural, dar, mai ales, prin constituția din 19 aprilie 331⁶, care anulează pur și simplu dispozițiile lui Traian, în sensul că copilul expus și crescut de altcineva poate fi socotit, după bunul plac al crescătorului, ca sclav sau ca fiu, — *sive servum, sive filium*. Mai mult, cu această ocazie li se refuză părinților naturali orice drept de reclamare a copiilor expuși⁷.

¹ *Cod. Th.*, V, 4, 16. Cf. și PW, RE, XI, col. 469, și Westermann, PW, RE, Suppl. VI, 1935, col. 997.

² P. Allard, *op. cit.*, p. 358.

³ Cf. Kajdan, *An. Rom. Sov., Istorie*, nr. 1, 1954, p. 23.

⁴ *Cod. Th.*, XI, 27, 1 — *ad Ablavium*, I, 11, p. 616.

⁵ *Cod. Th.*, V, 10, 1.

⁶ *Cod. Th.*, V, 9, 1.

⁷ *Cod. Th.*, V, 7. *De expositis* (la Wallon, *Histoire de l'esclavage*, III, p. 411). În schimb, Constantin îngăduie vânzarea copiilor, este drept cu condiția ca aceasta să se facă imediat după naștere (*sanguinolenti*); mai mult, sub rezerva, oricînd, a răscumpărării. Această din urmă clauză este suprimate o vreme de Theodosius, ceea ce practic însemna interzicerea vânzării, motiv pentru care sub Valentinian III se revine la dispozițiile legii lui Constantin, corectată însă în sensul sporirii sumei de răscumpărare cu o cincime față de cheltuielile de întreținere. Sub această din urmă formă o găsim și în codul lui Iustinian.

Dispozițiile lui Constantin sînt confirmate de legislația ulterioară¹, ceea ce arată, pe lîngă ambiguitatea lor, că ele nu erau întotdeauna respectate în această vreme de descompunere tot mai accentuată a relațiilor sclavagiste. Este, probabil, cazul și cu ultima dispoziție, cunoscută nouă, cu privire la această problemă, anume aceea a lui Iustinian (1 nov. 553), potrivit căreia orice copil expus, indiferent de starea lui în momentul expunerii (liber sau sclav), era considerat liber.

Aceasta înseamnă că realitățile care generau astfel de fenomene erau mai puternice decît orice măsură legislativă. Cu alte cuvinte, se aflau în însăși structura societății și a statelor sclavagiste, încurcate în propriile lor contradicții. Căci, așa cum sublinia Karl Marx, «întreaga structură a acestor state se baza pe o anumită limită a numărului populației, ce nu trebuia depășit, căci ar fi pus în primejdie însăși existența civilizației antice. Dar de ce s-au petrecut lucrurile tocmai așa? Pentru că cei vechi nu cunoșteau de fel aplicațiile științelor naturii la producția materială. Ei puteau să-și păstreze civilizația numai căutînd să rămînă într-un număr cît mai mic. În caz contrar, ar fi căzut pradă acelei munci fizice istovitoare, care, pe atunci, putea transforma în sclav pe orice om liber. Insuficienta dezvoltare a forțelor de producție făcea ca cetățenii să depindă de un anumit raport ce nu putea fi nesocotit»².

Așa se explică, între altele, strînsa legătură pe care o face o filozof de talia lui Aristotel între menținerea orînduirii sclavagiste și limitarea moștenitorilor, adică a corpului civic. Iată, între multe altele, un pasaj extrem de caracteristic în această privință : «nu trebuie să se uite, cînd se aduc legi — spune undeva în *Politica* sa marele filozof din Stagira — un punct neglijat de către Phaleas și Platon : anume, cînd se fixează cantitatea averilor, trebuie să se fixeze și numărul copiilor. Dacă numărul copiilor este necorespunzător față de proprietate, va trebui să se înfrîngă legea, în mod necesar și, chiar fără infracțiuni, este primejdie ca atîția cetățeni din instăriți să devină săraci, căci va fi greu ca aceștia să nu devină revoluționari»³.

De aceea nu este nici o mirare că, o dată cu creșterea inegalității de avere, numărul copiilor lepădați și deveniți eventual *alumni* (θεραπευτοί) n-a făcut decît să crească în așa măsură, încît în epoca elenistică, a cărei literatură este plină de aluzii la acest fenomen, un Poseidippos putea spune : «Chiar un om bogat expune întotdeauna o fată»⁴. Aceasta, ca să nu mai revenim asupra epocii imperiale romane.

Însuși creștinismul, atîta vreme cît, în ciuda predicilor sale despre egalitatea între oameni, menținea neatîns bazele orînduirii sclavagiste, nu a adus nici o schimbare esențială în această privință. Căci, după justa observație a lui Engels, «creștinismul nu a cunoscut decît o singură egalitate a tuturor oamenilor, aceea a păcatului originar, de care sînt loviți toți, în mod egal, și care corespunde în totul caracterului său de religie a sclavilor și a asupri-

¹ Valentinian, I, 2 (374), C., J., VIII, 52. *De infantibus expositis* (la Wallon, *op. cit.*, III, p. 411). Honorius și Theodosius (19 martie 418), în *Cod. Th., De expositis*, V, 2.

² Karl Marx, în K. Marx-Fr. Engels, *Opere*, vol. IX, p. 278 (ed. rusă).

³ Aristotel, *Politica*, II, 4, 3; cf. și II, 3, 6-7; II, 6,13; II, 9,7.

⁴ Cf. R. Cohen, *La Grèce et l'hellénisation du monde antique*, 2e éd., 1939, p. 580.

tilor. Afară de aceasta, el mai cunoaște doar egalitatea celor aleși, care a fost subliniată însă numai la începuturile sale. Urmele de comunism al bunurilor, care se găsesc, de asemenea, la începuturile noii religii, se explică mai mult prin solidaritatea celor năpăstuiți, decît prin concepții reale de egalitate. Foarte curînd, consolidarea antagonismului dintre cler și laici a pus capăt acestui început de egalitate creștină¹.

Subsistă, totuși, o întrebare tulburătoare: cum se face că, în timp ce unii caută să se debaraseze de progenitura lor, alții se grăbesc să-i culegă și să-i crească? Nu cumvá, în felul acesta, limitarea cetățenilor era o iluzie?

Contradicția este evidentă, dar ea se află, așa cum am văzut, în însuși sistemul sclavagist. Aceasta, ca să nu mai vorbim de faptul că nu toți copiii expuși erau culeși și crescuți. Cea mai mare parte a lor rămînea pradă animalelor sau foamei. Dar chiar cei care scăpau din «mila» vreunui binevoitor, chiar dacă teoretic păstrau calitatea de ingenui și o ipotetică posibilitate de răscumpărare, nu deveneau mai puțin sclavi, întrebuițați, de cele mai multe ori, mai ales fetele, la cele mai grele și rușinoase îndeletniciri². Mai mult, pentru multe familii era mai convenabilă creșterea unor astfel de copii și, uneori, ca în cazul nostru, a înfierii lor, decît a propriilor progenituri, din cauza obligațiilor concrete legate de situația lor, de preferat, pentru unii, ipoteticelor afecțiuni filiale naturale. Ceea ce, în treacăt fie zis, nu era, cu toată frecvența relativă a cazurilor, chiar așa de general. Căci este evident că masa celor rămași în situația de simpli sclavi nu aveau cum și de ce să-și manifeste în vreun fel, eventual epigrafic, situația lor.

În sfîrșit, o ultimă observație. Deși nu știm să se fi făcut o statistică, după epoci și regiuni, a acestor *alumni*, se pare totuși că, cel puțin în epoca imperială romană, numărul lor crește o dată cu adîncirea crizei generale a sclavagismului³. Așa s-ar explica, poate, și frecvența, sub imperiul tîrziu, a textelor legislative reglementînd situația lor.

Aceasta coincide, de altfel, așa cum am văzut, și cu data inscripției noastre, care nu poate fi mai nouă de secolul al IV-lea e.n., adică, în lumina și a considerațiilor juridice, după epoca constantiniană.

Căci nu încapă nici o îndoială că *alumni*-i din documentul nostru sînt copiii găsiți, de care ne-am ocupat mai înainte și care au fost crescuți la început ca sclavi, pentru ca apoi, în lipsă de copii legitimi (*sine liberos*), ei să fie declarați moștenitori, evident, după ce în prealabil au fost eliberați. Această situație juridică a *alumni*-lor tomitani este arătată de specificarea clară a raporturilor dintre Hermes — fără îndoială unul dintre acești *alumni* — care a ridicat monumentul funerar, și cel onorat prin acest monument și

¹ Fr. Engels, *Domnul Eugen Dühring revoluționează știința (Anti-Dühring)*, ed. P.C.R., 1946, p. 169 și urm. Cf. și *Anti-Dühring, M. E. Dühring bouleverse la science*, Paris, Ed. Sociales, 1950, p. 136, împreună cu nota de la p. 374 (Egalité, Justice).

² Paul Allard, *op. cit.*, p. 358 și urm.

³ Cf. Kajdan, *loc. cit.*; W. L. Westermann, PW, RE, Suppl. VI, col. 996—997. La bibliografia din nota 12, adaugă: A. Mócsy, *Die Entwicklung der Sklavenwirtschaft in Pannonien zur Zeit des Prinzipates*, în *Acta antiqua Acad. scientiarum Hungaricae*, IV, fasc. 1—4, 1956, p. 221—250.

totodată care l-a crescut, numit în mod expres *patronus* (*Pius et heres Hermes patrono titulum posuit*).

Și ca el — sau ei — vor fi fost și alții, deși documentarea noastră aci este încă săracă, de altfel ca pentru întreaga regiune mai apropiată. Totuși ea nu lipsește cu totul; mai mult, documente mai noi sau mai vechi, cercetate cu atenție, pot aduce oricînd lumini noi în această privință. Este, poate — ca să ne referim tot numai la epoca imperială¹ — de pildă, cazul, chiar la Tomis, cu menționarea într-un fragment de inscripție a unui [τρ]όφιμο[ς]², și, desigur, cu inscripția latinească, din Noviodunum, încă inedită³, unde se citește clar, nu mai puțin de trei ori, termenul de *alumnus*. Și — ceea ce este încă mai interesant — el se găsește într-un context care poate explica unele din obscuritățile, din cauza stării de conservare, a textului nostru. Ne referim la termenul *ueteranus*, care socotim că nu desemnează categoria bine cunoscută de sclavi experimentați⁴, ci obișnuitul termen militar. Ceea ce nu trebuie să ne surprindă, dată fiind frecvența, cel puțin în regiunile de graniță, a *alumni*-lor în lumea militară, cum o arată, de pildă, documentele din Pannonia.⁵

Fenomenul, deși în alt context și cu altă semnificație, nu lipsește cu totul nici în Dacia. Ne referim la binecunoscutele inscripții din Sarmizegetusa⁶, trei la număr, în care se pomenesc, în două inscripții diferite⁷, un *Val(erius)* [*T*]hreptus, după toate indiciile una și aceeași persoană, și o *Vitia Threpte*, în cea de a treia inscripție⁸. La aceste documente din Dacia, privind problema noastră, de adăugat poate una din tablele cerate de la Alburnus Maior⁹, dacă prin *sportellaria*, care însoțește numele *Passia* al sclavei, este să înțelegem, împreună cu Egon Weiss și alți învățați, un copil găsit și crescut, deci o *alumna*¹⁰.

Toate aceste documente arată, fără putință de tăgadă, că și în așezările de la Dunărea de Jos, dintre care n-a lipsit cetatea greacă Tomis, ca și în restul imperiului roman, procesul de descompunere a orînduirii sclavagiste a dus, într-o măsură mai mare sau mai mică, la aceleași fenomene, din care n-a lipsit expunerea, de către cei săraci, a copiilor lor, cu consecințele care decurg din această situație.

¹ Pentru o epocă mai timpurie (sec. II i.e.n.), a se vedea un Ἰθωναγόρας / Καλλ[ι]τά[ι]δα / θρεπτός, în Chersonesul tauric (Latyschew, IOSPE, I², 1916, p. 537, nr. 709. — Cf., de asemenea, cazul lui Saumacos (SIG II³, nr. 709).

² AEM, XI, 1887, p. 55, nr. 91.

³ De a cărei publicare se ocupă descoperitorul ei, B. Mitrea.

⁴ Cf. W. L. Westermann, *loc. cit.*, col. 1012.

⁵ A. Mócsy, *loc. cit.*, p. 237.

⁶ Acum, la D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia*, 1957, p. 245, nr. 20 (= CIL III 7912) și p. 247—248, nr. 29 (= CIL III 1425) și nr. 30 (= CIL III, 1426).

⁷ CIL III, 1425 și 1426.

⁸ CIL III, 7912. Contradicția de la D. Tudor, *op. cit.*, p. 197, care, după ce în text, la nr. 29—30 și 31, dă greșit θρεπτός, respectiv θρεπτή = *uerna*, la nr. 4 observă corect că « termenul (θρεπτός) are corespondent pe *alumnus* și indică pe copiii găsiți și crescuți ca sclavi » — este, desigur, o inadvertență.

⁹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 266—267, nr. 119 (= CIL III, p. 936 și 2215, nr. VI), cu bibliografia esențială.

¹⁰ Cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 161, cu n. 1, unde se dă bibliografia problemei și discuțiile mai importante ridicate de interpretarea termenului *sportellaria*.

НЕКОТОРЫЕ НЕ ИЗВЕСТНЫЕ ДО СИХ ПОР ФОРМЫ РАБСТВА В ТОМИСЕ

РЕЗЮМЕ

Данная надпись, которую по письму, языку и некоторым внутренним элементам можно отнести к IV веку н.э., ясно доказывает (как нам известно, впервые), что в Дунайском устье и Дакии существовала категория *alumni*, *θρεπτοί*, выросшие рабами дети, категория, распространенная в течение всей древней истории, но постоянно с другим значением.

Значит, в этих районах, как и в других частях Римской империи (Азия, Африка, Паннония и т.д.) процессу разложения рабовладельческого строя были характерны в большей или меньшей мере те же явления; среди них числится и то, что бедные покидали своих детей, а это приводило ко всем вытекающим отсюда следствиям.

QUELQUES ASPECTS INÉDITS DE L'ESCLAVAGE À TOMIS

RÉSUMÉ

La présente inscription appartient — d'après l'écriture, la langue et quelques éléments internes — au IVe siècle de notre ère. De l'avis de l'auteur, c'est pour la première fois qu'elle atteste d'une façon expresse, dans la région du Bas-Danube et en Dacie, la catégorie, si répandue pendant toute la durée de l'antiquité — mais toujours avec une autre signification — des *alumni* (*θρεπτοί*), c'est-à-dire des enfants trouvés et élevés comme esclaves.

Cela veut dire que dans ces contrées, comme d'ailleurs partout dans l'Empire romain (Asie, Afrique, Pannonie etc.), le processus de la décomposition du régime esclavagiste a abouti plus ou moins aux mêmes phénomènes, parmi lesquels il faut noter l'abandon des enfants par les familles pauvres, avec toutes les conséquences résultant de cette situation.

IDEOGRAMELE ȘI DETERMINATIVELE ÎN LINEARUL B

DE

ARAM M. FRENKIAN

În două studii anterioare, unul publicat în *Dacia* II 1958 și altul în *Studii Clasice*, I, 1959, stabilisem patru categorii de semne ale scrierii lineare B din Creta și din Grecia continentală : 1) Semne cu valoare fonetică ; 2) Ideograme ; 3) Determinative și 4) Abreviațiuni.

O cercetare mai atentă ne-a făcut să ne modificăm părerea despre semnele ideografice și cele determinative, modificare pe care o vom expune în acest studiu ¹.

În general, când se lucrează cu analogii cîștigate din alte civilizații, trebuie a fi foarte atent, întrucît sub analogii superficiale se pot ascunde deosebiri esențiale, cînd se consideră un fenomen în aparență similar în două civilizații diferite.

Mai întii vom determina sensul ideogramelor și determinativelor în scrierea egipteană și apoi în cea sumero-akkadiană, pentru a le compara apoi cu semnele din scrierea lineară B din Grecia proto-istorică.

În scrierea hieroglifică egipteană există trei feluri de semne : 1) Semne fonetice, notînd consoane (numai consoane), fie cîte una izolată, fie două la un loc sau chiar și trei consoane.

2) Semne ideografice care notează un cuvînt întreg printr-un desen mai mult sau mai puțin stilizat și care se citește cu valoarea fonetică întregă a cuvîntului notat. Spre exemplu :

o = Re⁶ , «Zeul Soare».

3) Determinative, semne care se pun pe lîngă un cuvînt scris fonetic și îi înlesnesc citirea, întrucît scrierea hieroglifică, care notează numai consoa-

¹ Aceste modificări au fost în parte urmarea unor observații făcute de dl. John Chadwick într-o scrisoare. D-sa propune, ca exemplu, analogia cu ideogramele chineze întrebunțate în scrierea japoneză, dar aici sîntem într-un domeniu și mai depărtat de lumea egeană.

nele unui cuvînt, poate da loc la confuzie în citirea unui cuvînt. Determinativele prezintă și ele ființa sau obiectul notat sub formă stilizată și se pun după cuvîntul scris fonetic. Ele nu se citesc.

Nu este întotdeauna net determinat cînd un semn are valoare de ideogramă și cînd e determinativ. Spre exemplu este o ideogramă reprezentînd imaginea soarelui și se citește *Re'*. Linia verticală de sub semnul indică caracterul ideografic al semnului. Dar, cuvîntul *Re'* «Zeul Soarelui» se poate scrie și fonetic adăugîndu-se semnul care face acuma funcție de determinativ :

Și scrierea cuneiformă din Mesopotamia are semne fonetice, ideografice și determinative, dar natura lor este cu totul alta. Din cauza caracterelor cuneiforme nu poate fi vorba de desene stilizate ale ființelor și obiectelor scrise¹. Apoi, akkadienii au adoptat scrierea de la sumerieni, așa încît acest lucru a dat un caracter specific scrierii lor. Astfel, un semn scris *k a* în sumeriană se poate lua ca ideogramă (transcris în acest caz cu majuscula KA) și citi în akkadiană *pûm* = «gură», «obraz». Dar același semn se poate citi tot în sumeriană *e n i m* și citi ca ideogramă (ENIM), în akkadiană ca *amâtum* = «cuvînt», «poruncă». Avem aici două din alte multiple lecturi ale semnului în chestiune, în sumeriană și akkadiană.

Aceasta este scrierea ideografică în akkadiană. Dar un cuvînt akkadian se scrie de obicei fonetic, notîndu-i-se silabele una cîte una, cu semne avînd valoarea lor fonetică luată din sumeriană. Astfel semnul pentru *k a* din sumeriană poate intra în compoziția notării silabelor unui cuvînt akkadian cu valoarea silabică *ka*. Dar același semn poate avea și alte valori silabice, care uneori trec de numărul 20. Tot astfel, același sunet silabic se poate nota cu peste douăzeci de semne diferite. Cu toate aceste dificultăți, assiriologii citesc textele akkadiene și se descurcă în ele.

Dar și în akkadiană există determinative, și anume atunci cînd o ideogramă exprimă o noțiune colectivă și se pune pe lîngă numele scris fonetic al unei ființe sau al unui obiect special din acea categorie, ideograma are valoare de determinativ. Determinativul în akkadiană se pune înainte sau după cuvîntul scris fonetic. Astfel de determinative sînt : *ilu-* «zeu», *matu-* «țară», *kakkabu-* «stea», *šarru-* «rege» etc. și se transcrie cu caractere latine petit, puse înainte sau după numele respectiv.

Caracterul de desen stilizat al ideogramelor în linearul B ne-a făcut mai întîi să ne gîndim la analogia cu scrierea hieroglifică egipteană, excluzînd analogia cu scrierea cuneiformă sumero-akkadiană așa de specifică.

Totuși, o cercetare mai amănunțită a așa-numitelor ideograme din linearul B ne arată că avem de-a face cu ceva de natură diferită față de ideogramele și determinativele din vechea egipteană și din sumero-akkadiană.

¹ Deși în sumeriana primitivă, prin urmare la origine, ele se bazează pe desene stilizate.

Mai întâi ideogramele-determinative din linearul B apar aproape exclusiv înaintea cifrelor textelor de contabilitate. Dacă ar fi fost vorba de determinative, ele ar fi trebuit să apară nu numai aici, ci și în interiorul rîndurilor, pentru a preciza lectura și a altor cuvinte, care nu sînt urmate imediat de cifre.

Prin urmare în textul *Ra* 1540, ideograma 𐀀 după cuvîntul scris fonetic *pa-ka-na* și înaintea cifrei 50 nu reprezintă un determinativ, ci este indicator al obiectelor și ființelor a căror cifră e dată (cum ar fi kg., km., etc. în limbile moderne, puse pe lîngă o cifră, deși și această analogie nu este întru totul valabilă).

În textul din Cnossos *As* 1516, avem semnul 𐀀 după fiecare nume de bărbat al unei liste (31 de nume urmate de 31 semne ca cel de mai sus). Aici analogia cea mai justă ar fi cu determinativul akkadian, unde ideograma exprimă o noțiune colectivă. Aici, noțiunea colectivă ar fi aceea de OM. La sfîrșitul enumerației avem semnul 𐀀 întrebuițat înaintea unei cifre, aici 31, drept ideogramă.

Mai relevăm un caracter al așa-ziselor ideograme în scrierea lineară B, care nu se întîlnește nici în scrierea egipteană, nici în cea sumero-akkadiană, anume notarea în semnul ideografic a unor atribute ale obiectului în chestiune. Astfel în textul din Pylos *Ta* 641, avem semnul ideografic al unui vas cu trei toarte, altul cu patru toarte și altul fără toarte, notînd atribute ale vaselor numite $\delta\pi\alpha\varsigma$, care apar separat în scrierea fonetică drept atribute ale substantivului: $\tau\rho\acute{\omega}F\epsilon\varsigma$, $q^w\epsilon\rho\acute{\omega}F\epsilon\varsigma$ și $\acute{\alpha}\nu\acute{\omega}F\epsilon\varsigma$. Prin urmare încă o particularitate care diferențiază ideograma linearului B de ideogramele din egipteană și sumero-akkadiană. Și în textul *Ta* 641, semnele ideografice ale vaselor sînt urmate de cifre; tot astfel, în rîndurile anterioare ale textului, ideogramele trepidelor sînt urmate de cifre.

Mai există și texte în care numeralele nu sînt precedate de ideograme sau determinative. Astfel textul din Mycenae publicat de Sp. Marinatos, Βασιλική μυρεψεία etc. în Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 33 (1958), p. 161—173 avînd în total 12 rînduri. În fiecare din cele 10 rînduri sînt date cîte două nume, al doilea fiind acompaniat de semnul *qe* (= $\tau\epsilon$) și de cifra 2, iar două rînduri (1 și 11) au cifra 1, tot neprecedat de semn ideografic-determinativ. La fel e și cu textul din Cnossos V 831, al cărui caracter nu ne este încă clar, în care, după Chadwick¹, am avea o listă de nume proprii neurmăte de ideograme-determinative.

Din prezentarea succintă pe care am făcut-o, se constată că așa-numitele ideograme-determinative din scrierea lineară B au un caracter specific care le diferențiază atît de semnele cu caracter întrucîtva similar din scrierea hieroglifică egipteană, cît și din scrierea cuneiformă sumero-akkadiană. Cu egipteană ele ar avea în comun, pînă într-o măsură oarecare, caracterul de desen

¹ Comunicare prin scrisoare. Mulțumim pe această cale d-lui John Chadwick pentru multe și prețioase sugestii pe care ni le-a făcut în domeniul studiilor privitoare la lectura linearului B.

stilizat al obiectelor și ființelor marcate, iar cu akkadiana, caracterul de noțiuni colective ale unor semne din linearul B. Caracteristic acestora este faptul că se pun mai cu seamă înaintea cifrelor din liste și că ele pot preciza nu numai un obiect, ci concomitent anumite atribute ale obiectelor.

În această situație, pentru a evita orice fel de confuzie, ce nume să dăm acestor semne din linearul B? Cel de «clasoare» nu ni se pare adecvat. Diferențele nu împiedică darea aceleiași denumiri, cum e cazul în egipteană și akkadiană: aceiași termeni de ideogramă și determinativ, sînt întrebuiți în ambele scrieri, cu tot caracterul lor diferit, pe baza elementelor comune. Deci se pot păstra termenii de ideogramă și determinativ, întrebuițindu-le de la caz la caz. Ne-am fi gîndit la termenul ideogramă-determinativ, dacă n-ar fi fost prea lung pentru uzul comun.

Deci, dacă știm de ce este vorba, n-are importanță faptul că se dă un nume sau altul. De aceea am ținut să facem aceste precizări, ca să fixăm mai bine sensul semnelor din linearul B pe care le-am numit ideograme și determinative. În definitiv, aceste denumiri se aplică de savanți în domeniul limbilor egipteană și sumero-akkadiană, deși ele exprimă fenomene doar în parte asemănătoare, iar în parte destul de diferite. Așadar se poate întrebuița termenul «ideogramă» și pentru fenomenul grafic din linearul B, cu condiția de a-i reține sensul specific pe care îl are în această scriere, eventual scriindu-l pus între ghilimele, pentru a marca acest lucru, ceea ce de altfel nu este cu totul necesar.

ИДЕОГРАММЫ И ДЕТЕРМИНАТИВЫ В ЛИНЕАРЕ В

РЕЗЮМЕ

Автор настоящей работы устанавливает четыре разновидности знаков в линейаре В, а именно: 1, знаки с фонетическим значением; 2, идеогаммы; 3, детерминативы; 4, сокращения; он рассматривает идеогаммы и детерминативы, отмечая, что хотя последние и представляют сходности, их все же нельзя смешивать ни с идеогаммами и детерминативами иероглифической египетской письменности, ни с соответствующими знаками шумероаккадского клинописного письма.

Вместе с египетскими знаками идеогаммы и детерминативы линейара В изображают (это является их общим свойством) стилизованные начертания одушевленных и неодушевленных предметов, а вместе с шумеро-аккадскими детерминативами они вносят характер указателя некоторых коллективных понятий. В линейарном письме знаки ставятся перед цифрами и обозначают также специфические определения одушевленных или неодушевленных предметов.

Несмотря на все расхождения, можно сохранить термины «идиогаммы» и «детерминативы», принимая во внимание специфическое значение, которые они имеют в линейаре В.

LES IDÉOGRAMMES ET DÉTERMINATIFS DANS LE LINÉAIRE B

RÉSUMÉ

Après avoir établi 4 catégories de signes dans l'écriture linéaire B : 1. signes à valeur phonétique ; 2. idéogrammes ; 3. déterminatifs ; 4. abréviations, l'auteur étudie les idéogrammes et déterminatifs, montrant que ceux-ci ne se confondent ni avec les idéogrammes et déterminatifs de l'écriture hiéroglyphique égyptienne, ni avec ceux qui appartiennent à l'écriture cunéiforme suméro-akkadienne.

Un caractère commun des idéogrammes et déterminatifs du linéaire B et de l'écriture égyptienne est celui de représenter des êtres et des objets à l'aide de dessins stylisés. Quant aux déterminatifs suméro-akkadiens, ils ressemblent aux premiers par le fait qu'ils peuvent indiquer des notions collectives. Dans l'écriture linéaire B, ils précèdent les chiffres et peuvent en même temps exprimer des attributs spécifiques de certains êtres ou objets.

Malgré ces différences, on peut garder les dénominations d'idéogrammes et déterminatifs, à la condition de retenir le sens spécifique qu'ils ont dans le linéaire B.

MAREA HOMERICĂ

DE

P. CREȚIA

Prea mulți și prea mult citim poemele homerice cu gânduri străine de natura lor. Nimeni nu poate tăgădui folosul grelei dispute filologice (și pînă azi inconcludentă) pe care au stîrnit-o structura și textura acestor vechi poeme, nici prețul lor ca antic document al limbii și istoriei grecești. Dar despre poezia Iliadei și a Odiseei, a cărei putere, unitate esențială și perenitate o simte oricine, vorbim mai rar, prea rar. În lucrarea de față se află adunat la un loc, într-o expunere sintetică, tot ce epopeea spune despre mare. Metoda pe care o implică este nelegitimă, căci este arbitrar să secționezi, să abstragi și să grupezi mii de fragmente scoțîndu-le din ambianța poetică în care își au rostul și tăria. Dar astfel de exerciții, puțin alexandrine și puțin școlărești, dacă sînt făcute cu scrupul de exactitate, pot îmbogăți și rafina puterea noastră de percepție poetică a unui text, micșorînd zonele întunecate și surde ale lecturii curente. Este, în fond, comentariul sintetic în serviciul celui analitic.

Pe scutul lui Ahile, artistul a reprezentat, în rama fluviului Ocean, cerul cu stelele sale, pămîntul cu viața sa și marea, numită, dar nezugrăvită. Se cuvine deci să luăm din epopee priveliștile mării și să le facem, cu grijă, să încapă pe scut.

★

Poemele dau mării multe nume. Unele aparțin, cu acest sens, fondului comun al limbii : ἄλς, θάλασσα, πόντος, πέλαγος, altele sînt întrebuițări sau creații poetice ocazionale : λαῖτμα¹, ὕδωρ², λίμνη³, ὕγρη⁴, νότιον⁵, ἄλμη⁶ (cf.

¹ T 267, δ 504, ε 174, 409, η 35, 276, θ 561, ι 260, 323.

² γ 300, η 277, ο 482.

³ N 21, 32, Ω 79, [ε 377].

⁴ δ 709, ε 45.

⁵ δ 785

⁶ ε 53.

ἄλς), ἄλμυρὸν ὕδωρ¹, ὕγρα κέλευθα², ἰχθυόεντα κέλευθα³, ἥεροειδέα κέλευθα⁴ (cf. πόντος, în vechiul său sens probabil de «cale»). Cele din prima categorie sînt cu mult cele mai întrebuițate, în special primele trei, dintre care πόντος are un înțeles mai restrîns : «larg, întindere a mării»⁵, sau uneori «adînc, abis», cum se vede în Φ 59 (πόντος ἄλός) și din faptul că δῦναι «a se scufunda» se folosește mai ales cu πόντος. Apropiat de πόντος este πέλαγος⁶ «adînc, abis»⁷. Ἄλς și θάλασσα sînt termenii cei mai generici și pot exprima ideea de mare în toate determinările ei. Întrebuițarea unuia sau a celuilalt pare adesea cerută de metru, iar ce culoare proprie aveau pentru ascultătorii lor de demult e greu de știut și imposibil de simțit. Etimologiile, cînd se întîmplă să le cunoaștem și să fim siguri de ele, nu sînt întotdeauna de folos pentru înțelegerea poeziei : e știut că vorbele își pierd în timp prospețimea și uneori chiar amintirea imaginii din care s-au născut. Dintre denumirile din a doua categorie, cele mai multe sînt limpezi prin ele însele sau se vor limpezi prin discutarea altor fapte. Un înțeles mai greu de hotorit are λαῖτμα, cuvînt izolat în limbă, pentru care scoliastii și lexicografii vechi și noi ezită între «adînc» și «mare agitată». Ultimul sens pare mai probabil, pentru că în majoritatea locurilor se vorbește de suprafața mării : în 6 dintre cele 9 locuri se vorbește de străbaterea ei, de tăierea unui drum printre valuri⁸.

Mai interesante decît denumirile sînt epitetetele homerice ale mării și anume acelea pe care retorica le-a numit ornante. Într-adevăr, ele nu fac corp strîns cu contextul și trebuie primite pentru ele însele. Sînt expresia unei imagini sudate definitiv cu cuvîntul de bază, înflorindu-l în orice împrejurare și funcționînd împreună cu el ca o unitate fixă, mai prețioasă decît cuvintele simple, ca o monedă de aur, folosită, pentru orice schimb, în locul monedei de aramă. În poezia homerică, expresiile poetice tind să se fixeze și să se repete în împrejurări similare, de aici, recurența nestăvilită și stereotipă a epitetelor ornante și a versurilor formulate, monotonia homerică, al cărei prim izvor este de bună seamă în exigențele memoriei recitatorului și în forța tradiției rapsodice, dar care mulțumea pe ascultători nu numai pentru că le ușura atenția, ci și pentru că plăcerea lor se reinnoia mereu. Ceea ce are o durată statornică sau o statornică revenire putea fi exprimat în cuvinte statornice, ca un echivalent al grandioasei monotonii a universului însuși. Emoția pe care o trezește priveliștea lumii sau a dramei umane nu trebuie să fie un lucru ușor, repede luat de vînt, pare să spună poetica implicită a epiceii, ci o reacție masivă și gravă, iar cuvintele în care o rostim vor deștepta-o în noi neîncetat aceeași. Drumul epopeei pare plin de statui, dar încremenirea lor arhaică are un solemn și tenace avînt.

¹ ε 100, ι 227, 470.

² Λ 312, γ 71, δ 842, ι 252, ο 474.

³ γ 177.

⁴ υ 64.

⁵ Β 209—210, Δ 424—425, Ξ 359 etc.

⁶ Ξ 16, γ 91, 174, 179, 321, ε 330, 335.

⁷ ε 335 ἄλός ἐν πέλαγοςσσι, cf. Α 358, Σ 36 etc. ἐν βένθεσσιν ἄλός.

⁸ ε 409 διατμήξας, η 276 διέτμαγον, ε 174 περάαν, η 35, θ 561 εκπερόωσιν, ι 323 εκπεράα.

Deși cu margini știute, la Ocean, mării i se spune adesea nu numai « largă, întinsă », εὐρύς¹ sau « cu drumuri largi », εὐρύπορος², ci chiar, hiperbolic, « fără margini, infinită », ἀπειριτος³, ἀπείρων⁴, adică « nespus de întinsă »⁵, uriașă, nemăsurată în desfășurarea priveliștii sale pustii și a ritmului său monoton⁶. Pentru adîncimea mării poemele epice au βαθεῖα⁷, și, cu mai mult accent, πολυβενθής⁸. În același sens se vorbește de « sinul larg al mării »⁹, cu gîndul nu la sinuozitățile țărmlui, ci la valea sa adîncă și încăpătoare. Fierberea puternică și fără răgaz a mării se exprimă în κυμαίνων¹⁰ « plină de valuri », πορφυρέη¹¹ « clocotitoare » și πολύκλυστος¹² « cu valuri mari, furtunoase », iar răsunetul ei în termeni greu traductibili : ἤχησσα¹³, ἀγαστρονος¹⁴, πολύφλοισβος¹⁵, care exprimă complet și difuz, tot ce marea spune auzului nostru : rumoarea ci surdă și grea, vuietul, tunetul, mugetul, geamătul apelor sale. Bogat între toate este însă repertoriul de epitete vizuale ale mării. Marea este μαρμαρέη¹⁶ « sclipitoare », cînd e văzută în înmiita fulgerare a luminii pe valuri, sau πολιή¹⁷ « cărunță », albită de spume pe toată nemăsurata ci întindere. Pentru albastrul mării, epepeca are cuvinte sumbre : ἰοειδής¹⁸ « de culoarea violetelor », εἰνωψ¹⁹ « albastră-vinată ca vinul », chiar μέλας²⁰ « neagră ». Ἡεροειδής²¹, prin care marea se vede cețoasă și obscură, un spațiu vag și plin de tenebre, este surprinzător. Poate la origine epitetul n-a fost ornant, ci desemna marea numai cînd era întunecată de nori, de neguri, de noapte, de propria fumegare a apelor izbite de țărmluri și abia după aceea a fost folosit ca o calificare a mării în general. Sau poate se exprimă astfel imaginea zărilor vapoase ale mării, dincolo de care drumul e incert și gîndul construiește o zonă nebuloasă. Într-un singur loc marea e numită γλαυκή²², dar fără îndoială nu e vorba nici de strălucirea mării, nici de culoarea ei. Aceste sensuri sînt

¹ Z 291, I 72, α 197, β 295, δ 498, 552, μ 293, 401, ω 118, cf. εὐρέα νῶτα θηλάσσης B 159, Θ 511, Υ 228, γ 142, δ 313, 362, 559, ε 16, 142, ρ 146.

² O 381, δ 432, μ 2.

³ κ 195.

⁴ δ 510.

⁵ ε 100 ἄσπετον.

⁶ δ 510 κατὰ πόντον ἀπείρονα κυμαίνοντα.

⁷ A 532, N 44, cf. δ 780, θ 51 ἄλως βένθοσδε, A 359, Σ 36, 49 ἐν βένθεσσιν ἄλως, δ 385, α 52 βένθεα θηλάσσης.

⁸ δ 406.

⁹ Φ 125 ἄλως εὐρέα κόλπον, Σ 140, δ 435 θηλάσσης εὐρέα κόλπον.

¹⁰ Ξ 229, δ 425, 510, 570, ε 352, λ 253.

¹¹ Π 39, cf. πορφυρέον κύμα β 428, 243.

¹² δ 354, ζ 204, τ 277, λ 243.

¹³ A 157.

¹⁴ μ 97.

¹⁵ A 34, B 409, Z 347, I 182, N 798, Ψ 59, ι 182, ν 85, 220.

¹⁶ Ξ 273.

¹⁷ (ἄλως) A 350, 359, M 284, N 352, 682, Ξ 31, O 190, 619, T 267, Υ 229, Φ 59, Ψ 374, β 261, δ 405, 580, ε 410, ι 104, 132, 180, 472, μ 147, 180, χ 387, ψ 236; (θηλάσσης) Δ 248, ζ 272, λ 75, χ 385.

¹⁸ Λ 298, ε 56, λ 107.

¹⁹ A 350, B 613, E 771, Π 88, Ψ 143, 316, α 183, β 421, γ 286, δ 474, ε 349, ζ 170, ε 221, 132, η 250, μ 388, τ 172, 274.

²⁰ Ω 80.

²¹ Ψ 744, β 263, γ 105, 294, δ 482, ε 164, 281, θ 568, μ 285, ν 150.

²² Π 34.

posthomerice și deduse pe cale literară din γλαυκῶπις și din interpretarea numelui pasaj homeric, unde Patroclu îi spune lui Ahile că are o inimă neînfrântă și aspră, ca și când n-ar fi copilul lui Peleu și al Thetidei, ci al stîncilor abrupte și al mării glauce. Înțelesul adevărat al cuvîntului rămîne o taină, ca și acela al lui ἀτρύγετος¹, alt epitet homeric al mării. Înseamnă oare «fără odihnă», înseamnă «lîmpe, pură», (cf. τρῦξ «must, drojdie de vin»), sau «strălucitoare», sau «nemărginită, infinită», sau «dușmănoasă și neprimitoare»? Poate mai de crezut este că înseamnă, cum credeau cci vechi, «stearpă» (cf. τρυγάω «a strînge recolta», deși raportul morfologic nu e perfect clar), adică lipsită de vegetație, pustie în care nu crește nimic, nici holde, nici arbori, opusă deci pămîntului rodnic și hrănitor (πελώριος, πο(υ)λυβότειρα, ἐριβόλαξ). Cînd este vorba însă de faună, mării i se spune ἰχθυόεις² «bogată în pești» și μεγαλήτης³ «cu fiare uriașe»⁴.

Aceasta este imaginea mării homerice în planul epitetelor. Dar nu trebuie uitat, pe de o parte, că aceste lucruri sînt exprimate fiecare pentru sine, poetul dăruindu-i-se fiecăruia ca unei intuiții globale și, pe de alta, că ceea ce aici a fost rostit în proză și cu un singur glas cîntă în epeee ca într-un cor, în ritmuri grave și solemne.

Marea apare însă în poeme și în multe alte forme. În zeci de scurte imagini trăiește lupta mării și a vîntului, în larg⁵. Cînd apele sînt calme, legănarea valurilor e tăcută și mișcarea lor nehotărîtă, în așteptarea și presimțirea vîntului. Uneori acesta, abia stîrnit, doar înfioară marea, brăzdînd-o în calea lui cu dire întunecate, alteori însă năvălesc vînturi sălbatice, vuind sau șuierînd, mîinînd cu suflarea lor puternică norii, rostogolindu-i, izbindu-i, acoperind cerul cu ei, întunecînd cu umbra lor pămîntul și marea. Iar marea, lovită de vînturi, începe să fiarbă, să geamă minioasă și neagră, sub cerul fără soare, valuri se umflă și cresc nemăsurat și se perindă sub vînt cu creasta albită de spumă, iar spuma se împrăștie bătută de vînt. Cînd văzduhul se potolește, marea se așază greu și valuri mari se mai înalță încă, pînă cînd se face liniște și lumină. Un cuvînt despre zori: e sfîrșitul nopții⁶ și pe țărîm flacăra rugului lui Patroclu lîncezește și se stinge, iar peste mare se întinde lumina roșie a aurorei.

¹ (ἄλς) A 316, 327, Ω 752, α 72, ε 52, ζ 226, θ 49, κ 179; (πόντος) O 27, β 370, ε 84, 140, 158, η 79, ν 419, ρ 289; (Θέλασσα) Ξ 204.

² I 4, Π 746, T 378, δ 381, 390, 424, 470, 516, ε 420, ι 83, κ 458, 540, ψ 317.

³ γ 158, cf. Υ 147, ε 421—422, μ 96—97.

⁴ Dar nu numai uriașe, căci epeoea pomenește și altele, generic (N 27—28) sau pe nume: delfinii și cîinii de mare (Φ 12-14, μ 95-97), caracatițele, ale căror ventuze rămîn pline de pietrișul stîncilor de pe care sînt smulse (ε 432—433) și focle (δ 404—453, cf. o 480) care ies înaintea amiezii pe nisipul țărîmului, să doarmă și aduc cu ele mirosul pătrunzător al adîncului marin. Iar pe întinsul gol al apelor se rotesc, cu aripi mari, păsările mării: αἰθυλή (ε 352), κήξ (o 479), λάρος (ε 51-53), ἕρηξ κίρκος (ν 86-87, ε 66), κωρώνη (μ 418-419, ε 66) σκῶψ (ε 66), care se reped în valuri, după pești, înmuindu-și aripa în apa sărată, iar seara se întorc în cuiburile din chiparoșii parfumați ai insulelor fabuloase (ε 67).

⁵ B 144—146, H 63—64, A 297—298, 305—308, 795—799, Ξ 16—19, 254, Ψ 212—215, 229—230, γ 289—290, ε 291—296, 303—305, 391—393, μ 168—169.

⁶ Ψ 226—228, cf. Ω 12—13.

Iată și țărmurile : $\Theta\iota\varsigma$ ¹, $\eta\acute{\iota}\omega\nu$ ²; țărmul nisipos, lin așternut către valuri : $\alpha\iota\gamma\iota\alpha\lambda\acute{o}\varsigma$ ³; țărmul surpat și stîncos : $\acute{\alpha}\kappa\tau\eta$ ⁴. Există un nume și pentru apele mării în zona țărmului : $\rho\eta\gamma\mu\acute{\iota}\nu$ ⁵, care evocă spargerea valurilor izbite de uscat. Întîlnirea apei cu pămîntul e descrisă adesea⁶. În largul plin de ecouri vîntul stîrnește valurile, iar acestea, înălțîndu-și creasta, vin unul după altul către mal, se înalță în jurul colților lui stîncoși improșcînd spumă, și se sparg pe țărmlul întins, spălîndu-i pietrele sau așternîndu-le cu alge și uneori cu pești, totul într-un vacarm imens de bubuituri surde, înfundate, pentru care nomenclatura epică pare inepeuizabilă⁷. Sînt pomenite și țărhuri sinistre, de care valul izbește ritmic cadavre și scînduri de corăbii sfărîmate, sau în nisipul căroră zac adînc îngropate oase omenești. Dar sînt și țărhuri fericite și rodnice pe care cresc arbori sau viță. Și sînt și locuri bine apărute de limbi lungi de pămînt, care opresc și vîntul și valul. Însă de neuitat rămîne imaginea acelei zile de iarnă în care, netulburați de nici o adiere, cad fără odihnă fulgi deși de zăpadă, așternîndu-se peste toate : peste munți, peste cîmpii și ogoare, peste promontorii și porturi, peste mare. Stratul cotropitor de zăpadă se oprește însă biruit pe linia bătută de valuri a țărmlui⁸.

Tot acolo, la țărml, își termină drumul năvalnic și riurile. Coboară de departe, din munți, și vin adesea cu ape repezi, umflate de ploi, purtînd în virteje și murmur de spume, cu un vaiet prelung, către clocotul mării, stejari, brazi, nămol, iar la vărsare le primește, ca într-o luptă, izbirea sonoră a apelor sărate⁹.

Și tot la hotarul dintre pămînturi și mare se petrec în lumea epică multe fapte și întîmplări omenești. Simpla mențiune a mării ca fundal dă unei deplasări elevația poeziei : Chryses, îndurerat de refuz și ofensă, pleacă tăcut pe țărmlul mării plină de vuiet¹⁰ iar despre Odiseu și Aias, trimiși să-l îmbuneze pe Ahile, aflăm mai mult decît simplul fapt că s-au dus la el : epeopea are trei versuri pentru drumul lor, cu sufletul îndoit, $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}$ $\theta\acute{\iota}\nu\alpha$ $\pi\omicron\lambda\upsilon\phi\lambda\omicron\iota\sigma\beta\omicron\iota\omicron$ $\theta\alpha\lambda\acute{\alpha}\sigma\sigma\eta\varsigma$ ¹¹.

¹ A 34, Δ 248, I 182, Λ 239, 316, 327, 350, 622, N 682, Ξ 31, T 40, Ψ 59, 693, Ω 12, β 260, γ 5, δ 432, 779; ζ 94, 236, η 290, 49, ι 46, 561, κ 154, 179, 402, 407, 569, λ 75, μ 45, 367, ν 65, 220, ξ 347, ο 205, π 358.

² P 264, Ψ 61, ε 156 etc.

³ B 210, Δ 422, Ξ 34, γ 385.

⁴ B 395, Y 50, ε 425, κ 509, ν 98, κ 89, μ 11, ω 82; fără sens special: Ω 97, Σ 68, Ψ 125, ε 82, 151, κ 140, ν 234, ω 378.

⁵ A 437, B 773, Θ 51, Π 67, Y 229, δ 430, 449, 575, ι 150, 169, 547, 559, κ 186, μ 6, 214, ο 499.

⁶ B 209—210, 394—395, Δ 422—426, I 4—7, Ξ 394—395, O 618—621, Y 50, Ψ 692—693, γ 293—296, ε 401—405, ζ 94—95, η 278—279, ι 132—133, 140—141, κ 83—90, 93—94, μ 11, 67—68, ν 96—100, 234—235, ξ 135—136.

⁷ βρέμει, σμαραγεῖ, λάχει, βοάει, βρύχει, (προσ)ερεύεται; ἡχῆ, δούπος etc.; Y 50 ἀκτάων ἐριδουπάων, Δ 422 αἰγιαλῶ πολυχηεῖ.

⁸ M 278—286.

⁹ E 598—599, Λ 492—495, M 19—22, II 387—392, P 263—265, Φ 124—125, 190, 219, ε 460—461, κ 351, λ 242. În cîteva dintre aceste pasaje, riurile poartă epitetul ornant ἀλιμυρήντες «care curg spre mare».

¹⁰ A 34.

¹¹ I 182—184.

Eroii se spală în mare, pe mâini, pe trupul asudat de lupte, purificându-se și răcorindu-se în apa ei¹ și, într-un loc², Menelau și Eurymedon stau pe țârm, în adierea brizei, să-și usuce veșmintele ude de sudoarea goanei. Iar fetele feaciene, după ce-și spală rufele în riu, le pun să-și usuce lângă mare, pe pietrele curate³. Și multe mese are Odiseea, în amurg, pe insule, lângă spargerea valurilor și tot acolo, multe nopți au dormit eroii rătăcitori⁴. Iar Telemah, sosind la Pylos, găsește pe Nestor înconjurat de toți ai săi, pe plajă, gata să înceapă un ospăț, la care tânărul este și el poftit să se așeze, în nisip, pe o blană de oaie⁵. Luptătorii ahei se întrec lângă valuri cu discul, cu sulița și cu arcul⁶; la marile jocuri în cinstea lui Patroclu, niște cai se întorc în galop spre marea înspumată⁷. În câteva pasaje eroii înalță pe țârmuri, spre cer, fumul sacrificiilor⁸.

Ahile, umilit și minios, plînge pe țârmul mării cărunte, privind către larg⁹, și tot acolo, după moartea lui Patroclu, geme cumplit și se întinde lângă apă, într-un loc curat, unde se bat cu zgomot valurile și apoi, obosit de durere, e cuprins de somn și visează umbra tristă a mortului¹⁰. În alt moment, privind către marea întunecată, după ce și-a tăiat pletele, rostește vorbe amare, cu gândul la locuri unde nu se va mai întoarce¹¹. Iar în noaptea de după jocurile funebre, în tabăra adormită, mîhnitul erou nu află liniște și somn, ci plînge și se frămîntă și, chinuit de amintiri, se duce să rătăcească la marginea mării, pînă cînd peste ape și țârmuri răsare lumina¹². Mai tîrziu, mormîntul cu cenușa celor doi tineri a fost înălțat pe un promontoriu stîncos, departe între valuri, ca să fie văzut veac de veac, din larg, de pe corăbiile trecătoare¹³.

Și Odiseu a suferit pe țârmuri, așezat pe stîncile înalte, pe cînd tînjea de urît în Ogigia, la Calipso, visînd la patria sa. Zi după zi, străin de tot ce îl înconjura, a plîns și a gemut, gîndindu-se că îi trece viața și privind la întinderea stearpă a mării¹⁴. Dar tot el, într-o altă insulă, mai fericită, după ce s-a spălat de sarea și de algele mării, s-a uns cu ulei și a îmbrăcat o haină curată, se înalță la marginea apelor, puternic, cu pletele ca floarea de iacint, privit de Nausicaa¹⁵.

Epopoea nu este însă numai o cîntare a eroilor care au nume și legendă. În comparațiile ei zeci de ferestre se deschid către o altă lume, cea a oame- nilor fără rude cerești, fără patimi ilustre și fără renume : pescarul cu undița (ață de in și cîrlig de bronz), așezat pe o stîncă, așteaptă pește : acesta mușcă

¹ A 314, K 574, β 261, κ 182.

² A 621—622.

³ ζ 93—95.

⁴ β 407, δ 428—430, 473—475, θ 50, ι 150—151, 169, 558—559, κ 178—186, λ 1, μ 6—7, 391, ν 70, ξ 347, ο 499—500.

⁵ γ 31—41.

⁶ B 773.

⁷ Ψ 373—374.

⁸ A 315—317, 437—438, γ 5, ι 551—553, cf. T 266—268.

⁹ A 348—350.

¹⁰ Ψ 59—67.

¹¹ Ψ 141—151.

¹² Ω 3—13.

¹³ ω 74—83.

¹⁴ ε 81—84, 151—158, cf. ν 219—221.

¹⁵ ζ 227—237.

nada, se zbate prins și este iute azvîrlit pe mal¹; năvodarii își varsă prada pe nisip, iar peștii tinjesc după unde și 'mor în sclipirile soarelui²; păstorul cercetează, de pe o înălțime, cerul și marea, vede venind spre pămînt, purtat de vînt, un nor furtunos, negru ca smoala, și își adăpostește turma într-o peșteră³; copilul se joacă în nisip, lîngă mare, clădește, apoi dă cu mîna sau cu piciorul în jucăria lui naivă, nimicind-o⁴.

Marea nu ispitește pe nimeni: sînt de străbătut depărtări pustii, unde nu întilnești cetățile oamenilor⁵, ci numai apă și cer⁶. Sînt fără îndoială și călătorii fericite: vîntul prielnic vine șuierînd și umflă pînzele albe, prora se înalță, despicînd clocotul sonor al valurilor și corabia, lăsînd în urmă o brazdă înspumată, aleargă pe ape, uneori mai iute decît cea mai iute pasăre a mării⁷. Dar sînt și vînturi vrăjmașe, care te îndepărtează de țel⁸ sau te tirăsc spre neștiut⁹, poate spre mări străine, îndepărtate și inense¹⁰, sau către marginile lumii¹¹. Sînt vînturile primejdiouse ale nopții¹², sînt furtunile, cînd norii întunecă marea, vîntul năvălește urlînd și geme în pînze, se umflă valuri uriașe, cît munții, izbind în pereții corăbiei, acoperind-o cu spume. Vijelia poate sfîșia pînzele sau rupe odgoanele catargului, răsturnîndu-l peste oameni și zdrobindu-i¹³. Uneori trăsnetul izbește corabia și, în duhoare de sulf, o împărștie zdrobită în mare¹⁴. Iar alteori corabia e tîrită de vînturi spre stînci și sfărîmată¹⁵ și este un noroc dacă, în nopți noroase, fără lună, cînd nu se vede nimica în jur, corabia eșuează pe plaja unei insule clemente¹⁶. Și mai sînt și locurile blestemate ale mării: Stîncile Înalte, de care n-a scăpat decît Argo¹⁷, piscul mereu înnorat și inaccesibil unde, în peșteră, pîndește Scila cu șase capete lacome, aducătoare de moarte, Caribda, care de trei ori pe zi soarbe apele, pînă se vede nisipul, și de trei ori le aruncă afară, cu abur de spumă, clocot și vacarm asurzitor¹⁸. Sînt deci multe spaime pe ape și de aceea adesea, în vînturi, se aud vaiete omenești¹⁹. Sînt mulți cei care pier între atîtea primejdii, bînd apa sărată, pradă peștilor, iar oasele lor albesc pe țărături, aduse de valuri²⁰. Alții, puțini, se salvează, plutind pe sfărîmăturile

¹ II 406—408, cf. Ω 80—82, μ 251—255.

² χ 384—388.

³ Δ 275—279.

⁴ O 362—364.

⁵ ε 100.

⁶ μ 405—406.

⁷ A 479—483, β 420—421, 429—431, γ 176—183, δ 360—362, 519—520, ε 166—167, 175—176, 268—269, η 266, μ 148—149, 167, λ 6—11, ν 81—85, 88, ο 33—34, 292—294, 297, 474—476.

⁸ δ 516, κ 48.

⁹ ι 80—81.

¹⁰ γ 321.

¹¹ υ 65.

¹² μ 284—287, 312—315.

¹³ O 381—383, 624—628, γ 286—290, ι 67—71, μ 312—315, μ 405—414, ξ 303—305, ω 109—110.

¹⁴ ε 132, μ 415—416, ξ 305.

¹⁵ γ 292—299, δ 501, ι 285, κ 131.

¹⁶ ι 147—148.

¹⁷ μ 59—72, ψ 327.

¹⁸ μ 73—126, 201—261, 426—446.

¹⁹ δ 16, ε 420, η 273, κ 48.

²⁰ Φ 59, α 162, γ 91, ε 221, κ 51, μ 66, 350, 419, ξ 135, 309, τ 274, 277, ω 291.

navelor, înotînd către pămînturi unde adesea au greu de luptat pînă să poată pune piciorul pe uscat, căci nu întotdeauna țărîmul e primitiv și poți muri strivit de stînci ori tras înapoi de valuri sau de furtună. Și cînd ieși, zdrobit și jupuit, plin de apa amară a mării, săruți pămîntul și, istovit, nu mai vrei decît adăpost pentru somn¹. Iar mai tîrziu, pe pămîntul acesta greu redobîndit, ale cărui focuri, aprinse sus, în munți, prin stîne singuraticice, le-ai văzut de departe, tîrit de vînturi în largul furtunos, pămîntul pe care, cînd te părăsise speranța, l-ai întrezărit, cu munții săi umbroși, din înălțimea unui val, bucurîndu-te ca de întoarcerea din pragurile morții a părintelui drag², pe pămîntul acesta îți amintești de mare ca de un loc de grele pătîmiri din care ai ieșit, luptînd, biruitor³.

ΜΟΡΕ Υ ΓΟΜΕΡΑ

РЕЗЮМЕ

В настоящей работе представлена в совокупном изложении группировка всех гомеровских определений моря, ясно выраженных или дающихся с дополнительными объяснениями. Последовательно исследованы названия моря, эпитеты, морские пейзажи (морской простор и берега) с присутствием и без присутствия людей. Работа ставит своей целью доказать простым объединением материала великую лирическую и реалистическую силу гомеровских эпитетов и пейзажей и способствовать, с помощью общей картины, литературному толкованию поэмы.

LA MER CHEZ HOMÈRE

RÉSUMÉ

Dans ce travail on groupe dans un exposé d'ensemble toutes les données homériques, explicites ou implicites, concernant la mer. On y étudie successivement noms, épithètes et paysages marins (le large de la mer et son littoral) avec ou sans la présence de l'homme. L'article veut démontrer, par la simple présentation des matériaux, la grande force lyrique et en même temps réaliste des épithètes et paysages homériques. L'exégèse littéraire des poèmes homériques y gagne aussi, grâce à la présentation d'une image synthétique.

¹ Ψ 235, ε 278—281, 370—493, η 267—289, ι 323, ξ 310—315.

² Τ 378, ε 278—281, 411, 393.

³ Ω 8, α 4, β 370, ε 224, 301, 377, φ 183, χ 458, μ 27, 259; ν 419, ρ 285.

NOTE DE LINGVISTICĂ LATINĂ

DE

I. FISCHER

Lat. quinauicenaria

Cuvîntul este un ἀπαξ λεγόμενον și apare la Plaut, *Ps.*, 303 :

Perii! Annorum lex me perdit quinauicenaria.

Este un derivat, desigur cu intenții humoristice, de la numeralul *quini uiceni* și se referă la *lex Plaetoria* care prevedea că tinerii de sub 25 de ani nu puteau contracta împrumuturi valabile, anulînd în același timp împrumuturile contractate de aceștia și pedepsind pe creditor ; de aici desperarea eroului plautin, care nu putea găsi credit din cauza acestei legi.

Problema care se pune este de a explica vocala *-a-* dintre cele două elemente ale numeralului. Cantitatea vocalei nu ne poate ajuta la găsirea unei soluții, deoarece, aflîndu-se la timpul slab al unui troheu (versul este septenar trohaic), ambele cantități sînt posibile. Nu poate fi vorba de a considera vocala *-a-* drept vocală de legătură între două elemente ale unui cuvînt compus : ar fi unicul exemplu ; amintim că, atribuindu-i acest rol, unii editori, începînd cu Bergk¹, citesc *quiniuicenaria*.

Pentru a da o explicație corectă, trebuie să pornim de la faptul că, din punct de vedere morfologic, numeralul *quini uiceni* nu este socotit de vorbitorul latin drept un cuvînt compus de tipul *undecim* sau *duodecim*, ambele elemente avînd flexiunea independentă. La numeralele de acest fel, și afixele se atașează ambelor elemente : de la *uiginti tres* ordinalul este *uicesimus tertius* (în timp ce la *undecim* este *undecimus*) etc. Deci, pentru a construi un derivat cu sufixul *-aria* de la *quini uiceni* conform regulilor limbii latine, ajungem la **quinaria uicenaria*, formă greoaie la care poetul a renunțat în favoarea unei forme haplogice, *quinauicenaria*². Din sufix a rămas în primul element numai vocala *-ă-*.

¹ *Hall. Progr.* 2 August 1862, p. 3, ap. A. Lorentz, ed. *Pseudolus*, 1876, p. 261.

² Sistemul acesta de simplificare poate fi comparat cu compusele germane duble, de tipul *Laut-und Formenlehre*, în care *-lehre* se atașează, după sens, ambelor elemente, sau, mai aproape de situația latină, cu rom. *Păsări-Lăși-Lungilă* pentru *Păsărilor-Lășilor-Lungilă* (frecvența pronunțare *Păsări-Lăși-Lungilă* dovedește neînțelegerea formației de către unii vorbitori, sistemul fiind în romînește tot atît de neobișnuit ca și în latinește).

Lat. *ordo* «principiu»

Trecînd în revistă sensurile cuvîntului *ordo*, A. Ernout (Ernout-Meillet³, p.829) ajunge la concluzia că «des Latins ne sentaient pas une parenté entre *ordo* et *ordior*». Această concluzie se bazează pe faptul că *ordior* înseamnă «a începe» iar *ordo* «șir, rang» etc. Într-adevăr, de la sensul de bază, tehnic, al lui *ordior* «a urzi, a începe o țesătură» s-au dezvoltat sensuri secundare, foarte frecvent întrebuițate, în care ideea de «început» predomina, iar de la sensul de bază al lui *ordo* «ordinea firelor într-o urzeală» s-au dezvoltat numeroase sensuri în care semnificația tehnică s-a pierdut, menținîndu-se aceea de «ordine, rang». În felul acesta, cele două cuvinte s-au depărtat și legătura lor etimologică a fost ruptă în conștiința vorbitorilor.

Totuși, asemănările formale au dus la o nouă apropiere, pe alte baze (fenomen numit «atracție paronimică»); e vorba de un sens neînregistrat în dicționare și care apare la Rutilius Namatianus, I,140 :

*Ordo renascendi est crescere posse malis*¹.

Singura traducere posibilă pare să fie «Principiul renașterii este de a putea crește în mijlocul nenorocirilor». Sensul «principiu» al lui *ordo* nu poate proveni prin evoluție normală din celelalte semnificații ale cuvîntului; singura explicație pe care o vedem e apropierea de verbul *ordior* «a începe» și de unele derivate ale lui cu valoare filozofică, în special *primordium* (atestat la Lucrețiu sub forma descompusă *ordia prima* «principii, elemente»).

Dacă explicația noastră e corectă, am avea aici un caz în care deetimologizarea datorată unor cauze semantice este anulată, cel puțin parțial, de menținerea asemănării formale.

Din «preistoria» fonologiei: Priscian

Pentru un viitor istoric al fonologiei, oferim aici o fișă.

Vorbînd despre aspirație, Priscian (GLK, II, 18-19) folosește criteriul funcțional pentru a distinge valoarea aspirației inițiale («spiritul aspru») de aceea care însoțește articularea oclusivelor aspirate: *si dicam «Erennius» absque aspiratione, quamuis uitium uidear facere, intellectus tamen permanet; consonantibus autem sic cohaeret, ut eiusdem penitus substantiae sit, ut, si auferatur, significationis uim minuat prorsus, ut si dicam «Cremes» pro «Chremes»* («dacă aș spune *Erennius* fără aspirată [pentru *Herennius*], deși aș da impresia că fac o greșeală, înțelesul totuși se menține; de consoane însă [aspirația] este într-atît de legată încît face corp comun cu acestea, încît, dacă e eliminată, schimbă total valoarea semnificației, ca, de exemplu, dacă aș zice *cremes* [=să arzi] pentru *Chremes* [nume propriu]»).

¹ O formulare asemănătoare se găsește, ceva mai devreme, la Sidonius Apollinaris, *Carmina*, 7, 7:

cui [= Romae] fixus ab ortu

Ordo fuit creuisse malis.

Ordo pare să aibă aici sensul «destin, ceea ce e hotărît de la început, din principiu». E posibil ca Rutilius să fi cunoscut textul sau ca amîndoi poeții să se fi inspirat dintr-o sursă comună.

ЗАМЕТКИ ПО ЛАТИНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

1. Прилагательное *quinauicenaria* (Plautus, *Pseudolus*, 303) происходит из упрощения **quinaria uicenaria*; таким образом, можно объяснить гласную -a-, которая связывает оба элемента сложного слова.

2. В классическую эпоху говорящие уже не ощущали связи между *ordo* и *ordior* (cf. Ernout-Meillet, *Dict. étym.* издание III, стр. 829); так как эти слова были близки по звучанию, то казалось, что связь была восстановлена в позднейшую эпоху: Rutilius Namatianus, I, 140, употребляет слово *ordo* в значении « принцип », « начало ».

3. Для истории фонологии транскрибируется абзац Priscianus (*Grammatici latini*, изд. Н. Keil, II, 18—19), в котором грамматист применяет функциональный способ при рассмотрении характера придыхания.

NOTES DE LINGUISTIQUE LATINE

RÉSUMÉ

1. L'adjectif *quinauicenaria* (Plaute, *Ps.*, 303) provient d'une haplogie de **quinaria uicenaria*; c'est ainsi qu'on peut expliquer la voyelle -a- qui relie les deux éléments du composé.

2. Les sujets parlants ne sentaient plus, à l'époque classique, la liaison entre *ordo* et *ordior* (cf. Ernout-Meillet³, p. 829); par attraction paronymique, cette liaison semble avoir été rétablie à basse époque : *ordo* signifie « principe » chez Namatien, I, 140.

3. A l'intention d'un historien futur de la phonologie, on transcrit un passage de Priscien (GLK, II, 18-19), dans lequel le grammairien fait intervenir le principe fonctionnel dans le débat sur le caractère de l'aspiration.

VALOAREA PEIORATIVĂ A SUFIXULUI *-aticus*

DE

FL. DEMETRESCU

În limba latină sufixul *-aticus* formează adjective. Rolul lui este de a indica, în general, ideea de *apartenență*. Aplicat la substantive nume de lucruri, adjectivul format cu acest sufix înseamnă ceea ce este propriu cuiva, ceea ce este caracteristic, care aparține cuiva, iar la nume de persoane desemnează pe posesorul unei calități, unei dispoziții, unei aptitudini.

De exemplu : *pirus siluatica*, înseamnă păr care aparține pădurii, de pădure, sălbatic, iar *homo siluaticus*, omul care trăiește în pădure, care este sălbatic.

Sufixul este împrumutat probabil în latină din limba greacă¹, unde se prezintă sub forma *-τικός* și este o dezvoltare a sufixului de origine indo-europeană *-ko-*. Atașat de preferință substantivelor cu tema în *-i-*, printr-o falsă despărțire sufixul a devenit *ι-κό-ς*, iar de la temele în dentală (de tipul *μάθημα*, gen. *μαθήματος*, tema *μαθηματ-*), tot printr-o falsă despărțire își adaugă și acest element, ajungând *τ-ι-κό-ς*.

Sufixul *-ικός*, *-τικός* este foarte productiv în limba greacă². Cu acest sufix apar mai întâi adjective de la nume de orașe și de popoare, care indică *locul* căruia îi aparține cineva, locul de unde își ia originea. Găsim în Homer adjective ca : *Ἀχαιικός*, cel care locuiește în Ahaia, din Ahaia, sau *Τρωικός* cel care locuiește în Troia, din Troia. De asemenea indică locul de unde provine cineva și adjectivele *ἔξωτικός*, care locuiește afară, din afară și *πολιτικός*, care locuiește în cetate, care aparține, care ține de viața cetății și altele.

Mai frecvent este folosit sufixul pentru a arăta ideea de *apartenență*.

De exemplu : *ἀρχικός*, derivat de la *ἀρχή*, înseamnă care aparține autorității sau comandantului, care ține de autoritate, care se referă la autoritate (*ἀρχικὸν γένος* = neam regesc), *βασιλικός*, care se referă la rege, regesc, *τυραννικός*, care se referă la tiran, tiranic, și altele.

Cu același sens de apartenență este întrebuințat sufixul și în alté domenii, ca de pildă în vocabularul tehnic și științific. O importantă contribuție a avut

¹ Stolz-Schmalz, *Lateinische Grammatik*, bearb. M. Leumann, München, 1928, p. 230.

² P. Chantraine, *La formation des noms en grec ancien*, Paris, 1933, p. 385.

acest sufix și la formarea vocabularului filozofic. Iată numai câteva exemple din aceste domenii.

βαλανευτικός, de la βαλανευτής, înseamnă ceea ce este în legătură cu baia, care aparține băii. *Η βαλανευτική (subînțeles τέχνη) este meșteșugul de a pregăti baia.

μαθηματικός, derivat de la μάθημα, are sensul de ceea ce se referă la științele matematice, matematic.

πραγματικός, de la πράγμα, înseamnă ceea ce se referă la acțiune, pragmatic.

δωγματικός, de la δόγμα, înseamnă ceea ce se referă la doctrină, la dogmă, dogmatic etc.

Din sensul de apartenență s-a dezvoltat sensul care arată aptitudinile, dispozițiile și calitățile unei persoane¹. Cu această valoare sufixul este folosit, îndeosebi, de sofști, sub influența cărora s-a dezvoltat foarte mult. Adjective ca : δημολογικός, care vorbește poporului, δοξοπαιδευτικός, care formează judecata, μαθηματοπολικός, care-și vinde știința, sînt numai câteva exemple din cuvintele create de sofști. Fiind întrebunțat atît de des de sofști, Aristofan, adversar al sofștilor, folosește sufixul pentru a-i ironiza.

De pildă, în piesa *Cavalerii*, v. 1375—1381, în numai câteva rînduri poetul acumulează multe adjective derivate cu acest sufix pentru a parodia limba unor intelectuali pretențioși și în special limba sofștilor : συνερτικός, care are ușurința în înlănțuirea argumentelor, περχντικός, capabil să îndeplinească o acțiune, să tragă concluzii, γνωμοτυπικός, capabil să nascocască imediat maxime, κρουστικός, care este răsunător, καταληπτικός, capabil să înțeleagă, și altele. Cuvintele acestea nu conțin prin ele însele un sens peiorativ, dar din îngrămădirea lor în câteva rînduri și din așezarea lor în vers rezultă o parodiare.

De asemenea, în *Norii*, Aristofan scoate efecte comice din folosirea adjectivelor în -ικός, -τικός. În versul 483 Socrate, adresîndu-se lui Strepsiade, îl întrebă dacă are ușurință la memorizare, folosind expresia : ἤ μνημονικός εἶ ; Strepsiade îi răspunde simplu : πάνυ μνήμων. La fel în piesa *Viespile* (v. 1122—1246), în scena în care tînărul Bdelycleon încearcă să-și instruiască tatăl, autorul întrebunțează un mare număr de adjective derivate cu acest sufix, dîndu-le o coloratură de parodiare.

Sufixul grec s-a răspîndit în limba latină, în general, prin intermediul cuvintelor împrumutate din grecește, adaptate fonetismului latin. S-au introdus în limba latină atît adjective în -τικός, cît și substantivele de la care derivă. S-au împrumutat în special termeni din domeniul filozofic și științific, de care se simțea nevoie în limba latină.

Iată câteva exemple de cuvinte grecești derivate cu acest sufix împrumutate în limba latină :

mathematicus, folosit din epoca clasică de Cicero și Vitruvius, atît ca adjectiv, cît și ca substantiv. *Mathematicae artes*, Vitr., I, 1, științele matematice. Ca substantiv înseamnă matematician, Cic., *De orat.*, 1,3, iar la Tacit, *Hist.*, I, 22, este folosit pentru a desemna pe astrologi ; la fel Iuvenal, 14, 243.

pragmaticus, care are experiență. Cicero, *Or.*, 1, 59 îl folosește ca substantiv, cu sensul de oameni cu mare experiență oratorică. Cuvîntul s-a specializat în latina tîrzie în limbajul juridic, de ex. *pragmatica sanctio*, Codex Iustin., 2, 10.

¹ De ex. ἐνθουσιαστικός arată pe cel dotat cu entuziasm.

grammaticus, de gramatică, gramatical : *ars grammatica*, cf. *Ad Herenn.*, 4, 12, 17 ; *Quint., Inst.*, 1,5, 54. Ca substantiv înseamnă erudit, gramatic, filolog : *Grammatici certant*, *Hor., Ep.*, I, 19, 40 etc.

În epoca tîrzie au fost folosite în literatură și alte adjective împrumutate din grecește, ca : *acroaticus* (gr. ἀκροατικός), *acrobaticus* (gr. ἀκροβατικός) *chromaticus* (gr. χρωματικός), *probaticus* (gr. προβατικός), *schismaticus* (gr. σχισματικός) etc.

Tot din grecește au fost împrumutate și adjectivele derivate de la nume de boli, desemnînd persoanele care suferă de aceste boli :

sciaticus (gr. ισχιαδικός), bolnav de sciatică, sciatic, întrebuițat din epocă tîrzie.

asthmaticus (gr. ἀσθματικός), care are respirația scurtă și întretăiată, care suferă de astmă, astmatic. *Plin.*, 20, 21, 84.

pneumaticus (gr. πνευματικός), care se referă la aer, la suflu, la respirație, astmatic.

hepaticus (gr. ἥπατικός), care suferă de ficat, hepatic, întrebuițat de *Plin.*, 20, 14, 55 ca substantiv.

De asemenea *phlegmaticus* (gr. φλεγμτικός), *trachomaticus* (gr. τραχωματικός) etc.

Prin urmare, observăm că în limba latină, la cuvintele împrumutate din grecește, sufixul se menține în forma lui originală *-τικός*, lat. *-ticus*. Totodată, precizăm din nou că adjectivele din această categorie sînt folosite în limba literaturii foarte rar și numai în epocile postclasică și tîrzie. Sufixul însă este constatat în limba latină de la începutul literaturii. Cum cultura romană s-a dezvoltat sub influența celei grecești, se poate face ipoteza că sufixul grec *-τικός* a fost adăugat la substantivele latine cu tema în *-a* și prin falsă despărțire a devenit *-aticus*, care a putut fi folosit apoi și la substantive de altă temă.

În felul acesta, de la *umbra* s-a format *umbraticus*. Adjectivul înseamnă care aparține umbrei, de umbră, umbros. *Umbraticae litterae*, *Plin.*, *Ep.*, 9, 2,3, scrisoare scrisă în liniște, acasă.

De la *silva*, a derivat *siluaticus*, cu sensul de care aparține pădurii de pădure, sălbatic. Este un termen folosit des în economia rurală, de ex. *siluaticae falces*, *Cato*, *R.R.*, 11, 4 și *Varro*, *R.R.*, 1, 22,5 topoare de pădure, *siluaticus mus*, șoarece de pădure, *Plin.*, *H.N.*, 30, 8, 2.

De la *coena*, s-a creat *coenaticus*, relativ la cină, *coenatica spes*, *Plaut*, *Capt.*, 3, 1, 36, speranța de a fi invitat la masă.

La fel : *uiaticus* (provenit de la *uia*) *Plaut*, *Bach.*, 1, 1, 61, relativ la drum, *uineaticus* (de la *uinea*) *Columel.*, 7, 3, 11, relativ la vița de vie, *aquaticus* (de la *aqua*) *Plin.*, 11, 37, 47, care trăiește în apă, de apă, *Ov.*, *Mel.*, 2, 83, aducător de ploaie, *cauaticus* (format de la *caua*) *Plin.*, 8, 39, 59 și 30, 6, 15 care este născut, care trăiește în peșteri, *fluuiaticus*, *Vitr.*, I, 2, *Columel.*, 8, 15, 3, de fluviu, *uillaticus*, *Plin.*, 23, 1, 17, *Varro*, *R.R.*, 3, 93, de țară și altele.

Ținînd seama însă că adjectivele și substantivele cu sufixul *-τικός*, de care am vorbit la început, au fost împrumutate tîrziu din limba greacă și întrebuițarea lor a fost limitată, se poate emite și o altă ipoteză, anume că formarea sufixului *-aticus* este proprie limbii latine, prin adăugarea sufixului latin *-icus*, de uz general, la cuvinte de tipul lui *uenatus*, substantiv de origine verbală, sau la *participiile trecute* ale verbelor de conjugarea I. Astfel, de la

uenatus s-a creat *uenat-icus* (de vinătoare) și, prin același fenomen de falsă despărțire, s-a ajuns la sufixul *-aticus*. Tot la fel, de la *erro*, *-are*, participiul trecut *erratus*, s-a format *erraticus* (care rătăcește, rătăcitor), de la *uolo*, *-are*, *uolaticus* (zburător, nestatornic), de la *dono*, *-are*, *donaticus* (care este dat în dar) etc.

Ipoteza cea mai probabilă este că limba latină, ca dialect indo-european, a moștenit sufixul *-ko-* și cu mijloace proprii l-a dezvoltat. Începînd din epoca clasică și datorită împrumuturilor din limba greacă din vocabularul filozofic și științific sufixul a fost întărit și folosit mai des.

După cum reiese din exemplele date mai sus, sufixul *are* și în limba latină valoarea de a exprima apartenența. Sufixul latin nu are însă aceeași mare dezvoltare ca sufixul *-τικός* din limba greacă. În general, el nu apare în limba literaturii clasice, ci se întâlnește mai ales la scriitorii care folosesc limba vorbită, ca Plaut, Vitruvius, Varro și alții.

În cadrul limbii latine, pornind de la sensul de apartenență, sufixul *-aticus* adaugă la sensul unor adjective o nuanță deosebită. Este vorba de nuanța peiorativă pe care au luat-o unele adjective derivate cu acest sufix. Folosirea sufixului cu această nuanță a fost înlesnită de faptul că derivatele de la nume de boli sînt formate tot cu acest sufix (ca *hepaticus*, *sciaticus*, *pneumaticus* etc.).

Iată cîteva exemple în sprijinul afirmației că sufixul *-aticus* este întrebuițat în latină și cu valoare peiorativă :

Fanaticus este adjectivul derivat de la *fanum* (templu). n prima lui accepție înseamnă tot ceea ce este în directă legătură cu templul, ceea ce provine de la divinitate, ceea ce este inspirat. *Fanatica pecunia* sînt bani care aparțin templului, bani consacrați pentru întreținerea templului. *Fanaticum carmen* este un cîntec inspirat (T.L., XXXVIII, 18, 9). *Fanaticus* se specializează pentru a desemna pe slujitorii templelor, îndeosebi pe cei ce aparțin cultelor străine. Preoții zeiței Bellona, Cybela, Serapis, care în timpul ceremoniilor dansau în delir în jurul statuii zeiței, în sunete și strigăte asurzitoare. sînt numiți *fanatici* (Iuv., II, 112).

Din această pricină înțelesul cuvîntului evoluează spre peiorativ, desemnînd pe cel care, asemănător preoților, e cuprins de delir și prin aceasta e socotit atins de boală și nebunie. *Ingens multitudo, facibusque ardentibus collucens, uelul fanatico instincta cursu . . . in hostem ruil.* « O mare mulțime, strălucind din pricina torțelor care ardeau, ca dusă de furie, se năpustește asupra dușmanului » (T.L., IV, 33, 2).

Și Cicero îl întrebuițează cu valoare peiorativă, vorbind despre stocii, pe care-i numește filozofi superstițioși și aproape nebuni : *Isti philosophi superstitiosi et paene fanatici* (Cic., *Div.*, 2, 57, 118).

Și la Horațiu adjectivul este folosit cu deplin înțeles peiorativ, alături de *error*. *Fanaticus error* înseamnă delir (Hor., *Ars poetica*, 454).

Tot cu valoare peiorativă îl folosește și Quintilian : *Eliam frequens eius nutus non caret uitio, adeo iactare el comas exculientem rotare, fanaticum est.* « Nici înclinarea continuă a capului nu e fără greșală (pentru orator), însă clătinaarea și rotirea lui în toate direcțiile, scuturînd părul, este un gîst de nebun ».

Lymphaticus apare mai întii ca termen tehnic din limbajul medical, însemnînd hidrofob, maniac, nebun : *Helleborum medetur melancholicis, insa-*

nientibus, lymphaticis. « Eleborul îi tămăduiește pe melancolici, pe nebuni, pe cei în delir » (Pun., H.N., 25, 5, 25). Apoi, prin apropiere de cuvîntul grec *νομόβληπτος*, stăpînit de nimfe, în delir, ajunge să însemne și el stăpînit de nimfe, nebun, furios, ca și *fanaticus*.

Lymphaticus error înseamnă nebunie ;
lymphatica somnia înseamnă delir ;
lymphaticus pavor înseamnă panică ;
lymphaticus ritus înseamnă obicei de om nebun.

De la înțelesul medical al cuvîntului *lymphaticus*, de agitat, nebun, îl găsim întrebuițat de Plaut, în ironie, alături de *nummi* (bani). *Nummi lymphatici* sînt bani care nu mai au astîmpăr, care nu se mai pot stăpîni și vor să iasă imediat din buzunar. Plaut, *Poen.*, 1, 2, 132.

Lunaticus, adjectiv derivat de la *luna*, înseamnă sub influența lunii, cu idei bizare, maniac, ciudat, lunatic. *Mancipium lunaticum* Paul., *Dig.*, 21, 143, sclav care umblă fără rost. În limbajul medical *lunaticus oculus* înseamnă ochi bolnav, care are vederca tulbure. Veg., *Vel.*, 2, 18.

Dianaticus, derivat de la *Diana*, înseamnă lovit de *Diana*, sub influența *Dianei*, apoi, fără judecată, nebun, dement, de unde în romînește *zănatic*.

Umbraticus, derivat de la *umbra*, despre care am văzut că este folosit în sens propriu, ajunge să arate pe cel care se complace în umbră, inactiv, lipsit de energie, leneș. Cu această valoare îl întrebuițează Plaut : *Quid ego nunc faciam? Quid refert fecisse regibus ut me oboedirent, si hic me hodie umbraticus deriserit?* « Ce să mă fac acum? La ce-mi folosește că am făcut pe regi să mă asculte, dacă acest leneș își ride acum de mine? » (Plaut, *Curculio*, 555). *Umbraticus doctor* este profesorul pedant care nu cunoaște adevărata viață, ci se limitează la învățăturile date de școala retorică, rupte de viață : *Nondum umbraticus doctor ingenia deleuerat . . .* « Vreun învățăcel mucezit în școală nu destrămase încă talentul . . . » (Petron., *Sat.*, II, 4). *Umbratica uita* este o viață retrasă, singuratică, solitară. Quintilian o critică, punînd-o în opoziție cu o viață activă, trăită în plină lumină și activitate. *Ante omnia futurus orator, cui in maxima celebritate et in media rei publicae luce uiuendum est, assuescat iam a tenero non reformidare homines, neque illa solitaria et uelut umbratica uita palescere.* « Mai înainte de orice viitorul orator, chemat să trăiască în plină activitate și lumină, trebuie să se obișnuiască încă de tînr, să nu se înpăimînte de oameni și să nu pălească într-o viață singuratică și retrasă » (Quint., *Inst. orat.*, I, 2, 17—18). *Umbratica negotia* sînt preocupări care se pot rezolva în interiorul casei, fără prea mare greutate, cu aceeași nuanță peiorativă de rupere de viața reală.

Silualticus, cu sensul propriu de care aparține pădurii, de pădure, ajunge cu sens peiorativ, cînd se referă la persoane și indică pe cel crescut în sălbăticie, nedomesticit, grosolan, necioplit, pădureț. *Homo silualticus* — om sălbatic.

Volaticus, cu sensul propriu care zboară, de exemplu *uolatica folia arborum*, sau *uolaticus Pegasus*, ajunge la înțelesul de trecător, fugar și cu sens peiorativ, cînd e vorba de oameni, nestatornic, care trece cu ușurință de la o părere la alta. *O Academiam uolaticam . . . modo huc, modo illuc!* « O Academie cu idei nestatornice, cînd într-o parte, cînd în alta! » (Cic., *Att.*, 13, 25, 3). *Esse uolaticum et leuem.* « A fi nestatornic și ușuratic » (Sen., *Ep.*, 42).

Cu aceeași nuanță ca și *uolaticus* este întrebuițat și adjectivul *erraticus*. Este folosit ca termen tehnic *erraticae stellae*, Sen., *Quaest. Nat.*, 7, 23, stele călătoare, *erratica Delos*, Ov., *Mel.*, 6, 333, insulă mișcătoare; în botanică se referă la plante agățătoare, iar în limbajul medical, *erratica febris* înseamnă febră neregulată. Folosit pentru a califica nume de persoane arată pe cel care rătăcește, care merge la întâmplare dintr-un loc într-altul, fără un scop precis. *Erraticus homo*, Gell., 9, 2, 6, înseamnă vagabond.

Se constată din aceste exemple că atunci când se redă un sens peiorativ se poate folosi acest sufix, atașat la cuvinte care, în mod obișnuit, nu au valoare peiorativă. Cum acest sufix arată, pe de o parte, apartenența, pe de alta sufixul este întrebuițat pentru a arăta derivate de la nume de boli, sensul peiorativ al sufixului poate rezulta și din această îmbinare.

Sufixul *-aticus* a fost moștenit și de limbile romanice și se folosește cu aceeași dublă valoare: *nepeiorativă* și *peiorativă*. Ne folosim, pentru exemplificare, de limbile franceză și română.

În limba franceză sufixul *-aticus* a devenit *-age*. Spre deosebire de limba latină, el formează îndeosebi substantive.

Fără valoare *peiorativă* sînt substantivele moștenite din latină, provenind de la forma neutră a vechiului adjectiv latin: *uillaticum* a dat *village*; *uiaticum* a dat *voyage*.

De asemenea și substantivele create cu ajutorul acestui sufix în cadrul limbii franceze, unde sufixul a ajuns productiv. El se atașează în special temelor verbale, exprimînd, în formă nominală, acțiunea sau rezultatul acțiunii verbului. De exemplu: *blanchir* — *blanchissage*; *témoigner* — *témoignage*; *chauffer* — *chauffage* etc.

Tot fără valoare *peiorativă* se întrebuițează și adjectivele în *-atique*, împrumutate pe cale savantă din limba latină și greacă, la fel ca și cele create în interiorul limbii franceze, în vocabularul tehnic și științific, ca de exemplu: *acrobatique*, *antipatique*, *diplomatique*, *dogmatique*, *mathématique*, *sciatique*, *traumatique* și altele.

Valoarea *peiorativă* se menține la singurele adjective rămase din limba latină: *sauvage* și *volage*.

Sauvage (lat. *siluaticus*) desemnează pe cel care trăiește în pădure, de ex. *les animaux sauvages*, pe cel care nu e civilizată, trăind fără legi și fără un domiciliu precis, de ex. *peuple sauvage* și, *peiorativ*, pe cel care iubește singurătatea, pe cel care fuge de societate, care e pădureț, sălbatic: *un homme fort sauvage*.

Volage (lat. *uolaticus*) indică pe cel care schimbă cu ușurință o persoană sau un lucru cu altul, care e nestatornic, ușuratic. *La fortune est volage*: Soarta este schimbătoare. *Ce jeune homme est volage*: Acest tinăr este nestatornic.

Cuvîntul are valoare *peiorativă* și cînd este întrebuițat ca substantiv, iar în limbajul tehnic denotă lipsa de stabilitate: *navire volage* — corabie care nu are stabilitate; *boussole volage* — busolă al cărei ac nu are o prea mare mobilitate.

Este de observat că au valoare *peiorativă* și cîteva adjective luate direct din limba latină cu valoarea lor *peiorativă*, ca: *lymphatique*, *lunatique*, *fanatique*.

Se mai pot aminti și cîteva substantive, folosite mai ales în limbajul familiar, formate de la teme *peiorative*, la care sufixul întărește această valoare

peiorativă, ca : *babillage* (de la *babiller*) — flecăreală, sporovăială, *baladinage* (*baladiner*) — trăncăneală, *bavardage* (*bavarder*), cu același înțeles, *comméragé* (*commérer*) — birfeli, scorneli etc., ca și alte câteva substantive derivate de la teme care nu conțin sens peiorativ, de exemplu : *racontage* — vorbe lipsite de sens, trăncăneală, flecăreală, provenit de la verbul *raconter*, fără valoare peiorativă, *marchandage*, derivat de la *marchander* — a face negoț, cu sens depreciativ, târguială, tocmeală și altele.

În limba română, ca și în limba latină, sufixul -atic formează adjective.

Lăsăm de o parte adjectivele intrate în limbă prin intermediul limbii franceze, în diferite domenii ale științei, care păstrează sensul de apartenență.

De asemenea nu ne preocupăm nici de adjectivele create în limba română, cu același sens de apartenență. Adjective ca : *beznatic* — întunecos, umbros, ca *bezna*, *brumatic* — ca bruma, friguros, rece, *iernatic* — de iarnă, *leșiatic* — ca leșia, cu gust și miros de leșie, *noptatic* — de noapte, *primăvăratice* — de primăvară, fraged, tânăr, *indemînatic* — priceput, *văratice* — de vară, *vișinatic* — cu gust de vișină, și altele, păstrează sensul propriu al sufixului, indicînd asemănarea și apartenența și putînd fi întrebunțate și cu valoare poetică.

Pe lingă aceste adjective, limba română oferă numeroase exemple derivate cu sufixul -atic, în care valoarea peiorativă a sufixului este evidentă.

În primul rînd sensurile peiorative ale adjectivelor latine sînt preluate și de cuvintele romînești : *lunatic*, *fanatic*, *limfatic*.

E ne bună, *lunatică*, umblă ca o zănatică (Pann, P. V., II, 142).

Vasile *umbla* singur, pe uliță, ca un *lunatic*, nici el nu *șlia* încotro a apucat-o (V. Rom., mai 1953, 128).

Cuvîntul a luat o coloratură poetică, însemnînd fantastic, ireal.

Se auzea o muzică *lunatică* . . . muzică de vis (Eminescu, N. 25).

S-a moștenit de asemenea valoarea peiorativă și în adjectivele care continuă vechi adjective latine, ca de pildă *sălbatic* de la *siluaticus*, cu aceeași evoluție ca și adjectivul latin, și *zănatic*, de la *dianaticus*. Un singur exemplu : *a umbla zănatic* încolo și încoace, fără rost, ca un nebun, este suficient să arate că valoarea peiorativă a lui *dianaticus* s-a moștenit și în romînescul *zănatic*.

După modelul lui *zănatic* s-au creat, cu aceeași valoare, adjectivele *zinatic* și *zînatic*, derivate de la *zînă*, însemnînd în puterea zînelor, sub influența lor și de aici întrebunțate cu sens peiorativ, nebun, smintit.

Există și alte formații apărute în cadrul limbii romîne, derivate de la substantive, adjective și adverbe.

Printre acestea iată mai întîi cîteva adjective provenite de la teme peiorative :

- bolindatic* — de la *bolînd* înseamnă nebun, smintit, nerod ;
- buimatic* — de la *buimac* înseamnă năuc, buimăcit, amețit ;
- prostănatic* — de la *prostănac*, înseamnă naiv, simplu, neghiob ;
- tonatic* — de la *toană*.

Sînt însă alte adjective, derivate de la teme nepeiorative, care se pot folosi cu aceeași dublă valoare : *nepeiorativă* și *peiorativă*. Un exemplu bun îl constituie adjectivul *tomnatic*. Derivat de la *toamnă*, substantiv ce nu are

sens peiorativ, înseamnă mai întâi care apare toamna, de toamnă. De ex. mere *tomnatic*, la fel ca și celelalte adjective din aceeași categorie : *primăvărat*, *iernatic*, *vărat*. Folosit însă pentru a califica pe om, este întrebuițat cu valoare peiorativă. De ex. flăcău *tomnatic*, mătușă searbădă și *tomnatică*.

La fel se poate explica și valoarea peiorativă a adj. : *molatic*. Derivat de la *moale*, înseamnă moale, lin, domol, fără nuanță peiorativă. De ex. « Nici măcar un stîrc, cu zborul lui *molatic*, nu trecu deasupra noastră » (Cazaban, V. 31). Întrebuițat pentru a califica persoane, înseamnă fără energie, slab, moliu, leneș, cu nuanță peiorativă : « Mihăiță nu era un căutător de gilceavă . . . Din contră, era un *molatic*, un fel de lasă-mă să te las, ca toți tinerii creșcuți pe saltea » (*Conv. Lit.*, XIX, 24).

Din aceeași categorie fac parte și derivatele de la unele teme verbale care nu exprimă nuanțe peiorative cînd sînt folosite pentru a indica acțiuni firești, ca de pildă formații de la verbele : *a zbură*, *a flutura*, *a vîntura*, *a spulberă*, dar care, aplicate la persoane și la manifestările lor, indică lipsa de stabilitate și seriozitate, cu o vădită nuanță peiorativă :

fluturatic și *flușturatic*, derivate de la *a flutura*, care se mișcă dintr-o parte în alta, zburător, trecător, folosit pentru persoane, înseamnă ușuratic, frivol și chiar nebun. « A dat noaptea pe stradă de o ceată de măști care cîntau, țopăiau și chicoteau cum are tinerimea flușturatică obiceiul în carnaval » (Caragiale, S.N. 95).

zburatic, derivat de la *a zbură*, înseamnă iute, sprinten, ager. Nori *zburatici*. « Șarga-i zburatică la fugă ». TDRG. Cu nuanță peiorativă, referindu-se la persoane, înseamnă ușuratic, nestatornic. « Cel care nu se silește la învățătură și-i cu gîndul *zburatic*, aceluia poți să-i zici carne cu ochi, iar nu om » (Filimon, C. 233).

La fel : *spulberatic*, *zvînturatic* și altele.

În sfîrșit, unele adjective sînt folosite în limba romină numai cu nuanță peiorativă. De exemplu : *ușuratic*, *muieratic*, *bătrînic*, *pălăvratic* și altele.

În rezumat, sufixul are, în toate limbile amintite, la bază înțelesul de *apartenență*, pe care-l menține tot timpul. Sufixul poate fi folosit, așa cum am arătat, pentru a exprima nuanțe peiorative. În limba greacă e folosit cu nuanțe ironice, pentru parodiarea limbii sofștilor. În latină sufixul e mai răspîndit cu această nuanță, iar limbile romanice și mai ales romina au dezvoltat această latură a înțelesului sufixului, fără a pierde funcția de a exprima apartenența.

ПРЕНЕБРЕЖИТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛАТИНСКОГО СУФФИКСА -aticus

РЕЗЮМЕ

В латинском языке суффикс *-aticus* образует прилагательные и выражает принадлежность (то, что свойственно кому-нибудь, то, что характерно, то, что принадлежит кому-нибудь: *niaticus*, *aquaticus*). Прилагательные,

образованные при помощи этого суффикса, могут определять как названия предметов (*pirus siluaticus*), так и названия лиц (*homo siluaticus*).

Происхождение суффикса можно объяснить двояко:

Латинский суффикс может произойти от греческого *-τικός*, очень продуктивного в греческом языке, вошедшего в латинский язык при заимствовании слов из философского и научного языка (*mathematicus*, гр. μαθηματικός *hepaticus*, гр. ἡπατικός). Присоединившись к латинским существительным с основной на *-a*, при неправильном разделении гр. *-τικός* стал *-aticus*, и впоследствии его можно было соединить с существительным с другой основой (*umbraticus*, *fluviaticus*).

С другой стороны, возможно, что этот суффикс был образован на почве латинского языка прибавлением латинского суффикса *-icus* к причастиям прошедшего времени глаголов 1-го спряжения. При таком же неправильном разделении он стал *-aticus*. В этом случае заимствования из греческого языка закрепляли и развивали этот латинский суффикс.

В латинском языке суффикс *-aticus* придает прилагательным, образованным им, помимо значения принадлежности, и пренебрежительный оттенок, происходящий как от иронического употребления этого суффикса (*umbraticus doctor*, *umbraticus uita*,) — в греческом языке, Аристофан употребляет, подражая языку софистов, помимо других, тот же суффикс *-τικός*, — так из того факта, что многие прилагательные с этим суффиксом происходят от названий болезней (*hepaticus*, *asthmaticus*). Такими прилагательными с двойным оттенком являются: *fanaticus*, *lunaticus*, *lymphaticus*, *dianaticus*, *umbraticus*.

Суффикс унаследовался в романских языках с таким же двойным значением (фр. *sauvage*, *volage*; рум. *sălbatic*, *tomnatic*). Некоторые слова в румынском языке всегда имеют пренебрежительное значение (*ușuratic*, *flușuratic*).

LA VALEUR PEJORATIVE DU SUFFIXE LATIN *-aticus*

RÉSUMÉ

En latin, le suffixe *-aticus* forme des adjectifs et exprime l'idée d'appartenance (ce qui est propre à quelqu'un, ce qui est caractéristique, ce qui appartient à quelqu'un : *uiaticus*, *aquaticus*). Les adjectifs formés à l'aide de ce suffixe peuvent qualifier des noms de choses (*pirus siluaticus*) et des noms de personnes (*homo siluaticus*).

L'origine de ce suffixe peut être expliquée de deux manières différentes :

On fait provenir le suffixe latin du grec *-τικός*, très productif dans la langue grecque et qui a pénétré en latin par des emprunts de mots appartenant à la terminologie philosophique et scientifique (*mathematicus*, grec μαθηματικός, *hepaticus*, гр. ἡπατικός). Ajouté à des substantifs latins ayant le thème en *-a*, le гр. *-τικός* s'est transformé, par une fausse analyse, en *-aticus* et c'est ainsi qu'il a pu être attaché à des substantifs ayant un autre thème (*umbraticus*, *fluviaticus*).

Par ailleurs, ce suffixe peut être une formation propre au latin, par l'adjonction du suffixe latin *-icus* aux participes passés des verbes de la 1^e

conj. et qui, par le même phénomène de fausse analyse, est devenu *-aticus*. Dans ce cas, les emprunts du grec ont renforcé et développé le suffixe latin.

En latin, le suffixe *-aticus*, en dehors de l'idée d'appartenance, imprime aux adjectifs à la formation desquels il contribue, une nuance péjorative. Celle-ci dérive d'abord de l'emploi ironique de ce suffixe (*umbraticus doctor*, *umbratica uita*) — en grec Aristophane fait un usage fréquent du même suffixe pour parodier le langage des sophistes —, et ensuite du fait que nombre d'adjectifs formés à l'aide de ce suffixe proviennent des noms de maladies (*hepaticus*, *asthmaticus*). On peut citer de tels adjectifs à double nuance : *fanaticus*, *lunaticus*, *lymphaticus*, *dianaticus*, *umbraticus*.

Les langues romanes ont hérité ce suffixe avec sa double valeur (fr. *sauvage*, *volage* : roum. *sălbatic*, *tomnatic*). Quelques mots formés en roumain gardent toujours un sens péjoratif (*ușuratic*, *flușturatic*).

O CONSTRUCȚIE POPULARĂ LATINEASCĂ: PROPOZIȚIA COMPLETIVĂ CU CONJUNCTIVUL FĂRĂ CONJUNCȚIE

DE

MARIA ILIESCU

În gramaticile limbii latine, la capitolele consacrate propoziției complete se discută de obicei pe larg cele două feluri clasice (adică literare), de exprimare a acestei propoziții și anume construcția acuzativului cu infinitiv și completele introduse prin *ut*, *ne*, *quin* și *quominus*. De o mai mică atenție se bucură de cele mai multe ori propoziția completivă introdusă prin *quod*, *quia* și *quoniam*, iar soarta cea mai vitregă o are completiva cu conjunctivul fără conjuncție. Gramaticile școlare o omit uneori cu totul. Chiar în multe gramatici științifice i se acordă numai câteva paragrafe în care sînt înșirate verbele după care se folosește această construcție¹.

Dintre gramaticile pe care le-am avut la îndemînă, singura care-i acordă completei cu conjunctivul o importanță mai mare este cea a lui Stolz-Hofmann².

Atenția mică de care se bucură în gramatici acest fel de exprimare a completei se explică probabil prin faptul că cercetătorii mai vechi nu o considerau ca o categorie de sine stătătoare, ci socoteau că provine din completele cu *ut*, prin omiterea acestuia din urmă³. Alții⁴ văd în aceste complete fără conjuncție numai «resturi» ale parataxei primitive. Desigur că această din urmă părere se apropie mai mult de adevăr. Nu există nici o îndoială că propozițiile complete cu conjunctivul fără conjuncție își au originea în fraze paratactice de tipul *uolo facias*, în care *facias* inițial poate fi considerat ca un conjunctiv

¹ Raphaël Kühner, *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache*, Hannover, 1868, § 184, 2. ; A. Draeger, *Historische Syntax der lateinischen Sprache*, Leipzig, 1881, vol. II, § 409; Jan Safarewicz, *Gramatyka Historyczna języka łacinskiego*, II. Warszawa, 1950, p. 211, § 6. A. Ernout - Fr. Thomas, *Syntaxe latine*, Paris, 1959, p. 300.

² *Lateinische Grammatik*, München, 1928, p. 689.

³ Draeger, *op. cit.*, p. 282.

⁴ Ernout-Thomas. *op. cit.* n. 281 și 300.

iusiv independent¹ dar nu cred că se poate vorbi numai de «resturi» ale parataxei primitive. Dimpotrivă, cercetările mai amănunțite demonstrează că acest tip de completive a constituit o categorie de sine stătătoare și vie în tot timpul latinității².

Ca și celelalte tipuri de completive, propoziția de care ne ocupăm nu apare decît după anumite categorii de verbe bine stabilite și anume după:

1) a) verbe care exprimă o voință, o hotărîre etc. (*adcuro, adigo, censeo, concedo, considero, decerno, edo, impetro, iubeo, mando, sino, suadeo, uolo* etc.); b) verbe care exprimă o cerere sau o rugămînte (*adhortor, coniuro, oro, quaeso* etc.); 2) verbe și expresii impersonale (*convenit, decet, decretum est, licet, necesse est, oportet, optimum est, opus est, salis est* etc.) 3) verbe cauzative ca *facio*.

Numărul verbelor după care urmează o completivă cu conjunctivul fără conjuncție nu numai că nu scade — după perioada arhaică cum ar fi normal dacă ar fi într-adevăr vorba de «resturi» ale unui stadiu primitiv, adică de o categorie moartă —, ci crește. La verbele înșirate pînă acum, care apar toate încă în epoca arhaică, se adaugă în epoca clasică și tîrzie printre altele: *contendo, cogo, credo, denuntio, edico, impero, moneo, nuntio, obtundo, persuadeo, patior, perpello, porrigo, postulo, praecipio, precor, scribo, ueto; deprecor, extorqueo, hortor, observo, opto, peto, cupio; aequum est, placet, reliquum est, super est* etc.

Nu considerăm ca făcînd parte din această categorie de completive construcțiile de tipul *iratast credo nunc mihi*, Plaut, *Men.* 600, în care propoziția completivă stă la indicativ și urmează mai ales după anumite verbe sentiendi și dicendi (*credo, scio, dico*). J.B. Hofmann le explică prin preferința limbii populare pentru parataxă și mai ales pentru vorbirea directă³.

Un alt fapt care ni se pare demn de remarcat în legătură cu propoziția de care ne ocupăm este caracterul ei popular⁴. Într-adevăr în mare măsură autorii care folosesc această construcție, cît și operele în care apare ea, se caracterizează printr-o limbă populară. În epoca arhaică, cele mai multe atestări se găsesc la comici (Plaut și Terențiu) și la Cato. În epoca clasică frecvența completivelor cu conjunctivul fără conjuncție scade: limba literară evita asemenea construcții. Se găsește totuși des la Cicero în *Scrisori*, iar mai tîrziu în scrisorile lui Seneca și ale lui Plinius. Prezența ei nu ne surprinde nici în *Bellum Alexandrinum* și *Bellum Hispaniense*, unde apare după verbul *iubeo* și nici la Petronius. Horatius folosește acest fel de completivă mai ales în *Satire*. Construcția nu lipsește

¹ Stolz-Hofmann, *loc. cit.*

² În sprijinul primei părți a afirmației noastre vine și faptul că propozițiile completive cu conjunctivul fără conjuncție se întîlnesc și în dialectele italice tot după verbe care exprimă voința și după impersonale ca umbr. *facia licit* (= lat. *faciat decet*). Vezi Robert von Planta, *Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte* II, Strassburg, 1897, p. 470.

³ Wie fernér die Umgangssprache ganz allgemein die 'oratio recta' bevorzugt, so stellt sie auch die Verben der Aussage oder Denktätigkeit, die lediglich eine subjektive Stellungnahme des Sprechens... zum Ausdruck bringen, fast partikelartig erstarren und zur Enklisenstellung neigen, in unvermittelter Parataxe vor, zwischen oder hinter den Hauptgedanken. Vezi *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg, 1936, p. 106.

⁴ Și Ernout-Thomas, *op. cit.*, p. 291 menționează că această construcție nu a ieșit niciodată din uzul limbii populare.

nici la istorici (Caesar, Sallustius, Tacit¹, Livius). Construcția se întâlnește și în imprecategoriile populare, cunoscute sub numele de *tabellae defixionum*. Dintre autorii tîrzii care folosesc completiva fără conjuncție cităm pe Fronto, Curtius, Iustin, Venantius Fortunatus, Lucifer din Cagliari, Tertullian și Mulomedicina Chironis.

Max Bonnet² dă o serie de exemple din diferitele opere ale lui Gregorius din Tours după unele expresii și verbe impersonale (*consuetudo erat, in consuetudine habebat, contigit, factum est* etc.) fără să facă legătura cu construcții asemănătoare mai vechi și fără să ajungă la o explicație satisfăcătoare a fenomenului, în cadrul istoriei limbii latine.

Mai trebuie menționat că acest fel de completeive apare frecvent în stilul juridic, în diferite edicte și legi, fapt care se explică prin categoria verbelor folosite în asemenea scrieri, și anume cele din grupa verbelor de voință. Limba juridică este în general conservatoare păstrînd multe construcții vechi.

Păstrarea și dezvoltarea completeivei cu conjunctivul fără conjuncție în limba populară și familiară corespunde întru totul predilecției pe care o are aceasta pentru parataxă. E de presupus că această construcție a fost chiar mai mult folosită în limba latină decît reiese din izvoare. Numărul relativ mic al atestărilor nu dovedește decît grija limbii scrise de a evita această construcție populară. Acest fapt este confirmat de unii autori tîrzii care la începutul carierei lor de scriitori, cînd limba folosită de ei era încă mai apropiată de cea vorbită, recurg deseori la completeive cu conjunctivul fără conjuncție, pentru a renunța ulterior la ele. Acesta este cazul lui Lucifer din Cagliari³.

Pe linia celor spuse de noi mai sus cu privire la caracterul popular al construcției de care ne ocupăm am vrea să menționăm un fapt mărunt din *Vitae Patrum*. Același pasaj grecesc care în cartea a 3-a, scrisă de un autor necunoscut într-o limbă plină de vulgarisme, este redat prin completeiva fără conjuncție (*iubes occidam eos* 3,8,2), în cartea a 7-a, scrisă într-o limbă mai îngrijită, este tradus printr-o completivă cu *ut* (*iubes ut occidam eos* 7, 8,1).

Nu mai e nevoie să atragem atenția asupra faptului că, după categoriile de verbe caracteristice completeivei cu *ut* fără conjuncție, completeiva mai poate fi exprimată prin conjunctivul cu *ut, ne, quin* și *quominus* și prin acuzativ + infinitiv. E interesant însă că, după cite am putut să ne dăm seama, completeiva cu conjunctivul fără conjuncție n-a intrat de loc în concurență cu completeivele introduse prin *quod, quia* și *quoniam*.

Completeiva de care ne ocupăm și completeiva cu *quod*, ambele construcții folosite de limba populară, nu apar după aceleași categorii de verbe și anume, spre deosebire de completeivele fără conjuncție, completeivele cu *quod* apar după: 1) verbele care exprimă noțiunea de a «a adăuga», «a omite»; 2) verbele care exprimă un sentiment și 3) verbele dicendi și declarandi.

¹ Draeger, *Über Syntax und Stil des Tacitus*, Leipzig, 1874, p. 55, notează 6 construcții de felul acesta după: *hortor, postulo, oro, pango, iubeo* și *perpello*.

² *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris, 1890, p. 688.

³ Hartel, *Lucifer von Cagliari und sein Latein*, ALL, III, p. 50: «Es verdient übrighens Beachtung, dass er so starke Vulgarismen sich nur im Anfang seiner Schriftstellerei gestattete. Sämtliche Fälle gehören den ersten Schriften an».

În limba populară și tîrzie completiva cu conjunctivul fără conjuncție a înlocuit de multe ori propozițiile cu conjunctivul introduse prin *ul, ne, quin* și *quominus* iar completiva cu *quod, quia* și *quoniam* acuzativul cu infinitiv după verbele *sentiendi* și *dicendi*. Lucrul acesta dovedește între altele că nu se poate vorbi de o confuzie totală a formelor în latina tîrzie. Limba începe să se dezvolte deosebit de latina clasică literară, dar conform unor norme și legi.

Fără îndoială că cea mai bună dovadă a celor afirmate mai sus cu privire la completivele de care ne ocupăm, și anume că ele constituie o categorie populară, de sine stătătoare și vie a limbii latine, ar fi păstrarea lor în limbile romanice. Fără a trata problema în amănunt semnalăm mai jos câteva fapte care ni se par interesante în această privință.

În Gramatica de la *lingua española*¹ se remarcă la p. 336, că la propozițiile complete, atunci cînd verbul este la conjunctiv se poate omite conjuncția (*Le rogó fuese a Cádiz* în loc de *le rogó que fuese a Cádiz*).

În limba portugheză se constată de asemenea că uneori conjuncția dintre propoziția regentă și propoziția secundară poate lipsi și anume după verbele «a spera, a se teme, a vrea, a dori, a cere, a gândi, a simți»: *rogo me tragas um livro*².

Exemple asemănătoare se găsesc și în italiana veche și modernă. Meyer-Lübke³ vorbește de această construcție ca de o «turnură foarte obișnuită în primele timpuri și încă astăzi după *volere* și *pregare*» (de remarcat că e vorba de aceeași categorie de verbe) și dă câteva exemple (*pregandolo glielo dicesse* Boccaccio, *Dec.*, 5, 9). Este deosebit de interesant că Rohlf's⁴ enumeră printre celelalte procedee de subordonare ale graiurilor italiene de sud și pe cel paratactic de tipul *vogghiu dicu*. Se pare că în această regiune există chiar o adevărată predilecție pentru acest fel de propoziții⁵. În acest caz apariția indicativului în locul conjunctivului se explică prin dispariția conjunctivului din aceste graiuri⁶. Și H. Nilsson-Ehle, în studiul citat mai sus (p. 50) înregistrează acest fel de propoziții după verbele care exprimă voința, dorința, frica etc. Același autor se întrebă la p. 76 de ce apare completiva juxtapusă după *volere* și nu după *godere* și *rallegrarsi*. Credem că răspunsul nu e greu de dat dacă privim problema din punct de vedere istoric.

Tot Meyer-Lübke⁷ dă exemple de complete conjuncționale fără conjuncție după verbele care exprimă o rugăminte, și din dialectele retoromane. Iată un exemplu din sec. XVI din engadină: *nus vulain chieramaing aruver, vus us vöglias atendler* «vrem să vă rugăm frumos să binevoiți a ne asculta».

¹ Bilbao, Madrid, Barcelona, Esposa-Colpe, 1931.

² Nilsson - Ehle, *Les propositions complétives juxtaposées en italien moderne*, Lund, 1947, p. 47.

³ *Grammaire des Langues Romanes*, III, Paris, 1900, p. 601.

⁴ Apul. ku, kalabr. mu und der Verlust des Infinitivs in Unteritalien, in *Zeitschrift für Romanische Philologie*, XLII (1922), p. 211.

⁵ Man findet nämlich auf den hier in Frage kommenden Gebieten in Fällen wo ein untergeordneter Gedanke zu erwarten wäre, eine ausgesprochene Vorliebe für unmittelbare parataktische Anreihung *vogghiu tu mi fai lu me'cumandu* (Rohlf's, *op. cit.*, p. 211).

⁶ G. Rohlf's, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten*, vol. II, Bern, 1956, p. 347-348, 396-397.

⁷ *Op. cit.*, p. 600.

În franceza veche completivele paratactice nu sînt rare. În schimb în franceza modernă se pare că nu mai supraviețuiesc decît în limba populară: *tu veux je vienne*¹.

Deși faptele romanice citate pînă aici se apropie de cele din latină, este totuși greu de afirmat că toate aceste construcții romanice continuă situația din limba latină, deoarece parataxa este un fenomen popular, care poate să apară independent în fiecare limbă. În limba romînă însă, situația se prezintă altfel. Dacă admitem, cu N.I. Barbu, că *să* este semnul distinctiv al conjunctivului și că nu are rol de conjuncție² și dacă cercetăm verbele romînești corespunzătoare celor latine după care urmă completiva cu conjunctivul fără conjuncție, observăm că în toate cazurile se folosește și în limba romînă o propoziție completivă fără conjuncție, adică numai cu *să* + conjunctivul 1. a) verbe care exprimă o voință, hotărîre: *poruncesc, vreau, permit, hotărîsc* etc.; b) verbe care exprimă o cerere sau o rugăminte: *doresc, rog, cer* etc. 2. verbe și expresii impersonale: *se cuvine, e necesar, trebuie* etc.

Deoarece limba romînă este singura limbă romanică la care, ca în limba latină, propozițiile completive diferă după verbul de care depind³ și deoarece găsim aceleași categorii de verbe după care apare în latină completiva cu conjunctivul fără conjuncție și în limba romînă numai conjunctivul cu semnul lui, *să*, putem presupune că limba romînă continuă construcția latinească.

Astfel s-ar explica și de ce stă *să* tocmai după verbele care exprimă voința, fapt pe care nu și l-a putut explica Meyer-Lübke⁴.

De fapt însuși marele romanist⁵ consideră construcții ca *vreau să vin și rog să vii* ca făcînd parte din propozițiile completive juxtapuse. Iar la p. 649 a aceleiași opere se spune «une locution comme *te rog să vii* correspond plus exactement au *rogo uenias* qu'au *rogo ut uenias*».

E probabil că o cercetare mai amănunțită a acestei probleme în limba romînă ar duce și la elucidarea multor puncte din problema spinoasă a înlocuirii infinitivului cu conjunctivul. E foarte posibil că în limba romînă după verbele de voință să fi predominat întotdeauna conjunctivul fără conjuncție. S-a văzut mai sus că în limba latină se puteau folosi ambele construcții: cea conjuncțională sau acuzativul cu infinitiv; dacă subiectul regentei era același cu cel al subordonatei se punea infinitivul singur. În legătură cu această problemă care nu ne interesează aici decît tangențial, aș mai vrea să adaug că după cercetările făcute de V. Moraru⁶, se observă că în Psaltirea Scheiană, mai ales după verbele de voință, infinitivului slav îi corespunde conjunctivul romînesc.

În concluzie sperăm că am reușit să atragem atenția cercetătorilor asupra completivelor cu conjunctivul fără conjuncție și să aducem unele argumente pentru a arăta că în limba latină este vorba de o categorie vie și populară, ale cărei reflexe în limbile romanice merită să fie cercetate.

¹ H. Bauche, *Le langage populaire*, Paris, 1928, p. 143.

² « *Să* » semn distinctiv al subjonctivului în limba romînă, în *Buletinul Științific al Academiei R.P.R.*, Tomul I, nr. 1—2, p. 55.

³ Meyer-Lübke, *op. cit.*, p. 648.

⁴ *Bien que să* . . . représente indubitablement le lat. *si*, on s'étonne pourtant de le voir employé précisément avec la manifestation d'une volonté, car on devrait plutôt l'attendre avec les verbes qui expriment un mouvement de l'âme (*op. cit.*, p. 648).

⁵ *Op. cit.*, p. 602.

⁶ *Sintaxa propoziției în Psaltirea Scheiană*, în *Revista filologică*, I, 1927.

НАРОДНАЯ ЛАТИНСКАЯ КОНСТРУКЦИЯ: ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ В СОСЛАГАТЕЛЬНОМ НАКЛОНЕНИИ БЕЗ СОЮЗА

РЕЗЮМЕ

Дополнительное придаточное с сослагательным наклонением без союза является категорией подчиненного предложения, мало исследованной языковедами. Более глубокие исследования доказывают, что этот тип дополнительного придаточного является независимой продуктивной категорией в течение всего периода существования латинского языка. Такое придаточное встречается только после определенной категории глаголов, число которых растет до конца древнего периода. Народный характер этой конструкции в большой мере доказан авторами, которые ее употребляют (представители комического жанра, Цицерон в *Письмах*, писатели позднего периода, у которых в еще большей степени чувствуется влияние устной речи, и т.д.). В последней части работы выявляется также тот факт, что в романских языках и особенно в румынском языке имеются конструкции, очень близкие к этой конструкции латинского языка.

UNE CONSTRUCTION POPULAIRE LATINE: LA PROPOSITION COMPLÉTIVE AVEC LE VERBE AU SUBJONCTIF SANS CONJONCTION

RÉSUMÉ

La complétive avec le verbe au subjonctif sans conjonction est une espèce de proposition subordonnée qui a échappé à l'attention des grammairiens. Des recherches plus détaillées démontrent que ces constructions ont constitué une catégorie indépendante et suffisamment vivante au cours de toute la latinité. Ces complétives trouvent leur place après une certaine catégorie de verbes dont le nombre va augmentant jusqu'à la fin du monde antique. Les écrivains qui font usage de ces propositions complétives (tels que les auteurs comiques, Cicéron dans ses lettres, les écrivains de la basse latinité chez lesquels est plus visible l'influence du style familier) prouvent le caractère populaire de cette construction.

Dans la partie finale de l'étude on relève aussi la situation dans les langues romanes, notamment celle du roumain, qui présentent des constructions tout à fait semblables à celles du latin.

MUNTENIA ȘI MOIDOVA DE JOS ÎN TIMPUL LUI TRAIAN, ÎN LUMINA UNEI NOI LECTURI A PAPIRULUI HUNT

DE

RADU VULPE

Dintre numeroșii papiri aduși din Egipt la British Museum, învățatul A. S. Hunt publicase în 1925 unul care conținea textul unui act militar roman din vremea lui Traian, prezentînd date deosebit de interesante cu privire la expansiunea autorității romane în stînga Dunării. Apărut într-un volum omagial¹, deci într-un gen de lucrări cu răspîndire limitată, acest document n-a ajuns să-i fie cunoscut lui V. Pârvan, care avea să înceteze din viață în 1927. Abia după această dată textul a fost semnalat unor cercuri științifice largi, prin înregistrarea lui în periodicul de specialitate *Archiv für Papyrusforschung*². Cam în aceeași vreme un facsimil al papirului a fost publicat în organul unei Societăți de paleografie din Londra, cu o transcriere foarte puțin deosebită de a lui Hunt³. La noi, documentul a fost prezentat și comentat pentru prima oară în 1928, de G. Cantacuzino⁴. Este vorba de un raport anual, *pridianum*, privitor la dispersiunea unei trupe auxiliare: *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)*, care a făcut parte din armata Moesiei Inferioare. Printre diferitele răspîndiri ale efectivului acestei trupe figurează detașamente trimise pentru acțiuni în nordul Dunării, precum și pentru pază la Piroboridava pe Siret și la Buridava pe Olt. Nouă personal, aceste știri ne-au dat prilejul să reluăm problema Piroboridavei, care este menționată și de Ptolemeu și să încercăm, în 1930, identificarea acestei localități cu cetățuia de la Poiana⁵. Scurte

¹ A. S. Hunt, *Register of a cohort in Moesia*, în vol. *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milano, 1925, p. 265—272.

² U. Wilcken, în *Archiv für Papyrusforschung*, VIII, 1927, p. 94—95.

³ *New Palaeographical Society*, seria 2, II, pl. 186 (cităm după R. O. Fink).

⁴ G. Cantacuzène, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, V, 1928, p. 38—74. Publicat și în *Aegyptus*, IX, 1928, p. 63—96.

⁵ R. Vulpe, *Piroboridava: Considerațiuni arheologice și istorice asupra Cetățuiei dacoromane de la Poiana*, București, 1931 (republicat după *Viața românească*, XXXII, 1930, p. 297—310; XXXIII, 1931, p. 162—170 și 239—247). Apărut și în *Revue archéologique*, Paris, XXXIV, 1931, II, p. 237—276.

considerații critice cu privire la știrile din papirul cohorței I Hispanorum ueterana au fost făcute și de C. Daicoviciu ¹.

De atunci datele «papirului Hunt» (sau «Br. Mus. 2851») — după cum i-a rămas numele în literatura de specialitate — n-au încetat de a fi utilizate de toți cercetătorii care s-au ocupat de începuturile stăpînirii romane în răsăritul Daciei. Dar o revenire la originalul din British Museum pentru verificarea lecturii lui Hunt și a aceleia publicate în *New Palaeographical Society* n-a mai avut loc pînă acum, deși o asemenea operație era necesară, avînd în vedere reaua stare de conservare a papirului și neclaritățile inerente unei scrieri cursive executate de o mînă expeditivă. Multe amănunte din transcrierile publicate rămăseseră problematice. În ce privește chestiunea esențială: data documentului, nu s-a căutat o soluție în textul însuși. Era sigur că pridianul cohorței citate se referea la domnia lui Traian, dar o fixare cronologică mai precisă nu se încercase decît în mod conjectural. După Hunt și după Cantacuzino, ar fi vorba de epoca dinspre sfîrșitul domniei lui Traian, după cucerirea Daciei, cam între anii 110 și 117. C. Daicoviciu, sprijinindu-se pe argumente judicioase, înclina spre o dată mai veche, imediat după cucerirea Daciei, eventual chiar din vremea desfășurării războaielor cu Decebal.

De curînd cercetarea papirului a fost reluată radical de epigrafistul american Robert O. Fink. Rezultatele muncii sale au fost publicate în 1958, într-un articol din *The Journal of Roman studies* ². Această lucrare este însoțită de o excelentă fotografie a documentului, luată cu raze infraroșii, ceea ce permite cititorului să verifice comod și în cele mai mici detalii transcrierea propusă de autor și prezentată cu o scrupuloasă acribie alături de imaginea fotografică. Cum această transcriere constituie elementul capital al lucrării, o reproducem integral aici: ³

Coloana I

1.] . . [. .] . d] x y
2.]
3.] x . .
4.] . .] o
5.] .] x [.] .
6.] . [. .] . [.] c] .
7.] . .
8.]
9.] . c] x [x] x [.] i i i

¹ C. Daicoviciu, *Dacica: În jurul unor probleme din Dacia romană*, în *Anuarul Institutului de Studii clasice din Cluj*, II, 1933—1935, p. 251, nota 1.

² R. O. Fink, *Hunt's pridianum: British Museum Papyrus 2851*, în *The Journal of Roman studies*, XLVIII, 1958, p. 102—116.

³ În această transcriere literele cuprinse între paranteze pătrate se referă la lacunele papirului, iar cele închise între paranteze curbe reprezintă completări ale unor cuvinte notate în text prin abreviațiuni. Punctele de la nivelul inferior al rîndurilor țin locul literelor din care se văd resturi pe papir, dar nu pot fi descifrate. Punctele de sub litere arată că acele litere nu sînt clar păstrate în text, dar pot fi identificate mai mult ori mai puțin. Punctele de la mijlocul înălțimii rîndurilor nu sînt convenționale, ci așa figurează în original, între cuvinte. Indicațiile cu caractere italice aparțin editorului. Cuvintele redată prin majuscule apar pe papir în caractere capitale epigrafice, pe cînd celelalte sînt scrise cursiv. Semnul 7 reprezintă sigla caracteristică pentru cuvîntul *centurio*.

10.]..]ssa
 11.] V .[]
 12.] ÇOŞ
 13.] ŞTOBIS
 14.] NICOPOL(I)
 15.]I[I]II ÇOŞ
 16.] Ş STOBIS
 17.]. COS
 18.] ŞTOBIS
 19.]. S[ŞTOBI[S]
 20. [----- ca. 17 litere ----].L.ŪS[-ca. 9 lit.-] []os qua die reçesser(unt
 21. [SACRAMENTUM RED]EMIT M. IIS QMC. IMP. UESPAŞ[I]AÑO VIII. | ÇOŞ
 22. []..EUS OPTATUS .[.].. anno.[.]t
 23. [] XV. K OCTOBRES
 24. [--- ca. 10 l. ---pr]idianum coh I hişp ueter d ştobiş
 25. [--- ca. 12 l. ---] .ssa arro afr[i]çanus prae(ectus)
 26. [summa militum] p.k. ianuaris dxxxxvi
 27. [in is 7 vi, dec ii]ii; eq, [i]n is dup [...], sesq iii, cxix
 28. [ped ccccxvii]..[. d]u[p] ped i, sesq .[]][.]
 29. CEDUN]T [P]OŞT.K IANUARIAS
 30. barbaro e]t [f]austino c[o]s ii
 31. [----- ca. 17 lit. -----].. ig ...
 32. [----- ca. 19 lit. -----]..[.]..m[.]p[.]n]isus..leg[...].f.[
 33. [----- ca. 15 lit. -----]. ra..[.]s..... [..]e.....
 34. [--- ca. 10 lit. --- cum tyo]n secutis[.] [.]i
 35. [summa] çesserunt. [..]...[.].. x
 36. [reliqui] dxxxxvi

Coloana II

1. in] i[s 7 v]i, dec iii; eq, i]n [is d]up ii, se[s]q iii[
 2. dup p[ed]..[.]..[
 3. EX EIS DECEDUN]T[
 4. [d]at]uş i]n [c]lasse]m f]i moesicam ad min[...] iussu leg-çet]u []
 5.].. [....] ..b. [.....] .. iussu leg]ati [a]ug in is eq][
 6. .ro..... şu. [i]n is eq i
 7. remissus ad [he]ren]nium saturninum []
 8. translatus in exerc[i]tum p]anno[n]i[cum
 9. peit in aqua .[
 10. occisus-a latron]i]bus eq][
 11. ðetati []
 12. summa decesserunt, in is[]
 13. restitutus ex tyon secutis []
 14. rellqui-numero puro []
 15. in is 7 vi, dec iii; eq, in is dup ii, sesq iii, cx[]
 16. dup ped. i, sesq vi []
 17. EX EIS APSENTES []
 18. in gallia uesti]t]u]m []

19. item fumj . . . t[um] []
20. trans erar[]m equatum in is eq [.]i [.]
21. kasrae in praesidio in is eq ii []
22. in dardanja ad metella []
23. summa apseses extra prouinciam in is eq [.]iii [.]
24. INTRA PRQVINCIAM []
25. singlaris fabi useti lega[.] . . . salarus dem[]
26. officii latiniani proc(uratoris) aug(usti) []
27. p[ro]b[]ridaue in praesidio []
28. buridaue in uexilla[t]ione [.] []
29. trans danuuium in expeditionem, in is 7 i, de[c]
30. eq xxiii, sesq ped ii []
31. item tras ad annonam] defendendam []
32. it[c]m exploratum [c]um pauliano 7, eq. []
33. in auario ad naues frumentarias, in is dec i[]
34. ad praetorium c[um] librariiss []
35. ad haemum ad armenta addu[c]enda []
36. in custodia iu[mentor]um in is s[es]q[] []
37. ..em in custodia m[.] []
38. summa uera que apseses[]
39. in is 7 i, dec iii; eq, in is []
40. s[es]q ped ii []
41. reliqui praesentes []
42. in is 7 v, dec i; eq, in is d[up]
43. dup ped i, se [q]
44. ex eis aegri, in is []

Restul articolului lui R. Fink cuprinde justificarea critică a modificărilor aduse lecturilor anterioare și discuția problemelor ridicate de aserțiunile documentului, interpretate în lumina noii lecturi.

Papirul, lung de 0,327 m și păstrat pe o lățime maximă de 0,23 m, este zdrențuit pe marginile longitudinale, prezentînd o mare lipsă în colțul său de sus din stînga și numeroase lacune mărunte pe suprafața sa interioară. Textul e scris pe două coloane de cite cca. 0,10 m lățime, dintre care prima, în stînga, este foarte deteriorată. Scrierea este cursivă, avînd litere de 0,002—0,0025 m înălțime, afară de titlurile de subdiviziuni și de alte citeva rînduri, care sînt redacte prin litere capitale înalte de 0,003 pînă la 0,004 m. În total s-au păstrat 80 de rînduri scrise, pe care autorul le citează ținînd seama de gruparea lor pe cele două coloane, spre deosebire de Hunt care le număra în continuare. Primele coloane îi aparțin 36 de rînduri, iar celei de-a doua 44. Dar pe cînd din cele 36 de rînduri ale coloanei I abia vreo 15 conțin mai mult de un cuvînt, în coloana II cele 44 rînduri pot fi citite în cea mai mare parte. Papirul reprezintă doar un fragment dintr-un *volumen* cuprinzînd situația anuală a unui întreg grup de trupe. Partea de la început a coloanei I, pînă la rîndul 23, care se referă la liberări de veterani, constituia sfîrșitul pridianului unui alt corp de trupă, necunoscut, despre care era vorba în coloanele precdente, care s-au pierdut. Abia cu rîndul 23 începe *pridianum cohortis I Hispan-*

normum ueteranae quingenariae (equitatae) și continuă pe toată coloana II, fără să se termine.

În general, noua lectură a papirului Hunt înseamnă un incontestabil progres față de transcrierile anterioare. Desigur, Fink n-a izbutit să rezolve toate dificultățile textului lacunos al documentului, în care rămîne încă destul cîmp liber pentru viitoare cercetări. Dar majoritatea descifrărilor sale constituie bunuri definitiv cîștigate pentru știință. Unele interpretări care intraseră în circulație pe baza lecturilor anterioare urmează să fie de acum înainte revizuite ori chiar cu desăvîrșire abandonate. Chiar acolo unde Fink n-a putut să emită decît propuneri supuse cauțiunii, reconstituirile sale sînt mai acceptabile decît acelea pe care le-a înlocuit.

În cele ce urmează, scoatem în evidență datele mai interesante pe care le prezintă pridianul cohorței I Hispanorum ueterana în noua lectură.

Efectivul total al cohorței la 1 ianuarie (despre problema anului va fi vorba aci mai jos) era de 546 de oameni, dintre care 119 călăreți (col. I, r. 26—27). Erau în total șase centurioni și patru decurioni (col. I, r. 27; col. II, rr. 1 și 15). Aceste cifre, care fuseseră citite în același mod și de Hunt, sînt rediate clar pe papir. În expresia *restitutus ex Tyon secutis*, care apare în col. II, r. 13 și numai prin întregire în col. I, r. 34, Fink vede, în mod ipotetic, recuperări de dezertori, poate din acei transfugi pe care Decebal căuta să-i atragă pentru instruirea trupelor dace. Cuvîntul *Tyon*, scris în această formă ciudată, rămîne însă enigmatic. Atît Hunt, cît și Fink, sînt de acord în a-l socoti ca nume propriu.

În col. II, rr. 3—16 (la Hunt rr. 39—53), făcînd parte din diviziunea intitulată *ex eis decedunt*, se referă la soldați detașați permanent sau morți. În r. 4 (la Hunt r. 40), unde Hunt nu putuse descifra nimic clar, Fink izbuteste să citească numele flotei de pe Dunărea inferioară: *classis Flauia Moesica*, menționată ca una din unitățile căreia coh. I Hispanorum uet. îi cedase un soldat. În r. 7 e vorba, dimpotrivă, de un ostaș care fusese atașat cohorței și acum era retrimis la unitatea sa de origine de sub autoritatea unui Herennius Saturninus, care după Fink ar fi proconsulul Achaiei din anii 98—99, devenit consul suffectus în anul 100. În r. 8 figurează un soldat transferat în Pannonia (*translatus in exercitum Pannonicum*), în loc de Dacia, cum i se păruse lui Hunt. Sigur e că în reproducerea fotografică se pot distinge foarte bine doi « n », care în nici un caz nu puteau aparține cuvîntului *Dacicum*. Rîndurile 9-11 pomenesc de un soldat înecat (*perit in aqua*), apoi de un călăreț ucis într-o luptă cu tilharii ori cu vreun trib revoltat (*occisus a latronibus*) și de un număr de soldați morți în împrejurări normale. Aceștia sînt indicați prin participiul *θετατι*, un termen de cancelarie militară a cărui origine este de căutat în sigla 0 (pentru *obit*), tăiată în semn de ștergere din registre și ca atare primind aspectul unui *theta* grecesc.

Diviziunea intitulată *ex eis apsesentes* din col. II, rîndurile 17—23 (Hunt, rr. 53—59) cuprinde răspîndiri *extra prouinciam*, deci în afara Moesiei Inferioare. Soldații însărcinați cu procurarea de vestminte, *uest[itum]*, din r. 18 (resp. 54), nu au fost trimiși în « Graecia », cum citise Hunt, ci în *Gallia*, ceea ce poate fi verificat și în fotografie. Gallia devenise unul din principalele centre de producție pentru stofe și transportul acestor mărfuri pînă în Balcani putea fi ușor efectuat pe Rin și apoi pe Dunăre. În r. 19, Fink vede *fumi*[...] în loc

de frume[. . .], de aceea consideră imposibilă lectura lui Hunt: *frumentatum*, ca și pe aceea propusă de *New Palaeographical Society*: *alimentatum*, fără a putea însă întregi cuvîntul nou care ar rezulta din descifrarea sa: *fumi[. . .]latum*. În rîndul următor, 20, este pomenit un alt ostaș, detașat cu misiunea de a procura cai: *equatum*. În ce privește locul unde trebuia să fie îndeplinită această misiune, Hunt deslușea expresia *trans M. r[.]m*, ultimul nume fiind completat *Mar[u]m* în ediția din *New Palaeographical Society*, iar de G. Cantacuzino și de U. Wilcken interpretat ca *Margus*, numelui riului Morava din Moesia Superioară. Fink admite că e vorba de un rîu, dar nu de Margus, pentru motivul că pe papir prima literă nu poate fi citită în nici un caz ca « m », a doua este sigur un « r », iar a treia un « a ». Numele *Erar[.]m*, care ar rezulta din lectura sa, nu e cunoscut. Supinele *uestitum*, *frumentatum* (resp. *fumi[. . .]latum*), *equatum*, după cum a arătat Hunt, reprezintă termeni de grai militar curent, neînregistrați în vocabularul literar.

Din rîndul 21 (Hunt r. 57) dispăre numele orașului *Tyras*, pe care nici Hunt nu-l presupusese decît cu multă incertitudine. Pe papir prima literă sigur nu poate fi « t », ci probabil « k ». După ipoteza lui Fink, am avea expresia *Kas(t)rae in praesidio*, referindu-se eventual la una din frecvențele localități din provinciile balcano-danubiene numite *Castra* (*Castra* la sud de Stobi în Macedonia, *Castra Augustolaiuensis* în Moesia Superior, *Castra* în provincia Dalmatia, *Ulcisia Castra* în Pannonia Inferior). De altfel — adăugăm noi — pe vremea lui Traian Tyras nu putea fi considerată *extra prouinciam*, deoarece această cetate elenică de pe limanul Nistrului intrase încă mai de mult sub protecția romană și se afla în mod firesc în sfera de supraveghere a armatei din Moesia Inferior¹. În ce privește r. 22 (Hunt, 58), lectura lui Hunt: *in Dardania ad metella* (de citit *metalla*) rămîne sigură. Soldații respectivi erau detașați la paza vestitelor mine de aur și de cupru din acea regiune, care aparținea Moesiei Superioare.

Diviziunea din col. II, rr. 24—37, e una din cele mai interesante din document, prin datele topografice și prin noutățile de ordin istoric pe care le prezintă. Titlul *intra prouinciam*, scris în r. 24, cu caractere capitale, se referă fără nici un fel de îndoială la ceea ce urmează, iar nu la ceea ce este menționat mai înainte, cum i se păruse în 1935 lui C. Daicoviciu². Astfel *Piroboridaua* și *Buridaua*, localități menționate în rîndurile 27—28, făceau sigur parte, în momentul redactării papirului, din provincia Moesia Inferior. Că de această provincie este vorba se confirmă prin menționarea munților Haemus *intra prouinciam* (r. 35). În acești munți locuiau de păstori traci, sînt trimiși niște soldați ai cohorții pentru a procura vite de hrană (*ad armenta adducenda*), așa cum în r. 36 alți soldați sînt arătați ca detașați pentru paza probabil a hergheliilor și a animalelor de povară: *in custodia iu[mentor]um*. Expresiile din rîndurile 27—28, referitoare la localitățile din nordul Dunării, fiind clar scrise și bine păstrate, rămîn și după transcrierea făcută de Fink așa cum le

¹ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, p. 165—166 (= *Studii și cercetări de istorie veche*, VI, 1955, nr. 3—4, p. 376—377), se opune acestei idei — susținută de la Th. Mommsen încoace de toți cercetătorii — pe motivul că în papirul Hunt garnizoana romană din Tyras ar fi menționată *extra prouinciam*. Acum, însă, după lectura lui Fink, care dovedește inexistența numelui *Tyras* în acel document, obiecțiunea cade.

² C. Daicoviciu, *loc. cit.*

citise Hunt: *Piroboridauae in praesidio* și *Buridauae in uexillatione*. Numai în ce privește ultimul nume de localitate, vechea lectură *Boridaua*, cu «o», apare nejustificată. Chiar în reproducerea fotografică a papirului se vede că nu poate fi decât *Buridaua*, litera «u» din prima silabă a numelui apărînd foarte clară. Dubiul exprimat de C. Daicoviciu¹ cu privire la identitatea acestei localități cu castrul *Buridaua* de pe Olt pierde astfel principalul său temei, iar presupunerea d-sale că ar putea fi vorba de restul unui nume mai lung cade de asemenea, deoarece numele *Buridaua* e scris începînd chiar din marginea stîngă a coloanei. Detașamentul coortei trimis la Buridava se află în *uexillatione*, deci intrînd în componerea garnizoanei de acolo împreună cu alte trupe, pe cînd detașamentul de la Piroboridava este în *praesidio*, formînd el singur toată garnizoana. Nu putem ști cît de mari erau aceste detașamente, căci cifrele respective, care trebuiau să fie scrise în marginea din dreapta a coloanei, nu s-au păstrat pe papir, dar e probabil că nu puteau fi prea însemnate.

După cît se vede din rîndurile 39—42 (Hunt, 75—78), din cei șase centurioni ai coortei numai unul era detașat (împreună cu trei decurioni), ceilalți cinci, cu un decurion, rămăseseră la grosul trupei (*reliqui praesentes*). Cam aceeași proporție trebuie avută în vedere și în ce privește trupa, al cărei efectiv total de prezenți se afla scris în partea ruptă a documentului. Dintre efectivele dispersate, o bună parte erau trimise în expediția de peste Dunăre menționată în r. 29 (Hunt, 65): *trans Danuuium in expeditionem*, cu un centurion, cu cel puțin un decurion, cu 23 de călăreți, cu doi fruntași de infanterie (*sesquiplicarii peditum*) și cu un număr de pedestrași de rînd a cărui cifră nu s-a păstrat. În rîndul următor, tot în legătură cu această expediție transdanubiană: *item tra(n)s*, este menționat un detașament care avea sarcina de a apăra proviziile ridicate ca tribut în regiunile din stînga fluviului: *ad annonam defendendam* (Hunt citea *redimendam*, iar Gr. Florescu² *repetendam*). De asemenea peste Dunăre (*item*), este trimis un detașament în cercetare, împreună cu centurionul *Paulianus*, după cum este specificat în r. 32. În rîndul 33 e vorba de soldați detașați într-un port, desigur dunărean, sub comanda unui decurion, pentru paza corăbiilor încărcate cu provizii de grîne aduse probabil de peste fluviu: *in (n)auario ad naues frumentarias*. Termenul *nauarium* e necunoscut, dar normal într-un document în care cuvintele de argou militar apar frecvent.

Textul coloanei II, atîta cît s-a păstrat, se termină cu r. 44 (80 la Hunt), în care se vorbește de soldați bolnavi și răniți (*ex eis aegri*). Mai departe, în coloanele pierdute ale textului, urmau să se menționeze, între altele, liberările de veterani, ca la începutul coloanei I, unde fusese vorba de sfîrșitul pridiului unei alte unități.

Comportînd o discuție mai amănunțită, am lăsat la urmă modificarea căreia Fink îi acordă cea mai mare importanță și care, în adevăr, ar constitui «cheia» interpretării întregului document dacă ar fi și în realitate atît de sigură precum o consideră autorul. Este vorba de r. 30 din col. I, care ar conține data precisă a pridianului coortei I Hispanorum ueterana. Pe acest rînd foarte

¹ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

² Gr. Florescu, în *Studii și cercetări de istorie veche*, II, 1951, nr. 2, p. 131.

deteriorat, din care nu s-au păstrat decît cîteva grupuri de litere roase, Hunt încercase a desluși finalul unui nume: . . .]stano, fără a-i da nici o explicație. A. Stein¹, pornind de la ideea că rîndul 30 — urmînd imediat după data *k(alendas) Ianuarias* scrisă în rîndul precedent foarte clar și cu capitale. — ar trebui să conțină precizarea anului prin menționarea consulilor respectivi, propusese întregirea finalului . . .]stano prin gentiliciul consulului *L. Vipstanus Messala* din anul 115 e.n. Acest an intră în intervalul 110—117 susținut de Hunt și Cantacuzino ca dată a papirului, pe baza unor conjecturi de ordin exterior, dar depășește limitele cronologice din textul însuși al documentului, care, concretizate în datele despre recrutarea veteranilor pomeniți la începutul coloanei I, prezintă ca termen *ante quem* anul 107, cel mai tîrziu admisibil pentru liberarea celui mai tînăr dintre acești veterani.

Înșușindu-și ideea lui Stein, după care în locul respectiv ar fi vorba de un nume de consul, Fink crede a fi deslușit chiar abreviația *c[o]s* (= *consulibus*) într-un mic grup de litere pe care Hunt îl lăsase necitit și care urmează la scurt interval după finalul de nume . . .]stano. În ce privește acest final, însă, d-sa constată, în urma unui examen atent al scrisului din acel loc, că e vorba de . . .]stino, a treia literă din grup neputînd fi un « a », ceea ce se poate verifica chiar de către cititor prin consultarea reproducerii fotografice. Dar în fastele consulare, în intervalul cronologic cerut de textul papirului, o asemenea terminație s_e găsește o dată — și numai o singură dată — în *Fauslinus*, cognomenul lui A. Caecilius Faustinus, care, împreună cu Q. Fabius Barbarus, a fost *consul suffectus* în anul 99 e.n. Numele pare asigurat și prin litera « u » care se poate distinge înainte de . . .]stino, precum și printr-un vestigiu de literă, situat imediat înainte, care poate să aparțină foarte bine unui « a »; doar inițiala « f », căzînd în mijlocul unei lacune, a dispărut complet, de altfel ca toată partea dinspre începutul rîndului. În cazul că abreviația *c[o]s* citită de Fink s-ar confirma, poziția ei imediat după un cognomen ca *Fauslinus* ar fi mult mai firească decît după un gentiliciu ca acel *Vipstanus* propus de Stein.

Pe baza lecturii sale, Fink dalează documentul, fără a sta nici un moment la îndoială, în anul 99 e.n., deci cu doi ani înaintea izbucnirii primului război dacic al lui Traian. În acel an împăratul roman se afla în provinciile dinspre Dunăre tocmai pentru pregătirile militare ce se făceau în vederea acestui război. Este și anul unei diplome militare (din 14 august 99)², care menționează *coh. I Hispanorum ueterana* ca făcînd parte din armata Moesiei Inferioare, ceea ce reiese și din textul papirului, unde sub titlul *intra prouinciam* sînt pomenite elemente referitoare la această provincie.

Prezența pridianului în Egipt este explicată de Fink prin împrejurarea că această cohortă, cunoscută în provincia de pe malurile Nilului în anii 83 și 98—99 e. n.³, ar fi rămas acolo pînă în vara anului 99, cînd ar fi fost mutată în Moesia Inferior. Un *pridianum* (termen derivat din expresia *pridie kalendas Ianuarias*) era o situație completă a efectivului unei trupe romane, care se întocmea în ultima zi a fiecărui an, adică la 31 decembrie. Dar în Egipt era în vigoare calendarul indigen, al cărui an începea la 29 august, de unde nevoia

¹ A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 112—113.

² CIL, XVI, 44.

³ CIL, III, 14147²; XVI, 29.

de a se întocmi două *pridiani* în fiecare an, unul destinat comandamentului local, altul statului major imperial. Faptul că *pridianul* cohorței I Hispanorum ueterana este datat din 16—17 septembrie (*XV.k.Octobres*), deci de la începutul anului egiptean, ar dovedi că a fost scris pentru comandamentul roman al Egiptului, de care această unitate ar fi depins pînă atunci, fiind doar de curînd transferată în Peninsula Balcanică în legătură cu preparativele de război.

Redactarea *pridianului* în timpul acestor preparative ar explica, după autor, și liberările masive de veterani menționate la începutul coloanei I, firești într-un moment cînd era nevoie mai mult ca oricînd să se primenească efectivele. D-sa observă că în anii 99—100 e.n. diplomele de veterani apar mai frecvent, în ce privește provinciile de la Dunăre. Tot prin aceste împrejurări s-ar explica și liberarea prematură (pentru anul 99) a veteranului menționat în col. I, r. 21—22: [. . .] *jeus Oplatus*, care, recrutat în timpul celui de-al VIII-lea consulat al lui Vespasian, deci în anul 77 (eventual 79, dacă cifra consulatului e cumva VIII), nu putea să aibă la data propusă de Fink pentru întocmirea *pridianului* decît cel mult douăzeci și doi de ani de serviciu. Nemaifiind socotit destul de apt pentru a îndura rigorile campaniei ce se prevedea, i s-ar fi îngăduit să iasă din slujbă înainte de termen, probabil prin răscumpărare.

Consecința cea mai surprinzătoare a datării *pridianului* în anul 99 este că această dată implică ocuparea șesurilor din răsăritul Daciei de către armata romană și înglobarea lor la provincia Moesia Inferior înainte de izbucnirea primului război dacic al lui Traian, ceea ce pînă acum nu fusese sugerat de nici un izvor și nici nu se presupusese clar de către cineva. Greu ar fi fost de imaginat, pe baza izvoarelor ce se cunoșteau, ca încă din al doilea an de domnie al lui Traian, în plină pace cu Decebal, romanii să fi trimis trupele Moesiei Inferioare *trans Danuuium in expeditionem* sau, tot în stînga Dunării, *ad annonam defendendam*, ori pentru a ține garnizoane în localități ca *Piroboridava* în sudul Moldovei sau *Buridava* pe Olt. Chiar papirul de care e vorba, după lectura lui Hunt, care în r. 8 din col. II crezuse a fi distins o aluzie la un *exercitus Dacicus* roman (imposibil înainte de anul 101), părea a exclude o asemenea eventualitate. Acum, însă, în urma emendației făcute de Fink, care a dovedit în mod clar inexistența termenului *Dacicus* în acel loc de pe papir, măcar această piedică în calea datării documentului în anul 99 dispăre. Cercetătorul american explică acțiunile romane în stînga Dunării, la începutul domniei lui Traian, prin faptul că regiunile extracarpătice ale Daciei ar fi încetat de a mai aparține lui Decebal încă din anul 89, în urma păcii încheiate cu Domițian. Prin urmare apartenența acestor ținuturi la provincia Moesia Inferior înainte de primul război dacic al lui Traian și ocuparea lor cu trupe romane n-ar fi fost decît stări de lucruri stabilite cu un deceniu mai înainte de data pe care autorul o atribuie *pridianului* cohorței I Hispanorum ueterana.

Bine înțeles, asemenea concluzii, menite să schimbe radical optica prin care a fost privită pînă acum pacea lui Domițian din 89, n-ar putea fi primite fără rezistențe și fără o critică riguroasă a elementelor ce le stau la bază. Un început în această privință a fost făcut de curînd de către prof. Ronald Syme, care, într-un articol publicat tot în *The Journal of Roman studies*¹, ridică obiec-

¹ R. Syme, *The Lower Danube under Trajan*, în *The Journal of Roman studies*, XLIX, 1959, p. 26—33.

țiuni insistente cu privire la unele din părerile emise de Fink și în primul rând la data pe care acesta a atribuit-o papirului Hunt. În legătură cu lectura rîndului 30 din col. I învățatul britanic acceptă numele *Faustinus*, citit de Fink și admite că-i aparține lui A. Caecilius Faustinus, dar nu e de acord cu interpretarea că acesta ar fi fost pomenit în pridianul cohorței I Hispanorum uet. în calitatea sa de consul suffectus din anul 99, ci înclină a crede că este vorba de anul 105, cînd același personaj era guvernatorul Moesiei Inferioare, după cum se știe dintr-o diplomă militară¹. Pe de altă parte, Syme contestă existența abreviației *c[ol]s* pe papir, citînd în sprijin și mărturiile oculare ale altor cercetători englezi care au scrutat cu o atenție specială locul respectiv al documentului. Totuși nu dă acelui grup de trei litere vreo nouă explicație, ci se limitează la a declara că « o asemenea incurcătură nu e ușor de rezolvat ». Un temei mai clar în favoarea opiniei sale crede a fi găsit în coloana II a papirului, în numele *Herennius Saturninus* din rîndul 7 și *Fabius* din r. 25. Primul, aparținînd lui L. Herennius Saturninus, consulul suffectus din anul 100, nu s-ar referi la situația acestuia ca proconsul al Achaiei din anii 98—99, precum susținuse Fink, ci la aceea de guvernator al Moesiei Superioare pe care a deținut-o între anii 103—107. Al doilea nume, citit de Fink ca *Fabius Usetus* și aparținînd, chiar după textul papirului, unui guvernator al Moesiei Inferioare, s-ar raporta de fapt la un *Fabius Iustus*, care, după deducțiile ipotetice ale lui Syme, ar fi luat în primire acest post în anul 105, urmînd imediat lui A. Caecilius Faustinus.

De sigur, observațiile critice ale distinsului savant britanic sînt de natură să clatine temeiurile stabilite de Fink pentru datarea papirului în anul 99, totuși trebuie să recunoaștem că n-au destulă putere pentru a le scoate din discuție. Obiecțiile sale sînt cel puțin tot atît de nesigure ca și teza pe care o atacă. Astfel, dacă cognomenul *Usetus*, reconstituit de Fink pentru guvernatorul cu gentiliciul *Fabius*, este problematic, nu e mai bine atestat pe papir nici acela de *Iustus*, pe care îl propune Syme. Pe de altă parte, nici o altă știre nu-l prezintă pe vreun *Fabius Iustus* guvernator al Moesiei Inferioare. Avem aici doar o construcție conjuncturală a lui Syme, care pornind de la presupunerea că în pridianul nostru ar fi vorba de L. Fabius Iustus, consulul suffectus din anul 102, căruia Tacit i-a dedicat Dialogul său și care a fost guvernator al Siriei în 108, apoi identificîndu-l pe acesta cu un Iustus căruia prin 106 Plinius cel Tânăr îi adresa una din epistolele sale și care ar fi fost comandantul unei armate și opinînd — cu prudente rezerve — că această armată ar fi putut fi eventual aceea a uncia din cele două Moesii, concludă, fără aceleași rezerve, că acest L. Fabius Iustus ar fi devenit succesorul lui A. Caecilius Faustinus la comanda Moesiei Inferioare între 105 și 108. Oricît de interesantă ar fi această complicată serie de pure ipoteze, forța ei ca argument într-o problemă atît de importantă ca aceea pusă de Fink, este departe de a fi categorică. Tot atît de puțin decisivă este aluzia la comandamentul lui Herennius Saturninus din Moesia Superioară din 103—107. De sigur, era firesc ca un soldat al cohorței I Hispanorum uet. din Moesia Inferior să fi fost împrumutat din armata provinciei vecine Moesia Superior, dar nu era mai puțin normal nici ca un asemenea soldat să fi provenit, în castrul de la Stobi, de la conducerea provinciei, tot vecine, Achaia, unde același Herennius era proconsul în anul 99.

¹ CIL, XVI, 44 și urm. (= III, 863, și p. 1970—1971, dipl. XXX—XXXI).

Singurul argument care pune realmente la strîmtoare teza lui Fink este observația de ordin paleografic referitoare la inexistența abreviației c[0]s pe papir. Însă, cîtă vreme nu atrage după sine o explicație pozitivă a celui grup de litere, nici această observație nu poate avea un caracter peremptoriu. În locul respectiv de pe document e clar vorba de un grup format din trei litere: ultima este sigur un «s», cea din mijloc cade într-o lacună fără a fi lăsat urme, iar cea de la început, o literă rotundă, deși e păstrată aproape în întregime, nu poate fi identificată, fiind scrisă defectuos peste o fibră anormală a materiei¹. Interpretarea ei ca un «c» rămîne, de sigur, dubioasă, dar nici nu poate fi cu totul exclusă, dacă nu este înlocuită cu alta mai probabilă.

În ce privește legătura coortei I Hispanorum uet. cu Egiptul, R. Syme ridică obiecții împotriva identității acestei unități militare cu *cohors I Hispanorum equitata* menționată pe malurile Nilului în anii 83 și 98—99. Mai întîi, atributul *ueterana* lipsește din titulatura acestei coorte din urmă. Pe de altă parte, numele lui Ti. Claudius Africanus, cunoscut ca prefect al acestei trupe din Egipt în anii 98—99, nu apare în r. 25 din col. I a pridianului nostru, cum afirmă Fink — cu destule reticențe. În acel rînd se distinge un nume din care s-a păstrat finalul .]arro (poate Varro, după cum citea Hunt), urmat de un cognomen care, conținînd în mijloc nu mai puțin de cinci litere îndoielnice ori chiar complete distruse, foarte greu ar putea fi reconstituit ca A[r[ī]çanus; iar de gentiliciul *Claudius* nici nu este vorba. După Syme, în anul 99 — cînd este atestată de o diplomă din Moesia Inferior — *cohors I Hispanorum ueterana* n-ar fi fost adusă în Balcani din Egipt, ci mai degrabă ar urma să fie identificată cu una din numeroasele *cohortes Hispanorum* indistincte ce se întîlnesc în provinciile dunărene. Pridianul nostru ar fi ajuns în Egipt fie cu prilejul unei eventuale participări a coortei respective la potolirea răscoalelor de acolo din anul 116 (așa precum presupuseseră și Hunt și Cantacuzino, dar tot fără bază documentară), fie o dată cu arhiva personală a vreunui prefect ori altfel de ofițer al coortei, care va fi fost mutat în acea provincie africană. Trebuie să recunoaștem că aceste conjecturi sînt prin ele însele prea șubrede pentru a explica proveniența egipteană a pridianului în cazul că ar data din anii 105—107. Dimpotrivă, pentru eventualitatea datării în anul 99, interpretarea dată de Fink apare mai bine susținută. Identitatea *coh. I Hispanorum uet.* din Moesia Inferior cu *coh. I Hispanorum equitata* atestată în Egipt pînă în anul 99 rămîne cel puțin tot atît de posibilă ca și aceea pe care o preconizează Syme cu vreuna din diversele coorte de Hispani menționate de inscripții la Dunăre. Calificativul *ueterana* lipsește și într-un caz și în celălalt; or, dacă această lipsă nu este o piedică de principiu pentru eventuala identificare de la Dunăre, nu poate fi nici pentru cea din Egipt. Cît despre diferența de comandanți, în ultima eventualitate, ar putea fi explicată prin schimbarea prefectului aceleiași coorte chiar în cursul anului 99. Interesant este că adjectivul *equitata* din numele coortei din Egipt se potrivește și pentru *coh. I Hispanorum uet.*, care, deși nu este prezentată cu acest calificativ nici în papir, nici în diploma din Moesia Inferior din anul 99, cuprinde totuși o importantă parte de cavalerie.

¹ R. Syme, *op. cit.*, p. 27, nota 6.

O altă problemă pusă de papirul Hunt se referă la ciudata situație a cohorții I Hispanorum ueterana, care, deși aparținea armatei Moesiei Inferioare, își avea garnizoana la Stobi, în provincia Macedonia. După Fink, la Stobi n-ar fi fost vorba de castrul însuși al acestei unități, ale cărei trupe se aflau dispersate cu diverse misiuni, ci numai de birourile comandamentului ei, rămas cîtăva vreme la importanta răspîntie de drumuri militare de acolo, înainte de a-și fi fixat un sediu definitiv. Este totuși de mirare că în *pridianum*, deși se vorbește de grosul efectivului trupeii rămas după scăderea răspîndirilor (col. II, rr. 41—43), nu se pomenește nimic despre staționarea sa în altă localitate decît la Stobi. De aceea ni se pare mai probabil ca chiar castrul unității să se fi aflat, la data documentului (fie anul 99, fie mai tîrziu), în menționatul oraș din Macedonia. În acest sens este interesantă părerea lui R. Syme, care înclină a crede că *coh. I Hispanorum uet.* și-a avut baza permanentă la Stobi, fiind numai temporar afectată armatei de la Dunăre. Tulburările pe care adesea le provocau triburile trace și ilire din nordul Macedoniei (chiar papirul nostru face aluzie la o luptă cu *latrones*) impuneau cantonarea unor trupe auxiliare în această provincie și după ce proconsulului ei i se luaseră legiunile. În sprijinul acestei interpretări d-sa aduce cîteva indicii despre activitatea unei *cohors Hispanorum* (fără indicativ) în Macedonia, chiar după epoca lui Traian.

Discutînd datele papirului referitoare la detașamentele cohorții I Hispanorum ueterana trimise în stînga Dunării, R. Syme consideră că o expediție romană în această parte, cu un *praesidium* la Piroboridava și o *uexillatio* la Buridava, n-ar fi putut avea loc decît după începerea războaielor lui Traian împotriva lui Deccebal, fie în anul 103, după primul război, fie mai ales în 106, cu prilejul măsurilor luate pentru asigurarea noii provincii a Daciei. Mai înainte, regiunile respective s-ar fi aflat în posesiunea regelui dac, căruia pacea din anul 89 i-ar fi rămas în întregime favorabilă, deoarece victoria lui Domițian asupra lui ar fi fost zădărnicită prin acțiunile simultane ale marcomanilor, quazilor și iazygilor. Învățatului britanic i se pare imposibil mai cu seamă ca *Piroboridava*, situată pe Siret în sus, în plin *Barbaricum*, să fi aparținut Moesiei Inferioare înainte de războaiele lui Traian.

Sintem în măsură să producem fapte care tocmai în ce privește Piroboridava vin în favoarea tezei lui Fink. Cînd, în 1930, am publicat studiul nostru despre identificarea Piroboridavei cu cetățuia de la Poiana¹, ne aflam în fața unui material rezultat numai din două campanii de lucru în această stațiune de pe Siret și puteam înclina să extindem asupra secolului II e.n. abundentele elemente romane din acel material. De atunci încoace și cu deosebire în anii 1949—1951, săpăturile noastre de la Poiana au căpătat proporții considerabile, afectînd peste 50% din suprafața păstrată a cetățuiei și dînd la iveală un material mult mai bogat și mai concludent. Or, constatarea noastră este că perioada celei mai mari înfloriri a centrului geto-dacic de la Poiana a fost anterioară epocii lui Traian și că obiectele cele mai caracteristice pentru sec. II e.n. lipsesc din inventarul stațiunii. Din sutele de monede romane descoperite la Poiana, fie prin săpăturile noastre, fie cu alte prilejuri — în total peste 800 de bucăți —, cele mai noi datează din anul 71 e.n., adică din vremea lui Vespasian. E drept că ultimul strat al așezării, în care, din întîmplare, nu s-a descoperit nici o

¹ V. aci mai sus, pag. 337, nota 5.

monedă, depășește această dată, totuși nu cu prea mult, deoarece, în afară de material privitor la sfârșitul secolului I e.n., nu conține obiecte destul de caracteristice pentru începutul secolului II e.n.¹ Cele trei monede de la Marcu Aureliu, găsite la suprafața stațiunii, ca și două monede de la împăratul Tacitus din sec. III e.n., precum și vreo două fibule neromane referitoare cel mai de vreme la începutul sec. III e.n., n-ar putea infirma această constatare, deoarece e vorba de elemente răzlețe, fără legătură cu un nivel de așezare și fără continuitate cu seria straturilor și monedelor din sec. I e.n. Fapt este că, ținând seama de stadiul actual al cercetărilor, la Poiana lipsesc dovezi sigure de locuire din vremea lui Traian. Se impune să admitem că acest centru de viață autonomă geto-dacică și-a încetat existența în vremea Flaviilor.

O concluzie similară trebuie avută în vedere și pentru cetatea geto-dacică de la Tinosul, în nordul șesului Munteniei, pe Prahova. Ultima monedă romană și de fapt singura pe care o cunoaștem de acolo, datează din vremea împăratului Claudius, din anii 48—54 e.n., ceea ce ne determinase, în 1924, să punem dispariția așezării în legătură cu expedițiile lui Plautius Aelianus.² Azi nu mai menținem o asemenea conjectură mai întâi pentru că, după toate semnele, acele expediții, întâmplate în vremea lui Nero, trebuie să fi avut loc mai degrabă în Moldova și în nordul Mării Negre, apoi fiindcă în inventarul descoperirilor de la Tinosul figurează și obiecte de dată ulterioară, cum ar fi fibulele circulare în formă de broșe, care par a ne duce spre sfârșitul secolului I e.n. Pe de altă parte, săpăturile din acea stațiune n-au însumat o suprafață destul de mare și nici n-au dat la lumină destul de multe monede pentru a impune o concluzie categorică într-o problemă cronologică restrinsă la intervaluri de timp atât de scurte. Așezarea getică de la Tinosul și-a putut continua existența paralel cu aceea de la Poiana, pină în vremea Flaviilor.

Evenimentul care explică în chipul cel mai firesc sfârșitul pretraianic al celor două așezări din apropierea versantului exterior al Carpaților este războiul dacic al lui Domițian, ceea ce ne apropie de interpretarea dată de R. Fink papirului Hunt. Scoase cu forța din așezările lor fortificate, populațiile geto-dace locale intrau în dependență directă de imperiu. Paza regiunilor respective urma să revină trupelor romane. De aceea n-ar fi de loc surprinzător ca în anul 99 un papir să înregistreze, ca ecou al unei situații stabilite anterior, o garnizoană romană la Piroboridava în sudul Moldovei și alta la Buridava în nord-estul Olteniei. Devine posibil chiar ca să fi rămas în mâinile romanilor, după pacea din 89, și importantul punct strategic de la Brețcu (*Angustia*), la pasul Oituzului, unde s-a descoperit o diplomă militară aparținând unui veteran din *classis Flavia Moesica* liberat de Domițian în anul 92 e.n.³

¹ R. Vulpe, în *Studii și cercetări de istorie veche*, II, 1951, nr. 1, p. 192; III, 1952, p. 209; *Dacia*, n.s., I, 1957, p. 163. Cf. și B. Mitrea, în *Studii și cercetări de istorie veche*, VIII, 1957, p. 166—171.

² R. și Ec. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul*, în *Dacia*, I, 1924, p. 222.

³ CIL, XVI, 37. Cf. Al. Philippide, *Originea Romnilor*, I, Iași, 1925, p. 47. Această eventualitate, sporită considerabil în lumina noii interpretări a papirului Hunt, ar modifica explicația pe care noi am dat-o mai înainte acelei diplome ca fiind a unui veteran stabilit la Brețcu abia sub Traian (R. Vulpe, *Angustia*, în vol. *În Amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 558). — În castrul roman de la Brețcu s-au găsit cărămizi cu stampila COH HISP (CIL, III, 8074^b), dar nu s-ar putea preciza dacă e vorba de *cohors I Hispanorum ueterana*.

Sînt fapte care ne obligă să privim rezultatele păcii lui Domițian din anul 89 prin altă prismă decît aceea cu care am fost obișnuiți pînă acum. Sub influența atmosferei defavorabile pe care i-au creat-o istoricii antici acestui împărat detestat de contemporanii săi, sîntem în general înclinați să-i atribuim numai înfrîngeri și umilințe. Adevărul este că, în ciuda dezastrelor suferite la început, Domițian și-a terminat războiul său dacic în mod victorios, datorită succeselor lui Tettius Iulianus. Oricîte motive de nemulțumire va fi avut opinia publică din Roma față de caracterul indulgent al tratatului cu care se încheiase acel război, nu e de admis ca foloasele păcii să fi rămas exclusiv de partea învinsului. E de observat că izvoarele vechi, care îl denigrează în mod tendențios pe Domițian, se referă numai la stipulațiile politice ale păcii din anul 89, dar nu pomenesc nimic de clauzele teritoriale, care totuși trebuie să fi adus avantaje reale romanilor. De aceea nu găsim în afară de orice probabilitate părerea lui Fink, după care, printre teritoriile «cotropite» de daci a căror liberare o cereau romanii cu prilejul tratatelor de la sfîrșitul primului război al lui Traian cu Decebal¹, în anul 102, ar fi de înțeles regiunile din stînga Dunării pomenite în papirul Hunt și că aceste regiuni ar fi rămas romane încă din timpul biruințelor lui Tettius Iulianus, iar acum ar fi fost recucerite momentan de daci.

Unde se înșeală Fink este doar cînd crede că abia acum s-ar pune pentru prima dată problema sporurilor teritoriale realizate de romani în anul 89 în stînga Dunării. Dacă și-ar fi dat osteneala să consulte direct literatura romînească de specialitate — condiție indispensabilă pentru cine se ocupă de chestiuni în legătură cu teritoriul Romîniei —, ar fi putut afla că încă de acum vreo 35 de ani Vasile Pârvan susținuse un punct de vedere în principiu similar. «Ciudata pace încheiată de Domițian cu Decebal — conclusea autorul *Geticelor* — nu era chiar așa de nenorocită precît se părea: cel puțin Banatul și Oltenia dunăreană vor fi fost încă de atunci romane și Decebal căuta să-și salveze măcar Ardealul și legătura, prin Muntenia, cu sarmații, atunci cînd ataca violent la Dunărea de Jos»². Fink nu face, prin urmare, decît să confirme și să completeze o idee formulată mai de mult. Dar preciziunile acestei completări sînt deosebit de interesante, fiindcă sînt menite a lumina concluziile istoricului romîn tocmai în partea lor cea mai vagă, referitoare la Muntenia și la Moldova de Jos, a căror situație în legătură cu începutul războaielor dacice ale lui Traian nu apărea de loc clar, deși logic era ca aceste regiuni să fi avut aceeași soartă cu a Olteniei. Dacă politica lui Domițian urmărise ca prin pacea din 89 să-l îndepărteze pe Decebal de la Dunărea olteană și bănățeană, cu atît mai mult era necesară extinderea unei asemenea măsuri de-a lungul porțiunii dobrogene a fluviului, pe unde geto-dacii, singuri sau aliați cu sarmații, forțaseră de atîtea ori cu succes granița imperiului. Înființarea unei provincii separate în această parte în anul 86, prin scindarea Moesiei, este un semnificativ indiciu despre importanța specială pe care șesurile din răsăritul Daciei o avuseseră în războiul lui Domițian. Chiar R. Syme recunoaște că instituirea provinciei Moesia Inferior în 86, sub un legat de rang consular, implica instalarea a cel puțin două legiuni pe porțiunea Dunării din fața Munteniei, dintre care una foarte posibil la Durostorum. Ar fi greu de admis ca aceste forțe să fi

¹ Cassius Dio, LXVIII, 12.

² V. Pârvan, *Getica: O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 121.

rămas inactive în timp ce Tettius Iulianus se afla biruitor în inima țării intracarpatice a lui Decebal. O ocupare a șesurilor din fața Dobrogei era misiunea lor elementară, pentru a ajuta acțiunea comandantului suprem.

Fink lasă a se înțelege că ținuturile din stînga Dunării de Jos ar fi putut fi înglobate la Moesia chiar înainte de Domițian¹. În parte trebuie să-i dăm dreptate. După Dobrogea, primele regiuni geto-dace care au intrat mai de aproape în atenția romanilor au fost Muntenia și sudul Moldovei. Încă din vremea lui August, șesurile din stînga Dunării au fost transformate în zone de acoperire a graniței imperiului. Este ceea ce reiese din dispariția bruscă, tocmai în acea vreme, a unor centre getice importante din Muntenia, ca Zimnicea, Popești, Piscul Crăsanilor², și ceea ce confirmă izvoarele literare cînd vorbesc despre acțiunea lui Aelius Catus care, pe la anul 6 e.n. (eventual 12 e.n.), a deportat în dreapta fluviului 50.000 de geți³. Mai tîrziu, sub domnia lui Nero, Plautius Aelianus, după o serie de demonstrații militare la nord și est de gurile Dunării, a mutat în Moesia nu mai puțin de 100.000 de «transdanubieni» de origini diverse (daci, bastarni, scito-sarmați)⁴. Desigur, zonele de șes astfel deșertate de populație și rămînînd cu totul la dispoziția trupelor romane de pe malul drept al Dunării, puteau fi considerate ca aparținînd provinciei Moesia, iar triburile geto-dace care locuiau dincolo de aceste zone, spre dealuri, chiar dacă nu se vor fi aflat în dependență de imperiu, trebuiau să recunoască, în mod normal, situația stabilită.

Considerațiile de mai sus cu privire la sfîrșitul așezării geto-dace de la Poiana readuc în discuție problema identificării acestei localități cu *Piroboridava*. Fink nu insistă asupra chestiunii, considerînd-o secundară pentru subiectul său⁵, ci se mulțumește, urmînd pe Polaschek⁶, să pună un semn de întrebare identificării propuse de noi în 1930, fără ca s-o respingă. De asemenea și R. Syme, care înclină totuși cu mai multă fermitate în favoarea acestei identificări⁷. De fapt, rolul papirului Hunt în această problemă rămîne același ca și mai înainte, limitat la precizarea unei date în timp. Elementele discuției sînt, însă, profund modificate prin rezultatele săpăturilor noastre extensive de la Poiana din anii 1949—1951, care, precum am arătat, sînt de natură să infirme continuitatea acestei cetăți geto-dace în vremea lui Traian, anulînd coincidența cronologică cu menționarea Piroboridavei în pridianul din vremea acestui împărat, fie că e vorba de anul 99, susținut de Fink, fie de data 105—107 propusă de Syme. În consecință, s-ar părea că identitatea dintre cele două

¹ R. O. Fink, *op. cit.*, p. 115.

² Cf. R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești: raport preliminar*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, VI, 1955, nr. 1—2, p. 263.

³ Strabo, 303; probabil și: Suetonius, *Aug.*, 21,1; Eutropius, VII, 9. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 94—96.

⁴ CIL, XIV, 3608; cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 102—105. D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 151—153, înclină a vedea în acești transdanubieni numai geți din cîmpia Munteniei, ceea ce este în dezacord cu rezultatele cercetărilor arheologice, din care reiese că în această regiune o evacuare radicală avusese loc mai înainte, pe vremea lui Aelius Catus (cf. *Studii și Cercetări de istorie veche*, VI, 1955, nr. 1—2, p. 263). Este mai normal să ne fixăm atenția asupra populațiilor de origini diverse cu care Plautius Aelianus a avut de-a face în expedițiile sale din Moldova și din nordul Pontului Euxin.

⁵ R. O. Fink, *loc. cit.*, p. 107—108.

⁶ E. Polaschek, în P.-W., *Real-Enc.*, XX, s.v. *Piroboridava*.

⁷ R. Syme, *op. cit.*, p. 31.

localități nu s-ar mai putea menține. O încheiere în acest sens a și fost de curind formulată¹.

Totuși chestiunea nu poate fi rezolvată atât de simplu. Celălalte elemente ale discuției rămân în picioare. Esențialul aspect al problemei este cel topografic și în această privință, câtă vreme n-avem alte știri de aceeași natură, nu se poate trece peste datele lui Ptolemeu², care situează *Piroboridava* pe însuși malul stîng al Siretului (τὰρὰ τὸν Ἰέρρασον ποταμόν), la o apreciabilă depărtare de gura acestui rîu, într-o regiune în care, cu toată bunăvoința, nu s-a putut constata pe teren o altă așezare antică decît aceea de la Poiana aproape de gura Troțușului. Poziția acestei așezări corespunde foarte bine preciziunilor oferite de geograful alexandrin. În plus, dacă ținem seama de faptul că numele *Piroboridava*, prin excelență daco-getic, implică neapărat o origine indigenă a așezării și că, pe de altă parte, Ptolemeu nu face decît să reproducă opera lui Marinus din Tyr, compusă la sfîrșitul secolului I e.n., pe baza unor date dintr-o epocă și mai veche, cînd stațiunea daco-getică de la Poiana era în plină dezvoltare, devine evident că această stațiune nu poate fi de loc eliminată din discuție. În ce privește nepotrivirea cronologică față de papirul Hunt, explicația trebuie căutată în supraviețuirea numelui *Piroboridava* pentru teritoriul din jurul fostei cetăți geto-dace, după dispariția acesteia, fenomen curent pretutindeni unde romanii au impus părăsirea fortificațiilor anterioare dominației lor. Fixînd un *praesidium* la articulația cea mai importantă a drumului din Moldova de Jos, pe care o reprezintă confluența Siretului cu Troțușul, romanii i-au dat numele vechii așezări geto-dace pe care o suprimaseră. De altfel, după cum am arătat mai sus, această garnizoană, formată numai din detașamentul trimis de coh. I Hispanorum ueterana (equitata), avea un efectiv modest, pe care nu l-am putea aprecia la mai mult de 20—30 de ostași, foarte probabil numai călăreți. Era vorba, deci, de un simplu post de patrulare, care, prin însăși natura sa, nu putea să aibă de cît un caracter foarte efemer. Nu este, astfel, de mirare că n-a lăsat urme arheologice. Micul *castellum* de pămînt în care vor fi locuit acei soldați, fie că va fi fost situat jos în valea Siretului, lingă apa rîului, fie sus pe marginea ripei înalte unde fusese pînă puțin mai înainte cetățuia geto-dacă, a putut să dispară fără urmă, prin efectul eroziunilor naturale, care pînă azi tocmai în această parte a coastei Siretului sînt extrem de active³.

Postul provizoriu de la Piroboridava trebuie să fi fost instituit, ca și garnizoana mixtă de la Buridava, în legătură cu expediția transdanubiană de care vorbește papirul Hunt în imediata continuitate a textului (col. II, rr. 27—29). Această expediție a fost executată de o trupă destul de importantă, din moment ce numai *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)* contribuia la alcătuirea ei cu 20% din totalul cavaleriei pe care o avea. În eventualitatea datei propuse de Fink, oare ce rost ar fi putut avea o asemenea acțiune în anul 99, cînd războiul dacic al lui Traian încă nu izbucnise și cînd, după cum e de admis, Muntenia și Oltenia se aflau de zece ani sub autoritatea romană? În lipsă de alte precizii, locul rămîne deschis multor ipoteze. Fink

¹ B. Mitrea, în *Studii și cercetări de istorie veche*, VIII, 1957, p. 165—182.

² Ptolemeu, *Geogr.*, III, 10, 8.

³ Cf. R. și Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana: campagne de 1927*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 254—257; *Studii și cercetări de istorie veche*, I, 1950, nr. 1, p. 47; II, 1951, nr. 1, p. 177—180.

se gîndește la incursiunile lui Decebal care i-au dat lui Traian motiv de război. Tot așa de bine am putea avea în vedere unele tulburări provocate de sarmații din răsăritul Moldovei, pe care îi nemulțumea întreruperea legăturilor lor cu dacii prin Moldova de Jos și Muntenia. De asemenea, este posibil ca populațiile locale supuse romanilor să fi încercat a se emancipa. Necesitatea unei escorte speciale pentru apărarea proviziilor luate ca tribut de la aceste populații (col. II, r. 31) și aceea a unor trupe de patrulare în șesurile din nordul Dunării, în frunte cu un centurion (col. II, r. 32), ar fi indicii serioase în acest sens. Și mai probabil ar fi ca toate cele trei primejdii care amenințau autoritatea romană la Dunărea de Jos să se fi manifestat în același timp. În anul 99 aceste regiuni treceau printr-o perioadă de neliniște, firească în ajunul unui mare război. Pregătirilor intense pe care Traian le făcea în sudul Dunării le corespundea o agitație tot atît de vie în lumea dacilor și a aliaților lor. Chiar dacă în acel moment nu se vor fi produs încă atacuri grave asupra graniței imperiului, comandamentul roman trebuia să ia măsuri pentru a le preveni. În primul rînd era nevoie să se mențină izolarea lui Decebal dinspre răsărit și să i se ia posibilitatea de-a unelti cu sarmații. În acest caz, obiectivul principal al expediției trebuia să fie Moldova. Să impunea supravegherea drumului dintre gurile Dunării și Transilvania prin valea Siretului și pasul Oituz, calea naturală a legăturilor lui Decebal cu răsăritul, iar pe acest drum, răscrucea de la gura Troțușului unde se afla Piroboridava, necesita neapărat un *praesidium*.

Firește, nu trebuie să ne lăsăm înșelați de conținutul modest al papirului Hunt, limitat la efectivul unei singure cohorte auxiliare și să ne închipuim că toată ocupația romană la nord de Dunărea de Jos s-ar fi redus la garnizoanele pomenite în acest document. Fără îndoială, vor fi fost cu mult mai numeroase și nu este exclus ca să fi fost ocupate încă din vremea lui Domițian castrule care se constată în cursul domniei lui Traian în zona de dealuri a Munteniei, ca Drajna, Mălăiești, Rucăr. Descoperirile monetare și arheologice din cuprinsul lor nu se opun unei asemenea eventuale datări înainte de Traian. Printr-o ocupație militară relativ timpurie s-ar explica de ce, chiar după transformarea întregii Dacii în provincie romană, Muntenia și Moldova de Jos au rămas pînă la urmă dependente de Moesia Inferior, căreia cităva vreme i-a aparținut chiar Oltenia, pînă la organizarea ei ca provincie Dacia Inferior¹.

Încă de la primele sale editări, papirul Hunt căpătase un loc de primul ordin printre izvoarele antice ale istoriei patriei noastre. Clarificările pe care i le-a adus R. O. Fink, ca și observațiile critice ale lui R. Syme, îi sporesc valoarea, înlesnind noi perspective în cercetările despre începuturile stăpînirii romane în răsăritul Daciei. Este regretabil că problema datei, cheia întregii interpretări a acestui document, rămîne pe mai departe în incertitudine. Nu este, însă, mai puțin adevărat că încercarea lui Fink de-a o rezolva în sensul unei precizări în anul 99 e.n. se acordă cu constatările arheologice din Muntenia și din sudul Moldovei și în general cu împrejurările istorice relative la Dunărea de Jos, chiar dacă pornește de la o lectură ce comportă îndoieli. În orice caz pridianul cohortei I Hispanorum veterana, în lectura lui R. Fink, aruncă lumini neașteptate asupra unor regiuni a căror situație în vremea romană încă mai constituie adeseori o enigmă.

¹ D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, București, 1958, p. 136—138.

МУНТЕНИЯ И НИЖНЯЯ МОЛДОВА ВО ВРЕМЯ ТРАЯНА (В СВЕТЕ НОВОЙ ВЕРСИИ ПАПИРУСА ГУНТ)

РЕЗЮМЕ

В данной работе говорится о споре, к которому вернулись недавно R. O. Fink (*JRS*, XLVIII, 1958, стр. 102—116) и R. Syme (*там же*, XLIX, стр. 26—33) в связи с папирусом № 2851 (находится в British Museum), происходящим из Египта и впервые опубликованным в 1925 г. А. С. Гунтом (откуда и название, которое ему иногда придается). Этот документ, довольно поврежденный, содержит латинский текст, указывающий на численное расположение (*pridianum*) войска *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)*, засвидетельствованного в 99 г. н.э. в нижней Мезии. Р. О. Финк опубликовал новую версию документа, сделав многочисленные поправки в прежних изданиях. В 30-ой строке 1 колонки текста (в соответствии с вышеуказанным, стр. 339) он полагает, что определил точную дату папируса и, следовательно, нашел ключ к его толкованию. Финк восстанавливает в указанном месте когномен А. Цецилия Фаустина, *consul suffectus* в 99 г. и губернатора в Нижней Мезии в 105 г., но рядом с этим именем он читает и условное сокращение *cos* (это имело бы решительное значение для датировки папируса 99 годом). Исследователь объясняет все данные текста в связи с этим числом. Так, например, он доводит до императора Домициана римскую оккупацию Мунтении и нижней Молдовы, принадлежащих, как показывает папирус, нижней Мезии (*intra prouinciam*). В этих княжествах, расположенных на левом берегу нижнего Дуная, развернули свою деятельность несколько отрядов когорты (о которых напоминает и папирус). Один из этих отрядов принимал участие в военной экспедиции (*trans Danuuium in expeditionem*), другие заняли гарнизоны на Сирете и Олте (*Piroboridauae in praesidio*, *Buridauae in uexillatione*); одному из них было поручено обеспечить перевозку дани в зерне (*ad annonam defendendam*), другой был военным разведчиком (*exploratum*).

Дата, к которой Финк относит эту широкую задунайскую деятельность войска из Нижней Мезии, предшествуя двумя годами первой дакийской войне Траяна, обратила на себя внимание в такой мере, что вызвала острую полемику. Спор начал Р. Сайм, который согласившись с версией имени *Faustinus*, опровергает реальность его атрибута *cos*. Данное лицо будто бы было отмечено в *pridianum* не в качестве консула с 99 г., а в качестве губернатора нижней Мезии с 105 г. Английский ученый делает предположение в пользу этой даты в связи с именами *Herennius Saturninus* и *Fabius*, упоминающимися во второй колонке документа (строки 7 и 25); наличие же задунайских отрядов когорты *I Hisp. vet. q.* связывается им с мероприятиями по охране, проводимыми императором Траяном после первой войны с Декебалом (103 г.) в районе нижнего Дуная или после превращения Дакии в римскую провинцию (106 г.). Сайм устраняет возможность римской оккупации Мунтении и нижней Молдовы во времена Домициана.

Автор данной статьи хотя и подвергает сомнению версию атрибута *cos* при имени *Faustinus* (30 строка II колонки), не считает его, однако, невоз-

возможным. По его мнению, дата 99 г., вытекающая из этого определения, не противоречит ни одному элементу *pridianum*-а. Возвращения Р. Сайма, как полагает автор, не являются решающими. Даже присоединившись к мнению Финка относительно мира, предоставленного Декебалу Домицианом после победы, будет преувеличением приписывать всю пользу от этого мира только побежденному противнику. Римляне должны были обеспечить себе с этого времени территориальные гарантии на левом берегу Дуная (факт, подтвержденный Василе Пырваном намного раньше Финка). Римская оккупация Мунтении и нижней Молдовы в эпоху Домициана становится не только возможной, но даже вероятной в свете материалов последних раскопок в Пояне, приведших автора к такому заключению. В этом важном дакийском центре нижней Молдовы не найден ни один предмет, который можно было бы отнести к эпохе Траяна. Среди сотен монет, обнаруженных там, самые поздние относятся к периоду господствования Веспасиана. Следовательно, эвакуация произошла во флавскую эпоху. Это можно сказать и о гетском поселении у Тиносул, в Мунтении. Единственное событие, которое смогло бы объяснить такое поражение гето-даков восточной части Дакии — римская победа 89 г.

Что касается идентичности Пояны с *Piroboridava*, которая автором отстаивалась еще в 1930 г., то настоящая работа считает ее приемлемой и после новых доказательств. В сущности это вопрос топографического порядка, и с этой точки зрения его решение зависит только от данных Птоломея, по которому *Piroboridava*, расположена на левом берегу Сирета, в месте, где не существует другого древнего поселения, кроме Пояны. Название *Piroboridava*, которое пережило это последнее, было принято небольшим римским, сформировавшимся на недолгое время, гарнизоном у развалин древней дакийской крепости или возле нее. Отряд *coh. I. Hisp. vet. q. (equit.)*, который образовал этот *praesidium*, причем очень скромной численности, имел только временную задачу. Следовательно, не удивительно, что после него не осталось археологических следов. Небольшая крепость из земли, наспех сооруженная этим отрядом на берегу Сирета, должна была исчезнуть вследствие эрозии, активной в этой области и в настоящее время.

LA VALACHIE ET LA BASSE MOLDAVIE AU TEMPS DE TRAJAN, À LA LUMIÈRE D'UNE NOUVELLE LEÇON DU PAPYRUS HUNT

RÉSUMÉ

Il s'agit de la discussion récemment ressuscitée par R. O. Fink (*JRS*, XLVIII, 1958, p. 102—116) et par R. Syme (*ibid.*, XLIX, 1959, p. 26—33) autour du papyrus n° 2851 du British Museum, provenant d'Égypte et publié pour la première fois en 1925 par A. S. Hunt (d'où le nom sous lequel il est parfois désigné). Ce document, assez abîmé, contient un texte latin représentant l'état de l'effectif (*pridianum*) de la *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)*, attestée en l'an 99 dans la Mésie Inférieure. R. O. Fink en

publia une nouvelle leçon, en apportant de nombreuses émendations aux éditions antérieures. Dans la ligne 30 de la 1ère colonne du texte (cf. ci-dessus, p. 339), il crut avoir trouvé la date précise du *pridianum* et, par conséquent, la clé de son interprétation tout entière. Il y reconstitua le cognomen de A. Caecilius Faustinus, consul suffecte en 99 et gouverneur de la Mésie Inférieure en 105, mais, immédiatement à côté de ce nom, il lut aussi l'abréviation *cos*, ce qui serait d'un poids décisif pour dater le papyrus en l'an 99. Il expliqua toutes les données du texte en fonction de cette date. Aussi fit-il remonter à l'empereur Domitien l'occupation romaine de la Valachie et de la Basse Moldavie, que le papyrus présente comme appartenant à la Mésie Inférieure (*intra prouinciam*). C'est dans ces pays de la rive gauche du Bas Danube qu'eut lieu l'activité de plusieurs détachements de la cohorte dont le papyrus fait mention. Un de ces détachements participa à une expédition (*trans Danuuium in expeditionem*), d'autres occupèrent des garnisons sur le Siret et sur l'Olt (*Piroboridauae in praesidio, Buridauae in vexillatione*), un autre était chargé d'assurer le transport de l'annone (*ad annonam defendendam*), un autre faisait le service d'éclaireurs (*exploratum*).

La date envisagée par Fink pour toute cette riche activité transdanubienne de l'armée de la Mésie Inférieure, précédant de deux ans la première guerre dace de Trajan, était par trop surprenante pour ne pas susciter des critiques rigoureuses. Le début est fait par R. Syme, qui, tout en acceptant la leçon du nom *Faustinus*, conteste la réalité de son attribut *cos*. Ce personnage ne serait pas mentionné dans le *pridianum* comme consul de l'an 99, mais comme gouverneur de la Mésie Inférieure en 105. Le savant britannique fait des hypothèses dans le sens de cette date aussi par rapport aux noms *Herennius Saturninus* et *Fabius* qui figurent dans la IIe colonne du document (lignes 7 et 25). Quant aux détachements transdanubiens de la *coh. I Hisp. vel. q.*, ils seraient en rapport avec les mesures de sûreté que l'empereur Trajan aurait dû prendre sur le Bas Danube après la première guerre avec Décébale, en 103, ou mieux après la transformation de la Dacie en province romaine, en 106. Il exclut l'éventualité d'une occupation romaine de la Valachie et de la Basse Moldavie sous Domitien.

L'auteur du présent article, tout en considérant douteuse, lui aussi, la leçon de l'attribut *cos* du nom *Faustinus* de la l. 30, col. II, ne la trouve cependant pas impossible. A son avis, la date 99, qui en résulterait, n'est contrariée par aucun autre élément du *pridianum*. Il ne reconnaît une portée décisive à aucune des objections formulées par R. Syme. En adhérant aux considérations de Fink à propos de la paix que Domitien avait octroyée à Décébale à la suite d'une victoire, il estime exagéré d'en attribuer tous les avantages à l'ennemi vaincu. Les Romains auraient dû se réserver, dès cette époque, des garanties territoriales sur la rive gauche du Danube, ce que Vasile Pârvan avait d'ailleurs postulé bien avant Fink. L'occupation romaine de la Valachie et de la Basse Moldavie à l'époque de Domitien devient non seulement possible, mais fort probable, à la lumière des constatations que les dernières fouilles de Poiana imposèrent à l'auteur. Dans cet important centre dace de la Basse Moldavie on n'a trouvé aucun objet se rapportant certainement à l'époque de Trajan. Parmi les centaines de monnaies qui y furent trouvées, les plus récentes s'arrêtent au règne de Vespasien. La place aurait été donc évacuée à l'époque des

Flaviens. La même conclusion est valable pour la station gète de Tinosul. Le seul événement qui pourrait expliquer une pareille défaite infligée aux Géto-Daces de l'est de la Dacie serait la victoire romaine de 89.

En ce qui concerne l'identité de Poiana avec *Piroboridava*, que l'auteur avait soutenue dès 1930, il la considère valable même après ces nouvelles constatations. Le problème est d'ordre essentiellement topographique et à ce point de vue sa solution ne dépend que des données de Ptolémée, qui situe *Piroboridava* sur la rive gauche du Siret, à un endroit où il n'y a comme habitat antique que la station de Poiana. Le nom *Piroboridava*, survivant à cette station, passa à la petite garnison romaine qui fut instituée, pour peu de temps, sur ou à côté des ruines de l'ancienne fortification dace. Le détachement de la *coh. I Hisp. vet. q. (equitata)* qui formait ce *praesidium*, avec un effectif très modeste, ne pouvait avoir qu'une mission provisoire. Il n'est pas donc à s'étonner s'il ne laissa pas de traces archéologiques. Son petit camp en terre, élevé en hâte au bord du Siret, dut disparaître complètement à la suite des érosions naturelles, qui dans cette contrée sont, encore aujourd'hui, extrêmement actives.

INSEMĂRI EPIGRAFICE ISTRINE

DE

I. I. RUSSU

S e r i a I

1. O DEDICAȚIE ÎN CINSTEA LUI VITRASIIUS POLLIO

În marele zid de incintă¹, ridicat la sfârșitul sec. III e.n. pentru apărarea cetății lor, istrienii au utilizat în largă măsură ca material de construcție multe blocuri de piatră din clădiri și monumente mai vechi (desigur ruinate ori în cea mai mare parte avariate în această vreme), precum și piese arhitectonice și epigrafice (altare, lespezi, reliefe etc.), mai ales din sec. II—III e.n., care nu mai prezentau o semnificație de actualitate, fiind simple relicve și amintiri îndepărtate ale manifestațiilor politice, sociale, religioase ale populației istriene în epoci de echilibru politic și prosperitate economică; la sfârșitul sec. III ele erau o simplă «materie primă» comodă la îndemîna edililor, arhitecților și zidarilor ce aveau sarcina urgentă să ridice un înalt și puternic briu de fortificație în fața atacurilor mereu mai înțețite ale «barbarilor» de peste Dunăre ori din interiorul Scythiei Minor. Blocurile și lespezile simetrice și masive (altare onorifice, dedicații etc.) au fost zidite și puternic legate cu mortar în paramentul exterior al curtinelor, turnurilor, porților, așezate adesea cu fața scrisă în afară. În aceste ziduri și în ruinele lor degajate în prima etapă a dezgropării «Cetății» a descoperit Pârvan cele mai multe și importante texte epigrafice. Pe latura de nord a marelui zid, spre mare, se află un bloc de marmură cu inscripție fragmentară, mult erodată, observat și descris de Pârvan, fără a-i da însă întregirea posibilă și necesară. De aceea este oportun a reveni asupra textului ce poate fi întregit în partea lui inițială. Este o «bază ori altar de marmură albă, fină, foarte tare ros și mutilat, întrebuițat întii ca piatră de pavaj, pe stradă, ori ca prag, la vreo poartă (un jgheab de apă pe fața stîngă a blocului se vede încă bine), apoi pus în placajul curtinei *a*, la încheierea ei cu turnul A, cu fața scrisă la aer. Înălțimea 1,57 m, lățimea 0,59 m, grosimea în zid [cam 0,60 m]; înălțimea literelor 0,035 — 0,04 m, afară de Ω, care e mult mai mic, c. 0,025 m. Din inscripție nu s-a păstrat decît o fișie pe dreapta, ocrotită de nisipul și pămîntul

¹ *Histria*, I, 1954, p. 66—95.

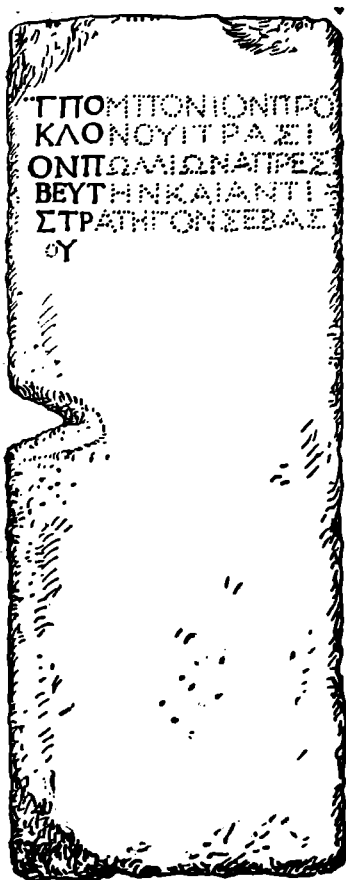
care acoperise piatra jos, adus de valuri, și apoi o fișie pe stînga, unde valurile nu băteau cu toată tăria. Firește că fișia de pe dreapta e mult mai bine păstrată și mai clară, pe cînd cea de pe stînga abia se mai distinge; mijlocul e distrus total. Citim:

ΓΠ	
ΚΑ	FE
ΟΝ[ΤΓ
ΒΕΥ	ΟΥ
ΣΤ	Ν
ΣΤΡ	ΣΩ
Υ	ΕΩΣ
ΠΡ	ΟΣ

Cu ce s-a păstrat se pot face o sumă de ipoteze, nu se poate însă da nici un text sigur restaurat. Se pare că e vorba de o dedicație făcută de histrieni în cinstea unui guvernator al provinciei Moesia și anume, după caracterul literelor, pe la sfîrșitul secolului al II-lea sau începutul secolului al III-lea¹.

În curs de peste patru decenii de la dezvelirea zidului, fața scrisă a epigrafei de marmură a fost și mai mult tocită de vînt, ploii, zăpezi, încît nu se pot citi decît 2,3 sau 4 litere la marginea stîngă a rîndurilor 2—6; dar nu e necesar a « face o sumă de ipoteze », ci e posibilă o singură întregire cu un text parțial restaurat. Reținînd justa intuiție a lui Pârvan despre « o dedicație făcută de Histriani în cinstea unui guvernator al provinciei Moesia » — dar nu din sec. II—III, ci de la mijlocul sec. II, e de observat că lectura lui prezintă cîteva erori de amănunt: în r. 3 este ΚΑ (nu ΚΑ), r. 4 ΟΝΠ (nu ΟΝ[), la sfîrșit eventual PE (nu FE), în r. 5 se distinge destul de bine ΒΕΥΤ. Se poate citi și întregi astfel:

[Ἀγαθῆ Τύχη]
 Τ ΠΟ[μπόνιον Προ-]
 ΚΛΟ[ν Οὐίτρασι-]
 ΟΝ Π[αλλίωνα πρεσ-]
 ΒΕΥΤ[ῆν καὶ ἀντι-]
 ΣΤΡ[ατηγὸν τοῦ σε-]
 [βαστεῦ καίσαρος]
 [Βουλῆ δῆμος τῆς]
 [Ἰστρινῶν πόλεως?].

¹ V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 660—1.

Numele la acuzativ arată că Vitrasius Pollio era înaltul personaj onorat de istrieni prin acest elegant și masiv altar ori bază de marmură a bravului guvernator provincial din vremea lui Antoninus Pius, prin a. 157, menționat în mai multe epigrafe grecești și latine din localitățile provinciei Moesia inferior: A) Inscripții în onoarea lui (de felul celei de mai sus), de ex. la Tomi [Ἀρχαῖῃ] Τύχη [Οὐ:ράσις]ν Πωλλίωνα/[πρεσβευτήν] καὶ ἀντιστρά[τηγ]ν τοῦ σε[βαστ]οῦ κα . . . (muzeul Constanța), la Dionysopolis-Balcic și Odessos-Varna ¹, ori pentru sănătatea lui ²; B) Inscripții puse pe monumente ori construcții executate în timpul și prin îngrijirea acestui guvernator (*faciendum curavit*), ca cea bilingvă greacă și latină de la Istria, scrisă pe două fețe, descoperită de Pârvan în 1915 și 1920 ³, ori alta de la Callatis-Mangalia ⁴; alte două la Odessos ⁵. Numărul mare de texte epigrafice care-i pomenesc numele arată bogata activitate edilitară și constructivă desfășurată în timpul guvernatoratului lui Vitrasius Pollio, care a manifestat un deosebit interes în favorul orașelor elenice și a populației din provincia pe care a administrat-o în timpul lui Antoninus Pius și unde s-a bucurat astfel de o largă popularitate.

2. HAEC SUNT

Un epitaf latin fragmentar pe o stelă de piatră calcaroasă, ruptă, aflată în săpăturile de la Istria la 1915, în soclul curtinei I din marele zid de fortificație (adusă aici în sec. III—IV e.n., ca material de construcție din cimitirul vreunuia dintre numeroasele sate traco-romane, *vici*, ale teritoriului învecinat, «regio Histriensis») și publicat cu un desen de Vasile Pârvan ⁶, conține un element interesant și semnificativ, ca formulă de încheiere ce n-a fost tocmai just interpretată de savantul editor :

[. . .] m[emoriae cau-]
s(a)e ti[tulum po-]
suerun[t. a-]
ve viator et
vale.h(a)ec sunt.

Ultima expresie apare, pe cât știm, aici pentru prima dată în materialul epigrafic al Moesiei inferior. V. Pârvan observă în comentariu: «o atare rezumare presupune două lucruri: sau 1° o 'filosofare' anterioară, ca de pildă în inscripția metrică a unui înalt personaj roman înmormântat în Syria (CIL III 124: . . . *virtute caelebratus magna per orbem, haec illi nu(n)c requies fati, haec sedis aeterna*) ; sau 2° o înșirare de informații mai amănunțite asupra vieții răposatului, a împrejurărilor morții și a dorințelor lui postume, ca de pildă într-o inscripție

¹ G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I, 1950, nr. 15 și 61.

² Ca CIL, III, 7420 = 6125.

³ V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 611—612 și VII, p. 60—61 = SEG, II, 454; cf. *Dacia*, II, 1925, p. 211—213.

⁴ T. Sauciu-Săveanu, *Titus Vitrasius Pollio și orașul Callatis*, 1936 și *L'archéologie en Roumanie*, 1938, pl. XLVII 90.

⁵ G. Mihailov, *op. cit.*, I, nr. 56, 60. Despre cariera lui T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio: A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 72—75; R. Hanslik, *JÖAI*, XLI, 1954, Beibl. citat în *Fasti archaeologici*, X, 1957, p. 324.

⁶ V. Pârvan, *Histria*, IV, p. 151—2 (= p. 683—4).

din Siscia (CIL III 3989), unde după o atare expunere făcută de cel răposat, la persoana întâia, urmează urarea către cititor : « *et post haec omnia valele* ». În inscripția noastră « *haec sunt* » are mai de aproape înrudire cu acest al doilea caz. Se încheie pomenirea de pe piatra de mormint cu acest « am zis » oratoric, împrumutat probabil din viața de toate zilele, de la discuțiile în adunările publice de caracter practic ori religios : o influență a elocuției forense asupra stilului monumental.¹ Dacă la începutul comentariului său (prima « eventualitate »), Pârvan se apropie de sensul real al lui *haec sunt*, la sfârșit însă — dînd preferință celui de-al doilea caz, « influența elocuției forense » etc. — se îndepărtează mult de justa interpretare a expresiei cunoscute în numeroase epitafe antice din imperiul roman și explicate mai demult de erudiți în cadrul unei dezbateri ample ori în simple note la inscripții, de care se vede că Pârvan nu avea cunoștință la 1916 și care nu lipsesc nici după această dată.

Unică în epigrafia Mo si i inferior², formula *haec sunt* nu este însă izolată și lipsită de analogii deplin explicate și clare în restul lumii greco-romane, ca o expresie caracteristică mentalității și înțelepciunii populare a anticilor. Aproape identică lui *ave viator et vale, haec sunt* de la Istria este, în ordine inversată, *haec sunt. bene vive viator*³, « acestea sînt (asta el), să trăiești cu bine trecătorule », adică « asta e soarta (celui răposat) », — un concept de filozofie a vieții răspîndită în mulțimile populare din provincii, exprimată în variate forme și formule, unele mai analitice și amănunțite, altele concise și lapidare ; de ex. *dum vives homo vive, nam post mortem nihil est, omnia remanent et hoc est homo quod vides*⁴ ; *D(is) M(anibus) s(acrum), memoriae Clodi Processi, nullis annis navigando hanc sede(m) peli, hanc quoque domum aeterna(m) mihi vius pos(u)i et con(i)u(gi) et hoc est quod videlis*⁵ ; *de meis laboribus hoc mi solu(m)*⁶ ; ultima fiind o traducere din grecește ce apare în transcriere cu litere latine astfel *ec ton emon panton tulo emon*⁷ (« din toate bunurile mele numai cu asta — cu mormîntul — m-am ales ») ; o exprimare în termeni eleganți este cazul citat de Pârvan *haec illi nunc requies fati, haec sedes aeterna*⁸ ; mai simplu și concis este redat același concept în cuvîntul « tantum » de la finele unui epitaf italic⁹. Rostul gramatical și înțelesul acestor expresii de încheiere a pietrelor mormîntale a fost întrevăzut clar de unii editori (Hirschfeld, Huebner etc.), prin anii 80 ai veacului trecut : *haec est vitae humanae condicio* (« acesta este destinul vieții omului »), — o concluzie realistă asupra încheierii vieții, a neantului, care adesea alunecă pe povîrnișul pesimismului și a disperării în fața caracterului efemer al existenței umane, a vieții individului. Numeroase sînt epitafele latine cu formule și expresii poetice, unele în versuri de reală valoare artistică originală, în care se redă sentimentul tristeții și deznădejdiei omului în fața sorții și sfîrșitului său ireversibil, sentințe filozofice

¹ V. Pârvan, *Histria* IV, p. 152=684.

² La Scupi (Skoplje), Moesia superior, un exemplu în *Spomenik Akad. Belgrad*, 98, 1948, p. 214.

³ CIL, IX, 2272.

⁴ CIL, XI, 2547.

⁵ CIL, VIII, 5749 = 19146 = ILS, 8151.

⁶ CIL, VI, 7652.

⁷ CIL, VI, 11695 = 34046 ; IG, XIV, 1373 b.

⁸ CIL, III, 124.

⁹ CIL, IX, 371.

unele de nuanță epicureiană; ele pot fi citite în frumoasa antologie a poeziei epigrafice a lui Fr. Buecheler¹.

Precum s-a recunoscut mai demult, formule ca *haec sunt, tantum etc.*, ca și conținutul lor filozofic nu sînt decît reflexe ori transpuneri directe ale unei concepții grecești asupra vieții și morții, o concluzie filozofică frecventă în lumea elenistică: ταῦτα, întîlnit izolat uneori și în inscripțiile latine, de ex. «*L. Gratius Eutyches domum aeternam vius sibi curavit ne heredem rogaret. TAYTA*»², fiind destul de frecvent în epitafele grecești și bilingve greco-latine în provinciile apusene³. Cel dintîi care a relevat și interpretate corect termenul *taula* și unele din corespondențele latine pe epitafele antice a fost Ed. Loch⁴, arătînd că este o formă eliptică din expresii ca ταῦτα οὕτως ἔχει ὁ βίος ori ὁ βίος ταῦτα (ἔστιν), respectiv τὸ τέλος ἡμῶν τοῦ βίου ταῦτα «așa se întîmplă în viață», «acesta (mormîntul, moartea) este sfîrșitul sau destinul vieții». Riposta și interpretarea greșită, cu argumentări complicate dar neconvîngătoare, a lui W. Havers⁵, care ca și alți cîțiva erudiți a înțeles pe *taula* ca o formulă scurtă de «confirmarea autenticității textului de pe epitaf cu cel din... arhiva municipalității» etc., ceea ce s-a dovedit că nu are nici un temei; v. de ex. răspunsul lui E. Loch⁶, cu noi exemple și lămurirea definitivă a problemei lui «*taula* eliptic»; o nouă contribuție și punere la punct din partea lui L. Robert, cu bogată exemplificare din Asia Mică («la formule ταῦτα qui, souvent isolée, signifie «voilà»; exclamation désenchantée parfois développée sous la forme ταῦτα οὕτως ἔχει ou ταῦτα ὁ βίος») ⁷. Într-un frumos epitaf poetic de la Plovdiv (Filippopol, în centrul Traciei), mortul adresează trecătorului și aceste cuvinte: τί σοι πλέον, ὦ ξένη, εἶπω; ταῦτ' ἔστιν, παροδεῖτα, «ce să-ți mai spun, omule? Asta-i (viața)»⁸. La numeroasele cazuri pentru formula TAYTA pe epitafele grecești, citate de erudiții de mai sus, se poate adăuga exemplul cel mai apropiat topografic de Istria: inscripția funerară de la Abtat (în Dobrogea de sud, Bulgaria), al unui trac Zines fiul lui Zordesiosos⁹, la care E. Kalinka făcea remarca «es wird daher ταῦτα auf dem Grab als Endziel aller Menschen hinweisen».

Este explicarea firească, simplă, singura admisibilă, a unei formule cu semnificații profund umane ce nu are nimic «oratoric» și nici un element «de influență a elocuției forense asupra stilului monumental», cum preconiza V. Pârvan, ci exprimă simpla reflexie amară, deprimantă a omului în fața realităților unui destin implacabil ce-i depășește existența: «acesta este sfîrșitul,

¹ Franc. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica*, Leipzig, 1895; v. de ex.: nr. 64, 67, 83, 118, 169, 186, 187, 204, 244 etc.

² C I L, XII, 4127.

³ De ex.: C I L, II, 5171, III, 4075, VI, 9825, 21812, 13236 = I L S, 8105 = I G, XIV, 1479, C I L, VI, 874, I G, XIV, 2542 etc.

⁴ Ed. Loch, *Festschrift Ludwig Friedländer*, 1895, p. 289–295.

⁵ W. Havers, *Abruptes tanta und Verwandtes*, în *Indogermanische Forschungen*, XXXII, 1913, 150–158.

⁶ Ed. Loch, în *Indogerm. Forsch.*, XXXIII, 1913, 128–133.

⁷ Louis Robert, *Études anatoliennes*, Paris, 1937, p. 390; de asemenea în *Rev. Phil.*, 1944, p. 53–56, citat de același savant cu alte indicații bibliografice, precizări și exemplificări în excelenta sa cronică epigrafică din R É G, LXIII, 1950, p. 87–88.

⁸ *Godišnik-Plovdiv*, 1923, 205 = S E G, III, 542.

⁹ E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, 1906, nr. 306, citat și de G. Popa-Lis-seanu, *Celălți și orașe greco-romane...*, ed. II, București, 1921, p. 79.

HAEC SVNT, TAYTA », « atita este, TANTVM », — idee realistă generată de raționalismul elenic și de epicureism —, răspîdită (la fel ca multe concepte și forme de cultură și viață socială) din Grecia și de la Roma în toate regiunile și provinciile, la toate populațiile cele mai variate la care au pătruns elemente ale culturii antice : în Asia Mică și Syria, Egipt, Numidia, Spania, Gallia, Noricum, Pannonia, Moesia etc. ; dovadă și aceasta despre unitatea de civilizație și concepții asupra vieții în lumea clasică greco-romană ¹.

ИСТРИЙСКИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает следующие надписи:

1. Греческое посвящение Vitrasius Pollio, Pârvan, Histria, IV (1916), стр. 129 (661), мраморный алтарь, сильно поврежденный, с почти стертой надписью, врезанной в большую внутреннюю стену Истрии. Восстанавливается большая часть эпиграфического текста. Vitrasius Pollio был губернатором Нижней Мезии во время Antoninus Pius (около 157 г.).

2. Латинская эпитафия на территории города Истрия, Pârvan, ук. соч., стр. 152 (684); находящееся в ней выражение *h(a)ec sunt* толкуется как формула философского характера, равнозначная *tantum* (*haec est vitae humanae condicio*), отчаянное восклицание, соответствующее греческому ταῦτα ἢ ὁ βίος или ταῦτα ἢ ὁ βίος, латинский перевод которого распространен почти во всех провинциях Римской империи.

NOTES D'ÉPIGRAPHIE HISTRIENNE RÉSUMÉ

L'auteur traite des inscriptions suivantes :

1. *Dédicace grecque en l'honneur de Vitrasius Pollio*, grand autel de marbre, fortement endommagé, le texte presque totalement effacé, qui se trouve encasté dans le grand mur d'enceinte ; Pârvan, *Histria* IV (1916), p. 129 (661) ; on a réussi à en restituer le texte dans presque toute son étendue. Vitrasius Pollio a été gouverneur de la Mésie Inférieure sous le règne d'Antonin le Pieux (a. 157).

2. *Épitaphe latin* du territoire de Histria, Pârvan, *op. cit.*, p. 152 (684), dans lequel l'expression « *h(a)ec sunt* » est interprétée comme une formule philosophique, équivalente à « *tantum* » (*haec est vitae humanae condicio*), exclamation désenchantée qui correspond au grec TAYTA, ταῦτα ἢ βίος, dont elle est la traduction adaptée en latin et répandue dans presque toutes les provinces de l'empire romain.

¹ Despre concepțiile celor antici, asupra vieții și morții, vezi strălucita comunicare documentată, ținută la Academia Română, *Gînduri despre lume și viață la greco-romanii din Pontul stîng* (București, 1920, 35 p., = R I, VI, 1920, p. 15–49 = *Memoriale*, 1923, p. 11–48) de Vasile Pârvan, care a fost nu numai un eminent erudit și umanist, dar și un înțelept și profund psiholog, cunoscător al firii umane și realităților vieții, cum a dovedit-o în toată plinătatea măsurii sale în acest opuscul; cf. de asemenea considerațiile generale făcute de Angelo Brelich, *Az ókori latin szírfeliratok világnézeti háttere* [Concepțiile de viață în epitafele latine antice], *Pannonia könyvtár*, nr. 21, Pécs (Ungaria), 1936, 12 p. și *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'impero romano*, *Diss. Pann.*, I, nr. 7, Budapest, 1937, p. 54–65.

UN ELENIST BRAȘOVEAN LA ÎNCEPUTUL VEACULUI AL XVIII-lea

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

«Cum de s-a făcut cunoscut fiul valahului Ion din Brașov», sînt cuvintele prin care elenistul de mai tîrziu cu renume, Ștefan Bergler, împărtășea prietenului său Johann Seulen, surprinderea de a fi atras asupra-i atenția cu prilejul descifrării unui manuscris grecesc care ridicase serioase dificultăți¹.

Învățăatul brașovean făcea această mărturisire cu toată modestia și cu acea cuviință ce o va fi deprins în casa părintească din «Blumăna»², vechea suburbie a orașului Brașov, unde tatăl lui, brutarul Ion, căruia obișnuit i se spunea «valahul», se va fi străduit din greu să asigure traiul zilnic și învățătura pentru cei trei fii ai săi Ștefan, Laurențiu și Iacob, și pentru o fiică al cărei nume a rămas tăinuit de-a lungul timpului³. Părinții lui Ștefan Bergler erau oameni simpli, fără știință de carte, concluzie la care ne îndreptățește o scrisoare trimisă din Lipsca în 1701, lui Marcus Tartler din Brașov⁴.

Spre deosebire de frații lui mai mari, Ștefan și Laurențiu — acesta din urmă cioplitor în os — Iacob s-a căsătorit și a avut numeroși urmași, fapt consemnat în registrele «Casei Parohiale Evanghelice» din Brașov, pe baza cărora pot fi urmăriți descendenții lui pînă-n anul 1789⁵.

Ca dată pentru nașterea învățătului, socotim anul 1680 și aceasta în raport cu anul 1696, cînd Ștefan Bergler este promovat în cursul superior, așa cum sună mențiunea din matricola liceului «Honterus», din care se desprinde

¹ Vezi Seiwert I., în *Ungarisches Magazin*, Pressburg, 1782, vol. II, p. 270—271 și nota de la p. 509. Vezi și *Satellit des Siebenbürger Wochenblattes*, Kronstadt, 1847, nr. 11 din 8 februarie, p. 42—43.

² Vezi Seiwert I., *op. cit.*, p. 504.

³ Vezi Marinescu C. Maria, *Umanistul Ștefan Bergler. Viața și activitatea sa*, în *Rev. ist. rom.*, 1942—1943, p. 166—167.

⁴ Vezi Marinescu-Himu Maria, *O scrisoare necunoscută a umanistului Ștefan Bergler*, în *Rev. de filologie romanică și germanică*, 1958, nr. 1, p. 121—129.

⁵ Vezi Marinescu C. Maria, *op. cit.*, nota 6 de la p. 166.

și faptul că în cursul inferior silința lui la învățătură îi adusese titlul de « rex adolescentium »¹.

Dacă încă din anii copilăriei, Ștefan Bergler manifesta o purtare ciudată, izolându-se de cei de o vîrstă cu el, ce se stringeau la joacă pe caldarîmul de piatră afumată din fața statuii lui Honterus, sau la gîrla ce vine de sus din Tocile, șopotind pe sub perdele de sălcii și tei, tot de pe atunci atrăgea atenția profesorului Marcus Fronius prin interesul din ce în ce mai sporit pentru comoara de frumuseți a studiilor clasice. Acestea erau susținute la liceul « Honterus », de un program care prevedea lecturi bogate din Vergiliu, Ovidiu, Statius, Horatiu, Lucanus, Seneca, Iuvenal, Martial, Catul și Tibul; din istoricii Sallustius, T. Livius, Tacit, Tucidide, Polybiu și Plutarh². Programa includea și exerciții zilnice de dialectică și gramatică latină și greacă, stabilite prin articolul 9 din « Constitutio Scholae Coronensis », (dată de Honterus). Pentru aprofundarea limbii grecești, Bergler urma un curs particular, inițiat de profesorul Marcus Fronius, la Rîșnov, unde alături de alți cîțiva tineri, tîlmăcea din grecește și latinește³. În același scop întreținea legături de prietenie cu negustori greci, strînși în orașul Brașov, în jurul faimoasei « Companii », corp negustoresc privilegiat, creat încă de la finele veacului al XVI-lea și al cărui negoț se făcea cu marfă orientală, bumbac, țesături, mirodenii, ca și cu marfă indigenă.

După săvîrșirea studiilor la liceul « Honterus », Ștefan Bergler se îndreaptă spre universitatea din Lipsca, unde — așa cum reiese din matricolă — era înscris în semestrul de iarnă 1700—1701 « în rîndurile studenților polonezi », întrucît după un vechi regulament în vigoare, studenții din Transilvania și Ungaria, erau incluși în rubrica rezervată studenților polonezi⁴.

Ajuns în Germania, tînărul Bergler se orientează în atmosfera intelectuală a vremii, familiarizîndu-se cu îndeletnicirile învățaților germani și cu truda lor erudită.

Universitățile germane, în special cea de la Halle, erau străbătute de un curent înnoitor. Profesorul Christian Thomasius de la universitatea din Halle, pornise luptă dirză pentru introducerea limbii germane — vorbită numai de popor — în toate domeniile de activitate, inclusiv în învățămînt, pentru ca în felul acesta să favorizeze un contact mai strîns între clasele sociale germane⁵, ce-și duceau viața dezbinat, consecința a păcii din Westfalia, care consacrase înfrîngerea politicii de unificare a Germaniei sub autoritatea imperială.

Filozofia renunțase la explicațiile mistico-religioase, luînd ca bază datele rațiunii și experienței. Sistemele filozofice ale lui Democrit și Epicur se bucurau de loc de cinste în învățămîntul superior german, subminînd filozofia aristoteliciană⁶. Toate aceste înnoiri, tînărul învățat le aducea la cunoștința conce-

¹ Matricola liceului « Honterus » din Brașov, la p. 202 și *Programm des evangelischen Gymnasiums zu Kronstadt*, 1863—1864.

² Vezi *Diarium* al lui Michael Eckhard inserat în *Quellen der Stadt Brasso*, vol. 7, p. 618.

³ Gross Iulius, *Markus Fronius. Leben und Schriften*, Kronstadt, 1925, p. 32.

⁴ Trausch I., *Schriftsteller Lexicon oder biographisch-litterarische Denkblätter der Siebenbürgen Deutschen*, Kronstadt, 1868, vol. I, p. 110.

⁵ Marinescu-Himu Maria, *O scrisoare necunoscută a lui Ștefan Bergler*, în *Rev. de fil. romanică și germanică*, II, 1958, nr. 1, p. 125—126.

⁶ Vezi Marinescu-Himu Maria, *O scrisoare necunoscută a lui Ștefan Bergler*, în *Rev. de filologie romanică și germanică*, II, 1958, nr. 1, p. 123—124.

tăţenilor săi din Braşov, cu care păstrează legături neîncetate. Dar primele bucurii ale tânărului Bergler se umbresc ușor. Fiind lipsit de mijloace și în imposibilitate de a se dedica studiului său preferat, trece prin momente de cumpănă. Gîndul i se îndreaptă atunci, din ce în ce mai stăruitor, către tirgul copilăriei lui, către localnici, unii negustori aprigi de cereale, alții stăpîni de tîrle ori negustori de pește și care-și puteau deznoda băierile pungii pentru ajutorarea unuia dintre ai lor. Un apel stăruitor, trimis dregătorilor urbei, rămîne fără ecou. Împins de stringente nevoi materiale, se vede în situația de a-și oferi serviciile librarului editor Thomas Fritsch din Leipzig, în schimbul unei modeste întrețineri¹.

Burckhardt Mencke, profesorul de istorie și mai apoi «gubernatorul» universității din Lipsca, îi înlesnește colaborarea la *Acta Eruditorum* în perioada 1700—1705. Din îndemnul profesorului său, Bergler alcătuiește un «Catalogus Scriptorum in scholiis ad Sophoclem citatorum»² și un «Index in scholiis antiquis ad Aristophanem allegatorum»³, dar activitatea începută aci, se curmă brusc.

Îndrumat tot de Thomas Fritsch, Ștefan Bergler pornește la Amsterdam unde intră în slujba editorului Wettstein, care-l însărcinează cu editarea *Onomasicon*-ului lui Pollux, dicționarul redactat în sec. I e.n., a cărui influență, alături de a lui Moeris și a lui Caecilius din Kale Akté, avea să aibă un rol de seamă întru stăvilirea limbii «κλιση», frînînd astfel dezvoltarea unei limbi vii. Ediția aceasta a fost urmată în anul următor de ediția lui Homer (1707).

O etapă deopotrivă de fecundă în activitatea lui Bergler, trebuie considerată cea din anii 1713—1719, cînd, după obținerea titlului său academic⁴ la Lipsca, Bergler refuză să vie la Braşov cu toată insistența autorităților brașovene, care-i dădeau prilejul unei valorificări materiale a privilegiului de «magister artium», cîștigat după o laborioasă activitate. Bergler se îndreaptă spre Hamburg, unde ajunge colaboratorul editorului Fabricius, un neobosit cercetător, care a adunat un bogat material informativ privind clasicitatea și pe care l-a orînduit în 128 de opere, după catalogul întocmit de Reimarus; dintre aceste lucrări, *Bibliotheca Graeca* rămîne capitală ca importanță pentru vremea aceea⁵. După un răstimp se întoarce din nou la Thomas Fritsch, la Lipsca, pe care nu-l va mai părăsi decît pentru a răspunde invitației lui Nicolae Mavrocordat de a veni la curtea lui. Domnul dorea astfel să răsplătească după cuviință truda învățatului care-i tălmăcise în latinește lucrarea «Περὶ Καθηκόντων» în 1722⁶.

¹ Seiwert I., *op. cit.*, p. 506.

² Publicat în *Bibliotheca Graeca*, vol. 2, p. 230—233 cu mențiunea lui Fabricius: *Ad hunc indicem concinnandum usus sum opera eruditi Stephani Bergleri Transylvani.*

³ *Ibid.*, vol. I, p. 606 și 685.

⁴ Cercetările întreprinse de noi în legătură cu lucrarea lui de doctorat au rămas fără rezultat. Cert este că Bergler nu s-a folosit nicicînd de drepturile pe care i le conferea titlul de doctor, drepturi egale cu ale unui docent.

⁵ Ediția primă, realizată în colaborare cu Tib. Hemsterhuys, nu satisfacea însă pe genialul R. Bentley. Ea a fost însă călduros primită de cercurile filologice datorită îndreptărilor din text.

⁶ Prima ediție a apărut în București, la 1719, prin îngrijirea și îndreptarea prea învățatului Gheorghe din Trapezus, profesor la Școala domnească din București.

Munca desfășurată aci a îmbrățișat domenii variate. Fără să putem aprecia rezultatele obținute ca educator al fiilor domnului de un ins singular ca comportare, pe care-l plictisea meseria de profesor — dovadă că a refuzat catedra ce i se oferise la liceul « Honterus » — și care pare să fi fost deosebit de susceptibil, putem consemna în schimb, ca deosebit de fructuoasă activitatea lui de bibliotecar, al cărui ecou a răzbătut pînă departe. Prezența lui Bergler la curtea lui Mavrocordat — și poate și la școala domnească din București, alături de profesorii Marcu Porfiropoulos și Gheorghe din Trapezus — trebuie să fi avut influență neîndoioasă asupra activității tipografiilor din țară, care scoteau, în sec. al 18-lea, la lumină 500 de cărți, și asupra bibliotecilor școlii de la Sf. Sava și mai ales asupra bibliotecii alcătuită de Nicolae Mavrocordat și așezată în minăstirea Văcărești.

Ctitoria lui Nicolae Mavrocordat adăpostea într-o sală anume, cărți rare și manuscrise atît din țară, din vechile biblioteci ale Cantacuzinilor și Brîncovenilor, căzuți în disgrație, cît și din străinătate. Zelul lui Nicolae Mavrocordat pentru achiziționare de cărți rare — care au servit din păcate numai proprietarilor — ne este relevat în bogata corespondență a ambasadurilor franceze la Constantinopol, Villeneuve (1728—1740) și Desalleurs (1747—1754) publicată de V. Mihordea¹. Din aceste documente rezultă că pentru îmbogățirea bibliotecii domnului cercetase toate minăstirile Athosului², că numai în doi ani che!tuse douăzeci de mii de scuzi³ și că biblioteca regală din Paris făcea diligențe pentru a obține copii după manuscrisele lui Nicolae Mavrocordat și tipăriturile ieșite din teascurile tipografiilor noastre.

La curtea domnească, Ștefan Bergler izbuti să pună la cale o ediție completă a lucrării « Εὐχρηστικὴ ἀπόδειξις » a lui Eusebius din Cezareea, pe baza unui manuscris complet descoperit de el. Edițiile de pînă atunci începeau cu capitolul IV al operei. Bergler trimite proemiul și cele patru capitole spre publicare lui Fabricius, care le face să apară în lucrarea *Delectus argumentorum*⁴.

Inițiativei lui Ștefan Bergler îi datorăm și tipărirea Lexiconului aflat în manuscris, al lui Cyril. Mavrocordat fiind în posesia a două manuscrise, unul pe hîrtie iar celălalt pe pergament, cere și obține de la patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului, un al treilea manuscris. Astfel, ediția alcătuită de Bergler, pe baza a trei manuscrise, trebuie socotită ca prima ediție critică, realizată în țara noastră⁵. Din acest dicționar nu s-a tipărit decît o coală care

¹ V. V. Mihordea, *Biblioteca Domnească a Mavrocordaților*. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist. rev. III, tom. XXII, mem. 16. Buc. 1940.

² « A l'égard de la bibliothèque de mont Athos je ne crois pas que nous y faissions de grandes découvertes... D'ailleurs le Prince de Valachie a fouillé tous les coins et recoins de ce monastère; il est fort habile et de là on peut conclure avec une espèce de certitude que les ouvrages de quelque importance ne soient point échappés à ses recherches ». V. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 17—18.

³ Ce dernier (N. Mavrocordat) a rassemblé une bibliothèque qui peut aller de pair avec celle des plus grands princes; et depuis deux ans il a employé 20000 écus en achats des manuscrits turcs, arabes et persans. Mihordea, *op. cit.*, p. 43.

⁴ Titlul întreg este: *Delectus argumentorum et syllabus scriptorum qui veritatem religionis christianae adversus atheos, epicureos, idolatras judaeos et muhamedanos lucubrationibus suis asseruerunt. Praemissa sunt Eusebii Caesariensis praemium et capita priora Demonstrationis evangelicae. Graece et latine*, Hamburg, 1725.

⁵ Russo D., *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912, p. 75, nota 3.

a fost trimisă lui Hrisant Notara pentru aprecierea literii; era însoțită de o scrisoare în care domnul ținea să aducă la cunoștință patriarhului meritele deosebite ale lui Ștefan Bergler în pregătirea ediției lexiconului subliniind că « corector al cărții este acela care a tălmăcit în limba latină cartea noastră « Despre datorii », Ștefan Bergler, cunosător atît de priceput al limbii elinești, că un altul asemănător lui nu se mai află în nici o universitate a Europei »¹. După mărturii contemporane, demne de crezare, Bergler a rămas la curtea domnească și sub urmașul lui Nicolae Mavrocordat, Constantin Mavrocordat, care întreținea legături cu învățații apuseni și căruia abatele Pierre François Guillaume Guyot îi închina ediția lui virgiliană, iar *Mercure de France* îi publica legile promulgate². Pe la 1734 Ștefan Bergler era în viață, dar prezenta — zice Schmeizel — o miopie, recunoscînd anevoie și persoanele din imediata lui apropiere³. O tinctură de trandafiri, cu care-și îngrijea ochii, abia îi ajuta să-și poată așterne gîndurile pe hîrtie. Singurul izvor care ne vorbește de anii tîrzii ai umanistului este Seiwert; el ne informează că sfîrșitul lui a avut loc în timpul lui Constantin Mavrocordat. Seiwert, fără să poată preciza anul, pe baza datelor furnizate de frații lui Bergler și de pastorul Roth, ne dă și amănuntul că noul domn a făcut fostului său profesor o înmormîntare demnă, la care au fost de față cei doi frați ai lui Bergler — Laurențiu și Iacob — veniți la București, în nădejdea unei copioase moșteniri, după anii de osteneală ai umanistului la curtea domnului. Intenția lui Constantin Mavrocordat de a-i răsplăti cu trei sute de taleri, a fost zădărnicită prin mutarea lui în Moldova, moștenitorii mulțumindu-se cu modestul cîștig realizat din vînzarea hainelor și cailor lui Ștefan Bergler.

Opera lui, în parte amintită, constă din editarea lui Pollux (1706), Homer (1707), Alkifron (1715), Sextus Empiricus (1718), N. Mavrocordat « De officiis » (1722), Genesios (1733), Aristofan (1760), Herodian (1789), din colaborări la ediția lui Herodot (Gronovius 1715), la ediția lui Musaios (Kromayer 1721) și recenzii la *Acta Eruditorum*⁴.

Cum lesne se poate vedea, edițiile lui Herodian, Genesios și Aristofan și-au întîrziat apariția datorită în primul rînd faptului că supravegherea edițiilor se făcea anevoie, în lipsa învățatului, aflat la București. Manuscrisul lui Herodian, păstrat vreme îndelungată în biblioteca lui Burkhard Mencke a fost publicat de Th. Gulielmus Irmisch după ce fusese parțial publicat în 1761⁵. Manuscrisul lui Iosef Genesios, cuprinzînd « Τ. σοκρα βιβλία βασιλειῶν » (anii 813—886) rămas și el în posesia lui Burkhard Mencke a ajuns prin nu știm ce împrejurare în miinile librarului venețian Pasquale, care l-a editat în 1733, omițînd complet numele lui Bergler și l-a înserat în *Corpus Historiae Byzantinae* (vol. 23)⁶. Comentariul lui Bergler privește de aproape împrumuturile făcute

¹ Legrand E., *Epistolaire*, IV, p. 171—173.

² Engel I., *Geschichte der Moldau und Walachei*, în *Geschichte des Ungarischen Reiches und seinen Nebenländer*, Halle, Gebauer, vol. II, p. 16.

³ Martin Schmeizel, originar din Brașov, a fost profesor la universitățile din Jena și Halle. El ne-a dat o caracterizare a lui Ștefan Bergler în lucrarea rămasă în manuscris *Entwurf der vornehmsten Begebenheiten in Siebenbürgen zum Jahre 1726*. Ms. se află în biblioteca liceului « Honterus ».

⁴ Pentru recenzii la *Acta Eruditorum* vezi, Marinescu C. Maria, *op. cit.*, p. 203—207.

⁵ Vezi *op. cit.*, p. 200.

⁶ Vezi *op. cit.*, p. 196.

de Genesios din scriitorii bizantini Cedren, Teofan, Zonaras. Că autorul versiunii latine și al comentariului este Bergler, ne-o arată clar Burmannus (prefața la ediția lui Aristofan, p. 8), care a confruntat ediția venețiană cu manuscrisul original al lui Bergler, în posesia căruia intrase¹.

Activitatea de editor a lui Bergler asupra căreia am avut prilejul să stăruim cîndva mai pe larg, arată pe cercetător ca pe un abil cunoscător al limbii grecești, deopotrivă de înzestrat cu erudiție și prudență critică, ceea ce face ca edițiile lui să fie punct de plecare pentru cercetătorii ulteriori.

Cîteva mărturii contemporane ne ajută să înțelegem grija și pasiunea depusă de Bergler pentru a ne da ediții din cele mai îngrijite. Le Clerc în a sa « *Bibliothèque Choisie* » (p. 346—359), spunea următoarele referitor la ediția lui Homer « *Cei care au îngrijit această ediție a lui Homer, n-au cruțat nimic pentru a o face corectă. În afară de aceasta, corecturile au fost făcute cu mult mai multă grijă ca de obicei. Domnul Lederlinus, în momentul de față profesor la Strasburg și după el domnul Bergler transilvăneanul priceput în ale limbii grecești, și-au luat această sarcină și-n afară de aceasta au îndreptat o mulțime de greșeli din versiunea latină foarte neglijentă mai ales în *Odiseea* »².*

Ediția lui Alkifron din 1715, alcătuită pe baza ediției Aldina (1544), Genevensis (1606) și a manuscrisului A 318 din Biblioteca Imperială a Vienei, a fost elogios apreciată de editorul Wagner din 1789, care a integrat întreg comentariul berglerian și a admis în majoritatea cazurilor corecturile lui Bergler. Ecouri elogioase găsim pentru această ediție în *Acta Eruditorum* (1715, mai, p. 218—222) și în *Bibliothèque Ancienne et Moderne*, a lui Le Clerc (Vol. III, p. 378).

Ediția greco-latină a lucrării lui N. Mavrocordat « *Περὶ Καθηκόντων* » stîrnise și ea un viu interes în întreaga Europă, după cum se poate desprinde din informația lui Le Quien aflată în scrisoarea către Nicolae Mavrocordat din 13 noiembrie 1724, cît și din recenzia din *Acta Eruditorum* (1722, iulie, p. 33)³.

Emendațiile la dicționarul lui Moeris (*Μοίριδος Ἀτικιστοῦ λέξεις ἀτικῶν, κατὰ στοιχεῖον*) apărute în ediția din 1759, poartă deseori mențiuni ca « *sic bene correxerat Bergler* » sau « *Ingeniosissima est cl. Bergleri coniectura et reliquis praeferenda* ».

Toate aceste aprecieri indică un editor încercat de texte cu o cunoaștere puțin obișnuită a antichității, preocupat de a prezenta lectura autentică și de a da, la tot pasul, socoteală de atitudinea adoptată. Erudiția și perspicacitatea lui, precizia și abnegația de a ne da ediții cît mai îngrijite dovedesc un filolog clasic deosebit de înzestrat.

¹ *Nunc vero tandem illud idem Genesii opus ex Menckenianis cimeliis in recentatae apud Venetos Byzantinorum Scriptorum editionis volumina XXIII principem obtinet locum; ubi quae subiunguntur notae in Genesium a p. 65—86 sine ullius auctoris nomine editae, ut et tota versio latina eique abiectae notae breviores omnes auctorem habent Berglerum, ut ex ejus apographo mihi patuit.*

² *Bibliothèque Choisie*, 1707, vol. II, p. 346—359.

³ *... neque iam silentio praetermittendas pulavimus hanc alleram non typorum modo elegantia verum et viri cl. Stephani versione, quae nunc accessit, latine compta et ad prototypum accurate expressa apprime commendabilem.*

Această activitate a lui Bergler ar putea fi ulterior îmbogățită cu un comentariu la « Scrisorile » lui Aelian și cu date privitoare la edițiile operelor « Περὶ τροφῶν » a lui Simeon Sethus, « Φυσιγνωμικά » a lui Polemon și « Περὶ πηλῶν » a lui Melampus, ediții proiectate cu sprijinul negustorului tesaliot Andrei Condicas, de a cărui ospitalitate s-a bucurat învățatul în timpul șederii lui la Amsterdam și unde își desăvârșea cunoștințele lui de greacă nouă. Rezultatele cercetării ar aduce o lumină nouă asupra programului editorial neobișnuit de bogat al lui Bergler și asupra momentului cultural pe care-l reprezintă venirea învățatului în țara noastră, unde, cum am văzut, a prilejuit prima ediție critică, asupra schimbului de idei între Apus și Răsărit, asupra influenței exercitate de universitățile germane asupra tineretului studios din sud-estul Europei.

Din prezentarea vieții și activității lui Ștefan Bergler se desprinde faptul că ostentivitatea studiilor clasice la noi în țară trebuie să-l considere ca pe un demn înaintaș al lor și că opera lui furnizează un bogat material pentru cercetătorii cîmpului neexplorat încă al istoriei umanismului românesc, ale cărui începuturi s-ar putea socoti legate de « schola latina » din Cotnari, inițiată de Iacob Despot Heraclid sau poate și mai adînc în vreme.

БРАШОВСКИЙ ЭЛЛИНИСТ НАЧАЛА XVIII ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В истории румынского гуманизма видное место занимает брашовский эллинист Штефан Берглер, развернувший издательскую деятельность с 1700 по 1734 год в Лейпциге, Амстердаме, Гамбурге и затем в Валахии.

В 1722 г. Николай Маврокордат пригласил его в Валахию для того, чтобы щедро вознаградить за перевод на латинский язык работы князя Περί Κληρονομίων. В качестве библиотекаря княжеской библиотеки, воспитателя княжеских сыновей, а также в качестве издателя (Берглеру принадлежит первое у нас критическое издание) он сыграл важную культурную роль.

Ш. Берглер выпустил следующие греко-латинские издания: Pollux (Амстердам, 1706 г.), Homer (Амстердам, 1707 г.), Alcifron (Лейпциг, 1715 г.), Περί Κληρονομίων (Лейпциг, 1722 г.), Gnesios (Венеция, 1733 г.) и два посмертных издания Aristofan (Лейден, 1706 г.) и Herodian (1789—1805 гг.). Кроме того, он сотрудничал в изданиях *Sextus Empiricus* (Лейпциг, 1718 г.), *Herodot* (1715 г.), *Moeris (Lugduni Batavorum* 1759 г.) и *Musaios* (Магдебург, 1721 г.), а также и в журнале Acta Eruditorum в Лейпциге (1706—1716 гг.).

Исследование жизненного пути и деятельности Штефана Берглера проливает новый свет на влияние, оказанное немецкими университетами на студентов, приехавших учиться из юго-восточной Европы, и вообще на культурные связи между Западной и Восточной Европой в первой половине VIII века.

UN HELLÉNISTE DE BRAȘOV AU DÉBUT DU XVIIIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Dans l'histoire de l'humanisme roumain, l'helléniste de Brașov, Etienne Bergler, occupe une place importante. Il a déployé son activité d'éditeur à Leipzig, Amsterdam, Hambourg et finalement en Valachie de 1700 à 1734.

Invité en 1722 par le prince valaque Nicolas Mavrocordato, qui voulait ainsi récompenser généreusement l'effort de Bergler, qui avait traduit en latin son ouvrage « Περὶ Καθηκόντων », ce traducteur est devenu un important facteur culturel de son époque. Il est remarquable par les suggestions qu'il a données, par sa situation de bibliothécaire de la fameuse bibliothèque du prince régnant dont les fils lui furent confiés en qualité de précepteur. Mais il a surtout de grands mérites comme réalisateur, en Valachie, de la première édition critique qu'il a donnée au cours de sa carrière féconde d'éditeur de textes.

Les éditions suivantes de textes greco-latins sont dus à Bergler: *Pollux* (Amsterdam, 1706), *Homère* (Amsterdam, 1707), *Alcifron* (Leipzig, 1715), *Περὶ Καθηκόντων* (Leipzig, 1722), *Genesios* (Venezia, 1733) ainsi que deux éditions posthumes: *Aristophane* (Leyden, 1760) et *Hérodien* (1789–1805).

Il a collaboré aussi aux éditions de Sextus Empiricus (Leipzig, 1718), d'Hérodote (1715), de Moeris (Lugduni Batavorum, 1759), de Musaios (Magdebourg, 1721) et à la revue *Acta Eruditorum* de Leipzig, de 1706 à 1716.

La connaissance de la vie et de l'activité d'Etienne Bergler jette une lumière nouvelle sur l'influence exercée par les universités allemandes sur les jeunes étudiants qui étaient venus en Allemagne du sud-est européen pour continuer leurs études et, en général, sur les relations culturelles entre l'orient et l'occident de l'Europe, au cours de la première moitié du XVIIIe siècle.

AUSONIUS ȘI EMINESCU

DE

TRAIAN COSTA

Basmele și poezia populară românească au constituit unul din principalele izvoare de inspirație ale lui Eminescu. Orientarea spre popor și spre creațiile lui artistice rămâne linia dominantă în întreaga activitate politică și literară a lui. Unind însă dragostea pentru literatura națională cu o cultură multilaterală, el reprezintă o valoare care depășește granițele unei țări. Luceafărul nu luminează o singură cimpie și un singur codru, ci și mările și oceanele. Eminescu nu e numai cel mai mare poet român, ci și una din culmile poeziei universale.

În cultura lui Eminescu un loc important îl ocupă literaturile clasice, în special cea latină. Acest lucru îl dovedesc atât numeroasele cercetări de amănunt¹, cât și cea închinată în ansamblu culturii lui². Poetul antic preferat de Eminescu a fost incontestabil Horațiu, din care a tradus și a cărui versi-ficație a studiat-o cu o râvnă deosebită: *Oda în metru antic* e un rod al acestei râvne. El cunoștea însă și operele altor poeți latini, mai ales din epoca lui August. Dar, după cum voi arăta, nu i-a rămas necunoscut nici un poet din secolul al IV-lea, cum a fost Ausonius.

Acum aproape treizeci de ani, în buletinul *Mihai Eminescu*³, N. Laslo (= Lascu) a publicat câteva note sub titlul *Din Eminescu inedit. Traduceri din clasici*. Pentru că e înția mențione a textului care mă interesează, reproduc în întregime pasajul:

« În foaia 165 a manuscrisului Nr.2258 (2) este tradusă o epigramă grecească, după o versiune latină, care visează judecata lui Paris:

Pallas în Lacedemona văzu pe Venera armată

Aide acum să luptăm, judece Paride-acum,

¹ Dintre care cele mai multe sînt enumerate de Perpessicius în ediția sa (vol. III, 1944, p. 113; vezi și vol. V, 1958, p. 424).

² G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. II, 1935, p. 5—129 (în special p. 26—40); capitolul a fost reluat și îmbogățit în studiul *Cultura lui Eminescu*, în *Studii și cercetări de istorie literară și folclor*, V (1956), 1—2, p. 243—377 (p. 260—272 privesc literatura latină).

³ Anul 2 (1931), nr. 6, p. 88—91.

Venera însă răspune: — Armată mă-nfrunți temerară,
Eu pe cînd te-am învins, știi cumcă goală eram.

Menționez că aceste două distihuri împreună cu cel publicat în ediția Cuza a poeziilor lui Eminescu:

Pînă vei fi fericit număra-vei amici o mulțime,
Cum se vor întuneca vremile singur rămîi

sînt cele dintîi distihuri elegiace cunoscute în literatura noastră».

Cu minime deosebiri ¹, textul a fost republicat de Perpessicius în *Poezii postume* ² și de G. Călinescu în studiul citat ³. În notele din vol. V (p. 592), Perpessicius adaugă următoarele:

„În fața textului *Pallas in Lacedemon*. . . Eminescu a notat și textul latin, în redacția:

Armatam vidit Venerem Lacedemone Pallas
Nunc pugnamus ait, iudice vel Paride;
Cui Venus: Armatam, tu me temeraria temnis
Quae, quo te vici, tempore nuda fui.

Este unul din motivele (*Judicium Paridis*) cele mai des reluate în antologiile latine, de către nenumărați autori (Morus, Ausonius etc.) și-n felurite variațiuni.

În *Poetae latini minores*, ed. Aemilius Baehrens, Lipsiae, 1879-1883, vol. V, 99, aflăm:

VIII. IN VENEREM ARMATAM

Armatam Pallas Venerem Lacedaemone visens
«Vis nunc iudicium sic ineamus» ait.
Cui Venus arridens «quid, me, galeata, lacessis?
Vincere quae possum nuda, quid arma gerens?»⁴

De aici trebuie să reținem referirea la Ausonius. Bănuiesc că ea provine din Baehrens, care în nota textului citat spune: «VIII = Aus. epigr. 43; cf. Anthol. gr. XVI 174». Dar epigrama din Baehrens nu e a lui Ausonius. Rudolf Peiper ⁴ arată că ea, împreună cu alte șaptesprezece epigrame, a fost tipărită abia într-a patra ediție a scrierilor lui Ausonius (de Hieronymus Auantius, Venetiis, 1496); aceste epigrame, ca și altele care au sporit edițiile ulterioare, nu sînt autentice, ci confecționate, poate după originalele grecești, de învățații italieni din secolul al XV-lea ⁵.

La urma urmei, e aproape indiferent dacă epigrama lui Baehrens, citată de Perpessicius, este sau nu este a lui Ausonius, cită vreme textul pe care Eminescu însuși a avut grija să-l transcrie alături de traducerea sa e atît de

¹ În afară de punctuație și ortografie, singurele diferențe sînt: *Lacedemon* și *Venerem* (cf. vol. V, p. 8).

² Vol. IV, 1952, p. 597; apoi în ediția bibliofilă din 1958, p. 598.

³ *SCILF*, p. 272, nr. 2, unde se dă pentru prima oară și textul latin al lui Eminescu.

⁴ *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis Opuscula recensuit Rudolphus Peiper*, Lipsiae, Teubner, 1886, p. LXXXV.

⁵ Peiper, *l. cit.*: *praeter unum* (= Schenkl) *nemo fuit omnium qui Ausonio operam nauarunt, cui non probauerim ab Ausonio prorsus alienos hos felus esse*; cf. și p. 419.

deosebit. Dar *acest* text e într-adevăr al lui Ausonius și el poate fi găsit în ediția lui Peiper (p. 336):

Armatam udit Venerem Lacedaemone Pallas.

«Nunc certemus, ait, iudice uel Paride».

Cui Venus: «Armatam tu me, temeraria, temnis,

Quae, quo te uici tempore, nuda fui? »

În afară de ortografie și de punctuație, textul copiat de Eminescu prezintă o singură diferență: *pugnamus*¹ în loc de *certemus* din versul 2.

Nu voi vorbi despre exactitatea traducerii (cu o ușoară abatere în ultimul vers), dar socot că merită să fie subliniat chipul și fericit și ingenios în care au fost redată cuvintele *iudice vel Paride* prin *judice Paride-acum*. Aici, *judice* romînesc nu poate fi substantiv², ci verb³.

E indiscutabil deci că epigrama copiată și tradusă de Eminescu e cea indicată aici, nu cea din Baehrens. Rămîne însă o problemă: Eminescu l-a citit pe Ausonius *direct*, sau a aflat epigrama în vreo culegere sau în vreo revistă, fără numele latin? Părerea mea este că Eminescu a răsfoit și scrierile lui Ausonius⁴. În felul acesta, hotărîile cunoștințelor lui Eminescu în domeniul literaturii latine sînt mult lărgite.

АВСОНИЙ И ЭМИНЕСКУ

РЕЗЮМЕ

В рукописи 2258, находящейся в Библиотеке Академии РНР, на стр. 165 имеется латинская эпиграмма с румынским переводом Эминеску. Perpressicius, издатель сочинений великого поэта, ссылается к латинскому тексту Baehrens, *Poetae Latini minores*, том 5, стр. 99, VIII. Эпиграмма Baehrens, намного отличающаяся от текста рукописи Эминеску, ошибочно приписывается Авсонию (она принадлежит какому то гуманисту XV века). Но латинский текст, который приводит Эминеску, действительно взят из Авсония (за исключением лишь одного слова); он находится в издании Peiper, на стр. 336, LXIII. Следовательно, можно сделать вывод, что Эминеску знал, возможно, не прямым путем, некоторые работы Авсония.

¹ Oare nu e *pugnemus* în manuscrisul lui Eminescu, așa cum rezultă din traducere? Peiper nu are nici o variantă la bucată aceasta.

² Deși *Dicționarul Academiei* citează forma *judice* (substantiv) din traducerea *Eneidei* de Coșbuc.

³ În sonetul *Iambul* (ed. Perpressicius, vol. IV, p. 356), Eminescu rimează *judice* cu *judic*; s-ar putea ca în manuscrisul acestui sonet să fie *judic*; lipsa punctului de pe *i* nu e un lucru neobișnuit în grafia de atelier a poetului.

⁴ Vorbind despre Ovidiu, G. Călinescu scrie (*SCILF*, p. 270): *Noi credem totuși că și pe acesta îl răsfoise din obiceiul pe care îl avea de a lua în șir autorii clasici ai unei literaturi.*

AUSONE ET EMINESCO

RÉSUMÉ

Le manuscrit n° 2258 appartenant aux fonds de la Bibliothèque de l'Académie de la R.P.R. contient à la feuille 165 un épigramme latin accompagné de la version roumaine due à Eminesco. Perpessicius, l'éditeur des *œuvres* du grand poète roumain, renvoie pour le texte latin à Baehrens, *Poetae latini minores*, t. V, p. 99, n° VIII. L'épigramme de l'édition de Baehrens, toute différente du texte manuscrit d'Eminesco, a été fautiveusement attribuée à Ausone. En réalité, elle doit appartenir à quelque humaniste du XVe siècle.

Le texte latin d'Eminesco a été en effet emprunté à Ausone : à l'exception d'un seul mot, il figure dans l'édition de Peiper, p. 336, n° LXIII. On peut donc en conclure que Eminesco a connu, peut-être indirectement, certains opuscles d'Ausone.

PINDARI CARMINA

Însemnări pe marginea unor ediții

DE

M. NASTA

Din vremea umaniștilor pînă astăzi s-au depus eforturi considerabile pentru stabilirea și interpretarea corectă a textului pindaric. La Roma, în ianuarie 1513 apărea ediția princeps a lui Pindar; un volum compozit care înmănunchează *Epinicile* lui Pindar, *Imnii* lui Calimah și alte scrieri mai puțin importante. Prima ediție serioasă, dovedind strădania tipografului erudit pentru înțelegerea textului, reprezintă o dată memorabilă în istoria umanismului european: este cea dintîi carte imprimată în întregime cu caractere grecești la Roma¹. Lucrarea apărută la 13 august 1515 a fost executată de Zacharias Calliergus din inițiativa lui Cornelio Benigno, care suportă cheltuiala tiparului. După acest început, alte două ediții în secolul XVI (Ceporinus, Viena, 1526; Morel, Paris, 1558) și monumentală operă editorială datorată lui Erasmus Schmidt în secolul XVII (Wittenberg, 1616) dovedesc cu prisosință persistența unor preocupări de exegeză pindarică în centrele umanistice din Occident. Cînd trecem în revistă activitatea editorială a învățaților care au difuzat opera lui Pindar pe calea tiparului nu trebuie să uităm însă că partea cea mai importantă a lucrărilor de stabilire a textului și colecționare a poemelor revine celebrilor bibliotecari din Alexandria și, mai tîrziu, după un hiat de cîteva secole, erudiților de la Bizanț. Din secolul al XVI-lea pînă astăzi, editorii europeni se străduiesc să regăsească în noianul tradiției manuscrise vestigiile intervenției lor, coordonatele unei activități care a însuflețit și a dirijat munca migăloasă a copiștilor. Chiar după ce a fost inventat tiparul se menține, în regiunile unde supraviețuiește cultura bizantină, o tradiție vie de interpretare orală a textului pindaric, pentru scopuri educative, didactice. Reținem un fenomen semnificativ: Sebastos Kyminitis, învățat bizantin din secolul XVII, tîlmăcește învățaților săi de la București opere clasice printre care figurează și *Epinicile* lui Pindar². Un manuscris cu poeme pindarice, însoțite

¹ Pentru toate aceste informații, vezi: Irigoien-Guichandut, *Histoire du texte de Pindare*, Paris, 1952, p. 399 și urm.

² Irigoien, *op. cit.*, p. 425 și Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romnilor*, t. XIII, București, 1909, p. 12—27; informații suplimentare în N. Bees, *Αρχείου Πόντου*, t. XIII, 1948, p. 211—214. Un alt manuscris pindaric important *Constantinopolitanus Sancti Sepulcri 322* a fost scris la București între 15 iulie și 12 septembrie 1690 (cf. Hurmuzaki, *loc. cit.*).

de parafraza lui Sebastos, scolii și glose se găsește la biblioteca Academiei R.P.R. (secția manuscrise, nr. 546 — cota 225); mărturie a locului pe care-l ocupa în școlile orientale studiul poeziei pindarice. Aceste rezultate ale strădaniei editoriale și ermeneutice ne interesează astăzi mai mult din punct de vedere istoric: pentru a constata în ce fel a fost redescoperit treptat un autor ignorat de intelectualitatea europeană.

Abia de prin secolul al XVIII-lea — interpretarea textului pindaric intră în faza unor studii sistematice, de care țin seamă toate edițiile noastre științifice. Trei savanți, deschizători de drumuri: Christfân Gottlieb Heyne, August Boeckh și Tycho Mommsen au delimitat pentru prima oară în edițiile lor adevăratele probleme ale ermeneuticii pindarice. Cel dintâi aplică în critica de text principii sobre, pune bazele unui comentariu multilateral menit să acorde poeziei pindarice prestigiu suveran de care se bucura în antichitate. Boeckh va încerca să restabilească înfățișarea originală a perioadelor ritmice, revizuiind colometria bizantină. De la el am păstrat repartitia textului pe versuri (numerotate pe marginea stîngă a paginii; cifrele din dreapta reprezentînd numărul de « kola » sau membre după ediția Heyne¹). În sfîrșit, Tycho Mommsen ne dă prima colaționare a manuscriselor urmărind filiația lor pînă la codicele folosite de copiiști pentru multiplicarea celor două variante fundamentale: recenziunea a m b r o z i a n ă (codex cu același nume C 22 păstrat la Bibliotheca Ambrosiana din Milano; datează din secolul XIII) și recenziunea vaticană (reprezentată în forma ei cea mai arhaică de *Vaticanus Graecus* 1312 din secolul XII)². După ce a fost deștelenit terenul criticii de text pe baza acestor lucrări, editorii s-au mărginit să amelioreze lecțiunile celor trei predecesori sau, la diferite intervale de timp, să elaboreze comentarii referitoare la chestiuni de gramatică și metrică, note istorice și arheologice etc. Dissen și Schneidewin continuă opera lui Boeckh, Theodor Bergk (Leipzig, 1886), Moritz Schmidt (Jena, 1869) și Wilhelm Christ (Leipzig, 1869 și 1896) aduc unele contribuții originale reflectînd mai ales progresul cercetărilor de istorie literară și metrică³.

¹ Prima ediție a lui Heyne a apărut la Göttingen în 1773 în 2 volume; ed. a III-a, Leipzig, 1817, în 3 volume. *Fragmenta* se găsesc în vol. al III-lea întregite cu *Dissertationes pindaricae* ale lui Gottfried Hermann (conținînd prima teorie coerentă despre ritmica odelor — *De mensura rythmica* și *De metris Pindari* —, o dare de seamă a particularităților dialectale — *De dialecto Pindari* și neprețuitele *Notae ad Pindarum*). Partea a 2-a din acest volum cuprinde indici întocmiți de Raphael Fiorillo, bibliotecar. Indicele cuvintelor și al locuțiunilor nu a fost înlocuit pînă astăzi, dovedindu-se mai selectiv și mai practic decît lexiconul pindaric al lui Rumpel. Iată indicația completă pentru Boeckh, ediția însoțită de un comentariu amplu: *Pindari opera quae supersunt*. . . recensuit Aug. Boeckh, Lipsiae, apud J.A.G. Wengel, 1811 — 1821 (2 tomuri în 3 volume).

² Cf. *Pindari carmina ad fidem optimorum codicum recensuit, integram scripturae diversitatem subiecit, annotationem criticam addidit Car. Joh. Tycho Mommsen, Berolini apud Weidmannos 1864*. Ediția *minor* apare la același editor în 1866. La fel de importante sînt edițiile lui Mommsen din scolii (*Scholiae Germani in Pindari Olympia*, Kiel, 1861; *Sch. Thomanno-Tricliniana in Pindari Pythia*, Frankfurt am Main, 1867; *Sch. recentiora in Pindari Nemea et Isthmia*, ibidem, 1865).

³ Ediția *Dissen* a apărut la Erfurth în 1830, cu un comentariu. Schneidewin publică ediția sa la Gotha în 1843, apoi la Leipzig în 1862 (2 volume cu note critice; editorii vor abandona treptat comentariul istorico-literar și de metrică în favoarea criticii de text). Bergk completează cu poemele lui Pindar ediția sa magistrală *Lyrici graeci* (Pindar apare în vol. I la Leipzig, Teubner, ed. I 1842; a II-a 1853; a III-a 1866; a IV-a 1878). Ediția Christ, la aceeași editură, se deosebește prin tratarea problemelor de metrică în spiritul doctrinei lui Hermann și a lui Rudolph Westphal, teorii dezvoltate mai departe de Christ în metrica sa. Am indicat pentru lucrarea sa datele de 1869, prima ediție și 1896, ultima, cu comentariu bogat; între timp *editio minor* din 1869 a cunoscut numeroase reeditări.

Dar, după Tycho Mommsen, cea mai strălucită carieră în studiile pindarice a făcut-o Otto Schroeder, savant multilateral și cutezător, care a pășit pe urmele predecesorului său hotărît să găsească arhetipurile variantelor existente și vestigiile principalelor alterări pe care le-a suferit textul original, corectat arbitrar în manuscrisele noastre. Roadele cercetărilor sale de o viață întreagă au fost date la iveală într-o serie de ediții apărute la editura Teubner pînă în pragul celui de-al doilea război mondial. *Editio maior* apare prima dată în 1900, ca o refacere a tomului I din *Lyrici Graeci* a lui Th. Bergk (ediția a 5-a), apoi în 1923 (ediția a 6-a). *Editio minor* din 1908 reeditată succesiv în 1913 și 1930 va fi reprodusă fotomecanic în 1940. Din 1923, dată a ultimei ediții savante, Schroeder nu a mai adus transformări notabile operei sale. El publicase, laolaltă cu textul odelor, cea mai completă colecție de fragmente provenite din citatele autorilor antici și o seamă de fragmente papirologice descifrate pînă în 1930. Totodată teoriile sale metrice deschiseseră perspectivele unui studiu nuanțat al unităților ritmice care dau aspectul lor caracteristic diferitelor tipuri de versificație întrebuintate în poemele pindarice.

La o vîrstă înaintată, savantul încredințează lui Bruno Snell misiunea de a reface ediția «*maior*». Proiectul schițat prin 1934, cităva vreme înaintea morții sale, va cere o perioadă destul de îndelungată pentru a fi realizat¹. Lucrarea trebuia completată cu mărturiile din autorii antici care se referă la versurile lui Pindar și ținută la curent cu ultimele descoperiri papirologice. Abia în 1943 ediția Snell a fost încredințată tiparului. Atunci survine incendiul casei Teubner, care a distrus toate exemplarele înainte de a fi puse în comerț. În 1950, după reorganizarea editurii sub auspiciile Academiei de Științe din Republica Democrată Germană, apare volumul cules din matricele ediției pregătite în 1943. *Pindari Carmina cum fragmentis* — ed. I Snell — epuizat foarte repede cunoaște o retipărire anastatică în 1953.

Ediția a II-a este considerată cea din 1955. În sfîrșit, peste patru ani, apare ediția a III-a (1959 — Pars prior — *Epinicia*; apariția părții a 2-a — *Fragmenta* — din aceeași ediție este amnată pentru a include specimene papirologice noi, după ce le va fi publicat Lobel în *Papyri Oxyrhynchenses*². Ca fenomen editorial, această succesiune de volume la intervale destul de scurte contrastează cu situația din perioada 1923 — 1943 cînd, pe plan internațional, nu se putea semnala nici o reeditare de anvergura edițiilor savante ale lui Otto Schroeder (chiar acesta din urmă pentru a ține la curent fragmentele cu ultimele descoperiri din papiri amplifică ediția minor din 1930 fără să mai poată revizui întreaga sa operă).

¹ Cf. prefața la Snell ed. I: «*ante haec tria lustra cum Otto Schroeder senex editionem Pindari minore mihi denuo instaurandam traderet, paucissima mihi in textu epinorum post editorem linguae atque artis poetae Thebani tam peritum mulanda esse non ignorabam*». Otto Schroeder s-a născut la Halenbeck în 1851. A fost profesor gimnazial, apoi director la un gimnaziu din Berlin — Charlottenburg. Deși nu a făcut carieră universitară, s-a bucurat de celebritate în urma cercetărilor sale de versificație greacă și ca editor al lui Pindar. Schroeder a căutat să identifice trăsăturile comune versificației lirice din folclorul unor popoare indoeuropene; în ultimă instanță comparația trebuia să legitimeze teoria lui Wilamowitz despre factura iambo-trohaică sau populară, coriambică, a metrelor logaedice din poezia monodică greacă (prototipul așa numitelor «*Singverse*»). Concluziile numeroaselor sale studii în această direcție au fost publicate în *Nomenclator metricus*, Heidelberg, 1929 și în *Grundriß der griechischen Versgeschichte*. Aplicarea lor la analiza metrelor pindarice constituie, probabil, partea cea mai contestabilă a operei sale (ca și majoritatea raporturilor stabilite între «*Singverse*» și monodia greacă). Totuși, comentariile schroederiene sînt atît de ingenioase încît merită să le avem în vedere chiar dacă ar fi să combatem doctrina care stă la baza lor. Bruno Snell apreciază că opera editorială a lui Schroeder trebuia ameliorată din trei puncte de vedere: *in papyris diligentius pervestigandis, in metris opinione minus praeiudicata explicandis, in apparatu critico secundum rationes severiores instaurando*.

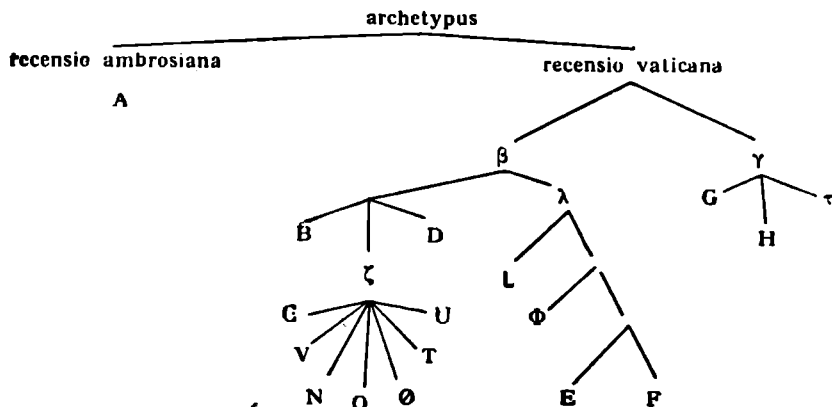
² Cf. Snell, prefața la ediția a III-a.

Volumele apărute în preajma primului război mondial beneficiază de recolta bogată a ediției schroederiene. Amintim un *Pindar* îngrijit de Sir John Sandys în Loeb Classical Library (Londra, 1915, 1919²; text adnotat însoțit de o traducere engleză care, din multe puncte de vedere, datorită adaptării inteligente, îndeplinește oficiile unui comentariu). Se remarcă, de asemeni, prin aparatul critic simplificat, traducerea fluidă și notele instructive, ediția Aimé Puech (colecția Guillaume Budé, Paris, 1921—1923); revăzută în 1949—1952, rămâne singura lucrare modernă care a pus la îndemna cititorului un comentariu literar, istoric și filologic absolut necesar pentru a face mai accesibilă frumusețea textului pindaric.

După 1945, înviorarea activității editoriale are loc sub semnul unei revizuirii integrale a tradiției manuscrise și papirologice, profitând de pe urma celor mai moderne mijloace de investigație. Rezultatele cercetărilor întreprinse de filologul polonez Alexandr Turyn pentru a stabili raporturile dintre codexuri au servit la întocmirea ediției savante apărute sub egida Academiei Polone de Științe: *Pindari carmina cum fragmentis*, Cracoviae, 1948. Lucrarea va fi retipărită fără transformări la Oxford în 1952 și reeditată tot acolo în același an (ed. a II-a). Textul este precedat de *Prolegomena* tratând despre filiația și valoarea manuscriselor, cu o descriere sumară a celor mai reprezentative codice. Urmează odele, *Epinicia*, așezate în ordinea lor tradițională. Ca în ediția Schroeder, resturile poemului care s-au găsit în codex Laurentianus după *Istmica* a VIII-a figurează printre fragmente (fr. 1). În cadrul acestei secțiuni, fragmentele au fost clasate pe genuri cum se procedează de obicei. Numerotarea este diferită față de ediția Teubner, deoarece au sporit măturile care citează sau fac aluzie la versurile autentice (fragmentele ἐξ ἀδῆλων εἰδῶν sînt numerotate la Turyn 145—331, la Schroeder 140—328). Primesc numere speciale piesele inserate de Schroeder în *Appendix* (cifra de acolo arăta de obicei cum se completează reciproc diferite fragmente. Cf. ediția maior din 1923 p. 528 și urm., numerele 52 a, 52 b, 52 c sau la p. 535 un fragment fără număr). Ca model de reconstituire a textului mutilat se impun atenției noastre o serie de specimene cu propuneri de întregire verosimile. Am reținut, printre altele, completarea fr. 222 (papyrus Oxyrhynchius 408; păstrat actualmente la universitatea Yale). Viersul flautului și armonia unor melodii sonore fascinează simțurile poetului la fel cum au stîrnit delfinul pe o mare liniștită.

Adesea, dacă am întrezărit prin urzeala destrămată a fragmentelor similitudini cu pasaje din textul odelor păstrate integral, ne completăm cunoștințele despre anumite locuri comune ale poeziei pindarice. Turyn strecoară asemenea indicații printre numeroasele trimiteri sau citate din ceilalți autori antici (*testimonia*). Lipsește însă un repertoriu al cuvintelor-cheie, o înlesnire ca să recunoaștem motive stilistice, termenii unor personificări, epitete caracteristice etc. În afară de un tabel cu numerotarea fragmentelor comparată cu cifrele din ediția Schroeder, volumul nu cuprinde nici un fel de *indici*. În schimb pentru fiecare odă sau fragment, deasupra aparatului critic, la jumătatea paginii, găsim trimiterile la *testimonia*; Turyn ne oferă o documentație completă care nu exista la predecesorii săi. Dacă vrem să ne lămurim, de exemplu, asupra interpretării pe care o dădeau anticii expresiei ἄριστον μὲν ὕδωρ (*Ol.*, I, 1; *Ol.*, III, 44) și simbolurilor apă-foc din poezia pindarică, avem la dispoziție o gamă impresionantă de trimiteri la izvoarele antice (Plutarh, Lucian, Marius Sacerdos, Clement din Alexandria, Aristotel, Platon, Temistius, scoliile homerice și hesiodice etc.). Aparatul critic excelează de asemeni prin concizune și prin alegerea judicioasă a variantelor celor mai reprezentative din tradiția manuscrisă. Lecțiunile propuse de editorii moderni sînt citate destul de rar. În general, textul stabilit reprezintă media lecțiunilor din cele mai bune manuscrise. Intervențiile editorului se mărginesc să elimine anumite forme insolite (vom reveni mai departe asupra unor particularități din textul lui Turyn). Deasupra notelor critice se găsește un grup de sigle care ne

arată ce manuscrise ne-au conservat oda întreagă sau versuri din poemul respectiv. Savantul polonez a reușit să meargă mai departe decât predecesorii săi Tycho Mommsen și Otto Schroeder, identificând precis pasajele care dovedesc existența unui arhetip comun pentru cele două recenzii *ambrosiana* (codex izolat) și *vaticana* (codex cu o descendență bogată) și arătând că o serie de caracteristici ale recenzii vaticane pot fi atribuite unor codice bizantine pierdute astăzi. Aceste trepte intermediare sînt considerate un fel de numitori comuni pentru diferitele familii de manuscrise din așa-numita *recenziune vaticană*¹. O schemă sumară din *Prolegomena* (p. VI) ne înfățișează concret « arborele genealogic » al manuscriselor.

Literele grecești desemnează codicele care s-au pierdut astăzi dar pot fi reconstituite pe baza trăsăturilor comune pentru manuscrisele din aceeași familie. Irigoien-Guichandut² a precizat unele filiații indicate cam vag la Turyn. A = *codex ambrosianus C 22* (vezi mai sus p. 378); β notează o familie de manuscrise denumită *Vaticano-laurențiană*, reprezentată în ediția Turyn prin manuscrisele BDL și EF; în cadrul acestei familii λ notează prototipul unei recenzii prescurtate cu lacune și mutilări; γ = *recensio gottingensis* reprezentată prin manuscrisele G și H (primul se păstrează la Gottingen) și printr-un codex a cărui existență se deduce din mărturia altor manuscrise³. B = *codex vaticanus graecus 1312* iar D = *laurentianus 32*, manuscrise care ne-au păstrat textul cel mai complet al odelor. ζ reprezintă « numitorul comun » al unor manuscrise care derivă dintr-o ediție deteriorată a lui Maxim Planudes.

Cunoscând descendența arhetipului pindaric ne dăm seama câtă autenticitate trebuie să acordăm unei lecțiuni în comparație cu cealaltă. Pe de altă parte, ritmurile — dicțiunea lirică a poemelor — reprezintă un auxiliar tot atât de prețios pentru înțelegerea și stabilirea textului⁴. Înaintea fiecărui poem, editorul ne propune schema versurilor din prima triadă

¹ Irigoien-Guichandut, *op. cit.*, le numește *prototipuri*, derivate direct din *arhetipul* alexandrin, copiate și difuzate la începutul evului-mediu (vezi cap. XII intitulat *Le XI-e et le XII-e siècles*).

² Cf. *op. cit.* capitolul citat și următoarele.

³ Cf. *op. cit.*, p. 165: *Un descendant du Thessalonicensis: le manuscrit τ* (o înrudire obscură din tabloul lui Turyn clarificată de Irigoien).

⁴ Dacă același membru din două triade diferite nu prezintă aceeași înălțime de cantități, trebuie verificat textul pentru a detecta unele greșeli sau, în cadrul particularităților pindarice, se caută « libertăți » similare din schema celorlalte poeme. Două contribuții recente: A.M. Dale, *The metrical units of Greek lyric verse*, Cambridge, 1948 și H. Hoehl, *Responsions-freiheiten bei Pindar — Dissertation*, Köln, 1950, caută să clarifice problemele de prozodie și metrică pe care le pune textul pindaric.

(valabilă pentru toate celelalte). Pe marginea schemei sînt trecute prescurtările termenilor latini care desemnează « metrele » versului respectiv. Turyn adoptă de obicei sistemul inaugurat de Schroeder la editarea corurilor de tragedie. O serie de termeni se referă la tipurile metrice create de filologii moderni ca niște cazuri particulare ale « genurilor » mai cunoscute.

Într-o singură schemă — *Olimpica I* — se întîlnesc « *do. reiz.* » = *dochmium reizianum*; « *tel. s.* » = *Tellesileum*; « *Maecen.* » = *maecenatum* etc., fără să mai vorbim de intercalarea celorlalte metre « convenționale » (*m. glyconicum, pherecrateum, iambicum, trochaicum*). Deoarece nu găsește nicăieri în cuprinsul volumului explicația codului metric, cîitorul e nevoit să recurgă la *Nomenclator metricus* al lui Schroeder sau la altă lucrare savantă de specialitate. Chiar dacă ne familiarizăm cu această distribuire a cantităților, accentuarea unor ansambluri atît de variate produce serioase dificultăți. Pentru o singură compoziție la fiecare două versuri se schimbă « orientarea » accentelor. În *Olimpica I* pentru 19 versuri — strofă sau anti-strofă și epodă — apar 11 metre diferite ! Mai firească ne apare scandarea după schemele propuse de Bruno Snell în edițiile sale. Editorul german a stabilit *genul* fundamental din care fac parte metricele respective (*dactylo-epitriti, metra ex iambis orta, aeolica* etc.). Ritmurile ne apar astfel ca un fel de variații pe o temă dată (« melodia » strofei respective) ¹.

În rest, o serie din observațiile care se pot face pe marginea lucrării lui Turyn sînt valabile pentru edițiile Snell. Tocmai de aceea am intercalat o descriere sumară a operei savantului polonez. Rămîne să dăm unele indicații despre conținutul ultimelor două ediții Teubner menționate mai sus (din 1955 și 1959.) Tabelele așezate la Snell după textul latin al prefețelor prezintă aceeași filiație a manuscriselor stabilită de Turyn. După *Codices pindarici* și *Conspectus codicum* a fost adăugat un inventar al papirilor care ne păstrează versuri din ode și alte fragmente: *Papyri pindaricae* (pentru ediția a III-a din 1959 — Pars prior — găsim numai papyri cu versuri din odele păstrate în manuscrise; în partea a II-a vom afla papyri cu fragmente din poemele pierdute). Editorul a suprimat comentariul bogat care figurează la Schroeder sub titlul « *Prolegomena* » (completat cu observațiile din *Appendix*). Prima secțiune din comentariul schroederian, *De libris manuscriptis*, este depășită astăzi și se pot consulta cu mai mult folos lucrările consacrate problemei în ultimii treizeci de ani. Resimțim însă lipsa unui compendiu al particularităților gramaticale (cf. *Prolegomena Schr. II*, « *Observatiunculae grammaticae* »). La fel de utile erau indicațiile, abandonate la Snell, cu privire la jocurile helenice sau datele despre viața și cariera poetului care pot fi urmărite prin raportarea poemelor la cronologia olimpiadelor (cf. *Prolegomena Schr. III*, *De fastis panhellenicis*, V, *Fasti pindarici*). După textul odelor și al fragmentelor, primele două ediții Snell (1950—1953 și 1955) cuprind: un *Metrorum conspectus*, *Index nominum propriorum Pindari* (alcătuit prima dată de Wilhelm Christ, ținut la curent cu numele din fragmente), *Index verborum* și un *Specimen indicis auctorum*, repertoriu inestimabil care ne dă lista tuturor autorilor care citează pasaje sau cuvinte pindarice (de obicei în asemenea îndici autori ca *Hesychius*, *Stobaeus* sau *Filodem* erau foarte slab reprezentați). *Index verborum* nu cuprinde decît cuvintele din fragmente care nu figurează în *Lexicon Pindaricum* al lui Rumpel din 1883. Și aici se aplică observația noastră de mai sus: nu avem încă un repertoriu succint al particularităților pindarice (*loci difficiles, loci communes* etc.). Foarte îngrijit au fost lucrate colometria și schemele metrice. La nici un alt editor nu găsim notații atît de precise pentru silabele care fac poziție înainte de *mula cum liquida* (frecvența lor e foarte mare; de ex. *Ol.*, IV, v. 3.,

¹ Vom indica mai departe categoriile stabilite de la Snell pentru a cuprinde varietățile ritmicii pindarice. Doctrina editorului reiese de asemeni din lucrarea sa *Griechische Metrik*, Vandenhoeck — Ruprecht, Göttingen, 1957.

ἀεθ|λων, v. 5 γ|λυκεῖαν, v. 6. Κ|ρόνου παῖ, v. 7 δβ|ρ(μου etc.), pentru așa-numitele « Responsionsfreiheiten » (de ex. *Nem.* IV, schema la v. 8: $-\frac{14.36}{\cup} \frac{7}{\cup} - \cup \cup -$; cifrele și cantitățile suprapuse ne arată exact unde substituim cantitățile predominante în restul triadelor) pentru « *synalephae* » (semne diacritice sub silabele respective ἐπ|ητανον, ἀεθ|λων). *Conspectus metrorum* trece în revistă absolut toate tipurile de metre arătînd cum se grupează pe genuri ¹. A fost abandonat termenul vag de *metre logaedice*. O parte din ritmurile acestui gen primesc denumirea de *metra aeolica*, combinații care grupează tipurile logaedice convenționale (*gliconic, ferecreateu, aristofanian*) și forme « lărgite » ale acestor prototipuri: $-\cup - + - \cup \cup - \cup -$ (*cretic + glic.*), $-- \cup \cup - \cup = + - \cup -$ (*glic. + cretic*). Tot aici se includ amestecuri de prototipuri logaedice și dactili sau grupul dimetrelor horiambice ale lui Wilamowitz care nu sînt decît secvențe logaedice cu schimbări frecvente de accentuare: $\cup \swarrow - \swarrow \swarrow \cup \cup \searrow \swarrow \cup \cup \searrow \swarrow - \cup \dots$. Analiza dactilo-epitrițiilor ne dovedește, o dată mai mult, că acest gen nu cuprinde combinații arbitrare de spondei, dactili și trohei; predomină și aici stereotipuri, un fel de melodii cu variații fermecătoare (cf. analizele de la p. 306 și urm.). În *Conspectus* cercetătorul poeziei pindarice urmărește cronologic cum apar aceste ritmuri în diverse perioade ale creației poetului. Un paragraf special *Ad prosodiam* conține propunerile editorului în problema delicată a lungirilor prin poziție ($\cup + Fp$, $\cup + pp$, $\cup + v$ etc.).

Cîteva observații în legătură cu problema stabilirii textului. Dialectul pindaric nu mai poate fi reconstituit în forma lui originală din cauza intervenției copiștilor. Primele modificări au apărut probabil în edițiile locale. Un citat pindaric din *Aristofan* ne arată în ce fel a fost înlocuită forma ἐπώνυμε din *fr. 105 Snell* prin adjectivul ὁμώνυμε. Pierre Chantraine așază că formularea ἱερῶν ἐπώνυμε « cel care poartă numele slujbelor sfinte » nu era clară pentru atenieni deoarece adjectivul ἐπώνυμος comporta o semnificație tehnică în Atica « cel care dă numele unui trib » ². Copiștii au înlocuit așadar epitetul prin echivalentul său ὁμώνυμος « cu același nume ». S-au operat probabil numeroase alte substituții de acest fel, în urma cărora dispăreau formele neinteligibile pentru vorbitorii altor dialecte. Deși mai slab reprezentată *evidența externă* (citate pindarice din scolii sau din alte izvoare antice) ne vine cîteodată în ajutor. Printre cele mai vechi documente pindarice, *papirii* nu merg deocamdată dincolo de veacul al II-lea din era noastră ³. Pînă atunci au circulat numeroase copii executate cu prilejul « reprezentațiilor corale » sau pentru personalitățile care comandau poemele respective, pentru orașele sau sanctuarele preamărite. Circulau de asemeni exemplare cu poeme de același gen (ditirambi, peane, threnoi etc.). Abia prin secolul II î.e.n., sub

¹ Snell recunoaște trei tipuri de metre inventariate în paragrafele din *Conspectus*: A. *Dactylo-epitriți* (12 variații; combinații de epitriți dactili, anapești etc.).

B. *Metra ex iambis orta*.

C. *Aeolica* — În această categorie predomină metrele cunoscute de noi ca logaedice. În unele cazuri Pindar va îmbina dactilo-epitriți cu metre eolice « *tragoediam Atticam seculus* ».

² Cf. Irigoin, *op. cit.*, p. 15, nota 1 și Wilamowitz-Moellendorf, *Pindaros*, p. 294. Varianta ἐπώνυμε se găsește într-o scolie la Aristofan, *Păsările* v. 296 și în altă scolie la Pindar, *Pyth.* II 127 (cf. ediția Drachmann, *Scholiam vetera in Pindari carmina* v. II, Teubner, 1910). Alte două izvoare care ne dau fragmentul — Strabon, VI, 23 și scolia la Pindar *Nem.*, VII, 1 (Drachmann v. III, p. 116) atestază varianta ὁμώνυμε din parodia lui Aristofan, *Norii* vv. 926—930.

³ Pentru situația textelor pindarice din papiri (atît a celor publicate cît și a celor încă nedescifrate) se dau informații ample în M. F. Galiano, *Los papiros pindáricos in Emerita*, t. XVI (1948), p. 165—200 și Roger Pack, *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt*, Ann Arbor, 1952.

Indrumarea lui *Aristofan din Bizanț*, au fost culese toate exemplarele care se mai găseau în vremea aceea. Poemele grupate pe cărți și numerotate, transcrise cu aceeași ortografie și emendate, alcătuiau « volumele » unei ediții complete, *arhetipul* tradiției manuscrise care ne-a transmis pînă astăzi versurile poetului. Mai departe, pînă la sfîrșitul epocii bizantine, s-au copiat în special *odele triumfale*; manuscrisele celorlalte poeme, neglijate, s-au deteriorat mereu pînă la completa lor dispariție din biblioteci. La capătul acestui periplu nu se mai pune problema să regăsim înfățișarea veritabilă a textului pindaric. Pe lângă modificările deliberate pe care le-au introdus copiiștii, « bibliotecarii » și gramaticii, abundă erorile datorate transpunerii alfabetului (« *metagramatismul* » pe vremea arhontelui Euclide, 403—402 î.e.n. și mai tîrziu transcrierea în cursive). În sfîrșit, la fel de frecvente sînt greșelile de neatenție sau grafiile unor copiiști care n-au înțeles textul. Pe de altă parte, e bine să ținem seamă de anumite considerente lingvistice care justifică varietatea surprinzătoare de forme din limba poetului. Lirismul coral întrebuițează un idiom artistic; coloratura dorică nu oglindește situația reală din limba vorbită, rămîne de obicei la latitudinea artistului. Artiștii care au introdus la Sparta acest gen literar — *Terpandru*, *Tyrtaios*, *Alcman* — erau străini, veniți din alte regiuni ale lumii grecești; ei nu și-au asimilat niciodată dialectul laconic vorbit de popor. Pentru a se face înțeleși adaptau în primul rînd pronunțarea lor la fonetismul dorian, presărau versuri de factură homerică cu vocabule împrumutate unui fond restrîns al dialectului doric: expresii cvasisacerdotale din terminologia riturilor și a procesiunilor festive. Prin secolele VI—V poemele corale și arta executării lor se răspîndise în Atica și în celelalte regiuni ale Heladei, devenind accesibile unor comunități dialectale diferite care pricepeau destul de repede idiomul doric artificial. Ionieni de origine, poezii *Simmonides* și *Bacchylides* au ilustrat lirismul coral folosind un limbaj mai apropiat de graiul din insula lor de baștină. Dar și aceste particularități nu produceau dificultăți unui public care se familiarizase cu ioniana compozită a poemelor homerice. La Pindar întîlnim o situație similară. Practica poeziei orale l-a obișnuit cu formule din poezia homerică: strunind coardele citarei a deprins accente suave ale graiului din Lesbos. Cu greu deosebim unde transpare dialectul beoțian reprezentat în poezia lirică de rivala poetului, Corina. Tot un limbaj artistic, eoliana poeziei monodice, se impune pretutindeni în textul odelor acolo unde nu predomină formele doriene sau homerice. Nu se acordă destulă importanță elementelor de vocabular pindaric preluate direct din terminologia datinilor. Expresii care nu se mai întîlnesc în poezia monodică eoliană, Pindar le-a împrumutat unor producțiuni din literatura orală inspirate din cultul eroilor, sursă de inspirație comună a corurilor de tragedie (trebuie studiat de altfel în adîncime paralelismul revelator dintre poemele pindarice și corul tragic). Iată cîteva exemple din acest fond: ἀμμοκouria « jertfă pentru a sătura duhurile morților », Ἄλαλά, zeiță, personificarea strigătului de luptă, θόρυβος personificare similară¹, λαγέτας, « conducător », anumite sensuri date cuvîntului ἄλλος, epitetele ἐρασμόλοπος, ἐρασπιλόκαμος; la acestea se adaugă termenii în legătură cu simbolistica luminii, a focului, a sanctualelor etc.²

¹ Pentru personificarea lui θόρυβος care se poate deduce din sch. 1 la *Pyth.*, VIII (Drachmann) vezi nota lui D.S. Robertson, *An unnoticed Pindaric fragment* în *Clas. Rev.*, v. IX, nr. 1, 1959. Importanța personificărilor pentru miturile pindarice este foarte bine scoasă în evidență la J. Duchemin, *Pindare, poète et prophète*, Paris, 1955. De vreme ce poetul nostru și-a asimilat un corp de doctrine în legătură cu anumite ritualuri — cultul eroilor, rituri gentilice, mistere etc. — este firesc să ne așteptăm la persistența unor elemente formale din substratul moștenit în poemele sale. Epopeile homerice constituie un precedent ilustru al acestei deprinderi; o dată cu formule consacrate (pentru introducerea unui discurs, adresare, rugă etc.) se preiau cele mai disparate trăsături de limbaj (dialectale sau arhaice).

² Vezi în legătură cu aceste simboluri analiza termenilor în J. Duchemin, *op. cit.* și G. Norwood, *Pindar*, Berkeley, 1945.

În prefața ediției Teubner, Bruno Snell se arată mai sceptic decât Schroeder în privința recuperării formelor pindarice; cu toate acestea textul său dă adesea precădere unor forme dialectale. Au fost restabilele o serie de infinitive cu desinența -εν: *Ol.*, I, v. 3 γαρύεν; *Ol.*, III, 25 παρούεν; *Pyth.*, IV, 56, ἀγαγέν; *Pyth.*, IV, 116 τράφεν; *Pean.*, IX, 36 συνάγεν; *Nem.*, VI, 380 φλέγεν. Credem că se poate merge și mai departe în această direcție. Deși statisticile din fragmente nu sînt totdeauna concludente, în textul deteriorat al Peanului VI (Snell, fr. 52 f; pentru primele 30 de versuri lecțiunile manuscriselor au fost coroborate cu un papirus), unde corecturile bizantinilor n-au uniformizat gramatica, față de un singur specimen cu desinența « normală » (v. 54 πιθεῖν), găsim de patru ori desinența -εν (v. 54 εὐρέμεν, 94 ἀναλύεν, 116 ἔξεμεν, 149 -εμεν, desinența unui cuvînt trunchiat). Turyn, pe urmele lui Christ, a eliminat o serie de trăsături dialectale, generalizînd pretutindeni în textul odelor desinența -εν. La Snell, variantele cu forme rare sînt restabilele fără ezitare: *Ol.*, 1,64 θέν νιν, *Ol.*, II, 38 μόριμος, 52 δυσφρονᾶν, *Ol.*, VII, 39 φαυσίμβροτος. Turyn, mai sceptic, admile pe μόριμος, dar corectează *Ol.*, 1,64 în θῆκαν νιν, *Ol.*, II, 38 ἀφροσύναν, *Ol.*, VII, 39 φαεσίμβροτος. Dacă avem în vedere situația specială a dialectului pindaric vom da dreptate considerentelor care l-au călăuzit pe Snell. Nu are nici un rost să îndepărtăm formele dificile din text, o dată ce admitem frecvența unor trăsături strident dialectale: colismele φέροισα, Μοῖσα, καταβαίς (*Nem.*, VI, 55), declinarea doriană nom., ad. pl. πολίς (*Pyth.*, IV, 56 a), formele beoțiene cu *psilosis* (ἄμιμε), adverbele μίγα și πέδα (= μετά), desinențe de aorist pasiv pers. III pl. -θεν (*Pyth.*, IV, 69 φυτεύθεν) etc. Ultima ediție Teubner a *Odelor* ne-ar satisface pe deplin dacă am găsi la fiecare poem o justificare mai amplă a lecțiunilor alese. Ce-i drept, oferindu-ne prin *delectus lectionum* oglinda fidelă a manuscriselor, Bruno Snell și Alexander Turyn au înțeles să dezbrace subsolul de un balast care făcea dificilă consultarea ediției Schroeder. Scolii ortografice și greșeli de transcriere au dispărut din aparatul critic în favoarea unor citații mai ample din ameliorările propuse de marii predecesori bizantini: Triclinius, Moshopulos, Thomas Magister. Aparatul este ținut la curent cu sugestiile filologiei moderne (Bergk, Wilamowitz, Wackernagel, Paul Maas, Zuntz, Page, Lobel și alții; găsim chiar trimiterea exactă pentru articole sau lucrări de referință cu propunerile respective). Totuși este indispensabil adeseori să consultăm ediția Schroeder deoarece patriarhul studiilor pindarice a fost mai generos în dispensarea unor notații care insistă asupra particularităților. Aparatul său ne dă traducerea latină sau germană a locului dificil, polemizează cu ceilalți editori, se prevalează de mărturia scoliașilor sau critică inconsistența unei glose. Alegem pentru exemplificarea un pasaj din subsolul ediției maior, 1922 — lămurirea unui cuvînt din *Pythica a IV-a* — v. 98: καὶ τις ἀνθρώπων σε χαμαιγενέων πολιᾶς ἐξανῆκεν γαστρός; Nota la πολιᾶς: « σκοτίας Hartung, κοιλᾶς Rühl. Jahrb. Class. Phil. 115, 850, ποτὲ Fäc Herwerden Pindd 15, ποτῆας Jurenka; πολιᾶς λέγει τῆς τιμίας παρὰ τὸ τοῦ γήρωσ schol., quod neque in puerperas cadit neque in huius loci rationem; nam acerbissimis Pelias contumeliis animi conscientiam sedare aut occultare conatur: welche Vettel hat dich zur Well gebracht ». La Bruno Snell și la Turyn pentru același cuvînt nu se dă nici o notă deși lecțiunea manuscriselor pare destul de inacceptabilă la prima vedere (« pîntece cărunt »).

În general Snell previne cititorul ori de cîte ori textul corupt nu îngăduie să desprindem sensul cuvintelor (asemenea pasaje au fost așezate între două cruci). Mai rămîn însă cîteva pasaje dificile unde au fost neglijate, pare-se, raporturile gramaticale. Chiar atunci cînd am dedus imediat sensul cu ajutorul contextului, nu ne

putem acomoda cu sintaxa incoerentă. Cităm din *Olimpica I* vv. 28 și urm., textul stabilit de Snell:

ἢ θαύματα πολλά, καί, πού τι καί βροτῶν
 φάτις ὑπὲρ τὸν ἀλαθῆ λόγον
 δεδαιδαλμένοι ψεύδεσι ποικίλοις
 ἐξαπατῶντι μῦθοι.

În primul rînd produce dificultăți punctuația adoptată. Notele critice nu consemnează alte propuneri de punctuație (care sînt citate de obicei, acolo unde pot arunca o lumină pentru soluționarea dificultăților). Pare mai rațională despărțirea propozițiilor în ediția Puech: *semi-colon* după λόγον. Chiar așa elipsa verbului admisibilă în propoziția întii — ἢ θαύματα πολλά — nu e de loc firească după ἀλαθῆ λόγον. Dacă menținem punctuația lui Snell fraza devine inteligibilă numai prin încetățenirea în text a corecturii propuse de scoliasti: φάτιν ὑπὲρ . . . Ca să ne facem înțeleși iată o traducere a întregului pasaj (cu φάτιν considerat *acusativus relationis*): « multe minuni /mai sînt pe lumea aceasta/ și, în ceea ce privește spusele muritorilor, basmele împestrițate cu minciuni merg dincolo de adevăr. » Căpătăm același sens dacă φάτις este considerat o formă dialectală de acuzativ plural. Schroeder, mai explicit în comentariul său, traduce φάτις cu nominalivul (plural?). Credem că păstrarea unor atari forme implică o lungire a silabei φάτις (cf. nom. ac. plural πόλις) deci, din punct de vedere al versului, « *Responsionsfreiheit* » care nu a fost menționată în schema triadei lui Snell. Oricum ar fi, editorul ne rămîne dator cu o explicație. De altfel și repetarea conjuncției καί πού τι καί pare destul de suspectă. Dacă avem de a face cu o figură de stil specifică pentru poezia lui Pindar, notele critice trebuia să ne atragă atenția.

Nu vrem să mai zăbovim asupra altor detalii care pun la încercare perspicacitatea cititorilor. Alți critici mai competenți, aflați în fața dilemelor atît de numeroase pe care le propune textul pindaric, vor găsi mereu cîte ceva de îndreptat. Munca ultimilor săi editori va dăinui însă ca o sinteză remarcabilă a studiilor din ultimii cincizeci de ani. Lucrarea a fost cu atît mai anevoioasă dacă ținem seama de cantitatea materialelor care trebuiau prelucrate. Aproape nici un autor clasic nu se bucură de situația privilegiată a poetului teban pentru editarea căruia dispunem de un fond considerabil de manuscrise. Inventarierea lor, opera lui Tycho Mommsen, pune la temelie unei aprecieri comparative a lecțiilor. În *Textgeschichte der griechischen Lyriker*, Wilamowitz - Moellendorff aprofunda o serie de probleme în legătură cu tradiția manuscrisă. Pe urmele sale, filologii au ajuns să distingă pasajele unde s-au strecurat acele greșeli care pot fi puse pe seama « recenzionilor ». Cercetările lui Turyn și, în urmă cu cîțiva ani, monografia lui Irigoin - Guichandut, *Histoire du texte de Pindare*, ne prezintă o ultimă reconsiderare a problemei. Poezia lui Pindar va deveni pe deplin accesibilă în ziua în care toate incidențele textului reconstituit cu atîta migală vor fi luminate de un comentariu gramatical, istorico-literar și stilistic la nivelul cunoștințelor acumulate în ultimele decenii. Călăuza filologiei ne va întinde acest fir al Arianei ca să trecem pragul înțelegerii depline: εὐρόντες ὀδὸν λόγων παρ' εὐδείελον Κρόνιον.

O NOUĂ EDIȚIE A LUI MENANDRU *)

DE

N. I. ȘTEFĂNESCU

După partea I, cuprinzând opera lui Menandru, cită s-a putut constitui în acțiune dramatică pe baza unor însemnate «reliquiae» transmise în papiri și pergamente începând din 1905, și pe care Körte a publicat-o în a treia ediție (K³) în 1938, apare acum partea a II-a în a doua ediție — prima în 1953 — cu un «aditamentum praefationis» de Andreas Thierfelder din Mainz, 1958.

Pentru prima parte se încetățenise termenul «reliquiae», pentru a doua acela de «fragmenta», acum apar în continuare cu primul titlu, deși sînt multe fragmente care nu se pot încadra într-o acțiune dramatică. Prima parte are istoricul ei, care începe cu descoperirea, în 1905, a papirilor menandrieni la Cairo de către Gustave Lefébure. Dar și fragmentele și excerptele din diferite opere literare își au un istoric al lor. Pe măsură ce acestea cresc în volum și se pot constitui într-o acțiune dramatică trec în partea I, cum a făcut Körte, în a treia ediție, cu *Theophorumene*.

Lucrarea lui Körte se întemeiază pe cercetări proprii asupra papirilor din Cairo ca și asupra pergamentelor și fragmentelor extrase din diferite opere literare, prezentate acum, după o amănunțită aprofundare critică, la care au contribuit numeroși învățați din diferite părți ale lumii, într-o ordine științifică, pentru a servi în viitor unor mai adînci studii ale comediei noi atice și în special ale lui Menandru, cel mai de seamă reprezentant al ei.

Voi prezenta mai întîi opera lui Körte în linii mari, apoi voi reveni asupra cîtorva probleme în cadrul fiecărei grupe de fragmente. Lucrarea începe cu *testimonia* privitoare la originea, părinții, viața, moartea, monumentele și portretele poetului. Urmează *didascalica* (izvoare privitoare la desfășurarea activității poetului și, mai ales, la succesele obținute), *iudicia* (aprecieri asupra valorii operei, așa cum apar în antichitate la scriitorii, gramatici, comentatori, pînă tîrziu în epoca bizantină), în fine, ultimele știri privitoare la traduceri latinești, diferite epigrame literare și inscripții, încheind cu inscripția pe soclul hermei descoperite la Roma (IG XIV 1183), fără cap, din sec. II al e.n. Conchide apoi că bizantinii l-au avut pînă la începutul sec. VII. După aceea nu s-a păstrat decît în fragmente, cu toate că e citat în cataloage. Bizantinii de după sec. VII nu l-au mai citit, îndeosebi nu-l mai cunosc decît din citațiuni, nici Tzetzes, nici Eustathius.

*) Menander reliquiae. Edidit Alfredus Koerte, Pars II (I 1953; II 1959), Leipzig, Teubner.

Fragmentele propriu-zise au un istoric foarte interesant. După excerptele lui Hugo Grotius, publicate la Paris în 1616, urmate de lucrarea lui Ioannes Clericus, *Menandri et Philemonis reliquiae*, publicată la Amsterdam în 1709, a tipărit și Peter Burmann, după Clericus, o lucrare: *Emendationes in Menandri et Philemonis reliquias*, după însărcinarea lui Richard Bentley, care figura cu pseudonimul «Phileleutherus Lipsiensis».

Bentley a îndreptat greșelile lui Clericus, intervenind în text.

A trebuit să treacă mai mult de un secol pentru ca, abia în 1823, August Meineke să publice *Menandri et Philemonis reliquiae*, care au stîrnit admirația lui Goethe pentru opera lui Menandru, cunoscut abia din mențiunile indirecte din literatura latină.

Lucrarea lui Meineke a pus în lumină valoarea lui Menandru atît pentru literatura universală, cît și ca prezentare unică a limbii eline, privită stilistic, pornind de la limbajul omului simplu și ridicîndu-se pînă la exprimarea omului cult de la începutul epocii elenistice.

A doua ediție a lui Meineke din 1841 — *Fragmenta Comicorum Graecorum* — cuprinde în vol. IV, p. 1—374, pe Menandru, iar mai tîrziu în «editio minor», vol. III, p. 867—1066.

Aceste trei ediții au prezentat pe Menandru și pe ceilalți autori ai comediei vechi, medii și noi, pînă ce, în 1888, Theodor Kock a publicat opera lui în 3 volume: *Comicorum Atticorum Fragmenta* (CAF), în care vol. III, p. 1—272, cuprinde 1130 de numere cu fragmente menandriene, după «editio minor» a lui Meineke, cu puține corectări. Opera a găsit un critic de valoare în persoana lui August Nauck, care a pus la punct textul în revista *Mélanges Gréco-Romains*, vol. VI, publicată la Petrograd în 1892. În fine opera a fost supusă unei noi critici de către Heinrich Herwerden în *Collectanea critica*, lucrare apărută la Leiden, în Olanda, în 1903.

În 1896 a mai publicat o critică la vol. II al ediției lui Kock și Friedrich Blaydes, dar intervenția acestuia în text fiind prea îndrăzneță, ediția lui Kock a rămas singura prezentare valoroasă pînă ce a găsit în Georg Kaibel un critic scrupulos care a adus notele cele mai prețioase pe care Körte le-a folosit în ediția sa.

Toate aceste ediții se întemeiază, în primul rînd, în afară de cîteva fragmente citate de autorii tîrzii ca Aristaenetos, Aelianus, Theophylactos Simocattes, pe munca de minuțios culegător din operele multor scriitori a lui Ioannes Stobaeus (sec. V e.n.), care a adunat într-un *Florilegium* peste 330 de fragmente din Menandru. Acestea au fost cercetate cu amănuntul de Curt Wachsmuth și Otto Hense. Ei au publicat cartea a III-a din vol. al III-lea al lui Stobaeus în 1894, apoi prima parte din cartea a IV-a a vol. al IV-lea în 1909 și în fine partea a doua din cartea a IV-a din vol. al V-lea în 1912, la Berlin — Weidmann. Aceste lucrări sînt pînă astăzi un solid teren de cercetare și pe el se întemeiază și Körte, ajutat și de ediția lexiconului atribuit lui Suidas, publicat de Ada Adler la Teubner, între 1928—1935. Cu acest prilej aflăm că un scriitor Suidas n-a existat, căci ἡ Σοῦδα e numai titlul lexiconului, cum a învederat Franz Dölger într-o comunicare la Academia din München, în 1936¹. La aceeași concluzie ajunsese și Ada Adler, dar a continuat cu citarea numelui. Körte nu-i mai urmează exemplul, ci face citațiuni cu prescurtarea: *Sud*. El mai folosește noile ediții Teubner ale lui Plutarh, precum și operele lui Clement Alexandrinul după Otto Stählin.

Pentru studiul gnomologiilor s-a așteptat apariția operii lui Anton Elter începută încă din 1894, dar lucrarea, fiind prea vastă, n-a văzut lumina tiparului. Numai notele transmise de Elter lui Otto Hense au apărut în părțile alese de acesta din Stobaeus și în cîteva articole publicate în reviste filologice. Din «eclogele» lui Maximus Confessor și din *Melissa* lui Antonius Monachus, folosite din plin de Meineke și Kock, Körte nu extrage decît foarte puțin și cu multă prudență, deoarece Wilhelm Meyer din Speyer dovedise că cele mai multe citațiuni sînt copiate

¹ P. VIII în notă. Körte nu dă sensul cuvîntului ἡ Σοῦδα, dar îl compară cu Πέπλος din Aristotel, cu Δειμών de Pamphilos și cu *Silvae* de Statius.

după Stobaeus cu neîndreptățiite corectări și adaosuri. Deci numai versurile care se pot sprijini pe autoritatea lui Stobaeus pot fi atribuite lui Menandru.

De asemenea Körte folosește foarte prudent așa-numita Σύγκρισις Μενάνδρου καὶ Φιλιστίωνος, deoarece August Nauck a dovedit că greșit Kock, urmînd pe Ianus Rutgers, îndreptase titlul, înlocuind numele lui Philistion prin acela al lui Philemon, rivalul lui Menandru. La început această σύγκρισις conținea cel mult 300 de versuri, dar ulterior numărul lor a crescut prin adaosuri din versuri de Menandru, culese din Stobaeus, dar și acestea cu multe prelucrări care le-au stricat.

Cît privește colecția intitulată Γνώμαι μονόστιχοι Μενάνδρου publicată de Meineke în prima sa ediție după mai multe codice, Körte nu o reeditează, deși recunoaște că sînt multe versuri menandriene printre ele. E nevoie de o cercetare care să scoată la iveală pe cele autentice. Meineke a publicat mai întîi 685 de γνώμαι, la care în ediția a II-a și a III-a a mai adăugat 73, urcînd numărul lor la cel de 758. Kock nu le-a tipărit în ediția sa, deoarece critica se pronunțase că imensa lor majoritate nu se poate atribui lui Menandru.

În schimb, Körte folosește cele 23 de fragmente publicate de Ioan Demianczuk la Cra-covia, în 1912, într-un *Supplementum comicum*. Dintre acestea, 15 se datoresc lexiconului lui Photios — după prima parte tipărită de Reitzenstein încă din 1907, la Teubner.

Corpul propriu-zis al lucrării, cu excepția fragmentelor ce aparțin comediilor din prima parte unde au fost încadrate, este prezentat cu subdiviziunile cunoscute din ediția lui Kock, însă ordinea lor este refăcută pe baza noilor studii și după o logică mai firească pentru o astfel de operă.

Partea I cuprinde fragmente din piesele cunoscute, în ordinea alfabetică a titlurilor, de la Ἄγροικος (Bădăranul), la Ὑποφῶδης (Fricosul), în total 461 de fragmente. Unele sînt menționate numai cu titlul, deoarece nu s-au transmis fragmente din ele: Ἄγροικος, Ἄλιεις, Ἀνεχόμενος, Ἀχαιοί, Ἀὐτὸν πενθῶν, Νέμεσις, Χρηστή.

Partea a II-a cuprinde fragmente incerte (adela dramata) cu numere de la 462—931. Körte le subdivide după Stobaeus (eclogae, la Hense), indiferent de întindere. La Stobaeus s-au păstrat cele mai numeroase fragmente fără titlu de comedie (191), dar ordonate pe materii; despre părinți și copii, despre soartă, despre sclavi și stăpîni, despre vin, bogății, sărăcie, despre căsnicie, despre prietenie, despre virtuți și vicii, despre viață și moarte (462—652). Urmează versuri și frnturi de versuri în ordinea alfabetică a autorilor din care au fost desprinse (652^a-809). În fine urmează glosele în ordinea alfabetică a cuvintelor (frg. 810—931).

Discutabile și neautentice (*amphisbetesima*, *pseudepigrapha*) sînt puține: 932-949. Un singur *nothos*: 950.

Opera lui Körte capătă o valoare deosebită prin contribuția elevului său Andreas Thierfelder, notat Th., atît în cursul ei, cît mai cu seamă prin cele două «addenda» la partea I și a II-a. Prin aceasta, lucrarea rămîne o carte de căpătîi pentru oricine se ocupă cu studiul lui Menandru.

Indicele care urmează, referitor la ambele părți, «sigla, tituli fabularum, Dei Heroes fasti, nomina virorum et mulierum, nomina geographica et ethnica» și mai ales, «index verborum», alcătuiesc un aparat permanent, ajutător pentru studiile viitoare, fie pentru Δύσκολος de curînd descoperit, fie pentru alte fragmente pe care soarta și hărnicia filologilor le-ar putea prezenta iuhitorilor de cultură și literatură elenică.

În fine lucrarea se încheie cu «comparatio numerorum», tabloul în care se vede paralel, numărul fiecărui frg. la Kock și Körte, cum și cel care arată numerele Supl. lui Demianczuk și Körte.

Sînt multe contribuțiile științifice ale acestei ediții față de toate cele anterioare. Aflăm știri noi chiar de la primul titlu. Se știa că Menandru a scris două comedii cu același titlu, Ἄδελφοί A' și Ἄδ. B' din nota la frg. 10: κοινὰ τὰ τῶν φιλῶν schol. Plat. Phaedr. 279 cu

lemma: Μένανδρος ἐν Ἀδελφοῖς Β'. Cea dintâi a fost prelucrată de Plautus în *Stichus*, iar a doua de Terentius în *Adelphoe* (cf. vs. 804). Acum aflăm, după studiile lui Webster, Manchester, 1950, că s-ar putea ca Ἀδελφοί Α' să fi fost ulterior prezentată cu uşoare modificări cu titlul Φιλᾶδελφοί, iar Ἀδ. Β' este identică cu Ὅμοπάτριοι, căci Stobaeus citează din aceasta versul 301 (361): ἄπας ἐρυθρῶν χρηστὸς εἶναι μοι δοκεῖ (cine roşeşte îmi arată că e sincer; cf. Ter., *Ad.* 643: *erubuit, salva res est*). Frg. 13 Kock e trecut de Körte la Ἀδελφοί Α' cu nr. 1. Pe lângă argumente bizuite pe atestări, el se mai întemeiază şi pe analiza cuprinsului. În cele 4 versuri cineva salută pămintul strămoşesc, după o călătorie îndelungată, dar *in Adelphis a Terentio expressis nemo e longo itinere maritimo redit sed in Stichi Plautinae exemplari revertuntur duo fratres e diuturna navigatione, quorum alter gaudio exsultat, v. Stich. 402 sqq. et 523 sq.* Deci aparţine la Ἀδ. Α' prelucrat de Plautus. Th. în «addenda» la frg. 1 menţionează părerea lui Kauer după care versul 4 — τὸ γὰρ τρέφον με τοῦτ' ἐγὼ κρίνω θεόν = mon. 490, convine unui sclav, cf. *Stichus* 649, unde vorbeşte sclavul Sagarinus, iar H. Lucas a opinat că ῥῆσις din pap. Didotiana (în partea I) ar aparţine de asemenea la Ἀδελφοί Α'.

În schimb nu se poate spune acelaşi lucru despre Ἐπικλήρος Α' şi Β', căci nu s-a putut stabili dacă sînt două comedii cu subiect deosebit, ca Ἀδελφοί Α' şi Β', sau e una şi aceeaşi în două ediţii. Nu se ştie nici care dintre ele a fost mai bine apreciată, ba încă în catalogul comediilor alese ale lui Menandru sînt menţionate amîndouă. Titlul apare la mulţi autori ai comediei noi şi Caecilius Statius a lucrat una cu acelaşi titlu (Ribbeck CRF⁴ 46 şi Webster, *Men. Stud.*, 1950, p. 97 şi 146). Δύσκολος e prezentat în 10 frg. Körte a stabilit că primul rol îl avea Knemon, iar nu Smicrines, cum se credea după interpretarea lui Misopogon de Iulian Apostatul, căci după Choricus (32, 73) Knemon e tipul morocînosului — mizantrop, iar Smicrines al sfgicitului. Primul frg. este pronunţat de Pan care ţine prologul. Numai două fragmente nu se găsesc în papyrus Bodmeriana, 123 şi 124. Primul frg. e probabil că aparţine comediei Ὑμνίς (frg. 410, la Kock 476), al doilea e adresat lui Cnemon de un personaj liber: «nefericitule, de ce nu dormi?» şi era pus în legătură cu frg. 9 din *Misoumenos*. Aici cred că aparţine şi frg. 677 (898) Βούλει τι Κνήμων; εἰπέ μοι. Se adresează un personaj de aceeaşi vîrstă, probabil Callipides, care înfăţişează caracterul opus lui Cnemon.

Θυρωρός (Portarul) e reprezentat prin două frg. la Körte: 208, 209 (5 Demianczuk, 923 Kock printre «incerta»). Wilamowitz a dovedit că ele aparţin aceleiaşi scene. Cele 9 versuri, tetrametre trohaice, s-au transmis prin Photios, p. 108, 5. E vorba despre un tînăr dăscălit pe rînd de tatăl, de mama, de mătuşa sa şi în fine de bunică-sa. El nu răspunde, ci aprobă numai din cap, dar pe urmă ştie el ce face! Această lămurire asupra subiectului comediei fusese menţionată de Meineke şi reproduşă de Kock. Körte n-a transcris această observaţie aici, căci fusese menţionată în partea I, p. 146. La Ἰέρεια face un studiu mai amănunţit asupra subiectului. O femeie se dedicase, cu 18 ani înainte, cultului zeiţei Cybele şi pentru aceasta fusese repudiată de soţul ei. Ea a născut, după repudiere, doi copii gemeni, o fată şi un băiat care trebuie să sufere năpăstuirea înstrăinării pînă ce, prin acţiunea unui sclav isteţ dar bun la inimă, lucrurile iau o cale bună. Bătrînul îşi recunoaşte copiii, leagă din nou căsnicia cu soţia repudiată şi totul se încheie cu trei nunţi. Pentru text Körte trimite la prima parte, p. 146 şi urm., unde acţiunea e expusă în 90 versuri ale Pap. Oxyrh. 1235 în Περιοχὰ τῶν Μενάνδρου δραμάτων ale unui gramatic, Sellios. Cele 7 versuri ale frg. 210 (245) cuprind o satiră a credinţei în zei şi e adresată unei femei, Rhode, care apare şi în frg. 592 (546 K) pe care Körte îl trece printre «incerta» contra lui Kuiper (în *Mnemosyne*³, VIII, 1940) 292 şi urm., care-l ataşează la Ἰέρεια tocmai pentru că numele de Rhode nu mai apare în alte fragmente. Nu s-a stabilit convingerea în nici o parte, dar după tonul vorbirii din frg. 592, înţelegem că versurile sînt în graiul stăpînului casei.

La Ἰμβριοι se aduc noi contribuții față de prima parte, îndeosebi cu privire la acțiunea dramatică, pe baza interpretării aceluiași papir 1235. De aici se desprinde chiar începutul comediei. Doi prieteni săraci se hotărăsc să ducă o viață comună, se retrag în insula Imbros, se însoară cu două surori gemene și au un avut comun. Cu munca lor ei ajung să se instărească. Pentru restul subiectului un izvor prețuit este «Imbrii» lui Caecilius Statius (Ribbeck CRF³ 59 sq.), care e aproape sigur că a urmat pe Menandru.

Κερόφαλος (*Reticulus*, o rețea de ținut părul, totodată o podoabă) este una din cele mai apreciate comedii și care a format obiectul unor discuții foarte aprinse și îndelungate. Nici Körte și nici Th. nu formulează vreo ipoteză cu privire la acțiunea dramatică din care să se înțeleagă cel puțin titlul. Deoarece κερόφαλος era purtat nu numai de femei, ci și de tineri afemeiați, e probabil că unui tânăr, care a petrecut cu o fată, aceasta i-a smuls de pe cap rețeaua și a păstrat-o, lăsând-o apoi printre lucrurile cu care a fost expus copilul care s-a născut din legătura lor. Acest lucru se poate admite prin comparație cu multe comedii menandriene, în care fata siluită rămîne cu un incl sau alt obiect pentru ca mai târziu să se facă recunoașterea copilului (ἀναγνωρισμός), ca în Heros (vs. 85 și urm.), Epitrepontes (vs. 275 și urm.) etc.

Bruno Snell, care a publicat pap. socotit ca frg. inc. 951 la începutul notelor adause la partea I, a emis părerea că s-ar putea să aparțină la Kekryphalos, întemeindu-se pe schol. Plat. Clitoph. 407 A: ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ἀπεφάνης, despre arătările neașteptate spre binele și salvarea unui personaj. . . Menandru în Theophorumene (frg. 5), și în „Kekryphalos“ (frg. 951, 12). Am convingerea că Bruno Snell are dreptate, mai ales că ultimul vs. al papirului (42) se poate uni cu primul vs. al frg. 238: παρὰ [τοῖς γυναικονόμοις]. De altfel în Theophorumene personajul principal, fata stăpînită de puterea zeiței Cybele (Inspirata), se plînge că și-a pierdut darul profetic primit de la o zeiță feminină din cauza dragostei cu un tânăr. Se presupune că fericirea ei revine tocmai pentru credința în această dragoste, care se verifică prin fapte petrecute în acțiunea dramatică însăși, iar nu prin intervenția neașteptată a unei divinități bărbătești care să-i aducă salvarea independent de această acțiune. De altfel și acțiunea și personajele sînt cu totul deosebite în cele două piese. În frg. inc. 951 (Hamburg. 656 Snell) apar patru personaje: *Moschion*, un tânăr, *Parmenon* un sclav, *Doris* o tînără slujnică, și *Dorkion*. Acest nume apare în Terențiu, *Phorm.*, 152 ca *ancilla*, în Askl. Anthol. Pal. 12, 161 ca *meretrix*. Aceasta locuiește într-o casă, să zicem în dreapta scenei, despărțită printr-o stradă, iar în față locuiește, probabil, *Moschion*. O femeie liberă și sclavul *Parmenon* arată lui *Moschion* niște veșminte și podoabe de aur de care are nevoie *Dorkion* ca să obțină un împrumut de o mie de drahme. Aceste veșminte îi vor aduce salvarea, căci «ca printr-o arătare divină unul din zei, *Parmenon*, ți-a dat ție zece mnale (o mie drahme) ca în tragedie» (vs. 12). Sclavul își luase sarcina să procure acești bani. Celelalte vor veni de la sine, omenește, adică fără vreo minune. Femeia liberă va intra ea însăși, însoțită de *Doris*, cu lucrurile la *Dorkion* împreună cu o persoană masculină, probabil, *Moschion*, care cere sfat lui *Parmenon* dacă să intre sau nu. Sclavul îl sfătuiește să intre și să aducă mîngiere iubitei sale *Dorkion*. După intrarea lor în casă, rămîne în scenă singur *Parmenon* care ține un monolog despre toate cele petrecute, dar din text nu se poate distinge prea mult, deoarece coloana aceasta a II-a a papirului e păstrată numai în cuvinte și părți de cuvinte greu de întregit. Din cuvintele θέντες ἐνέχουρα vs. 4 și din vs. 10 (γενοῦσα γύναι), Th. deduce, cu bună dreptate, că matroana a dat lui *Moschion* din avutul ei haine și podoabe de aur ca să le dea în gaj pentru zece mnale spre binele fetei *Dorkion*, care avea nevoie de această sumă. După ce *Moschion* și *Dorkion* vor fi obținut banii și vor fi salvat pe *Dorkion*, vor avea ei puțința să răscumpere lucrurile de la cămătar și să le înapoieze matroanei (vs. 6 și urm.). Ea nu este mama lui *Moschion*, ci numai o dezinteresată binefăcătoare a tinerilor îndrăgostiți. De aceea, cum a observat Snell, aceste obiecte se introduc la *Dorkion* ca să cerceteze apoi bucată cu bucată

(cf. *Epitrepontes*, vs. 208 și urm.) și să se găsească printre ele și acel *kekryphalos* prin care se recunoșc personajele. Poate că chiar Dorkion recunoaște ca al său vreunul din obiecte și mătreața se recunoaște ca mamă a fetei. În felul acesta generozitatea ei este pe deplin răsplătită.

Th. a îmbogățit textul cu un foarte amănunțit aparat critic pentru ajutorul studiilor viitoare. În celelalte note Th. aduce contribuțiile multor filologi — dar mai cu seamă a lui Webster (*Studies in Men.*, Manchester, 1950) notat «Webst. M».

Leucadia este prezentată în 5 frg. și 3 glose din care nu se poate desprinde acțiunea dramatică. Totuși n-ar fi fost fără interes să se citeze subiectul după *Leucadia* lui Turpilius cum reiese din Ribbeck CRF³ 113 și urm., supunându-l unei mai riguroase critici, deoarece Körte argumentează că Phaon n-a figurat printre persoanele comediei și nici nu era socotit ca fondator al templului Aphroditei din *Leucadia*, cum rezultă din frg. 258 (213—3). După Kock subiectul ar fi fost următorul. O fată e iubită de doi tineri: unul modest și sincer, altul nu era decât bătrînul Phaon întineri de (Aphrodita) Venus pentru un merit necunoscut și care se trufește cu frumusețea lui. Fata se îndrăgostește de el și din gelozie se aruncă în mare de pe înălțimea *Leucadei*, dar e salvată tocmai de celălalt tînăr. De aceea, drept pedepsă pentru trufia lui, Phaon e readus de Venus la prima formă, iar tînărul sincer dobîndește fată. Desigur, această versiune trebuie supusă criticii pentru a se vedea ce poate rămîne din ea pentru opera lui Menandru și căror personaje se pot atribui fragmentele transmise.

La *Misogynes* nici Körte nici Th. nu dau nici o ipoteză asupra acțiunii. Comedia, reprezentată între anii 200—194 î.e.n., e socotită de Phrynichos ca cea mai frumoasă, deși, în ce privește limba, îi aduce o aspră critică. În sprijinul acelei ipoteze s-ar putea folosi pe lingă cele 7 fragmente și trei glose, traducerea după frg. din Atilius, la Ribbeck CRF³, 37.

Misoumenos (Pesimistul) face parte din primul volum cu 14 fragmente și testimonii care au dat puțința reconstituirii acțiunii dramatice. Pe lingă cele cunoscute, Th. adaugă acum, cu amănunțite note critice, Pap. Berolinensem 13281, care nu s-a păstrat decât în fotografii, dar publicat de Wilh. Schubart în colecția *Griechische literarische Papyri*, Ber. d. Sächs. Ak. phil.-hist. Kl., vol. 97, fasc. 5, Berlin, 1950. Această parte a fost continuată pe un pergament, dispărut în timpul războiului ca și papyrusul amintit, descoperit în Egipt la Hermopolis. Vs. 1—5 cunoscute și din pap. și din pergament au fost acum bine întregite. Th. e de părere că partea primă a scenei e tocmai cea așezată în al doilea rînd de Schubart și se pare că are dreptate, după cum reiese chiar din primul vers (în ediția noastră p. 278).

Ὀργή (Mînia) e prima comedie prezentată de Menandru, în anul 321, dar n-a învins cu ea, cum greșit arată unele testimonii. Erich Diehl a emis de curînd părerea că cele 341 vs. transmise sub titlul *Samia* ar apa ține *Mîniei*, dar Körte îl combate, și pe bună dreptate, în partea I p. XXXVII. Studii mai amănunțite asupra subiectului nu s-au întreprins.

La *Perinthia* Th. adaugă note dintre care cea mai de seamă este că, spre deosebire de Kock, *Andria* a fost numită de unii gramatici a doua *Perinthia*, din cauza asemănării cu aceasta. Deci *Perinthia* propriu-zisă se numește pe drept A' (πρωτή).

Un studiu amănunțit asupra subiectului găsim la comedia *Πλόκιον* (Colierul) din care s-au și transmis însemnate fragm. 333 (402) — 347(415). Dintre acestea cel mai important e cel cu nr. 345 = 929 la Kock socotit ca «incertum». Versul începe cu numele personajului principal: *Krobyle*. Gellius, II, 23 compară pe *Plocium* tradus și prelucrat de Caecilius cu *Πλόκιον* și conchide că nu e la înălțimea lui Menandru, dar a prilejuit restabilirea acțiunii de către Ribbeck, CRF³ p. 68: «ingeniose sed nimis audacter» cum zice Körte, care se restrînge la ce poate fi considerat sigur. Un vîrstnic luase în căsătorie pe *Krobyle*, femeie bogată, dar urtă, morocănoasă, răutăcioasă și trufașă. E un exemplar feminin paralel cu *Knemon* din *Dyscolos*. Ea impune soțului să-și izgonească slujnica frumoasă și harnică pe care a și vîndut-o. Cu zece luni înainte sosise acolo — de la oraș — un bătrîn sărac cu fiica sa necinstită de un

tinăr necunoscut la o petrecere nocturnă. Parmenon, sclavul lor, descoperă cu vremea că tocmai fiul Krobylei era vinovatul. Ea ținea să-l însoare cu o rudă a ei. Tocmai se pregătea nunta, când Parmenon reușește, cu ajutorul colierului, să descopere totul, așa că pînă la urmă fiul Krobylei ia pe fiica vecinului sărac, iar Parmenon își cîștigă libertatea meritată. În notă, la partea a II-a, se arată și părerea lui Webst. M. după care tinărul se căsătorește cu slujnica alungată, dovedindu-se origina ei liberă, mai ales că era frumoasă și stîrnise gelozia Krobylei, dar e probabil că alt tinăr a fost înfățișat ca îndrăgostit de slujnică și la urmă comedia se încheie cu două nunți, cu împăcarea tuturor și cu liberarea meritată a lui Parmenon.

Cîteva piese au dat naștere la discuții variate, dar nu s-a stabilit nimic cu privire la subiect. Astfel s-au păstrat fragmente din *Synaristosae* (Benchetuitoarele), *Synerosa* (Dragoste împărțită?), *Synepheboi* (Camarazii), *Tillhe* (Doica), *Trophonios* (printre rarele titluri cu nume proprii).

Hydria (Găleata) este citată de Quintilian (XI, 3, 91) cu mențiunea că nu trebuie imitată comedia care face pe un tinăr, în prolog, să reproducă cuvintele unui bătrîn sau ale unei femei ca în *Georgos* (Țăranul). În frg. 404 (469) un personaj se adresează sclavului Libys (din Africa) cu cuvintele: Οἱ Θράξες; Λύβυ, Τρώες καλοῦνται πάντα νῦν ἤδη 'σθ' ὁμοῦ. «Trăcii, Libys, se numesc Troeni; toate acum, firește, sînt în același loc» (își adună agonisita în același loc? Sau «toate acele neamuri s-au contopit?») După Schol. Plat. Phaed. 72 C „ὁμοῦ“ ἔχει καὶ δύναμιν συλλεκτικὴν... ὅπερ δῆλοι τὸ ἐν τῷ αὐτῷ.

Sensul «colectiv» de care e vorba nu lămurește îndeajuns, căci nu se precizează despre ce anume e vorba cînd se vorbește despre traci. Am prezentat numai acest frg. din *Hydria* ca să arăt că și istoricește Menandru prezintă un interes deosebit mai ales cu privire la viața și obiceiurile diferitelor neamuri neelenice (cf. și frg. 794, 795). Indexul «Nomina geographică et ethnica» este un ajutor de prim rang pentru analiza stării oamenilor în epoca elenistică a sclavagismului, mai ales că Menandru privește, aproape totdeauna, comparativ aprecierile și datele etnice pe care le evocă.

Hymnis este o comedie de deosebită înălțime morală. Deși Ὑμνίς, cum stabilește Körte pe baza unei analize minuțioase, este o «meretrix», totuși ea se comportă spre binele celor din juru-i, așa cum s-a comportat și Chrysis Samiana în *Samia*. De altfel, în genere, Menandru prezintă personajele umile, mai ales pe sclavi, pe o treaptă de umanitate cu mult superioară stăpînilor lor. Ei luptă dezinteresat pentru tineretul năzuitor spre o viață mai bună, prin muncă și dragoste. Chiar din primul frg., pe care cred că trebuie să-l atribuim Hymnidei, înțelegem țelurile și principiile ei, care, poate, sînt ale lui Menandru însuși.

Frg. 407. Νῆ τὴν Ἀθηναῖν, μακαρίων τι χρηστότης
πρὸς πάντα, καὶ θαυμαστὸν ἐφόδιον βίῳ. (La Stob., ed. III, 37, 17)

«Pe Athena, bunătatea e o fericire în toate cele
și un minunat însoțitor și ajutător în viață».

Linia dreaptă a caracterului moral este ceea ce susține forța de convingere a celui ce vorbește, iar nu singur cuvîntul:

τρόπος ἔσθ' ὁ πείθων τοῦ λέγοντος, οὐ λόγος.

Plutarh îl citează deseori, ca și alții, citați de Körte în notele la acest frg. Fragmentele transmise sînt prea puține ca să putem desprinde ceva din acțiunea piesei. Totuși, dacă s-ar studia paralel cu *Hymnis* a lui Caecilius Statius (la Ribbeck CRF³ 52), s-ar reconstitui parte din acțiune. Interesant mai este și frg. 410 (476) care acum, după descoperirea lui *Dyscolos* și pornind de la faptul că acest frg. mai e citat și în *Dyscolos* cu nr. 123, dar nu se află în pap. Bodmeriana, e aproape sigur că e din *Hymnis*. S-a păstrat într-o glosă de Ammonius, p. 5: αἰτῶ καὶ αἰτούμαι διαφέρει... οὐ πῦρ γὰρ αἰτῶν οὐδὲ λοιπὰδ' αἰτούμενος «N-am

venit să cer foc nici să împrumut veselă»... poate că trebuie pus în legătură cu frg. 411 (475)... ἀλλὰ τ' ἀργυρώματα ἤκω λαβεῖν βουλόμενος (citad de Athen. VI, 231 a pentru Heaut. frg. 128 — și *Hymnis*) cu sensul «ci am venit să iau argintăria». E vorba de obiceiul de a se împrumuta, pentru nunți, veselă scumpă de la anumiți argintari cu această meserie.

Hypobolimaëus vel Agroikos, comedie cu dublu titlu, e amănunțit studiată. Frg. 417 (482) are ca autentice, cum învederează Körte, numai primele 8 vs. în care e vorba de τύχη-εἶτ' ἐστὶ τοῦτο πνεῦμα θεῖον, εἶτε νοῦς (vs. 3) — omițând, pe bună dreptate, ultimele trei versuri din Kock (frg. 483) deoarece nu pot fi atribuite decât unui alt poet, poate tragic.

Titlul Φάνιον e nume de hetairă ca și *Hymnis* și *Thais*. Körte elimină frg. 497 de 3 versuri, care conține o satiră la adresa medicilor, pe nedrept atribuit lui Menandru de Porson, care în loc de Μυνέριμου scrie Μενάνδρου și apoi în loc de Ναννοῦς Meineke scrie Φανίου. Nauck, apoi Bergk și Hense și acum Körte, confirmă că acolo au fost versuri din *Mimnermos* care s-au pierdut împreună cu «lemma» care le însoțea.

La *Philadelphoi* Körte combate pe Hermann și Ritschl care au susținut că după ea a lucrat Plautus pe *Stichus* al său. Frg. 436 e nou adus de Körte, cu suficiente lămuriri care contribuie într-o măsură și la desprinderea acțiunii. Frg. 440 (506) e desfăcut de 507 și corectat astfel: ὡς ἤδ' τὸ ξῆν, εἰ μεθ' ὧν κρίνει τις εὔ (ἀν la Kock) = Mon. 756.

Între acesta și 507 K., Meineke a admis că s-au pierdut multe versuri și părerea lui este primită de Körte cu rezerva că acest al doilea vers trebuie trecut printre cele «incerta» (frg. 616 Körte), mai ales că cel următor e un tetrametru trohaic care nu face niciodată strofă cu trimetrul iambic. Deci toate trei sînt independente.

440: «cît de dulce e viața dacă cineva judecă bine cu

cine s-o ducă» (în mijlocul cărora să trăiască).

(507 K) — 646: «Aceasta înseamnă viața: a nu trăi numai pentru sine».

οὐχ ἑαυτῶ ξῆν μόνον = Mon. 585.

647. «Chiar moartea e mai de dorit pentru cine n-are parte să trăiască după voie».

Din "Χήρα (Văduva) e important pentru subiect primul frg. 446 (513)

Ἐκοῦσα <δ'> ἀδελφῆ ποιήσει τοῦτό σοι

ἀντάλλογον τέξουσα τούτῳ διδομένη (Sud. glosă la

ἀντάλλογον și după el Photios Berol. 144, 19 și urm. citează din *Canephoros*

(Fata care poartă ofrande Demetrei):

220 (254): ἐδεῖτο χρῆσθαι τὴν σεαυτῆς θυγατέρα ἀντάλλογον.

Kock a făcut legătură între acest fragment și un fragment papiraceu din Petrograd (part. I p. 13 n.) întregind al doilea vers astfel: ... ἔπωθεν [οὔσης τῆς ἰδίας ἀντάλλογον. Körte înțelege traducerea: «Iar soră-ta cu dragă inimă îți va împlini această dorință, dacă și tu, în schimb, vei primi să te dai acestuia în căsătorie ca să-i dai moștenitori». Cu adaosul lui Kock, ar fi:

«Se ruga să-i dai în schimb pe propria ta fiică

pe care încă de mult o avea în schimb pentru a lui».

Hermann în loc de τέξουσα scrie γ'έξουσα și traduce:

«Cu dragă inimă soră-la îți va împlini dorința cînd vei avea un alt bărbat (în locul celui mort) căsătorindu-te cu acesta».

Desigur că părerea lui Kock e prea îndrăzneată și creează complicații de tot felul. Din celelalte interpretări desprindem că văduva e pusă la grea încercare între interesul pentru fericirea unuia din copiii săi și condiția ce i se pune de a se mărita cu cine nu dorește. Dar aceasta este de-abia tema, în linii largi. Mai mult, din izvoarele noastre, nu putem desprinde.

După fragmentele atestate și identificate, vin cele din piese necunoscute (*adela*) în ordinea Florilegiului lui Stobaeus; 191 la număr, începînd cu versuri care cuprind mai ales γῶμα

despre soartă, caracter, minie, invidie, părinți și copii, stăpîni și sclavi etc. Este de presupus că multe maxime sînt scoase din piese corespunzătoare, de ex. despre minie din Ὀργή, dar aceasta rămîne ca o presupunere, atît timp cît noi nu putem reconstitui o scenă sau parte de scenă care să se poată încadra în acțiunea dramatică deja cunoscută, așa cum s-a făcut cu celelalte fragmente care au fost trecute acolo, în mersul acțiunii, sau adăugate la urmă, cînd nu și-au găsit un loc necesar și firesc în mersul acțiunii dramatice. Cele mai multe monostihuri sînt la început bine împărțite pe teme, dar mai tîrziu reapar unele cu tema deja parcursă și de aceea autorul cărții a luat criteriul ordinii alfabetice a autorilor din care s-au desprins (frg. 652^a-809), urmate de glosc, iarăși în ordine alfabetică. Între cele două grupe se poate face legătură emițînd o ipoteză chiar asupra unui titlu de comedie din care ar proveni. Astfel frg. 463 (417^b) τυφλὸν γε καὶ δύστηνον ἔστιν ἢ τύχη = τύχη γε καὶ δ. ἀνθρώπου βίος 621, (= mon. 718 τυφλὸν δὲ καὶ δύστηνον ἀνθρώπους τύχη), sînt variante care au la bază frg. 348 (417^a) din piesa Προγαμῶν urmat de 621 sub nota Μεγάνδρου Προγαμοῦντι, cum au opinat Meineke și Kock, dar părerea lor e primită cu rezervă de Körte și Hense.

Fig. 528 (1090) ὅς / οὗτ' ἐρυθριάν ἐπιστατ' οὔτε δεδιέναι
τὰ πρῶτα πάσης τῆς ἀναιδείας ἔχει,

Clericus l-a atribuit piesei *Adelphoe*, cf. Ter., *Ad.* 84 și urm. *quem neque pudet | quicquam, neque meliit quemquam* (sau *Ad.*, 643 *erubuit, salva res est*), dar siguranța absolută nu s-a făcut, deși la Stob. e legat de vs. 527 (782): ἀπερυθριά πᾶς, ἐρυθριά δ' οὐδεὶς ἔτι, parafrazat de Plut., *De laude ipsius*, 47 B «căci trebuie să roșească cel ce este lăudat, iar nu să fie lipsit de rușine», acum însă, «oricine e lipsit de rușine și nimeni nu mai roșește (de faptele sale)» cum se exprimă Menandru.

Deci între ele trebuie stabilită o strînsă legătură.

Cîteodată apar nume proprii necunoscute în alte locuri, ca în frg. 638 (543), și deci nu se pot alătura vreunei piese, mai ales că ele conțin «meditationes», iar nu fapte. Alteori versuri citate succesiv de Stobaeus nu se pot uni organic între ele, ca de ex. frg. 649—651 (815—817), ci cu altele, ca 651: τὰ κοινὰ κοινῶς χρῆ φέρειν συμπτόματα, care se leagă după cuprins cu frg. 10: ποινὰ <γάρ> τὰ τῶν φίλων din Ἴδελφοί Β'. Totuși nu sîntem siguri că și versurile de mai sus aparțin acestei piese, deoarece n-au o lemma aparte cu arătarea piesei din care sînt desprinse.

La nr. 669^a Th. ne trimite la notele sale ca să aducem aici frg. adespoton 487 K, deoarece versul vizat este sigur al lui Men. cum dovedește Webster (*Journ. of Hell. St.*, 75, 1955, 160) citînd pe Cassius Dio, 60, 29 despre Claudius și libertii lui: «Claudius . . . astfel se purta cu libertii lui încît se spune că, odată, cînd un comedian în teatru a pronunțat acest cuvînt de mulți repetat că: «e nesuferit un sclav înstărit (ἀφόρητός ἔστιν εὐτυχῶν μαστιγίας) și pe cînd întreg poporul își întorcea privirile către libertul său Polybios, cu toate că acesta a strigat că, totuși, același poet a zis: «au ajuns regi cei care mai înainte erau păstori» (cf. *Epitr.*, 157), «totuși nu i-a făcut nici un neajuns». Versul e deci autentic și după el este prelucrat mon. 365 cu același cuprins. Este interesant că în toată lumea cultă din acea epocă circulau din gură în gură cugetări menandriene cu care-și schimbau împunsături satirice pînă și cei din jurul împăratului roman.

Menandru prezintă deseori, nu numai în vocabular dar și în flexiunea verbală, anumite particularități. De exemplu, imper. εἰπέ e înlocuit cu εἶπον, cum apare în frg. 675 (891): εἶπον δέ, τί ποιεῖν μέλλετε; (spune-mi ce vrei să faci?), cum se vede și din indexul de cuvinte de la urmă.

Din cauza finei nuanțe a ironiei menandriene, greu de prins dînt-odată, unii, chiar cunoscători, au intervenit deseori cu schimbări ca să dea un înțeles ușor, dar ei mai mult au stricat și munca filologului la restabilirea formei originale a versului e foarte mult îngreunată.

Chiar acum, deseori Körtre atrage atenția: «sed nihil mutandum» și aduce lămuriri. De ex. frg. 274 (323): οὐτω μαθεῖν δεῖ πάντα, καὶ πλοῦτον φέρειν

ἀσχημοσύνης γὰρ γίνετ' ἐπίοις αἴτιος.

Kock vs. 1 în loc de καὶ propune: καὶ, Herwerden τὸν. Körtre însă menține lecțiunea codd. și traduce: «sic omnia disci debent, etiam divitias ferre». Versul următor ne lămurește: «bogăția, devine pentru unii pricină de fapte necuviincioase».

Mă voi opri acum la acele versuri care nu s-au putut reconstitui sigur, dar merită o deosebită atenție pentru cugetarea exprimată sau pentru conținutul istoric.

Astfel frg. 47 (52) din *Androgynos* («Fătălăul», redat de Caec. Statius, la Ribbeck CRF³ 42):

πλήσας + γὰρ ἔφθειρ' ἐκ παρατάξέως ποθεν

τὰς ἐν Λαμία πάσας...

Versul are o lacună și forma aor. πλήσας în loc de πλεύσας este de preferat conjecturii πλήσας care nu se găsește la Menandru decît în expresia πέπληχε τὴν θύραν «a lovit în ușă» (ca să intre) și nu oferă nici o legătură cu celelalte cuvinte; πλήσας e, desigur, mai bine, cu sensul «căci a plecat pe mare (a navigat), pornind din linia de luptă... și a distrus toate triremele (adăugînd τριῆεις din Lamia», cum îl informează Arnott pe Th. prin scrisoare cu lămurirea: un soldat mincinos se laudă că a distrus toate triremele dușmane la Lamia, unde, de fapt, a fost o luptă pe uscat (323 i.e.n.). Körtre n-a propus nici o interpretare, lăsînd discuția deschisă.

Frg. 125 (138) din *Dyskolos* e prima parte din vs. εὐρηκὸς καὶ γὰρ τοῦτου τέχνην + după Ammonios, p. 61 Valckenaer, care propune la început εὐρηκὸς (după Mcineke³ εὐρηκα) ca să facă deosebire între εὐρεῖν și εὐρέσθαι: (a-și procura). Vorbește un bucătar. Soluția o poate da numai pap. Bodmeriana cînd vom ști dacă și τέχνην e bine înțeles. Se pot da două sensuri: «am aflat și eu meșteșugul lui», sau «am aflat și eu trucul lui». Körtre propune: εὐρηκ' ἔσα καὶ γὰρ «παραλαβὼν τοῦτου τέχνην cu primul sens. În notă Th. arată: εὐρηκ' ἔγωγ τοῦτου τέχνην «în extrema parte versus habet pap.» tot cu primul sens.

La frg. 339 (409) s-au purtat multe discuții cu concluzia «versus desperati», totuși Körtre dă o îndrumare suficientă pentru desprinderea sensului. E vorba despre un paharnic care oferă vinul întinat de propria-i mîină, încît oaspetele nu-l mai poate bea. Ideea este foarte clar relevată prin conjectura lui Th. Cred că, socotînd τὸ de la început ca un articol de substantivare a întregii fraze, se poate reda același înțeles. Iată versurile:

Τὸ μὴ τὰς τρίχας αἴρων καὶ τὸν ῥύπον διδοῦς

πιεῖν ἀνηδαξᾶτο ὥστε μὴ πιεῖν.

Th. τὰς μὲν τρίχας αἴρων, ἀλλὰ τὸν ῥύπον διδοῦς

πιεῖν ἀνηδαξᾶτο «μ'» ὥστε μὴ πιεῖν.

(Paharnicul) neridicînd din cupă pârul și dînd necurătenie,

îndemna să bea încît (acela) nu mai bea (parcă înadins ca să nu bea).

Th. ridicînd pârul, — dar dînd necurătenie (de pe degete) mă

îndemna să beau, parcă înadins ca să nu beau (cf. Hor., *Sat.*, II, 4, 78 și frg. Aristoph. 203 Kock).

E de la sine înțeles că scoaterea art. τὸ din vers trebuie să fie reexaminată în cadrul întregii fraze a autorului care citează: Schol. ad Hippocr. aphor. III, 25 (IV 496, 15^L) și Erot. fr. 30 p. 107 ed. Nachmanson.

Frg. 672 (926) n-a putut fi lămurit, mai ales că face parte dintre «adela»: + ἀλλά προσέδωκας τάλαντον εἶναι παρ' ἡμῖν τὸν ἔκτινον. Două mss. și NC au προσέδωκας, un ms., V, are προσεδόκας și astfel Kaibel a propus: ἀλλὰ προσεδόκας, τάλαν,

εἶνα: τὸτ ἔκτινον παρ' ἡμῖν;

«Dar te așteptai, sărmane, să fie «uliul» pe la noi?»

Un personaj, supărat și pornit pe rău, e comparat la Menandru mai des cu vîrtejul, vijelia, mai rar cu o vulpe sau răpitoare. Aici se pare că este acest caz, dar nu sîntem siguri. Ar trebui să traducem, cum cred, fără să schimbăm nimic: «Nu cumva ai dat și tu un talant ca să fie la noi pricină de turburare? (cum e uliul printre păsări). În *Epitr.*, 29 vedem un astfel de om comparat cu o vulpe (κίναδος), care tulbură o ogradă întreagă.

Fragmentele cu glose prezintă un interes deosebit pentru înțelegerea limbajului viu al poporului din acea epocă și pentru studiul diferitelor texte în care e nevoie de coniecturi întregitoare. Admiratorii lui Menandru, ca Plutarh de pildă, îl apropie chiar de Homer ca în frg. 739 (612) însă numai în tirade morale și în momente care, aparent, se apropie de tragedie. În realitate însă e o parodie, poetul παρατραγωδεῖ, ca în lungul frg. 740 (531) unde găsim chiar expresia: ἴνα σοι καὶ τραγικώτερον λαλῶ (vs. 8).

Fragmentele Indoelnice și neautentice (amphisbetesima, pseudepigrapha) sînt cele cu nr. 932—950. Körte le-a adăugat pentru limba și ironia, specific menandriană, pe care o conțin. Unele au o lemma τοῦ αὐτοῦ, referindu-se de cele mai multe ori la Menandru, dar altele sînt expresii care respiră atmosferă tragică.

Sînt fragmente care, totuși, pot fi recuperate pentru Menandru, considerîndu-le în parodie tragică, mai ales acelea care au lemma Μενάνδρου la Stobaeus, ca de ex. frg. 934. Vorbește un părinte către fiul său. Ca să fie mai solemn, și-a îmbrăcat vorbirea în haină tragică. Dintre versurile singulare (monostihuri), cred că frg. 940 (854) are multe motive să fie atribuit lui Menandru, afară de început care poate fi opera unui gramatic, pentru încadrarea în ordine alfabetică: βέλτιστε, μὴ τὸ κέρδος ἐν πᾶσι σκόπει. «Prietene, nu privi în toate numai ciștigul propriu ».

Nu același lucru se poate spune însă și despre frg. 944—947, cum deducem din întregul aparat critic al lui Körte. De asemenea distihul elegiac din Anthol. Pal., VII, 72 cu lemma Μεν. κωμικοῦ în cîns^{ta}ea lui Epicur și Themistocles, nu se poate atribui lui Menandru și a fost adăugat ca νόθον, cum îl dovedise Wilamowitz în Antig. von Karystros 179,2. Între cei doi bărbați n-a existat comun decît γένος.

Χαῖρε, Νεοκλειδᾶν δίδυμον γένος, ὧν ὁ μὲν ὑμῶν
πατρίδα δουλοσύνας ῥύσαθ', ὁ δ' ἀφροσύνας.

Strofa fusese probabil compusă pentru o hermă cu două fețe în care se egaleză meritul lui Themistocles de liberator al patriei cu al lui Epicur de luminător al fiilor ei.

IOANIS SYCUTRIS
DE
MARIA MARINESCU-HIMU

Rubrica « Clasicismul în lume » ne dă prilejul de a împărtăși cititorilor noștri activitatea unui truditor de seamă pe ogorul antichității în Grecia, Ioanis Sycutris, care prin opera înfăptuită și prin școala de riguroasă cercetare inițiată la Universitatea din Atena, are dreptul să fie socotit «umanist» în toată plinătatea de înțeles a cuvântului.

Fiu al unor oameni săraci, trăitori la Smirna, dar care-și trăgeau obârșia din insula Hios, s-a născut la Smirna în 1901. Studiile primare și pe cele secundare le-a făcut în acest oraș, la « Εὐαγγελική Σχολή »¹, iar pe cele universitare la Atena. După absolvirea lor, a fost timp de doi ani profesor secundar în Cipru, unde a fundat revista « Cronici cipriene », revistă al cărui îndrumător a fost și în paginile căreia au văzut lumina tiparului importante studii de limbă și istorie, legate toate de viața insulei. După doi ani de rodnică activitate în Cipru, se întoarce la Atena, unde ocupă postul de asistent la catedra de limbă greacă veche din cadrul Facultății de filozofie².

Din acest timp îi datorăm observațiile critice privitoare la Antifon, publicate în Anuarul științific al Facultății de filozofie din Atena³. În anul următor este trimis în Germania ca bursier al Universității din Atena, unde audiază pe Heinze la Lipsca, pe Norden, Jaeger, P. Maas, Ed. Meyer și pe Wilamowitz la Berlin. Către sfrșitul primului său an de studii în Germania, se reîntoarce în patrie pentru a-și susține examenul de doctorat. Ca student al Universității din Lipsca publică în 1927 lucrarea asupra lui *Evagoras* al lui Isocrate, în care susține că aceasta nu este un necrolog obișnuit ci un encomion pentru cinstirea lui Evagoras, descendent al unei dinastii grecești din Cipru, alungată de fenicieni, care la rîndu-le fuseseră înlăturați de aventurierul Abdemon din Kition. Eliberarea țării avea să se realizeze în 411 î.e.n. de către Evagoras⁴. Astfel cercetătorul Sycutris revenea la opinia gramaticului anonim care susținuse calitatea de « encomion » a lucrării *Evagoras*.

¹ Εὐαγγελική Σχολή, școală secundară celebră la Smirna, care prin activitatea desfășurată rivaliza cu « Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή » de la Constantinopol. Dispunea de o bibliotecă cuprinzînd 35 000 de vol., 180 mss. rare și avea ca anexă un muzeu de arheologie.

² Printre disciplinele Facultății de filozofie din Atena sînt incluse și studiile clasice.

³ Articolul poartă titlul « Κριτικά εἰς Ἐπιπέμωντα »: în Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 1 (1925), p. 109—145 și broșură aparte, Atena, 1925.

⁴ Isocrate este singurul scriitor care ne prezintă condițiile în care Evagoras a răsturnat pe Abdemon și ne dă informații asupra flotei și armatei terestre a lui Evagoras. V. par. 19 și urm.; 52—58 și 61—65.

Anul 1928 este anul biruințelor lui Sycutris. Studiul lui asupra *Discursului funebru* al lui Demosthenes, publicat în *Hermes*¹, ca și studiul anterior, produce vîlvă în cercurile filologice germane². Lucrarea scrisă pentru cinstirea memoriei celor căzuți la Chaeroneea în 338 î.e.n., și pe care în unanimitate cercetătorii, începînd cu Dionys din Halicarnas și sfîrșind cu Westermann și Blass, au socotit-o pseudepigraf, Sycutris o consideră autentică.

Caracterizînd acest discurs ca « φορτικός, κενός και παιδαριώδης » și refuzînd să recunoască în el, ca și în « Ἐρωτικός », felul de a gîndi și stilul demosthenic, Dionys din Halicarnas a deschis drumul cercetătorilor, care, toți — lucru curios — au avut aceeași părere³. În urma acestei lucrări temeinice, casa de editură Teubner îl însărcinează cu editarea lui Demosthenes începută de Fuhr⁴. După Gr. Bernardakis⁵, care în aceeași editură publicase *Moralia* ale lui Plutarh, Sycutris este al doilea filolog grec însărcinat de editura Teubner cu editarea unui text clasic. În același număr din *Hermes* Sycutris publică o inscripție funerară descoperită de L. Pieridis în localitatea Kition (Larnaca-Cipru), în locul numit Καμύβα. Inscripția este o mărturisire a grațitudinii unui învățăcel pentru profesorul său, mort la o vîrstă timpurie, care-l inițiase în lectura homerică⁶.

Un alt studiu pe care-l dă la iveală Sycutris este comentariul la *Scrisoarea* lui Speusippos, nepotul lui Platon, scolarhul vechii Academii, către Filip, regele Macedoniei⁷.

Concluziile la care ajunge cu privire la epistolografia elenă le publică în Pauly-Wissowa, în articolul intitulat « Epistolographie »⁸.

Ca o prețuire pentru activitatea tînărului învățat grec, Wilamowitz îl invită să participe la « Graeca Wilamowitziana », cenaclul literar restrîns, frecventat de un număr de 6—8 tineri profesori ai Universității din Berlin, unde laolaltă cu încercatul magistrului se interpretau texte grecești. De asemeni, W. Jaeger îl invită la cercul său, cunoscut sub numele de « Eunomia ».

În timp ce casa editoare Weidmann îl însărcinează cu editarea epistolografiilor greci, activitatea lui Sycutris continuă prodigioasă la revistele: *Hermes*, *Gnomon*, *Philologus*,

¹ *Der Demosthenische Epitaphios*, în *Hermes*, 1928, p. 241—258.

² Cum opera lui Demosthenes a fost răspîndită de timpuriu, este foarte probabil ca în primele culegeri făcute, din zelul profesorilor de retorică să fi fost incluse și unele opere apocrife, unele din greșală, altele cu intenție. Discernămintul lui Callimahos, bibliotecarul alexandrin, n-a fost atît de perspicace pentru a întreprinde discriminarea dorită, strădania lui mărginindu-se la a nu sacrifica nici una din operele marelui orator. După Callimahos, criticii din epoca elenistică și din cea imperială au început să discute autenticitatea operelor asupra cărora Callimahos nu luase nici o poziție. O parte din aceste discuții ne sînt cunoscute prin scrierile lui Dionys din Halicarnas, ale retorilor, scoliastilor, ale lui Libanios și Photios. Truda pentru stabilirea corpusului demosthenic a fost mult ajutată și de papirii descoperite în Egipt și care completează lista dată de C. Fuhr, în prefața ediției sale *Demosthenis Orationes*, apărută în 1914.

³ « Über die Unechtheit des schon seit Kallimachos im demosthenischen Corpus überlieferten Epitaphios herrscht unter den Philologen die grösste Einigkeit » (*Hermes*, 1928, 63) p. 241.

⁴ Editarea lui Demosthenes a suferit o mare întîrziere, lucrarea apărînd abia în 1937 sub titlul *Demosthenis orationes*. Post C. Fuhr, ed. J. Sycutris, vol. II, pars. I, Lipsiae, 1937, 379 p.

⁵ Operele morale ale lui Plutarh, editate de Gr. Bernardakis, au apărut în 7 volume în seria stereotipă Teubneriană, între 1888 și 1896.

⁶ *Epigramm aus Kition*, în *Hermes*, 63, (1928) p. 110—111.

⁷ E. Bickermann-J. Sycutris, *Speusipps Brief an König Philipp. Text, Übersetzung, Untersuchungen*. « Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig ». Phil. hist. Kl. 803, Leipzig, 1928, 86 p.

⁸ *Epistolographie*, în Pauly-Wissowa-Kroll, RE, Supplementband, V, Stuttgart, 1931, p. 981—987. Articolul a fost precedat de un alt studiu publicat în *Philologische Wochenschrift*, 48, 1928, col. 1284—1295.

Philologische Wochenschrift, Byzantinische Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 'Αθηνᾶ, 'Αμάλθεια, 'Ελληνικά, 'Επετηρίς Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Νέα 'Εστία și altele, îmbrățișînd întreaga literatură greacă.

Prin întoarcerea lui în Grecia, în toamna anului 1929, munca pe tărîmul filologiei clasice nu se mai desfășoară în același ritm. Sarcina de conservator al colecțiilor bibliotecii Academiei din Atena, obligațiile impuse de catedra pe care o servește cu entuziasm și conștiinciozitate exemplară¹, lupta spre a învinge o opoziție și poate extinderea activității sale asupra mai multor domenii au contribuit oarecum la scăderea activității lui în domeniul filologiei clasice. Totuși și activitatea desfășurată în patrie prezintă aspecte ce nu pot fi trecute cu vederea. Un prim rezultat este reorganizarea bibliotecii Academiei din Atena și editarea în colecția Academiei² a *Symposionului* lui Platon³ și a *Poeticei* aristotelice⁴. Munca depusă de Sycutris pentru stabilirea textului celor două lucrări, și mai ales a celei din urmă, impune prin onestitatea ei.

Prezentarea și explicarea condițiilor materiale în care au fost scrise operele, strădania de a le raporta la fapte contemporane, informațiile din belșug datorite în introducere și comentariu constituie o exegeză a operelor, pusă continuu față în față cu noile realități spirituale ale poporului său. Observația inserată de Academia din Atena la p. 148 a *Poeticei* lui Aristotel, care glăsuiește că partea a doua a introducerii n-a putut fi scrisă din pricina morții fulgerătoare a lui Sycutris, arată că golul ivit în filologia clasică a Greciei prin moartea lui n-a fost o vorbă goală, ci o realitate trist mărturisită.

Introducerea la «*Symposionul*» lui Platon a devenit de la apariție obiectul celor mai pătimase atacuri; Sycutris este acuzat de «ateism». Atacurile trec de limitele impuse oamenilor de știință și devin personale. Ele pătrund în presă, alarmînd opinia publică și creînd un curent cu totul defavorabil «ateului» Sycutris.

În fața acestor atacuri pătimase, Sycutris reușește să păstreze o atitudine demnă, dedicîndu-se numai catedrei. Persecuția unei societăți răvășite de rivalități nu cunoaște nici o piedică și merge pînă acolo încît i se refuză catedra de filologie clasică, vacantă la Universitatea din Atena. Hotărît să nu ceară vieții decît bucuriile austere ale gîndului, Sycutris rezistă, călăuzit de un înalt ideal de cuviință, dar atacurile se întîlesc din ce în ce.

În anul 1936 revista ateniană «*Νέα 'Εστία*» organizează în paginile ei o anchetă cu tema: «Spiritul grec, influența lui și posibilitatea unei noi Renașteri», anchetă la care aveau să răspundă cercetători ca W. Deonna, Henri Focillon, Louis Gillet, Ch. Picard, A. Merlin, Maurice Bedel, Camille Mauclair, Jean Malys și alții. Răspunsul lui Sycutris se află în paginile revistei, în p. 984 și 993 din anul 1936 (15 iulie)⁵.

Sycutris afirmă cu tărie că contactul neolenilor cu valorile spirituale ale străbunilor lor se va produce numai prin intermediul necesităților, problemelor și valorilor civilizației europene contemporane, și nu pe o cale directă. De altfel elementele de bază și de valoare ale spiritualității neelene coincid cu ceea ce s-a putut asimila din belșugul spiritului european și, prin el, direct din vechea civilizație helenă. Ridicîndu-se împotriva moștenirii Bizanțului, Sycutris afirmă că aceste elemente sînt destul de numeroase, pentru ca neolenii să

¹ Scriitorul Nasos Detzortzis, care-i fusese student, vorbește cu emoție de interesul purtat de profesorul Sycutris studenților săi în *Νέα 'Εστία* din 1938, p. 58.

² Academia din Atena în colecția sa «*Ελληνική Βιβλιοθήκη*» editează textele autorilor greci cu note, trad. și o introducere în greaca nouă.

³ Πλάτωνος Συμπόσιον. Text, trad. și comentariu. Acad. din Atena, Atena, 1934, 254 + 23 ap.

⁴ Αριστοτέλους περί ποιητικής. Trad. de Simos Menardos. Intr. și comentariu de I. Sycutris. Acad. din Atena. 1937. 148 + 286.

⁵ Articolul poartă titlul: «*Η ελληνική αρχαιότητα και η μεταπολεμική ζωή*».

fie apți de a veni în contact cu antichitatea. În domeniul tradiției religioase Sycutris preconiza o curățire întreprinsă curajos și o reîntinerire care să pornească din partea unor oameni cu vederi largi și nu din partea unor oameni de formație teologică. Sycutris nu vedea posibilitatea revenirii la spiritualitatea antică în condițiile în care se găsea poporul său în 1936, înțelegând prin renaștere un fenomen de umanizare, deosebit de fenomenele izolate și cu totul diferite de întoarcerile anemice și sterile spre trecut, care emoționează prin avântul eroilor și eforturile depuse, dar nu pot fi creatoare de valori culturale (ex. Plutarh, Marc Aureliu, Dion Hrisostomul și Iulian).

Cu toată prigoana împotriva-i, Sycutris continuă preocupările sale, îmbrățișând domenii cât mai variate ale literaturii elene.

Astfel, prin comunicarea făcută la Congresul bizantinologilor din Atena în 1930, cu privire la problemele istoriografiei bizantine, el elucidează subtile probleme literare și psihologice ale bizantinilor, deschizând, după aprecierea profesorului Bethé, un drum nou cercetătorilor. Studiile lui asupra schismei Arseniților sînt, după aprecierea filologului belgian Grégoire, o contribuție esențială la istoria eclesiastică a Bizanțului pe vremea Paleologilor. Comentariul la « Περὶ ἰδεῶν » a lui Hermogene din Tarsos provoacă admirația filologului belgian Bidez.

Dacă activitatea lui Sycutris n-a fost considerată în Grecia la timpul potrivit la justa ei valoare, ea a fost unanim recunoscută în afara frunțarilor ei. Lucrările lui au văzut lumina tiparului în cele mai reputeate periodice germane. *Realencyclopädie* îl însărcinează cu publicarea articolelor « Reticora » și « Epistolografia »; importante case de editură îi solicită colaborarea. Lecția lui inaugurală la Universitatea din Atena, intitulată « Φιλολογία καὶ ζωή » este tradusă în mai multe limbi străine¹. Secția filologică a Universității din Praga îl cheamă la catedra de Filologie clasică, ca urmaș al profesorului filoleen E. Martini². Reputați filologi clasici îl înconjoară cu multă simpatie³.

Dacă această succintă prezentare a lui Sycutris ne oferă o perspectivă substanțială a unei extrem de variate activități, ne dă în același timp posibilitatea să întrezărim rodul strădaniilor lui la capătul unei vieți ce s-ar fi cuvenit mai din plin hărăzită, căci o neîndurată μοῖρα a vrut ca harnicul ostentor să sfîșie zilele la 36 de ani, în 1937, cînd reîntors dintr-o excursie poposise cîteva ceasuri la Corint⁴.

Lucrările rămase în mss., o ediție comentată a lui Oedip la Colonos, Emendațiile la « Περὶ ὄψους » și « Epictet » ca și un studiu asupra lucrării « Τεχνῶν συναγωγῆ » a lui Aristotel, sînt și ele o mărturie de rîvnă neîntrecută pentru a face să se reverse asupra sufletului neamului său ceva din belșugul de poveste al celei mai bogat dăruite literaturi.

¹ V. I. Sykoutris, *Philologie et vie*, Budapest, 1931. Broșura a fost editată de Inst. de filologie modernă, condus de Gyula Morávcsik, v. nota 1 de la pag. 5.

² Νέα Ἑστία 1938, p. 513.

³ V. Νέα Ἑστία din 1938, p. 513. Prof. Willamowitz îl felicită pentru activitatea lui prodigioasă cu cuvintele: « Ihre Produktivität verfolge ich mit grösster Freude » și-l situează printre cei mai buni cunoscători ai prozei atice. Körte, în admirația lui, îl caracterizează ca « der begabteste Philologe den das neue Griechenland bisher hervorgebracht hat »; iar Paul Maas vorbea astfel despre el: « Der scharfsinnigste Kritiker der griechischen Prosa, den die griechische Nation seit Korais hervorgebracht hat ».

⁴ Despre activitatea desfășurată în calitate de conferențiar la diferite așezăminte culturale din Atena și în special la « Ἀσκραῖος », vezi evocarea caldă a lui Tellos Agras din Νέα Ἑστία, 1937, nr. din 15 nov., p. 1699—1701. Cf. artic. acad. Nicos A. Bees din Νέα Ἑστία, 1937, Atena, p. 1773—1777.

ÎN JURUL TRADUCERILOR DIN CLASICII GRECI ȘI LATINI *

DE

N. I. BARBU

Necesitatea traducerilor din clasicii greci și latini a fost de mult simțită în țara noastră. Chiar înainte de 23 August 1944, fosta «Casă a școalelor» organizase o colecție de traduceri din operele autorilor antici, dar traducerile publicate în această colecție erau mai proaste decât multe din traducurile publicate de unele edituri particulare. Trebuie observat că nici aceste traduceri nu erau prea bune și nici prea numeroase. Ca exemple de traduceri proaste publicate de fosta Casă a școalelor se pot cita *Verrinele, Germania, Politica lui Aristotel, Etica Nicomahică*, care este pur și simplu o traducere a unei traduceri germane. Nici stilul și nici fidelitatea față de original nu se ridicau, în aceste traduceri, la nivelul cerut pentru ca astfel de lucrări să poată fi numite traduceri.

În anii puterii populare, în cadrul revoluției culturale din țara noastră, în ultimii ani s-a pornit temeinic și sistematic la efectuarea traducerii unor opere clasice de mare valoare.

Editurile și-au făcut planuri de traduceri din clasicii greco-latini, planuri care au fost coordonate pe plan intereditorial și ministerial. S-au organizat rațional etapele prin care trebuie să treacă o traducere de la contractare și până la apariția în librărie. Astfel, o traducere nu este angajată astăzi de o editură până când nu se cere un referat sau mai multe din partea unor specialiști, care sînt chemați să-și spună cuvîntul asupra calităților și lipsurilor traducerii. Astăzi, în editură există un redactor de carte, care are în grijă toate lucrările necesare până la apariția traducerii. Astăzi, se fac controale și revizii științifice, între editură și autori există o continuă colaborare.

* În ultimii ani, în planurile citorva edituri au intrat și traduceri din operele clasicilor greci și latini. Aceste traduceri, foarte utile pentru cultura noastră, ridică numeroase probleme de fond și de formă. Catedra de filologie clasică a socotit utilă o discuție asupra problemei traducerilor din grecește și latinește. Discuția care s-a dus în cadrul catedrei a ajuns la concluzia că o dezbateră în sînul Societății de studii clasice, în prezența unor reprezentanți ai editurilor și ai Ministerului Învățămîntului, ar fi cît se poate de binevenită. În vederea acestei dezbateri, s-a constituit o comisie alcătuită din următorii tovarăși: N. I. Barbu, responsabil, P. Creția, A. Frenkian, F. Fugaru și T. Vasilescu. Membrii comisiei au strîns unele materiale, în legătură cu problema în discuție, iar responsabilul a redactat raportul, sistematizînd materialul și punctele în discuție și exprimîndu-și unele păreri proprii.

Toate aceste măsuri organizatorice au făcut ca, într-un timp relativ scurt, să se traducă comparativ mai mult decât în trecut, iar calitatea traducerilor să sporească considerabil. Astfel, în ceea ce privește alegerea operelor redade în românește, s-a pornit bine traducându-se din Tacit, Aristotel, Appian, tragicii greci, Vergiliu, Plutarh, Ovidiu. După cîte știm, sînt în curs de apariție sau planificate și alte traduceri, precum: *Istoriile* lui Herodot, opera lui Titus Livius, *Viețile* lui Plutarh, *De rerum natura* de Lucrețiu și altele. Așa cum am spus, calitatea traducerilor apărute e cu mult superioară celor din trecut, iar interesul cu care au fost primite de publicul cititor arată că, în cadrul revoluției noastre culturale, pentru valorificarea moștenirii culturale a antichității greco-latine, aceste traduceri au fost foarte binevenite.

Cu toate succesele obținute pînă acum, există unele lipsuri, care se cer remediate, pentru ca opera la care s-a pornit să-și dea adevăratele roade. Lipsurile pe care le-am constatat atît în ceea ce privește planul de publicații, cît și în ceea ce privește calitatea traducerilor ne-au îndemnat să studiem încă o dată problema traducerilor și să facem unele propuneri de îmbunătățire.

Așa cum am spus, este bine că s-a tradus din Appian, Vergiliu, Tacit, Aristotel, Ovidiu. Sînt totuși autori despre care nu știm dacă figurează în planul vreunei edituri și care ar fi trebuit traduși totuși printre primii, precum: întreaga operă a lui Salustiu, discursurile lui Cicero, opere absolut necesare pentru cunoașterea de la izvor a luptei de clasă la Roma în perioada războaielor civile, operele lui Marțial și Iuvenal, poezii realști din epoca Flaviilor, Tacit, Polibiu, Dio Cassius. Nu sînt aci decît cîteva exemple. Nu există un plan bine coordonat de traduceri în cadrul diferitelor edituri, alcătuit cu colaborarea unor specialiști.

În ceea ce privește calitatea traducerilor, deși, așa cum am spus mai înainte, s-au făcut mari progrese, mai persistă încă o serie de lipsuri. Astfel, în Appian, *Războaiele civile*, II 98, textul grecesc Πλάτωνος αιλήσας τήν περι ψυχής συγγραφήν a fost tradus prin «ceru să i se dea tratatul lui Platon despre suflet».

Greșeala constă în faptul că συγγραφήν a fost tradus prin tratat. Se știe însă că *Phaidon*, căci despre această carte este vorba, nu este un tratat, ci un dialog. Cuvîntul «tratată» nu-i bine întrebuințat în acest caz. În traducerea din Suetoniu, *Caesar*, LV, p. 31, citim următoarea frază: «Găsesc chiar cîteva exemplare publicate de el nu cu titlul «Pentru Metellus» ci „Pe care l-a scris pentru Metellus”, deși discursul vorbește în persoana lui Caesar, dezvinovățindu-se pe sine și pe Metellus de acuzațiile detraкторilor lor comuni». Expresia «discursul vorbește în persoana lui Caesar» întunecă sensul frazei, iar cititorul nu înțelege exact despre ce este vorba. Cine se dezvinovățeste, discursul?

În original este *Cum ex persona Caesaris sermo sit*, ceea ce vrea să spună că «Caesar însuși vorbește». În traducerea *Eneidei*, cuvîntul *terrae* este tradus prin *olaturi*. Dar cuvîntul «olaturi» are nevoie el însuși de o notă explicativă în românește. Deci cititorul trebuie să urmărească nu numai notele explicative pentru cuvintele latinești, ci și pentru cele românești. În introducerea la traducerea operei *De officiis* a lui Cicero *De divinatione* este tradus prin «despre divinitate», în realitate *De divinatione* este «despre divinație». În traducerea *Războaielor civile* ale lui Appian, o dată (2,29) ἔξω τῆς πόλεως este tradus prin «în afara orașului». Aici ἡ πόλις = Roma. Altă dată (5,15) τήν πόλιν este tradus prin Roma. Deci nu s-a păstrat o consecvență în traducerea aceluiași cuvînt. De asemenea, ὁ δῆμος este tradus cînd «popor», cînd «norod», cînd «plebe», fără să se arate, într-o notă explicativă, care a fost motivul schimbării traducerii. Pentru realitățile politice romane deosebirea dintre traducerea termenilor *populus* și *plebs* este esențială.

În unele introduceri (Suetoniu) apar cuvinte ca *națiune* în loc de *popor*; *revoluție* în loc de *complot*, *nobiles* redat prin patricieni, deși este vorba despre numizi.

Am dat numai cîteva exemple de greșeli strecurate în unele traduceri. Nu însemnează că nu mai sînt și altele. Problema care ne preocupă nu este de a le înșira acum pe toate, ci de a vedea ce trebuie făcut, pentru ca pe viitor să nu se mai repete, iar traducerea să atingă cel mai înalt nivel și cantitativ și calitativ. Pentru a sistematiza implicațiile problemei în discuție, ne vom opri asupra a două mari întrebări pe care le ridică problema traducerilor: 1. Ce să se traducă; 2. Cum să se traducă.

Ce să se traducă. Așa cum am spus mai înainte, dacă cercetăm lista traducerilor publicate, constatăm că nu există nici o operă despre care să se poată spune că n-ar fi trebuit tradusă. Astfel, fie operele sau fragmentele din operele poetice în versuri, — Ovidiu, tragicii, Lucrețiu, Vergiliu — fie operele în proză — Cicero, Appian, Plutarh, Suetoniu, Tacit — toate meritau să fie date în traducere publicului cititor. Firește că, așa cum am spus, prin aceasta nu s-a epuizat lista operelor care ar trebui traduse. Pe de altă parte nu toți autorii prezintă aceeași urgență. Soțotim că ar trebui să se studieze problema de către o comisie, care ar urma să alcătuiască o listă, iar lista să fie apoi discutată de forurile competente, Edituri — Ministere. Dar întrebarea care are cele mai multe implicații este:

2. Cum să se traducă? Problema aceasta ridică următoarele întrebări: proză sau versuri pentru originalele în versuri; fidelitatea traducerii; stilul; folosirea altor traduceri; revizia traducerii; reeditările de traduceri; introducerea și notele. Să începem pe rînd discutarea acestor puncte.

Proză sau versuri. Toată lumea este, firește, de acord că o operă antică în versuri ar trebui tradusă în românește în versuri izbutite. Este un principiu a cărui realizare ar fi salutată întotdeauna cu entuziasm. Practica ne arată însă că în calea înfăptuirii acestui principiu se ridică mari greutăți, avînd drept consecințe realizarea unor traduceri care nu se ridică la nivelul dorit. Există, desigur, traduceri foarte izbutite, realizate de traducători de talent, ca Murnu și Naum, dar traduceri în versuri de acest fel sînt rare. Dacă s-ar adopta, fără nicio excepție, principiul că orice operă antică în versuri trebuie tradusă în versuri, ar însemna ca unele opere să aștepte adesea zeci de ani pînă ce să se găsească traducătorii de talent care să le facă cunoscute publicului cititor. Dar nevoile culturale cer să fie cunoscute cît mai devreme multe din operele antice în versuri, pentru care nu s-au găsit încă traducători de talent. Așadar nevoia de a se cunoaște conținutul unei opere antice în versuri justifică traducerea în proză, dacă nu s-a găsit un traducător de talent, care s-o redea în versuri. În orice caz, unei traduceri proaste, adică infidele față de conținut și schimonosită din punctul de vedere al frazei românești, este întotdeauna de preferat o bună traducere în proză.

Fidelitatea traducerii. Este una dintre condițiile esențiale ale unei traduceri izbutite și care ridică, la tot pasul, numeroase probleme. O traducere este fidelă atunci cînd redă exact conținutul originalului, adică atunci cînd nu pierde nimic din original, nu adaugă nimic și nu alterează conținutul originalului. De pildă, în Appian, *Războaiele civile*, V, 111, textul grecesc sună: ἀράμενα τὰ βραχέα τῶν ἱστίων. Traducerea românească spune: «ridicînd pînzele». Traducerea a omis cuvîntul βραχέα. Deci, în acest punct, traducerea, săvîrșind o omisiune, n-a mai fost exactă, a păcătuit prin pierderea unei părți din sensul originalului. Într-o traducere din Ovidiu, traducere în versuri, cursivă, clară, atrăgătoare, s-au făcut multe adausuri la conținutul originalului. Astfel, primele patru versuri, din prima elegie a primei cărți a *Tristelor* sună:

*Parue, nec inuideo, sine me, liber, ibis in Urbem,
Ei nihil quod domino non licet ire tuo.
Vade, sed incultus, qualem decet exsulis esse.
Infelix, habitum temporis huius habe.*

Traducerea românească sună:

«Pornește cărticică, spre patrie! Te du!
Așa-a fost să fie, să te întorci doar tu,
Și să rămîn tot singur, cu autorul tău,
«Răpus de nostalgie și de păreri de rău.»

Lăsînd celelalte nepotriviri dintre traducere și originalul latinesc, ne oprim numai asupra expresiilor «Așa a fost să fie» și «Răpus de nostalgie și de păreri de rău», cărora nu le corespunde nimic în versurile latinești. Exemplul arată că aici s-a greșit adăugîndu-se ceva originalului din care se traduce.

Iată acum și un exemplu de redare a conținutului, dar într-o formă care poate duce la interpretări greșite. În *Viața* lui August, capitoul al XX-lea, Suetoniu spune: *Ianum Quirinum semel atque iterum a condita Urbe ante memoriam suam clausum . . . ter clausit*. Traducerea românească spune: «Templul lui Quirinus care nu fusese închis . . . după amintirea sa, a fost închis de trei ori». Așadar cuvintele *ante memoriam suam* au fost traduse prin «după amintirea sa». Se pare că traducătorul a voit să înțeleagă: «după cît își aducea el aminte». Dar textul latinesc spune clar: «Înainte de vremea cînd trăia el», adică «înaintea lui». Deci traducerea, printr-o expresie echivocă, poate da naștere la înțelegeri greșite.

Nu-i nevoie să mai stăruim asupra acestui punct, deoarece toată lumea este de acord că o traducere nu trebuie să piardă nimic din textul original, nici să nu-i adauge ceva, nici să redea confuz sau greșit originalul. Problema grea care se pune traducătorului, după ce a înțeles bine textul, este aceea a stilului în care-l traduce. Treccm deci la problema stilului unei traduceri.

Stilul. După ce a înțeles ideile textului, traducătorul trebuie să le redea în românește în așa fel, încît cititorul să nu simtă că este vorba de o traducere, ci să aibă impresia că textul a fost scris de un autor român direct în românește. Pentru aceasta, traducătorul nu va șovăi să traducă: un m.m.c.p. latinesc printr-un perfect românesc; o temporală, construită în latinește cu conjuncția *cum* cu m.m.c.p. prin gerunziul românesc ș.a.m.d. Sint lucruri de la sine înțelese, și nimeni nu va putea aduce învinuiri unui traducător pentru că nu s-a ținut cuvînt cu cuvînt de textul latinesc, ci a înlocuit construcțiile latinești prin construcții românești care să evite nefirescul și schimonosirea în fraza românească.

Dar problema redării fidele a stilului unui autor antic se pune abia după ce au fost rezolvate greutățile provenind din deosebirile de construcție între cele două limbi. Autorii antici au avut fiecare stilul său și de multe ori deosebirile de stil între doi antici, de pildă între Cicero și Salustiu, sau între două opere ale aceluiași autor — Tacit în *Dialogus* și Tacit în *Annales*, sau Cicero în *Discursuri* și Cicero în *Scrisori* — erau mai mari decît între doi autori romîni. De aceea, traducătorul va trebui neapărat să facă efortul de a se apropia cît mai mult posibil de stilul autorului din care traduce. Spre a înlesni o mai ușoară urmărire a discuției, vom împărți problemele de stil în două: 1. probleme de sintaxă și 2. probleme de vocabular.

Probleme de sintaxă. Cea dintîi dificultate și problemă care se ridică în calea unui traducător din grecește sau din latinește este aceea a redării unei fraze ample, cu multe subordonate. Procedul obișnuit în asemenea împrejurări a fost acela de a se tăia fraza amplă, să zicem fraza cu 7-8 subordonate, în 3-4 fraze scurte sau în 2-3 fraze scurte și cîteva propoziții independente. Socotim că este un procedeu cu totul greșit, deoarece, prin aceasta, traducătorul pornește de la premisa neîntemeiată că în limba romînă nu se pot construi fraze ample. Așadar, tăind o frază latinească sau grecească în fraze scurte, traducătorul greșește de două ori: o dată față de stilul autorului din care traduce și, în al doilea rînd, față de limba romînă, la a cărei cultivare traducerile pot contribui în mare măsură. Dăm

un exemplu: Plutarh, în capitolul al XVI-lea al *Vietii* lui Alexandru, istorisește bătălia de la Granicus. Iată o frază tradusă cît se poate de aproape de textul grecesc: «Parmenion îl sfătua să nu s-avînte în primejdii în acea zi, dar Alexandru, zicînd că i-ar fi rușine de Hellepont, dacă s-ar teme să treacă rîulețul Granicus, s-aruncă îndată în rîu cu treisprezece cete de călăreți și, avîntîndu-se călare împotriva săgeților dușmane și împotriva malurilor prăpăstioase, înșesate de arme și de cai, izbit din toate părțile și udat de valuri, s-a părut că și-a condus armata mai mult nebunește și fără socotelă, decît cu chibzuială». Să tăiem această frază lungă în cîteva scurte. Am putea obține următoarea formă: «Parmenion îl sfătua să nu se avînte în primejdii în acea zi. Alexandru i-a răspuns că i-ar fi rușine de Hellepont, dacă s-ar teme de rîulețul Granicus. Alexandru s-aruncă îndată în rîu cu treisprezece cete de călăreți și se avîntă călare împotriva săgeților dușmane și împotriva malurilor prăpăstioase, înșesate de arme și de cai, izbit din toate părțile și udat de valuri. Alexandru a părut că și-a condus armata mai mult nebunește și fără socoteală, decît cu chibzuială». Se vede ușor cît de mult pierde expunerea faptului în forma a doua a traducerii. Într-adevăr, Plutarh a expus faptul într-o singură frază, pentru că, în mintea lui, diferitele momente ale faptului sau succedat cu atîta repeziciune, încît biograful n-a putut să le separe prin pauzele pe care le introduc, în chip firesc, frazele juxtapuse. Prin urmare, fraza antică, latină sau greacă, trebuie respectată în toată amploarea ei, atît cît îngăduie limba romînă.

În același fel trebuie procedat și cînd este vorba de un text cu fraze scurte. Cicero, într-o scrisoare către Atticus (X,15,4), scrie, într-un stil foarte concis, între altele: *De sorore laudo. De Quinto puero datur opera. Spero esse meliora*. Traducerea exactă, și ca înțeles și ca stil, ar trebui să sune cam astfel: «În privința surorii, te felicit. În ceea ce-l privește pe tinărul Quintus, ne dăm silința. Nădăjduiesc c-o să fie mai bine». Se va obiecta: cititorul nu înțelege despre ce este vorba, dacă nu se desfășoară o frază amplă. Răspuns: orice explicații se vor da în note, fiindcă Cicero a scris pentru Atticus, nu pentru cititorul modern, iar cititorul modern trebuie să retrăiască atmosfera în care a scris Cicero lui Atticus.

Așadar, traducătorul este obligat să respecte cît mai mult cu putință concizia sau amplitudinea frazei pe care o traduce.

O altă problemă care are importanță în redarea cît mai exactă a stilului unui autor este aceea a ordinea propozițiilor în frază și a cuvintelor în propoziție. Și aci trebuie să se pornească de la context și să se respecte ordinea de acolo atît cît îngăduie limba romînă. Tacit spune, la începutul *Analelor*: *Urbem Romam a principio reges habuere. Libertatem et consulatum L.Brutus instituit*. Și în romînește trebuie să se respecte topica latină, dacă limba romînă o îngăduie și, într-adevăr, o îngăduie, fiindcă se poate traduce foarte bine: «Orașul Roma la început l-au stăpînit regii. Libertatea și consulatul le-a întemeiat L. Brutus». Accentul la Tacit cade pe *Urbem Romam* și pe *Libertatem et consulatum* și de aceea le-a și așezat la început.

Dacă limba romînă îngăduie, nu este motiv să se schimbe. Traducătorul trebuie să cunoască valoarea stilistică a topiceii latine și grecești și a celei romîne, pentru ca, în romînă, să se obțină un echivalent stilistic.

Într-adevăr dacă am traduce: «Regii au stăpînit la început Roma. L.Brutus a întemeiat libertatea și consulatul», s-ar pierde accentul frazei latine:

Mai sînt, evident, și alte probleme ridicate de stilul sintaxei autorului din care se traduce, dar socotim că pentru toate se poate formula următorul principiu: să se respecte cît mai mult cu putință construcția frazei originalului, atît cît îngăduie limba romînă. Momentul în care trebuie părăsită construcția originalului grec sau latin trebuie să fie indicat de sentimentul forțării limbii romîne. Dar ar fi o greșeală să nu se respecte amplitudinea sau

scurtimea unei fraze grecești sau ordinea cuvintelor și propozițiilor în frază, dacă limba română o îngăduie.

Vocabularul. Problemele de vocabular, deși, la prima vedere, par mai ușoare decât cele de sintaxă, sînt totuși cel puțin tot atît de complicate, dacă nu și mai complicate decât cele de sintaxă.

Prima condiție a vocabularului unei bune traduceri este aceea a proprietății termenilor. În primul rînd, trebuie luați în considerare termenii tehnici, specifici civilizațiilor și culturilor antice, care n-au corespondenți în limba română. Uzul traducerilor din latinește și grecește a și stabilit norma pentru unii termeni. Astfel, toată lumea traduce astăzi consul=consul, quaestor = cvestor, praetor=pretor, στρατηγός = strateg; ἀρχων = arhonte, σισίτιον = sisitie, συνοικισμός = sinecism etc. Desigur că acești termeni sînt explicați prin scurte note în josul paginii. Dar acest uz nu s-a încetățenit pentru toți termenii tehnici și unii traducători redau cuvîntul lectica prin lectică, iar alții prin litieră. Părerii contrarii se exprimă și cînd este vorba de calendele, none, ide. Unii tovarăși sînt de părere să se transpună în date calendaristice romînești și, de pildă, în loc de nonele lui decembrie, să se zică 5 decembrie.

Personal, eu sînt de părere că, așa cum se zice arhonte, sinecism și strateg, se poate foarte bine spune și none, ide, calendele, cu explicații în note, deoarece acești termeni amintesc cititorului că este vorba de un calendar roman, care era diferit de cel romnesc. Sîntem, de asemenea, de părere să se spună lectică și nu litieră. Dacă termenul *consularis* se poate reda foarte ușor prin cuvintele «fost consul» lucrurile se complică atunci cînd este vorba de termeni de pură specialitate tehnică. Astfel, cuvîntul *τριήρης* lat. *triremis*, s-a încetățenit în romînește sub forma de «triremă», termen care trebuie explicat poate printr-o notă, deși se găsește în Dicționarul limbii romîne moderne editat de Academia R.P.R. Dar problema se complică atunci cînd este vorba de termeni ca *ναύαρχος* și *πεντεκοντάρης*. *Ναύαρχος* înseamnă și «comandant de corabie» și «amiral». Iar *κελευστής* înseamnă «șeful vîslașilor care dă măsura pentru mișcările vîslitului». În cazul termenului *ναύαρχος* se va traduce, de fiecare dată, «comandantul vasului» sau «comandantul flotei» după context, dar în cazul termenului *κελευστής* perifraza citată ar fi insuportabilă. În concluzie, sîntem de părere ca termenii tehnici să fie redați sub forma lor originală și explicați printr-o notă, ori de cîte ori traducerea lor în romînește ne-ar cere o perifrază mai mare de 2 — 3 cuvinte. Așa cum s-au încetățenit termenii polis, perieci, hiloții, dem, gerusia, efor, tot așa se mai pot încetățeni și alți termeni. O dată stabilită însă o metodă de redare a unui termen tehnic trebuie urmată cu consecvență pînă la capăt.

Dar, oricît de mare ar fi numărul termenilor tehnici într-un text, el este totuși infim față de numărul celorlalte cuvinte, care nu ridică probleme mai puțin serioase. Și, ocupîndu-ne de celelalte cuvinte, care-și găsesc corespondente în limba română, am intrat din plin în stilistică. Un bun traducător trebuie să fie familiarizat cu principiile stilistice de bază, fără cunoașterea și respectarea cărora nu se poate concepe o traducere. Astfel, stilistica ne spune că a face stil înseamnă a face o alegere între diferitele mijloace pe care și le pune la îndemîna limba spre a exprima o idee. Astfel, pentru noțiunea exprimată de cuvîntul «a merge» există în limba latină mai multe cuvinte: *ire, ingredi, ambulare, pergere, incedere, uadere, uiam corripere, ferre gradum, pedibus ingredi*. Traducătorul care va reda invariabil toți acești termeni prin «a merge» va mutila pur și simplu stilul autorului. În cazul varianțelor menționate, *ire* înseamnă «a merge» și exprimă noțiunea în întrebuintărea ei cea mai obișnuită și mai lipsită de orice alte nuanțe de precizare. Verbul *ingredi* adăuga nuanța direcției, *ambulare* înseamnă «a umbla», *pergere* «a continua drumul, a ține drumul», *incedere* înseamnă «a merge țanțoș», *uadere* «a se duce spre», *uiam corripere* «a se așterne la drum». Aristotel, după ce a studiat stilul diferitelor opere poetice, a putut să spună

În *Poetica* 1457 b, între altele: «orică cuvînt este sau un nume curent (κόριον) sau o glosă (γλῶσσα) sau o metaforă (μεταφορά) sau un epitet ornant (κόσμος) sau creat de autor (πεποιημένον) sau lungit (ἐπεκτεταμένον) sau scurtat (ὕφρηγμένον) sau modificat (ἐξηλασμένον)». Astăzi, stilistica a mers și mai departe și, în diferite studii asupra stilului autorilor, s-a constatat, de pildă, că proza atică spune ἀποθήσκειν «a muri», pe cînd tragediei zic, de obicei, θήσκειν, proza zice ἀπαντάω «a întîlni», pe cînd tragediei zic ἀντάω, cu alte cuvinte tragediei preferă cuvintele necompuse cu prepoziții celor compuse. Era desigur o revenire la o formă mai veche a cuvintelor, care, prin vechimea lor, dădeau contextului o nuanță arhaică. Traducătorul român va căuta să găsească mijlocul de a arhaiza puțin expresia. De altfel, și în romînește avem cazuri similare. Astfel, astăzi toată lumea spune «cu deosebire». Dar, dacă voim să arhaizăm puțin expresia, putem spune «cu osebite». Nu trebuie confundată întrebuintărea unor arhaisme cu presărarea unei traduceri cu provincialisme, care cer note explicative.

Cu această am ajuns la problema arhaismelor într-o traducere, legată de aceea a provincialismelor, a neologismelor etc. Principiul după care ar trebui să se conducă orice traducător este acela că arhaismele nu sînt binevenite decît acolo unde le cere contextul grec sau latin. Dacă, de pildă, într-un text atic din secolul al V-lea î.e.n. se găsește citat un fragment din Homer, spre a se face o deosebire între stilul homeric și cel al autorului la care se găsește citat, s-ar putea încerca o ușoară arhaizare a versurilor homerice. Dar a traduce pe Platon sau Demostene sau chiar pe Xenofon într-un stil arhaizant este o mare greșeală. Credem că provincialismele nu-și au locul într-o traducere din clasicii greci și latini. Limba noastră literară pune la îndemîna traducătorului destule mijloace spre a rezolva problemele de traducere pe care le ridică un text antic. Pe de altă parte, sînt destule cuvintele grecești și latinești, care cer explicații în note, pentru a mai da note explicative și la cuvinte romînești. Socotim, de asemenea, că, fără a le evita sistematic, traducătorul nu trebuie să facă abuz de neologisme.

Personal, aș fi înclinat să cred că avînd în vedere că este vorba de a traduce texte scrise cu două mii și mai bine de ani în urmă — între un neologism și un cuvînt mai vechi care exprimă același lucru ar trebui ales cuvîntul vechi. Astfel, între «important» și «însemnat» eu aș alege cuvîntul «însemnat». Între «ilustru» și «de vază» eu aș alege pe «de vază».

Prin urmare, ca un principiu general, se poate spune că traducătorul nu trebuie să considere cu ușurință traducerea nici unui cuvînt, pentru a nu reda cuvintele latinești și grecești obișnuite prin termeni romînești prea colorați și invers. «Însemnările» lui Caesar despre războiul cu galii trebuie traduse în așa fel încît să se simtă și în romînește că sînt, așa cum a spus Cicero, *nudi atque uenusti*, adică «lipsite de orice coloratură poetică și totuși pline de farmec», pe cînd în «Războiul cu Iugurtha» al lui Salustiu să se reliefeze de la primele fraze moralistul și psihologul.

N-am epuizat, firește, problemele care se ridică în legătură cu stilul, dar din cele cîteva exemple se poate desprinde complexitatea greutăților cărora trebuie să le facă față traducătorul, care, spre a izbuti, trebuie să fie înarmat cu o adîncă cunoaștere a limbii din care traduce, să fie familiarizat cu realitățile economice, sociale, politice, juridice și, în general, cu cele mai variate aspecte ale civilizației și culturii în care s-a plămădit opera tradusă și, mai ales, să depună un efort susținut de a nu traduce nimic la întîmplare.

Consultarea altor traduceri. În principiu, se recomandă să se consulte alte traduceri ale textului din care se face traducerea în romînește, mai ales pentru pasajele obscure, provenite adesea dintr-o tradiție manuscrisă nesigură sau contradictorie. Cu toate acestea, consultarea traducerilor n-ar trebui să vină decît în ultimul moment, după ce traducătorul a făcut singur toate eforturile necesare de a rezolva problemele pe care le ridică un text. Dacă va proceda altfel, traducătorul va fi influențat, fără să-și dea seama, de

traducere în mularea frazei românești după original. Numai o lungă examinare a textului din care se traduce și o îndelungată meditare poate fi cu adevărat rodnică.

Stilizatorul. În unele cazuri s-a folosit metoda întrebuițării așa-zisului «stilizator». Procedeu constă în aceea că un specialist a tradus, de pildă, un text grecesc într-o primă formă, care să redea, cât se poate de fidel, originalul. După aceea, traducerea era înmînată unei alte persoane, așa-zisului «stilizator», care, fără să aibă cunoștință de original și, poate, cine știe, fără să cunoască o iotă din originalul grec sau latin, venea și «stiliza» adică înfrumusețea fraza românească, așa cum credea el de cuviință. Bineînțeles, rezultatul nefast nu întârzie să se vadă, deoarece propunerile acestei persoane străine de contactul cu textul din care se traducea nu făceau decît să strice, să se depărteze de text, să falsifice conținutul, să înstrăineze forma.

În lumina celor spuse mai sus despre stil, absurditatea procedurii apare cât se poate de clar. Într-adevăr, cum o să poată să îmbunătățească o traducere din Tacit, să zicem din primul capitol al primei cărți a Annalelor, cineva care nu știe ce deosebire este între *potentia*, *potestas*, *dominatio*, *ius consulare*, *imperium*, termeni folosiți de autorul latin spre a caracteriza simplu și lapidar, diferitele feluri de putere politică apărute în decursul istoriei Romei? Cum o să poată îndrepta o traducere din grecește cînd nu știe deosebirea de nuanțe, să zicem, dintre compusele verbului ὄραω?

Numai specialistul singur poate să-și dea seama, și deci trebuie să și răspundă, de exactitatea traducerii, de proprietatea termenilor, de redarea virtuților stilistice ale originalului. Este adevărat că traducătorul poate să supună oricărei persoane traducerea, și este bine și recomandabil s-o facă, spre a-și da părerea în privința cursivității și firescului frazei românești. Persoana căreia i s-a încredințat traducerea poate indica traducătorului pasajele obscure sau neconforme cu spiritul limbii române, dar îndreptările de rigoare trebuie să le facă traducătorul însuși. Dealtfel, editurile au responsabili de carte, redactori etc., care citesc și indică traducătorului pasajele care par că nu merg în limba română.

Controlul și revizia traducerii. Nu încapă nici o îndoială că o traducere trebuie supusă unui control științific și, dacă este necesar, chiar revizuită. Dar acest control trebuie făcut de un specialist, care să cunoască cel puțin în chip egal cu traducătorul limba din care se traduce. Cel puțin egal, deoarece logic este și chiar necesar s-o cunoască, dacă este posibil, și mai adînc, pentru a putea să-și dea seama de eventualele greșeli.

Pe de altă parte, cel care face revizia trebuie să fie pe cât de riguros în sondajele pe care le face asupra traducerii, pe atît de obiectiv în arătarea calităților și lipsurilor traducerii. O traducere poate păcătui în diferite feluri: de pildă, poate fi foarte fidelă față de conținut, dar cu lipsuri de stil sau poate fi foarte frumoasă, dar infidelă, sau poate avea lipsuri în traducerea unor termeni tehnici etc. Toate aceste eventualități trebuie urmărite cu grijă și arătate cu obiectivitate, deoarece și concluziile pot diferi. Pentru cîteva lipsuri în redarea unor termeni tehnici, de pildă, nu însemnează că o traducere trebuie respinsă. Traducătorul, printr-un nou efort, poate remedia aceste lipsuri. De asemenea, nu însemnează că, dacă traducătorul a redat un *cum* cu m.m.c.p. printr-un participiu, iar revizorul ar fi de părere să se traducă prin *dupō ce +* indic., traducerea este greșită. Dar trebuie respinsă cu hotărîre orice traducere care are greșeli de conținut sau care schimonosește la tot pasul limba română. Pe de altă parte, a revizui nu înseamnă a refăce o traducere. Autorul traducerii răspunde de toate greșelile care eventual s-au strecurat în redarea originalului grec sau latin.

Introducerile și notele. Introducerile și notele constituie luminile absolut necesare pe care le pune traducătorul la îndemîna cititorului, pentru a-l ajuta să pătrundă cît mai adînc în atmosfera economică, socială și politică în care a trăit autorul antic și a înțelege deci mai bine opera tradusă. Dacă introducerile și notele sînt lumini pentru citi-

tor, atunci aceste lumini trebuie să fie cât mai vii și adevărate. Este necesar ca fiecare traducere să fie precedată de largi introduceri și însoțită la tot pasul de note lămuritoare. Prin introduceri largi înțelegem expuneri în care cititorul să vadă limpede viața economică, socială și politică în care a trăit autorul și firele care l-au legat pe autor de această viață. Dacă, de pildă, într-o introducere la o traducere a operelor lui Tacit, traducătorul se va limita la o înșirare a principalelor date din viața istoricului, introducerea nu va ajuta mult pe cititor. Înainte de a expune viața lui Tacit, introducerea va trebui să arate în ce moment al evoluției sale se găsea societatea sclavagistă romană, care era forma de guvernământ, cum se desfășura lupta de clasă, care erau clasele și grupurile sociale în luptă, care era situația culturii, pentru ca, trecându-se apoi la biografia lui Tacit, să se arate din ce categorie socială a făcut parte, care a fost atitudinea lui politică etc. Dacă se va spune, de pildă, pur și simplu că Tacit a fost praetor în 88, lucrul nu va lumina prea mult pe cititor, dacă cititorul nu va fi pus în curent cu atmosfera politică din timpul domniei lui Domițian, așa cum, de altfel, toată cariera politică a lui Tacit nu va putea fi înțeleasă la justa ei valoare, dacă nu se vor da suficiente lămuriri asupra împăraților pe timpul cărora și-a desfășurat Tacit activitatea. Pe de altă parte, trebuie făcute continuu legături între viața și opera istoricului. Când, de pildă, în *Annale* cititorul va lua cunoștință de unele păreri asupra republicii și, în general, asupra unor mecanisme ale constituției romane, el va trebui să fie lămurit asupra faptului că aceste păreri erau ale unui fost magistrat, care cunoștea bine mecanismele aparatului de stat roman. Notele explicative trebuie să fie concise, dar lămuritoare și nu trebuie să se facă economie de note, dacă sînt necesare pentru înțelegerea textului. Notele ar trebui puse în josul paginii, și nu la sfîrșitul cărții, spre a se putea urmări mai ușor.

Reeditările de traduceri. Sînt firește cazuri, în special pentru poezie, cînd reeditările de traduceri sînt necesare. Am vorbit mai înainte de greutatea care se ridică în calea realizării unei bune traduceri în versuri, unde se cere un viguros talent. Traduceri ca cele realizate de Murnu nu pot fi făcute oricînd și de oricine. Dar nici chiar în acest domeniu nu este bine să se pornească de la principiul că un mare efort al altui traducător talentat n-ar putea să-l depășească chiar pe Murnu. Limba este în continuă evoluție și oricînd se pot găsi noi forme de redare în romînește a epopeelor homerice.

Cînd este vorba de proză însă credem că aci n-ar trebui precepuțit nici un efort ca, chiar dacă pentru un autor există traduceri bune, să se obțină traduceri și mai bune. În toate limbile europene există mai multe traduceri pentru unele din operele clasicilor greco-latini și acest fapt nu constituie un îndemn la părăsirea unor noi tentative de traducere. În special pentru marile opere în proză — Tucicide, Demostene și, în general, oratorii, Polibiul etc., la greci, Cicero, Salustiu, Titus Livius, Seneca, Petroniu, Quintilian și alții, la romani — ar trebui reimprospătate eforturile de a se realiza cît mai bune traduceri.

Deocamdată, pentru unii dintre acești autori sau pentru unele din operele lor nu există nici o traducere în romînește, necum să mai poată fi vorba de noi traduceri. Bineînțeles că operele traduse și epuizate pentru care nu se prezintă noi oferte de traducere sau se prezintă oferte necorespunzătoare pot fi reeditate. În situația în care ne aflăm în privința traducerilor, nu prea vedem însă traduceri în proză care ar merita să fie reeditate.

Concluzie. Pentru a remedia lipsurile de mai sus, un contact periodic între Societatea de studii clasice, catedra de filologie clasică de la Universitatea « C.I.Parhon », cu editurile interesate și cu Ministerul Învățămîntului, ar putea pune în discuție întreaga organizare a unor colecții de traduceri, a desemnării traducătorilor, a revizorilor etc. Socotim că dezbaterile în curs este abia un început, care, pe viitor, poate avea urmări cît se poate de favorabile pentru traducerile din autorii antici.

**BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÎNEASCĂ
(1958—1959) ***

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂȚI

1. Gh. Bulgăr, *Ștefan Bezdechi (1838—1958)*. CL, III, 1958, p. 305—307.
2. Șt. Cuciureanu, *George Murnu (1868—1957)*. AUI, III, 1957, p. 466—469.
3. I. Fischer, *Bibliografia clasică romînească (1947—1957)*. StCl, I, 1959, p. 229—245.
4. Al. Graur, *Constantin Balmuș*. StCl, I, 1959, p. 257—258.
5. B. Mitrea, *În amintirea academicianului Constantin Moșil*. SCN, II, 1958, p. 17—21.
6. Th. A. Naum, *George Murnu (1870—1958)*. StCl, I, 1959, p. 255—256.
7. D. M. Pippidi, *Les études classiques en Roumanie. 1946—1957*. [Bibliografie.] Dacia, N.S., II, 1958, p. 499—511.
8. N. I. Popa, *Constantin I. Balmuș (1898—1957)*. AUI, III, 1957, p. 456—460.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

9. N. I. Barbu, *Sincretismul cazurilor în limbile latină și greacă*. [Fenomenul s-ar datora apariției prepozițiilor.] StCl, I, 1959, p. 181—189.
10. S. Stati, *Probleme de morfologie istorică greacă*. [Desinența de dat. pl. -σ; declinarea temelor în -ι(-ει-).] SCL, IX, 1958, 2, p. 199—212.
11. S. Stati, *Problèmes de morphologie historique grecque*. [Traducerea articolului precedent.] RL, III, 1958, 2, p. 237—247.

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din R.P.R., tipărite în țară sau în străinătate, lăsând la o parte lucrările savanților străini publicate la noi. Dintre recenzii au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele românești (despărțite de indicațiile bibliografice ale acestora printr-o bară verticală). Lucrările litografiate și manuscrise nu figurează în repertoriu. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croșete [], o analiză a cuprinsului. La capitoul *traduceri*, ordinea este cea

B. *Limba latină*

12. N.I. Barbu, Toma I. Vasilescu, *Gramatica limbii latine, Fonetica, morfologia, sintaxa, urmate de un Appendix.* (București), Ed. de stat didactică și pedagogică, 1958, 288 p.
13. I. I. Bujor, Fr. Chiriac, *Gramatica limbii latine.* București, Ed. științifică, 1958, 393 p.
14. M. Iliescu, *Lat. discolcius.* [Cuvîntul e atestat în *Lex Salica*, C, 3.] SCL, IX, 1958, 3, p. 411.
15. M. Iliescu, *Lat. discolcius.* [Traducerea articolului precedent.] RL, IV, 1959, 1, p. 105.
16. M. Iliescu, *La productivité de la IVe conjugaison latine dans les langues romanes.* RER, p. 87—102.
17. G. Ivănescu, *Les formes du nominatif et de l'accusatif pluriels des Ire et IIe déclinaisons, en latin vulgaire.* [Nu a existat o luptă între forme, ci două forme pentru ambele cazuri (nominativul identic cu acuzativul); una occidentală, avînd nominativul de origine osco-umbriană, a doua orientală, cu formele clasice de nominativ.] RER, p. 125—133.
18. H. Mihăescu, *Scrisoarea lui Auxentius din Durostor, izvor pentru latinitatea balcanică.* [Analiza lingvistică a textului (sec. IV) arată unitatea stilului ecleziastic, iar cele cîteva vulgarisme se regăsesc pe toată întinderea imperiului.] Om. Iordan, p. 607—610.

alfabetică a scrierilor traduși; în cadrul celorlalte capitole s-a ținut seama de ordinea alfabetică a cercetătorilor moderni. Au fost incluse și unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor 1947—1957 (*Studii clasice*, I, 1959). Dăm mai jos abrevierile publicațiilor despuiate:

- Acta Log = *Analele Universității « C. I. Parhon », București, Seria Acta logica.* București, Ed. tehnică.
- AUB = *Analele Universității « C. I. Parhon », București.*
- AUI = *Analele științifice ale Universității « Al. I. Cuza » din Iași. Secțiunea III (Științe sociale).*
- CF = *Cercetări filozofice,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- CL = *Cercetări de lingvistică,* Cluj, Ed. Academiei R.P.R.
- Dacia N.S. = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- LR = *Limba română,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- MA = *Materiale și cercetări arheologice,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- Om. Iordan = *Omăgiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani,* București, Ed. Academiei R.P.R., 1958.
- Om. Kelemen = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolevanadik évfordulójára,* Cluj-București, 1957.
- Progr UB = *Programul celei de a... sesiuni științifice a cadrelor didactice,* București, Universitatea « C. I. Parhon ».
- RER = *Recueil d'Études romanes publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne,* București, Ed. Academiei R.P.R., 1959.
- RL = *Revue de linguistique,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- SCI = *Studii și cercetări de istorie,* Cluj, Ed. Academiei R.P.R.
- SCIA = *Studii și cercetări de istoria artei,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- SCJ = *Studii și cercetări juridice,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- SCL = *Studii și cercetări lingvistice,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- SCN = *Studii și cercetări de numismatică,* București, Ed. Academiei R.P.R.
- ST = *Studii teologice,* București, Institutul teologic.
- StCl = *Studii clasice,* București, Ed. Academiei R.P.R.

Mulțumim și pe această cale tovarășului profesor Valentin Georgescu, care ne-a pus la dispoziție materialul pentru rubrica *Drept roman*, omisă din bibliografia precedentă.

19. H. Mihăescu, *Cîteva observații asupra limbii latine din provinciile dunărene ale imperiului roman*. [Inscripțiile și textele nu prezintă particularități dialectale.] SCL, X, 1959, 1, p. 77—99.
20. H. Mihăescu, *Quelques remarques sur le latin des provinces danubiennes de l'Empire romain*. [Traducerea articolului precedent.] RER, p. 145—166.
21. E. Slave, *Natio*. [Cuvîntul nu e folosit decît pentru a denumi populații străine și are uneori nuanță peiorativă.] Om. Iordan, p. 811—814.
22. S. Stati, *Participiul latin în -to*. [Rolul său în sistemul verbului latin.] SCL, X, 1959, 2, p. 241—250.
23. I. Șiadbei, *Contribuții la studiul latinei orientale (II)*. [Morfologia.] SCL, IX, 1958, 1, p. 71—91.
24. I. Șiadbei, *Contribuții la studiul latinei orientale (III)*. [Vocabularul.] SCL, IX, 1958, 2, p. 175—197.

C. Lingvistică indo-europeană

25. I. Fischer, *Cronica indo-europeană. II. Limbile indo-europene ale Italiei antice*. [Raporturi genealogice.] SCL, IX, 1958, 4, p. 543—555.
26. G. Ivănescu, *Origine pré-indo-européenne des noms du Danube*. Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VI-e Congrès International des sciences onomastiques, București, Ed. Academiei R.P.R., 1958, p. 125—137.
27. N. Gostar, *Singidunum și Singidava*. [Discută etimologiile propuse de Br. Zganjer în *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, LIII, 1950, p. 20—22.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 413—419.
28. C. Poghirc, *Otnošenje drevnemakedonskogo iztka k drevnegreceskomu*. Leningrad, Univ., 1959, 15 p.
29. C. Poghirc, *Considerații asupra lexicului limbii macedonene vechi*. [Din faptul că cele mai importante cuvinte sînt comune ca origine cu cele grecești, dar nu pot fi împrumutate din grecește, se trage concluzia că macedoneana este un dialect grec sau o limbă strîns înrudită cu greaca.] SCL, X, 1959, 3, p. 383—394.
30. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1959, 158 p. + 1 hartă. [LR, VIII, 1959, 5 p. 119—123, S. Stati.
31. I. I. Russu, *Oiskos (Iskär)*. [Etimologia tracă a numelui: i-e.* *eis/ois-k-*.] *Godišnik na muzeite v Plovdivski okrąg*, 1954, p. 196—198.
32. I. I. Russu, *Nume de localități în tăblițele cerate din Dacia*. CL, II, 1957, p. 243—250.
33. I. I. Russu, *Nume de rîuri din vestul Daciei*. CL, II, 1957, p. 251—266.
34. I. I. Russu, *Études illyriennes, II/1*. *Izsledvaniiia v čest na akad. D. Dečev*, Sofia, 1958, p. 105—113.
35. I. I. Russu, *Thracica. Notes d'épigraphie et d'onomastique thrace*. [Discută numele *Aulu(zenis)*, *Beithys*, *Denthaibaris*, *Dines*, *Mucapuis*, *Mucatralis*, *Teres*, *Zylmyzdrenos*.] *Dacia N. S.*, II, 1958, p. 463—466.
36. I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Scitia și Bosporul cimerian*. [Pe baza numelor proprii se demonstrează că în Bosporul cimerian nu e vorba de o imigrare tracă recentă; repertoriul al numelor traco-getice de pe teritoriul scito-sarmat.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 303—335.
37. I. I. Russu, *Studii ilirice. Partea a III-a: poziția lingvistică a ilirilor*. [Limbă satem, înrudită cu traca; ipoteza originii ilire a albanezei nu pare fundată.] CL, III, 1958, p. 89—107.

38. Th. Simenschy, *Gramatica limbii sanscrite*. București, Ed. științifică, 1959, 164 p.
 39. R. Vulpe, *Le nom de Serdica*. Izsledvania v čest na akad. D. Dečev, Sofia, 1958, p. 93—104.

III. CRITICĂ ȘI EXPLICAȚII DE TEXT

40. I. Fischer, *Sensul titlului De rerum natura*. StCl, I, 1959, p. 191—195.
 41. Gr. Marcu, *Noi materiale documentare de papiri pentru critica textului original al Noului Testament*. [Pap. Bodmer II.] ST, X, 1958, 5—6, p. 394—399.
 42. Gr. Marcu, *O nouă etapă în istoria editării textului original al Noului Testament*. ST, X, 1958, 9—10, p. 643—648.

IV. ISTORIE LITERARĂ

43. N. I. Barbu, *Marțial despre poezie*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 90.
 44. I.G. Coman, *Poezia sfințului Grigorie de Nazianz*. ST, X, 1958, 1—2, p. 68—92.
 45. E. Dobroiu, *În legătură cu lucrările de erudiție ale lui Accius*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 90.
 46. Margareta Nasta, *Concepții umanitare în opera lui Euripide*. Din activitatea științifică a cadrelor didactice din Institutul Pedagogic din București pe anul 1957, București, 1958, p. 285—292.
 47. Mihai Nasta, *Recitarea orhestică, un stil de interpretare a dramei antice*. [În tragedia arhaică dialogul vorbit era slab dezvoltat; actorul juca un rol episodic, reprezentanța fiind lăsată în seama corului, personaj colectiv; autorul caută să regăsească în versificația greacă și în datini folclorice originea acestor modalități de expresie: îmbinarea dansului — *δρχησις* — cu recitativul, pentru a ne înfățișa momentele unei drame lirice interiorizate.] StCl, I, 1959, p. 31—75.
 48. D. M. Pippidi, *Aristotel și Aristofan. În jurul teoriei aristotelice a comediei*. [Discută lucrarea lui Lane Cooper, *An Aristotelian Theory of Comedy*; concepțiile lui Aristotel despre dramă nu se puteau acorda cu trăsăturile vechii comedii atice.] StCl, I, 1959, p. 196—206.
 49. D. Pippidi, *Aristote et Aristophane. À propos d'un livre sur la théorie aristotélique de la comédie*. [Traducerea articolului precedent.] Acta Antiqua (Budapesta), VII, 1959, 1—3, p. 221—230.
 50. D. Protase, *Sclavii în opera lui Euripide și concepția sa despre sclavaj*. [Sclavii domestici de la oraș apar în opera lui E., ale cărui concepții provin din școala sofștilor.] StCl, I, 1959, p. 77—90.
 51. Toma Vasilescu, J. Vilan, E. Cizek, I. Berciu, *Publius Ovidius Naso. Cu prilejul a 2000 de ani de la nașterea poetului*. (București), Ed. de stat didactică și pedagogică, 1958, 108 p.

V. ISTORIA FILOZOFIEI ȘI A ȘTIINȚELOR. EDUCAȚIE, CULTURĂ

52. D. Bădărău, *Aristote et la dialectique*. Acta Log., I, 1958, p. 25—59.
 53. G. Bordenache, *Între mit și istorie*. [Problema Atlantidei; legenda lui Dedal.] StCl, I, 1959, p. 217—224.

54. M. B. Braniște, *Concepția antropologică a lui Clement Alexandrinul*. ST, X, 1958, 9—10, p. 588—599.
55. N. C. Buzescu, *Premisele unei filozofii creștine la Clement Alexandrinul*. ST, X, 1958, 3—4, p. 193—215
56. O. Flegont, *Cteva mărturii despre spectacole străvechi din ținuturile carpato-dunărene*. [Sursele literare și epigrafice precum și figurinele găsite pe acest teritoriu atestă o activitate teatrală geto-dacă, greacă și romană între sec. V î.e.n. și III e.n.] SCIA, VI, 1959, 1, p. 167—182.
57. A. Frenkian, *Der griechische Skeptizismus und die indische Philosophie*. Bibl. Class. Orientalis, 1958, 4, p. 242—249.
58. A. Frenkian, *Die Historia des Pythagoras*. Maia N. S., XI, 1959, p. 243—245.
59. M. Georgescu, *Idei morale și sociale în comentariul la Psalmi al sf. Vasile cel Mare*. ST, X, 1958, 7—8, p. 463—474.
60. D. Isac, *Aristotel*. Prefață de Aurelian Tache. București, Ed. tineretului, 1959, 208 p. + 14 pl.
61. A. Joja, *Asupra unor aspecte ale logicii dialectice*. CF, IV, 1957, 5, p. 79—101.
62. A. Joja, *Despre tertium non datur(I)*. [Poziția aristotelică, poziția chrysiptiană.] CF, V, 1958, 2, p. 79—103. (II). [Concluzii.] Ibid., 3, p. 41—53.
63. A. Joja, *About tertium non datur*. [Traducerea articolului precedent.] Acta Log, I, 1958, p. 111—148.
64. I. I. Rămureanu, *Concepția sfințului Justin martirul și filozoful despre suflet*. ST, X, 1958, 7—8, p. 403—423.
65. I. I. Russu, *Aesculaptus. Contribuție la preistoria medicinei*. Istoria Medicinei. Studii și cerc. țări, București, 1957, p. 9—24.
66. C. Săndulescu, *Etiologia în Corpus Hippocraticum*. [Studiul concepțiilor filozofice ale lui Hipocrat și stabilirea autenticității unor scrieri; raporturile cu Democrit.] StCl, I, 1959, p. 17—30.
67. N. Vornicescu, *Dragostea față de om după scriitorii creștini din veacurile al doilea și al treilea*. ST, X, 1958, 9—10, p. 580—587.
68. L. Wald, *Cu privire la concepția lingvistică a lui M. Terentius Varro*. [Poziția intermediară a lui Varro între analogiști și anomalisti se explică prin concepția sa că «limba apare din necesitatea comunicării și se transformă o dată cu apariția unor necesități noi.»] Om. Iordan, p. 901—903.
69. I. Zamfirescu, *Istoria universală a teatrului. Antichitatea*. București, E.S.P.L.A., 1958, 356 p.

VI. ISTORIA RELIGIILOR

70. I. Barnea, *Vasile Pârvan și problema creștinismului în Dacia traiană*. ST, X, 1958, 1—2, p. 93—105.
71. M. M. Braniște, *Eshatologia în concepția lui Origen*. ST, X, 1958, 7—8, p. 440—453.
72. I. Chirvasie, *Învățătura despre sf. duh la sfințul Vasile cel Mare*. ST, X, 7—8, p. 475—484.
73. I. G. Coman, *Opera fericitului Augustin și critica personală teologică din Retractările sale*. ST, XI, 1959, 1—2, p. 3—21.
74. A. Moisiu, *Sfințul Grigorie cel Mare, îndrumător al vieții preoțești*. ST, X, 1958, 9—10, p. 523—531.

75. A. Piatkowski, *Dorizarea figurilor lui Hercules și Orestes*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 90.
76. A. Popa, *Serapis, Esculap și Higyă pe un tipar de la Apulum*. SCIV, X, 1959, 2, p. 469—473.
77. I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman*. ST, X, 1958, 5—6, p. 311—340.
78. Tr. Sevcicu, *Aspecte dogmatice ale concepției augustiniene după « Manualul către Laurențiu »*. Ortodoxia, XI, 1959, 2, p. 234—249.
79. H. Slobozianu, *Reprezentări din cultul lui Dionysos și al nimfelor de pe litoralul vestic al Mării Negre*. [Vase cu reprezentări de tiază bahice, stele și tipare de lut cu reprezentări de nimfe.] SCIV, X, 1959, 2, p. 285—294.
80. L. Țeposu-David, *Un nou abraxas de la Porolissum*. [Datată din sec. II—III e.n., gema nu atestă răspîndirea creștinismului în Dacia în epoca aceea; ea ar fi putut aparține unui oriental venit ca militar sau negustor.] SCIV, X, 1959, 2, p. 463—467.

VII. ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

81. N. I. Barbu, *Aspecte din viața romană în scrisorile lui Cicero*. (București), Ed. Academiei R.P.R., 1959, 199 p.
82. A. Bodor, *Mezőgazdasági viszonyok a római Dáciában*. [Formarea raporturilor agrare în Dacia romană.] A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1945—1955, București, 1956, p. 209—221.
83. Em. Condurachi, *Der Beitrag der Münzfunde von Istros zur Kenntnis des Waren- und Geldumlaufes an der unteren Donau im vorrömischen Zeitraum*. Wissenschaftliche Annalen, Mai 1957, p. 289—304. | SCN, II, 1958, p. 477—478, C. Preda.
84. Em. Condurachi, *În jurul reformei monetare a lui Polycrate din Samos*. [Devalorizarea avea ca scop ajutorarea populației sărace.] StCl, I, 1959, p. 9—16.
85. E. Condurachi, *La réforme monétaire de Polycrate*. Athenaeum, XXXVI, 1958, 3, p. 238—247.
86. C. Daicoviciu, *Les « Castella Dalmatarum » de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de la province de Dacie*. [Colonizări cu mineri iliri din Dalmația sînt atestate de inscripții.] Dacia N.S., II, 1958, 259—266.
87. Vl. Hanga, *Cetatea celor șapte coline. Întemeierea Romei. Patricienii și plebeii*. București, Ed. tineretului, 1957, 198 p.
88. H. Mihăescu, *Economia agricolă la Columella*. StCl, I, 1959, p. 91—103.
89. B. Mitrea, *Legături comerciale ale geto-dacilor din Muntenia cu Republica romană reflectate în descoperiri monetare*. SCN, II, 1958, p. 123—237.
90. D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*. București, Ed. științifică, 1958, 340 p. + 10 pl.
91. D. M. Pippidi, *Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit auf Grund der « Opodeala des Laberius Maximus »*. [Publicarea inscripției cu comentariu critic și istoric.] Dacia N.S., II, 1958, p. 227—247.
92. I. I. Russu, *Sclavul Atticus. Contribuție la istoria economică a Daciei*. SCI, VII, 1956, p. 7—13.
93. I. Stoian, *Tribul Hopletes într-o nouă inscripție din Tomis*. [Triburile gentilice au continuat să existe și după constituirea statului sclavagist, pentru rațiuni administrative, politice și religioase.] StCl, I, 1959, p. 105—113.

94. I. Stoian, *Problema sclavajului la Tomis*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 104.
 95. N. Vornicescu, *Combaterea nedreptăților sociale în cuvântările episcopului Asterie al Amasiei*. ST, X, 1958, 7—8, p. 454—462.

VIII. ISTORIE POLITICĂ

96. *Probleme și sarcini noi în domeniul istoriei antice*. SCIV, IX, 1958, 2, p. 259—263.
 97. A. Bodor, *Napoca a feliratok tükrében*. [Napoca în lumina inscripțiilor.] Om. Kelemen, p. 78—111.
 98. Em. Condurachi, *Tib. Plautius Aelianus și strămutarea transdanubienilor în Moesia*. [Dislocarea celor 100 000 de transdanubieni în sec. I e.n. s-a făcut cu consimțământul acestora, sub presiunea roxolanilor.] SCIV, IX, 1958, 1, p. 119—130.
 99. Em. Condurachi, *La costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero romano*. [Examinarea documentelor epigrafice din Dacia pentru a elucida problemele puse de edictul lui Caracalla și de caracterul său limitat.] Dacia N. S. II, 1958, p. 281—316.
 100. C. Daicoviciu, *Tara lui Dromichaites (lectio in Polyb. fr. 102)*. Om. Kelemen, p. 179—182.
 101. I. Ferenczi, *În legătură cu problema întinderii, apărării și împărțirii Daciei romane*. Bul. Univ. « Babeș-Bolyai », Cluj, I, 1956, p. 241—242. Textul maghiar, ibid. v. 153—171.
 102. Fl. Bobu Florescu, *Apartenența etnică dacică a presupușilor sarmați roxolani de pe coloana lui Traian și monumentul de la Adamklissi*. SCIA, IV, 1957, 1—2, p. 13—23.
 103. Gr. Florescu, *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasi-municipală a comunelor rurale (territoria) romane*. [Discutarea termenului *curiales = decuriones* dintr-o inscripție din Sucidava (sec. III) și o inscripție inedită din regiunea Histriei, unde teritoriul avea o administrație proprie, independentă de a cetății.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 337—348.
 104. D. M. Pippidi, Em. Popescu, *Histria și Apollonia în epoca elenistică în lumina unui document inedit*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 103—104.
 105. A. Popescu, *Formațiunea politică a dacilor de sub conducerea lui Burebista, în lumina informațiilor lui Strabo*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 104.
 106. I. I. Russu, *Daco-geții în Dacia romană*. Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, Deva, 1956, p. 39—56.
 107. I. I. Russu, *Despre populația istrieană în sec. II e.n. în legătură cu un « catalogus » fragmentar*. [Pe baza unei liste de 40 nume proprii, se stabilește originea populației istrilene: greci (parte romanizați), traco-geți (adesea elenizați).] SCIV, IX, 1958, 1, p. 39—59.
 108. I. I. Russu, *Castrul și garnizoana romană de la Buciumi (raion Zalău)*. Contribuție la istoria militară a Daciei. [Garnizoana castrului, e *cohors II Neruia Brittonum miliaria*.] SCIV, X, 1959, 2, p. 305—319.
 109. D. Tudor, *Ollenia romană*. Ediția a II-a revizuită și adăugită. București, Ed. științifică, 1958, 530 p. + 1 hartă. [Ortodoxia, XI, 1959, 2, p. 304—309, I. I. Rămureanu.
 110. D. Tudor, *Garnizoane romane pe malul bănățean al Dunării în secolul IV e.n.* [Descoperirea recentă a unei cărămizi stampilate atestă prezența unei garnizoane

trimise din Cuppae în Dacia (legio VII Claudia Cuppis); malul bănăţean a fost părăsit în vremea lui Attila.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 373—379.

111. R. Vulpe, *Una città di provincia al limite dell'Impero Romano: Tomi al tempo di Ovidio*. Studi romani, VI, 1958, 6, p. 629—648.

IX. ARHEOLOGIE GRECO-ROMÂNĂ

112. I. Barnea, *Roman-Byzantine Basilicae Discovered in Dobrogea between 1948—1958*. Dacia N.S., II, 1958, p. 331—349.
113. I. Barnea, *Monumente de artă creştină descoperite pe teritoriul Republicii Populare Române*. ST, X, 1958, 5—6, p. 286—310.
114. I. Barnea, B. Mitrea, N. Angheliescu, *Săpăturile de salvare de la Nouiodunum*. MA, IV, 1957, p. 155—174.
115. I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Nouiodunum (Isaccea)*. MA, V, 1959, p. 461—473.
116. A. Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drubetei și din cimitirul medieval suprapus*. MA, V, 1959, p. 769—794.
117. D. Berciu, *Le casque gréco-illyrien de Gostavăț (Olténie)*. Dacia N.S., II, 1958, p. 437—450.
118. G. Bordenache, *Probleme de iconografie elenistică*. SCIV, IX, 1958, 1, p. 184—185.
119. G. Bordenache, *Alle sculpturi provenind din săpăturile de la Villa Adriana*. SCIV, IX, 1958, 2, p. 496.
120. G. Bordenache, *Cteva descoperiri în Asia Mică*, SCIV, IX, 1958, 2, p. 496—500.
121. G. Bordenache, *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente su alcuni ritratti del Museo Nazionale di Antichità*. [În portretele neoficiale se pot distinge influențe orientale, pe lângă trăsăturile dominante occidentale, aulice sau populare.] Dacia N.S., II, 1958, p. 267—280.
122. G. Bordenache, *Cos*. [Cronica săpăturilor.] SCIV, X, 1959, 1, p. 169—174.
123. G. Bordenache, *O nouă copie a Sosandrei lui Calamis și un atelier de copii sculpturale la Baia*. SCIV, X, 1959, 2, p. 517—518.
124. E. Bujor, *Șantierul arheologic Murighiol*. [Fragmente ceramice elenistice înscrise.] MA, V, 1959, p. 373—378.
125. E. Bujor, *Șantierul arheologic Bumbești*. MA, V, 1959, p. 419—423.
126. E. Comșa, *Limesul dobrogean. Cercetări de suprafață de-a lungul Dunării între Ostrov (reg. Galați) și Htrșova (reg. Constanța)*. MA, V, 1959, p. 461—468.
127. E. Condurachi, *Bronze antiqute du Musée d'Art de Bucarest. Une nouvelle réplique d'Atalante? Hommage à W. Deonna, Bruxelles, 1957*, p. 142—148.
128. Em. Condurachi, *Historia romano-bizantină în lumina ultimelor săpături*. Monumente și muzee, I, 1958, p. 21—38.
129. Em. Condurachi și colaboratori, *Șantierul arheologic Histria*. [Cetatea Histria, teritoriul rural, cercetări arheologice în orașul Constanța.] MA, IV, 1957, p. 9—101.
130. C. Daicoviciu și colaboratori, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*. MA, V, 1959, p. 379—401.
131. P. Diaconu, *Un nou tip ceramic din epoca romano-bizantină*. [La Callatis.] SCIV, X, 1959, 2, p. 487—490.
132. S. Dimitriu, *Cteva precizări asupra ceramicii de stil Fikellura din orașele pontice în lumina datelor noi din Corpus Vasorum Antiquorum, Marea Britanie*,

- fasc. 13, British Museum, fasc. 8, 1954.* [Datarea importului: ultimul sfert al sec. VI î.e.n.] SCIV, IX, 1, p. 113—118.
133. S. Dimitriu, M. Coja, *La céramique archaïque et les débuts de la cité pontique d'Histria*. [Cetatea a fost întemeiată la sfârșitul secolului al VII-lea sau începutul celui de-al VI-lea.] Dacia N.S. II, 1958, p. 69—92.
134. E. Dunăreanu-Vulpe, *Tezaurule antice*. Studii asupra tezaurului restituit de URSS, București, 1958, p. 33—56.
135. V. Eftimie, *Săpăturile de la Gela și din teritoriul său*, SCIV, X, 1959, 1 p. 175—182.
136. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Régészet-helyrajzi kutatások a Nagy Küküld völgyének felső részében 1955—1956-ban (Előzetes jelentés)*. [Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tirnavei mari.] Stud. Univ. « Babeș-Bolyai », T. III, nr. 8, S. IV, f. 2, Cluj, 1958, p. 15—35.
137. I. Ferenczi, *Római épület maradványa Kovásznán*. [Resturile unui edificiu roman la Covasna.] Erdélyi Múzeum, LII, 1947, p. 5—17.
138. I. Ferenczi, *A tihói római táborrol*. [Despre castrul roman de la Tihău.] Om. Kelemen, p. 279—292.
139. I. Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (Partea I)*. SCIV, X, 1959, 2, p. 337—354.
140. Fl. Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*. (București), Ed. Academiei R.P.R., 1959, 609 p. + pl.
141. Gr. Florescu, *Contributions à l'éclaircissement du problème du médaillon dans l'art gréco-romain*. Hommage à W. Deonna, Bruxelles, 1957, p. 200—205.
142. Gr. Florescu și colaboratori, *Capidava. Raport asupra activității arheologice din 1956*. MA, V, 1959, p. 555—564.
143. Gr. Florescu, Exp. Bujor, A. Matrosenco, *Săpăturile de salvare de la Bumbești*. MA, IV, 1957, p. 103—118.
144. Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*. (București) Ed. Academiei R.P.R., 1958, 265 p. + 4 pl.
145. I. Franga, G. Franga, *Figurine de actori și măști de teatru din epoca elenistică găsite pe teritoriul țării noastre*. SCIA, V, 1958, 2, p. 190—192.
146. M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț-Arpașul de Sus*. MA, IV, 1957, p. 119—154.
147. M. Macrea, E. Dobroiu, N. Lupu, *Șantierul arheologic Cașolț-Calbor*. MA, V, 1959, p. 403—417.
148. M. Macrea, D. Protase, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*. MA, V, 1959, p. 435—452.
149. M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler, *Șantierul arheologic Gilău*, MA, V, 1959, p. 453—459.
150. V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*. Traducere după manuscrisul original francez inedit de Radu Vulpe. Ediția a treia revizuită și adnotată. (București), Ed. științifică, 1958, XXVI + 235 p. + 1 hartă.
151. D. M. Pippidi, *Histria w swietle badan archeologicznych w latach 1914—1956*. Z Otchłani Wieków, XXIV, 1958, 1, p. 33—39.
152. D. M. Pippidi, *Les fouilles d'Istros (1914—1957)*. Bull. de corresp. hell., LXXXII, 1958, 1, p. 335—350.
153. D. M. Pippidi, *Claros*. [Cronica săpăturilor.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 491—496.
154. D. M. Pippidi și colaboratori, *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956*. MA, V, 1959, p. 283—328.
155. D. M. Pippidi, G. Bordenache, *Un temple du Θεός Μέγας à Istros*. Bull. de corresp. hell., LXXXIII, 1959, 2, p. 455—465.

156. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1957*. SCIV, IX, 1958, 1, p. 141—150.
157. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1957*. Dacia N.S., II, 1958, p. 479—491.
158. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1958*. SCIV, X, 1959, 1, p. 145—156.
159. D. Protase, I. Țigăra, *Săpăturile de la Șoporul de Clmpie*. MA, V, 1959, p. 425—434.
160. C. Radu, *Pithos arhaic cu ornament în relief descoperit la Histria*. [Provine din Ciclade.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 275—290.
161. C. Radu, G. Bordenache, V. Eftimie, *Descoperiri arheologice în Italia*. SCIV, IX, 1958, 1, p. 172—184.
162. A. Rădulescu, M. Davidescu, *Informații asupra unor materiale inedite din Muzeul regional Constanța*. MA, V, 1959, p. 753—759.
163. I. I. Russu, *Descoperiri și achiziții ale Muzeului raional Turda*. Din activitatea muzeelor noastre, Cluj, 1955, p. 100—106.
164. H. Slobozianu, *Considerații asupra așezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol și Agigăa*. MA, V, 1959, p. 735—752.
165. Z. Székely, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956*. [Așezare romană la Inlăceni.] MA, V, 1959, p. 231—245.
166. Gh. Ștefan, *Două vase de terra sigillata descoperite la Biserița Garvăn*. [Ceramică de lux importată din Gallia în vremea Antoninilor.] SCIV, IX, 1958, 1, p. 61—71.
167. Gh. Ștefan, *Dinogetia — a Problem of Ancient Topography*. [Cetatea Dinogetia nu se situează la Biserița-Garvăn, ci pe malul stîng al Dunării, la Bărboși.] Dacia N.S., II, 1958, p. 317—329.
168. Gh. Ștefan, I. Barnea, E. Comșa, M. Chișvasi-Comșa, B. Mitrea, *Săpăturile arheologice de la Garvăn*. MA, V, 1959, p. 565—586.
169. Gh. Ștefan, I. Barnea, B. Mitrea, *Șantierul arheologic de la Garvăn (Dinogetia)*. MA, IV, 1957, p. 195—209.
170. D. Tudor, *Un pod necunoscut la Dunăre*. [Rezumat.] Progr UB, VII, 1959, p. 104.
171. R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*. (București), Ed. Academiei R.P.R., 1957, 396 p. +4 pl.

X. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

172. Șt. Constantinescu, *Un monument epigrafic votiv de la Gîrlăciu*. [Inscr. din sec. II e.n., cu date asupra administrației cetății Histria și a teritoriului învecinat.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 349—355.
173. Gr. Florescu, *Cu privire la lectura unor inscripții de la Turnu-Severin*. [Discută articolul A. Bărcăcilă, SCIV, VIII, 1957, p. 323 și urm.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 421—423.
174. A. M. Frenkian, *Remarques sur le déchiffrement du linéaire B des inscriptions proto-grecques*. Dacia N.S., II, 1958, p. 425—436.
175. A. M. Frenkian, *Notă privitoare la descifrarea scrierii lineare B din Creta și Grecia continentală*. [Discută articolul lui W.C. Brice din *Man*, LVII, 1957, p. 182—183.] Om. Iordan, p. 291—293.

176. A. M. Frenkian, *Inscripțiile proto-grecești în scrierea lineară B și descifrarea lor*. [Expunerea etapelor descifrării, caracterele scrierii și discutarea articolelor critice ale lui A. J. Beattie, W. Eilers și E. Grumach.] StCl, I, 1959, p. 207—215.
177. N. Gostar, *Două inscripții mezerziene*. [CIL, III, 73+ e identică cu CIL, III, 7892; rectificarea la CIL, III, 1266.] AUI, IV, 1958, p. 31—48.
178. M. Macrea, *Une nouvelle inscription latine de Dacie datant du IVe siècle*. [O fibulă de la Micia și alte documente atestă continuarea vieții urbane romane în Dacia după părăsirea provinciei.] Dacia, N. S., II, 1958, p. 467—472.
179. D. M. Pippidi, *Sur un passage obscur du dé:ret en l'honneur de Diophantos, fils d'Asclépiodore (Syll.³ 709)*. Archeologia (Varșovia), IX, 1957, p. 91—98.
180. D. M. Pippidi, *În jurul unei inscripții din Muzeul național de anticități al Institutului de arheologie*. [Analiza și restituirea unei inscripții grecești de la Histria din sec. II e.n.] SCIV, IX, 1958, 2, p. 357—371.
181. D. M. Pippidi, *Un nuovo prefetto del pretorio in un'iscrizione della Scizia minore*. [O inscripție din Muzeul de la Vasile Roaită vorbește de un praef. praet. Marcus Capito, pomenit de SHA sub domnia lui Probus; identitatea celor două personaje nu e însă sigură.] Dacia N.S., II, 1958, p. 249—257.
182. D. Protase, *Două inscripții latine inedite de la Ilișua*. MA, IV, 1957, p. 319—323.
183. I. I. Russu, *Note epigrafiche II*. Epigraphica (Milano), X, 1948, p. 14—20.
184. I. I. Russu, *Notes épigraphiques III*. [Inscripții din R. P. Bulgaria.] God. na muz. v Plovd. okr., 1954, p. 199—200.
185. I. I. Russu, *Un raport epigrafic de la Mihăileni (Odorhei)*. [Un raport din 1842, descoperit de L. Kelemen, cuprinde descrierea și facsimilele unor inscripții latine.] Om. Kelemen, p. 532—541.
186. I. I. Russu, *Note epigrafice. Seria IV*. [Rectificări la CIL, III, 7533, 12474, 12475, 12476, 14456.] SCIV, X, 1959, 1, p. 139—143.
187. Th. Sauciu-Săveanu, *Ariston, Aristons Sohn, aus Kallatis*. Dacia N.S., II, 1958, p. 207—225.
188. I. Stoian, *O inscripție tomitană inedită din vremea Severilor*. SCIV, X, 1959, 2, p. 321—335.

XI. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ, METROLOGIE

189. Al. Bărcăcilă, *Monede de la cetatea medievală a Severinului*. [Două monede romane, Caracalla și Gordian III.] SCN, I, 1957, p. 173-188.
190. Al. Bărcăcilă, *Tezaurul de monede romane de la Sisești (reg. Craiova)*. SCN, I, 1957, p. 413—416.
191. Al. Bărcăcilă, *Cîteva monede și două iconițe de la Ostrovu Mare și Gogoșu (reg. Craiova)*. SCN, I, 1957, p. 419—423.
192. E. I. Bold, *Tezaurul de monede romane republicane de la Conțești (r. Adjud)*. SCN, II, 1958, p. 474.
193. V. Canarache, *Monede autonome inedite din Dionysopolis și cronologia lor relativă*. SCN, I, 1957, p. 61—78.
194. G. Constantinescu, H. Boos, *Descoperiri monetare în raionul Focșani și împrejurimi*. SCN, I, 1957, p. 469—470.
195. V. Cristu, *Monede din timpul republicii romane descoperite la Nedeia (reg. Craiova)*. SCN, I, 1957, p. 467—468.

196. O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice. Tezaurul de la Sărăc-său și Șeica Mică*. București, Ed. Academiei RPR., 1956, 36 p. + 32 pl. | SCN, II, 1958, p. 478—479, B. Mitrea.
197. O. Floca, *Tezaurul monetar de la Cugir (reg. Hunedoara)*. SCN, II, 1958, p. 95—110.
198. R. Gioglovan, I. Avram, *Descoperiri monetare în raionul Tîrgoviște*. SCN, I, 1957, p. 468—469.
199. O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare*. SCN, I, 1957, p. 461—466.
200. O. Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare (II)*. SCN, II, 1958, p. 447—463.
201. C. Matasă, B. Mitrea, *Cîteva tezaure și descoperiri monetare în regiunea Bacău*. SCN, I, 1957, p. 474—476.
202. I. Mititelu, *Două tezaure de monede imperiale romane găsite la Gura Ialomiței*. SCN, I, 1957, p. 133—147.
203. B. Mitrea, *Cu privire la tezaurul monetar de la Flămînda-Cremenari (Argeș)*. SCN, I, 1957, p. 407—410.
204. B. Mitrea, *Monedele orașelor Dyrrhachium și Apollonia în Moldova. (Tezaurele de la Viișoara, r. Tg. Ocna)*. SCN, II, 1958, p. 27—93.
205. B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul Republicii Populare Române*. SCIV, IX, 1958, 1, p. 150—156.
206. B. Mitrea, *Découvertes récentes de monnaies antiques et byzantines sur le territoire de la République Populaire Roumaine*. Dacia N. S., II, 1958, p. 493—498.
207. B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice pe teritoriul R.P.R.* SCIV, X, 1959, 1, p. 156—160.
208. C. Moisil, *Ponduri inedite sau puțin cunoscute din Histria, Callatis și Tomi*. SCN, I, 1957, p. 247—295.
209. H. Nubar, *Un nou pond de la Callatis*. [1/2 mină antică.] SCN, II, 1958, p. 367—378.
210. C. Preda, *Tezaurul monetar de la Dîmbău, reg. Stalin, și tulburările pricinuite de dact în anul 143, sub Antonin Piul*. SCN, I, 1957, p. 113—131.
211. C. Preda, *Ponduri antice inedite de la Callatis și Histria*. SCN, I, 1957, p. 297—306.
212. C. Preda, *Monede inedite și puțin cunoscute de la Histria, Callatis și Tomis*. SCN, II, 1958, p. 111—122.
213. C. Preda, *Asupra descoperirii monetare de la Stăncuța (reg. Galați)*. [Dinari romani republicani și tetradrahme din Thasos, folosiți ca material pentru confecționarea unor bijuterii.] SCN, II, 1958, p. 239—251.
214. C. Preda, *Pe marginea unor descoperiri monetare recente*. SCN, II, 1958, p. 379—398.
215. C. Preda, *Descoperiri monetare în raionul Buzău*. SCN, II, 1958, p. 463—465.
216. C. Preda, *Alte descoperiri monetare*. SCN, II, 1958, p. 465—467.
217. C. Preda, *Contributions à l'étude du système pondéral d'Histria*. [Descoperiri noi.] Dacia N.S., II, 1958, p. 451—461.
218. D. Protase, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Nireș (r. Dej, reg. Cluj)*. SCN, I, 1957, p. 149—171.
219. D. Protase, *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*. [Începînd de la Gordian III, antoninianul e singura monedă tezaurizată, dinarul ajungînd foarte rar.] SCN, II, 1958, p. 253—268.
220. Gh. Rădulescu, M. Ionescu, *Monede intrate recent în Muzeul raional Giurgiu*. [Drahmă de argint din Histria, două monede imperiale romane.] SCN, I, 1957, p. 466—467.
221. I. Spiru, *Cîteva descoperiri monetare în raioanele Roșiorii de Vede și Virtoapele (reg. București)*. SCN, I, 1957, p. 467.

222. Z. Székely, *Știri cu privire la unele descoperiri monetare din Transilvania*. SCN, I, 1957, p. 471—474.
223. Z. Székely, *Monede din așezarea romană de la Cristești (Reg. Aut. Maghiară)*. SCN, II, 1958, p. 469—473.
224. Z. Székely, *Informații. [Mici descoperiri monetare din Reg. Aut. Maghiară.]* SCN, II, 1958, p. 473—474.
225. I. Țigăra, *Un mic tezaur monetar găsit la Bicăz*. SCN, II, 1958, p. 468—469.
226. J. Winkler, *Tezaurul de monede romane republicane de la Satu-Nou (reg. Oradea)*. SCN, I, p. 79—112.
227. J. Winkler, *Descoperiri de monede antice în Transilvania*. SCN, II, 1958, p. 401—412.

XII. DREPT ROMAN. ISTORIA DREPTULUI ANTIC

228. Gh. Ciulei, *Cultura greacă și dreptul roman. Vol. I, Dreptul grec și legea celor XII Table*. Cluj, Cartea românească, 1947, 109 p.
229. G. Dumitriu, *P. Iuuentius Celsus*. Pandectele române, 1947, P. IV, p. 13—16.
230. Val.-Al. Georgesco, *Nihil hoc ad ius, ad Ciceronem, note sur les relations de M. T. Ciceron avec la iurisprudentia et la profession de juriconsultus*. Mélanges Marouzeau, Paris, 1948, p. 189—207.
231. Val.-Al. Georgesco, *L'opposition entre « ius » et « factum » en droit romain et en droit moderne*. Scritti in onore di Contardo Ferrini, Milano, 1948, III, p. 144—165.
232. Val.-Al. Georgescu, *Salutius Iulianus*. Pandectele române, 1948, P. IV, p. 21—24.
233. Val.-Al. Georgesco, *Partes secanto*. Rev. intern. des droits de l'Antiquité (Bruxelles), II, 1949, p. 367—384.
234. Val.-Al. Georgescu, *De la « possessiones » la « possessio »*. Contribuție la studiul procesului istoric de formare a noțiunii de posesie în dreptul roman. StCl, I, 1959, p. 115—180.
235. Vl. Hanga, *Q. Mucius Scaeuola*. Pandectele române, 1948, P. IV, p. 1—3.
236. Vl. Hanga, *Legile penale ale lui Sulla*. Bul. Univ. « Babeș-Bolyai », Cluj, I, 1956, 1—2, p. 105—119.
237. Vl. Hanga, *Istoria generală a statului și dreptului*. [Partea I, cap. 1—8 privesc Antichitatea.] București, Litografia și tipografia învățămîntului, 1958, 306 p. | SCJ, III, 1958, 2, p. 279—285, I. G. Vîntu.
238. Vl. Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. I. [Privește descompunerea orînduirii primitive și sclavagismul.] (București), Ed. științifică, 1955, 271 p. | Justiția nouă, XII, 1956, 4, p. 748—757, D. Firoiu, C. St. Tomulescu. Răspunsul autorului, ibid., 6, p. 1081—1085. Ibid., XIII, 1957, 3, p. 532—550, C. St. Tomulescu.
239. M. Jacotă, *Pactul de eliberare din sclavie (pactum ob libertatem) și pactul de răscumpărare a sclavului din fondurile sale proprii (redemptio suis nummis)*. AUI, III, 1957, p. 397—416.
240. Al. Minculescu, *Gaius*. Pandectele române, 1947, IV, p. 29—31.
241. C. St. Tomulescu, *Colonatul în dreptul roman*. AUB, 1956, 6, p. 111—120.
242. C. St. Tomulescu, *Rolul monedei în vechiul drept roman*. AUB, 1958, 11, p. 117—125.

XIII. SUPRAVIEȚUIREA ANTICHITĂȚII

243. M. Beniuc, *Continuazione delle tradizioni latine nella cultura contemporanea romana*. Giornale italiano di filologia, X, 1957, p. 289—292.

244. Gh. Bulgăr, *Bimilenarul Ovidiu în România*. StCl, I, 1959, p. 225—228.
245. Tr. Costa, *Numele proprii latinești în românește*. [Ortografie.] LR, VII, 1958, 4, p. 70—77.
246. P. Creția, *Numele proprii grecești în românește*. [Ortografie.] LR, VII, 1958, 2, p. 54—59.
247. Val.-Al. Georgesco, *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés Roumaines (Moldavie et Valachie)*. Mélanges H. Lévy-Bruhl, Paris, 1958, p. 373—394.
248. I. Popescu, *Pentru traduceri mai bune din limbile clasice. (Pe marginea traducerii metamorfozelor lui Ovidiu)*. [Traducerea M.V. Petrescu] LR, VII, 1958, 2, p. 9—19.
249. I. Vega, *Traducerea integrală a alegerii lui Ovidiu în românește*. [Traducerea T. Naum.] LR, VII, 1958, 2, p. 78—81.
250. T. Vianu, *Mitul prometeic în literatura română*. Studii de literatură univesală, București, 1956, p. 231—243.

XIV. TRADUCERI

A. Literatura greacă

251. Aristotel, *Organon, II, Analitica primă*. Traducere și studiu introductiv de M. Florian. Note de D. Bădărău și M. Florian, București, Ed. științifică, 1958, LXI + 278 p.
252. Aristoteles. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor și G. Szabó.] București, Ed. de stat științifică, 1952, 190 p.
253. Epikurosz — Lucretius. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor, G. Szabó și G. Kiss.] București, Ed. de stat științifică, 72 p.
254. Hérakleitosz. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor și G. Szabó.] București, Ed. de stat științifică și pedagogică, 1951.
255. Homer, *Iliada*. În românește de G. Murnu. Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi. (București) E.S.P.L.A. (1959), 475 p.
256. Homer, *Odiseea*. În românește de G. Murnu. Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi. (București) E.S.P.L.A. (1959) 490 p.
257. Leukipposz-Demokritosz. [Texte alese, trad. în l. maghiară de A. Bodor și G. Szabó.] București, Ed. de stat științifică, 1952, 72 p.
258. Lucian din Samosata, *Scrieri alese*. Traducere și note de R. Hincu, introducere de P. Creția. (București) E.S.P.L.A. (1959) 639 p.
259. *A korai görög materialisták*. [Primii materialisti greci, traducere în l. maghiară de A. Bodor și G. Szabó.] București, Ed. de stat științifică, 1952, 94 p.
260. *Tragicii greci. Antologie*. Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi. [Eschil, *Orestia*, trad. G. Murnu, *Prometeu încătușat*, trad. I. Costa; Sofocle, *Aias*, trad. G. Florin, *Oedip rege*, trad. D. Botta, *Antigona*, trad. G. Florin; Euripide, *Medeia*, trad. A. Pop, *Troienele*, trad. D. Botta, *Ciclopul*, trad. A. Pop.] (București) E.S.P.L.A. (1958), 703 p.
261. Xenofon, *Statul spartan, Statul atenian*. Traducere, prefață, cuvânt introductiv de M. Marinescu - Himu. București, Ed. științifică, 1958, 100 p.

B. Literatura latină

262. Lucius Apuleius, *Măgarul de aur. Metamorfoze*. În românește de I. Teodorescu. [Cu un « cuvânt înainte » de N. Niculiță.] (București) E.S.P.L.A. (1958), 288 p.

263. A. Cornelius Celsus, *Despre medicină*. Texte alese cu studiu introductiv, note explicative și culegere de aforisme de dr. C. Săndulescu. București, Ed. medicală, 1958, 89 p.
264. Horațiu, *Satire și epistole*. Traducere de C. I. Niculescu, prefață de M. Nichita, note de R. Albala. (București) E.S.P.L.A., 1959, XXVII + 229 p.
265. Titus Liuius. *De la fundarea Romei*. I [Cărțile I—V; traducere: Janina Vilan, Fl. Demetrescu, Paul H. Popescu; studiu introductiv: Toma Vasilescu; note: Paul H. Popescu.] București, Ed. științifică, 1959, 618 p.
266. Titus Liuius, *De la fundarea Romei*. II. [Cărțile V—X; traducere și note: Paul H. Popescu.] București, Ed. științifică, 1959, 514 p. + 1 hartă.
267. Ovidiu, *Metamorfoze*. Traducere: Ion Florescu; revizuirea traducerii, prefață, note, anexe: Petru Creția. (București), Ed. Academiei R.P.R., 1959, 447 p.
268. Ovidius, *Metamorfoze*. Traducere, studiu introductiv și note de David Popescu. București, Ed. științifică, 1959, XLI + 444 p.
269. C. Suetonius Tranquillus, *Viețile celor doisprezece Cezari*. În românește de David Popescu și C. V. Georoc. [Studiu introductiv de David Popescu.] București, Ed. științifică, 1958, XLI + 443 p.
270. P. Cornelius Tacitus, *Opere I. Dialogul despre oratori, Despre viața și caracterul lui I. Agricola. Despre originea și țara germanilor*. Studiu introductiv de N. Lascu. [Traducerea: H. Mihăescu, N. I. Niculiță, T. A. Naum.] București, Ed. științifică, XXVI + 174 p. + 2 hărți.

XV. VOLUME OMAGIALE, CULEGERI

271. *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Cluj-București, Ed. științifică, 1957, 699 p.
272. *Omagiul lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1958, XXXII + 946 p.
273. *Recueil d'études romanes publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne du 31 mars au 3 avril 1959*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1959, 344 p. |LR, VIII, 1959, 3, p. 102—105. M. Sala.

XVI. MANUALE DIDACTICE

274. Gh. Guțu, *Limba latină. Manual pentru clasa a VIII-a*. [Ed. a III-a.] București, Ed. de stat didactică și pedagogică, 1958, 181 p.; [ed. a IV-a] ibid., 1959, 128 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács și G. Szabó, 1957.
275. M. Marinescu-Himu, F. Vanț, *Manual de limba elină pentru învățământul superior*. (București) Litografia și tipografia învățământului, 1958, 438 p.
276. Toma Vasilescu, *Limba latină. Manual pentru clasa a X-a*. (București) Editura didactică și pedagogică, 1958, 212 p.; [ed. a II-a] ibid., 1959, 212 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács și G. Szabó, 1958.
277. T. Vasilescu, N. Barbu, *Limba latină, Manual pentru clasa a IX-a*. [Ed. a II-a.] București, Ed. de stat didactică și pedagogică, 1958, 196 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács și J. Rózsa, 1958, 1959.
278. Toma I. Vasilescu, C. Drăgulescu, *Limba latină. Manual pentru clasa a XI-a*. (București) Ed. de stat didactică și pedagogică, 1959, 132 p. Prelucrare maghiară de A. Bodor, E. Kovács și G. Szabó, 1959.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antichi*

Accius 45
 Apuleius 262
 Aristofan 48, 49
 Aristotel 48, 49, 52, 60, 62, 251, 252
 Asterle din Amasia 95
 Augustin 73, 78
 Auxentius din Durostor 18
 Celsus 263
 Chrysis 62
 Cicero 81, 230
 Clement din Alexandria 54, 55
 Columella 88
 Democrit 257
 Epicur 253
 Eschil 260
 Euripide 46, 50, 260
 Gaius 240
 Grigorie cel Mare 74
 Grigorie din Nazianz 44
 Heraclit 254
 Hipocrat 66
 Homer 255, 256
 Horațiu 264
 Iustin martirul 64
 Iuuentius Celsus 229
 Leucip 257
 Liuius (T.) 265, 266
 Lucian din Samosata 258
 Lucrețiu 40, 253
 Marțial 43
 Noul Testament 41, 42
 Origen 71
 Ovidiu 51, 111, 244, 248, 249, 267, 268
 Pitagora 58
 Polibiu 100
 Saluius Iulianus 232
 Scaeuola 235
 Scriptores Historiae Augustae 181
 Sofocle 260
 Strabo 105
 Suetoniu 269
 Tacit 270

Varro 68
 Vasile cel Mare 59, 72
 Xenofon 261

II. *Cuvinte*

curiales 103
decuriones 103
disculcius 14, 15
factum 231
ius 231
natio 21
natura 40
possessio, possessiones 234

III. *Autori moderni*

Albala R 264
 Anghelescu N 114
 Avram I 198
 Barbu N I 9, 12, 43, 81, 276, 277
 Barnea I 70, 112, 113, 114, 115, 168, 169
 Bădărău D 52, 251
 Bărcăcilă A 116, 189, 190, 191
 Beniuc M 243
 Berciu D 117
 Berciu I 51
 Bodor A 82, 97, 252, 253, 254, 257, 259,
 274, 276, 277, 278
 Bold E I 192
 Boos H 194
 Bordenache G 53, 118, 119, 120, 121, 122,
 123, 155, 161
 Botta D 260
 Braniște M 54, 71
 Bujor E 125, 126, 143
 Bujor I I 13
 Bulgăr Gh 1, 244
 Buzescu N C 55
 Canarache V 193
 Chiriac Fr 13
 Chirvasie I 72
 Chișvasi-Comșa M 168

- Ciulei Gh 228
 Cizek E 51
 Coja M 133
 Coman I G 44, 73
 Comşa E 126, 168
 Condurachi E 83, 84, 85, 98, 99, 127, 128, 129
 Constantinescu G 194
 Constantinescu St 172
 Costa I 260
 Costa Tr 245
 Creţia P 246, 258, 267
 Cristu V 195
 Cuciuoreanu St 2
 Daicoviciu C 86, 100, 130
 Davidescu M 162
 Demetrescu Fl 265
 Diaconu P 131, 144
 Dimitriu S 132, 133
 Dobroiu E 45, 147
 Drăgulescu C 278
 Dumitriu G. 229
 Dunăreanu-Vulpe E 134
 Eftimie V 135, 161
 Ferenczi G 136
 Ferenczi I 101, 136, 137, 138, 139
 Firoiu D 238
 Fischer I 3, 25, 40
 Flegont O 56
 Floca O 196, 197
 Florescu Bobu Fl 102, 140
 Florescu Gr 103, 141, 142, 143, 144, 173
 Florescu I 267
 Florescu R 144
 Florian M 251
 Florin G 260
 Franga G 145
 Franga I 145
 Frenkian A 57, 58, 174, 175, 176
 Georgescu M 59
 Georgescu V A 230, 231, 232, 233, 234, 247
 Georoc C V 269
 Gioglovan R 198
 Gostar N 27, 177
 Graur A 4
 Guţu Gh 274
 Hanga Vl 87, 235, 236, 237, 238
 Hincu R 258
 Iliescu M 14, 15, 16
 Iliescu O 199, 200
 Ionescu M 220
 Isac D 60
 Ivănescu G 17, 26
 Jacotă M 239
 Joja A 61, 62, 63
 Kiss G 253
 Kovács E 274, 276, 277, 278
 Lascu N 270
 Lupu N 147
 Macrea M 146, 147, 148, 149, 178
 Marcu Gr 41, 42
 Marinescu-Himu M 261, 275
 Matasă C 201
 Matrosenco A 143
 Mihăescu H 18, 19, 20, 88, 270
 Minculescu A 240
 Mititelu I 202
 Mitrea B 5, 89, 114, 115, 168, 169, 196,
 201, 203, 204, 205, 206, 207
 Moasil C 208
 Moisiu A 74
 Murnu G 255, 256, 260
 Nasta Margareta 46
 Nasta Mihai 47
 Naşu Th A 6, 270
 Nichita M 264
 Niculescu C I 264
 Niculiţă N 262, 270
 Nubar H 209
 Pârvan V 150
 Piatkowski A 75
 Pippidi D M 7, 48, 49, 90, 91, 104, 151,
 152, 153, 154, 155, 179, 180, 181, 255,
 256, 260
 Poghirc C 28, 29
 Pop A 260
 Popa A 76
 Popa N I 8
 Popescu A 105
 Popescu David 268, 269
 Popescu Dorin 156, 157, 158
 Popescu Em 104
 Popescu I 248
 Popescu P H 265, 266
 Preda C 83, 210, 211, 212, 213, 214, 215,
 216, 217
 Protase D 50, 148, 159, 182, 218, 219

- Radu C 160, 161
Rădulescu A 162
Rădulescu Gh 220
Rămureanu I I 64, 109
Rózsa J 277
Russu I I 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 65,
77, 92, 106, 107, 108, 163, 183, 184, 185, 186
Rusu M 149
Sala M 273
Sauciuc-Săveanu Th 187
Săndulescu C 66, 263
Seviciu Tr 78
Simenschy Th 38
Slave E 21
Slobozianu H 79, 164
Spiru I 221
Stati S 10, 11, 22, 30
Stolan I 93, 94, 188
Székely Z 165, 222, 223, 224
Szabó G 252, 253, 254, 257, 259, 274, 276, 278
- Șladbei I 23, 24
Ștefan Gh 166, 167, 168, 169
Tache A 60
Teodorescu I 262
Tomulescu C St 238, 241, 242
Tudor D 109, 110, 170
Teposu-David L 80
Țigăra I 159, 225
Vanț F 275
Vasilescu T 12, 51, 265, 276, 277, 278
Vega I 249
Vianu T 250
Vilan J 51, 265
Vintu I G 237
Vornicescu N 67, 95
Vulpe R 39, 111, 150, 171
Wald L 68
Winkler J 149, 226, 227
Zamfirescu I 69

*

JOHN CHADWICK, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge, University Press, 1959
[Second Impression], X + 147 pagini, în -8°.

După entuziasmul provocat de descifrarea scrierii lineare B de către Michael Ventris, s-au ridicat voci izolate, care să conteste orice validitate metodei urmate de descoperitor cît și rezultatelor. Detractorii lui Ventris îl acuză că el n-a expus în mod clar calea pe care a ajuns să stabilească valorile fonetice ale semnelor linearului B. În 1956 a murit Ventris într-un accident de automobil, încît n-a putut lua cunoștință de criticile aduse spre a răspunde. În aceste condiții, singura persoană capabilă și îndrituită să facă acest lucru în locul lui Ventris era colaboratorul lui intim, John Chadwick. În cartea de față, acesta din urmă a explicat în mod strălucit metoda de lucru a acestuia și calea pe care a ajuns la epocala sa descoperire.

Lucrarea pe care o recenzăm se împarte în 8 capitole, un apendice și un indice. În capitolul 1, intitulat *Michael Ventris*, Chadwick dă o scurtă biografie și ne prezintă personalitatea marelui dispărut. Dl. Chadwick aduce un pios omagiu tînărului savant răpit înainte de vreme de moarte și evocă figura omului și prietenului său Michael Ventris. Capitolul 2 tratează despre *Scrierile minoene*, iar în capitolul 3 intitulat *Speranțe și erori* se expun teoriile înaintașilor lui Ventris. Cele două capitole care urmează: 4. *Nașterea unei teorii* și 5. *Creșterea și dezuoltarea*, sînt cele mai importante și constituie un document istoric de primă importanță, pentru cunoașterea descifrării liniarului B cu fazele ei succesive (p. 40—80): mai întîi faza premergătoare colaborării cu Chadwick (iulie 1952) și apoi faza de colaborare, pînă la moartea lui Ventris. Capitolul 6 tratează despre *Descifrarea și criticii ei*. Capitolul 7: *Viața în Grecia miceniană* are remarcabile deducții cu privire la viața economică și politică în lumea miceniană. Ultimul capitol intitulat: *Privire înainte* face scurte considerațiuni despre ceea ce rămîne de realizat în viitor. Lucrul principal este descoperirea de noi texte pentru a face să progreseze descifrarea și să se ajungă la descifrarea altor scrieri, în primul rînd a linearului A.

Prin claritatea expunerii, cît și prin calitățile compunerii ei, lucrarea este o valoroasă contribuție la istoria descifrării linearului B și în același timp o excelentă inițiere în problema dezlegării inscripțiilor miceno-minoene.

(Aram M. Frenkian)

The Knossos Tablets. A revised transliteration of all the texts in Mycenaean Greek recoverable from Evans' excavations of 1900—1904 based on independent examination, by Emmett L. Bennett Jr., John Chadwick, Michael Ventris (ed.). Second edition with cor-

rections and additions by John Chadwick with the assistance of Fred W. Householder Jr. — University of London. Institute of Classical Studies. Bulletin Supplement No 7, 1959, VI + 137 pagini (la mașina de scris) și 2 planșe din care una mobilă.

Se știe că *Scripta Minoa II* în care John Myres editase textele în linear B găsite la Cnossos, după desenele rapid executate la timpul lor de Arthur Evans, fără a le mai confrunta cu tabletele originale, conțineau greșeli și nu mai corespundeau exigențelor științifice noi, puse prin descifrarea scrierii lineare B. Autorii ediției de față, după o confruntare amănunțită cu textele tabletelor conservate în cea mai mare parte la Muzeul din Iraklion în Creta, au publicat textele în transcriere cu caractere latine convenționale, luînd ca bază valorile semnelor stabilite de Ventris și urmașii lui, constituind un *Corpus* al tuturor inscripțiilor pe tablete în linear B cunoscute pînă azi și provenind de la Cnossos (aproape 4 000 la număr, din care multe de minimă întindere, consistînd în cite 1—3 semne). Este regretabil că nu s-a putut da, din cauza dificultăților materiale, o ediție conținînd și fotografiile precum și o reproducere în facsimil desenat a textelor, așa cum s-a făcut în *The Mycenae Tablets II* Philadelphia, 1958 și *The Olive Tablets of Pylos*, Salamanca, 1958. Dar aceste publicații au în jurul a 60 de texte fiecare, pe cînd colecția textelor din Cnossos are la 4 000 de numere.

Prima ediție a textelor din Cnossos de aceeași autori și în aceeași ediție este din 1956. Ediția a doua are mici completări și corectări, puține la număr. Cu ocazia ei a fost luat colaborator și Fred W. Householder Jr.

Cele două planșe identice, din care una se poate scoate din carte, fiind detașată, conțin pe o parte toate semnele silabarului, în ordinea dată la timpul lor de Bennett și cu valorile fonetice stabilite de Ventris și micile completări aduse ulterior de savanții cercetători. Semnele a căror valoare fonetică nu se cunoaște sau sînt discutabile primesc numărul de ordine de la Bennett. E de regretat că nu s-a dat numărul de ordine la toate semnele, chiar acolo unde se dă valoarea fonetică. Deși ordinea lui Bennett nu ni se pare ideală, întrucît însă ea a fost adoptată în mod aproape unanim, era bine ca cercetătorul să aibă toate elementele la îndemînă. Ultima coloană de pe recto, cît și întregul verso, sînt consacrate ideogramelor și abreviațiunilor (care fac funcție de ideograme). Și aci nu se dau numerele de ordine consacrate, decît acolo unde sensul ideogramel este necunoscut. Pe deasupra, acest tablou este necomplet, deși e suficient pentru textele din Cnossos. Desigur autorii au vrut ca totul să intre pe o foaie cartonată, ușor maniabilă. Dar dacă s-ar fi consacrat un carton pentru semne cu caracter fonetic și unul separat pentru ideograme, n-ar fi fost nici o nenorocire. Întrucît însă este raport bi-univoc între transcrierea latină a textelor și semnele din tablou cu notația lor, se poate pentru fiecare silabă sau ideogramă din text găsi în tablou semnul original din silabarul linearului B cu valoare fonetică sau de ideogramă care îi corespunde. Ceea ce este esențialul. Pînă la apariția unui *Corpus* al inscripțiilor din Cnossos, în reproducere fotografică, facsimil desenat și transcriere cu caractere latine, pe care autorii îl au în vedere ca o realizare în viitor, ediția de față va aduce reale servicii celor ce se ocupă cu descifrarea și interpretarea textelor în scriere lineară B.

(Aram M. Frenkian)

EMMETT L. BENNETT, JR., *The Olive Tablets of Pylos. Texts of Inscriptions Found, 1955. Suplementos a « Minos »*. Núm. 2, Seminario de Filología Clásica. Universidad de Salamanca, 1958, 75 pagini + 19 planșe, în -8°.

Cele 61 de texte publicate aci (din care vreo 20 de minimă întindere), constituie descoperirile făcute în 1955 și completează lucrarea *The Pylos Tablets. Texts of the Inscriptions Found, 1939—1954*, edited by Emmett L. Bennett, Jr., with a Foreword by Carl W. Blegen,

Princeton University Press, Princeton, For University of Cincinnati, 1955. Singura completare ce s-a mai adus se găsește la C. W. Blegen and M. Lang, *The Palace of Nestor Excavations of 1957*, *American Journal of Archaeology*, 62, 1958, p. 175—191 și *The Palace of Nestor Excavations of 1958*, *AJA*, 63, 1959, p. 121—137.

O introducere substanțială (p. 9—38) dă clasificarea textelor, indică locul de găsiră a fiecărei tablete, identifică diverșii scribi care le-au scris, vorbește de formele semnelor. Apoi de la pagina 15 încolo, autorul face un studiu aprofundat al ideogramelor și al interpretării textelor, ce poartă sigla Fr: cantitățile, numele de localități, nume de persoane, indicarea timpului etc., cu care ocazie face și o cercetare a termenilor mai rari și importanți care se întîlnesc în aceste texte. În cele 18 planșe care urmează (prima planșă de la început conține planul palatului dezgropat), se dau reproducerea fotografică a tabletelor, extrem de clară și precisă, pe planșa din partea stîngă, iar facsimilul desenat de mîină al textelor de pe fotografiile pe planșa din partea dreaptă.

Avem deci o publicație a textelor, care poate servi drept model de acuratețe științifică, la fel ca și în ediția textelor găsite la Micena și publicate de același autor: *The Mycenaean Tablets II*. Edited by Emmett L. Bennett, Jr. With an Introduction by Alan J. B. Wace and Elisabeth B. Wace. Translations and Commentary by John Chadwick, Philadelphia, Transactions of the American Philosophical Society, New-Series, Volume 48, Part. I, 1958, in -4°.

După planșele cu reproducerea fotografică și cu facsimile în paginile următoare ale lucrării pe care o recenzăm (p. 39—68) se publică încă o dată textul fiecărei tablete în caracterele linearului B, apoi în transcriere cu alfabet latin, urmat de un comentariu și, la finele fiecărui text, o traducere în limba engleză. Paginile 69—74 conțin 3 indici importante pentru întrebuițarea textelor.

Desigur, partea cea mai delicată și grea a fost comentariul textelor: justificarea traducerii cuvintelor, a lecturii și interpretării textelor. Aci E. L. Bennett îmbină prudența cu îndrăzneala, ambele bazate pe o profundă cunoaștere a materiei de care se ocupă. Desigur că nu poate fi vorba de rezultate definitive, după cum știe și o spune și însuși autorul. Dacă publicarea textelor se poate considera ca definitivă, pînă într-o anumită limită, interpretările în schimb sînt susceptibile de modificări, abandonări și îmbogățiri, în urma textelor paralele ce se vor mai descoperi, avînd aceleași cuvinte aflătoare în alt ansamblu, care le explicită sensul sub alt aspect, dar concurent cu primul. Aci trebuie să intervină metoda combinatorie sau contextuală cum o numește John Chadwick, de cercetare a sensului unor cuvinte necunoscute.

În comentariul său, Bennett era silit sau să păstreze tăcere asupra sensului a o mulțime de cuvinte și texte, sau să riște ipoteze mai mult sau mai puțin discutabile. Autorul a ales calea curajoasă de a risca interpretări ipotetice, îmbinînd îndrăzneala cu prudența. Vom da mai departe o serie de asemenea cuvinte a căror formă e destul de stranie din punctul de vedere al limbii eline pe care o cunoaștem de la Homer încoace, cuvinte simple și cuvinte compuse care ne șochează și care, pentru a putea fi acceptate, trebuie să fie verificate prin metoda contextuală, de îndată ce acest lucru va fi posibil, prin noi descoperiri de texte. Nu stă scris de altfel nicăieri că formele limbii grecești din Cnossos, Pylos și Micena aparținînd secolelor XIV—XII înaintea erei noastre, trebuie să se potrivească întru totul cu limba epopeelor homerice, care sînt mai recente decît ele cu circa 500 de ani. Dar nu e mai puțin adevărat că nu ni se poate cere să acceptăm forme aberante și neobișnuite, dacă ele nu sînt verificate și făcute plauzibile prin metodele ce stau la dispoziția științelor filologice. Trebuie să mai remarcăm și cantitatea relativ mică de cuvinte incompreensibile, neexplicate. Desigur că «Aheii» din secolul XIV trebuiau să aibă în vocabularul lor un

număr destul de important de cuvinte adoptate de la popoarele peste care au năvălit și care formează substratul, fie că-i numim pelasgi sau carieni cum fac Thucydide și alții, popoare din care unele sunt indo-europene, cum crede profesorul Vladimir Georgiev, altele de altă origine, vorbind limbi cu structură deosebită de cea grecească, și de la care năvălitorii greci desigur au avut multe de învățat și de adoptat: obiecte de cultură, cît și denumirile pe care le dădeau acestor obiecte popoarele de la care grecii le-au luat. Este posibil ca o parte din aceste cuvinte să fi dispărut în limba greacă din epoca clasică.

Și acum dăm lista cuvintelor simple și compuse, a căror formă ni se pare anormală, iar interpretarea lor ipotetică și discutabilă, lucru pe care de altfel Emmett L. Bennett îl scoate suficient în relief în comentariul său. Dăm cuvintele care au asonanță grecească în caractere grecești, iar cuvintele care nu se pot înțelege de fel cu ajutorul limbii grecești le dăm în transcriere cu caractere latine, corespunzătoare valorilor fonetice silabice date semnelor linearului B în descifrarea lui Ventris.

λεχεσπρωτήριον (Fr. 343. 1217) « the Spreading of the Couch », în cultul lui Poseidon, necunoscut în epoca clasică.

Fe(h)αλειφές (1215. 1223)¹ « for the anointing of clothing »; dar Bennett, dîndu-și seama că nu e nicăieri obiceiul de a se unge hainele, adaugă: « it might be preferable to say perfuming » (p. 44).

Fe(j)αλειφές (1205. 1217. 1218. 1255) variantă a cuvîntului precedent.

μεθυσφοίνηφος (1202) dat ca o posibilitate de lectură, sub multă rezervă (genit.).

θρονο(η)ελλακτηήριον (1222) « Drawing of the Throne », ar fi vorba de o ceremonie religioasă cu procesiune, iarăși fără corespondent în riturile ulterioare. Dacă ar fi fost vorba de *θρονοφόριον, după modelul de mai tîrziu παστοφόριον, παστοφόρος mai mergea.

Iată acum și cîteva cuvinte de neinterpretat: *ka-ra-re-we* (1184); *qe-te-jo* (1206. 1241); *sa-pe-ra* (1215); *di-pi-si-jo* (1240. 1220. 1231. 1232); *e-ti-we* (343 etc.), *a-e-ti-to* (1200); *u-po-jo* (1225. 1236); *we-a₂-no-i* (dat. pl.) ἀλοιφᾶ (1225), 'ointment for robes'; *po-ro-wi-to* (1218. 1232); *ka-ra-ni-jo* (Wa 1199).

Cum indicele conține ceva mai mult de 80 de cuvinte pentru textele publicate, iar lista noastră conține vreo 15 cuvinte, proporția cuvintelor îninteligibile sau cu sens îndoielnic e de 20 %, ceea ce e foarte firesc pentru vechimea textelor și mijloacele de investigație reduse ale sensului lor care stau la dispoziția cercetătorilor.

Toate acestea nu micșorează meritele ediției, care se poate socoti definitivă, cu mici modificări care pot surveni dintr-o nouă cercetare directă a tabletelor. De asemenea trebuie să relevăm și meritele comentariilor făcute de un cunoscător, care s-a ocupat de ani de zile de aceste probleme delicate de recuperare a formelor unei ramuri a limbii grecești de mult uitate.

(Aram M. Frenkian)

T. J. DUNBABIN, *The Greeks and their Eastern Neighbours, Studies in the relations between Greece and the countries of the Near East in the eighth and seventh centuries B.C.*, cu un cuvînt introductiv de Sir John Beazley, editat de John Boardman, 96 p. + XVI pl., Londra 1957.

Este cunoscută concepția unor istorici moderni ai antichității potrivit căreia influența orientală s-a exercitat asupra Greciei timpurii din direcția Anatoliei, prin intermediul orașelor

¹ Întrucît totalitatea tabletelor pe care le cităm (cu excepția ultimei) sînt din seria Fr, n-am mai pus această siglă în fața fiecărui număr citat. Deci toate numerele de tablete citate trebuie considerate ca fiind precedate de sigla Fr.

de pe coasta răsăriteană a mării Egee. Potrivit acestei concepții, Ionia, ținutul grecesc care a absorbit primul această influență, nu a întârziat de a se afirma drept cel mai vechi organizator al civilizației și culturii eline. Acest punct de vedere, care își găsea justificarea în unele informații ale scriitorilor antici, a fost formulat încă din secolul al XIX-lea și a fost adoptat de cei mai mulți istorici ai secolului nostru (Beloch, De Sanctis, Glotz, autorii lucrării Cambridge Ancient History etc.). Cercetări recente de caracter arheologic, întreprinse pe coastele răsăritene ale Mediteranei, au descoperit însă existența altor puncte de contact între greci și Orient, situate de data aceasta chiar în imediata apropiere ale vechilor focare răsăritene de civilizație. Cele mai importante dintre aceste cercetări au fost efectuate între 1936—1937 de Sir Leonard Woolley în orașelul Al Mina de pe coasta de nord a Siriei, la vărsarea fluviului Orontes. În felul acesta problema căilor de pătrundere a elementelor de civilizație orientală în Grecia și a rolului pe care ele l-au jucat în formarea culturii eline a fost așezată pe o bază cu totul nouă. Se cere deci o nouă examinare a acestei importante probleme, făcută acum nu numai pe baza informațiilor literare, care pentru această vreme sînt confuze și neconcludente prin ele înșile, ci pornind de la evidența arheologică, mai completă și mai convingătoare.

Pentru această dificilă sinteză se pregătea tînărul și valorosul învățat australian de la Oxford Thomas James Dunbabin. Colaborator al cunoscutului arheolog H. G. G. Payne la săpăturile de la Perachora, el studiasse în profunzime arheologia greacă a secolelor VIII-VI î. e. n., folosind în același timp cu multă siguranță și rafinament metoda combinării datelor arheologice cu izvoarele literare. T. J. Dunbabin muri la 31 martie 1955, lăsînd neterminată opera sa, a cărei realizare era urmărită cu atenție de cercetătorii de pretutindeni. Volumul pe care îl prezint aici conține șase prelegeri din ciclul pe care autorul l-a ținut la Oxford în 1953—1954, în care el își expunea cîteva din rezultatele cercetărilor sale. Cartea nu este decît o schiță a lucrării proiectate; autorul prezintă însă în linii atît de simple și cu o judecată istorică atît de calmă și de sigură tot ceea ce se putea spune pînă în 1955 despre această perioadă obscură din istoria Greciei încît aceste prelegeri « show the full quality of the artist and approach perfection » (Beazley).

Autorul începe prin a stabili aria de răspîndire a descoperirilor grecești din Orientul Apropiat, ajungînd la concluzia că cele mai multe se grupează în două zone distincte: pe de-o parte Cilicia și nordul Siriei, iar pe de alta coasta Palestinei. Cele mai multe puncte, unde asemenea descoperiri au fost semnalate (datînd din a doua jumătate a secolului VIII și din secolul VII î.e.n.), dovedesc prezența în aceste zone a mărții grecești sau a grecilor înșiși, ca negustori, mercenari etc.; unele însă, ca acelea de la Al Mina, arată existența unor factori, sau chiar a unor colonii, cu nimic deosebite de cele din vestul Mediteranei sau de pe malurile Pontului Euxin. În continuare autorul cercetează cu multă atenție obiectele de proveniență orientală (hitită țirzie, feniciană, asiriană, egipteană, urartu) descoperite pe teritoriul Greciei, încercînd în același timp să identifice, în arta greacă a secolelor VIII—VII, influențele răsăritene cele mai evidente, cu ajutorul numeroaselor studii stilistice speciale publicate în ultimul timp. Concluzia care se deprinde din constatările sale este că principala cale de pătrundere a civilizațiilor vechiului Orient în Grecia epocii geometrice și orientalizante era calea maritimă care lega Peloponezul și Atica de contoarele grecești sau feniciene din Mediterana Orientală, trecînd prin Creta, Rodos și Cipru. Pe acest drum veneau nu numai mărfurile din imediata apropiere a coastei siriene, unde, la acea dată, înfloreau micile regate hitite țirzii și feniciene, ci și cele din Egipt, din Mesopotamia, ca și cele din îndepărtatul regat Urartu din munții Armeniei. Dar ceea ce este mai important este faptul că împreună cu ele au pătruns în lumea grecească în plină transformare o serie de elemente fundamentale de artă, de cultură, de religie, care vor fi acceptate statornic de spiritul grecesc. Dunbabin prezintă în cele două capitole intitulate « The Eastern Contribution » aceste elemente, a căror gamă este foarte

variata. Cele două prelegeri, în care sînt analizate fenomene de artă și cultură precum și influența feniciană asupra compunerii alfabetului, sînt însă mai puțin complete decît altele, îndeosebi în ceea ce privește aportul Orientului la crearea miturilor și la constituirea unora dintre principalele divinități ale Olympului (Apollo, Dionysos, Zeus)¹.

Din nefericire lucrarea arheologului de la Oxford este numai un *torso*. Ea este lipsită de una dintre principalele capitole ale ei și anume « Contribuția grecească », în care desigur urma să se trateze, ca o concluzie a întregii cercetări, rolul pe care l-au avut diverse regiuni ale lumii eline în primirea și asimilarea elementelor orientale, și, de fapt, în sinteza culturii grecești. Ne-ar fi interesat punctul de vedere al acestui judicios învățat asupra interpretărilor unor istorici moderni, care, pornind de la aceleași descoperiri arheologice din Mediterana Orientală, au expus, în ultima vreme, concluzii cu totul neașteptate, pe această linie de gîndire. Astfel, constatînd existența unui drum comercial maritim atît de intens frecventat, ca acela care unea Grecia cu Siria de nord și cu Fenicia, ei au ajuns să conteste posibilitatea unui al doilea drum, continental de data aceasta, de-a lungul Anatoliei spre orașele grecești de pe coasta Asiei Mici, reducînd importanța acestor orașe și vechimea lor (R. M. Cook, G. M. A. Hanfmann²). Punctul acesta de vedere era susținut de lipsa unor date arheologice corespunzătoare. Din nefericire, din pricina morții sale premature, Dunbabin nu a putut cunoaște recentele descoperiri, de-a dreptul senzaționale, ale lui R. S. Young de la Gordion, capitala regatului frigian, care se dovedește a fi jucat un rol nebănuit de mare, ca intermediar între Orient și Grecia în sec. VIII—VII î.e.n.³; de asemeni nu a cunoscut în întregime nici rezultatele săpăturilor efectuate la Smyrna și Milet⁴. Aceste descoperiri încep să umple lacuna atît de gravă în cunoașterea Anatoliei din prima jumătate a mileniului I î.e.n. E firesc deci ca ultimul capitol al lucrării, intitulat « Phrygia and Lydia », în care se examinează problema drumului continental de legătură între Orientul Apropiat și Grecia Asiatică, să apară totuși, deși numai la cîtiva ani de la apariție, ca ușor învechit. Căci s-ar părea că în momentul de față trebuie privită cu multă luare aminte întreaga problemă a contribuției Greciei Asiatică la crearea culturii eline. E drept că ideea lui A. Furtwängler potrivit căreia « das Neue und Schöpferische in der nun heranreifenden archaischen Kunst ist fast ganz das Eigentum der Ionier »⁵ trebuie considerată definitiv depășită. Importanța orașelor grecești din bazinul răsăritean al mării Egee în perioada de formare a civilizației grecești a căror bogății erau legendare în toată antichitatea, nu trebuie însă prin aceasta diminuată. Sperăm ca continuarea operei începute de Thomas James Dunbabin să fie întreprinsă curînd, ceea ce ar contribui la cunoașterea mai exactă a acestei încălțite și controversate perioade din istoria Greciei.

¹ Stadiul cercetărilor în această materie a fost expus de curînd de Albin Lesky, *Griechischer Mythos und Vorderer Orient*, în *Saeculum*, 1955, 1, p. 35 și urm., precum și de M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, ed. 2, München, 1955.

² R. M. Cook, *Ionia and Greece in the eighth and seventh centuries B. C.*, JHS, 1946, p. 67 și urm. G. M. A. Hanfmann, *Ionia leader or follower*, în *Harvard Studies*, 1953, p. 1 și urm.; idem, *Archaeology in Homeric Asia Minor*, AJA, 1948, p. 135 și urm.

³ Rapoartele privind săpăturile de la Gordion au apărut începînd cu 1952 în *University of Philadelphia Museum Bulletin*, 16, nr. 1 (1952), p. 3 și urm. și 17, nr. 4 (1953), p. 3 și urm. precum și în AJA începînd cu 1955, p. 16 și urm.; 1956, p. 249 și urm. Cele mai importante descoperiri, din punctul nostru de vedere, sînt cele efectuate în tumuli, cf. AJA 1958, p. 147 și urm., precum și *Archaeology*, 1958, 4 p. 227 și urm.

⁴ Săpăturile de la Smyrna au fost publicate de J. M. Cook, sub forma unui raport preliminar, în JHS 1952, p. 104 și urm.; cercetările de la Milet au fost prezentate de Carl Weickert în *Istambuler Mitteilungen*, 7, 1957, p. 102 și urm. și de Machteld Mellink în AJA 1959, p. 81 și urm. Atît la Smyrna cît și la Milet au apărut fragmente ceramice protogeometrice din sec. IX î. e. n.

⁵ A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, Berlin-Leipzig, 1900, p. 80.

Cîteva cuvinte despre metoda de lucru a autorului: ea reflectă cu fidelitate spiritul școlii arheologice oxoniene. Pentru perioadele istorice în care sintezele depind nu de izvoare scrise, ci mai ales de materialul arheologic — așa cum este cazul perioadei care constituie obiectul cercetării sale — Dunbabin socotește că istoricul «must be prepared to forget that he is an historian and to study archaeology for its own sake». Așa se face că autorul judecă faptele de ordin arheologic exclusiv ca arheolog, supunându-le metodelor de cercetare ale științei arheologice. Datele arheologice sînt așa fel prezentate încît semnificația lor istorică se degajă de la sine singură, autorul rezumîndu-se a interveni rar și numai pentru a sublinia legăturile generale și aspectele cele mai semnificative sau pentru a scoate în evidență unele aspecte mai puțin clare. Metoda este sobră și exactă iar autorul a reușit să prezinte un tablou limpede, dar nu schematic al acestei interesante epoci istorice.

(Petre Alexandrescu)

ARISTOTEL, *Organon I: Categoriile. Despre interpretare*. Traducere, Introducere și Note de Mircea Florian, București, Editura științifică, 1957, 260 p.

ARISTOTEL, *Organon II: Analitica primă*. Traducerea și Introducere de Mircea Florian. Note de Dan Bădărău și Mircea Florian. București, Editura științifică, 1958, LXI+278 p.

Primul volum este precedat de o amplă introducere intitulată: *Logica lui Aristotel* de Mircea Florian (98 pagini). Acest studiu este de o înaltă calificare tehnică și științifică, așa cum era de așteptat de la autorul lui. Aspectele cele mai fundamentale și profunde ale Logicii aristotelice sînt expuse succint și clar, pentru specialist. Întrebarea care se pune este dacă acest studiu răspunde scopului editurii. Specialiștii sînt puțini la număr, iar editarea traducerii se adresează unui public mai larg, care trebuie inițiat în această disciplină aristotelică. De aceea credem că o expunere mai puțin savantă și mai accesibilă unui cerc mai larg de cititori ar fi fost de dorit, deși ne este greu să facem un reproș autorului de a fi dat această splendoare schiță a Logicii lui Aristotel, pe care am fi dorit-o mai amplă și cu exemplificări mai bogate, ceea ce ar fi ușurat înțelegerea ei chiar și pentru nespecialist. În cazul acesta, volumul introducerii s-ar fi putut dubla, ceea ce desigur ar fi fost spre folosul tuturor. Acest lucru s-ar putea realiza într-o a doua ediție sau într-o publicație separată a studiului introductiv, ca o monografie independentă.

Fiecare din cele trei tratate logice traduse sînt precedate de cîte o introducere specială, care expune într-o formă scurtă și limpede problemele tratate și dă informațiile necesare înțelegerii textului. Notele care acompaniază textul de asemenea sînt foarte potrivite pentru a iniția cititorul în problematica logicii lui Aristotel și sînt clare, dînd strictul necesar pentru înțelegerea expresiilor din original.

În privința traducerii, în afară de lectura ei integrală, am confruntat cu originalul grec 4 capitole din *Categoriile*, 6 capitole din *Despre interpretare* și două capitole mari (1 și 4) din cartea I a *Analiticilor prime*. În general traducerea dată de Mircea Florian este corectă și justificată din punctul de vedere al textului grec. În unele cazuri, nu sîntem de acord cu traducerea dată de d-sa și noi am fi dat altă traducere, dar aceasta nu înseamnă că punctul de vedere al traducătorului este nejustificat sau greșit. Cine știe ce înseamnă interpretarea unui text filozofic grec, și în specie aristotelic, înțelege acest lucru. În unele cazuri am constatat lăsarea afară din traducere a unor crîmpeie de propozițiuni, lucru al cărui rost nu-l putem înțelege. În general, traducerea se ține destul de aproape de textul original, rămîndu-totodată și ușor de înțeles, fiind scrisă într-o proză românească științifică de bună calitate.

O bibliografie și indice lipsesc, ceea ce ar fi fost bine să existe. În note, autorul ar fi putut face referiri la variantele de traduceri date de alții, pentru a pune pe cititor în măsură să vadă interpretările cele mai interesante date unui text sau unor expresii, spre deosebire de cea aleasă de traducător.

În general, așa cum se prezintă cele două volume de tratate logice ale lui Aristotel, cu introducerile, notele și traducerea de Mircea Florian, sint o prețioasă îmbogățire a fondului de studii și traduceri din literatura greacă în limba română.

(Aram M. Frenkian)

PLUTARCHUS, *Vitae Parallelae*. Edidit Konrat Ziegler. Vol. 1—2, 1959, Lipsiac, în Aedibus B. G. Teubneri:

Volumul de față reprezintă, de fapt, reeditarea următoarelor *Vieți paralele*: 1. Pericle și Fabius Maximus. 2. Nicias și Crassus. 3. C. Marcius (Coriolanus) și Alcibiade. 4. Demostene și Cicero. Așa cum ne spune în prefață, pentru *Viețile* lui Nicias, Crassus, Coriolan, Alcibiade, Demostene, Cicero, K. Ziegler a urmat de preferință lecțiunile date de codex Matritensis (N), atît de mult prețuit de Lindskog, în ediția din 1914. Totuși, spre deosebire de Lindskog, Ziegler a dat o continuă atenție și codicelor Scitenstettensis (S) și UMA (Y) care, uneori, oferă lecțiuni mai bune decît N. În general, cînd a fost vorba de contradicții între manuscrise și ediții, autorul a procedat, spre a întrebuiința propriile-i cuvinte, « eclectice ratione ». Consecințele pentru textul plutarhean sint, firește, tot eclectice, în sensul lui al cuvîntului. De pildă, în primul capitol al *Vieții* lui Pericle, Plutarh, § 2, vrea să spună că ochiul, cînd este deschis, înregistrează, volens-nolens, și ceea ce este folositor și ceea ce este dăunător, pe cînd rațiunea poate face o alegere între acțiunile bune și cele contrare moralei. Pentru a exprima ideea că ochiul vede tot ceea ce i se oferă, Plutarh spune: τῆ μὲν γὰρ αἰσθήσει, κατὰ πάθος, τὴν πληγὴν ἀντιλαμβάνομένη τῶν προστυγχάνοντων, ἴσως ἀνάγκη πᾶν τὸ φαινόμενον, ἂν τε χρήσιμον ἂν τ' ἄχρηστον ἦ, θεωρεῖν, τῷ νῶ δ' ἕκαστος, εἰ βούλοιο... În acest pasaj, autorul a avut în vedere manuscrisele S și Y.

Traducerea, cit se poate de apropiată de text, a frazei de mai sus este următoarea: « Căci pentru simțul [vederii], care primește ceea ce întîlnește, după cum este impresionat, poate este nevoie să privească tot ceea ce-i apare înainte, fie că-i folositor, fie că-i nefolositor, dar de rațiune, fiecare, dacă vrea. . . ». Greutatea în textul de față o constituie cuvintele κατὰ πάθος τὴν πληγὴν, care sună pleonastic în frază. De aceea, Lindskog a propus suprimarea cuvîntului πάθος. Atunci textul ar fi sunat κατὰ τὴν πληγὴν « după cum este impresionat [simțul vederii] ». Coraes a suprimat cuvintele τὴν πληγὴν, traducerea fiind aceeași: « după impresionare ».

Reiske a scris κατὰ πάθος τῆς πληγῆς « după impresionarea simțului ». K. Ziegler a fost mai conservator, a păstrat toate cuvintele, înțelegînd că trebuie tradus: « după impresionare, [adică] după simț ». Nu sint rare cazurile cînd Plutarh este prolix. În acest fel, conservatismul lui Ziegler nu este lipsit de rațiune. Totuși lecțiunea propusă de Reiske este mai ispititoare, fiind mai logică și ușor explicabilă prin confuziile între literele respective. În *Viața lui Nicias*, 27, 5, Ziegler, pe bună dreptate, citește, cu N, ἐρρίπτουν αὐτούς, împotriva lui S, Y, care dau ἑαυτούς, tot așa cum, în § 5, citește, cu N, δς ἐπὶ τηλικαύταις εὐτυχίαις ὄνομα καὶ δόξαν ἔσχον « ca unul care mi-am cîștigat renume și faimă pentru astfel de izbînzii » (vorbele lui Nicias adresate lui Gylippos), căci ἀτυχίας « nenorociri », pe care-l dau N, Y, n-ar avea nici un sens în contextul gîndirii generalului atenian.

În *Viața lui Crassus*, 2, 4, Ziegler citește, cu N, και βουλόμενος [Sulla] ὅτι πλείστοις και κρατίστοις προσομόρῳσθαι τὸ ἄγος «și voind să infiereze pe cit mai mulți și mai puternici cu infamia crimei», contra lui Y, care are lecțiunea ἀκρατήτοις. Nu se poate ști care a fost exact gndirea lui Plutarh în acest pasaj. În orice caz lecțiunea ἀκρατήτοις «nestăpînîți» este mai ispititoare decît κρατίστοις, de vreme ce Sylla nu dorea nimicirea aristocrației influente ci a adversarilor săi neimblînziți și nestăpînîți. Ziegler citește cu N (UA =) Y, în *Viața lui Alcibiade*, 3, 4 ἀλόους δὲ φυσῶντος ἀνθρώπου στόματι, «a unui om care suflă cu gura în flaut» pe cînd Hartman suprimă cuvîntul στόματι «gură». Plutarh voia să arate deformitatea pe care o imprimă feței cel care cîntă din flaut, deci cuvîntul στόματι atrage și mai mult atenția, concretizînd ideea. Așadar Ziegler are dreptate cînd respectă lecțiunea lui N.

În *Viața lui Demostene*, 3, 2, citim fraza următoare: Ἄλλὰ γὰρ ἴσως, εἰ παντὸς ἦν τὸ «γνώθι σεαυτὸν» ἔχε.ν πρόχειρον, οὐκ ἂν ἔδοκει τὸ πρόσταγμα θεῖον εἶναι «Dar, firește, poate că, dacă oricui i-ar fi venit în minte expresia «cunoaște-te pe tine însuși», porunca n-ar fi părut că este divină». U dă τὸ πρόσταγμα, iar N πρᾶγμα.

Deci, dacă am citi cu N, ar însemna că traducerea ar suna: ... «lucrul n-ar mai fi părut că este de origine divină». Ziegler a ales, în chip judicios, lecțiunea τὸ πρόσταγμα, redată de U, de vreme ce πρᾶγμα ar schimba cu totul sensul, înțelegîndu-se că cunoașterea de sine este un lucru divin, ceea ce în nici un caz n-a putut înțelege Plutarh.

Un pasaj interesant îl găsim, de asemenea în *Viața lui Demostene*, 11, 1 unde este vorba despre eforturile făcute de orator, în tinerețe, spre a-și corecta defectele de vorbire. Plutarh istorisește că Demostene își exercita vocea Ἐν τοῖς δρόμοις και ταῖς πρὸς τὰ σιμᾶ ἀναβάσει διαλεγόμενος και λόγους τινας ἢ στίχους ἅμα τῷ πνεύματι πυκνουμένῳ προφερόμενος «discutînd în timp ce alerga și urca pante, și pronunțînd unele cuvinte și versuri dintr-o singură respirație». Contradicția manuscriselor are de obiect cuvintele πρὸς τὰ σιμᾶ, pe care le dă Y și le acceptă Ziegler. U dă însă lecțiunea πρὸς τάσιν «cu încordare» ceea ce se potrivește mai puțin cu precizia pe care o cere contextul de față. N are lecțiunea πρὸς στάσιν «pe ton de revoltă», ceea ce, de asemenea, este prea departe de context. Dimpotrivă precizarea lui U că Demostene urcă pe coaste este și firească și potrivită cu contextul și Ziegler s-a condus după bunul simț cînd a ales-o.

Socotim că exemplele de mai sus sînt îndeajuns spre a ilustra constatarea că eclecticismul lui Ziegler a adoptat, în cea mai mare parte a cazurilor, lecțiunile sugerate de logică, de bunul simț și de verosimilitate, ceea ce n-ar fi izbutit să facă, dacă s-ar fi ținut strîns numai de un singur codice.

Este plăcut să reamintim faptul, îndeobște cunoscut cînd este vorba de colecția Teubner, că volumul de față se prezintă în condiții tehnice admirabile.

(N. I. Barbu)

1. *Corpus fabularum Aesopicarum*, volumen prius. Fabulae Aesopicae soluta oratione conscriptae. Edidit Augustus Hausrath. Fasciculus prior Editio stereotypa editionis prioris (MCMXL). Addenda et corrigenda ex ipsius editoris ad fasc. 1 annotationibus excerpta et collecta ab H. Haas, Teubner, Lipsiae, 1957, XXXVI + 208 + 6 p.
2. *Corpus fabularum Aesopicarum*, volumen prius. Fabulae Aesopicae soluta oratione conscriptae. Edidit August Hausrath. Fasciculus alter. Indices ad fasc. 1 et 2 adiecti H. Haas. Editionem alteram curavit Herbert Hunger, Teubner, Lipsiae, 1959, XX + 351 p.

La începutul secolului al XX-lea, un colectiv de savanți, format din: O. Crusius, P. Knoell, P. Marc și A. Hausrath, a început să lucreze la alcătuirea unei ediții critice a unui Corpus de fabule esopice, care urma să cuprindă fabule esopice în proză și în versuri, precum și așa-numita *paraphrasis Bodleiana* și *Vita Aesopi*. Evenimentele politice și moartea colaboratorilor lui Hausrath au împiedicat terminarea lucrării și publicarea întregului Corpus. De aceea, până în prezent nu au putut apărea decât fasciculele 1 și 2 din volumul I. Aceste fascicule cuprind fabulele esopice în proză, transmise de manuscrise și diferiți autori.

Fascicula 1 este o reeditare a textului publicat în 1940. Prefața, scrisă de A. Hausrath în 1939, reprezintă un rezumat al unui studiu (*Aesop, Geschichte der handschriftlich überlieferten griechischen Fabelsammlungen*), pe care, din cauza evenimentelor, autorul nu l-a mai putut publica. Autorul prezintă culegerile de fabule esopice, cu istoricul lor, cu problemele de stil pe care le ridică. În continuare, enumeră manuscrisele folosite pentru fiecare culegere, menționând persoanele care au făcut colaționarea, cu aprecieri critice asupra colaționării.

A. Hausrath arată că, în unele cazuri, a lăsat neschimbate textele stabilite de editorii precedenți, altelei le-a adus unele modificări sau a făcut el însuși colaționarea manuscriselor. A folosit adesea manuscrise mai puțin cunoscute, alegând fabulele care i s-au părut că se apropie cel mai mult de forma inițială.

Într-un alt capitol al prefeței tratează despre fabulele esopice cunoscute din alte izvoare decât manuscrisele.

În interiorul corpusului, fabulele sînt așezate în ordinea alfabetică, sînt numerotate și poartă titluri. Sub titlu, în paranteză, e indicat numărul de ordine al fabulei respective din alte ediții moderne (Halm, Chambry). Sînt reproduse mai multe variante ale aceleiași fabule, care aparțin diferitelor culegeri și manuscrise. Culegerea este indicată în dreptul fiecărei fabule, pe margine, prin cifre romane.

Fascicula 2 a fost relipărită după ediția I din 1942 a aceleiași fascicule. Într-o scurtă prefață, noul editor, H. Hunger, arată că, din motive de economie, nu a putut aduce prea multe modificări acestei ediții. A corectat unele greșeli de tipar, de scriere.

Găsim, totuși, și ceva nou față de prima ediție. H. Hunger a adăugat patru fragmente de fabule din papyrusul editat de C. H. Roberts în 1938, în *Catalogue of the Greek and Latin Papyri* (în the John Rylands Library), vol. 3, precum și două texte stabilite de Dion Chrysostomos pentru ultimul din cele patru fragmente.

O altă noutate o constituie faptul că, pentru completarea aparatului critic, editorul a folosit și ediția recentă a lui B. E. Perry (*Aesopica*, vol. I, Urbana, 1952). În *Addenda ex apparatu critico editionis Perryanae n.landa*, menționează mai multe lecțiuni ale manuscriselor mai bune, care nu fuseseră consemnate pînă acum în ediția Teubner, toate pasajele în care Perry a urmat lecțiunile manuscriselor și care nu se găsesc în aparatul critic al ediției de față. Din păcate, însă, acolo unde există contradicții între adnotările ediției Perry și cele ale ediției Teubner, autorul nu s-a putut pronunța în favoarea unei ediții sau a alteia, întrucît nu a avut la îndemînă manuscrisele.

Fascicula se încheie cu un indice de nume proprii, urmat de un *Index verborum*, care cuprinde toate părțile de vorbire, afară de articol și de particulele și adverbele enclitice. În sfîrșit, ca supliment, apare un indice special pentru fragmentele din papyrusul editat de Roberts.

Alcătuirea cu grijă, mult mai cuprinzătoare decât unele ediții precedente (Halm, de pildă), oferind cercetătorilor unele texte rar editate, precum și posibilitatea studierii paralele a fabulelor esopice din diferite culegeri, noua ediție Teubner a Corpusului de fabule esopice este binevenită.

(Janina Vilan)

FRIDERICUS KLINGNER, *Horatius, opera*. Ediția a III-a. Teubner, Leipzig, 1959.

În munca de stabilire a textului lui Horațiu ediția lui Keller și Holder (1864, 1870) marcase începutul unei orientări realiste, științifice, în contrast cu hipercriticismul fantezist al sec. XVIII inaugurat de Benthley. Ei au demonstrat valoarea tradiției manuscrise și inutilitatea coniecturilor. Continuată de Vollmer (Teubner, 1907) această orientare este preluată de Fr. Klingner în prima ediție a lucrării de care ne ocupăm (1939). În munca de colaționare a manuscriselor el ia în considerare, în plus, și o parte din Vaticanus R, neglijat de cercetătorii anteriori, cuprinzând cea mai mare parte din cartea a II-a a satirelor precum și ms. Ottobonianus, ambele din sec. IX. Situndu-se pe o poziție critică față de lipsurile înaintașilor săi, Klingner precizează corelația între cele trei grupe principale de codice și subliniază, o dată mai mult, și caracterul relativ al valorii lor calitative. Așa stînd lucrurile, este clar că nici criteriul majorității manuscriselor, nici autoritatea lor unilaterală nu este decisivă în alegerea variantelor. Toată greutatea cade pe discernămintul și obiectivitatea științifică a cercetătorului. Și aici stă meritul principal al lui Klingner, savant cunoscut prin numeroase lucrări asupra lui Horațiu. Principiul călăuzitor în determinarea lecțiilor a fost criteriul conținutului, respectul pentru autenticitatea ideii. Așa se explică de ce savantul nostru, pe de o parte, nu are coniecturi noi, pe de alta, ține seama și de variantele izolate precum și de contribuțiile editorilor ori ale studiilor de specialitate. Ediția a III-a pe care o avem în față se bazează pe o reconsiderare a locurilor îndoielnice făcută în lumina ultimelor lucrări privitoare la Horațiu (1955–1957). Neavîndu-le la îndemînă pe acestea și nici cele două ediții anterioare, spre a ne da seama de progresul realizat, observațiile de față, făcute din punctul de vedere al celui care folosește rezultatele muncii de editare, au în vedere valoarea calitativă a lecțiilor stabilite. Am folosit pentru aceasta confruntarea cu cele mai cunoscute ediții ale altor cercetători.

Criteriul majorității manuscriselor, fără a fi absolut, se dovedește eficient într-o serie de lecțiuni unde Klingner se depărtează pe bună dreptate de propunerile singulare ale editorilor (adoptate de Vollmer), de ex.: C. I, 23, 5–6; III, 5, 17; 7, 1; 25, 9; 26, 7. De asemenea în mult controversatul loc III, 14, 11, cu toate îndoielile pe care le ridică, e mai potrivită totuși varianta manuscriselor păstrată de Klingner (și Vollmer, Kiessling-Heinze) spre deosebire de coniecturile editorilor (adoptate de Villeneuve) care comportă mai multe dificultăți, fără a limpezi sensul. În schimb, ni se pare mai nimerită uneori preferința acordată de editorul nostru lecțiunii izolate ca, de pildă, cea a lui Peerlkamp din III, 20, 8, aprobată chiar de Vill., care urmează totuși manuscrisele. La fel *Serm.* I, 4, 87 -*amet*, luată de Benthley din Blandinius, e mai potrivită cu contextul decît forma *auel* aflată în celelalte codice și adoptată de Voll. și Vill. Sensul de « preferință practică obișnuită » a parazitului e subliniat și de adverbul *saepe* și de subj. potențial *uideas* (v. 86). Nu tot așa de reușită ni se pare însă alegerea de către Klingner a variantei izolate *auel* (Btl.) în locul lui *amet* dat de majoritatea codicilor în *Epist.*, I, 14, 9. Ideea de dorință de evadare solicitată de imaginea barierelor prin care năvălesc căii de curse este deja exprimată prin verbul *fert*: « mîntea și inima îmi dă ghes... să sfărîm zăvoarele... ». Verbul *amat*, la rîndul său, conține și nuanța deziderativă accentuată de *fert* (cf. *tecum uiuere amem* C. III, 9, 24 citat de K. H. numai pentru sensul de *solere*) și exprimă și ideea iterativă de obișnuință, care nu poate fi invocată ca argument împotriva mișcării impulsive cerute de metafora sportivă. Dorința de evadare la țară apare astfel și ca un îndemn și ca un fapt obișnuit ori de cîte ori Horațiu se află la oraș. Textul ni se pare astfel mai nuanțat și în deplină concordanță cu imaginea care încununează plastic semnificația celor două verbe, *fert* și *amat*. Cînd trebuie să aleagă între două grupuri de manuscrise care precumpănesc ca importanță, sensul general al contextului concordă cu lecțiunea

stabilită. Astfel, în C. III, 27, 5 *rumpat* e mai potrivit decât *rumpit* (Voll.) deoarece continuă seria de imprecății începută cu subj. *ducat* la v. 2. În cazul odei I, 32, 1 disputa între *poscimur* și *poscimus* este rezolvată de Klingner (ca și K. H.) în favoarea acestuia din urmă. Personal, socot mai bună din punct de vedere al conținutului varianta *poscimur*, adoptată de Vol., Vil., Plessis. Fără a reedita discuția argumentelor, aș ține să precizez că oda are un caracter programatic și înfățișează poziția obișnuită a lui Horațiu față de tematica odelor sale. Se știe că subiectele politice i-au fost cerute în repetate rânduri. Inițiativa proprie și adeviunea lirică a poetului nu este anulată, cum crede K. H., de solicitare. În cazul de față Horațiu o acceptă păstrându-și preferința pentru subiectele ușoare. Între perfectul *lusimus*, și *hunc annum... et pluris* nu trebuie văzută o separare între încercările poetice mai puțin serioase din trecut și hotărîrea de a se orienta către o tematică gravă. Evocarea exemplului lui Alceu din strofa a II-a și a III-a ne arată că e vorba de o alternativă a celor două categorii de teme confirmată de altfel de însăși practica poetului. De asemenea *mihi cumque* din finalul odei, cu toată stîngăcia și neclaritatea pe care o comportă textul, mi se pare că poate demonstra aceeași orientare: Horațiu slăvește muza invocată, *oricare* ar fi tema pe care o tratează.

Rezerve ca cele de mai sus arată doar că înțelegerea unui poet ca Horațiu mai cere încă eforturi pentru stabilirea autentică a formei în care și-a exprimat gândurile. Ele nu infirmă valoarea incontestabilă a ediției prezentate de Klingner: efortul de clarificare a conținutului prin confruntarea variantelor și folosirea creatoare a rezultatelor cercetării științifice, de la cele mai vechi pînă la ultimele studii, tendința de simplificare și de limpezire a aparatului critic, lăsînd cititorului posibilitatea alegerii fără a-l încărca cu detalii de prisos, atenția sporită acordată comentariului lui Porphyrio și scholiilor, păstrarea indexurilor lui Vollmer cu unele corectări și mai ales pasiunea și respectul pentru adevăr — toate acestea fac din ediția lui Klingner un instrument de lucru util și prompt pentru cunoașterea unui poet de frunte ca Horațiu.

(M. Nichita)

M. FABII QUINTILIANI *Institutionis Oratoriae libri XII*, editid Ludwig Radermacher, addenda et corrigenda collegit et adiecit Vinzenz Buccheit, Leipzig, Teubner, 1959.

După cum arată titlul, ediția de față este o reimprimare a ediției lui Radermacher (Teubner, Vol. I, 1907; Vol. II, 1935), însoțită, la sfîrșitul fiecărui volum, de o listă de adaosuri și emendări propuse de V. Buccheit. Întrucît ediția lui Radermacher este cunoscută, ne vom opri numai asupra propunerilor făcute de Buccheit. De la început trebuie observat că propunerile făcute de Buccheit sînt interesante, judicioase alese, deși de inegală importanță și nu toate la fel de convingătoare.

Vom da două exemple: În I, 3, 14, Quintilian se ridică împotriva bătăii, pentru că, zice el, bătaia e un lucru urît, potrivit numai cu sclavii și apoi este, cu vîrsta, și o nedreptate: «et certe (quod conuenit si aetatem mutes) iniuria». Buccheit conducîndu-se cu Stroux după Ambrosianus E. 153 sec. XI și de consensul codicelor Bambergensis n. 351, sec. X, Bambergensis XI, sec. X și Nostradamensis Paris. lat. 18527, sec. X, propune *iniuriae*, care ar fi un dativus finalis. Deci Buccheit adoptă *lectio difficilior*, ceea ce este foarte verosimil. În orice caz, chiar dacă ar rămîne *iniuria*, ideea nu se schimbă.

Mai importantă este propunerea ca în I, 5, 8, în loc de *unum gente* să se citească, împreună cu Niedermann, *unum genus*. Quintilian a anunțat în rîndurile anterioare că va vorbi despre

barbarisme. Apoi autorul latin vrea să spună că primul gen de barbarisme poate fi constituit de acelea făcute de străinii de limba latină, deci după neamul celor care le fac. Așa a înțeles Radermacher și a citit: *Unum [genus barbarismi] gente* [= se distinge după neamul celor care le fac]. Buccheit se orientează cu Niedermann, după începutul frazei următoare care sună:

Allerum genus barbarismi accipimus, quod fit animi natura [Alt gen de barbarisme, care se face pe cale psihică]. Noi socotim că, deși lecțiunea Buccheit — Niedermann este interesantă, cea adoptată de Radermacher este mai convingătoare, deoarece Quintilian n-a pus accentul pe enumerarea categoriilor de barbarisme ci pe izvorul din care provin, deci *gente* își găsește un paralelism mai justificat în *natura animi* decât în *allerum genus*.

Chiar dacă lista de adaosuri și corectări propusă de Buccheit nu este convingătoare în întregime, în orice caz, lista propunerilor pune pe cititor la curent cu tot ceea ce s-a scris, până la data apariției volumului, în legătură cu textul lui Quintilian. Aceasta este un mare merit, care îndreptățește toate laudele la adresa editorului, care a procedat foarte cuminte păstrând textul lui Radermacher și făcând la sfârșit aceste adaosuri.

(*Maria Helco*)

M. MARINESCU-HIMU și F. VANȚ, *Manual de limba elină pentru învățământul superior*, București, Litografia și tipografia învățământului, 1958, 438 p.

În predarea limbii eline în învățământul superior se simțea de mult timp nevoia unor texte tipărite, ca și a unui curs de gramatică. Vechile gramatici apărute în limba română (Gramatica limbii eline de Balmuș și Graur, sau cea de Simenschy) sînt de mult epuizate, iar bibliotecile posedă un număr mic de exemplare.

Manualul elaborat de M. Marinescu-Himu și F. Vanț, lectore la Universitatea C. I. Parhon, împlinește această lipsă serioasă și dă posibilitate studentului ca, prin munca lui individuală, să-și adîncească și să-și completeze problemele predate la curs.

Manualul este alcătuit din următoarele părți: o culegere de texte, un curs de gramatică, un vocabular și un indice de materii.

Culegerea de texte începe cu un număr de exerciții ușoare, foarte necesare celor care încep studiul limbii grecești, grupate pe probleme de gramatică, asupra cărora se atrage atenția în note. Chiar în alegerea acestor texte s-a urmărit, pe lângă criteriul ușurinței, și un conținut interesant și instructiv. Bucățile redau legende din mitologia greacă, fable, anecdote, ghicitori, maxime și proverbe, care condensează în ele înțelepciunea maselor din Grecia antică. Textele originale din autorii greci sînt alese după specificul facultăților în care se predă limba greacă, *literare, filozofice și istorice* și au ca scop să ajute disciplinele de bază ale acestor facultăți. Ele nu reproduc vechile antologii, ci aleg pasaje din operele reprezentative ale literaturii grecești. Astfel, textele literare cuprind frumoase descrieri (Împrejurimile Atenei, Parcul lui Cyrus), aspecte din viața grecească (Sisitiile, Educația spartană), figuri de eroi, portrete, dialoguri, precum și o colecție de poezii lirice prin care studenții pot face cunoștință cu frumusețea poeziei și a versului grec. Textele istorice oglindesc lupta împotriva stăpînilor de sclavi (Răscoala lui Spartacus), figuri istorice celebre (Alexandru cel Mare), aspecte sociale (elogiul democrației), momente din istoria Greciei (Lupta de la Salamina), probleme de politică, date geografice și etnografice atît privitoare la Grecia, cît și la populațiile cu care a intrat ea în legătură. (Obiceiurile libienilor, Babilonul, etc). Sînt interesante bucățile care se referă la patria noastră (Buerebista, Podul lui Traian, Orașele de pe litoralul Mării Negre ș. a.). Textele filozofice acordă un loc important luptei, pe teren ideologic, a concepției

materialiste din antichitate, împotriva diverselor forme ale filozofiei idealiste. Toate textele prezentate sînt însoțite de numeroase explicații gramaticale și de un documentat comentariu istoric și literar, bine orientat din punct de vedere ideologic. Ar fi fost totuși mai potrivit ca acest comentariu să se găsească la fiecare bucată în parte, nu la sfîrșitul cărții, pentru a fi mai la îndemîna cititorilor.

Partea de gramatică tratează fonetica, morfologia și sintaxa limbii grecești în mod precis și sistematic. Ea poate fi utilizată atât de începători, problemele esențiale ale limbii fiind ușor de sesizat, cît și de cei avansați, care găsesc aici numeroase explicații istorice. Se găsește de pildă explicarea istorică a diverselor teme nominale și temporale, a desinențelor, a sufixelor modale etc. Toate aceste explicații istorice ajută pe studenți la formarea unei idei clare asupra evoluției limbii eline, și, practic, la însușirea mai temeinică și mai rațională a faptelor de limbă. Trebuie semnalat că este de un real folos pentru studenți tabloul verbelor neregulate, ca și toate schemele flexiunii nominale și verbale pe care le cuprinde manualul. Cu toate că partea de gramatică nu constituie un tratat, ci un manual, ale cărui dimensiuni au impus o anumită dezvoltare a capitolelor, prin alegerea faptelor esențiale și prin explicarea lor clară, capitolele apar, în general, rațional dezvoltate. Capitolul despre *interjecție*, prea sumar tratat, ar cere totuși câteva exemplificări din autori, mai ales din genul dramatic. De asemenea capitolul despre *prepoziții* ar fi putut da o mai mare clarificare a valorilor exprimate prin desinențe și prin prepoziții. Dacă s-ar fi spus, de exemplu, că genitivul a asumat în limba greacă și funcțiile ablativului din indo-europeană, studenții și-ar explica lesne de ce în greacă genitivul are prepoziții cîtă vreme în limba latină e construit fără prepoziții. La fel, capitolul despre vorbirea indirectă, prea schematic redat, apare ca o simplă exemplificare, fără comentarii, deși se găsesc unele explicații în capitolul *Concordanța timpurilor*.

Și vocabularul este foarte folositor pentru studenți, întrucît nu există dicționare greco-române. Vocabularul însă nu a putut cuprinde chiar toate cuvintele existente în texte; o nouă ediție va împlini cu ușurință această lipsă.

În întregimea lui, manualul prezentat de M. Marinescu-Himu și F. Vanț este un manual metodic întocmit și just orientat ideologic.

(Fl. Demetrescu)

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

Dări de seamă ale ședințelor

V

Ședința din 26 iunie 1958

Prezidează prof. A. Frenkian, vicepreședinte.

Ședința este consacrată comemorării lui Matei Nicolau (1904—1938). Se dă citire comunicării tovarășului Val.-Al. Georgescu, care prezintă viața și activitatea filologului clasic și juristului romanist dispărut prematur.

VI

Ședința din 30 octombrie 1958

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Adunare generală a Societății. La ordinea de zi:

1. Darea de seamă asupra activității comitetului de la înființarea Societății până la 1 oct. 1958.

2. Alegerea noului comitet.

3. Discutarea planului de activitate pe anul 1958—1959.

La primul punct al ordinea de zi, prof. D. M. Pippidi, secretarul Societății, dă citire dării de seamă a comitetului. Iau parte la discuții, în legătură cu darea de seamă, tovarășii prof. D. Marmeliuc, prof. Gh. Guțu, prof. David Popescu, M. Nasta. În continuare, se citesc raportul casierului (prof. Gh. Guțu) și raportul comisiei de cenzori (raportor prof. N. I. Barbu), după care se pune la vot descărcarea de gestiune. Descărcarea este dată cu unanimitate de voturi.

Se procedează apoi la alegerea noului comitet, care se constituie precum urmează:

Președinte: acad. Al. Graur

Vicepreședinți: acad. C. Daicoviciu, acad. Em. Condurachi, prof. Gh. Guțu

Secretar: prof. D. M. Pippidi

Secretar adjunct: prof. Iorgu Stoian

Casier: Traian Costa.

Se alege de asemenea noua comisie de cenzori; sînt aleși:

Cenzori: prof. N. I. Barbu, I. Fischer

Cenzori supleanți: M. Marinescu-Himu, prof. David Popescu.

La punctul al treilea al ordinei de zi, prof. D. M. Pippidi prezintă un proiect de plan de activitate pentru anul 1958—1959. Fac sugestii tovarășii: Iorgu Stoian (organizarea de filiale ale Societății, editarea unei publicații adresate unui cerc mai larg de cititori), N. I. Barbu (editarea de texte latine și traduceri din autorii clasici), Gh. Guțu, Em. Condurachi. Se hotărăște instituirea unei comisii însărcinate să alcătuiască un raport cu privire la situația limbilor clasice în învățămîntul mediu; comisia este constituită din tovarășii: N. I. Barbu, Iorgu Stoian, Gh. Guțu, Maria Gabrea, David Popescu.

VII

Ședința din 20 noiembrie 1958

Prezidează prof. D. M. Pippidi, secretar.

După admiterea de noi membri în Societate, prezintă publicații recente tovarășii M. Nasta (G. Germain, *Essai sur les origines de certains thèmes odysseens*) și M. Marinescu-Himu (*Revista Societății grecești de studii etnologice și folclor*).

Urmează comunicarea prof. N. I. Barbu, *Sincretismul cazurilor în limbile greacă și latină* (publicată în *Studii clasice*, I, 1959, p. 181—189). La discuții iau parte tovarășii Vl. Iliescu, Tr. Costa, Gh. Guțu, David Popescu, Iorgu Stoian.

În continuare, prof. N. I. Barbu citește *Raportul privind învățămîntul limbii latine în școala medie*, întocmit de comisia instituită în ședința precedentă. La raport prezintă observații tovarășii T. Vasilescu, Tr. Costa, Gh. Guțu, David Popescu, Tr. Lăzărescu, Maria Gabrea, I. Fischer, Iorgu Stoian. Cu modificări de detaliu, raportul este aprobat, urmînd a fi înfățișat Ministerului Învățămîntului și Culturii.

VIII

Ședința din 18 decembrie 1958

Prezidează prof. Gh. Guțu, vicepreședinte.

Prezintă publicații recente: I. Fischer (*Revue de philologie*, 1958, fasc. 2), Iorgu Stoian (M. Eminescu, *Poezii*, insistînd asupra poeziilor de inspirație clasică sau traduse din clasici; Erasmus, *Dulce bellum inexpertis*, ed. Latomus; *Istoria Universală*, vol. I, Ed. Academiei de științe U.R.S.S.).

În continuare, tovarășa Fl. Demetrescu prezintă comunicarea: *Valoarea peiorativă a sufixului -aticus*. Fac observații tovarășii I. Fischer, N. I. Barbu, Gh. Guțu.

IX

Ședința din 22 ianuarie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Ședință festivă, închinată comemorării lui Cicero. Prof. N. I. Barbu prezintă comunicarea *Evocări din viața lui Cicero*.

În continuare, prof. D. M. Pippidi face o expunere asupra congreselor de studii clasice de la Budapesta și Erfurt, la care a participat împreună cu acad. Al. Graur.

X

Ședința din 19 februarie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Ședința are loc în sala de festivități a Institutului de istorie. Acad. Em. Condurachi prezintă comunicarea *Zece ani de săpături la Histria*. Comunicarea, însoțită de proiectii, a fost urmată de întrebările participanților, apoi de un răspuns al autorului.

XI

Ședința din 19 martie 1959

Prezidează prof. Gh. Guțu, vicepreședinte.

După prezentări de lucrări recente, de către tovarășii M. Marinescu-Himu (D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958), I. Fischer (C. H. Grandgent, *Introducere în latina vulgară*, în românește de E. Tănase, Cluj, 1958), M. Nasta (*Revue des études grecques*, LXXI, 1958), se dă citire comunicării tovarășului D. Protase, *Sclavii în opera lui Euripide și concepția sa despre sclavaj* (publicată în *Studii clasice*, I, 1959, p. 77–90). La discuții iau parte: acad. Al. Graur, prof. A. Frenkian, A. Piatkowski, prof. D. M. Pippidi, Vl. Iliescu, C. Poghiric și M. Nasta.

XII

Ședința din 23 aprilie 1959

Prezidează prof. Gh. Guțu, vicepreședinte.

Tovarășul S. Stati prezintă comunicarea *Limba inscripțiilor latine din Dacia*. Participă la discuții tovarășii Vl. Iliescu, David Popescu, I. Fischer și Gh. Guțu.

XIII

Ședința din 29 aprilie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Ședința extraordinară, ținută la Casa oamenilor de știință și consacrată comunicării prof. J. Richmond, *Despre zidul lui Hadrian*.

XIV

Ședința din 21 mai 1959

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Ședința, la care participă și reprezentanți ai editurilor, este consacrată problemei traducerilor din autorii clasici. Referatul, întocmit de un colectiv al catedrei de filologie clasică de la Facultatea de filologie din București, este prezentat de prof. N. I. Barbu.

La discuții iau parte tovarășii T. Vasllescu, P. Creția, Tr. Costa, I. Fischer, David Popescu, M. Nasta, Tr. Lăzărescu, Em. Condurachi, Al. Graur, precum și D. Mazilu (din partea Editurii de stat pentru literatură și artă).

XV

Ședința din 26 septembrie 1959

Prezidează acad. C. Daicoviciu, vicepreședinte.

Ședința s-a ținut în sala de festivități a Institutului de istorie și a fost consacrată comunicării prof. K. Kumaniecki, de la Universitatea din Varșovia, *Cicero's Rede + De haruspicum responso*.

XVI

Ședința din 29 octombrie 1959

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Adunare generală a Societății. La ordinea de zi:

1. Darea de seamă asupra activității comitetului pe anul 1958—1959.
2. Darea de seamă a casierului asupra veniturilor și cheltuielilor Societății.
3. Raportul cenzorilor și descărcarea de gestiune.
4. Alegerea noului comitet al Societății.
5. Planul de activitate pe anul 1959—1960.

Intrîndu-se în ordinea de zi, prof. D. M. Pippidi citește darea de seamă asupra activității comitetului și a Societății pe anul 1958—1959. După aceea, tovarășul Tr. Costa, casicrul Societății, citește darea de seamă asupra veniturilor și cheltuielilor. Urmează raportul cenzorilor, prezentat de prof. N. I. Barbu. Pun întrebări, în legătură cu cările de seamă, tovarășii N. I. Barbu (cu privire la predarea limbii latine în școala medie), Tr. Lăzărescu (în legătură cu publicațiile Societății), D. Marmeliuc și C. Poghirc (cu privire la cotizații). Răspund, din partea comitetului, tovarășii Al. Graur și D. M. Pippidi.

La discuții iau parte, făcînd observații asupra activității desfășurate și propuneri pentru viitor, tovarășii N. I. Barbu (cu privire la demersurile făcute la Minister în vederea întăririi învățămîntului clasic în școala medie; propune scoaterea unei reviste de popularizare), Tr. Lăzărescu, M. Nichita (propune stabilirea unor legături cu cercurile științifice studentești), M. Nasta (ridică problema atragerii studenților celor mai bine pregătiți în Societate; cere o mai susținută activitate pentru răspîndirea culturii clasice în marele public), C. Poghirc (propune editarea unor lucrări de popularizare, în genul celor publicate în U.R.S.S.), I. Acsan (cere stabilirea unei legături mai strînsă cu editurile care publică traduceri din literatura antică).

Trăgînd concluziile dezbaterilor, tovarășii Al. Graur și D. M. Pippidi rețin pentru activitatea viitoare a Societății unele sugestii interesante, ca de pildă publicarea unui periodic de popularizare, primirea studenților în Societate etc. Problema unei reviste adresate exclusiv elevilor este prematură și, în orice caz, e de competența Ministerului Învățămîntului și Culturii, cu care urmează să se ia legătura în această chestiune.

Se trece apoi la alegerea noului comitet care se constituie precum urmează:

Președinte: acad. Al. Graur

Vicepreședinți: acad. C. Daicoviciu, acad. Em. Condurachi, prof. Gh. Guțu

Secretar: prof. D. M. Pippidi

Secretar-adjunct: prof. Iorgu Stoian

Casier: Tr. Costa.

Se alege apoi noua comisie de cenzori; sînt aleși:

Cenzori: prof. N. I. Barbu, C. Poghirc

Cenzori supleanți: I. Fischer, M. Nasta.

În numele celor aleși în organele de conducere ale Societății, acad. Al. Graur mulțumește adunării pentru încrederea acordată.

XVII

Ședința din 18 noiembrie 1959

Prezidează acad. Em. Condurachi, vicepreședinte.

După citirea și aprobarea procesului-verbal al ședinței precedente și după alegerea de noi membri în Societate, prezintă lucrări recente tovarășii: P. Alexandrescu (*The Greeks and their Eastern Neighbours*, Londra, 1957), D. M. Pippidi (*G. Mihailov, Inscriptions Graecae in Bulgaria repertae*, vol. II, 1959, și extrasul din *Journal asiatique*, 1958, cuprinzînd articole de L. Robert, E. Benveniste și F. Dupont-Sommer consacrate inscripției bilingve a regelui Asoka descoperite în Afghanistan).

În continuare, prof. D. M. Pippidi prezintă comunicarea *Relațiile între Istria și băștinași în epoca hellenică, în lumina unei inscripții recent descoperite*.

La discuții participă tovarășii Iorgu Stoian, Em. Popescu, M. Nichita, Th. Sauciu-Săveanu, Em. Condurachi.

XVIII

Ședința din 16 decembrie 1959

Prezidează prof. Gh. Guțu, vicepreședinte.

După citirea și aprobarea procesului-verbal al ședinței precedente, se cooptează ca membru al Societății acad. T. Vianu și se primesc alți noi membri.

Urmează comunicările: acad. T. Vianu, *Congresul de la Willemberg cu tema « Renașterea și Reformă în centrul și estul Europei »*; acad. Al. Graur și Em. Condurachi, *Congresul de studii clasice de la Londra (23 aug. — 5 sept. 1959), cu tema « Tradiție și inovație în antichitatea clasică »*.

XIX

Ședința din 18 ianuarie 1960

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

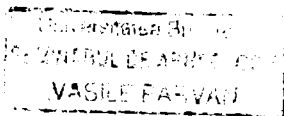
Ședință lărgită, ținută în amfiteatrul Al. I. Odobescu al Facultății de filologie și consacrată comunicării acad. Vl. Georgiev, *Sur les langues thrace, dace et phrygienne*.

XX

Ședința din 20 februarie 1960

Prezidează acad. Em. Condurachi, vicepreședinte.

Ședința are loc în sala de festivități a Institutului de istorie. Acad. C. Daicoviciu prezintă comunicarea *Cetățile dacice din munții Orăștiei*, însoțită de proiecții. Comunicarea a fost completată prin răspunsurile autorului la întrebările puse de tovarășii Gh. Cantacuzino, Ec. Vulpe, I. Barnea, Tr. Costa, Em. Popescu, C. Poghir, R. Vulpe, Al. Vulpe, N. Hamparțumian, M. Nasta.

Redactor de carte: Stella Cismaș

Dat la cules 02.07. 1960. Bun de tipar 12.09.1960. Tiraj 1350 ex. hirtie semivelină 80 g.m²+50 ex. hirtie velină de 80 g.m². Format 16/70×100. Coli editoriale 36,41. Coli de tipar 29³/₄ + 1 planșă pliantă tipo + 1 planșă tipo pe hirtie crețată de 100 g.m². A. 0413/1960. Indicele de clasificare pentru biblioteci mari: 903.5 (37+38) (082). Indicele de clasificare pentru biblioteci mici: 9 (37+38) (082)

Tiparul executat sub com. nr. 730 la Întreprinderea Poligrafică nr. 4, Calea Șerban-Vodă nr. 133—135. Bucureși, R.P.R.

970

